

VRDDHATRAYĪ
HISTORY OF ANCIENT INDIAN
MEDICAL SCIENCE

GURUPADA SARMA HALDAR

वृद्धत्रयी
नाम
प्राचीनायुर्वेदशास्त्रेतिहासः

श्रीगुरुपदशर्महालदारविरचितः

Three ancient works, viz. the *Carakasamhita*, the *Suśrutasamhita* and the *Aṣṭāṅgahrdaya* are considered to be the three basic and authoritative works of the Ayurvedic tradition. Their respective authors, Caraka, Suśruta and Vāgbhaṭa are, therefore, haloed names in the field of Indic medicine. They flourished in hoary past, a few centuries prior to the Christian era and their works have since been reorganized, edited and redacted, several times, by their successors in tradition, keeping pace with the progress of the science of healing. Some of those later authorities were conferred the titles of 'Caraka', 'Suśruta' and 'Vāgbhaṭa' in recognition of their contribution to the development of the text they worked with. This state of affairs has made it extremely difficult to reconstruct the biographical details and to ascertain the dates of the ancient authors who originally wrote these treatises. The Ayurvedic literature is vast and has an uninterrupted continuity of at least two thousand five hundred years. Innumerable classical and medieval authors contributed to its development. A complete survey of the literature which may help to trace the development of the science on the one hand and the influence and indebtedness of the successive authors on the other was, therefore, a desideratum.

The present work *Vṛddhatrayī*, written in lucid and idiomatic Sanskrit by the great savant Sri Gurupada Sarma Halder fulfilled this desideratum. The main emphasis of the survey is on the identification, biography and age of the three ancient authorities, viz. Caraka, Suśruta and Vāgbhaṭa, but at the same time it aims at the reconstruction of the biographies of their junior name-sakes and other Āyurvedic authors who have been mentioned in these texts either as predecessors or redactors. It also presents connected accounts of the life and works of many commentators and writers of compendia on Āyurveda. The author who was a versatile scholar in quite a few branches of Sanskrit learning has substantiated his conclusions with copious extracts from a vast range of text. The views of other writers on the subject and historians have been weighed and considered with due attention. The work has been made more useful by the addition of several indexes.

VRDDHATRAYĪ

HISTORY OF ANCIENT INDIAN
MEDICAL SCIENCE

वृद्धत्रयी

नाम

प्राचीन आयुर्वेदशास्त्रतिहासः

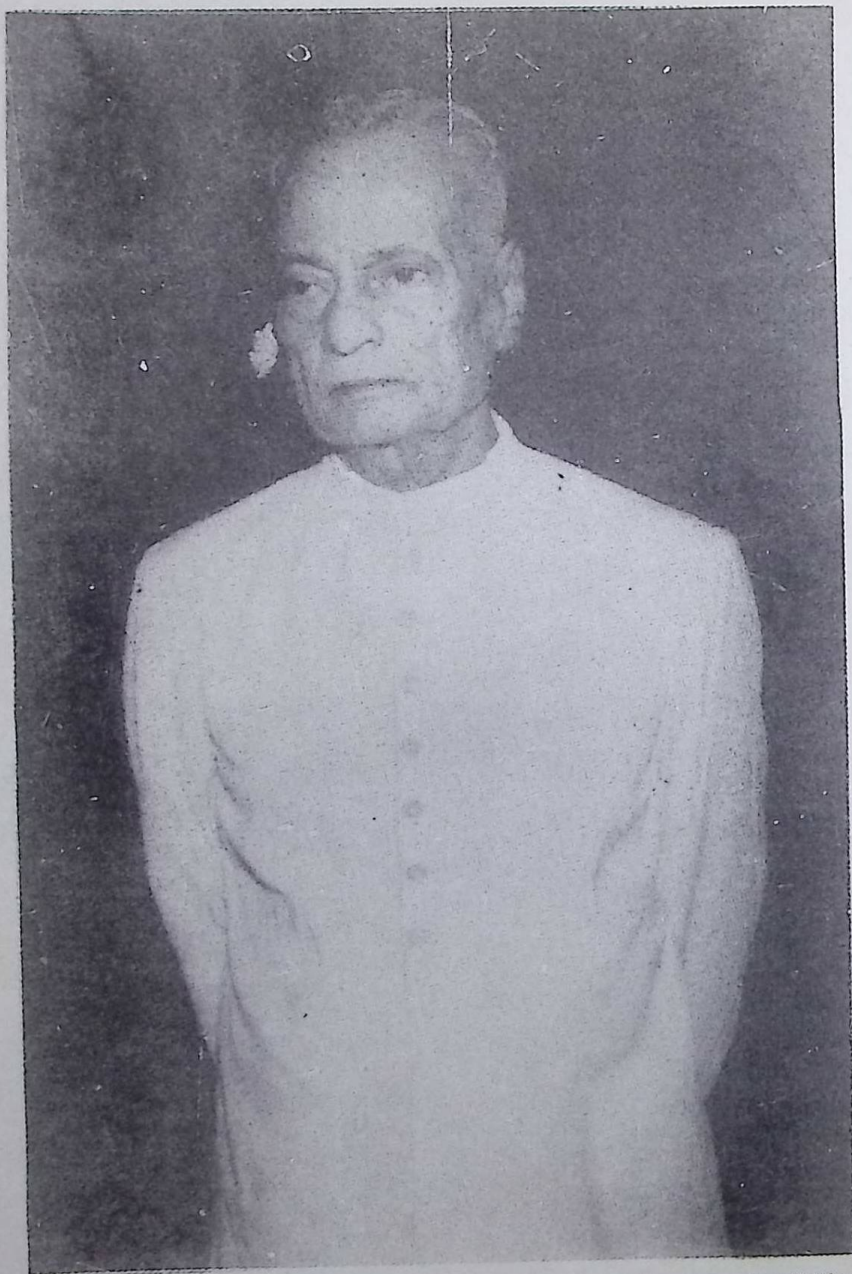

Photo : Prabhat Halder

ग्रन्थकारः

VRDDHATRAYĪ

HISTORY OF ANCIENT INDIAN MEDICAL SCIENCE

GURUPADA SARMA HALDAR

1991

Sharada Prakashan —
DELHI

Vaidya, ...	
National Ayurvedic Lib.	
Punjabi Bagh, New Delhi-6	
Call No.	N91
Book No.	
Acc. No.	000100

*Published with the kind permission of
Sri Bharati Bikash Haldar.
son of the late author*

वृद्धत्रयी नाम प्राचीनायुर्वेदशास्त्रतिहासः

श्रीगुरुपदशर्महालदारविरचितः

१९९१
दिल्लीनगर्या
शारदाप्रकाशनेन
प्राकाश्यं
नीतः

If any defect is found in this book, please return the Copy by V.P.P. to the publisher for exchange free of cost of postage.

The Publication is brought out with the financial assistance
from the Government of India,
Ministry of Human Resource Development.

Price. Rs. 55

First Published 1955

Reprinted 1991

इदानीं ब्रह्मासायुज्यप्राप्तानां ग्रन्थकृतामात्मजस्य
श्रीभारतीविकाशहालदारशर्ममहोदयस्य
अनुमत्या
पुनर्मुद्रितः ।

Published by
SHARADA PRAKASHAN
E-239, Shastri Nagar, Delhi-110052
Phone: 516539

Printed by
New Gian Offset Printers,
495, DDA Complex, Shahzada Bagh,
Inderlok, Delhi-110035

प्रकाशकसङ्कलित-ग्रन्थकारीयवृत्तम् ।

प्रकाशक इङ्ग-वङ्गभाषयोः स्थितानां पत्रादीनामनुवादकः

श्रीभारतीविकाशहालदार-शर्म-एम.-ए. बी.-एल्-लाञ्छनभूषितः ।

ग्रन्थकारो वृद्धत्रयीप्रणेता श्रीगुरुपदहालदारशर्मा बी.-एल्.—सरस्वती-
वेदान्तभूषण-दर्शनसागर-शास्त्ररत्न-शास्त्ररत्नाकरप्रभृत्युपाधिलाञ्छितः ।

चरमे वयसि सर्वविधमभिमानजनकं विद्यादिमानलाञ्छनं परिजिहीर्षुणा
ग्रन्थकृता स्वप्रणीतायां वृद्धत्रय्यां वंशोपाधिना सह केवलं पितृदत्तं नाम
प्रायोजि । अहं ग्रन्थप्रकाशकस्तस्य कनिष्ठस्तनयः । वाचकजनकौतूहल-
विनिवृत्तये तदीयसंक्षिप्तपरिचयप्रदाने प्रवृत्तोऽस्मि ।

१८७६ खृष्टाब्दीय-१७ जुलाईदिवसे कालीघट्टीयमहापीठस्थकालिका-
सेवाभृतकुलोत्पन्नकेनारामहालदारशर्म-महोदयेन तत्पत्न्यां हेमाङ्गीदेव्यां
समुत्पादितोऽयं ग्रन्थकारः । अस्य पितृपैतामहादिपरिचयो वृद्धत्रय्या
आरम्भे समुपनिबद्ध आस्ते । व्यतीते सप्तमे वर्षे स उपनीतः । ततश्च तस्य
पिता श्रीमत्सुकुमारीदेव्या सह त्रयोदशवर्षीयस्य पुत्रस्य परिणयं सम्पाद्य
दिवं प्रयातः । तदा पैतृकसम्पदरक्षणायाः पितृस्थानीयस्य परिरक्षकस्या-
भावाद् वैभवतत्त्वावधाने व्यापृतस्य तस्य विद्यानुशीलनं व्याहतमासीत् ।
'गतेऽपि वयसि ग्राह्या विद्या सर्वात्मना बुधैरि'ति न्यायानुसारेण महति च
काले व्यतिगते पुनरपि स विद्याभ्यासं कुर्वन् क्रमेण बी.-एल्-परीक्षा-
सुत्तीर्णोऽपि कदाचिद् धर्माधिकरणे व्यवहाराजीवत्वं नाशिश्रिये ।

परीक्षानन्तरं विश्वविद्यालयाद् विच्छिद्योऽपि स कदाचिद् विद्याभ्यासे
शिथिलप्रयत्नो नासीत् । गृहे कृतावस्थानः स संस्कृतसाहित्यं साङ्गवेद-

[vi]

वेदान्तदर्शनादींश्चाप्राणपातं न्यषेवत । परं तु स क्वचिदपि कंचन चतुष्पाठ्यादिविद्यालयं नाविवेश, न च कैश्चिद् गुरुभिरपि समुपदिष्टो बभूव । किं बहुना, निःसङ्ग एव स शास्त्रचर्चायां निमग्न आसीत् । जिज्ञास्यमानेन तेन चोक्तम्—“श्रीश्रीकालिकादेव्यम्बा मे परमाचार्या, तस्या श्ररणोपान्ते विद्याभ्यासो मया साधितः, समुपस्थितायां तत्र कस्यां-चिदनुपपत्त्यां तथैव संशयो निराकृतः स्वापकाले प्रात्यक्ष्येण वस्तुनः स्वरूप-दर्शनमपि प्रापितम् । अतो नाहमनुपासितगुरु भवामी”ति ।

कालीघट्टे हालदारपाड़ारोडस्थिते सप्तचत्वारिंशत्संख्यकभवने ग्रन्थकारः कृतावस्थानो वर्तते । अत्र तस्य पितृदेवेन १८५६ खृष्टाब्दे नाट्यशालादि-समन्वितानि मन्दिराणि निर्माय पूर्वपुरुषाणामक्षयस्वर्गकामनया तत्र श्रीश्रीकल्याणेश्वरादिशिवलिङ्गपञ्चकं प्रतिष्ठापितम् । कालवशेन मन्दिरेषु जीर्णत्वं प्राप्तेषु यथोचितं तानि संस्कृत्य ग्रन्थकारेण सदेवायतनं वासभवनं ‘दर्शनागार’ इति नाम्नाऽभिहितम् । एवंविधनामकरणे त्रयोऽस्याभिप्राया आसन् । प्रथमत आगारप्रवेशेन देवदर्शनमधिगम्येत, द्वितीयतो मन्दिर-कुड्येषु ग्रन्थकाररचिता मोक्षप्रतिपादिका ये श्लोका उट्टङ्कितास्ते सर्वे प्रवेष्टुश्चक्षुर्गोचरा भवेयुः, अन्ततो ग्रन्थकारेण ये ये सुदुर्लभा ग्रन्थाः सञ्चिता स्ते च सर्वे विद्यायाः सर्वजनीनत्वात् पिपठिषूणां जिज्ञासूनां च व्यवहारार्थं सुरक्षितां स्तिष्ठेयुः ।

दर्शनागारीयसिंहद्वारमतिक्रम्य प्रवेष्टा भवनस्याग्रिमद्वारमासादयति । तस्याः शीर्षस्थिते प्रस्तरफलके स्वाराज्याभिलाषिणं विविक्तुं प्रति सादर-सम्भाषणार्थं लिखितमस्ति—

“जिज्ञासुरात्मनस्तत्त्वं प्रविशान्तः क्रमेण भोः” इति ।

इतो नाट्यमन्दिरपर्यन्तं नानाशिलाफलकमतिक्रम्य देवदर्शनं लभ्यते । एते श्लोका उपरिष्ठात् ‘क-परिशिष्टे सन्निबद्धा वर्तन्ते ।

[. vii]

१६२२ खृष्टाब्दे ग्रन्थकारेण शुक्लयजुर्वेदान्तर्गतषोडशध्यायस्थित-
शतसद्वियमन्त्राणां सरला टीकैका रचिता । मन्त्रशास्त्रस्य प्रचारस्त्वनुचित
इति कृत्वा सा न मुद्रिता । १६२४ खृष्टाब्दे तेन सप्तशत्या दर्शनमूलक-
वृत्तिरेका प्रणीता, सापि न मुद्रिता । ततो मन्दिरकुड्यस्थप्रस्तरफलकेषु
प्रायशः स्वरचितश्लोकानामुद्धृक्ते स व्यापृत आसीत् ।

१६२६ खृष्टाब्दादारभ्य ग्रन्थकारो महाभारतीयसनत्सुजातीयपर्वणः
कालिकानात्री टीकां, वङ्गभाषायां तस्यास्तात्पर्यद्योतकं कालिकाभासं,
ग्रन्थस्थपारिभाषिकशब्दानां व्याख्यां, कतिपयशास्त्रचिन्तकानां जीवनवृत्तान्त-
संवलितपरिशिष्टञ्च प्रणिनाय । स च ग्रन्थो मूल-शांकरभाष्य-कालिका-
कालिकाभास-परिशिष्टसमेतः १३०० पृष्ठात्मकः १६३१ खृष्टाब्दे प्रकाशं
गतः । अवसरे चास्मिन् स श्रीयुक्तकेशरिकान्तशर्ममहोदयेन कालिकाभासस्य
हिन्दीभाषानुवादं कारयित्वा तं देवनागरवर्णात्मकं ग्रन्थं प्रकाशितवान् ।
ग्रन्थप्रचारानन्तरं नानावेदान्तग्रन्थानां टीकादिप्रणेता परिडितप्रवरो राजेन्द्र-
नाथघोषः (यश्चतुर्थाश्रमे वाराणस्यां चिदधनानन्दपुरीनाम्ना सुप्रसिद्ध एव)
पुष्कानुपुष्करूपेण सनत्सुजातं पठित्वा ग्रन्थकारसमीपे १६३२ खृष्टाब्दीय-
२४ मे-दिवसे पत्रमेकं प्रेषितवान् । तत्र लिखितमस्ति—

“I have gone through your book—Sanat-
Sujatiya. I cannot find the language to give an
expression of my mind. Our language is proud of
your book.”

अस्य तात्पर्यार्थः—‘सनत्सुजातं मया पठितम् । भाषाया दारिद्र्यात्
तत्पाठहेतुकं मे मनोभावं व्यक्तीकर्तुं न प्रभवामि । मन्ये—तव ग्रन्थं
प्राप्य भाषा नो धन्या भवती’ति ।

ततः १६३२-खृष्टाब्दीय-१६ आगष्टदिवसे श्रीरामकृष्णसम्प्रदायस्थ-

[viii]

गम्भीरानन्दस्वामिमहोदयो ग्रन्थकारसकाशे पत्रमेकं प्रेरयामास । तत्र लिखितमस्ति—

“Sanat-Sujatiya. The book is written in a masterly way and is an excellent exposition of the underlying philosophy.”

अस्य तात्पर्यार्थः—‘सनत्सुजातीयं परमप्रावीण्येन विलिखितम् । मूलस्य रहस्योद्घाटने भवतो ग्रन्थो नितरामुपयोगी’ति ।

ततः १९३२ खृष्टाब्दीय-१८ आगष्टदिवसात् २४ आगष्टदिवसपर्यन्तं भागवतचतुष्पाठ्या अध्यक्षः पण्डितप्रवरो महामहोपाध्यायः श्रीदुर्गाचरण-सांख्यतीर्थः, महाभारतानुवादकृतः प्रातःस्मरणीयकालीप्रसन्नसिंहस्य पण्डित-पुत्रो श्रीविजयसिंहमहोदयः, त्यक्तमहामहोपाध्यायोपाधिकः पद्मनाभ-शर्मा, काशीस्थपण्डिताग्रगण्या अन्नदाचरणशर्माप्रभृतयो ग्रन्थप्रशंसाः स्वस्वपत्रेषु भूरिशः कृतवन्तः । तानि च पत्राणि ‘ख’-परिशिष्टे द्रष्टव्यानि ।

इतः परं १९३२-खृष्टाब्दीय-२६ आगष्टदिवसे काशीतः पण्डिताग्र-गण्यस्त्यक्तमहामहोपाध्यायोपाधिकः सकलदर्शनाचार्यः सर्वजनवरेण्यः पञ्चाननतर्करत्नमहोदयः सनत्सुजातीयं पठित्वा तत्प्रशंसासूचकं पत्रमेकं प्रेरयामास ततश्च स सरस्वतीत्युपाधिना ग्रन्थकारं मण्डयामास । पत्रमिदं ‘ख’-परिशिष्टे द्रष्टव्यम् ।

तर्करत्नमहोदयतः सरस्वत्युपाधिप्राप्त्यनन्तरं १९३२-खृष्टाब्दीय-३० आगष्टदिवसे काशीस्थित‘भारतधर्ममहामण्डल’नामकविद्वत्सन्नयासि-सम्प्रदायः सनत्सुजातीयं पठित्वा ग्रन्थकारसमीपे प्रशंसासूचकं पत्रमेकं प्रेषितवान्, तथा च ‘वेदान्तभूषण’ इत्युपाधिना ग्रन्थकारः समलंकृतोऽभूत् तेन महामण्डलेन ।

[ix]

ततः १९३७-वृष्टाब्दीय-१० आगष्टदिवसे पूर्ववङ्गस्थढाकानगरीय-
सारस्वतसमाजेन कमपि गुणोपयोगिनं सम्मानद्योतकमुपाधि भायोयालप्रदत्त-
'मानन्दकुमारी-रिसार्च'प्राइज'-नामकं पदकं च श्रीयुक्त गुरुपदहालदार-
महोदयं ग्राहयितुं भवानीपुरस्थमहामहोपाध्यायश्रीदुर्गाचरणसांख्यवेदान्त-
तीर्थमहोदयाय सानुरोधं पत्रमेकं प्रेषितम् । समाजप्रदत्तमेतदनुरोधपत्र-
मुपरिष्ठाद् द्रष्टव्यम् ।

ढाकानगरीतो मानपत्रानयने सोकर्याभावाद् ग्रन्थकारः समाजं प्रति
धन्यताज्ञापनपूर्वकं सांख्यवेदान्ततीर्थमहोदयं सविनयमाह—कस्मैचिद्
योग्यतराय विदुषे यत्किञ्चिद्दक्षिण्या सहैतत्पदकादिदानमेव मम तत्-
स्वीकरणां भविष्यतीति । इत्युक्त्वा स सांख्यवेदान्ततीर्थमहोदयद्वारा एकोत्तर-
शतमुद्रास्तदुल्लिखितदक्षिणार्थं समाजाय प्रेरयामास ।

सांख्यवेदान्तमहोदयाय सारस्वतसमाजो यत् पत्रं प्रददौ तदिह
प्रदर्श्यते—

श्रीदरिः शरणम्

Priyanath Vidyabhusan M. A. Jnan-Gunge
Hony. Secretary, E. B. Saraswat Samaj. Dacca.
10-8-1933.

श्रीश्रीचरणकमलेषु

असंख्यप्रणतिपूर्वकमावेदनम्—

देव,

कालीघाटनिवासी श्रीयुक्त गुरुपदहालदारमहोदय ताँहार गभीर
गवेषणार फल विराट्ग्रन्थ सारस्वतसमाजे पाठाइया दियाछेन ..इत्यादि ।
तदनुवादः—

[x]

श्रीहरिः शरणम्

प्रियनाथविद्याभूषणः एम्.-ए.

ज्ञानगङ्गा:

अवैतनिकसम्पादकः पूर्ववङ्गीयसारस्वतसमाजस्य ।

ढाका ।

१०।८।१९३३

देव !

कालीघटनिवासिना श्रीयुक्तगुरुपदहालदारमहोदयेन तदीयगभीर-
गवेषणायाः फलस्वरूपं विपुलो ग्रन्थः सारस्वतसमाजाय प्रेषितः । वयमपि
ग्रन्थमिमं पठित्वा विमोहिता उपकृताश्च जाताः । सम्मानभाजो गुरुपद-
महोदयस्य राजर्षिजनोचितसाधना तदनुरूपां सिद्धिं प्राप्तेत्यसंशयं वक्तुं
शक्यते ।

सारस्वतसमाजतस्तस्मै तदुपयुक्तसम्मानप्रदर्शनं सर्व्वथा वाञ्छनीयं
भवति । केन प्रकारेण तत् करणीयमित्येतद् भवता गुरुपदमहोदयेन सह
सम्मन्याचिरमस्मभ्यं विज्ञापयितव्यम् ।

गवेषकेभ्यः पारितोषिकदानाय भायोयालराजप्रदत्तं 'रिसार्चप्राइज'-
पदकं सारस्वतसमाजात् पण्डितवर्गैः सादरं गृह्यते । तस्य तु मुद्रामूल्य-
मकिञ्चित्करं भवति । गुरुपदमहोदयतुल्याय पुरुषाय तद्दानकल्पनापि
धाढ्यं समावहेदिति प्रतीयते ।

आगामिनि सौरभाद्रस्य द्वितीयदिवसे यदि गुरुपदमहोदयः
'कन्भोक्शेन'-सभामागच्छेत् तर्हि समाजस्तस्मै मानलाञ्छनदानं व्यवस्था-
पयिष्यति । अस्मिन् विषये तेन सह विचार्य्य तन्मतमचिरं वयं ज्ञापयितव्या
इत्येकान्ततः प्रार्थ्यते । इति निवेदनम् सेवकाधमस्य श्रीप्रियनाथदेवशर्मणः ।
इति ।

तदनन्तरं १९३३-ख्रिष्टाब्दीय-६डिसेम्बरदिवसे भट्टपल्लीस्थसंस्कृत-
विद्यालये तत्रत्यपण्डितवर्गैराहूतो ग्रन्थकारो 'दर्शनसागर' इति विद्यामान-

[xi]

लाञ्छनेन भूषितोऽभवत् । अस्मिन्नवसरे काशीस्थतर्करत्नमहोदयेन प्रदत्त-
'सरस्वत्यु'पाधिश्च सभास्थपरिडतवृन्देनानुमोदितः समर्थितश्चासीत् ।

सनत्सुजातीयशास्त्रे ब्रह्मर्षेः सनत्कुमारस्योपदेशवाक्ये ग्रन्थकारेण
स्वानुभूताया उपास्तिपद्धतेः समर्थनासूचकमाभासमुपलभ्य तत्सर्वं प्रपञ्च्य
सनत्सुजातीयमध्यात्मशास्त्रं लोकसमाजे प्रचारीकृतम् । अत एव तेन
काचित् कपोलकल्पना नाश्रिता । अस्माद् ग्रन्थात् तेन यद् यद् रहस्य-
मुद्घाटितं तत्सर्वं भाष्ये विकसनाभावाद् नीलकण्ठादिकृतव्याख्या-
ग्रन्थेषु नोद्बोधितं दृश्यते ।

ननु, भगवद्गीतां विहाय सनत्सुजातव्याख्याने किं बीजम् ?
ग्रन्थकारमते गीता वेदवत् कश्चिदैशोन्मेषविशेषः । तत्र प्रतिभाशालिनां
महाविशिष्टपुरुषाणां भाष्यादिग्रन्था विलसन्ति । अतोऽधुना गीता-
व्याख्याने मौलिकत्वं दर्शयितुं न कोऽपि प्रभवति । सनत्सुजातोपरि
भाष्यमेकं वर्त्तते । तच्च शङ्कराचार्यप्रणीतमिति प्रसिद्धिरस्ति । स
च शङ्कराचार्यः स्वयं शारीरकभाष्यकार आहोस्विच्छाङ्करसम्प्रदायस्थ-
स्तत्प्रतिनिधिस्वरूपः कश्चिदन्य इत्यत्र विद्यते भूयिष्ठः सन्देहावसरः
परिडतेषु । यतः सनत्सुजातभाष्यं शारीरकभाष्यवत् प्रसन्नगम्भीरं
दार्शनिकभावबहुलं वा न प्रतीयते । सनत्सुजातपर्वाध्यायोपरि
नीलकण्ठीया 'भारतभावदीप'नाम्नी या टीका वर्त्तते सा हि न केवलं
संक्षिप्ता परं तु साधारणी च । अत एव सनत्सुजाते बहु वक्तव्यमस्तीति
बुद्ध्वा तद्ग्रन्थ एव तेन व्याख्यातः ।

ज्ञाननिष्ठा कर्मनिष्ठा भक्तिनिष्ठा चेति निष्ठात्रयस्य तुल्यभावेन गीतायां
कीर्तितत्वात् सर्वेष्वध्याश्रमेषु सा नितरां समादृता भवति । सनत्सुजातीयशास्त्रे
पर्यायक्रमेण ज्ञानयोगयोरुपदेशबाहुल्यात् केवलं चतुर्थाश्रमे तदेव समाश्रीयते ।
सन्नयासिनः सनत्सुजातीयमुपास्तिरहस्यं स्वेष्टमन्त्रवद् संगोप्य तदुपदिष्टेन

मार्गेण भगवन्तमाराधयन्त्येव । मन्त्रशास्त्रविलोडनं सन्नयासधर्मविरुद्धमिति कृत्वा ते हि कदापि व्याख्यादिसहकृतमिमं ग्रन्थं लोकेषु प्रचारयितुं न प्रायतन्त । ग्रन्थकारस्तु गार्हस्थ्यधर्मावलम्बित्वात् तत्प्रचारं विवेकविरुद्धं न मेने । ग्रन्थस्थितरहस्यस्य घुणाक्षरीयमाभासं सूचयितुं कालिकाटीकारम्भे तेन लिखितम्—‘भगवान् सनत्सुजातो धृतराष्ट्रस्य कञ्चिद् मानससंशयमपनेतुं तं ज्ञानप्रधानां योगोपसर्जनां’ ब्रह्मविद्यामुत्त्वा पुन यौगप्रधानां ज्ञानोपसर्जनां तां ग्राहयामास । यत्र पूर्वं चित्तवृत्तिनिरोधेन युष्मदर्थत्वं विज्ञाय पश्चाद् वेदान्तश्रवणादिना तस्य ब्रह्मत्वं निश्चीयते सैव आद्या । यत्र तु श्रवणादिना पूर्वं पारोक्ष्येण प्रतीचो ब्रह्मभावं निश्चित्य पश्चान्निदिध्यासनात्मकेन उभयेन सोऽपरोक्षीक्रियते सैव द्वितीया । तामेव विद्यां सनत्कुमारेण यथोपदिष्टां पाराशरो योगज्ञानादिसम्पन्नो मुमुक्षूपचिकीर्षया सनत्सुजातवाक्याख्यैः श्लोकैरुपनिबबन्ध ।’ इति ।

योगोपसर्जनीभूताया ज्ञानप्रधानाया ब्रह्मविद्याया उपदेशानन्तरं चतुर्थाध्याये ज्ञानोपसर्जनीभूताया योगप्रधानाया ब्रह्मविद्याया उपदेशोपक्रमे ग्रन्थकार-श्रीगुरुपदहालदारमहोदयेन तत्प्रणीतायाः कालिकाटीकायाः प्रारम्भे सनत्सुजातीयमतवादं विवरीतुं पुनरपि लिखितम्—“द्रावुपायौ ब्रह्मविद्याया भवतः । विचारपूर्वक एको योगपूर्वकोऽन्यश्चेति । तत्र प्रथममुपायं प्रपञ्चापरमार्थवादिन औपनिषदा उपेयुः साक्षिणि कल्पितं साध्यमनृतं साक्षी तु परमार्थसत्यः केवल इति विचारात्, द्वितीयं प्रपञ्चपरमार्थवादिनो हैरस्यगर्भादयोऽभ्युपेयुः साक्षिदर्शने तेषां निरोधातिरिक्तोपायासम्भवात् । एवं विरुद्धमतयोः सामञ्जस्यं मन्यमान आचार्य्यशिरोमणिः सनत्सुजातो मन्यते प्रथमोपायस्य विचारपूर्वकस्य पूर्ववृत्तं सत्यादियोगाङ्गविषयविशेषेषु समाधानम्, द्वितीयोपायस्य योगपूर्वकस्य तु पूर्ववृत्तं वेदान्तादिमोक्ष-साक्षात्सामध्ययनमिति । तत्र क्रमद्वयेऽपि फलैक्यात् साधनजातमेकलक्ष्यं,

किन्त्वन्तिमक्रमे निदिध्यासनेनापरोक्षीक्रियायां शून्यशेषतैव साधिता भवतीत्या-
शङ्क्य शून्यस्यापि साक्षित्वात् सद्रूपं ब्रह्म प्रत्यगभिन्नत्वेन ज्ञेयमस्तीति तस्य
ब्रह्मणः सत्यत्वं प्रतिपादयितुं स इह योगप्रत्यक्षं प्रमाणत्वेन पुनः पुनरुप-
न्यस्यति—योगिनस्तं प्रपश्यन्ति भगवन्तं सनातनमिति ।

उपन्यस्यतु नाम योगप्रत्यक्षं 'योगिनस्तं प्रपश्यन्ती'ति, किन्तु कः पुन
योगः ? प्रमाणादिचित्तवृत्तयो या अङ्गाङ्गिभावपरिणामरूपास्तासां बहि-
मुखतया विलोमपरिणामेन स्वकारणे लयस्तेन तत्त्वदर्शनोपायो योगः ।
'अभ्यासात् कादिवर्णानि यथा शास्त्राणि बोधयेत् । तथा योगं समासाद्य
तत्त्वज्ञानं च लभ्यते ॥' इत्यागमात् स एव विद्यायाः प्रागभाव इति
परस्परविवदमानेष्वपि दर्शनेष्वजातशत्रुरुच्यते । यदुक्तं 'मेतेन योगः प्रत्युक्त'
इति तदपि प्रधानादितत्त्वांशे ब्रह्मत्वाभावात्, न तु योगप्रतिपत्तिमात्रविषये,
तस्य श्रुतिमूलत्वात् । श्रुतयश्च—'आत्मा वा अरे द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्तव्यो
निदिध्यासितव्यः', 'त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरम्', 'तां योगमिति मन्यन्ते
स्थिरामिन्द्रियधारणाम्', 'विद्यामेतां योगविधिं च कृत्स्नमि'त्येवमाद्याः ।
स्मृतयश्च तत्र बहुश उपलभ्यन्ते—'स्वसंवेद्यं हि तद् ब्रह्म कुमारी स्त्रीसुखं
यथा । अयोगी नैव जानाति जात्यन्धो हि यथा घटम्' ॥ इत्येवमाद्याः ।
अपि च यमादिबहिरङ्गमपहाय संयमो न भवति, न च संयममन्तरेणौप-
निषदात्मतत्त्वसाक्षात्कारो भवितुमर्हतीति ब्रह्मवादिभिरभ्युपगतो योग
'आसीनः सम्भवादिति । एवं तत्त्वज्ञानेनापेक्षणाद् वेदेन सह संवाद-
बाहुल्याच्च योगप्रतिपत्तिमात्रविषय आचार्यैः सनत्सुजातपादादिभिरङ्गी-
क्रियते ।' इति ।

योगोपसर्जनीभूता ज्ञानप्रधाना ब्रह्मविद्येत्युक्तावद्वैतवादिनो विप्रतिपत्तुं
नार्हन्ति । यतः 'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वाऽत्मन्येवा-
त्मानं पश्येदिति श्रुत्यभ्युपगमाद् योगस्तैर्ब्रह्मप्राप्तः पूर्ववृत्तत्वेनाभ्युपगम्यते ।

पुनरपि ज्ञानोपसर्जनीभूता योगप्रधाना ब्रह्मविद्येत्युक्तौ योगिना हि प्रत्य-
वस्थातुं नार्हन्ति । यतो वेदान्तप्रतिपाद्यब्रह्मविचारणैव योगस्य पूर्ववृत्तं
भवति । स्मृतयश्च तत्र श्रुतिसौहार्दात् समुद्घोषयन्ति—‘स्वाध्यायाद् योग-
मासीत् योगात् स्वाध्यायमामनेत् । स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा
प्रकाशते ॥’ ‘वेदान्तश्रवणं कुर्वंस्तस्मिन् योगं समभ्यसेत् ॥’ इत्येवमाद्याः ।
अत्राचार्यः सनत्कुमारः प्रकरणार्थमुपसंहरन्नाह—योगिनस्तं प्रपश्यन्ति
भगवन्तं सनातनम्’ इति । एतदुक्तं भवति यद् वेदान्तप्रतिपाद्ये ब्रह्मणि
सिद्धप्रणिधाना योगिन एव परमात्मानं लभत इति । एवं च मतयोरुभयोः
पार्थक्येऽपि फलतस्तयोरनैक्यं नास्ति ।

सनत्सुजातं गीताकल्पो ग्रन्थः । सप्तश्लोकीगीतापाठवत् चतुःश्लोकी-
सनत्सुजातपाठः सन्न्यासिसम्प्रदाये भक्तिसहकारेणानुष्ठियते । अस्त्यत्र
वृद्धानामनुशासनम्—

‘भारते सार उद्योगस्तत्रापि विदुरोक्तयः ।

तत्र सनत्सुजातं च तत्र श्लोकचतुष्टयम् ॥’ इति ।

श्लोकचतुष्टयं यथा—

१ । ‘दोषो महानत्र विभेदयोगे.....’ १।२०

२ । ‘न वेदानां वेदिता कश्चिदस्ति.....’ २।४१

३ । ‘नैतद् ब्रह्म त्वरमाणेन लभ्यम्.....’ ३।२

४ । ‘एकं पादं नोत्क्षिपति सलिलाद्धंस उच्चरन्....’ ४।१२ ।

तत्र प्रथमश्लोकद्वये ज्ञानप्रधानाया योगोपसर्जनीभूताया ब्रह्मविद्यायाश्चरम-
श्लोकद्वये योगप्रधानाया ज्ञानोपसर्जनीभूताया ब्रह्मविद्याया इङ्गितमस्तीति
ग्रन्थकारेण सिद्धान्तितम् । सनत्सुजातपाठात् पूर्वं मन्दिरकुड्ये लिखितं
ज्ञानसेवितयोगभूमिका योगसेवितज्ञानभूमिका चेतिभूमिकाद्वयं प्रागुक्तं

[xv]

श्लोकचतुष्टयेन सम्पूर्णां समर्थितमिति मन्यमानो ग्रन्थकारो लोके सनत्-
सुजातीयमतवादमुपन्यसितुं प्रयेते ।

सनत्सुजातीयकालिकादिपाठान्ते सन्न्यासिसम्प्रदायविद्वत्समाजयो-
रभिमतद्योतकानि पत्राणि 'क'-परिशिष्टात् परवर्त्तिनि 'ख'-परिशिष्टे
द्रष्टव्यानि ।

सनत्सुजातप्रकाशादारभ्य १६३५-खृष्टाब्दपर्यन्तं रामचन्द्रशर्मप्रचारित-
देवोद्दिष्टपशुबलिवर्जनप्रातिकूल्यं विदधत् शास्त्रीयबलिसमर्थनार्थं कालीघट्टे
वङ्गीयब्राह्मणसभायां च काञ्चीतः (Conjeeverum) समागतस्य
श्रीश्रीचन्द्रशेखरशंकराचार्यमहात्मनोऽभिवादनावसरे ग्रन्थकारस्तानि तानि
भाषणानि प्रददौ । तेषु यद् वङ्गीयब्राह्मणसभायां प्रदत्तं भाषणं तदनुवादः
'ख'-परिशिष्टस्य चरमभागे द्रष्टव्यः । ततो रामचन्द्रेण प्रचोदितः
प्रातःस्मरणीयो मदनमोहनमालव्यमहोदयः कालीघट्टीयमन्दिरप्राङ्गणमागल्य
सनातनधर्मप्रतिपक्षतया शास्त्रीयबलिदानस्य प्रतिप्रचारमारब्धवान् ।
अस्मिन्नेव समये सेवाभृतसम्प्रदायप्रेरितो ग्रन्थकारो दिवसत्रयं शास्त्राशयं
विचार्य तस्य वेदवाह्यधर्ममतस्य प्रतिवादं व्यधत् । मालव्यमहोदयोऽपि
ग्रन्थकारीययुक्तिकलापेन परितुष्टः सन् प्रत्याजगाम ।

कालिकादौ भावधारां भाषासरणिं च दृष्ट्वा व्यक्तिगतशास्त्रालापेन
प्रीत्वा ब्राह्मणसभायां भाषणं तथा मन्दिरप्राङ्गणे मालव्यमहोदयेन सह
बलिप्रतिषेधस्य प्रतिवादफलञ्च श्रुत्वा सर्वजनवरेण्यः पञ्चाननतर्करत्नमहोदयः
सर्वतः परितृप्तः सन् वेदान्तसूत्राणां स्वप्रणीतशाक्तभाष्योपरि वृत्तिमेकां
समालोचनां च कर्तुं ग्रन्थकारमभ्यर्थितवान् । विषयमिमं पुनरपि ग्रन्थकारं
स्मारयितुं १३४४।११ चैत्रदिवसे काशीतः पत्रमेकं प्रेरितवान् । तत्पत्रं
च यथा—

‘स्वस्ति श्रीपञ्चाननदेवशर्मणः परमशुभाशीर्वादिपूर्वकं सादरं.....

[xvi]

भ्रातः सरस्वति ! 'वसुमती'पत्रिकायाः स्वत्वाधिकारी श्रीमत्सतीशचन्द्र-
मुखोपाध्यायो मां साक्षात्कर्तुमाजगाम । तस्मै मासिकवसुमतीप्रभृति-
पत्रिकासु समालोचनार्थं शक्तिभाष्यं मयाऽर्पितम् । सतीशमुखोपाध्याय
आह —“यदि शक्तिभाष्यसमालोचना गुरुपदमहोदयेन लिखिता भवेत् तर्हि
तां सम्पादकीयभावेन प्रचारयितुं शक्नुमः, परं तु शक्तिभाष्यसमालोचना-
समर्थः कोऽपि नास्मासु वर्तते इति” । सर्व्वमेतत्ते ज्ञापयितुं लिखितं पत्रमिदं
मया । आशीर्वादो मे सपुत्रेण त्वया ज्ञेयः । इति ११ चैत्र १३४४ ।’

तर्करत्नमहोदयस्याभिप्रायानुसारेण ग्रन्थकारो वृत्त्यादिरचनायां प्रवृत्त
आसीत्, परंतु कार्य्यान्तरे व्यावृत्तत्वात् तत्कार्य्यं समाधातुं न शशाक ।

शास्त्रीयबलिसमर्थनादनन्तरं ग्रन्थकारेण ‘व्याकरणदर्शनेतिहास’प्रणयन-
मारब्धम् । तस्य च ग्रन्थस्य ६०० पृष्ठात्मकं प्रथमखण्डं १६४३ खृष्टाब्दे
प्रकाशितम् । ब्रह्मविन्दूपनिषदादिविधोषिते ‘शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं
ब्रह्माधिगच्छती’त्येवमादिवाक्ये श्रद्धातिशयादुक्तो ग्रन्थस्तेन प्रणीतः । स च
ग्रन्थः कलिकाताविश्वविद्यालयायोत्सर्गीकृतः । उत्सर्गपत्रे लिखितमस्ति—
“To my Alma Mater—the University of Calcutta—
is dedicated in filial piety this Volume of ‘व्याकरण-
दर्शनेर इतिहास’ which is essentially An Historical
Study of Sanskrit Grammatical Literature in all
its philosophical bearings from the critical and
comparative points of view.”

भारतीयव्याकरणमधिकृत्य John Dowson-महोदयेन लिखितम्—
“There is a great difference between the
European and the Hindu ideas of a grammar. In
Europe grammar has hitherto been looked upon

as only a means to an end..., with the Pundit, grammar was a science,...hence, as Goldstücker says, 'Panini's work is indeed a kind of natural history of the Sanskrit language' (p 228. H. C. D).

अस्माकं ग्रन्थकारेण व्याकरणां दर्शनपदमधिरोपितम् । व्याकरणां कथं दर्शनपदवाच्यतां भजत इत्येतद्विषयमधिकृत्य तेन लिखितम्—
'ज्ञानार्थदृष्टधातुनिष्पन्नेन दर्शनशब्देन ज्ञानस्य करणां द्वारं वा बोध्यते ।
व्याकरणां शब्दविषयस्य ज्ञानस्य कारणां भवति । एवं हि व्याकरणस्य
दर्शनसमाख्या नासङ्गतैव ।

दर्शनं द्विविधम्—आस्तिकदर्शनं नास्तिकदर्शनं चेति । तत्र वेदानुसारेण वेदगम्यस्य परमात्मनोऽस्तित्वं यत् प्रतिपादयति तत्प्राप्तेरुपायं च सूचयति तदेवास्तिकदर्शनम् । तदन्यत्वे तु नास्तिकदर्शनमेव । व्याकरणमास्तिकदर्शनं भवति यतोऽस्मिन् वेदप्रामाण्यं न कुत्रापि व्याहन्यते । शब्दब्रह्मणेन चैव शब्दब्रह्म समधिगतं भवति, समधिगते च शब्दब्रह्मणि परब्रह्माधिगम्यते । तथा हि श्रुतिभिराम्रे दितम्—
'शब्दब्रह्मणि निष्णातः परं ब्रह्माधिगच्छति' (मै० उ०, ब्रह्मविन्दूप०)
इति । शब्दब्रह्मणि निष्णातेरपि यदि कैश्चिद् भाग्यवशात् परब्रह्म नाधिगम्यते, तथापि तत्प्रयासस्य नैष्फल्यं न भवति, यतः स्वयमेव भगवता स्मर्यते—'न हि कल्याणकृत् कश्चिद् दुर्गतिं तात गच्छति' इति ।

वेदस्य प्रामाण्यस्वीकरणं तद्द्वारा भगवत्प्राप्तेरुपायनिरूपणं चेति दर्शनस्य प्रधानलक्षणद्वयं दार्शनिकेषु सुप्रसिद्धम् । व्याकरणे हि प्रागुक्तं लक्षणद्वयं विद्यते । तथा हि शब्दज्ञानस्य ब्रह्मज्ञानफलकत्वाद् द्वितीयं लक्षणं व्याकरणे सम्यक्चरितार्थमेव । किं च, वेदप्रामाण्यस्वीकरणां दूरे तिष्ठतु व्याकरणेन वेदानामङ्गाङ्गिभावः शास्त्रे सूपपन्न एव । तथा चाप-

[xviii]

स्तम्बीयधर्मसूत्र स्मर्यते—‘षडङ्गो वेद’ इति । अतः प्रथमलक्षणां व्याकरणे नितरां चरितार्थम् ।

व्याकरणं दर्शनपदे प्रतिष्ठाप्यापि ग्रन्थकार स्मृतिं नाधिगतः । तन्मते दर्शनशास्त्राणां स्मृतित्वेऽपि वेदानामुपाङ्गतया तानि गृह्यन्ते । अभियुक्तै-
श्रोच्यते—

‘अङ्गैकदेशमाश्रित्य प्रवृत्तिर्यस्य जायते ।

उपाङ्गः स समाख्यातः कविभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥’ इति ।

व्याकरणं तु वेदानामङ्गत्वेन गृह्यते । एतदङ्गं पुनर्न साधारणमेव । मन्त्रार्थप्रत्ययस्योपकारकत्वादिदं वेदानां मुखस्वरूपमुच्यते । स्मर्यते हि शिक्षाशास्त्रे—‘मुखं व्याकरणं स्मृतमि’ति । तदुक्तं महाभाष्यकारेण—
‘प्रधानं च षट्स्वङ्गेषु व्याकरणमि’ति । धर्मशास्त्रकृता भगवता गौतमेन षडङ्गानां वेदनिघ्नतामनाहत्य तेषां वेदतुल्यता कल्पिता । अत एव भाट्टदीपिकायाः प्रभावल्यां लिखितमस्ति—‘मन्त्रब्राह्मणयोर्वेदनामधेयं षडङ्गमेक इति गौतमस्मृतेः स्पष्टमेव तेषां वेदत्वमपि प्रतिपादितम्’ इति । अवरतो भगवती श्रुतिः स्वयमेव व्याकरणस्य गौरवप्रतिपादनार्थमिदं शास्त्रं वेदस्य वेद इत्याह (छा० ७।१) । तदनुसृत्य महाभाष्यकारेण पतञ्जलिना लिखितम्—‘सोऽयमक्षरसमाम्नायो वाक्समाम्नायः पुष्पितः फलितश्चन्द्र-
तारकवत् प्रतिमण्डितो वेदितव्यो ब्रह्मराशिरिति । एवं वस्तुवृत्तमुपलभ्य ग्रन्थकार आह—‘एवं च तत्त्वे स्वतःसिद्धं ब्रह्मराशिं दर्शनपदे स्थापयित्वा कच्चिन्मयाऽपराद्धम् ?’ इति ।

व्याकरणदर्शनेतिहासीयप्रथमखण्डे शब्दादिगतनानाविषयवर्णनान्तरं पाणिनिपुरोगामिनां दैवार्थवैयाकरणानां वृत्तान्ता उपनिबद्धा वर्तन्ते, यथा—(१) देवादिदेवस्य शङ्करस्य माहेशव्याकरणम्, (२) सुरमणो-
रैन्द्रव्याकरणम्, (३) भागुरिसुनिस्मृतं भागुरीयव्याकरणम्, (४) कर्मन्द-

मुनिस्मृतं कार्म्मन्दव्याकरणम्, (५) काशंकृतस्त्रमुनिस्मृतं काशकृतस्त्र-
व्याकरणम्, (६) सेनकमुनिस्मृतं सेनकीयव्याकरणम्, (७) काश्यपमुनि-
स्मृतं काश्यपिव्याकरणम्, (८) औशिजमुनिस्मृतं स्फोटायनव्याकरणम्,
(९) चाक्रवर्म्मणमुनिस्मृतं चाक्रवर्म्णीयव्याकरणम्, (१०) आपिशलिमुनि-
स्मृतमापिशलव्याकरणम्, (११) प्रवृद्धव्याङ्गिमुनिस्मृतं व्याङ्गीयव्याकरणम्,
शाकल्यमुनिस्मृतं शाकल्यव्याकरणम्, (१३) भरद्वाजमुनिस्मृतं भारद्वाज-
व्याकरणं भरद्वाजीयव्याकरणं वा, (१४) गालवमुनिस्मृतं गालवव्याकरणम्,
(१५) शकटि-शाकटि-शाकटायननामकप्राचीनमुनित्रयस्मृतं द्वापरीयं
वृद्धत्रिमुनिव्याकरणम्, (१६) गार्ग्यमुनिस्मृतमक्षरतन्त्रसूत्रनामकगार्गीय-
व्याकरणं चेति ।

एतदन्तरा पाणिनिपुरोगामिनो ये व्याकरणग्रन्थाः क्षीणा हीना
वाऽभवंस्तेषामपि विवरणं संक्षेपत उपनिबद्धमेव, क्षीणग्रन्था यथा—
वृद्धकातन्त्रम्, वाजप्यायनीयव्याकरणं सौनागव्याकरणमित्येवमादयः ;
हीनसम्प्रदायानां ग्रन्था यथा—वृद्धचान्द्रव्याकरणं वृद्धव्याघ्रपादव्याकरणं
जातूकर्णव्याकरणमौदत्रजिव्याकरणमित्येवमाद्याः ।

व्याकरणदर्शनेतिहासस्य द्वितीयखण्डीयपाण्डुलिप्यां वर्त्तमानत्रिमुनि-
व्याकरणस्य तदितरव्याकरणानामपि विवरणानि वर्त्तन्ते । पाणिनेः
सूत्रं काल्यायनस्य वार्त्तिकपाठः पतञ्जले र्महाभाष्यं चेत्येतत् समुदितं सर्व्वं
कलौ त्रिमुनिव्याकरणत्वेन गृह्यते । एतत्प्रसङ्गेन चान्यान्यग्रन्थकाराणां
वृत्तान्ताः प्रदत्ता यथा—श्लोकवार्त्तिककृत् पाणिनिशिष्यो व्याघ्रभूतिः, संग्रह-
कृत् पाणिने र्मातुल-पुत्रो भ्रातृकल्पो दाक्षायणो व्याङ्गिः, प्रथमपाणिनिवृत्ति-
कृत् कुण्डिगर्गः, अष्टाध्यायीवृत्तिकृद् वररुचिः, भाष्यदीपिकाकृद् भर्त्तृहरिः,
काशिकाप्रणेतारौ जयादित्यवामनौ, काशिकन्यासप्रणेतारौ जिनेन्द्रबुद्धिः,
भाष्यप्रदीपकृत् कैयटाचार्य्यः, अनुन्यासकृदिन्दुमित्रः, तन्त्रप्रदीपप्रणेतारौ

[xx]

मैत्रेयरक्षितः, भाषावृत्तिकृत् पुरुषोत्तमदेवः, दुर्धटवृत्तिप्रणेता शरणदेवः
प्रक्रियाकौमुदीप्रणेता रामचन्द्रः, सिद्धान्तकौमुदीप्रणेतृ भट्टोजिदीक्षित
इत्येवमादीनाम् ।

पाणिनीयेतरा सम्प्रदाया यथा—द्वितीयखृष्टशताब्दीवर्त्तिशर्व्ववर्म्मा-
चार्य्यप्रणीतं कातन्त्रम्, पञ्चमखृष्टशताब्दीवर्त्तिचन्द्रगोमिप्रणीतं चान्द्र-
व्याकरणम्, षष्ठ्यखृष्टशताब्दीवर्त्तिदेवनन्दिप्रणीतं जैनेन्द्रव्याकरणम्, नवम-
खृष्टशताब्दीवर्त्तिजैनशाकटायनप्रणीतं शब्दानुशासनम्, एकादशखृष्टशताब्दी-
वर्त्तिधाराधिपतिभोजप्रणीतं सरस्वतीकण्ठाभरणम्, एकादशखृष्टशताब्दी-
वर्त्तिक्रमदीश्वरप्रणीतं संक्षिप्तसारव्याकरणम्, द्वादशखृष्टशताब्दीवर्त्तिशुक्ल-
पटहेमचन्द्रप्रणीतं सिद्धशब्दानुशासनम्, त्रयोदशखृष्टशताब्दीयसरस्वतीस्मृतं
सारस्वतव्याकरणम्, चोपदेवकृतं सुप्रबोधव्याकरणम्, पञ्चदशखृष्टशताब्दी-
वर्त्तिपद्मनाभकृतं सुपद्मव्याकरणम्, १६-१७ खृष्टशताब्दीयश्रीजीवगोस्वामि-
कृतं हरिनामामृतव्याकरणम्, १६-१७-खृष्टशताब्दीयपुरुषोत्तमविद्यावागीश-
कृता प्रयोगरत्नमालेत्यादयः ।

व्याकरणदर्शनेतिहासस्य प्रथमखण्डे प्रकाशं गते तद्ग्रन्थविषये
पण्डितवर्यै र्यद् यल्लिखितं तत् सर्व्वं 'ख'-परिशिष्टस्योत्तरभागे द्रष्टव्यम् ।

१३५२ वङ्गाब्दे शारदीयपूजोपलक्ष्येण 'पूर्णिमा'नाम्नयां मासिकपत्रिकायां
ग्रन्थकारः 'श्रीश्रीदशभुजादुर्गा'नामकं प्रबन्धमेकं रचयामास स च प्रबन्धो
भक्तानां पण्डितानाञ्च हृदयसौख्यमुदवहत् । प्रबन्धोऽयं 'ख' परिशिष्टोत्तर-
भागस्यान्तिमे द्रष्टव्यः ।

सम्प्रतितने काले ग्रन्थकृता वृद्धे वयसि पुनरथर्व्ववेदं गोपथब्राह्मणमथर्व्व-
वेदीया उपनिषदो वैतानसूत्रं कौशिकसूत्रं शौनकीयचतुरध्यायिकादिनी अथर्व्व-
प्रातिशाख्ये वैद्यकशास्त्रीयधिविधग्रन्थांश्चैतिहासिकदृष्ट्या पठित्वा ५५०
पृष्ठात्मकवैद्यकवृत्तान्तनामक इतिहासजातीयो ग्रन्थः प्रणीतः । एतत्

समाप्य तेन पुनः संस्कृतभाषया 'बृद्धत्रयी' नामकः कश्चिदपरग्रन्थः प्रणीतः । अधुना स देवनागरवर्णैः स्तं मुद्रापयति । अत्र बृद्धचरकीयवृत्तं बृद्ध-सुश्रुतीयवृत्तं बृद्धवाग्भटीयवृत्तं चेतिवृत्तत्रयं प्राधान्येन वर्णितमस्ति । उभयग्रन्थावितिहासजातीयौ स्तः । नायं ग्रन्थकारश्चिकित्सक इत्यस्य ग्रन्थद्वयं चिकित्साविषयकज्ञानस्य नोद्बोधकं नापि भेषजप्रयोगसौकर्य-विधायकं भवति । वैद्यकशास्त्रे कश्चिदितिहासो नास्तीत्युक्तौ कापि नात्युक्तिर्भवति । अतो भविष्यति काले ग्रन्थद्वयं कस्यचिदैतिहासिकस्य सहायकं भवितुमर्हतीति कृत्वा ग्रन्थद्वयं तेन प्रणीतम् ।

सनत्सुजातप्रकाशादधुनातनकालपर्यन्तं ग्रन्थकारो 'नामपारमिता'-नामकस्य विपुलग्रन्थस्यैकस्य पाण्डुलिपिसङ्कलने व्यापृत आस्ते । कामभक्त प्रागैतिहासिकानामृषिमुनीनां वृत्तान्तो नास्ति तथाप्यैतिहासिककाले प्रादुर्भूतानां प्रायशः षट्सहस्रशास्त्रचिन्तकानां स्थितिकाला जीवनवृत्तान्तास्तत्तत्प्रणीतग्रन्थानां परिचयस्तत्सम्बन्धिनी संक्षिप्तसमालोचना चोपनिबद्धा वर्तन्ते । व्याकरणदर्शनस्य द्वितीयखण्डं नामपारमिता चेत्युभयोर्ग्रन्थयोः प्रकाशने यो विपुलार्थव्ययो भविष्यति तस्य संयोगाभावाद् ग्रन्थद्वयमिदममुद्रितं वर्तते ।

ग्रन्थविक्रयेण व्ययसमस्यायाः समाधानं सम्भवति परं ग्रन्थकृतो नाहमुत्तरेष्वपि प्राणेषु विद्याविक्रयं करिष्यामिति व्रतमत्र प्रत्यर्थीभूतत्वेन तिष्ठति । न हि ग्रन्थान् विक्रीणे—इति द्रढीयसी तस्य प्रतिज्ञा । विक्रयस्य का कथा, स स्वयमेव पत्रवाहनव्ययभारस्वीकारेण प्रार्थिभ्यो ग्रन्थान् ऐरयत् । १६३३-ख्रिष्टाब्दीयशिवचतुर्दश्यां नेपालं गत्वा नेपालराजकीयग्रन्थागाराय सनत्सुजातं स उपहृतवान् । नेपालराजगुरुणा माननीयेन सि.-आइ.-इ. प्रभृतिमानलाञ्छितेन हेमचन्द्रमहोदयेन ग्रन्थमिमं पठित्वा ग्रन्थकारस्य शास्त्रप्रचाररक्षादिसम्बन्धि सदुद्देश्यमवबुध्य राजकोषात् समग्रं मुद्रणव्ययं

प्रदातुं प्रस्तावे कृते स सविनयं मन्मुखेन तं प्रस्तावं प्रत्याचष्ट । प्रायशः पञ्चशताधिकसहस्रं ग्रन्था मुद्रिता स्तेषु सर्व्व एवातिचिरं वितरणेन निःशेषा अभवन् । ग्रन्थप्रेप्सूनां ग्राहकाणां संख्याबाहुल्यमभिलक्ष्य सम्प्रति 'निउ-महामाया-प्रेस' कार्यालयाधिकारिणा ग्रन्थान् पुनर्मुद्रापयित्वा विक्रेतुमनुमतौ प्रार्थितायां स प्रस्तावेऽस्मिन् सम्मतिं न ददौ । यद्यपि वैतनिकसेवाकर्मणि सपुत्रं प्रवृत्ते तस्मिन् धनचिन्तायाः किञ्चिदपि समाधानं सम्भवति, तथापि स स्वयं वृत्तिं भुञ्जानो न भविष्यति न च पुत्राणां वृत्तिभोगित्वमनुमंस्यते । वृत्तिग्रहणे को दोष इति जिज्ञास्यमानेन तेनोच्यते—

‘वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम् ।

स्वधर्मं रक्षतां पुंसां सेवया न धनार्जनम् ॥’ इति ।

अस्माभिस्तु सेवाकर्मणि तस्यानुमोदने प्रार्थिते स्वल्पकटाक्षं मानववचन-मुद्धृत्य स वक्ति—

‘सत्यानृतं तु वाणिज्यं तेन चैवापि जीव्यते ।

सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्ज्येत् ॥’ (मनुः) ।

इति । एवं स्थिते भगवत्कृपया यावत् तस्य किञ्चिदर्थस्वाच्छन्द्यं न भवति, तावदेव ‘नामपारमिता’दिग्रन्थानां प्रकाशनं न सम्भवति । यदि केनापि दानशौण्डेन शास्त्रप्रचारानुरागाद् ग्रन्थान् मुद्रापयित्वा विना मूल्यं ग्रन्थवितरणं स्वीक्रियते तर्हि ग्रन्थकारो दात्रे तस्य स्वेच्छानुरूपं पाण्डुलिपीनां स्वत्वं ससन्तोषं समर्पयिष्यति । यतः शास्त्रप्रचारेण तस्य परमा वृत्तिर्भवति खनामप्रचारे तु नास्ति तस्य कश्चिदाग्रहो लेशतोऽपि ।

वृद्धतयी

भूमिका ।

वैद्यकनिकाये वृद्धचरको वृद्धसुश्रुतो वृद्धवाग्भटश्चेति नामत्रये वृद्धत्रयीशब्दो रूढो दृश्यते । द्वितीयखृष्टशताब्दीवर्त्ति-चरकसंहिताप्रति-संस्कृतुः कपिलबलनामकस्य नवीनचरकस्य पृथक्करणाय चरकसंहिताप्रणेतारि चरके वृद्धचरकशब्दः प्रयुज्यते । प्रायशस्तस्मिन्नेव समये नागार्जुन-स्याध्यक्ष्येण कपिलबलपुत्रः कापिलबलः सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कारानन्तरं सुश्रुत-संहितां प्रणीय सुश्रुतोपाधिं लेभे । असावधुना नवीनसुश्रुत इति प्रसिद्धि-मवाप्तवान् । अनेन पृथक्करणार्थं काशीराजशिष्यः सुश्रुततन्त्रप्रणेतारो सुश्रुतो वृद्धसुश्रुतनाम्नाभिधीयते ।

दृढबलाचार्यश्चरकप्रतिसंस्कृत्तत्वेन विश्रुतः । वस्तुतस्तु ततः पूर्वमेव ग्रन्थोऽयं वारद्वयं प्रतिसंस्कृतोऽभूत् । आदौ कपिलबलो ग्रन्थेऽस्मिन् यथा-स्थानं पातञ्जलवार्त्तिकसन्निवेशपूर्वकमस्य प्रतिसंस्कारं विधाय चपकोपाधि-भूषितो बभूव । सिल्भ्याँ-लेभि (Sylvain Levi)-महोदय इममेव मूलसंहिताकारचरकमुनित्वेन गृहीत्वा विभ्रान्तोऽभवत् । तदनन्तरं सुश्रुत-तन्त्रप्रतिसंस्कृता कपिलबलोऽस्य कियतश्चिदंशान् प्रतिसंस्कार । चरकीय-चिकित्सास्थानस्य त्रिंशाध्याये दृढबलाचार्येण स्पष्टमेवोक्तम्—“तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोद्” इति ।

डह्लणाचार्यस्य मतेन बौद्धनौगार्जुनो हि सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कृता । वस्तुतस्तु तस्यवाध्यक्ष्येण कपिलबलः सुश्रुततन्त्रं प्रतिसंस्कृत्य सुश्रुतोपाधि-

[xxiv]

भूषितो बभूव । असावधुना नवीनसुश्रुतनाम्ना प्रसिद्धः । कथं तर्हि नागाज्जुन एव सुश्रुतप्रतिसंस्कृतेति प्रवादः प्रचरति । 'यः कारयति स करोती'ति न्यायमूल एव प्रवादोऽयमिति मन्यामहे । विषयोऽयं मूलग्रन्थस्य १८२-१८५ पृष्ठेषु समालोचितो वर्तते ।

नावनीतकसंहितानामको ग्रन्थ एकः सुश्रुतनाम्ना प्रचरन् दृश्यते । नवीनसुश्रुतप्रणीतोऽयमिति कैश्चिदुच्यते यतस्तत्र हि वृद्धसुश्रुताद् महता कालेनाव्वाचीनस्य बौद्धजीवकस्य नामाद्युपलभ्यते । डाः हेर्षात्लेप्रभृति-कोविदानां मतेन ग्रन्थोऽसौ वृद्धसुश्रुतेनैव प्रणीतः । ग्रन्थे जीवकस्य नामाद्यस्तीति सत्यं परं तु बौद्धजीवकमुद्दिश्याहोस्वित् कश्यपशिष्यं स्थविर-जीवकमुद्दिश्य नामादि तद् व्यवहृतमित्यत्र गरीयान् संशयो वर्तते । वृद्ध-सुश्रुतप्रणीतोऽसावित्यापाततस्तु सिद्धान्तितमस्माभिः ।

वैद्यागमस्य भित्तिमूलरूपा हि सांख्यस्मृतिः । संहितान्ते चरकमुनिना महाराजबल्लालप्रवर्तितमिश्रपूजावत् सांख्ययोगवेदान्तानां मिश्रणपूर्वक-मात्मोत्कर्षार्थमुपदेशाः सन्निवेशिताः । सुश्रुताचार्य्येण तु सर्वत्रैव निरन्तरं सांख्यवादोऽनुसृतः । शारीरस्थानीयप्रथमाध्याये सुश्रुताचार्य्येण सांख्योक्त-विविधविषया उपन्यस्ताः । अध्यायान्ते तानधिकृत्य प्राचीनवैद्यागमिकानां यः श्लोक उद्धृतस्तस्मिन् वेदान्तभाषाः सन्निहिता वर्तन्त इति मन्यामहे । सतीषु उल्लङ्घनादीनां टीकासु तेषां सूत्राणामुपरि नातिविस्तीर्णा व्याख्यैका संयोजिताऽस्माभिः ? व्याख्यैषाऽनन्यसाधारणेति प्रतीमो वयम् ।

सिंहगुप्तस्य जनकः प्रथमवाग्भट्टो द्वितीयखट्वशताब्दीवर्ती भवति । वैद्यनिघण्टुं व्याकरणञ्चैकमयं प्रणिनाय । सिंहगुप्तस्य पुत्रो द्वितीय-वाग्भट्टो द्वितीयतृतीयखट्वशताब्द्योरभ्यन्तरे विरराज । अनेन प्रणीता अष्टाङ्गसंग्रहाष्टाङ्गसंग्रहसंहिताष्टाङ्गहृदयसंहिता-रसरत्नसमुच्चयादिग्रन्थाः । अयं द्वितीयवाग्भट्टो वृद्धवाग्भट्टत्वेन कथमुच्यते तथा चाष्टाङ्गसंग्रहो

[xxv]

वृद्धवाग्भटत्वेन, अष्टाङ्गसंग्रहसंहिता मध्यवाग्भटत्वेन, अष्टाङ्गहृदय-
संहिता लघुवाग्भटत्वेन खल्पवाग्भटत्वेन वा, रसरत्नसमुच्चयो रस-
वाग्भटत्वेन च कथमुच्यन्ते, तत्सर्वमेव मूलग्रन्थस्य २७२-२८२ पृष्ठेषु
विचारितम् ।

भाष्यदीपिकायां भर्तृहरिराह—

“हन्तेः कर्मण्युपपद्यते प्राप्नुमर्थे तु सप्तमीम् ।

चतुर्थीबाधिकामाहु शूर्णिभागुरिवाग्भटाः ॥” इति ।

जगदीशतर्कालंकारकृतशब्दशक्तिप्रकाशिकायाः कारकप्रकरणे श्लोकोऽयं
भर्तृहरेर्नामग्राहं समुद्धृतः । षष्ठ्यष्टशतान्यां भर्तृहरिणोवादितीयशाब्दिक-
पण्डितेन सुप्राचीनाभ्यां भागुरिसुनि-चूर्णिङ्कृतपतञ्जलिसुनिभ्यां सह
वैयाकरणवाग्भटस्य यतो नामोल्लेखः कृतस्ततो ह्यवगम्यते यद् वाग्भट-
स्तस्माद् महता कालेन प्राचीन इति । अपि चाष्टाङ्गसंग्रहादुपपद्यते यद्
द्वितीयवाग्भटो महाराज-कनिष्कपौत्रस्य तृतीयखट्वृशताब्दीयस्य वासुदेवा-
परनामधेयस्य वसुष्कस्य समकालिक एवेति । एवंविधां चिन्ताधारां
समाश्रित्य वाग्भटद्वयस्य स्थितिकालो निर्णीतः ।

अष्टाङ्गसंग्रहो गद्यपद्यमयोऽष्टाङ्गहृदयस्तु पद्यमय इति हेतोर्ह्येण-
(Dr. Hoernle)-कीथ (Keith)-ग्रन्थतिपाशात्पण्डिता अष्टाङ्ग-
संग्रहकृद्वाग्भटाष्टाङ्गहृदयकृद्वाग्भटयोरभिन्नत्वं न मन्यन्ते । ईदृशं
युक्तिज्जलमसारमेव प्रतिभात्यस्माकम् । अतो रचनाशैलीं भावव्यक्तिं
पुष्पिकाद्वयञ्च परीक्ष्य ग्रन्थयोरुभयोरेकर्तृकत्वमस्माभिर्निरूपितम् ।

अष्टाङ्गसंग्रहस्य शशिलेखानामकटीकाकार इन्दुपण्डितः काशिका-
न्यासोपद्वयं न्यासप्रणेतारं चेन्दुमित्र इति द्वयमेवाभिजमित्युक्तमस्माभि-
रुभयोरेवैकस्मिन् समये विद्यमानत्वाद् व्याकरणाविषयकाणां तयो-
र्मिद्वान्तानां च तुल्यरूपत्वात् ।

[xxvi]

इन्दुमित्रो जेजटश्च वाग्भटस्य साक्षाच्छिष्यावास्तामिति केचिद् वदन्ति, परं त्वेतेषां स्थितिकालानां दूरं व्यवहितत्वाद् मतवादोऽयमस्माभिः प्रत्याख्यातः । विषयेऽस्मिन्नस्माकं युक्तय उक्तयश्च मूलग्रन्थे द्रष्टव्याः ।

रसरत्नसमुच्चयो वाग्भटप्रणीत इति प्रसिद्धिरस्ति । पुष्पिकातोऽप्यस्य सत्यतोपपद्यते । वाग्भटस्य समये यानि रहस्यान्यविदितान्यासन्, ग्रन्थेऽस्मिन्तेषां विवृतत्वात् कीथ-(Keith)-प्रभृति-पाश्चात्यपरिडितैर्नित्यनाथे चतुर्थवाग्भटे वा ग्रन्थस्यास्य कर्तृत्वं समारोपितम् । अस्माभिस्तु मतवादस्यास्य प्रत्याख्यानपूर्वकं मूलग्रन्थस्य वाग्भटप्रणीतत्वमुक्तम् । चतुर्दशशताब्दीयेन सोमदेवेन ग्रन्थस्यास्य कालोपयोगिप्रतिसंस्कारं विधाय मूलकारवाग्भटनाम्नैवायं प्रचारितः । न ह्येतत् साहित्यचौर्यं (literary forgery) यत एतेन सोमदेवस्य महान् स्वार्थत्यागः प्रतिपाद्यते ।

११-१२ खृष्टशताब्दीयवैद्यसंहिताकृद्वाभटस्य वाभटव्याकरणमभिलक्ष्य केचिद् वाग्भटं १२ खृष्टशताब्दीयं वदन्ति । जगदीशकृतशब्दशक्ति-प्रकाशिकायाः समासप्रकरणारम्भे स्वातन्त्र्येण वाभटस्य नामोल्लेखो वर्तते । तत्र लिखितमस्ति—

“पूर्वमध्यान्त्यसर्वान्यपदप्राधान्यतः पुनः ।

प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वाभटादिभिः ॥” इति ।

वाभटव्याकरणां वाग्भटव्याकरणात् स्वतन्त्रो ग्रन्थ इति हेतोः प्रागुक्त-प्राज्ञिकानां मतवादः प्रत्यादिष्टः ।

चरकमुश्रुतवाग्भटानां वृत्तान्तान् प्राधान्येनोपजीव्य रचितेऽपि ग्रन्थे-ऽस्मिंश्चरकादीनां ग्रन्थेषु येषाम् ऋषिसुनीनां प्रमाणपुरुषाणाञ्च नामान्युपलभ्यन्ते तेषां संक्षिप्तपरिचया यथासम्भवं प्रदत्ताः । अपि च तेषां मूलग्रन्थानां भाष्यकार-वार्त्तिककार-वृत्तिकार-टीकाकारादीनामपि वृत्तान्ता

[५४०८]

अत्रोपनिबद्धा वर्तन्ते । अतो वृद्धत्रयी भवत्येक ऐतिहासिको ग्रन्थः ।
ऐतिहासिकग्रन्थत्वेऽप्ययं प्रकरणग्रन्थभेदविशेषो भवति । यतोऽस्य ग्रन्थ-
स्योपकरणानि प्रायशो मूलग्रन्थेभ्यः संगृहीतानि । तथा च शिष्टवचनम्—

“शास्त्रैकदेशसंबद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणां नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥” इति ।

अत्राधुना सुधिय एव प्रमाणम् ।

अस्य ग्रन्थस्य पाण्डुलिपिरचनानन्तरमतिक्षीणदृष्टिरहं सञ्जातः । अतः
पाठलेखनादिकार्यं ममाधुना कथमपि न सम्भवति । दिष्ट्या तु मम
सोदरकल्पेनोदारद्वयेन ब्राह्मणकुलगौरवेण विद्वद्वर्येण एम्-ए, डि-लिङ्
इत्युपाधिमता श्रीमत्क्षीतीशचन्द्रचट्टोपाध्यायशास्त्रिमहोदयेन स्वतःप्रवृत्त्या
पाण्डुलिपिस्थितविषयाणां न्यूनताधिक्यपरिवर्तनप्रस्तावपूर्वकं मुद्रणपत्राणां
परीक्षणसंशोधनभारस्य गृहीतत्वाद् आजीवितमृगां मे तस्मै स्वीकर्तव्यम् ।
तस्य प्रियशिष्येण मम कनिष्ठपुत्रकल्याणभाजनश्रीमद्भारतीविकाशहालदारे-
णापि मुद्रणपत्रादीनां संशोधनादिना सविशेषमुपकृतोऽहम् । अनयोः
सर्वोङ्गीणकुशलं भगवच्चरणेऽहं प्रार्थये ।

‘निउ-महामाया’-नामकमुद्रणालयस्य तथा च तत्रत्यसुयोगकर्म्मि-
श्रीमत्सुशीलचन्द्रपालस्याविचलितधैर्येण कर्मकौशलेन च ग्रन्थमुद्रणं सुकरं
सञ्जातम् । मम पुत्रकल्पकल्याणास्पदश्रीमज्जीवनकृष्णदासस्य चागणितज्ञम-
परिश्रमेणाचिरं ग्रन्थप्रचारोऽयं सम्भवति । एषाञ्च मङ्गलं विदधातु
परमकारुणिकः परमेश्वरः ।

ॐ नमः श्रृङ्गिकायै नमः ।

ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।

बलादाकृष्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥ १।४२

दुर्गे स्मृता हरसि भीतिमशेषजन्तोः

स्वस्थैः स्मृता मतिमतीव शुभां ददासि ।

दारिद्र्यदुःखभयहारिणि का त्वदन्या

सर्वोपकारकरणाय सदाद्र्चिता ॥ ४।१६

सर्वमङ्गलमाङ्गल्ये शिवे सर्वार्थसाधिके ।

शरण्ये त्र्यम्बके गौरि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १।१६

शरणागतदीनार्त्तपरित्राणपरायणे ।

सर्वस्यार्त्तिहरे देवि नारायणि नमोऽस्तु ते ॥ १।११

सर्वस्वरूपे सर्वेशे सर्वशक्तिसमन्विते ।

भयेभ्यः स्नाहि नो देवि दुर्गे देवि नमोऽस्तु ते ॥ १।१२३

रोगानशेषानपहंसि तुष्टा

रुष्टा तु कामान् सकलानभीष्टान् ।

त्वामाश्रितानां न विपन्नराणां

त्वामाश्रिता ह्याश्रयतां प्रयान्ति ॥ १।१२८

सर्वाबाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि ।

एवमेव त्वया कार्यमस्मद्वैरिविनाशनम् ॥ १।१३६

ॐ नमः श्रृङ्गिकायै नमः ।

ॐ

उत्सर्गः

प्रतिष्ठापयितु धर्मे पुन वंङ्गेषु वैदिकम् ।
 ये पञ्च ब्राह्मणा मुख्या आहूताः कान्यकुब्जतः ॥
 तेषु यो दक्षनामासीत् क्रियादक्षश्च काश्यपः ।
 सम्भवस्तस्य वंशेऽभूच्चण्डीवरतपस्विनः ॥
 जातः पुण्ये कुले तस्य साधकस्य महात्मनः ।
 आगमनिगमाचार्यो भवानीदासनामकः ॥
 गुप्तावधूत-पूतात्म-भुवनेश्वरकन्यकाम् ।
 उमाख्यामुपयेमे स कालीकुले सुसाधकः ॥
 कालीघट्ट-महापीठ-सेवाभृदन्वयस्य तौ ।
 अभूतां पितरावाद्यावदितिकश्यपौ यथा ॥
 उमादेव्यां समुत्पन्नो राघवेन्द्रो महामतिः ।
 तत्पुत्रो रामगोपालस्ततोऽभूद्रामवल्लभः ॥
 रमानाथस्ततो जातः सातुरामस्तदात्मजः ।
 चितां यस्य समारुह्य पत्या सह मृता सती ॥
 आनन्दराम इत्याख्यस्तयोः पुण्यवतोः सुतः ।
 हरचन्द्रो द्विजश्रेष्ठो यो हि तस्मादजायत ॥
 केनारामो हि तत्पुत्रस्तातो मे शक्तिसाधकः ।
 जननी मम हेमाङ्गी पूज्यौ तौ खर्गतावुभौ ॥

नत्वा तातं विमलचरितं मातरं पूतशीलां
 लब्ध्वा ताभ्यां द्विजगुरुपदेनाशिषं वाञ्छितार्थाम् ।
 बद्धा स्रग् या त्रिविधकुसुमैर्नाम वृद्धलयीति
 श्रद्धाभक्तिप्रणतशिरसोत्सृज्यते सेयमाभ्याम् ॥

इति ।

मङ्गलाचरणम्

वेदमर्मसमुद्धर्ता सम्प्रदायप्रवर्तकः ।
 आयुर्वेदोपदेष्टा यो ब्रह्माणं तं नमाम्यहम् ॥
 विष्णुरुद्रौ तथा दक्षः क्रियादक्षः प्रजापतिः ।
 ये साक्षात्कृतधर्माणस्तांश्च सर्वान् नमाम्यहम् ॥
 भास्करं ब्रह्मणः शिष्यं नासत्यौ पद्ममालिनौ ।
 प्रवक्तारं तयोः शिष्यं वन्दे नमुचिसूदनम् ॥
 धन्वन्तरिं च स्वर्वैद्यं शिष्यं शच्याः पतेः कविम् ।
 भरद्वाजमथात्रेयं श्रुतर्षिं प्रणमाम्यहम् ॥
 अग्निवेशस्तथा भेलो जतूकर्णः पराशरः ।
 क्षारपाणिश्च हारीतश्चेति तन्त्रकृतो हि पट् ॥
 तेऽभूवन्नुपदेष्टार आयुर्वेदमहानिधेः ।
 आत्रेयस्य प्रियाः शिष्या मुनीस्तान् प्रणमाम्यहम् ॥
 नकुलं सहदेवाकीं ज्यवनं जनकं बुधम् ।
 जाबालं जाजलिं पैलं कवथं कलसीसुतम् ॥
 चरकं शेषनागञ्च भगवन्तं पतञ्जलिम् ।
 धन्वन्तर्युपनामानं दिवोदासं नृणां वरम् ॥
 काशीराजं सुसिद्धार्थं सुश्रुतञ्च महामतिम् ।
 एतानारोग्यशास्त्राणामाचार्यान् प्रणमाम्यहम् ॥
 चरकं सुश्रुतं चैव वाग्भटञ्च मुनितयम् ।
 संस्मृत्य श्रद्धाधनेन वृद्धतयी विरच्यते ॥
 इति ।

दृष्टव्यौ

आयुर्वेदो नामोपवेदविशेषः । कस्य वेदस्येति जिज्ञासाशङ्कायां भगवांश्चरक
 आह—‘तत्र चेत् प्रष्टारः स्युश्चतुर्णां...वेदानां कं वेदमुपदिशन्त्यायुर्वेदविदः ?
 तत्र भिषजा पृष्ठेनैवं चतुर्णां वेदानामात्मनोऽथर्ववेदे भक्तिरादेश्या । वेदो
 ह्याथर्वणः’ (सू० ३० अ०) इति । आयुर्वेदमधिकृत्य कश्यप-पराशर-
 चरक-मुश्रुत-वाग्भटादीनां संहितासु पुराणादौ च ये संवादा दृश्यन्ते त
 इहोपनिब्रध्यन्ते ।

काश्यपसंहितायां स्मर्यते—‘स्वयम्भू ब्रह्मा प्रजाः सिसृक्षुः प्रजानां
 परिपालनार्थमायुर्वेदमग्रेऽसृजत् सर्व्ववित् ततो विश्वानि भूतानी’ति ।
 पुनरपि स भगवान् परावरतत्त्वज्ञः कश्यप आह—‘प्रागेव स्रष्टा स्वयम्भूः
 सस्मार समग्रमायुर्वेदं ततोऽन्ये’ इति । आत्रेयशिष्यपराशरमतेन वैद्य-
 सम्प्रदायप्रवर्त्तका अष्टादशैव, ते च यथा—ब्रह्मा रुद्रो भास्करो दक्षोऽश्विनौ
 यम इन्द्रो धन्वन्तरिर्बुधश्च्यवन आत्रेयोऽग्निवेशो भेलो जतूकर्णः पराशरः
 क्षारपाणि भैरद्वाजश्चेति ।

कल्याणशंसिनो भगवत्तश्चरकस्य मतेन ब्रह्मणः प्रजापतिः प्रजापतेरश्वि-
 द्वयमश्विद्वयादिन्द्रस्ततो भरद्वाजस्तत आत्रेयस्ततो वह्निवेशश्चेत्येवंक्रमेण
 शास्त्रप्रचारो बभूव । तथा हि तत्संहितायाम्—

‘ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः ।

जग्राह निखिलेनादावश्विनौ तु पुनस्ततः ॥

अश्विभ्यां भगवाञ्छक्रः प्रतिपेदे ह केवलम् ।

ऋषिप्रोक्तो भरद्वाजस्तस्माच्छक्रमुपागमत् ॥’

(सू० १।४-५) इति ।

सुश्रुतसंहितायां दिवोदासः प्राह—‘ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे
तस्मादश्विनावश्विभ्यामिन्द्र इन्द्रादहमिति । स पुनश्चाह—‘अनुत्पाद्यैव
प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रञ्च कृतवान् स्वयम्भूरिति (सु—१६) ।
अष्टाङ्गसंग्रहे सिंहगुप्ततनयो वृद्धवाग्भटस्त्वाह—

‘आयुर्वेदामृतं सार्वं ब्रह्मा बुद्धा सनातनम् ।
ददौ दक्षाय, सोऽश्विभ्यां, तौ शतक्रतवे, ततः ॥
धर्मार्थकाममोक्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ।
नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्वसुम् ॥
धन्वन्तरि-भरद्वाज-निमि-काश्यप-कश्यपाः ।
महर्षयो महात्मानस्तथाऽऽलम्बायनादयः ॥
शतक्रतुमुपाजग्मुः शरण्यममरेश्वरम् ।
तान् दृष्ट्वैव सहस्राक्षो निजगाद यथागमम् ॥
आयुषः पालनं वेदमुपवेदमथर्वणः ।
कायबालग्रहोर्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषैः ॥
गतमष्टाङ्गतां पुण्यं बुबुधे यं पितामहः ।
गृहीत्वा ते तमान्नायं प्रकाश्य च परस्परम् ॥
आययु मर्नुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः ।
स्थित्यर्थमायुर्वेदस्य तेऽथ तन्वाणि चक्रिरे ॥
कृत्वाऽग्निवेशहारीतभेडमाण्डव्यसुश्रुतान् ।
फरालादींश्च तच्छिष्यान् ग्राहयामासुराद्यताः ॥
स्वं स्वं तन्वं ततस्तेऽपि चक्रुस्तानि कृतानि च ।
गुरुन् संश्रावयामासुः सर्पिसङ्घान् सुमेधसः ॥
तैः प्रशस्तानि तान्येषां प्रतिष्ठां भुवि लेभिरे ।’

(सू० १।३-१२) इति ।

अष्टाङ्गहृदयेऽपि तत्रभवता सन्क्षेपेणोक्तम्—

‘ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥

तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ॥’

(सू० १।३-४) इति ।

भास्करसंहितादिस्मृत्युः सर्वव्याधिर्हर्तुं स्त्रिमूर्त्तिधाम्नो विवस्वत आयुर्वेद-
प्रतिपत्तौ सम्प्रदायो जोषमास्ते । पौराणिकास्तु तं वैद्यागमिकमाहुः ।
ऋग्वेदोऽपि ताननुकूलयति । तन्नाम्नायते—‘हृद्दोगं मम सूर्य हरिमाणं च
नाशय’ (१।५०।११-१३) इति । भवति च श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरपि—
‘आरोग्यं भास्करादिच्छेदि’ति । जनश्रुतिश्च वर्तते सूर्यशतककृद्-मयूर-
भट्टादयः सूर्योपासनेन दुश्चिकित्सेभ्यो व्याधिभ्योऽमुञ्चतेति ।

विवस्वानिति भास्करस्य नामान्तरं भवति । मनुरश्विनीपुत्रौ यमश्चेत्येते
विवस्वतः पुत्रा एव । तेन संज्ञायां मनुरश्विन्यां दक्षौ सरण्युः यमश्चोत्-
पादिताः । वैद्यागमे मनोरौदासीन्याद् दक्षौ यमश्च पितुर्विवस्वत आयुर्वेद-
शिक्षां लेभिरे ।

बहवो लोका भास्करं सूर्यनारायणं व्याहरन्ति । यतो विष्णुधर्मोत्तरे
शिववाक्यमस्ति—

मया समर्पितं तेजः सकलं त्वयि भास्कर ।

मत्तत्त्वं न हि भिन्नोऽसि न च देवाजनार्दनात् ॥

अहं विष्णु भवान् विष्णु ब्रह्मा विष्णुः प्रभाकर ।

अस्माकं सकलं धाम त्वयि तिष्ठति भास्कर ॥’

(१।३०।१३-१४) इति ।

भास्करसंहिता कुत्रापि नेदानीमुपलभ्यते । भास्करसिद्धान्तस्तु १६५६-
खृष्टाब्दीय-कवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो वर्तते । नानाविधान्यौषधानि भास्करनाम्ना

प्रचलन्ति, यथा—भास्करलवणं भास्करचूर्णमुदर्करस इत्येवमादीनि ।
श्रूयते हि भास्करारुणयो ज्ञानभास्करनामको वैद्यकग्रन्थः इंग्लण्डदेशस्थे
'इण्डिया अफिस्' नामके ग्रन्थागारे सुरक्षितो वर्तते ।

पुराणमतेन भास्करस्य षोडश शिष्या प्रसिद्धा आसन् । तथा हि
ब्रह्मवैवर्तपुराणीयषोडशाध्याये स्मर्यते—

‘भृगुयजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।
विचिन्त्य तेषामर्थञ्चैवायुर्वेदं चकार सः ॥
कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।
स्वतन्त्रसंहितां तस्माद् भास्करश्च चकार सः ॥
भास्करश्च शिष्येभ्य आयुर्वेदं स्वसंहिताम् ।
प्रददौ पाठयामास ते चक्रुः संहितास्ततः ॥
तेषां नामानि विदुषां तन्त्राणि तत्कृतानि च ।
व्याधिप्रणाशबीजानि साध्वि मत्तो निशामय ॥
धन्वन्तरि दिवोदासः काशीराजोऽश्विनीसुतौ ।
नकुलः सहदेवोऽर्किश्च्यवनो जनको बुधः ॥
जाबालो जाजलिः पैलः कवथोऽगस्त्य एव च ।
एते वेदाङ्गवेदज्ञाः षोडश व्याधिनाशकाः ॥
चिकित्सातत्त्वविज्ञानं नाम तन्त्रं मनोरमम् ।
धन्वन्तरिश्च भगवांश्चकार प्रथमे सति ॥
चिकित्सादर्पणं नाम दिवोदासश्चकार सः ।
चिकित्साकौमुदीं दिव्यां काशीराजश्चकार सः ॥
चिकित्सासारतन्त्रं च भ्रमन्नं चाश्विनीसुतौ ।
तन्त्रं वैद्यकसर्वस्वं नकुलश्च चकार सः ॥

वृद्धचरकीयवृत्तम्

७

चकार सहदेवश्च व्याधिसिन्धुविमर्दनम् ।
 शानार्णवं महातन्त्रं यमराजश्चकार सः ॥
 च्यवनो जीवदानं च चकार भगवानृषिः ।
 चकार जनको योगी वैद्यसन्देहभञ्जनम् ॥
 सर्वसारं चन्द्रसुतो जावालस्तन्त्रसारकम् ।
 वेदाङ्गसारं तन्त्रं च चकार जाजलि मुनिः ॥
 पैलो निदानं कवथस्तन्त्रं सर्वधरं परम् ।
 द्वैधनिर्णयतन्त्रं च चकार कुम्भसम्भवः ॥
 चिकित्साशास्त्रवीजानि तन्त्राण्येतानि षोडश ।
 व्याधिप्रणाशवीजानि बलाधानकराणि च ॥
 मथित्वा ज्ञानमन्थनैरायुर्वेदपयोनिधिम् ।
 ततस्तन्त्राण्युज्जहस नवनीतानि कोविदाः ॥
 एतानि क्रमशो दृष्ट्वा दिव्यां भास्करसंहिताम् ।
 आयुर्वेदं सर्ववीजं सर्वं जानामि सुन्दरि ॥
 व्याधेस्तत्त्वपरिज्ञानं वेदनायाश्च निग्रहः ।
 एतद् वैद्यस्य वैद्यत्वं न वैद्यः प्रभुरायुपः ॥
 आयुर्वेदस्य विज्ञाता चिकित्सासु यथार्थवित् ।
 धर्मिष्ठश्च दयालुश्च तेन वैद्यः प्रकीर्तितः ॥'

(१६ अ०) इति ।

प्रजापतिरिह पितामहो न तु चिकित्सादर्शनकृद् दक्षः प्रजापतिः ।
 अर्किः सूर्यपुत्रो यमः । च्यवनप्रसङ्ग उपरिष्ठाद् द्रष्टव्यः । बुधश्चन्द्रसुतो
 बृहस्पतेः क्षेत्रजपुत्रश्च । अनयोः प्रसङ्गे प्रथमखण्डशताब्दीयः साकेतवास्तव्यः
 सुवर्णाक्षीपुत्रः कनिष्कसभ्यः कविरश्वघोष आह—

‘उतथ्यस्य च भार्यायां ममतायां महातपाः ।

मारुत्यां जनयामास भरद्वाजं बृहस्पतिः ॥

बृहस्पते र्महिष्यां च जुह्वत्यां जुह्वतां वरः ।

बुधं विबुधकर्माणं जनयामास चन्द्रमाः ॥’

(बुद्धचरितम्—४।७४-५) इति ।

कुम्भसम्भवः कलसीसुतोऽगस्त्यस्तस्योपाख्यानमुपरिष्ठाद् द्रष्टव्यम् । उज्जहुरिति वक्तव्ये उज्जहरित्यार्षः ।

हेमाद्रे लक्ष्णप्रकाशादवगम्यते पुराकल्पे वसिष्ठादीनां नामभिः साकमन्येषामपि साङ्गायुर्वेदकर्तृणां नामानि संस्मृत्य विद्याप्रदानान्ते तत्त्वावगन्तार आचार्याः प्रतिस्नातान् स्वशिष्यानभिषिञ्चन्ति स्मेति । तत्र लिखितमस्ति—

‘वसिष्ठो वामदेवश्च च्यवनो भारविस्तथा ।

विश्वामित्रो जमदग्नि भरद्वाजश्च वीर्यवान् ॥

असितो देवलश्चैव कौशिकश्च महाव्रतः ।

सावर्णिर्गालवश्चैव मार्कण्डेयस्तु वीर्यवान् ॥

गौतमश्च महाभाग आगस्त्यः काश्यपस्तथा ।

आत्रेयः शाण्डिलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ॥

काण्वगो नहुषश्चैव शालिहोत्रश्च वीर्यवान् ।

अग्निवेशो मातलिश्च जतूकर्णः पराशरः ॥

हारीतः क्षारपाणिश्च निमिश्च वदतां वरः ।

अदालिकश्च भगवाञ्छे तकेतु भृगुस्तथा ॥

जनकश्चैव राजर्षिस्तथैव हि विनम्रजित् ।

विश्वेदेवाः समारुता भगवांश्च बृहस्पतिः ॥

वृद्धचरकीयवृत्तम् ।

६

इन्द्रश्च देवराजो हि सर्व्वलोकचिकित्सकाः ।

एते चान्ये च बहव ऋषयः संशितव्रताः ॥

आयुर्व्वेदस्य कर्त्तारः सुज्ञातं तु दिशन्तु ते ॥'

वसिष्ठ आयुर्व्वेदकर्त्तेति मान्त्रिकाः । तदुत्पत्तिमधिकृत्य बृहदेवतायां

समाम्नातम्—

‘तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीम् ।

रेतश्चस्कन्द तत् कुम्भे न्यपतद् वसतीवरे ॥

तेनैव तु मुहूर्त्तेन वीर्य्यवन्तौ तपस्विनौ ।

अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रर्षी संवभूवतुः ॥

बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले स्थले ।

स्थले मुनि र्वसिष्ठस्तु संवभूवर्षिसत्तमः ॥

कुम्भे त्वगस्त्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महाद्युतिः ।'

इत्यादि ।

वामदेवो गौतमगोत्रसम्भूत ऋषि र्यमधिकृत्य पञ्चदशीकारभारतीतीर्थ-
विद्यारण्यमुनी आहतुः—

आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरितः ।

एकेन जन्मना क्षीणो भरतस्य त्रिजन्मभिः ॥'

(६।४५) इति ।

भारविमुनिरायुर्व्वेदकर्त्तेति प्रसिद्धिः । न खल्वसौ किरातकृत् कवि
भारविः । सवर्णाया अपत्यं सावर्णिरष्टममनुः, स च सूर्य्यपुत्रः । शाण्डिल-
मुनिश्चायुर्व्वेदकर्त्ता यस्यैव वंशधरो गोत्रप्रवर्त्तकः शाण्डिल्यसूत्रनामक-भक्ति-
शास्त्रकारः शाण्डिल्य एव । नारदपर्व्वतौ सुरर्षी । ऋङ्मन्त्रद्रष्टा पर्व्वतो
नारदसख आयुर्व्वेदाचार्य्यश्चासीत् । अग्निपुराणे तु स्मर्य्यते—

‘कश्यपान्नारदश्चैव पर्व्वतोऽरुन्धती तथा’ इति ।

अतस्तन्मते नारदः कश्यपपुत्रो न तु ब्रह्मपुत्र इति, नारदपर्वतौ द्वौ भ्रातरौ न तु सखायाविति, अरुन्धती कश्यपकन्या न तु कर्दमकन्या भृगुभार्यायाः ख्याते भगिनीति । काण्वग आयुर्वेदाचार्यविशेषः । पुरुरवसः पुत्र आयुः स्वभार्यायां राहुदुहितरि प्रभायां नहुषमुत्पादितवान् । आयुपुत्रेण नहुषेण पुनस्तद्भार्यायामशोकसुन्दर्यां ययातिरुत्पादितः । अतो नहुषः पुरुरवसः पौत्र आयोः पुत्रो ययातेः पिता च । स चागस्त्यशापात् सर्पतामाप्तो धर्म्मराजेन युधिष्ठिरेण तस्माद् विमोचित इति कथानकं महाभारते वर्णितमस्ति (वन० १८१ अ०) । लक्षणप्रकाशादवगम्यते यदसौ नृपतिरायुर्वेदप्रवर्तकश्चासीदिति । राजर्षिः शालिहोत्रो हयायुर्वेदप्रवर्तक आसीत् । स हयायुर्वेदवित् सुश्रुतस्य पिता । अस्य राजर्षेः संहितामुपजीव्य पाण्डवकुमारो नकुलो धाराधिपति भोजश्चाश्ववैद्यकग्रन्थौ चक्रतुः । लक्षणप्रकाशादवगम्यते यदसौ राजर्षिर्नरायुर्वेदप्रवर्तकश्चासीदिति । मातलिः कश्चिदायुर्वेदाचार्य इति मन्यते । अदालिकश्च कश्चिदायुर्वेदाचार्य इति मन्यते । श्वेतकेतुरौद्दालकिरायुर्वेदप्रवर्तक इति लक्षणप्रकाशः । विनम्रजिन्नम्रजिद्धा गान्धारराज आत्रेयशिष्य आयुर्वेदीयरसशास्त्रप्रवर्तक आसीत् । विश्वेदेवा गणदेवताविशेषाः, यथोक्तम्—

“ऋतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा ध्वनिः ।

रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरुरवाः ।

विश्वेदेवा भवन्त्येते दश सर्वत्र पूजिताः ॥”

(वह्निपुराणम्) इति ।

शिष्टांस्तु क्रमश उपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ।

‘वृद्धवाग्भट’शब्दः संग्रह-हृदयादिप्रणेतारि सिंहगुप्तसूतौ द्वितीयवाग्भटे रूढो न तु सिंहगुप्तपितरि प्रथमवाग्भटे । वृद्धवाग्भट-मध्यवाग्भट-लघुवाग्भट-रसवाग्भटशब्दास्तु सिंहगुप्तसूनुद्वितीयवाग्भटप्रणीतेषु संग्रह-

मध्यसंहिता-हृदयसंहिता-रसरत्नसमुच्चयनामकग्रन्थेष्वेव रूढा वर्तन्ते । वृद्ध-
सुश्रुतो वैश्वामित्रि धान्वन्तरसुश्रुतः सौश्रुततन्त्रप्रणेता न तु प्रथमद्वितीय-
खृष्टशताब्दीयः कनिष्कसभ्यः सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कृत्वात् सुश्रुतसंहिता-
कारत्वेन गृहीतो नवीनसुश्रुत एव । वृद्धचरकः कृष्णयजुर्वेदटीका-
कृदमिवेशतन्त्रटीकाकारो मूलचरकसंहिताकारश्च चरकमुनि न तु
कनिष्कसभ्यश्चरक-संहितासंस्कर्ता प्रथम-द्वितीयखृष्टशताब्दीयः कपिल-
बलनामको नवीनचरक एव । अतो वृद्धत्रयीशब्देन लोके वृद्धचरक-
वृद्धसुश्रुत-वृद्धवाग्भटा गृह्यन्ते । लोकशब्देन किमुच्यते ?

‘लोक्यते येन शब्दार्थो लोकस्तेन स उच्यते ।

व्यवहारोऽथवा वृद्धव्यवहर्तृपरम्परा ॥’

इति ।

अत एव लोकशब्देन व्यवहारो व्यवहर्तारश्चोच्यन्ते । अथेदानीं प्रागेव
वृद्धचरकीयवृत्तमुपादीयते । कः पुनराशयस्तद्वृत्तोपादानस्य ? मुनिचरित-
वर्णनेन स्वकीयं परकीयञ्च हितं साध्यत इति । उक्तञ्च—

“गुरुपूजा तपः शौचं सत्यमिन्द्रियनिग्रहः ।

प्रवर्त्तनं हितानाञ्च तत्सर्वं वृत्तमुच्यते ॥”

इति ।

चक्रपाणिनिकृतेरायुर्वेददीपिकाया उपोद्घाते हरिदत्तशास्त्रिमहोदयेन
लिखितम्—“कठचरकाल्लुगू” (४।३।१०७) इति पाणिनीयसूत्रे चरकशब्दः
पठ्यते, उपलभ्यते च चरकनाम्नी वेदसंहिताशाखा च । तत्र कठसाहचर्या-
चरकशब्दोऽपि शाखापरक एवास्ति न व्यक्तिवाचीति वेदाङ्गतया . पाणिनीय-
व्याकरणेऽपि चरकशब्दो वेदशाखावाचीत्येव स्थिरीभवति’ इति ।
अस्माभिस्तु व्याख्यैषा नाद्रियते । यतः सूत्रे चरकशब्दो व्यक्तिवाची न तु

शाखापरो भवति 'छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि'ति (४।२।६६) सूत्रेण प्रोक्तप्रत्ययान्तानां छन्दसां ब्राह्मणानां चाध्येतृवेदितृप्रत्ययं विना प्रयोगानर्हत्वात् । चरकशब्दस्य शाखापरत्वे सति पाणिनिनाऽपि 'चारक'पदं प्रायोदयत, किन्तु शाखापर'चारक'शब्दस्याप्रयोज्यत्वात् सूत्रे व्यक्तिवाचि-'चरक'शब्द एव उपात्तः । एवं च चरकेण प्रोक्तमधीयते चरका इत्येवं चरकशब्दस्य लुप्तप्रोक्तप्रत्ययान्तस्याध्येत्रणा सहैवाप्रयोगार्हता, न तु तेन विना केवलप्रोक्तप्रत्ययान्तस्यैव । तथा हि बालमनोरमायां 'पाणिनिना प्रोक्तं पाणिनीयं व्याकरणम् । पाणिनीया स्तदध्येतारो वेदितारो वेति-वदध्येतृप्रत्ययं विनापि प्रयोगे प्राप्ते नियमार्थमिदम् ['छन्दोब्राह्मणानि च तद्विषयाणि' (४।२।६६)] इति ।

केचिदाहुः—'कठचरकाल्लुगि'ति सूत्रोक्तश्चरक आयुर्वेदीयसंहिताकार-श्चरक एव । तथाहि हरिनामामृतव्याकरणस्य तद्धितप्रकरणे ५५५ सूत्रीय-टीकायामुक्तम्—'कठो मुनिस्तेन प्रोक्तं कठवल्ल्यादिच्छन्दोविशेषमधीयते विदन्ति वा कठा इति । चरकोऽपि मुनि स्तेन प्रोक्तं चरकं वैद्यकशास्त्रमधीयते विदन्ति वा चरका इती'ति । एतदपि चिन्त्यम्, अन्यत्र कुत्रापि ग्रन्थान्तरे एवंविधसमाधानानुपलभ्यात् । किं च, कठचरकाल्लुक् प्रोक्ते छन्दसीत्येव । चरकेण कृताया न तु प्रोक्तायाः संहितायाश्छन्दोभिन्नत्वादध्येतृविषयताऽपि नास्ति । अतएव नास्माभिरयमपि पक्ष आद्रियते ।

अन्ये पुनराहुः—'कठचरकाल्लुगिल्यनेन कपिष्ठलचरकनामा कश्चित् पुराणश्छन्दःप्रवक्ता लक्षितो यो हि पञ्चनदस्योत्तरत इरावती-चन्द्र-भागयोरन्तरालवर्तिनि कपिष्ठलनाम्नि जनपदे प्रतिवसति स्म । कठचरकयोर्वैशे स एव बीजी पुरुषो यतः संहिताकारः समजनी'ति । यद् वा भवतु, कापिष्ठलि र्यस्य पुत्रः स कपिष्ठलो नाम गोत्रस्य प्रवर्त्तक इत्येतद् वर्णितचरं व्याकरणे प्रवरमालायां च । वेदवेदाङ्गपारगाः प्रतिपत्तार आहु

र्यदसौ वैद्यसंहिताकारः कृष्णयजुर्वेदीयकपिष्ठलकठादिशाखानां टीका-
मेकामकरोदिति । See Mss. OXF. 187 (b). See also G.
O. M. p. 13092. See also History of Indian Medicine
Vol. III. p, 617. किन्तु स ऋषेः कपिष्ठलस्य गोत्रे सज्जातो न वेत्यत्र
किमपि निश्चयात्मकं प्रमाणान्तरमिदानीं नोपलभामहे ।

अस्माकं संहिताकारश्चरको मुनिरेक आसीत्, न तु कश्चिदपिरेव ।
कः पुनर्भेद ऋषिसुन्योः ? शास्त्रकाराः समाभ्यनन्ति—‘ऋषयो मन्त्रद्रष्टारो
मुनिः संलीनमानस’ इति । तथा हि निरुक्ते भगवान् यास्कः स्मरति—
‘साक्षात्कृतधर्माणं ऋषयः’ इति । श्रवणमन्तरेण तत्त्वाधिगन्तार इत्याशयः ।
मुनित्वं बृहदारण्यके वर्णितम् —‘ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्विद्य वाल्येन तिष्ठासेत्,
वालयं च पाण्डित्यं च निर्विद्यथा मुनिरिति’ (३।५) । गीयते च—

दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः ।

वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥’

(२।५६) इति । ‘मननान् मुनिरुच्यते’ इति च ।

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां राजर्षिर्वाग्भटोऽप्याह—

‘ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेद् मुत्तवा चरकसुश्रुतौ ।

भेडाद्याः किं न पठ्यन्ते, तस्माद् ग्राह्यं सुभाषितम् ॥’

(३० ४०।८७) इति ।

अस्य सर्वाङ्गसुन्दरव्याख्यायामरुणदत्तेनोक्तम्—‘यदि ऋषिप्रणीते प्रीति-
स्ततश्चरकसुश्रुताख्यौ हित्वा भेडजतूकर्णादिमुनिप्रणीतानि किमिति न
पठ्यन्ते सर्वेणैव वैद्यवृन्देन ? अपि तु सुभाषितप्रियतया चरकसुश्रुतौ
बाहुल्येन यथा पठ्येते* न तथा भेडादयस्तस्मात् स्थितमेतत् सुभाषितं
ग्राह्यम्, न तु मुनिप्रणीतमेव तन्त्रम् । अतश्चरकसुश्रुतवदनार्थमपीदं

* मुद्रिते पुस्तके ‘पठ्यन्ते’ इति दृश्यते, तच्च व्यक्तमेव प्रामादिकम् ।

गुणवत्त्वाद् मतिमदभि ग्राह्यमेवे'ति । यद् वा भवतु, संहिताकारस्य चरकस्य मुनिरिति ख्यातिः कथं बाधनीया स्यात् ? यतोऽस्य मुनित्वव्यवहारः सर्वत्रैव दृश्यते । किमत्राधिक्येन वाच्यं यदा तावत् सर्वाङ्गसुन्दरस्य निदानस्थानीय-पष्ठश्लोकव्याख्यायामरुणदत्तेन स्वयमपि 'मुनिरप्यवोचते'त्युक्त्वा चरकस्य श्लोक एक उद्धृतः—

‘ज्वरकालं च वेगं च चिन्तयज् ज्वर्यते तु यः ।

तस्येष्टैस्तु विचित्रैश्च विषयैर्नाशयेत् स्मृतिम् ॥’

(चि० ३।२२४) इति ।

केचिदस्माकं संहिताकारं वामदेवादिवदनुपासितगुरुत्वेन निरूपयन्ति । तदपि न । ग्रन्थारम्भे हि ब्रह्मदत्तादिकं विहाय भगवत् आत्रेयस्य नामसङ्कीर्तनात् तेन स आत्रेय एव गुरुत्वेन वृत उपासितश्चेति मन्यामहे । अत्रार्थे व्याचष्टे चक्रपाणिरपि तट्टीकायाम्—‘अजानंश्च व्याचक्षाणः कथमुपादेयवचन इति कृत्वा गुरोरात्तात् प्रतिपन्नं प्रतिपादयिष्याम इति दर्शयंस्तामिमां शङ्कां निराचिकीर्षु’ गुरुक्तानुवादरूपतां स्वग्रन्थस्य दर्शयन्नाह—‘इति ह स्माह भगवानात्रेय इती’ति । ततः पुनरप्युक्तम्—‘भगवानात्रेय इत्यत्र त्वेकवचननिर्देशः कृतो भगवानित्यनेनैवात्रेयस्य गुरो गौरवस्य दर्शितत्वादि’ति ।

पौराणिकीं वार्त्तामनुस्मरता भावप्रकाशकारेणैवमुपवर्णितश्चरकः—

‘यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः ।

तदा शेषश्च तत्रैव वेदं साङ्गमवाप्तवान् ॥

अथर्वान्तर्गतं सम्यगायुर्वेदं च लब्धवान् ।

एकदा स महीवृत्तं द्रष्टुं चर इवागतः ॥

तत्र लोकान् गदैर्ग्रस्तान् व्यथया परिपीडितान् ।

स्थलेषु बहुषु व्यग्रान् म्रियमाणान्श्च दृष्टवान् ॥

बुद्धचरकीयवृत्तम्

१५

तान् दृष्ट्वाऽतिदयायुक्तस्तेषां दुःखेन दुःखितः ।
 अन्तर्निचिन्तयामास रोगोपशमकारणम् ॥
 सञ्चिन्त्य स स्वयं तत्र मुनेः पुत्रो बभूव ह ।
 प्रसिद्धस्य विशुद्धस्य वेदवेदाङ्गवेदिनः ॥
 यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद् यतः ।
 तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले ॥
 स भाति चरकाचार्यो वेदाचार्यो यथा दिवि ।
 सहस्रवदनस्यांशो येन ध्वंसो रुजां कृतः ॥
 आत्रेयस्य मुनेः शिष्या अग्निवेशादयोऽभवन् ।
 मुनयो बहवस्तैश्च कृतं तन्त्रं स्वकं स्वकम् ॥
 तेषां तन्त्राणि संस्कृत्य समाहृत्य विपश्चिता ।
 चरकेणात्मनो नाम्ना ग्रन्थोऽयं चरकः कृतः ॥
 इति ।

केषाञ्चिन्मते भावप्रकाशवचनादुपपद्यते 'विशुद्ध'नामधेयात् कुतश्चिद्
 मुनेरयं चरक उत्पन्न इति । एवंविधं समाधानं तु न सम्यङ् निर्भरयोग्यं
 भवति प्रमाणान्तराभावात् । यतः प्रसिद्धादिशब्दवद् विशुद्धशब्दोऽपि
 'मुने'र्विशेषणत्वेन ग्रहीतुं शक्यम् ।

सिल्व्या लेभि—Sylvain Levi—महोदयेन बौद्धत्रिपिटकं दृष्ट्वा
 सिद्धान्तितं यत् प्रथमद्वितीयख्रिष्टशताब्दीकाले शककुपाणाधिपतेः कनिष्कस्य
 सभायां चरकनामा कश्चिदेकः सद्बैद्य आसीत् * । अनेनैव प्राचीन-

* Vide Sylvain Levi's Chinese Translation of the
 Buddhist Tripitak, Journal Asiatique July to December
 1896, pp. 444 to 484, Indian Antiquary Vol. XXXII, 1903,
 p. 382 ; Vienna Oriental Journal Vol. XI. p 164.

ग्रन्थानां सारमाकृष्य खनान्ना संहितैका प्रणीता । अत एव ग्रन्थोऽयं
खृष्टजन्मतः प्राक्कालिको नैवेति । सिद्धान्तोऽयं कीथूमहोदयेनापि
समर्थितः (H. S. L. p. 506) । स तात्पर्यत आह—अधुना या
याः संहिता अस्माकं दृष्टिपथं प्राप्तास्तासां मध्ये चरकीयैव प्राचीनतमा
भवति । अस्याः प्रणेता चरकः कनिष्कस्य वैद्य आसीदिति किंवदन्ती
वर्त्तते' इति ।

अत्र बहूनामपि पुरातत्त्वविदां वैमल्यं दृश्यते । त आहुश्चरकसंहिता
खल्वैतिहासिकसमयात् सुतरां पूर्ववर्त्तिन्येव, सा च प्रथम-द्वितीयखृष्टशताब्द्यो-
'श्चरक'इत्युपाधिभूषितेन केनचित् कनिष्कसभ्येन प्रथमतः संस्कृता,
तदनन्तरं कपिलबलपुत्रेण कापिलबलेन यथाक्रमं विन्यस्ता, ततश्च कपि-
बलतनयेन दृढबलेन प्रतिसंस्कृता नष्टभागानां च पूरणेन सम्पूर्णतां
नीता ततोऽपि परं तीसटपुत्रेण चन्द्रटाचार्य्येणास्याः कालदुष्टाः पाठा
विशुद्धीकृता इति ।

केपाञ्चित् पुरातत्त्वविदां मते खृष्टजन्मतः पूर्वं पञ्चमशताब्द्यां यवन-
चिकित्सकानामादिगुरुणा (Hippocrates) हिपोक्रेटिस्महोदयेन चरक-
सुश्रुतयोश्चिकित्साधिकृतं प्रतिज्ञासूत्रं तात्पर्य्यतो गृहीतम् । अत्र विषये
हि चरक-संहितायाः कल्पस्थानीयस्य चरमभागः, सुश्रुतस्य सूत्रस्थानीय-
द्वितीयाध्यायस्य पूर्वभागः, जोन्स् (Jones) महोदयस्य 'The
Doctor's Oath, 1924' नामकग्रन्थश्च द्रष्टव्याः ।

श्रीमद्भगवतस्य द्वादशस्कन्धस्थितपष्ठाध्यायादवगम्यते यच्चरक-
याज्ञवल्क्यौ व्यासदेवसमकालिकस्य वैशम्पायनस्य शिष्यावास्ताम् । याज्ञ-
वल्क्यस्य शतपथब्राह्मणे चरकनाम सन्दृश्यते । षष्ठखृष्टपूर्वशताब्दीय-
बुद्धदेवसमकालिक-ललित-विस्तरपुराणे चरकस्य नामोल्लेखो वर्त्तते ।
प्राचीनेतिहासज्ञेन भजुमदारमहोदयेन तदीय 'Hindu History' नामक

वृद्धचरकीयवृत्तम्

१७

ग्रन्थस्य ४७६ पृष्ठे लिखितं यदसौ चरकः खृष्टजन्मनः प्राक् चतुर्दश-
शताब्दीतोऽपि पूर्वमेवाभवदित्युक्ते न कश्चिद् दोषः प्रसज्यते, यतो
महाभारतेऽपि तस्य नामोल्लेख उपलभ्यत इति । अतः प्रथम-द्वितीय-
खृष्टशताब्दीय-कनिष्कसभ्येन चरकेण मूलचरकसंहिता प्रणीतेति सिल्वेय-
लेभि (Sylvain Levi) महोदयस्य मतं निरस्तम् ।

सिद्धान्तमिमं द्रढयितुं पुनरप्येवं ब्रूमः । अस्ति काचित् प्रसिद्धि-
र्यन्नवमखृष्टशताब्दीय आषाढवर्मा तदीय 'परिहारवार्त्तिक' नामकचरकटीकायां
चरकोपरि पतञ्जलिकृतं वार्त्तिकमदूषदिति । पतञ्जलिचरिते रामभद्रदीक्षितः
पतञ्जलिं चरकवार्त्तिककारमाह । लघुमञ्जूषायाम्—'आप्त'लक्षणनिर्णय-
चिकीर्षुणा नागेशभट्टे नोक्तम्—'आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्तस्येन
निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी यः स इति चरके पतञ्जलिरिति ।
एतेभ्यश्च प्रतीयते पतञ्जलिश्चरकसंहितायाः कश्चिद् व्याख्याग्रन्थं प्रणि-
नायेति । अत एतदपि स्वतो व्यज्यते यत् संहिताकारश्चरकः पतञ्जलितः
प्राचीन एवेति । प्रज्ञतत्त्वविद एनं महाभाष्यकारं पतञ्जलिं खृष्टपूर्व-
तृतीय-द्वितीयशताब्द्योरनुमिन्वन्ति, यतः खृष्टपूर्वद्वितीयशताब्दीयस्य महाराज-
पदभाजः पुष्पमित्रस्य हयमेधयागे स धर्माध्यक्षतामकरोत् । अत एव
द्वितीयखृष्टशताब्दीयात् कनिष्कसभ्याच्चरकात् पतञ्जलिमुनि वर्षाणां
शतत्रयेण पूर्वमभवत् । एवं स्थिते कनिष्कसमकालिकस्य चरकस्य
महाभाष्यकारापेक्षया प्राचीनत्वं प्रख्यापयितुं कस्य वा साधीयसी प्रवृत्तिः
स्यात् ?

केचिन् मन्यन्ते—यथा कौटिल्यः स्वनाम्नैवार्थशास्त्रं कृत्वा वात्स्यायन-
नाम्ना न्यायभाष्यं कामशास्त्रं चाकरोत्, एवं चरकोऽपि खनाम्ना संहिता-
मेकां प्रणीय पतञ्जलिनाम्ना योगसूत्रं महाभाष्यं च प्रणिनायेति । तदुक्तं
चरकपञ्जिकायां स्वामिकुमारेण—

‘वाचो व्याकरणेन शुद्धिमकरोद् योगेन चित्तस्य यः ।

तं वन्दे चरकं हिताय जगतां व्याख्यातवैद्यागमम् ॥’ इति ।

विषम उपन्यासः । द्वावास्तां पतञ्जली । तत्रैको योगसूत्रकृदपरः
सिद्धान्तसारावलीनामकवैद्यकग्रन्थकारः पाणिने महाभाष्यकारश्च ।
पाणिनिसूत्राणां महाभाष्यस्य कर्तुः पतञ्जलेः पाणिनिपरभवत्वे
काऽस्ति वक्तव्यता ? न कापि । वादरायण-व्यासाद्यपरपर्याय-पाराशर्य-
(४।३।११०)-वासुदेवार्जुन-(४।३।६८)-वैशम्पायन-(४।३।१०४)-प्रभृतयो
न केवलं पाणिनेः परिचिताः परं तु पौर्व्वभक्तिका एवासन् ।
पाणिनिना सूत्रितम्—‘पाराशर्य-शिलालिभ्यां भिच्छुनटसूत्रयोः’ (४।३।११०)
इति । सिद्धान्तकौमुदीकृद् भट्टोजिराह—‘पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्छुसूत्र-
मधीयते पाराशरिणो भिच्छवः’ (१४६० सि. कौ) इति । वालमनोरमायां
सूत्रमेतद् व्याख्यातम्—‘पाराशर्येण प्रोक्तं भिच्छुसूत्रमित्यर्थे तृतीयान्ताणिनिः
स्यादिति यावत् । भिच्छवः सन्न्यासिनः’ इति । पाराशरशब्दादनन्तरापत्ये
गोत्रत्वोपचाराद् गर्गादिभ्य इति यजि पाराशर्यो व्यासो वादरायणो वा ।

पाणिनिसमये यान्येव भिच्छुसूत्राणीति प्रथितानि तान्येव पूर्व्वं ब्रह्मसूत्रा-
णीति प्रसिद्धान्यासन् । तथा हि हरिणीतायाम्—

‘ऋपिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विभिधैः पृथक् ।

ब्रह्मसूत्रपदैश्चैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः ॥

(१३।४) इति ।

अत्र श्रीधरस्वामी—‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यादीनि ब्रह्मसूत्राणि तान्येव ब्रह्म
पद्यते निश्चीयत एभिरिति, पदानि हेतुमद्भिः ‘ईक्षते नाशब्दम्’ ‘आनन्दमयो-
ऽभ्यासादि’त्यादिभिर् युक्तिमद्भिर्विनिश्चितार्थैरिति । आनन्दगिरिरप्याह—
‘अथातो ब्रह्मजिज्ञासे’त्यादीन्यपि सूत्राण्यत्र गृहीतानि ; अन्यथा ‘छन्दोभिरि’-
त्यादिना पौनरुक्त्यादिति मत्वा विशिनष्टि—‘हेतुमद्भिरिति ।

पारिणिसूत्रलक्षितं यद् भिन्नसूत्रं तदिदानीं शारीरकसूत्रं बादरायण-
सूत्रं वेदान्तसूत्रमिति वा व्यपदिश्यते । वाचस्पतिमिश्रस्तु वेदान्तसूत्रं
भिन्नसूत्रमित्याह ।

वेदान्ते पाराशर्य्येण सूत्रितम्—‘एतेन योगः प्रत्युक्तः’ (२।१।३) इति ।
अत्र भगवाञ्छङ्कराचार्य्य आह—‘एतेन सांख्यस्मृतिप्रत्याख्यानेन योग-
स्मृतिरपि प्रत्याख्याता’ इति । एतत् स्पष्टयितुं भामत्यां वाचस्पतिमिश्रे-
णोक्तम्—‘नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्व्वथा प्रामाण्यं
निराक्रियते, किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानाद्विकारमहदहंकारपञ्चतन्मात्र-
गोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते’ इति । पाराशर्य्योपलक्षितेन योगशब्देन
पतञ्जले योगशास्त्रमवश्यं ग्रहणीयम्, यतः पातञ्जलादृते कश्चिदुपस्थापनीयः
पुरातनो योगग्रन्थो नासीत् । पतञ्जलेरपि ‘अथ योगानुशासनमि’ति
प्रथमसूत्रस्य व्याख्यायां वाचस्पतिमिश्र आह—“ननु, ‘हैरण्यगर्भो
योगस्य वक्ता नान्यः पुरातन’ इति योगियाज्ञवल्क्यस्मृतेः कथं पुनः पतञ्जले
योगशास्त्रकर्तृत्वमित्याशङ्क्य सूत्रकारेण ‘अनुशासनमि’त्युक्तमिति ।

पातञ्जलस्य प्राचीनत्वे न कश्चित् सन्देहो वर्त्तते । यत एव वेदव्यासा-
परपर्यायेण स्वयं पाराशर्य्येणास्य प्रसन्नगम्भीरं भाष्यमेकं प्राणायि ।
न च कश्चिदन्योऽर्वाचीनो व्यास एनत् प्राणैषीदिति वाच्यम् । तथा हि
योगशास्त्रस्य सूत्रभाष्ययो स्तत्त्ववैशारदीटीकायाः प्रारम्भे परावरतत्त्वज्ञेन
वाचस्पतिमिश्रेणोक्तम्—

‘नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते ।

संक्षिप्तस्पष्टवह्मर्था भाष्ये व्याख्या विधीयते ॥’

इति ।

तत्रभवता विज्ञानभिन्नुणाऽपि योगभाष्यकारं वेदव्यासमादौ प्रणम्य योग-
सूत्राणां वार्त्तिकारम्भे लिखितम्—‘तदिदं सूत्रमारभ्य समग्रं शास्त्रं सर्व्व-

२०

बृद्धत्रयी

लोकहिताय भगवान् वादरायणो व्याचष्टे...’ इत्यादि । अत एव सकल-
शास्त्रपारगामिभ्यां मिश्रभिन्नुभ्यां योगभाष्यकारो व्यासः पाराशर्य्यत्वेन
गृहीत एव । अतश्च प्रतिपक्षिणः पारश्चात्यसमालोचकान् दण्डिबचनेन
ब्रूमः—किमन्धस्याधिकारोऽस्ति रूपभेदोपलब्धिष्विति ।

एकतः प्राक्तिकानां मते पाणिनिजन्मतोऽन्यूनपञ्चशताब्द्यन्तरे जातोऽयं
महाभाष्यकारः पतञ्जलिः, अन्यतः पाणिनेः पूर्वभवो वैशम्पायनस्ततोऽपि
प्राक्तनस्तद्गुरु यौगभाष्यकारः पाराशर्य्यव्यास स्ततोऽपि प्राचीनो योग-
सूत्रकारः पतञ्जलिरिति स्फुटम् । वस्तुगतेरेवंविधत्वे कथं प्राचीनतमेन
योगसूत्रकृता पतञ्जलिना ततश्चातिमात्रं परवर्तिनां पाणिनिसूत्राणां
महाभाष्यं कर्तुं प्रभूयेत ? अत एव स्वामिकुमारीयो मतवादः प्रत्याख्यायते ।

अपरे पुनः केचित् प्रत्यवस्थातारः कैयटमुखेन विज्ञानभिन्नुमुखेण वा
पठन्ति—

‘योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य च वैद्यकेन ।

योऽपाकरोत् तं प्रवरं सुनीनां पतञ्जलिं प्राञ्जलिरानतोऽस्मि ॥’

इति ।

त आहुः—* षड्गुरुशिष्येणापि सिद्धान्तितम्—

‘योगाचार्य्यः स्वयं कर्त्ता महाभाष्यनिदानयोः’ इति ।

वयं त्वत्र नामैक्यमूलको विभ्रम इति निश्चिनुमः । अत एव स्वामि-
कुमारोक्तिनिरसनन्यायकलापेन कैयट-भिन्नु-षड्गुरुशिष्याणामपि मतवादो
निराकृत इति वेदितव्यम् । यद् वा भवतु, एते सर्व्वे स्वामिकुमारादय
ऐतिहासिकांशोऽलीकवक्तार एव ।

पतञ्जलिचरिते ह्यष्टादशशतवृष्टशताब्दीयेन रामभद्रदीक्षितेन लिखितम्—

* विनायक-शूलपाणि-गोविन्द-सूर्य्य-व्यास-शिवयोगिन इति षड्गुरवः ।
तन्मतानुगामित्वादयं षड्गुरुशिष्य इत्युच्यते ।

वृद्धचरकीयवृत्तम् ।

२१

‘सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्त्तिकानि ततः ।

कृत्वा पतञ्जलिसुनिः प्रचारयामास जगदिदं त्रातुम् ॥’

(५।२५) इति ।

‘वार्त्तिकानि ततः’ इत्यत्र ‘संहितामनुलामि’ति पाठः प्रामादिक एव । यदुक्तं महाभाष्यकृतपतञ्जलि-योगसूत्रकृतपतञ्जल्योरैक्यमिति, तत्र नामैक्यमेव बीजमनुगच्छामो नान्यत् किञ्चनैवेति । महाभाष्ये तत्र तत्र नानाविध-वैद्यकशब्दप्रयोगान्महर्षेः पतञ्जलेः वैद्यकशास्त्रपारगामित्वं प्रतीयते । न केवलमेतावदेव, वैद्यकशास्त्रे ‘वातस्कन्ध-पैतृस्कन्धोपेतसिद्धान्तसारावली’-नामकग्रन्थोऽपि तेन भगवता प्रणीतः । इदानीमपि स ग्रन्थो विलसत्येव । (See Trien. Cat. of Mss. 1916-19, Vol. III, Part I, Sanskrit B. R. No. 2371, p. 3271). अत एव चरक-संहितायां तस्य वार्त्तिकप्रणेतृत्वस्वीकरणे नास्ति कश्चिद् दोषलेश इति मन्यामहे । माधवनिदानीयमधुकोषनाम्न्या व्याख्याया स्त्रिंशे पृष्ठे महाराजकेशवसेनस्य दौहित्रेण द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्दीयेन विजयरक्षितेन चरकसंहितायां श्रिकृत्सास्थानीयः ‘कटुम्लमुष्णं विरसं च पूतिपित्तेन विद्याल्लवणं च वक्तुम्’ (२६।१८२) इत्येष श्लोको वार्त्तिकत्वेन गृहीतः । श्रूयते च नवमखृष्टशताब्दीय आषाढवर्मा तदीयपरिहार-वार्त्तिकसमाख्यायां चरकटीकायां चरकोपरि पतञ्जलिकृतं वार्त्तिकमद्बुद्ध-दिति । मञ्जूषायामासलक्षणं निरूपयता नागेशभट्टेनापि कथितम्—‘आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्तृस्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथा-वादी यः स इति चरके पतञ्जलिरिति । अतो हि महाभाष्यकारस्य चरकवार्त्तिककर्तृत्वं सुतरां समर्थ्यते ।

२२

वृद्धत्रयी

षष्ठसप्तमखट्वशताब्दीये वाक्यपदीये भर्तृहरिणा लिखितम्—

‘कायवाग्बुद्धिविषया ये मलाः समवस्थिताः ।

चिकित्सालक्षणाध्यात्मशास्त्रैस्तेषां विशुद्ध्यः ॥’

इति ।

लक्षणं सूत्रम् । स्मरति च पाणिनीयवार्त्तिकपाठे भगवान् कात्यायनः—
‘लक्ष्यलक्षणे व्याकरणमि’ति । तत्र महाभाष्यकार आह—‘लक्ष्यं च
लक्षणं चैतत् समुदितं व्याकरणं भवतीति । किं पुनर्लक्ष्यं किं च लक्षणम् ?
शब्दो लक्ष्यः सूत्रं लक्षणमि’ति (पस्पशाह्निकम्) ।

योगशास्त्रस्य राजमार्त्तण्डवृत्तेः पातनिकायामेकादशखट्वशताब्दीयो
धाराधिपति भोजदेव आह—

‘शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जले कुर्वता
वृत्तिं राजमृगाङ्गसंज्ञकमपि व्यातन्वता वैद्यके ।
वाक्चेतोवपुषां मलः फणभृतां भर्तृव येनोद्धृत-
स्तस्य श्रीरणरङ्गमल्लनृपते वाचो जयन्त्युज्ज्वलाः ॥’

इति ।

‘फणभृतां भर्तृव येनोद्धृत’ इति पाठः प्रामादिक एव । यत एतस्या वृत्तेः
पुष्पिकायां लिखितमस्ति —‘स श्रीभोजपतिः फणाधिपतिः कृतसूत्रेषु वृत्तिं
व्यधादि’ति ।

चरकसंहिताया आयुर्वेददीपिकानाम्भ्यां व्याख्यायां चरकचतुरानन-
सुश्रुतसहस्रनयनादिमानपत्रभूषित श्रक्रपाणिदत्त आह—

‘पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः ।

मनोवाक् कायदोषाणां हर्त्रेऽहिपतये नमः ॥’

इति ।

आयुर्वेददीपिकासम्बलिता चरकसंहिता प्रकाशिता । तस्या उपोद्घाते हन्त प्रकाशकारेण महोदयेनालेखि—‘तथा चक्रपाणिना च चरकारम्भे लिखितमस्ति यत् पतञ्जलि योंगेन मनसो दोषानपाकर्तुं योगदर्शनम्, व्याकरणे महाभाष्यनिर्माणद्वारा वाचो दोषं तथाऽग्निवेशतन्त्रस्य प्रति-संस्कारद्वारा शारीरदोषं च दूरीकर्तुं यत्नमकरोदिति’ (४र्थ-पृष्ठे) । तत्त्वनिकषग्रावणि प्रावण्यमूलकं वाक्यमिदं प्रकृतेन सम्यक् परीक्षितं प्रयोक्तारि वचनीयरूपेण व्यवस्थितं स्यात्, मूलेन सह प्रकाशकारवचनस्य विसंवादात् (Traduttore Traditore) । इत्यास्ताम् । अधुना सर्वं विवेचयन्तु सुधियः ।

भर्तृहरिभोजदेवचक्रपाणीनां मतवाद आदरातिशयेनास्माभिः परिग्रहीतः । तथा हि ते व्याहरन्ति यद् अनन्तदेवापरपर्यायेण भगवता शेषेण भिन्नभिन्नकालेषु त्रिरव शरीरग्रहणेन योगसूत्र-चरकसंहिता-महा-भाष्यात्मकानि त्रिविधानि कार्याणि सम्पादितानीति । योगसूत्रकृत-पतञ्जलिः संहिताकृच्चरको महाभाष्यकृतपतञ्जलिश्च भगवतः शेषस्यावतार-विशेषा इति प्रसिद्धिरतीव प्रबला वर्तते । तत्र योगसूत्रकृतः पतञ्जले-राविर्भावो नास्माभिरवगम्यते । चरकप्रादुर्भावो भावप्रकाशे स्फुटं वर्णित एव । कथं महाभाष्यकृतपतञ्जलिरवतीर्ण इत्येतद्विषये काचिदाख्यानिका वेङ्कटाचलकृत-त्रिमुनिकल्पतरावुपलभ्यते । इदानीमस्याः सारो वाचकेभ्यः समुपह्रियते—

एकदा भगवाननन्तशयनमधिशिश्ये । तत्र कदाचिद् योगिकीं निद्रा-मास्थितस्य तस्य वपु गौरवमाप । ततो गुरुभारक्लिष्टः शेषो लक्ष्मीं ददर्श स्वकीयं क्लेशहेतुं च तस्यै निवेदयामास । तेन गौरवेण दोलायितशिवोवृन्दं शेषमभिवीक्ष्य लक्ष्मीश्च भगवत्करे स्वरं निदधौ । अतः स चक्षुषी उन्मीलयामास । शेषोऽपि तं प्रणिपत्य तद्वपुषो गौरवहेतुं पप्रच्छ । स

च तमवादीत् । नटराजस्य महनीयं विचित्रतरं नृत्यं दृष्ट्वा निरुद्धनिःश्वास-
तया गौरवान्वितोऽहं सञ्जातो येन त्वमपि क्लेशं प्राप्नोः । यद् वा भवतु,
नृत्तावसाने स नटराजराजो मन्मुखेन त्वां सवार्त्तिकपाणिनीयसूत्राणां
महाभाष्यस्य विरचनाय समाज्ञापयति स्मेति ।

एवमादिष्टो भगवाञ्छ्रेष्ठः स्वावतरणयोग्यं स्थानमन्विष्यन् गोनर्दान्तर्गतं
कञ्चिद् ग्राममद्राक्षीत् । तत स्तं ग्रामं प्रविश्य प्राज्ञपुत्रलाभाय चिरात् तप-
स्यन्तीं गोणिकादेवीं स्वमातरं विचिन्त्य प्रवेशावसरमन्विष्यंस्तस्थौ । सा च
सूर्यार्घ्यदानाय यदा हस्ताभ्यां जलाञ्जलिं गृहीत्वा स्वेष्टोद्देशेन मन्त्रमपाठीत्
तदा तेन सूर्येण प्रेरितोऽयमनन्तदेव स्तत्करधृतमर्घ्यसलिलं प्राविशत् ।
तं दृष्ट्वा गोणिकादेवी सन्नस्ता को भवानिति पप्रच्छ । शेषोऽपि चातुर्येण
सपोऽहमिति प्रत्युवाच । सपोऽहमिति वक्तव्ये रेफं विहाय तथोक्तेः कारणं
किमित्याशयेन रेफस्ते क्व गत इति पृष्ठः स उवाच—‘मात र्यथा त्वं भयं
नाप्नुया स्तदर्थं रेफवर्जितं स्यक्तफणोऽहमहिपतिः पुत्ररूपेण त्वां समुपागतो-
ऽस्मि’ इति । तत स्तमर्कदत्तं सत्पुत्रं मन्वाना शिर उपाग्राय परां
कोटिं हर्षस्यानुभूय सर्वं तपःक्लेशं सा विसस्मार । सोऽपि मातरं पतञ्जलि-
नाम्ना प्रणनाम ।

अथ कियतिचित् काले व्यतीते शिवप्रसादलुब्धः स तपसे प्रतिष्ठासु
मार्तरं समाश्वास्य दक्षिणोदधितटं गत्वा त्रीत्रं तपश्चचार । तत आराधनातुष्टं
महादेवं प्राञ्जलिं बहुधा स्तुत्वा कमलासनोक्तं सर्वं विज्ञाप्य सवाक्य-
पाणिनीयव्याकरणस्य भाष्यरचनायां पाटवं प्रार्थयामास । सोऽप्येवमस्त्विति
वरं दत्त्वाऽन्तरधात् । अथ स पतञ्जलिरनायासेन महाभाष्यं व्यररचत् ।
एकदा तत्पिपिठिषुभिः शिष्यैरभ्यर्थितेन मुनिना ‘मया यवनिकाऽभ्यन्तरस्थेन
यूयं महाभाष्यमध्यापयितव्याः, परं तदाऽहं केनापि कदापि न द्रष्टव्य इति
समयोऽभ्यधायि । अथ तिरस्करणीं प्रसार्या बहिरुपविष्टान् सहस्रं शिष्यान्

बहुभिराननै युगपत् पाठयति स्म । कति वा मुखान्यस्य सन्तीति द्रष्टव्यमिति निश्चिन्त्य केचन शिष्या यदा तां तिरस्करणीमपनीय विततफणासहस्रमण्डित-मुग्रदंष्ट्रं मुखजातं द्रष्टुमयतन्त तदा ते विषमविषज्वालया भस्मीबभूवुः । पतञ्जलिश्च मनुष्यमूर्त्तिं परिगृह्य तीव्रं दुःखं चानुभूय ततः प्रभृति भाष्याध्यापनाया आदावन्ते च शान्तिमन्त्रमपाठीत् । एकदा पाठान्ते कश्चिदुपदेशकदेशीयः शिष्यः शान्तिमन्त्रमशृण्वन् बहिर्जंगाम । पतञ्जलिरपि तं प्रत्यागच्छन्तं दृष्ट्वा 'ब्रह्मराक्षसो भवे'ति शशाप । अनेनाभिषत्तेन शिष्येण स फण्णपतिर्बहुधा स्तुतिभिः प्रसादितः प्रोवाच—शापेनानेन मा विषदः, यत्र त्वयोष्यते तत्र यः कोऽप्यागच्छेत् स एव पचेर्निष्ठायां किं रूपमिति प्रष्टव्यः । यो हि पक्वः पक्वानिति प्रत्युत्तरयेत् स त्वया मदीयं महाभाष्यमध्याप्यः । एवं तस्याध्यापनेन त्वमपि शापान्मोक्ष्यसे । तदनन्तरं तृतीय-द्वितीयखट्वपूर्वशताब्दीयस्य राज्यलिप्तोः स्वामिहन्तुः पुष्प-मित्रस्य * हयमेधीयमाध्यक्ष्यं समाप्य पतञ्जलिश्चान्तरधात् ।

वैद्यसंहिताकारश्चरकमुनिर्माहाभाष्यकर्त्ता भवितुं नार्हति । यतो महाभाष्यकर्त्ता चरकसंहिताया व्याख्यातृविशेषत्वेन प्रतिभाति । न च स

* शुङ्गवंशीयब्राह्मणः पुष्पमित्रो राज्ञो बृहद्रथमौर्यस्य सेनापतिरासीत् । एकदा स सेनानामस्त्राभ्यासप्रदर्शनाय स्वस्वामिनमाहूय सहसा तं शाठ्येन जघान । तदुक्तं वाणभट्टेन हर्षचरिते—'प्रज्ञादुर्वलञ्च बलदर्शनव्यपदेश-दर्शिताशेषसैन्यः सेनानीरनाय्यो मौर्य्यं बृहद्रथं पिपेष पुष्पमित्रः स्वामिनम्' इति । इत्थं सिंहासनमधिगम्य स कलङ्कप्रक्षालनाय हयमेधयशं कर्तुमारम्भे । तस्मिंश्च यज्ञे पतञ्जलिरेध्यक्षतामकरोत् । पापमूर्त्ते राजघस्य यागकर्म्मण्या-ध्यक्ष्यस्वीकरणे मुनेरौचिषं मुनिरेव जानाति । वयं तु भारतीवचनेन ब्रूमः—

विवेकरहितो लोके मुनिभिरुपदिश्यते ।

मुनीनामविवेकिनां को भवेदुपदेशकः ॥ इति ।

योगशास्त्रकृद् भवितुमर्हति । यतो महाभाष्यस्य कुतश्चिदपि स्थले 'यच्छेद् वाङ्मनसी प्राञ्च' इत्यादिश्रुतिसिद्धस्त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरमि'त्यादि-
भुतिगम्यो 'योगी युञ्जीत सततमात्मानमि'त्यादिगीतावाक्यसूचितो हिरण्य-
गर्भादिगुरुक्तो वा कोऽपि योगविषयो नोपात्तो नोपस्थापितो नोल्लिखितो
नाल्लोचितो वा ।

अस्मन्मते हि संहिताकारश्चरकमुनि वैशम्पायनस्य शिष्यत्वाद् याज्ञवल्क्यस्य
सतीर्थ्य आसीत् । श्रीमद्भागवतस्य द्वादशस्कन्धस्थितषष्ठाध्याये स्मर्यते—

वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्य्यवोऽभवन् ।.....

याज्ञवल्क्यश्च तच्छिष्य आहाहो भगवन् कियत् ।

चरितेनाल्पसाराणां चरिष्येऽहं सुदुश्चरम् ॥

इत्युक्तो गुरुरप्याह कुपितो याह्यलं त्वया ।

विप्रावमन्त्रा शिष्येण, मदधीतं सजाश्विति ॥

देवरातसूतः सोऽपि च्छर्हित्वा यजुषां गणम् ।

ततो गतः.....'

इत्यादि ।

अतः परं वाजसनेयिमाध्यन्विनशुक्लयजुर्वेदः प्रादुर्भविष्यति ।

कृष्णयजुर्वेदस्य षडशीति भेदाः सन्ति । तत्र चरका नाम द्वादश भेदा
यथा—कपिष्ठलकठाश्चरका आहुरकाः कठाः प्राच्यकठाश्चारायणीया
वार्त्तान्वरीयाः श्वेताश्वतरीया वाराहा औपमन्यवश्छागलेया मैत्रायणीया-
श्चेति । वैशम्पायनस्य प्रियशिष्यत्वादसौ वैद्यसंहिताकारश्चरकः कृष्ण-
यजुर्वेदीयचरकशाखान्तर्गतानां कपिष्ठलकठादिशाखानां * टीकामेका-
मन्निवेशटीकां चाकरोदिति प्रामाणिकाः । केषांचिन्मते याज्ञवल्क्यस्य शतपथ-

* See Mss. Oxf. 187 (b). See also G. O. M. L. 13092.
See also History of Indian Medicine Vol. III. p. 617 by
Girindra Nath Mukerjee M. D.

ब्राह्मणे यश्च चरक उल्लिखितः (१४) स एष कृष्णयजुर्वेदटीकाकारो
वैद्यसंहिताकारश्च भवति । अष्टाध्याय्यां 'कलापिवैशम्पायनान्तेवासिभ्यश्च'
(४।३।१०४) इति सूत्रदर्शनाद् वक्तुं शक्यते यदसौ वैशम्पायनशिष्यः
कृष्णयजुष्टीका-वैद्यसंहिताकारश्चरकः पाणिनिपूर्वज एवेति ।

‘यतश्चर इवायातो न शतः केनचिद् यतः ।

तस्माच्चरकनाम्नाऽसौ विख्यातः क्षितिमण्डले ॥’

इति प्राचीनाख्यानेषु वार्त्ता । ताञ्च नानपेक्ष्य तथा व्यवहरता पाणिनिना
सूत्रितम्—‘माणवचरकाभ्यां खञ्’ (५।१।११) इति । अस्य वृत्तौ
प्रगख्यायामुक्तम्—‘चरको मुनिस्तस्मै हितं (वह्निवेशादितन्त्रमिति यावत्)
चारकीणमिति ।

अत एव पाणिनेः पूर्वभवश्चरको (५।१।११) यो एम्बिकाख्य
प्रवक्तु याज्ञवल्क्यस्य सतीर्थ्य एव, चरकस्य पूर्वजो वैशम्पायनस्तयोरुं रुशिष्य-
सम्बन्धात् ; वैशम्पायनस्य पूर्वभवस्तद्गुरुः पाराशर्यापरम्पर्यायो
(४।३।११०) व्यासः, व्यासतोऽपि पूर्वभवो दर्शनशास्त्राविर्भावकालिको
योगसूत्रकृत् पतञ्जलि यस्य शास्त्रोपरि व्यासभाष्यमिदानीमपि जागर्ति ।
वस्तुगतेरेवंविधत्वे बहूत्तरभवश्चरकसंहिताकारो महता कालेन पूर्ववर्त्तौ
योगसूत्रकृत् पतञ्जलि भवितुं नार्हत्येव । तथापि यदि कश्चिद् व्यस्यविभिन्न-
वादी संहिताकारस्य चरकस्य योगसूत्रकर्तृत्वं महाभाष्यकर्तृत्वं च
प्रतिपादयितुमुत्सहते, प्रतिपादयतु नाम ; प्रमत्तप्रलापेन का नः क्षतिः ?

पुनरिह केचित् पूर्वपरदर्शिनः प्राक्तिकाः पर्यानुयुज्जीरन् यत् पातञ्जल-
भाष्यकार-वेदान्तसूत्रकारयोरभिन्नत्वं न वाच्यं यत् उभौ चेदभिन्नौ स्याताम्,
तर्हि योगसूत्राणां भाष्यं प्रणीय कथं स्वेषु ब्रह्मसूत्रेषु स एव योगनिरसनं
कर्तुं यतेतेति । अत्र किञ्चित् क्रियते विमर्शः । न हि योगस्मृते वैयर्थ्य-
दोषात् तस्या निराकृतिः (२।१।३), किन्तु तत्र प्रकृतिस्वातन्त्र्यमात्रांशः

२८

बृद्धत्रयी

श्रुतिविरुद्ध इति विनासात् सूत्रितम्—‘एतेन योगः प्रत्युक्तः’ (२।१।३) इति । योगः खलु श्रौतः, ‘तां योगमिति मन्यन्ते स्थिरामिन्द्रियधारणा-मि’त्यादिषु कठादिषु योगविषयकबहुलिङ्गलाभात्, ‘त्रिरुन्नतं स्थाप्य समं शरीरमि’त्यादियोगाङ्गाभिधानाच्च । ततश्च योगेन जगद्दुःखं परिजिहीर्षु-रासतमो भगवान् पतञ्जलिः स्मृतिं निबबन्ध—‘अथ योगानुशासनम्’, ‘योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः’ इत्यादिभिः । तदुक्तं भामत्यां वाचस्पतिमिश्रेण—‘नानेन योगशास्त्रस्य हैरण्यगर्भपातञ्जलादेः सर्वथा प्रामाण्यं निराक्रियते, किन्तु जगदुपादानस्वतन्त्रप्रधानतद्विकारमहदहंकारपञ्चतन्मात्रगोचरं प्रामाण्यं नास्तीत्युच्यते’ इति (२।१।३) । नन्विदानीं पूर्वापरदर्शिनः प्राज्ञिका अपि प्रतिप्रष्टव्याः कथं वेदान्ते द्वैताद्वैतवादमद्वैतवादं वा प्रतिपादयता व्यासेन श्रीमद्भागवते पुनर्द्वैतवाद उपस्थापितः, कथं वा कर्ममीमांसायां जैमिनिना मन्त्रमयी देवतेति प्रतिपाद्य पुनर्भक्तिमीमांसायां प्रतीकोपास्ति विहितेति । सम्प्रदायानुरोधादिति ब्रूमः ।

महर्षेरात्रेयस्य षट् शिष्याः प्रसिद्धा आसन्—अग्निवेशतन्त्रकृद् अग्नि-वेशो वह्निवेशो वा, भेडतन्त्रकृद् भेडो भेलो वा, जतूकर्णतन्त्रप्रणेता जतूकर्णः, पराशरतन्त्रकृद् पराशरः, क्षारपाणिनतन्त्रकृद् क्षारपाणिः क्षीरपाणिर्वा, हारीततन्त्रप्रणेता हारीतश्चेति । ते सर्वे स्वस्नान्ना तन्त्राणि चक्रुः । तेभ्यस्तन्त्रेभ्यः सारवस्तूनि समाहृत्य चरकमुनिरग्निवेशतन्त्रं प्रतिसंचस्कार, प्रतिसंस्कृत्य च स्नान्ना मनोरमामेकां संहितां प्रचारयामास । इदानीं संहितेयं सर्वैरेव वैद्यवृन्दैराद्रियते । सामर्थ्येन चिकित्साप्रयोगे हि भेडहारीतादिभ्योऽधिकतरः प्रामाणिको भगवांश्चरक एव । तदुक्तम्—

‘निदाने माधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः ।

शारीरे सुश्रुतः प्रोक्तश्चरकस्तु चिकित्सिते ॥’

इति ।

चरकसंहिता ह्यष्टधा विभक्ता—सूत्रस्थानं निदानस्थानं विमानस्थानं शारीरस्थानमिन्द्रियस्थानं चिकित्सितस्थानं कल्पस्थानं सिद्धिस्थानं चेति । एतेषां विवरणमाकरे द्रष्टव्यम् । अस्याः संहिताया व्याख्याग्रन्था बहुविधाः सन्ति, यथा—

(१) तृतीयद्वितीयखृष्टपूर्वशताब्दीय-पतञ्जलिमुनिकृतः कश्चिद् वार्त्तिक-पाठः । चरकवार्त्तिककृत-पतञ्जलिरित्यभिधाने केचित् पुनः प्रत्यवतिष्ठन्ते वैयाकरणस्य पतञ्जले वैद्यागमे का प्रतिपत्तिरिति ? मैवं मंध्वम् । तस्य 'वातस्कन्ध-पैतस्कन्धोपेतसिद्धान्तसारावली' नामको वैद्यकग्रन्थ इदानीमपि विलसत्येव (See Trien. Cat. of Mss. 1916-19, Vol III, Part 1. Sanskrit B. R. No 2371, p. 3271) । न केवलं सिद्धान्तसारावलीकृतृत्वात् पतञ्जलिमुनिं वैद्यागमिक एव, परं तु स आयुर्वेदान्तभूतेषु रसरसायनधातुव्यापारेष्वपि महासिद्धपुरुष आसीत् । चक्रसंग्रहस्य तत्त्वचन्द्रिकायां लिखितमस्ति—'यदाह पतञ्जलिः—'दिव्यं दावं समादाय लौहकर्म समाचरेद्' इति । किं बहुना, पुरा विघ्नहारि-गणेशादिदेवता अभ्यर्च्य रासायनिकवय्या धन्वन्तरिपतञ्जलिभ्यां सोपचारं बलिं दत्त्वा लोहपाकप्रक्रिया आरेभिरे । लोहं न केवलमयःपिण्ड एव, हेमाद्यपि लोहम्, यदाहुः—

‘सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यं तथा त्रपु ।

सीसं च वीमरं चैव ह्यष्टौ लोहानि चक्षते ॥’

इति ।

रीतिः ferrous oxide ; वीमरम् steel । तथाहि तत्त्वचन्द्रिकायां शिवदासेन प्राचीनः कश्चन श्लोक उद्धृतः—

‘अर्चयित्वा विधानेन हेरम्बं गुरुभास्करो ।

लोकपालान् ग्रहांश्चैव क्षेत्रपालान् तथौषधम् ॥

३०

बुद्धत्रयी

आदित्यदेवताश्चेष्टा धन्वन्तरिपतञ्जली ।

दद्याद् बलिं च सर्व्वेभ्यो नानाभक्ष्योपचारतः ॥'

इति ।

एवंविधं वस्तुवृत्तमुपलभ्य वक्तुं शक्यते यत् पतञ्जलौ चरकवार्त्तिक-
कर्त्तृत्वं चरकप्रतिसंस्कृत्तृत्वं वा नानुपपन्ने भवतः । अत्रार्थे चक्रपाणि-
राचष्टे—

'पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः ।

मनोवाक्कायदोषाणां हर्त्रेऽहिपतये नमः ॥'

इति ।

पतञ्जलिचरिते रामभद्र आह—'वैद्यकशास्त्रे च वार्त्तिकानि ततः'
इति । चरकसंहितायाश्चिकित्सितस्थानीयः 'कट्टभ्लमुष्णं विरसम्...'
(२६।१८२) इत्येष श्लोको मधुकोषे विजयरक्षितेन वार्त्तिकत्वेनोक्तः'
(मुम्बई सं ३० पृष्ठम्) इति । श्रूयते च यत् परिहारवार्त्तिके नवमखण्ड-
शताब्दीय आषाढवर्म्मा चरकोपरि पतञ्जलिकृतानि वार्त्तिकान्यदूढुषदिति ।

चरकोपरि पतञ्जलेः कश्चिदपि व्याख्याग्रन्थ आसीदिति मतवादं हि
प्रतीम एव वयम् । लघुमञ्जूषायामाप्तलक्षणकथनावसरे नागेशभट्ट
आह—'आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्तृस्येन निश्चयवान् रागादि-
वशादपि नान्यथावादी यः स इति चरके पतञ्जलि'रिति । चरकसंहिताया
एकादशाध्याये लिखितमस्ति—'आप्तास्तावत्—

रजस्तमोभ्यां निर्मुक्ता स्तपोज्ञानबलेन ये ।

येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥

आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते, तेषां वाक्यमसंशयम् ।

सत्यं, वक्ष्यन्ति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमाः ॥'

(१८।१६—सूत्र०) इति ।

पुनरपि विमानस्थानीयचतुर्थाध्यायारम्भे स भगवानाह—‘आप्ता ह्यवितर्क-
स्मृतिविभागविदो निष्प्रीत्युपतापदर्शिनश्च’ (४) इति । नागेशवचनात्
प्रतीयते यत् पतञ्जलेराप्तस्वरूपनिर्णयः प्रागुद्धृतचरकीयवचसां संक्षिप्त-
व्याख्याविशेषत्वेन ग्रहीतुं शक्यमिति ।

पतञ्जले मूलवार्त्तिकपाठो नास्माभिर्दृष्टः । ६-७ खृष्टशताब्दीयचरक-
टीकाकारेण भट्टारहरिचन्द्रेणापि स दृष्टो वा न वेति सन्दिह्यते । यतः
प्रथमखृष्टशतान्त्र्यां वैद्यागमिकः कश्चित् कनिष्कसभ्यः पातञ्जलवार्त्तिकानि
चरकसंहिताया योग्येषु स्थानेषु सन्निवेशयंश्चरकोपाधिभूषित आसीत् ।
मन्ये—चरकोपाधिभूषितस्यास्य प्रकृतं नाम कपिलबल इति । यथा
चूल्गिभट्टि-नल्लूरादिकृता वृत्तयः काशिकायां प्रविष्टा अदर्शनं प्राप्ता स्था
मूलसंहितायां पातञ्जलवार्त्तिकानामपि प्रविलयात् स्वतन्त्रवार्त्तिकपाठस्यापि
विलोपः सञ्जातः ; तथा विलोपश्च नासम्भव एव ।

अस्य नवीनचरकस्य वृत्तान्तं चैनेयबौद्धत्रिपिटकग्रन्थत उपलभ्य सिल्भ्याँ
लेभि (Sylvain Levi) नामक—पाश्चात्यगवेषिणा सिद्धान्तितं
यदेष एव संहिताकारो बृद्धचरकमुनिरिति । तत्र केचिद् भारतीया अपि
तन्मतानुसारिणो जाता इति तु महच्चित्रम् । प्राचीनचरक-नवीनचरकयो-
रेकत्वविषये भारतीयपण्डितेषु सिद्धान्तभ्रष्टेषु सत्स्वेव पाश्चात्या अस्माकं
संहिताकारं बृद्धचरकमुनिं पञ्चदशशतवर्षैरर्वाचीनं प्रतिपादयितुमलं
भवेयुरित्यन्नावधेयम् ।

(२) नवीनचरकप्रतिसंस्कृतचरकसंहिता । द्वौ चरकावास्ताम् ।
एको वैशम्पायनशिष्यो याज्ञवल्क्यसतीर्थ्यः कृष्णयजुर्वेदटीकाकारो बृद्धश्चरक-
मुनि र्यः खनाम्ना संहितां चकार, अन्यः कनिष्कसभ्यः प्रथमद्वितीयखृष्ट-
शताब्दीयो नवीनश्चरको यः प्रकृतस्य योग्यस्थलेषु पातञ्जलवार्त्तिकदि-
सन्निवेशेन मुनिप्रणीतां प्राचीनसंहितां प्रतिसंस्कार । साम्प्रतिकै र्यः

कनिष्कसम्यो नवीनचरक इत्यभिधीयते तस्य यथार्थं नाम कपिलबल इति मन्यामहे । कपिलबलः कपिलतन्त्रमपि प्राणैषीत् । तस्य पुत्रेण कापिलबलेन चरकसंहिताया आंशिकप्रतिसंस्कारः कृत इति दृढबलवचनादवगम्यते ।

(३) कापिलबलप्रतिसंस्कृतचरकसंहिता । कपिलबलतन्त्रकृत् कपिलबलतनयो द्वितीयखृष्टशताब्दीवर्त्ती कापिलबलश्चरकसंहितामंशतः प्रति-संचस्कार । तदुक्तं दृढबलेन चिकित्सितस्थानीयत्रिंशाध्याये—

‘तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोत्’ ।

इति ।

कापिलबलजनकः कपिलबलः प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्दीयकनिष्कसम्य नवीनचरक इति मन्यामहे । तस्य नाम्ना कपिलबलतन्त्रं प्रचलितमासीत् । स द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीय-वाग्भटस्य पूर्वार्चाख्यः । तदुक्तं संग्रहनाम्न्यां द्वादशसाहस्रध्यायम्—‘कपिलबलस्तेषां स्वलक्षणानि रसतो निर्दिदेश—

कट्फलवणं पित्तं खाद्रम्ललवणः कफः ।

कषायतित्तकटुको वायुर्दृष्टोऽनुमानतः ॥

इतीति । अस्याः शशिलेखायां टीकाकार इन्दुपरिडित आह—‘आचार्यः कपिलबलस्तेषां रसस्वरूपेणैव निर्दिदेश, न तु शीतादिगुणान्तरस्वरूपेणेत्यर्थः । तच्च कपिलबलतन्त्रं कट्फलेत्यादिना पठतीति । कपिलबलतनयस्य कापिलबलस्य द्वितीयखृष्टशताब्दीयत्वमनुमातुं शक्यम् । दृढबलपितुः कपिलबलात् कपिलबलः स्वतन्त्रः प्राचीनतरश्च ।

(४) षष्ठसप्तमखृष्टशताब्दीयभट्टारहरिचन्द्रकृता चरकव्याख्या । ग्रन्थस्तु नास्माभिर्दृष्टः । श्रूयते हि सूत्रस्थानस्य किर्यांश्चनांश उपलब्ध इति । अस्य व्याख्याग्रन्थस्य प्रशंसायां चन्द्रटाचार्यैरेतेषाम्—

‘व्याख्यातरि हरिचन्द्रे श्रीजेज्जटनान्नि सति सुधीरे ।

अन्यस्यायुर्व्वेदे व्याख्या धाष्यं समावहति ॥’

इति ।

अन्येनोक्तम्—

‘हरिचन्द्रकृतां व्याख्यां विना चरकसम्मतम् ।

य स्तनोल्लङ्घतप्रज्ञः पातुमिच्छति सोऽम्युधिम् ॥’

इति ।

हरिचन्द्र आर्द्रदेवनामधेयात् पितुः समजनि । स पष्ठसप्तमखृष्टशताब्दीय-
गौडाधिपतेः शशाङ्कापरनाम्नो नरेन्द्रदेवस्य वैद्यः सभापण्डितश्चासीत् ।
अस्य धर्मशर्माभ्युदयनाटकं सुप्रसिद्धमेव । श्रूयते हि यदनेन जीवन्धर-
चम्पूः * प्रणीता । अस्य भाषासरणिर्वाणभट्टस्यापि चित्तमावर्ज्जयत् ।
हर्षचरितारम्भे तेन लिखितम्—

‘पदवन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः ।

भट्टारहरिचन्द्रस्य गद्यवन्धो नृपायते ॥’

इति ।

केचिदाहुः स गद्यपद्यविद्यानिधिरित्युपाधिभूषित आसीदिति ।

हरिचन्द्रेण खरनादसंहितायाः प्रतिसंस्कारः कृतः । ग्रन्थस्तु नास्माभि
दृष्टः । शशिलेखायां दशमैकादशखृष्टशताब्दीय इन्दुपण्डित आह—
‘या च खरनादसंहिता भट्टारहरिचन्द्रकृता श्रूयते सा चरकप्रतिबिम्बरूपैव
लक्ष्यते’ इति । हरिचन्द्रस्यैकः श्लोको वल्लभदेवेन सुभाषितावल्यामुद्धृतः—

‘अव्यापाररता वसन्तसमये ग्रीष्मे व्यवायप्रियाः

सक्ताः प्रावृषि पल्वलाम्भसि नवे कूपोदकद्वेषिणः ।

* गद्यपद्यमयी वाणी चम्पूरित्यभिधीयते ।

कटुम्लोष्णरताः शरद्विभुजो हेमन्तनिद्रालसाः
स्वैर्दोषैरपचीयमानवपुषो नश्यन्तु ते शत्रवः ॥'

इति ।

सदुक्तिकर्णामृते श्रीधरदासेन तस्यैकः श्लोक उद्धृतः । तत्र सुबन्धु-
कालिदासहरिचन्द्रादीनां गुणजातं वर्णयितुं कश्चित् कविवर आह—

सुबन्धौ भक्तिर्नः क इह रघुकारे न रमते
धृतिर्दाक्षीपुत्रे हरति हरिचन्द्रोऽपि हृदयम् ।
विशुद्धोक्तिः शूरः प्रकृतिमधुरा भारविगिर-
स्तथाप्यन्तर्मोदं कमपि भवभूतिर्वितनुते ॥'

इति ।

हरिचन्द्रो विश्वप्रकाशकोपकृतो महेश्वरवैद्यस्य पूर्वपुरुषः । अतः सोऽपि
वैद्य आसीदिति ज्ञायते ।

कश्चित् कविदेश्य आह । मीमांसाभाष्यकारिणः शबरस्वामिनः
षट् पुत्राः—वराहमिहिरो महाराजो भर्तृहरिस्तद्भ्राता विक्रमादित्यो भट्टार-
हरिचन्द्रः शंकुरमरसिंहश्चेति । एतत् सर्वं मनसि निधाय तेनैकः श्लोकः
प्रणीतः—

‘ब्राह्मण्यामभवद् वराहमिहिरो ज्योतिर्विदामग्रणी
राजा भर्तृहरिश्च विक्रमनृपः क्षत्रात्मजायामभूत् ।
वैश्यायां हरिचन्द्रवैद्यतिलको जातश्च शंकुः कृती
शूद्रायाममरः षडेव शबरस्वामिद्विजस्यात्मजाः ॥’

इति ।

विचित्र उपन्यासः । तदत्र किञ्चित् क्रियते विमर्शः । शबरस्वामी प्रथम-
द्वितीयखृष्टशताब्दीयनागार्जुनात् प्राक्तनत्वात् तृतीय-द्वितीयखृष्टपूर्व-
शताब्दीयपतञ्जलेः परवर्त्तित्वात् प्रथमखृष्टपूर्वशताब्दीवर्त्तित्वानुमीयते । वराह-

मिहिरः ५०५ खृष्टाब्दे पितुरादित्यसेनादाविर्भूय ५८७ खृष्टाब्दे तिराऽभवत् ।
 वैराग्यशतकादिप्रणेता महाराजो भर्तृहरि मालवान्तर्गतायामुज्जयिन्यां
 क्षत्रियकुलोत्पन्नगन्धर्वसेनात् समजनि । उच्छृङ्खलायां महिष्यां जात-
 निर्व्वेदः सन्—

‘यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता

साप्यन्यमिच्छति जनं स जनोऽन्यसक्तः ।

अस्मत्कृते च परितुष्यति काचिदन्या

धिक् तां च तं च मदनं च इमां च मां च ॥’

इत्युक्त्वा संसारे विरक्तिमापद्यमानः स चरणाद्रौ (चूणारपर्व्वते)
 विश्रान्तिभूमिमेकां रचयित्वा तत्र तपोऽतप्यत । स चैकदा सानुशयः
 प्राह—

‘भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ता-

स्तपो न तप्तं वयमेव तप्ताः ।

कालो न यातो वयमेव याता-

स्तृष्णा न जीर्णा वयमेव जीर्णाः ॥’

इति ।

ज्येष्ठभ्रातुरेतन्निर्व्वेदाक्यमाकर्ण्य दैवाधिगतं स्वराज्यं निष्कण्टकं कर्त्तुमिच्छता
 कनिष्ठन भ्रात्रा यशोधर्मविक्रमादित्येन षष्ठ्यष्टशताब्द्या द्वितीयपादान्ते
 तृतीयपादारम्भे वा स्वत्ताधिकारो राजा भर्तृहरि व्यापादित इत्येका
 प्रसिद्धिः कुतश्चिदितिहासत उपलभ्यते । श्रूयते हि यद् व्यापादनात् प्राक्
 स तेनोक्तः—

‘क्रोधो वैवस्वतो राजन्नाशा वैतरणी नदी ।

विद्या कामदुधा धेनुः सन्तोषो नन्दनं वनम् ॥’

इति ।

षष्ठ्यष्टशताब्द्या मध्यमोपान्ते भट्टारं हरिचन्द्रं रथ्यादेव्यामार्द्रदेवो
जनयामास । अतः प्रात्निका स्तस्य स्थितिकालं षष्ठसप्तमखृष्टशताब्द्यो-
रभ्यन्तरे निर्णयन्ति स्म । स हि कर्णसुवर्णे राज्ञः शशाङ्कापरनाम्नो
नरेन्द्रदेवस्य राजवैद्य आसीत् । हर्षचरितादवगम्यते यदेष बाणभट्टस्य
समकालिक इति । भुवनाभ्युदयप्रणेता शंकुकवि नैवमखृष्टशताब्द्यां
प्रादुर्भूतः । अमरसिंहस्य स्थितिकालः पञ्चमीतः षष्ठ्यष्टशताब्द्या अन्तरे
निरूप्यते । इतिवृत्तवेदिनः कवेरीदृशं पुरातत्त्वनिरूपणं प्रात्निकानामैति-
हासिकानां च हास्योद्रेकं जनयत्येव । क्षन्तव्यं च किञ्चिदुद्ग्रन्थाभिधानम् ।

(५) दृढबलाचार्येण चरकसंहिताया न्यूनतापरिहारेण चरमप्रति-
संस्कारः कृतो ग्रन्थश्च व्याख्यातः ।

‘विस्तारयति लेशोक्तं संचिपत्यतिविस्तरम् ।

संस्कर्त्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुन नैवम् ॥’

इत्युक्तदिशा संहिताया अस्याश्चिकित्सितस्थानीयाः सप्तदशाध्याया-
स्तथा सिद्धिस्थानस्य द्वौ चरमाध्यायौ च प्रतिसंस्कर्त्ता रचिताः प्रकृते
सन्निवेशिताश्च । दशमैकादशखृष्टशताब्दीय-चन्द्रटाचार्यस्य वचनादव-
गम्यते यदयं ग्रन्थांशो वैद्यसम्प्रदाये ‘चरकोत्तरमि’ति नाम्ना प्रसिद्ध आसीदिति ।
ग्रन्थान्ते लिखितमस्ति—

‘सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन् दृढबलेन तु ।

सिद्धिस्थानं स्वसिद्धयर्थं समासेन समापितम् ॥’

इति ।

इमं श्लोकं दृष्ट्वा जल्पकल्पतरुकृद् गङ्गाधर आह—‘समग्रं सिद्धिस्थानं दृढबलेन
रचितं संयोजितं चे’ति । जेजटचक्रपाणी त्विह जोषमासाते ।

सिद्धिस्थानीयद्वादशाध्यायस्य प्रान्तभागे ग्रन्थप्रशंसनार्थं त्रयः श्लोकाः
सन्निवेशिता दृश्यन्ते—

‘यस्य द्वादशाहसी हृदि तिष्ठति संहिता ।
 सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञश्चिकित्साकुशलश्च सः ॥
 रोगांस्तेषां चिकित्सां च स किमर्थं न बुध्यते ।
 चिकित्सा वह्निवेशस्य स्वस्थातुरहितं प्रति ॥
 यदिहास्ति तदन्यत्र यन्नेहास्ति न तत् क्वचित् ।
 अग्निवेशकृते तन्त्रे चरकप्रतिसंस्कृते ॥’

इति ।

पाश्चात्याः खल्वत्र वक्तुमर्हन्ति यदेते श्लोकाः प्रतिसंस्कारात् परं केन-
 चिदल्पधिया प्रक्षिता इति । सुसंयमी चक्रपाणिस्त्वाह—‘यस्य द्वादश-
 साहसीत्यादिश्लोकत्रयं केचित् पठन्ति, तच्चाप्रस्तुतमिति । युक्तमुक्तम् ।
 स्मरति च भगवान् व्यासदेवः—

‘अप्राप्तकालं वचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् ।
 लभते बुद्धयवज्ञानमवमानं च भारत ॥’

इति ।

अयमेव चक्रपाणे हृद्गत आशयः । ‘यस्येत्यादितः प्रागेवोक्तम्—

‘इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान्
 विमृशति योऽविमनाः प्रयोगनित्यः ।
 स मनुजसुखजीवितप्रदाता
 भवति धृतिस्मृतिबुद्धिधर्मवृद्धः ॥’

इति ।

इमं श्लोकं पठन् पुनरपि ‘यस्येत्यादिश्लोकानां पाठो न कदाचित् सुसंश्लिष्टो
 भवतीति ।

‘सोऽर्थज्ञः स विचारज्ञश्चिकित्साकुशलश्च स’ इत्यत उत्तरम्—

‘ऊर्ध्वबाहु विरौम्येवं न च कश्चिद् वृणोति मे’

इत्यधिकपाठो गङ्गाधरसम्मत एव । मन्ये—चक्रपाणोरुत्तरकाले केनचिदावेग-
शीलेन सन्निवेशितोऽयमप्रासङ्गिकोऽंश इति । यद् वा भवतु, रुचिवैचित्र्यं
दृष्ट्वा केनचिद् वक्तुं शक्यते—

‘इन्द्रोऽपि लघुतां याति स्वयं प्रख्यापितैर्गुणैः’ । इति ।

कस्य सूनुर्दृढबल इत्यस्मिन् विषये वर्तन्ते बहुविधा विप्रतिपत्तयः । A
History of Sanskrit Literature नामकग्रन्थे कीथ्महोदयेन
लिखितम्—‘Drdhabala (दृढबलः) who was a Kashmirian,
son of Kapilabala (कपिलबलः) is ascribed to the
eighth or ninth century’ (५०६ पृष्ठे) । अयमस्यानुवादः—
‘दृढबलः काश्मीरक आसीत् । स कपिलबलस्य तनयः । अष्टमखृष्टशताब्दी
नवमखृष्टशताब्दी वा तस्य स्थितिकाल इति ब्रुवन्ति’ इति । आयुर्वेद-
दीपिकादिसहितचरकसंहिता-प्रकाशकृता श्रीहरिदत्तशास्त्रिमहोदयेन ग्रन्थ-
स्योपोद्घाते लिखितम्—‘कपिलबलो नाम आचार्य आयुर्वेदतन्त्रप्रणेता-
ऽऽसीदिति तन्नाम्ना समुद्धृतेभ्यः प्राचीनटीकावचनेभ्यः प्रतीयते । चरकप्रति-
संस्कर्त्रा दृढबलेन चिकित्सितस्थाने ३० अध्याये प्रोक्तम्—

‘तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोत् ।’

इति ।

अत्र च कपिलबलस्यापत्यं कापिलबल इति व्युत्पत्त्या कपिलबलो नाम
दृढबलस्य पितेति ज्ञायते । तेन कपिलबलोऽपि दृढबलकालिक एवेति’ति ।
‘New Light on Vaidyaka Literature’ नामकप्रबन्धे श्रीयुक्त-
दीनेशचन्द्रभट्टाचार्यमहोदयेन लिखितं यत् कपिल एव दृढबलस्य पितेति ।

अधुना वयं कीथ्महोदयस्य, चरकसंहिताप्रकाशकृतः शास्त्रिमहोदयस्य,
प्राज्ञिकप्रवरभट्टाचार्य-महोदयस्य च मतवादान् समालोचयिष्यामः । को
दृढबलस्य पितेत्यत्र विषये दृढबलस्य काचित् साक्षादुक्तिर्नास्माभिरधिगम्यते ।

मन्यामहे कीधूमहोदयेन यथाऽऽकर्णितं तथैव लिखितमिति । अत एव तदुक्तौ कथमपि निर्भरो न युज्यते ।

हरिदत्तशास्त्रिणः सिद्धान्तो नास्माकं हृदयसौख्यमावहति, निरुपपत्तिकत्वात् । 'तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोदि'त्येतावन्मात्रदृढबलवचनेन कापिलबल-दृढबलयोः पितापुत्रीयसम्बन्धः कथं प्रतिपाद्यते ? कपिलबलस्यापत्यं कापिलबल इत्येतत् स्वतः सिद्धमिव ; किन्तु तादृग्व्युत्पत्त्या कथं कापिलबल-दृढबलयोरेकत्वं समाधीयते ? तुष्यतुन्यायेन यदि तयोरेभेदः स्वीक्रियते, तर्हि 'तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबल' इत्येवंविप्रयुक्तवचनात् किमाधिक्येन लभ्यते ? यदि केनचिदुच्यते—महाभारतस्य प्रथमाद्धं पाराशर्य्यं उत्तराद्धं कृष्णद्वैपायनोऽकरोदिति, तर्हि तस्मिन् वक्तुरि नूनं बुद्ध्यवज्ञानं प्रसज्येत । न हि व्यसनितया शब्दः प्रयुज्यते, अपि त्वर्थाभिधानायैव । स एवार्थो यदि केनचिदपि शब्देन व्यज्यते, तर्हि किमिति शब्दान्तरं प्रयुज्यते ? तदुक्तमभियुक्तैः—

‘पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते ।

पर्यायिणैव ते यस्माद् वदन्त्यर्थं न संहताः ॥’

इति ।

अत एव शास्त्रिमहोदयस्य सिद्धान्तं कथमपि ग्रहीतुं नोत्सहामहे ।

कपिलः सांख्यप्रवक्ता प्रागितिहासिको वैदिकः पुरुषः । स हि दृढबलस्य पिता भवितुं नार्हति । ऐतिहासिककाले कपिलनाम्ना कश्चिद् वैद्य आसीद् वा न वेत्यस्माभिर्न शायते । मन्यामहे दीनेशचन्द्रमहोदयः कपिल इति वक्तव्ये प्रमादतः कपिल इत्याहेति । यद् वा भवतु, तत्क्षिलातः प्रेतशिलापर्यन्तं मृग्यमाणोऽपि कपिलवैद्यो नास्माभिः कुत्रचित् प्राप्त इति प्रबन्धकृतो निर्णये न स्थास्यामः ।

वयं पूर्वमवादिष्म यत् कपिवल एव दृढबलस्य जनक इति । स षष्ठसप्तमखृष्टशताब्दीय-काश्मीरकपण्डित आसीत् । तेन कश्चिद् वैद्यक-ग्रन्थोऽपि प्रणीतः । वृन्दकृतसिद्धयोगस्य कुसुमावलीटीकायाः स्वस्थाधिकारे विजयरक्षितशिष्येण मधुकोषपूर्तिंकृता श्रीकण्ठदत्तेन नामग्राहं लिखितम्—

मधौ सहसि नभसि मासि दोषान् प्रवाहयेत् ।

वमनैश्च विरेकैश्च निरूहैः सानुवासनैः ॥'

(८१।४२) इति ।

अष्टाङ्गसंग्रहसूत्रस्थानीयस्वस्थवृत्तपरिशिष्टटीकायां च टीकाकृता कपिवलनाम्ना श्लोकोऽयमुद्धृतः (द्वितीयखण्डस्थ १६६ पृष्ठे — किंजवडेकरसस्करणम्) ।

अस्मात् कपिवलात् पितु दृढबलः सञ्जात इत्यस्माभिरापाततः सिद्धान्तितम् । कपिवलस्य कोऽपि ग्रन्थो नास्माभिर्दृष्टः ।

कतमं देशं निजजनुषा दृढबलाचार्यो भारतभूमौ भूषयामासेति विषये व्याख्यातृप्राक्तिकयोरैकमत्यं नोपलभ्यते । चरकसंहितायां सिद्धिस्थानीय-द्वादशाध्यायस्य प्रान्तभागे लिखितमस्ति—

‘संस्कृतं तत्त्वसम्पूर्णं त्रिभागेणोपलक्ष्यते ।

तच्छङ्करं भूतपतिं सम्प्रसाद्य समापयत् ॥

अखण्डार्थं दृढबलो जातः पञ्चनदे पुरे ।’

इति ।

भूतपतेः शङ्करस्य प्रसादाद् दृढबलेन साध्यस्य सिद्धिराप्येति वक्तुमारभते—
‘तच्छङ्करमि’त्यादि । कुत्रत्यश्च स दृढबलस्तदाह—‘पञ्चनदे पुरे जात’ इति ।
अत्र जल्पकल्पतरुं गङ्गाधरस्तात्पर्यत एवमाह—पञ्चनदे पुरे वाराणस्या-
मिति यावत् । तत्र दृढबलः संहिताप्रतिसंस्कारकरणे स्वात्मनः शक्तिविरह-
मनुभूय शङ्करं शुभङ्करं भूतपतिं विश्वनाथमाराधयामास, शङ्करश्च तत

आराधनातुष्टस्तस्मै चरकसंहिताप्रतिसंस्कारकरणे पाटवं ददाविति ।
पञ्चनदपुरे वाराणस्यामिति व्याख्याने क आशयः ? वाराणस्यां पञ्चनद्यः
सन्ति । काशीखण्डे लिखितमस्ति—

‘किरणाधूतपापा च पुण्यतीर्थे सरस्वती ।

गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनद्यः प्रकीर्तिताः ॥’

(५६ अ०) इति ।

अत एव पञ्चनदपुरं काशीपुरीत्यभिप्राय इति ।

गङ्गाधरव्याख्याने प्राक्तिकाः प्रत्यवतिष्ठन्ते । त आहुः । ‘पञ्चनद’शब्दो
वाराणस्यां न रूढः, रूढस्तु वर्तमान‘पाञ्जाव’प्रदेशार्थके पञ्चनदे ह्येव ।
एतत्प्रदेशीयाः पञ्चनद्यश्चिरमेव वाराणसीस्थपञ्चनदीभ्यो लोके प्रसिद्धतरा
वर्तन्ते । महाभारत-कूर्मपुराण-वह्निपुराणादिमते ताश्च—

वितस्तिश्चन्द्रभागा च विपाशेरावती तथा ।

शतद्रुश्चेति विज्ञेयाः पञ्चनद्यः प्रकीर्तिताः ॥

इति ।

वितस्तिः—Jhellum. चन्द्रभागा—Chenub. विपाशा—Bias.
इरावती—Ravi. शतद्रुः—Sutlej. अस्य प्रदेशस्य प्रधानपत्तनं श्रीराम-
चन्द्रपुत्रलवप्रतिष्ठितं लवपुरं वर्तमान-‘लाहोर’नगरम् । अत एव पञ्चनदपुरं
लवपुरम् । ‘पुर’शब्देन सूच्यते यदिदं पञ्चनदपुरं लवपुरमेव, न तु
काशीपुरी वाराणसीपुरी वेति । व्यवहर्तारः काशीप्रभृतिशब्दैः पुरीशब्दं
योजयन्ति, न तु पुरशब्दम् । काशीखण्डेऽपि स्मर्यते—

‘काशीपुर्यां पुरा ब्रह्मन्नासीद् राजा सुधार्मिकः ।

पारिभद्र इति ख्यातस्तस्य पुत्रो बृहद्रथः ॥’

इति ।

अत एव पञ्चनदपुरं लवपुरं न तु काशीपुरी । सम्प्रदायस्य तु गङ्गाधर-
मतख्यापने परिकरबन्धो दृश्यते । प्रालिकेष्वैतिहासिकेषु वा साम्प्रदायिकी
सङ्कीर्णता पदं नाधत्ते ।

खृष्टजन्मनः परं वाराणसीतः पञ्चनदप्रदेशश्चिकित्सकबहुलस्थान-
मासीत् । तदारभ्य पञ्चमीपर्यन्तायाः खृष्टशताब्द्या अभ्यन्तरे नागार्जुन-
कपिलबलापरनामकनवीनचरक-कापिलबल-नवीनसुश्रुतादयश्चिकित्सकाः शस्त्रोप-
चारकाश्चादौ शकाधिपतिकनिष्कसभामलंचक्रुः । ततश्च प्रथमवाग्भट-
सिंहगुप्त-द्वितीयवाग्भट-धन्वन्तरि-जयदेवादयश्चिकित्सकाः शकाधिपति-
वासुदेवादीनां शासनावसरे पञ्चनदप्रदेशस्य गौरवमुपचाययामासुः ।
तदनन्तरं चीनकपर्यटकः सप्तमखृष्टशताब्दीय इत्ति- (I. tsing)-महोदयः
पञ्चनदापरनाम्नः 'पाञ्जाव'-प्रदेशस्य समृद्धिं व्यालुलोके ।

एतत् सर्वे वस्तुवृत्तमुपलभ्य वयमपि प्रालिकानां निर्णयमनुवर्त्तिष्यामहे ।
मन्यते चास्माभि र्यत् कपिवलपण्डितः काश्मीरादागत्य लवपुरनामक-
पञ्चनदपुरे वसतिं कृतवान्, दृढबलश्च कपिवलात् पितुर्जनिं लब्ध्वा तत्रैव
कृतावस्थान आसीद् न तु वाराणस्यामवतस्थ इति । 'Hindu
History' नामकग्रन्थस्य ७६१ पृष्ठे प्रालिकप्रवरेण मजुमदारमहोदयेन
लिखितं यद् दृढबलाचार्यः 'पाञ्जाव'प्रदेशे प्रतिवसति स्मेति ।

कश्च कालस्तस्य दृढबलस्येतिविषये प्रालिकानामपि वैमत्यमस्ति ।
आयुर्वेददीपिकादिसहितचरकसंहिताप्रकाशकृत आयुर्वेदाचार्यहरिदत्त-
शास्त्रिणो मते दृढबलस्य समयः खृष्टचतुर्थी शताब्दीति । A History
of Sanskrit Literature नामकग्रन्थकृता कीथूमहोदयेनोक्तं
यदष्टमीतो नवमीपर्यन्तायाः खृष्टशताब्द्या अभ्यन्तरे दृढबलाचार्यस्य
स्थितिरेतन्मातुं शक्येति । इतिहासज्ञा श्रीमत्यक्षयकुमारी देवी
दृढबलस्य षष्ठखृष्टशताब्दीयत्वमनुमिमीते (A History of Sanskrit

Literature, p. 139)। 'New Light on Vaidya Literature-नामकप्रबन्धकृत् प्राक्तिकप्रवरश्रीदीनेशचन्द्रभट्टाचार्यमहोदय आह—दृढबलः सप्तमाष्टमखृष्टशताब्दीय आसीदिति । अस्माकमप्यापाततस्तथैव सिद्धान्तः ।

(६) नवमखृष्टशताब्दीय आषाढवर्मा चरकसंहितायाः 'परिहार-वार्त्तिक'नामानं व्याख्याग्रन्थं प्रणिनाय । ग्रन्थोऽयं नास्माभि दृष्टः । १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामपि 'परिहारवार्त्तिक'ग्रन्थस्योल्लेखो नोपलभ्यते । एतस्मात् प्रतीयते यदेष ग्रन्थः १७ खृष्टशताब्दीतः पूर्वमेव विलोपमाप्त इति । तथा विलोपश्च नासम्भवः, मुनिना सह विरोधादशिष्ट-व्यवहारान्चेति मन्यामहे । श्रूयते हि यदनेन ग्रन्थकारश्चरकोपरि पतञ्जलि-कृतानि वार्त्तिकान्यदृष्टुमिति ।

(७) नवमखृष्टशताब्दीत ईषत् पूर्वं हिमदत्तापरपर्यायेण सर्वहित-मित्रदत्तेन चरकसंहिताया एका टीका प्राणायि । अष्टाङ्गहृदयटीकाऽप्यनेन प्रणीता । टीकाद्वयं तु नास्माभि दृष्टम् । नवमदशमखृष्टशताब्दीयेन जेजटाचार्येण हृदयटीका प्रसङ्गत उल्लिखिता । तस्मादनुमीयते यदयं हिमदत्तो नवमखृष्टशताब्दीतः पूर्ववर्त्येव ।

(८) भाष्यप्रदीपकृतः कैयटापरनाम्नः कजटस्य पित्रा नवमदशमखृष्ट-शताब्दीयेन जेजटेन 'निरन्तरपदव्याख्या'नाम्नी चरकटीका प्रणीता । त्रयोदशखृष्टशताब्दीय-डल्लानाचार्यकृतनिबन्धसंग्रहादवगम्यते यद् महाचार्य इत्यपि ख्यातिरस्य सञ्जातेति ।

कैयटो जेजटपुत्र इत्युक्तौ प्राक्तिकानां वैमत्यमस्ति । काव्यप्रकाशस्य टीकायामष्टादशखृष्टशताब्दीयेन भीमसेनेन लिखितम्—'श्रीमान् कैयट उवटो ह्यवरजः.....' इति । एतदुपलभ्य पूर्वैः प्राक्तिकैः कैयट उवट-पुत्रत्वेन गृहीतः । तदनन्तरं भाष्यप्रदीपस्य प्रारम्भे 'कैयटो जैयटात्मजः' इति

साक्षात् कैयटवचने प्रामाण्यमधिकतरमिति मत्वा साम्प्रतिकैः प्रादिकैः सिद्धान्तितं कैयटो जैयटपुत्र इति । यथा केजठः कैयटस्योपनाम तथा जेजटोऽपि जैयटस्येति कृत्वा तैरनयोः पितापुत्रसम्बन्धो निरूपितः । इदानीमस्माभिरपि प्राचीनमतं विहाय नवीनमतमाश्रीयते ।

केचन वैद्या जजटापरपर्यायं जेजटं बृद्धवाग्भटशिष्यत्वेन वर्णयन्ति । निरन्तरपदव्याख्यायाश्चरमभागेऽपि लिखितमस्ति—“इति श्रीवाग्भटशिष्य-श्रीजजटाचार्यरचितायां निरन्तरव्याख्यायां काशीस्थधन्वन्तरिकल्प-श्रीन्यम्बक-शास्त्रिणां प्रशिष्येण भिषग्ग्वरेण्यपरिडत्तश्रीशिवदत्तमिश्राणामन्तेवासिना जालन्धरमण्डलान्तर्गतजाडलाग्रामनिवासिना आयुर्वेदाचार्यपरिडत्त-हरिदत्तशास्त्रिणा निखिलभारतीयायुर्वेदविद्यापीठमन्त्रिणा पूरितत्रुटि-तांशायां चरकटीकार्या सिद्धिस्थानं समाप्तम् । (वैक्रम सं० १६६७ श्रावण-पूर्णिमायाम्) ।” इति । एष खलु बहुकौतुक उपन्यासः । अतोऽत्र किञ्चित् क्रियते विमर्शः ।

अस्मन्मते संग्रहकारो वाग्भटो द्वितीय-तृतीयखृष्टशताब्दीय एव । यतः षष्ठखृष्टशताब्द्यां महाभाष्यदीपिकादिकृता भर्तृहरिणा ‘चतुर्थीबाधिका-माहुश्चूर्णिभागुरिवाग्भटाः’ इत्यत्र प्राचीनतम-स्मृतिसारसमुच्चयकृद्-भागुरिमुनि-प्राचीनतरचूर्णिकृतपतञ्जलिमुन्यो नार्मभ्यां सह प्राचीनवाग्भट-स्यापि नाम गृहीतम् । असौ वाग्भटः संग्रहकृतो वाग्भटस्य पितामहो यस्य व्याकरणं तदानीं नितरां प्रामाणिकमासीत् । किं च, अष्टाङ्ग-संग्रहस्योत्तरतन्त्रस्थित ऊनपञ्चाशाध्याये वाग्भटेन खयं कथितम्—

‘रसनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।

साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥’

इत्यादिश्लोकतोऽवगम्यते यदसौ ग्रन्थकारो द्वितीय-तृतीयखृष्टशताब्दीयस्य शकाधिपते वासुदेवस्य समकालिकः, उभयोः सिन्धुदेशवासित्वादानुमीयते च

स राजवैद्योऽप्यासीदिति । एतत् सर्वं विस्तरत उपरिष्ठाद् वाग्भटप्रस्तावे वक्ष्यामः ।

‘वायोयार’पाण्डुलिपे भूमिकायां डाक्टर-हेर्णलिमहोदयः, History of Sanskrit Literature ग्रन्थे कीथ्-महोदयस्तथाऽन्येऽपि पाश्चात्य-पण्डिताः सप्तमखृष्टशताब्दीप्रारम्भे वाग्भटस्य स्थितिकालमनुमिन्वन्ति । संग्रहभूमिकायामायुर्वेदसेवकेन वैद्यपण्डित-रामचन्द्रपट्टवर्द्धनेन तु लिखितम् ‘We may place him (वाग्भट) in the 4th or 5th C. A. D. at the latest and we should be prepared to accept a date which is even prior to the period suggested.’ अस्य तात्पर्यार्थः—‘वयं हि चतुर्थखृष्टशताब्द्यां पञ्चम-खृष्टशताब्द्यां वा वाग्भटं स्थापयितुं प्रभवामः, किन्तु यदि तावत् कश्चिदस्य ततोऽपि पूर्ववर्त्तित्वं कारणोपन्यासपुरःसरं प्रतिपादयितुमुत्सहते, तर्हि वयमपि तन्मतं शिरसा गृह्णीमः (किंजवडेकरप्रकाशिताष्टाङ्गसंग्रहस्य प्रथम-प्ररोहे मुखवन्धः) इति ।

अष्टाङ्गसंग्रहः पुण्यपत्तननगर्यामध्यात्रिंशदधिको नविंशशततमे खृष्टवर्षे वैद्यपण्डित-श्रीरामचन्द्रशास्त्रि-किंजवडेकरभिषगाचार्येण सटीकं सटिप्पणं च मुद्रितः प्रकाशितश्च । तत्रैकश्चित्रपटः संयोजितो यत्र जेजटेन्दू वाग्भटात् पाठं गृह्णाते इव । अस्य चित्रपटस्याधस्तात् प्रकाशकेन रचित एकः श्लोकः सन्निवेशितः —

‘लम्बश्मश्रुकलापमम्बुजनिभच्छायाद्युतिं वैद्यका-

नन्तेवासिन इन्दुजेजटमुखानध्यापयन्तं सदा ।

आगुल्फामलकञ्चुकाश्चित्तरालक्ष्योपवीतोज्ज्वलत्-

कण्ठस्थागरुसारमञ्जितदृशं ध्याये * दृढं वाग्भटम् ॥’ इति ।

* आत्मनेपदमत्र प्रामादिकम् ।

निरन्तरपदव्याख्यासंबलिता चरकसंहिता लवपुरनगर्यामेकचत्वारिंशदधिकोन-
विंशशततमे खृष्टवर्षे पण्डितप्रवरश्रीहरिदत्तशास्त्रिणा संशोधिता श्रीमोतीलाल-
वनारसीदासेन प्रकाशिता च । सम्भाव्यते च यदष्टाङ्गसंग्रहस्थचित्रपटादि-
दर्शनानन्तरं श्रीहरिदत्तशास्त्रिमहोदयोऽपि गतानुगतिकन्यायेन जेजटो
वाग्भटशिष्य इति कृत्वा निरन्तरपदव्याख्यायाः पुष्पिकायां स्वमत-
प्रावण्यादलेखीत्—‘इति श्रीवाग्भटशिष्यश्रीजेजटाचार्य्य-रचितायां निरन्तर-
पदव्याख्यायाम्...’ इत्यादि । अत एतज् जेजटलेखनीप्रसूतमिति न
बोध्यम् । यद् वा भवतु, विचित्रोऽसौ चित्रपटः, यत ऐतिहासिकी
विप्लुति-(historical anarchy)-रेन प्राप्य सनाथा भविष्यति ।

(६) सुधीश्वरवैद्यापरनाम्ना सुधीरवैद्येन माधवीयनिदानव्याख्या
चरकटीका च प्रणीते । अस्य चरकटीकातिमात्रमुत्तमो ग्रन्थ आसीदिति
श्रूयते । दशमैकादशखृष्टशताब्दीयेन चन्द्रटाचार्य्येणोक्तम्—

‘व्याख्यातरि हरिचन्द्रे श्रीजेजटनाम्नि सति सुधीरे च ।

अन्यस्यायुर्वेदे व्याख्या धार्य्य समावहति ॥’ इति ।

दशमखृष्टशताब्दीयश्चन्द्रटपिता तीसटाचार्य्यः सुधीरं तद्ग्रन्थं वा नाज्ञासीत् ।
एतस्माच्चावसीयते यदसौ दशमखृष्टशताब्द्यां प्रादुर्भूत इति । सुधीरतो
जेजटाचार्य्यः किञ्चित् पुरोगामीति प्रतीयते ।

(१०) नवमखृष्टशताब्द्यां दशमखृष्टशताब्द्यां वा कार्तिककुण्डनामा
कश्चिद् वैद्यपण्डितश्चरकटीकामेकां प्रणिनाय । सम्भाव्यते यदसौ टीकाकारः
सिद्धयोगादिप्रणेतु वृन्दकुण्डस्य बान्धवो ज्ञाति वासीदिति । वृन्दस्य सिद्ध-
योगादिवैद्यकग्रन्थाः सुप्रसिद्धा एव ।

(११) अमृतप्रभो नाम कश्चिद् वैद्यश्चरकन्यासं रचयामास ।
अस्य न्यासो नितरासुत्कृष्टो ग्रन्थ आसीदिति श्रूयते । दशमैकादशखृष्ट-
शताब्दीयेन चन्द्रटाचार्य्येणायमुल्लिखित एव । चन्द्रटस्य पिता दशम-

खृष्टशताब्दीयस्तीसटाचार्यस्त्वस्य नामादि न ज्ञौ । अत उपपद्यते यदस्य कालो दशमखृष्टशताब्दीति । सम्भाव्यते यदेष ग्रन्थकारः कुत्रचिद् वैद्यबहुलस्थाने वसतिं कृतवानिति ।

(१२) दशमैकादशखृष्टशताब्दीयेन नरदत्तेन 'बृहत्तन्त्रप्रदीप'नाम्नी चरकटीका प्रणीता । गोवर्द्धनदत्तो भानुदत्तश्चक्रपाणिदत्तश्चास्य शिष्या आसन् । गोवर्द्धनदत्तो बृहत्तन्त्रप्रदीपस्य तन्त्रप्रदीपनाम्नी टीकां प्रणिनाय । भानुदत्तश्चक्रपाणे ज्येष्ठभ्राता । तेन 'कुमारभार्गवीय'नामकवैद्यकग्रन्थः प्रणीतः । चक्रपाणिरतितरां सुप्रसिद्ध एव ।

(१३) श्रूयते हि यद् दशमखृष्टशताब्द्यां गयदासेन चरकसंहिताया-
ष्टीका प्रणीतेति । अस्य सौश्रुतपञ्जिकाऽपरपय्यायवृहत्पञ्जिका नितरां शोभनो ग्रन्थः । अस्याः पञ्जिकाया नामान्तरे न्यायचन्द्रिका चन्द्रिका चेति ।

गयदासः खलु महाविशिष्टो वैद्य आसीत् । समग्रं चिकित्साशास्त्र-
मस्य जिह्वाग्रे नरीनृत्यते स्मेत्येका प्रसिद्धिरस्ति । श्रूयते हि विद्यातिरेकाद् महाचार्य इत्यपि ख्यातिरस्य सज्जाता । चक्रपाणि-विजयरक्षित-डल्लणा-
चार्यादिभिः प्राचीनग्रन्थकारैः ससम्मानमस्य नाम गृहीतमेव । चिकित्सा-
संग्रहस्य 'रत्नप्रभा'नाम्न्यां टीकायां निश्चलकरेणोक्तम्—'गौडेश्वरान्तरङ्ग-
श्रीगयदासेन दर्शितम्' इत्यादि । एतस्मादुपपद्यते यदसौ गौडराजवैद्य
आसीदिति । खृष्टजन्मतो दशमैकादशशताब्द्योरिमं गौडदेशं भूषयामास
स गयदासमहाचार्यः । एतस्मादनुमीयते यदसौ महाराजनयपालपितु
गौंडाधिपते मंहिपालस्य राजत्वसमकाल स्तत्र राजवैद्यश्चासीदिति ।

(१४) दशमखृष्टशताब्दीय-तीसटाचार्यस्य पुत्रश्चन्द्रटाचार्यो दश-
मैकादशखृष्टशताब्दीय एव । एष दृढबलकृतां व्याख्यासुपजीव्य प्रति-
संस्कृतचरकसंहितायाः कालदुष्टान् पाठानशोधयत् । अनेन च जेजट-

व्याख्यानुसारतः सुश्रुतसंहिताया अपि पाठशुद्धिर्व्यधायि । चन्द्रटो हि चरकसुश्रुतयोः पाठशुद्धिकारक एव, न तु प्रतिसंस्कर्त्ता न वा व्याख्याकर्त्तैति ज्ञेयम् ।

चन्द्रटेन विविधा वैद्यकग्रन्थाः प्रणीताः, यथा—चन्द्रटसारोद्धारः, योग-
रत्नसमुच्चयः, द्रव्यावली, चिकित्साकलिकाविवृतिः, वैद्यत्रिंशद्भिरित्येवमाद्याः ।
तस्य ग्रन्थेभ्यो नानाग्रन्थ-ग्रन्थकाराणां नामान्युपलभ्यन्ते, यथा—अग्निवेशः,
(आयुर्वेदसारप्रणेता नवमदशमखट्वृशताब्दीयः) अच्युतः, (चरक-
न्यासप्रणेता दशमखट्वृशताब्दीयः) अमितप्रभः, (नवमखट्वृशताब्दीया)
अमृतमाला, अश्विनीसंहिता, (अत्रिपुत्रो महर्षिः) आत्रेयः, (तीसट-
प्रणीतः) आर्यसमुच्चयः, कालपादः, कृष्णात्रेयः, क्षारपाणिः, खरनादः,
गोपुरः, चरकः, (दृढबलकृतम्) चरकोत्तरतन्त्रम्, चक्षुःष्येणः, (चिकित्सा-
कलिकाकृतम्) तीसटः, जटूकर्णः, (स्वकृतकोपग्रन्थः) द्रव्यावली, नागार्जुनः,
नावनीतकम्, पराशरः, वृद्धवाहडः, वृद्धविदेहः, वृद्धसुश्रुतः, भद्रवर्मा,
भेडः, भिषगुमुष्टिः, योगयुक्तिः, (सिद्धसारप्रणेता अष्टमखट्वृशताब्दीयः)
रविगुप्तः, (बिन्दुसारप्रणेता दशमखट्वृशताब्दीयः) बिन्दुभट्टः, (दशम-
खट्वृशताब्दीयबिन्दुभट्टप्रणीतः) बिन्दुसारः, (अष्टमखट्वृशताब्दीय-रवि
गुप्तकृतः) सिद्धसारः हारीत इत्येवमाद्याः ।

आयुर्वेददीपिकादिसंवलितायामश्वरकसंहिताया उपोद्घाते श्रीहरिदत्त-
शास्त्रिमहोदयेन लिखितम्—‘परतस्तु वाग्भटादर्वाचीनेनानुमानतो वाग्-
भटपुत्रेण तीसटेन किलाग्निवेशं चरकं चोभावपि स्मरता स्पष्टीकृत्येत्यादि
(ज पृष्ठे) । अत उपपद्यते यद् वाग्भट-तीसटयोः पितापुत्रसम्बन्धः
शास्त्रिमहोदयेनानुमीयत इति । अतोऽत्र किञ्चित् क्रियते विमर्शः ।

तीसट-चन्द्रटयोः पितापुत्रसम्बन्धः सुप्रसिद्ध एव । कस्तावत् तयोः
कालपरिचय इत्यत्र हरिदत्तमहोदयो जोषमास्ते । श्रीरामचन्द्रशास्त्रि-

किंजवडेकरप्रकाशितसंग्रहस्य भूमिकायामायुर्वेदसेवकेन श्रीरामचन्द्रमहोदयेन संग्रहकारो वाग्भटश्चतुर्थपञ्चमखृष्टशताब्द्यो मध्ये स्थापितः । अत एतन्मते तीसटः पञ्चमखृष्टशताब्दीयो भवितुमर्हति । History of Sanskrit Literature नामकग्रन्थस्य ५११ पृष्ठे प्राक्तिकप्रवरः कीथ्महोदय आह—चिकित्साकलिकाकृत् तीसटश्चतुर्दशखृष्टशताब्दीय एवेति । चन्द्रटेन चिकित्साकलिका विवृता । तीसटकृतचिकित्सासमुच्चयस्योल्लेखावसरे तेन प्रायश आर्य्यसमुच्चय इत्युक्तम् । आर्य्यशब्देन टीकाकारमते पिता तीसटो लक्षितः । अत एव कीथ्महोदयसूचितं तीसटकालपरिचयमवलम्ब्य चन्द्रटस्य चतुर्दशखृष्टशताब्दीवर्तित्वं वक्तुं शक्यते । इमे तु प्राक्तिकाः सर्वे विभ्रान्ताः । अस्मन्मते पुनः संग्रहकृद् वाग्भटो द्वितीय-तृतीयखृष्टशताब्दीयस्तीसटाचार्य्यो दशमखृष्टशताब्दीयश्चन्द्रटाचार्य्यो दशमैकादशखृष्टशताब्दीयश्चासन् । इदानीं वयमप्येतत् प्रतिपादयितुं प्रयतामहे ।

नवमदशमखृष्टशताब्दीयः सिद्धयोगादिकृद्बृन्दकुण्डस्तीसट-चन्द्रटौ नाज्ञासीत्, अज्ञासीत् त्वेकादशखृष्टशताब्दीयश्चक्रपाणिरेव । पञ्चमीतो नवमीपर्य्यन्तायाः खृष्टशताब्द्या अभ्यन्तरे यदि तीसट-चन्द्रटयो विद्यमानत्वमभविष्यत् तर्हि वैद्यकग्रन्थनिचये तयोर्नामोल्लेखश्चावश्यमस्थास्यत् । अत उपपद्यते यद् दशमैकादशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्तिनि कुत्रचित् काले तौ विरेजाते इति ।

एकादशखृष्टशताब्दीयस्य चक्रपाणेश्चिकित्सासंग्रहे तीसटचन्द्रटयोर्नामनी तीसटीयचिकित्साकलिकातः प्रमाणवचनानि चोपलभ्यन्ते । १२-१३ खृष्टशताब्द्योर्विजयरक्षितेन मधुकोषे निश्चलकरेण रत्नप्रभायां च तौ पितापुत्रौ नामत उल्लिखितावेव । अतः कीथ्महोदयस्य मतवादः कथमपि स्थैर्य्यं न लभते ।

चन्द्रटेन तत्कृतेषु ग्रन्थेषु दशमखृष्टशताब्दीययोश्चरकन्यासकृदमितप्रभ-बिन्दुसारकृद्बिन्दुभट्टयोर्नामनी गृहीते, बिन्दुसारात् प्रमाणं च

समुद्धृतम् । दशमखट्टशताब्दीययो ग्रन्थकारयो नार्मिनी येन परिज्ञाते, दशमखट्टशताब्दीयो 'बिन्दुसार'ग्रन्थश्च येन पठितस्तस्य पिता नवमखट्ट-शताब्दीतो महता कालेन व्यवहितस्य वाग्भटस्य पुत्र इति प्रतिपादयितुं केऽपि पण्डिताः प्राज्ञिका वा नालं भवेयुः । अत एव येनैव युक्तिकलापेन वाग्भट-जेजटयो गुंरुशिष्यसम्बन्धो निराकृतस्तेनैव वाग्भटतीसटयोः पितापुत्रसम्बन्धोऽपि निराक्रियते ।

(१५) चक्रपाणिदत्त एकादशखट्टशताब्द्यां 'बृहत्तन्त्रप्रदीप'रचयितुं नैरदत्ताद् गुरोः शिष्यां लेभे । तेन चरकसंहिताया 'आयुर्वेददीपिका'-ऽपरनाम्नी चरकतात्पर्यटीका प्रणीता । अस्याः प्रसन्नतां गाम्भीर्यं च दृष्ट्वा तात्कालिकभारतीयवैद्यकवृन्दा एनं 'चरकचतुरानन'इत्युपाधि-भूषितं चक्रिरे । सा च टीका जेजटकृतनिरन्तरपदव्याख्यायाः कियदंशेन सह श्रीशुक्लहरिदत्तशास्त्रिमहोदयेन १६४० खृष्टाब्दे लवपुरात् प्रकाशिता ।

वङ्गदेशीय'वीरभूम'विभागान्तर्वर्तिनि मयूरग्रामे लोप्रवंशसम्भूत-नारायणदत्तात् पितुरयं समजनि । गौडाधिपते नयपालस्य महानसे नारायणः सूदाध्यक्षतामकरोत् । पितरि दिवं प्रयाते चक्रपाणिरादौ तदधिकृतं स्थानमशून्यं विदधे । ततो विद्याबुद्धिप्राप्त्युत्थात् स राज्ञा प्रधानमन्त्रित्वपदे न्ययोजि ।

चिकित्साशास्त्रे चक्रपाणिः सूक्ष्मशेमुषीं प्राप । चक्रसंग्रह एव तस्याः प्रमाणमावहति । एष ग्रन्थो वैद्यवृन्दैर्नितरामाद्रियते । भूयते हि न केवलं शास्त्रे परं तु प्रयोगेऽपि स निपुणधीरासीदिति । वैद्यागमे बहव उत्कृष्टग्रन्थास्तेन प्रणीताः, यथा—'भानुमती'नाम्नी सौश्रुतटीका, 'आयुर्वेददीपिका'-ऽपरनाम्नी चरकतात्पर्यटीका, 'चक्रदत्तसंग्रहा'ऽपरनामा चिकित्सासंग्रहः, चिकित्सास्थानटिप्पणम्, व्यग्रदरिद्रशुभङ्करं शुभङ्करं वा, सर्व्वसारसंग्रहः, प्रव्यगुणसंग्रहः, वैद्यकोष इत्येवमाद्याः ।

भानुमत्यां टीकाकृतः पण्डातिशयं दृष्ट्वा वैद्यागमिकास्तं 'सुभुतसं-
नयन' इति-मानपत्रभूषितमकुर्वन् । निश्चलकरनामा कश्चित् सद्वैद्य-
स्त्रयोदशखृष्टशताब्द्यां चिकित्सासंग्रहस्य 'रत्नप्रभा'ऽभिधानां टीकांमकरोत् ।
१५-१६ खृष्टशताब्दीयशिवदासेन पुनरत्नप्रभामुपजीव्य 'तत्त्वचन्द्रिका'-
नाम्नी काचिदपरा टीका प्रणीता । तत्त्वचन्द्रिका रत्नप्रभाया न्यूनतां-
पूरयदित्येष ग्रन्थो वैद्यवृन्दैः समधिकमाद्रियते । १५ खृष्टशताब्दीय
उत्कलदेशीयराजवैद्यः श्रीविश्वनाथसेनः सर्वसारसंग्रहस्य 'सारसंग्रह'नाम्नी
टीकां प्रणिनाय । मन्ये ग्रन्थकारो राज्ञो गजपतिप्रतापसूदस्य सभापण्डित
आसीत् । एष विश्वनाथसेनः साहित्यदर्पणप्रणेताः पथ्यापथ्यनिष्पण्डकृते
विश्वनाथकविराजादव्वाचीन एव ।

११ खृष्टशताब्दीयचिकित्सासंग्रहतो नानाविधग्रन्थानां नामानि समुप-
लभ्यन्ते, यथा—(अच्युतप्रणीतः) आयुर्वेदसारः, (जयदत्त-दीपंकर-
भोजानप्रणीतम्) अश्ववैद्यकम्, (पृथ्वीसिंहविरचितम्) गन्धशास्त्रम् ;
(दृढबलप्रणीतम्) चरकोत्तरतन्त्रम्, (तीसटकृता) चिकित्साकलिका,
(नरदत्तप्रणीतः) बृहत्तन्त्रप्रदीपः, (गोवर्द्धनकृता) रत्नमाला,
(रविगुप्तप्रणीतः) सिद्धसारः, (नलनृपकृतम्) सूदशास्त्रम्, (स्वकृतम्)
व्यग्रदरिद्रशुभङ्करम्, (अष्टाङ्गसंग्रहापरपर्यायः) वृद्धभाग्भटः, (अष्टाङ्ग-
हृदयसंहिताऽपरपर्यायः) स्वल्पवाग्भटः, शिवसिद्धान्ततन्त्रम्, लोह-
शास्त्रम्, नावनीतकसंहिता, भिषग्मुष्टिरित्येवमाद्याः । ग्रन्थकाराणां
च नामानि तत उपलभ्यन्ते, यथा—(चरकन्यासप्रणेता) अमितप्रभः,
(कल्याणसिद्धिकारक उग्रदित्यापरपर्यायः) उग्रसेनः, (कालज्ञान-
प्रणेता शम्भुनाथापरपर्यायः) कालपादः, (कृष्णात्रेयतन्त्रकृदत्रिपुत्रः)
कृष्णात्रेयः, (कृष्णात्रेयापरपर्यायः) कृष्णात्रिपुत्रः, (क्षारपाणितन्त्र-
कृतपरमर्षिः) क्षारपाणिः, (खरनादतन्त्रकृत्) खरनादः, चरकः,

सुश्रुतः, आत्रेयः, दृढबलः, (प्राचीन आयुर्वेदाचार्यः) चक्षुःष्येणः,
 (चिकित्साकलिकादिप्रणेता) तीसटः, (चिकित्साकलिकाविवृतिप्रणेता)
 चन्द्रटः, (जतूकर्णतन्त्रकृत् परमर्षिः) जतूकर्णः, (गन्धशास्त्रकृत्)
 पृथ्वीसिंहः, भद्रवर्मा, (भालुकितन्त्रकृत्प्राचीनायुर्वेदविन्मुनिः) भालुकिः,
 (भेलतन्त्रकृत् परमर्षिः) भेलः, (धाराधिपतिः) भोजः, (निदानप्रणेता)
 माधवकरः, (सिद्धसारादिप्रणेता) रविगुप्तः, (संग्रहादिकृत्) वाग्भटः,
 (हयशास्त्रविशारदो राजर्षिः) शालिहोत्रः, (ऋक्प्रातिशाख्य-शौनक-
 तन्त्रकार-नेत्ररोगचिकित्सकः) शौनकः, (हारीततन्त्रकृत्परमर्षिः) हारीत
 इत्येवमाद्याः ।

चिकित्सासंग्रहस्य निश्चलकृत १३ खृष्टशताब्दीय 'रत्नप्रभा'टीकार्या ये ये
 ग्रन्था उल्लिखिता स्तेषां नामानि वर्णानुक्रमश उपरिष्ठात् प्रदीयन्ते, यथा—
 अमृतघटः, अमृतमाला, (१३ खृष्टशताब्दीयश्रीकण्ठकृता) अमृतबल्ली,
 (द्वादशखृष्टशताब्दीवर्त्यमोघवैद्यकृतम्) अमोघज्ञानतन्त्रम्, (एकादशखृष्ट-
 शताब्दीवर्त्तिजयदत्तदीपङ्करप्रणीताश्वायुर्वेदापरनाम) अश्ववैद्यकम्, (अश्वि-
 द्वयस्मृता) अश्विनीसंहिता, (७-८ खृष्टशताब्दीयमाधवकरकृतः) आयुर्वेद-
 प्रकाशः, (एकादशखृष्टशताब्दीवर्त्तिन्दुपरिडितकृत-शशिलेखाऽपरनाम्नी)
 इन्दुमती, (द्वादशखृष्टशताब्दीवर्त्तिजिनदासप्रणीतः) कर्मदण्डी, अक्षदेव-
 कृता) कर्ममाला, (सप्तमखृष्टशताब्दीवर्त्तिन उग्रादित्यस्य कृतिः)
 कल्याणसिद्धिः, (चतुर्थखृष्टपूर्वशताब्दीयवात्स्यायनकृतकामसूत्रापरनाम)
 कामशास्त्रम्, (एकादशखृष्टशताब्दीयगोवर्द्धनदत्तप्रणीता) कौमुदी,
 (एकादशखृष्टशताब्दीवर्त्ति-भव्यदत्तकृतम्) गन्धतन्त्रम्, (द्वादशखृष्ट-
 शताब्दीयभवदेवभट्टप्रणीतम्) गन्धशास्त्रम्, (एकादशखृष्टशताब्दीय-
 पृथ्वीसिंहकृतः) गन्धशास्त्रनिघण्टुः, (द्वादशखृष्टशताब्दीवर्त्तिश्रुवपाद-
 प्रणीता) चन्द्रकला, (दशमखृष्टशताब्दीवर्त्तिगयदासमहाचार्यप्रणीत-

सौश्रुतपञ्जिकाऽपरनाम्नी) चन्द्रिका, (दशमखण्डशताब्दीयतीसटप्रणीता)
चिकित्साकलिका, (दशमैकादशखण्डशताब्दीयनरदत्तकृतवृहत्तन्त्रप्रदीपापर-
पर्यायः) तन्त्रप्रदीपः, (एकादशखण्डशताब्दीयचक्रकृतायुर्वेददीपिका-
ऽपरनाम्नी) दीपिका, (११ खण्डशताब्दीयचक्रकृतद्रव्यगुणसंग्रहापरपर्यायः)
द्रव्यगुणः, (दशमैकादशखण्डशताब्दीयचन्द्रकृतवैद्यकोषापरनाम्नी)
द्रव्यावली, धनुर्वेदः, (त्रयोदशखण्डशताब्दीवर्त्तिमेदिनीकरप्रणीतनानार्थ-
कोषापरपर्यायः) नानार्थः, (वृद्धसुश्रुतोक्तं मतान्तरे प्रथमखण्डशताब्दीय-
नवीनसुश्रुतोक्तं नावनीतकं प्रमादतो मुद्रितम्) नामनीतकम्, (एकादशखण्ड-
शताब्दीयगोवर्द्धनदत्तप्रणीता) न्यायसारावली, (सप्तमाष्टमखण्डशताब्दीय-
माधवकरप्रणीतसुश्रुतश्लोकवार्त्तिकापरनामकम्) प्रश्नसहस्रविधानम्, (षष्ठ-
सप्तमखण्डशताब्दीयभट्टारहरिचन्द्रकृता) भट्टारसंहिता, (द्वितीयतृतीयखण्ड-
शताब्दीयसिंहगुप्तसूनुवाग्भट्टकृताष्टाङ्गसंग्रहसंहिताऽपरनाम्नी) मध्यसंहिता,
(प्रथम-द्वितीयखण्डशताब्दीयनागार्जुनकृता) योगमञ्जरी, (एकादशखण्ड-
शताब्दीवर्त्तिभव्यदत्तप्रणीतः) योगरत्नाकरः, (द्वादशखण्डशताब्दीपूर्ववर्त्ति-
बुद्धभट्टकृता) रत्नपरीक्षा, (७-८ खण्डशताब्दीयमाधवकरप्रणीतपर्याय-
रत्नमालाऽपरनाम्नी) रत्नमाला, रससागरतन्त्रम्, (शिवोक्तम्) लोहशास्त्र-
तन्त्रम्, (द्वादशखण्डशताब्दीपूर्ववर्त्तिसनातनकृत-योगशास्त्रटीकाऽपरनाम्नी)
वल्लभा, (११-१२ खण्डशताब्दीयवङ्गसेनविरचितः) वङ्गसेनसंग्रहः,
(५ खण्डशताब्दीय-संसारवर्त्तकोषकृद्-महाराज-द्वितीयचन्द्रगुप्त-विक्रमादित्य-
प्रणीतः) विक्रमपराक्रमः, (८-९ खण्डशताब्दीयमहीधरकृतयोगशास्त्र-
टीकाऽपरनाम्नी) विश्ववल्लभा, विष्णुपुराणम्, (२-३ खण्डशताब्दीय-
द्वितीयवाग्भट्टप्रणीतसंग्रहापरपर्यायः) वृद्धवाग्भट्टः, (सुश्रुततन्त्रापर-
नामकम्) वृद्धसुश्रुतम्, (११ खण्डशताब्दीवर्त्तिभव्यदत्तप्रणीतः) वैद्य-
प्रदीपः, (११-१२ खण्डशताब्दीयकलापपञ्जीकृतत्रिलोचनपुत्रगदाधरदास-

कृतः) वैष्णवसारकः, (११ खृष्टशताब्दीयचक्रपाणिनिकृतम्) व्यग्रदरिद्र-
 शुभकरम्, (११-१२ खृष्टशताब्दीयबकुलकरप्रणीतः) सारोच्चयः,
 (६-१० खृष्टशताब्दीय-वृन्दकुण्डप्रणीतः) सिद्धयोगः, (८ खृष्टशताब्दीय-
 रविगुप्तकृतः) सिद्धसारः, (२-३ खृष्टशताब्दीयद्वितीयवाग्भट्टकृतहृदय-
 संहिताऽपरनाम्नी) सूक्ष्मसंहिता, (प्राकृतभाषायां माहुककृता) हरमेखला,
 इति । अन्यकाराणां च नामानि तत उपलभ्यन्ते, यथा—(६-१०
 खृष्टशताब्दीयायुर्वेदसारकृत्) अच्युतः, (१० खृष्टशताब्दीयचक्र-
 न्यासकृत्) अमितप्रभः, (११-१२ खृष्टशताब्दीयकर्ममालाकृत्)
 अक्षदेवः, (६ खृष्टशताब्दीयचरकटीकाकृत्) आषाढवर्मा, (११-१२
 खृष्टशताब्दीयचरक-माधवनिदानटीकाकृत् त्रिपुराधिपतिः) ईशानदेवः,
 (११-१२ खृष्टशताब्दीयचरक-हृदयसंहिताटीकाकृत्) ईश्वरसेनः, (११-१२
 खृष्टशताब्दीयमहाराजलक्ष्मणसेनसभासत्) उमापतिः, (१-२ खृष्टशताब्दीय-
 नवीनचरकापरपर्यायः) कपिलबलः, (१०-११ खृष्टशताब्दीयकरवीरपुर-
 वास्तव्यः) करवीरः, (११-१२ खृष्टशताब्दीयजम्बुखामिचरितकृत्)
 जिनदासः, (१० खृष्टशताब्दीयकोलहसंहिताकृत् कोलहदासः प्रमादतो
 मुद्रितः) कलहदासः, (वाह्मीकदेशीयवैद्यागमिकमुनिः) काङ्गायनः,
 (शम्भुनाथापरपर्यायः) कालपादः, (६-१० खृष्टशताब्दीयसुश्रुतटीकाकृत्)
 कार्तिककुण्डः, (काश्यपतन्त्रादिस्मर्त्ता) कश्यपः, (कृष्णात्रेयतन्त्रकृद-
 त्रिपुत्रः) कृष्णात्रेयः, (अथर्वगृह्यसूत्रकृत्) कौशिकः, (आत्रेयशिष्य-
 परमर्षिः) क्षारपाणिः, (आयुर्वेदाचार्य्यखारनादिपिता) खरनादः,
 (११ खृष्टशताब्दीवर्तिकलापपञ्जीकृत्-कायस्थत्रिलोचनपुत्रवैद्यप्रसारककृत्)
 गदाधरदासः, (१०-११ खृष्टशताब्दीयमहीपालराजवैद्य-सुश्रुतपञ्जिकाकृत्
 महाचार्य्यः) गयदासः, (१२-१३ खृष्टशताब्दीयचरकव्याख्याकृत्)
 गुणाकरः, (प्राचीनवैद्यागमिकमुनिः) गोपतिः, (दिवोदासशिष्यसुश्रुत-

वृद्धचरणीवृत्तम्

५५

सतीर्ष्यगोपुरतन्त्रकृत्) गोपुररक्षितः, चक्रपाणिः, (प्राचीनवैद्यागमिकमुनिः)
 चक्षुःश्रेष्ठः, (१० खृष्टशताब्दीयपदार्थचन्द्रिकानामक-हृदयटीकाकार-
 चन्द्रनन्दनः प्रमादतो मुद्रितः) चन्दनः, (१०-११ खृष्टशताब्दीयतीसटपुत्र-
 श्रिकित्साकलिकाविवृतिकारश्च) चन्द्रटः, (लोहशास्त्रकृत्) जीवनाथः,
 (जतूकर्णतन्त्रकृत् परमर्षिः) जतूकर्णः, (६-१० खृष्टशताब्दीयचरकसुश्रुत-
 टीकाकृत्) जेजटः, (१० खृष्टशताब्दीयविक्रमशिलाऽध्यापकच्छन्दःशास्त्रोप-
 देष्टा) ज्ञानश्रीः, (१० खृष्टशताब्दीयचिकित्साकलिकादिकृत्) तीसटः, (११
 खृष्टशताब्दीवर्तिकातन्त्रपञ्जीकृतकायस्थवैद्यः) त्रिलोचनदासः, (७ खृष्ट-
 शताब्दीवर्तिकाव्यादशादिकृत्) दण्डी, (७-८ खृष्टशताब्दीयचरकोत्तर-
 तन्त्रादिकृत्) दृढबलः, (११ खृष्टशताब्दीयदाक्षिणात्यवास्तव्यरसशास्त्रज्ञः)
 देन्तकः, (११ खृष्टशताब्दीयधरणिकोषकृत्) धरणिदासः, (७ खृष्टशताब्दीय-
 न्यायबिन्दुकृद् बौद्धाचार्यः) धर्मकीर्तिः, (१०-११ खृष्टशताब्दीय-
 बृहत्तन्त्रप्रदीपकृत्) नरदत्तः, (नैषधपरपर्यायसूदशास्त्रकृत्) नलनृपः,
 (१-२ खृष्टशताब्दीयः) नागार्जुनः, (३ खृष्टपूर्वशताब्दीयच्छन्दःसूत्रकृत्)
 पिङ्गलः, (हस्त्यायुर्वेदकृन्मुनिः) पालकाप्यः, (पौष्कलवतापरपर्याय-
 सुश्रुतसतीर्थः) पुष्कलावतः, (६-१० खृष्टशताब्दीयगन्धशास्त्रकृत्)
 पृष्ठीसिंहः, (११-१२ खृष्टशताब्दीयगन्धशास्त्रनिबन्धकृत् स्मार्तः) भवदेवः,
 (११ खृष्टशताब्दीयवैद्यप्रदीपकृत्) भव्यदत्तः, (मेलतन्त्रकृत् परमर्षिः)
 मेलः, (६ खृष्टशताब्दीययुक्तिदीपिकादिकृत्-षड्दर्शनटीकाकारवाचस्पति-
 मिश्राश्रयकान्यकुब्जाधिपति-वृद्धभोजापरपर्यायः) भोजदेवः, (१२-१३
 खृष्टशताब्दीयवज्राधिपतिकेशवसेनदौहित्रविजयरक्षितापरपर्यायः) रक्षितपादः,
 (११-१२ खृष्टशताब्दीयदेन्तकशिष्यः) रम्भारामः, (८ खृष्टशताब्दीय-
 सिद्धसारादिकृत्) रविगुप्तः, (६-१० खृष्टशताब्दीयप्राभाकरसम्प्रदायस्थ-
 मीमांसकवैद्यः) वररुचिः, (६ खृष्टशताब्दीयगाणितिकवर्यः) बराह-

मिहिरः, (११-१२ खृष्टशताब्दीयचरकटीकाकृद् बाष्पचन्द्रापरनामा) वाप्यचन्द्रः, (५ खृष्टशताब्दीयसंसारवर्त्तकोष-विक्रमपराक्रमादिकृद् द्वितीय-चन्द्रगुप्तापरपर्यायमहाराजः) विक्रमादित्यः, (मिथिलाधिपतिः) विदेहः, (१२ खृष्टशताब्दीयधातुशास्त्रज्ञः) विभाकरः, विश्वामित्रः, (६-१० खृष्टशताब्दीयसिद्धयोगादिकृत्) वृन्दः, (प्राचीनवैद्यागमिकः) वैतरणः, (हयायुर्वेदवित्सुश्रुतजनकराजर्षिः) शालिहोत्रः, (१२-१३ खृष्टशताब्दीय-व्याख्याकुसुमावलीकारः) श्रीकण्ठदत्तः, (११-१२ खृष्टशताब्दीयराम-चरितकाव्यकृत्) सन्ध्याकरनन्दी, (१२ खृष्टशताब्दीयचरकटीकाकृत्) सुदान्तसेनः, (१२ खृष्टशताब्दीयनिदानव्याख्याकृत्) सुधीरः, (६-७ खृष्टशताब्दीयखरनादतन्त्रप्रतिसंस्कर्त्ता भट्टारसंहिताकृच्च) हरिचन्द्रः, (हारीत-तन्त्रकृतपरमर्षिः) हारीतः ।

चिकित्सासंग्रहोपरि १६ खृष्टशताब्द्यां शिवदासेन 'तत्त्वचन्द्रिका' नाम्नी टीका प्रणीता । तस्या वङ्गीयमुद्रणो ग्रन्थग्रन्थकाराणां यान्येव नामानि सन्ति तानि चोपरिष्ठात् प्रदीयन्ते—रत्नप्रभा, हरिचन्द्रः (२ पृष्ठे), भट्टारहरिचन्द्रः (१३ पृष्ठे), जेजटः (११ पृष्ठे), चन्द्रिकाकारः (११ पृष्ठे), चन्द्रटः (१६ पृष्ठे), वृद्धवाग्भटः (१२७ पृष्ठे), डल्लणः (२४ पृष्ठे), दृढबलः (१५६ पृष्ठे), श्रीकण्ठदत्तः (१८८ पृष्ठे), किरातकाव्यम् (२६ पृष्ठे), भालुकितन्त्रम् (३१ पृष्ठे), क्षारपाणिः (३८ पृष्ठे), हारीतः (६६ पृष्ठे), सिद्धसारः (५५ पृष्ठे), आयुर्वेदसारः (६१ पृष्ठे), वृन्दः (७६ पृष्ठे), वैद्यप्रदीपः (७६ पृष्ठे), योगरत्नाकरः (८६ पृष्ठे), निश्चलकरः (८६ पृष्ठे), निघण्टुः (१०८ पृष्ठे), कार्तिकः (१३१ पृष्ठे), भानुमती (३२४ पृष्ठे), सुश्रुतः (यत्र तत्र), भोजः (३७० पृष्ठे), विन्ध्यवासी गोविन्दभागवतः (४१७ पृष्ठे), हारावली (पुरुषोत्तमकृता— ६३८ पृष्ठे), पालकाप्यः (७०४ पृष्ठे), पतञ्जलिः (६०३, ६०५, ६१४,

वृद्धचरकीयवृत्तम्

५७

६१७ पृष्ठेषु), सुदान्तः (५६१ पृष्ठे), मध्यवाग्भटः (द्वितीयवाग्भटकृत-
मध्यसंहिता—६६६ पृष्ठे), विदेहः (६६३ पृष्ठे), जीवकः (६११ पृष्ठे),
नागार्जुनः (६१० पृष्ठे), पातञ्जलदर्शनम् (६१० पृष्ठे), बिन्दुसारः
(५८७ पृष्ठे), चरकः (यत्र तत्र), नयपालः (११ खृष्टशताब्दीयो
वङ्गाधिपतिः) इत्यादि ।

ननु, एकादशखृष्टशताब्दीयचिकित्सासंग्रह-त्रयोदशखृष्टशताब्दीयरत्न-
प्रभा-षोडशखृष्टशताब्दीयतत्त्वचन्द्रिकासु समुल्लिखितग्रन्थग्रन्थकाराणामेवं-
विधनामकीर्तने क आशयः ? तेषां ग्रन्थग्रन्थकाराणां पौर्वापर्यदर्शनेन
भविष्यद्गवेषिणां तत्तत्कालनिरूपणे सौकर्यं भवेदिति कृत्वा नामा-
न्युल्लिखितानीति ज्ञेयम् । तद् यथा—हिष्टि अफ् संस्कृतलिटारेचर-ग्रन्थस्य
५११ पृष्ठे प्रलतत्त्ववित्-कीथ्महोदयेन चिकित्साकलिकाकृतस्तीसटस्थ
चतुर्दशखृष्टशताब्दीयत्वं सिद्धान्तितम् ; एकादशखृष्टशताब्दीयेन चक्रपाणिना
तु तदीयचिकित्सासंग्रहे चिकित्साकलिका नामत उल्लिखिता (एतद्ग्रन्थस्य
५३ पृष्ठस्थितद्वितीयपंक्तिं द्रष्टव्या) ; द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्दीयेन निश्चल-
करेण पुनस्तदीयरत्नप्रभायां तीसटपुत्रश्चिकित्साकलिकाविवृतिकारश्चन्द्र-
स्तीसटश्च नामत उल्लिखितौ (एतद्ग्रन्थस्य ५५ पृष्ठस्थचतुर्थसप्तमपंक्तीं द्रष्टव्ये) ।
एतदालोचनेन विस्पष्टमेव प्रतीयते यत् कीथ्महोदयस्य सिद्धान्तः प्रामादिक
इति ।

सुश्रुतप्रस्तावे पुनरपि चक्रपाणिप्रसङ्गः समागमिष्यति ।

(१६) एकादशखृष्टशताब्द्यां श्रीकृष्णवैद्येन चरकभाष्यं प्रणीतम् ।
श्रीकृष्ण एकादश-द्वादशखृष्टशताब्दीयस्य विश्वप्रकाशकृतो महेश्वरवैद्यस्य
पितेत्यातङ्कदर्पणप्रणेता वाचस्पतिः । कल्पद्रुमकोषप्रकाशक-रामावतार-
शर्म्ममते तु स महेश्वरस्य पितामह एव ।

(१७) एकादशखृष्टशताब्द्यां ब्रह्मदेवः श्रीब्रह्मदेवो वा चरक-सुश्रुतयो

ष्टीकै प्रणिनाय । केचिदाहुरस्याः सुश्रुतटीकायां वार्तिकत्वप्रसिद्धिरस्तीति । ग्रन्थस्तु नास्माभिर्दृष्टः । निबन्धसंग्रहे डल्लणाचार्य्येण ग्रन्थोऽयमादरातिशयेन पुनः पुनरुल्लिखितः ।

(१८) एकादशखट्वृशताब्द्यां वङ्गसेनस्य पित्रा काञ्जिकावास्तव्येन गदाधरेण चरकटीका प्रणीतेति श्रूयते । सम्भाव्यते कालवशेन टीकायां विलोपः सञ्जात इति ।

(१९) एकादश-द्वादशखट्वृशताब्द्योरन्तर्वर्तिनि कुतश्चित् समये बाष्प-चन्द्रापरनाम्ना वाप्यचन्द्रेण चरकसंहितायां ष्टीकैका प्रणीता । टीकाकारो बाष्पचन्द्रतन्त्रं च प्रणिनाय । मन्ये—स कस्मिंश्चिद् वैद्यबहुलस्थाने वसतिं कृतवानिति । तस्य ग्रन्थः १६५६ खष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो वर्तते ।

(२०) त्रिपुराधिपतेः केशवदेवस्य पुत्र ईशानदेवश्चरकटीकां व्यरचयत् । टीकाकार एकादश-द्वादशखट्वृशताब्दीय आसीत् । मधुकोषे विजयरक्षितेन टीकायां बहवो विषया उद्धृताः । ईशानदेवोऽपि त्रिपुराधिपतिरभवदिति बृहद्वङ्ग दीनेशचन्द्रः ।

(२१) बकुलेश्वरसेनोऽपि चरकटीकां प्रणिनाय । टीका तु विलोपमापन्ना । मधुकोषे टीकाकृतो नामादि दृश्यते । मन्ये—ग्रन्थकारो वङ्गदेशे कश्चिद् वैद्यवंशीयः पण्डित आसीदिति । असावेकादशखट्वृशताब्द्यां प्रादुर्भूत इत्येके वदन्ति ।

(२२) केचिदाहु र्यत् सिद्धेश्वरसेनस्य पुत्र ईश्वरसेन एकादश-द्वादशखट्वृशताब्द्योरन्तर्वर्तिनि कुतश्चित् काले चरकस्य टीकामेकां प्रणिनाय । मधुकोषे टीकाकृतो वचनमुद्धृतम् । अधुना ग्रन्थस्तु नोपलभ्यते । श्रूयते हि यदनेन हृदयटीकाऽपि प्रणीतेति । वैद्यकुलपञ्जिकायां अवगम्यते यदेष ईश्वरसेनः सिद्धेश्वरसेनस्य पुत्र आसीदिति ।

वृद्धचरकीयवृत्तम्

५६

(२३) एकादश-द्वादशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्तिनि कुतश्चित् समये जम्ब-
खामिचरितप्रणेता शुक्लपटो जिनदासश्चरकोपरि कश्चिद् व्याख्याग्रन्थं
निर्मितवान् । रत्नप्रभायामस्य नामोल्लेख उपलभ्यते । अस्य सम्पूर्णं नाम
जिनदासगणिमहत्तर इति । जिनदासः प्रद्युम्नक्षमाख्यस्य श्रमणस्य शिष्यः ।
अनुयोगचूर्णिं कल्पभाष्यचूर्णिं चैष प्राणैषीत् ।

(२४) सुदान्तसेनेन चरकस्य कश्चिद् व्याख्याग्रन्थः प्रणीतः । एष
हि खृष्टीयद्वादशशताब्द्यां प्रादुर्भूतः । इदानीमस्य ग्रन्थस्य विलोपः सञ्जातः ।
मधुकोषे विजयरक्षितेन ग्रन्थकारस्य नामोल्लेखः कृतः । तत्त्वचन्द्रिकायां
शिवदासेन तस्य वचांसि समुद्धृतानि । श्रूयते हि यदसौ शिल्पविद्यायामपि
प्रवीण आसीदिति ।

(२५) द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्तिनि कुतश्चित् काले गुणाकर-
वैद्येन चरकस्य वृत्तिरेका प्रणीता । Dr. Cordier महोदयेनोक्तं गुणाकर
इमां वृत्तिं चत्वारिंशदधिक-द्वादशशतःत्रये वर्षे प्रणिनायेति । वृत्तिकारोऽयं
द्वादशखृष्टशताब्दीयगुणचन्द्रसूरेः शिष्यो जैनाचार्यहेमचन्द्रसूरेः प्रशिष्यः
षड्दर्शनसमुच्चयस्य टीकाकारश्चासीत् । भक्तामरस्तोत्रटीकाकृद् गुणाकरोऽन्य
एव । चतुर्दशखृष्टशताब्द्यां स आविर्बभूव ।

(२६) षोडशखृष्टशताब्द्यामनन्तसेनस्य पुत्रः शिवदाससेन 'श्चरकतत्त्व-
प्रदीपिका'ऽभिधानां चरकटीकामेकामकरोत् । पञ्चदशखृष्टशताब्द्यामनन्त-
सेनो वङ्गाधिपते बार्ब्बाकशाहमहोदयस्य राजवैद्य आसीत् । शिवदासेन
नानावैद्यकग्रन्थाः प्रणीताः, यथा—चरकतत्त्वप्रदीपिका, अष्टाङ्गहृदय-
संहितायास्तत्त्वबोधटीका, भव्यदत्तप्रणीतयोगरत्नाकरस्य टीका, चिकित्सा-
संग्रहस्य 'तत्त्वचन्द्रिका'टीका, चक्रकृतद्रव्यगुणसंग्रहस्य 'द्रव्यगुणसंग्रहटीका'
इत्येवमाद्याः ।

(२७) ऊनविंशखृष्टशताब्द्यां गङ्गाधरकविराजेन 'जल्पकल्पतरु'नाम्नी चरकटीका प्रणीता । एषा टीका नितरां सुप्रसिद्धा । ग्रन्थश्च विपुल एव । वैद्यकशास्त्रे गङ्गाधरो योगरत्नावलीमाग्नेयायुर्वेदीयभाष्यं च प्रणिनाय । बहुषु शास्त्रेषु पाण्डित्यातिशयाद् गङ्गाधरः साक्षाद् गङ्गाधर इवेति ख्यातिरस्य सज्जाता । शास्त्रान्तरेषु तस्य नानाग्रन्था विलसन्ति, यथा — तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम्, शारीरकसूत्रव्याख्यानम्, गीताव्याख्यानम्, साङ्ख्यपातञ्जलन्यायवैशेषिकदर्शनानां व्याख्याग्रन्थाः, गोभिलगृह्यसूत्रभाष्यम्, शाण्डिल्यसूत्रव्याख्या, भागवतविचारः, 'प्रमादभञ्जनी'नाम्नी मनुटीका, कलापव्याख्या, पाणिनीयवार्त्तिकानां 'मुद्धार'नाम्नी वृत्तिः, त्रिसूत्रव्याकरणम्, कुसुमाञ्जलिटीका, हर्षोदयनामकं चित्रकाव्यम्, दुर्गवधकाव्यमित्येवमाद्याः । जल्पकल्पतरुप्रणयनत एष कविराजश्चिरस्मरणीयो जातः । अस्य सर्व्वतोमुखी प्रतिभासीत् । व्याख्यानेषु तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यादिग्रन्था एनं यशस्विनं विदधुः । दर्शनक्षेत्रेऽस्य सर्व्वतन्त्रस्वतन्त्रतया निर्देशो नात्युक्तिर्भवति । चिकित्साक्षेत्रे चास्य प्रतिष्ठाबाहुल्यमासीत् । श्रूयते हि यदनेन प्रदत्तं भेषजं नितरां फलप्रदमभूदिति ।

१७६८ खृष्टाब्दे गङ्गाधरः यशोहरग्रामे भवानीप्रसादरायाभिधानात् पितुः समजनि । तत्रैव स वैद्यप्रवररामकान्तसेनाद् गुरोरायुर्वेदशिद्धान्ते लेभे । मुर्शिदाबादविभागान्तार्गत-सैयदाबादपत्तने स कृतावस्थान आसीत् । कलिकातास्थिता द्वारकानाथसेन-हाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिप्रभृतयः सुप्रसिद्धचिकित्सकास्तस्य शिष्या आसन् । उभावेव महाविशिष्टपुरुषावास्ताम् । १८८५ खृष्टाब्दे गङ्गाधरः स्वर्गं प्रयातः ।

(२८) विंशखृष्टशताब्द्यां योगीन्द्रनाथसेनवैद्यरत्नेन 'चरकोपस्कारः' प्रणीतः । एष द्वारकानाथसेनमहादयस्य पुत्रो गङ्गाधरकविराजस्य प्रशिष्यश्चासीत् । पितापुत्रावुभावेव कलिकातानगर्यां कृतावस्थानावास्ताम् ।

बुद्धचरकीयवृत्तम्

६१

चरकसंहितायां सूत्राणि चतुर्विधानि सन्ति—गुरुसूत्रं शिष्यसूत्रं
प्रतिसंस्कृत्सूत्रमेकीयसूत्रं चेति । तत्र गुरुसूत्रं यथा—‘एकोऽपि ह्यनेकां
संज्ञां लभते कार्यान्तराणि कुर्वन्.....’ (सूत्र ४।१) इत्यादि । शिष्य-
सूत्रं यथा—‘नैतानि भगवन् पञ्चकषायशतानि पूर्यन्ते तानि तानि
ह्येवाङ्गानि संज्ञवन्ते तेषु तेषु महाकषायेष्विती’ति (सू० ४।१०) । प्रति-
संस्कृत्सूत्रं यथा—‘तमुवाच भगवानात्रेयः’ इति । एकीयसूत्रं यथा—

‘आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ।

स चिनोत्युपमुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ॥

न ह्यृते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥’

(सू० २५।४) इति ।

सूत्रस्थानस्य ‘दीर्घञ्जीवितीय’नान्नि प्रथमेऽध्याये लिखितमस्ति—

‘विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् ।

तपोपवासाध्ययनब्रह्मचर्यव्रतायुषाम् ॥

तदा भूतेष्वनुक्रोशं पुरस्कृत्य महर्षयः ।

समेताः पुण्यकर्म्मणः पार्श्वे हिमवतः शुभे ॥’

इति ।

तपः कृच्छ्रादि । उपवास इन्द्रियनिग्रहः संयमश्च न तु केवलं शरीर-
विशोषणम् । तथा हि यमवचनम्—

‘उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह ।

उपवासः स विज्ञेयो न शरीरविशोषणम् ॥’

इति ।

भगवान् बौधायनश्चाह—

‘अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः ।

हवि ब्राह्मणकाम्या च गुरोर्वचनमौषधम् ॥’

इति ।

६२

बुद्धचर्या

तप इति । श्रीभाष्ये रामानुजाचार्य आह—‘हितमितमेध्याशनं तप’ इति । योगी याज्ञवल्क्य आह—

अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यं दयाज्ज्वम् ।

क्षमा धृति मिताहारः शौचं त्वेते यमा दश ॥

(१।४६) इति ।

तपोपवास इति, यथा नावनीतके ‘उरोघातेष्वि’ति वक्तव्ये ‘उरोद्घातेष्वित्युक्तम् विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिर्न भवतीति कातन्त्रजौमरसौपन्नमौग्धबोधादयः । पाणिनिमते तु ‘भोभगो-अघो-अपूर्वस्य योऽशि’ (८।३।१७) इति रो यदिशे कृते ‘लोपः शाकल्यस्य’ (८।३।१६) इति ‘य’स्य विकल्पेन लोपो भवति । ‘पूर्वत्रासिद्धम्’ (८।२।१) इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वाद् नास्ति पुनरत्र ‘आद् गुणः’ (६।१।८७) इत्यस्य प्रवृत्त्यवकाशः । तदुक्तं पूर्वत्रासिद्धीय-सूत्रवृत्तौ—‘सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, त्रिपाद्यामपि पूर्वं प्रति परं शास्त्रमसिद्धं स्यादिति’ । अतः पुनः सन्धिर्न भवति । आयुर्वेद-दीपिकायां तु चक्रपाणिराह—“‘तपोपवास’ इति प्रयोगः पूर्वत्रासिद्धविधे-रनित्यत्वेन तपःसकारस्थानिभूत‘य’लोपस्य सिद्धत्वाज् ज्ञेयः, यथा—‘नोपधायाः’ (पा० ६।४।७) इति”ति । ‘नः उपधायाः’ इति स्थिते विसर्गलोपे, पूर्वत्रासिद्धशास्त्रस्यानित्यत्वात् पुनः सन्धौ नोपधाया इति सञ्जातमित्याशयः ।

‘नोपधायाः’ (पा० ६।४।७) इत्यत्र सम्प्रदायविद्विभक्तम्—‘नेति लुप्त-षष्ठीकमङ्गस्य विशेषणमिति । शब्दतत्त्वज्ञाः प्रतिपत्तारश्चाहुः—सम्प्रदाय-सिद्धान्तमनादृत्य पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वं न कल्पनीयम्, कल्पिते तु बहुषु स्थलेषु विसर्जनीयस्य सन्धिकार्याणि दुष्येयुरिति । एवंविधं वस्तु-वृत्तमुपलभ्य वयं पुनरिह ब्रूमः—छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति न्यायेन लुप्तषष्ठीकसौत्रप्रयोगो हि लोके न प्रवर्त्तनीय इति । अत एव यस्तु ‘तपोपवास’

इति मुनिप्रयोगः स पाणिनिस्मृत्या न समर्थनीयः । न हि पाणिनि-
स्मृतिश्चरकादिमुनीनधिकृत्य कृता । ते हि भगवन्तो वाग्विषये बहुत्र
स्वतन्त्रा इति प्रामाणिकाः । अत एव ब्रूमः—सन्धिरधोपहासे मनोन्मथिन्यां
वा यथा छान्दस स्तथा तपोपवासेऽपि ज्ञेय इति ।

अनुक्रोशमिति । अनुक्रोशमित्यनुकम्पाम् । ‘कृपा दयानुकम्पा स्यादनु-
क्रोशोऽपि’ इत्यमरः । [क्रोशं विलापम्] अनु अनुलक्ष्य क्रोशः विलाप
इत्यक्षरार्थः । उक्तं च मेघे—

‘एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्तिनो मे

सौहार्दाद् वा विधुर इति वा मय्यनुक्रोशबुद्ध्या’ इति ।

शाकुन्तले च—‘येन सानुक्रोशोऽपि आर्य्यपुत्रो मयि तथाविधः संवृत्तः’

(७ अंकः) इति ।

महर्षय इति । चक्रपाणिराह—‘अनेन चतुर्विधा अपि ऋषयः—
ऋषिका ऋषिपुत्राश्च देवर्षयो महर्षयश्च गृह्यन्ते । महर्ष्यनुगामित्वाऽऽषिका-
दीनामपि ग्रहणमिति । तथाहि मातृस्ये—

‘ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद् गर्भसम्भवात् ।

परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादि ऋषिकास्ततः ॥

ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ।

(१२० अ०) इति ।

शास्त्रान्तरे पुन ऋषिभेदा उक्ताः—

‘सप्त ब्रह्मर्षिदेवर्षिमहर्षिपरमर्षयः ।

काण्डर्षिश्च श्रुतर्षिश्च राजर्षिश्च क्रमावराः ॥’

इति रत्नकोषे ।

क्रमावराः क्रमशोऽवरा इत्याशयः । सप्तब्रह्मर्षयस्तावत्—

‘मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्यः क्रतुरङ्गिराः ।

वशिष्ठश्च महाभाग ब्रह्मणो मानसाः सुताः ॥’

इति ।

केषांचिन्मते भृग्वादयोऽपि ब्रह्मर्षित्वेन ग्राह्याः । देवर्षयो दुम्बुरपर्ष्वत-
नारदादयः । महर्षय आत्रेय-व्यासादयः । परमर्षयो वह्निवेशभेलहारीतादयः ।
वह्निवेशस्य नामान्तरमग्निवेश इति । काण्डर्षयो जैमिन्यादयः । श्रुतर्षयः
कपिष्ठलकठचरकादयः, सुश्रुतादयश्चेति त्रिकाण्डशेषः । राजर्षय ऋतुपर्ण-
जनकादयः ।

चरके लिखितमस्ति—‘पुरा प्रत्यक्षधर्माणि भगवन्तं पुनर्व्वसुम् ।

(सू० २५ अ०) इति ।

निरुक्ते भगवान् यास्कः स्मरति—‘साक्षात्कृतधर्माणि ऋषयो बभूवुः ।
तेऽवरेभ्योऽसाक्षात्कृतधर्मभ्य उपदेशेन मन्वान् सम्प्रादुः । उपदेशाय
ग्लायन्तोऽवरे विल्मग्रहणायेमं ग्रन्थं समाम्नासिषु वेदं च वेदाङ्गानि च ।
विल्मं भिल्मं भासनमिति वे’ति (१।२०।२) । इमं मतवादमाश्रित्य
कैश्चिदुच्यते यदपित्वं त्रिविधं मुख्यमातिदेशिकं तार्त्तीयिकं चेति । तत्र
मन्त्रद्रष्टृत्वरूपं मुख्यर्षिलक्षणं तु साक्षात्कृतधर्मसु मरीचिवामदेव-
वशिष्ठादिषु ज्ञेयम् । कल्पसूत्रब्राह्मणादिकर्त्तृणां मन्त्रकर्त्तृत्वाभावेऽपि
मन्त्रकर्त्तृत्वतुल्यतया यदपित्वं स्वीकृतं तदेव शिष्टसम्मतमातिदेशिकमेव ।
वेदाङ्गरामायणमहाभारतपुराणादिकर्त्तृणां बहुशत्वाद् बहूमानत्वात् पूजनीय-
त्वाच्च यदपित्वमुक्तं तदेव तार्त्तीयिकमिति बोध्यम् ।

‘समेताः पुण्यकर्माणिः पार्श्वे हिमवतः शुभे’ इति । समेता मिलिताः ।
पुण्यं कर्म येषां ते पुण्यकर्माणिः पूतचरिता इत्यर्थः । हिमवतः पार्श्वे
हिमवत्सन्निकृष्टे वृद्धगुल्मलतादिपरिवेष्टिते चित्ररथेन निर्मिमेते चैत्ररथवन-
नामन्युपवने पुण्यकर्माणो महर्षयो मिलिता इति निष्कृष्टार्थः । अङ्गारपर्णा-

बुद्धचरकीयवृत्तम्

६५

परनामक चित्ररथः कुबेरसखो गन्धर्वराजो यमुद्दिश्य हरिगीतायामुक्तम्—
'गन्धर्वाणां चित्ररथः' इति ।

के ते महर्षयो ये तत्र समेता इत्याह—

‘अङ्गिरा जमदग्निश्च वसिष्ठः कश्यपो भृगुः ।
आत्रेयो गोतमः साङ्ख्यः पुलस्त्यो नारदोऽसितः ॥
अगस्त्यो वामदेवश्च मार्कण्डेयाश्चलायनौ ।
पारीक्षिर्भिन्दुरात्रेयो भरद्वाजः कपिष्ठलः ॥
विश्वामित्राश्रमस्थौ च भार्गवश्च्यवनोऽभिजित् ।
गार्ग्यः शाण्डिल्यकौण्डिन्यौ वार्त्तिर्देवलगालवौ ॥
साङ्कल्यो बैजवापिश्च कुशिको बादरायणः ।
बडिशः शरलोमा च काप्यकाल्यायनावुभौ ॥
काङ्कायनः कैकशेयो धौम्यो मारीचिकाश्रयपौ ।
शर्कराक्षो हिरण्याक्षो लोकाक्षः पैङ्गिरेव च ॥
शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः ।
वैखानसा बालखिल्यास्तथा चान्ये महर्षयः ॥
ब्रह्मज्ञानस्य निधयो यमस्य नियमस्य च ।
तपसस्तेजसा दीप्ता हूयमाना इवाम्रयः ॥’

इति ।

(सू० १-१४) इति । एषां श्लोकानां टीकायां चक्रपाणिराह—‘बह्वृषी-
णामत्र कीर्तनं ग्रन्थादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथाऽऽयुर्वेदस्यैवंविधमहापुरुष-
सेवितत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनार्थं चेति । एषु च केचिद् यायावराः केचि-
च्छालीनाः केचिदयोनिजाः ; एवंप्रकाराश्च सर्वे मिलिता बोद्धव्याः ।
भिन्दुरित्यात्रेयविशेषणम् । वक्ष्यति हि—‘तन्नेति भिन्दुरात्रेयः (सू० २६
अ०) इति । वैखानसा इति कर्मविशेषप्रयुक्ता संज्ञा । बालखिल्यास्तु

स्वल्पप्रमाणाः केचिद्विषयः । निधय इव निधयोऽस्त्यस्थानत्वेन । दमो दान्तत्वम्' इति ।

कथं पुनरात्रेयोदयः सत्ययुगीया गार्ग्यादयः कलियुगीयाश्च मुनयो यौगपद्यत एकसभामास्थिता इत्याशङ्कायां टीकाकार आह—'बह्वृषीणामत्र कीर्तनं ग्रन्थादौ पापक्षयहेतुत्वेन, तथाऽऽयुर्वेदस्यैवंविध-महापुरुषसेवितत्वेन सेव्यत्वोपदर्शनार्थं चेती'ति । अत्र कश्चित् पुनरपि पर्य्यनयोक्तुमर्हति यत् कृत-युगीया मुक्तपुरुषाः किं तनुधराः सन्तो ह्यवर्वाचीनैर्मुनिभिः सह मिलिता उत वा भगवानावव्य इव लिङ्गशरीरविहारिण सत्त्रभवन्तो निर्म्माणकायं धृत्वा समुपागता आहो खिद् मातापितृजैः षाट्कौशिकशरीरैरेव समुपस्थिता इति । अत्यल्पमिदमुच्यते । आयुर्वेदस्यागमशुद्धिप्रतिपादनाय शिष्याणां प्रवृत्ति-जननाय च पुण्यश्लोकानामृषीणां नामानि कीर्त्यन्त इति । पाश्चात्यपण्डिता-स्त्वाहुः—'The names are taken merely honoris causa'. अयमाशयः । प्रक्रान्तविषयस्य स्तुत्यर्थं पूजार्थं वैषां नामग्रहणं बोध्यमिति । तदनन्तरं टीकाकार आह—'केचिद् यायावराः केचिच्छालीना' इति । अयमाशयः । केचिद् विप्रा यायावरवृत्तिसम्पन्ना अन्ये केचन शालीन-वृत्तिमन्तश्चेति । अनयो वृत्त्योः शालीनवृत्तिः श्रेयसी भवति । यायावरं प्रत्यहं धान्यादियाच्ञामूलकं भैक्ष्यं शालीनं तु विनैव धाष्यं यत् प्राप्तमयाचितमिति । स्मर्य्यते हि भागवते—

‘वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोच्छ्रनम् ।

विप्रवृत्तिश्चतुर्धेयं श्रेयसी चोत्तरोत्तरा ॥’

(७।११।१६) इति । सन्नयासिनस्त्वाहु—

‘भाधुकरमसंकलृप्तं प्राक्प्रणीतमयाचितम् ।

तात्कालिकोपपन्नञ्च भैक्ष्यं पञ्चविधं स्मृतम् ॥’

इति ।

समेतानामृषीणां मध्ये बहवो नितरामुञ्छशीला आसन् । • यायाविर-
शालीनेभ्यस्तेषां श्रेष्ठत्वात् । स्मर्यते च मनुना—

‘ऋतमुञ्छशिलं ज्ञेयममृतं स्यादयाचितम् ।

मृतं तु याचितं भैक्षं प्रमृतं कर्षणं स्मृतम् ॥’

(४।५) इति । उञ्छश्च शिलं चोञ्छशिलमिति समाहार एकवद्भावश्च
(१।२।६३ भाष्यम्) । पुमानुञ्छः शिलमृतमिति बोधालितः । ‘ऋतमुञ्छ-
शिलमि’त्यनेनोक्तं भवति यदुञ्छशीलं तदृतं सत्यव्रततुल्यमिति । क्षेत्राल्लूनानां
व्रीह्यादीनां ये पुलाकाः परिभ्रष्टास्तेषां कणानामेकैकशः पक्षिणश्च ग्रहणमुञ्छः ।
न तत्र बुद्धिरियमाधेया यत् परकीयमेतद् न गृह्णामीति । एवं च
स्वाधिकारात् परिभ्रष्टस्य लूनस्यालूनस्य वाऽनेकप्ररोहवतो ग्रहणं शिलम् ।

उञ्छशिलशब्दद्वयस्य व्यत्यस्तविन्यासो दृश्यते । तथा हि
मनुसंहितायाम्—

‘एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः ।

विस्तीर्यते यशो लोके तैलविन्दुरिवाम्भसि ॥’

(७।३३) इति । न केवलं संहितायाम्, लोकेऽपि स प्रयोगारूढ एव ।
तथा हि गोवर्द्धनाचार्यः—

‘शुक्राराहतसारे परिणतवाक्क्लृप्तकेदारे ।

भवभूतिकृतशिलोञ्छे तत्तलपतितं वयं चिनुमः ॥’

इति । अस्मात् संघातादुञ्छशब्दो वियुक्तोऽपि व्यवहियते, यथाह भगवान्
पतञ्जलिः—

‘यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ ।

ब्राह्मणेभ्यः प्रियाख्येभ्यः सोऽयमुञ्छेन जीवति ॥’

(भाष्य० १।४।३) इति । उञ्छशिलशब्दयोर्व्यस्तविपर्यस्तपाठश्चोप-
लभ्यते—‘प्रतिग्रहाच्छिलं श्रेयस्ततोऽप्युञ्छः प्रशस्यते’ इति स्मृत्यन्तरे ।

६८

बृद्धययी

‘अमृतं’ स्यादयाचितमिति । अत्यन्तसुखहेतुत्वादमृतमित्यभिप्रायः ।
पाणिनिसूत्राणां संग्रहस्य कस्यचिद् बलरामचरितकाव्यस्य च कर्त्ता व्याडि
र्दाक्षायण उत्पलिन्यामाह—

‘अयाचिते यज्ञशेषे निर्व्याणे चातिसुन्दरे ।

अमृतं वारिणि प्रोक्तमतिदृष्टे च वस्तुनि ॥’

इति । शिशुपालवधे माघकविना तूक्तम्—‘अमृतं नाम यत् सन्तो मन्त्र-
जिह्वेषु जुहति’ इति । सन्तो मान्विकाः । मन्त्रजिह्वेष्वाग्निष्वित्यर्थः ।
‘मन्त्रजिह्वः सप्तजिह्वः सुजिह्वो हव्यवाहनः’ इति वैजयन्तीकोषः । क्षन्तव्यं च
किञ्चिदुदग्रन्थाभिधानम् । ‘मृतं तु याचितं भैक्षमिति । यत् खलु
प्रार्थितं भैक्षं तदेव निकारजनकत्वाद् मृतमिवेत्यर्थः, ‘प्रमृतं कर्षणं स्मृत-
मिति । कृषिकर्म पुन र्मरणादपि पापीयः कर्षणेन हि प्राणिनां पीडा-
नाशयोरवश्यम्भावित्वादित्याशयः । श्रूयते हि—आत्रेयमिन्दु-वामदेवादय
उच्छशीला आसन्निति ।

टीकाकार आह—‘एषु * मध्ये केचिदयोनिजा’ इति । अयोनिज-
शरीराणि केषांचिद् देवानामृषीणां च श्रूयन्ते । न ह्यास्तां ब्रह्मणो माता-
पितराविति सोऽयोनिजः । आप्यतैजसवायवीयशरीरभाजो देवा वरुण-
सूर्यपवनलोकेषु प्रसिद्धा अयोनिजत्वेन शुक्रशोणित-सन्निपातानपेक्षत्वात् ।
ब्रह्मणः केचित् पुत्रा अयोनिजा अव्यङ्गिरःप्रभृतय इति शास्त्रीया प्रसिद्धिः ।
अब्जो धन्वन्तरिरयोनिजः । बालखिल्या ब्रह्मण उत्पन्नत्वादयोनिजा इति तु
बृहद्ब्रामाण्यम्, ऋतुना स्वभार्यायां सन्तत्यामुत्पादितत्वाद् योनिजा इति पुन-
र्मार्कण्डेयपुराणम् । कुम्भयोनिवत्पि अगस्त्यमुनावयोनिजशरीरव्यवहारो
लोके दृश्यते मानुषीगर्भाशयेऽनुत्पन्नत्वात् । लक्ष्मीरयोनिजा । तदुक्तं

* टीकाकृद्भिरन्तरान्तरा ‘एषु’ इत्यस्य ‘एषां मध्ये’ इत्यस्य च सङ्करेण
‘एषु मध्ये’ इति विलिख्यते ।

रघुकारेण—‘राघवाय तनयामयोनिजां रूपिणीं श्रियमिव न्यवेदयत्’
(११।४७) इति । रूपिणीं श्रियमिव साक्षात्तदमीमिवेत्यर्थः । योनितो-
ऽनुत्पन्नत्वादयोनिजा भवन्त्यमी । न पुनः कश्चिदेकान्तनियमो यत् प्रायशो
देवादय एवायोनिजा भवन्ति न त्वन्ये । महीलतादीनामपि मातापितृभ्या-
मन्तरेण समुद्भवदर्शनात् ।

अतो दैवं शरीरं द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति । तत्र योनिजं शची-
शक्रजयन्तादीनामयोनिजं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरादीनाम् । पार्थिवं शरीरमपि
द्विविधं योनिजमयोनिजं चेति । योनिजमपि द्विविधं जरायुजमण्डजं चेति ।
मनुष्यपशुमृगादयो योनिजाः, अण्डजाः पक्षिसरीसृपादयः । परितः सर्पण-
शीलत्वाद् बहवः कीटादयोऽपि सरीसृपा उच्यन्ते । भोगाधिष्ठानत्वेऽपि
चेष्टावत्त्वादिकमस्फुटतरमिति वृक्षादिषु न शरीरव्यवहारः । वैखानस-
बालखिल्यादीनां वृत्तान्तमुपरिष्ठाद् वक्ष्यामः ।

इदानीं टीकां विहाय चरकोक्तानां महर्षीणां वृत्तानि यावच्छक्यं
यथाशास्त्रं च प्रदीयन्ते ।

(१) अङ्गिरा इति । अङ्गिरा अयोनिज इति पूर्वमवोचम् । स
ब्रह्मणो मानसपुत्रो बृहस्पतेर्जनकश्च । स चाथर्ववेदीय-कृत्याप्रतिहरण-
विषयकाणां मन्त्राणां द्रष्टा । अनेन महर्षिणा श्रद्धेलभिधानायां पत्न्यां
चतस्रो दुहितर उत्पादिताः । तथा हि स्मर्यते श्रीसद्भागवते—

‘श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चतस्रोऽसूत कन्यकाः ।

सिनीवाली कुहू राका चतुर्थ्यनुमतिस्तथा ॥’

इति । एताः सर्वा देवपत्न्यस्तिथ्यधिष्ठान्यो देवताश्च । बुद्धचरिते प्रथम-
खृष्टशताब्दीयः कविरश्वघोष आह—

यद् राजशास्त्रं भृगुरङ्गिरा वा

न चक्रतु वैशकरावृषी तौ ।

तयोः सुतौ सौम्य* ससर्जतुस्तत्

कालेन शुक्रश्च बृहस्पतिश्च ॥

(१।४१) इति । असौ कृतयुगीय ऋषिः ।

(२) जमदग्निरिति । अयं मुनिर्जमदग्निसंहिताकार आथर्वण-
मन्त्रद्रष्टा परशुरामस्य जनकश्च । हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशमतेन स आयुर्वेद-
कर्त्ता संहिताकारश्चासीत् । जमदग्निसंहिता नेदानीमुपलभ्यते, परं तु
१६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामस्या उल्लेखो दृश्यते । अथर्ववेदीय-
षष्ठकाण्डस्थितस्य षट्त्रिंशदधिकशततमसूक्तस्य भाष्ये तात्पर्यतो लिखितः
मस्ति यदसौ महर्षिर्दुहित्रे केशवर्द्धनीं नितन्नीमोषधिं खननेनोद्धृतवान् ।
तामोषधिं हैहयमुनिर्वीतहव्यः केशवृद्धयर्थं मुनेरसितस्य गृहेभ्य आहरत् ।
तत्प्रयोगेण तस्याः कन्यायाः केशाः कृष्णवर्णाः सन्तो नडा इव द्राघीर्यासो
जाता इति । नितन्नी केशराजो भीमराजो वेत्यनुमीयते । असौ त्रेतायुगीय
ऋषिः ।

(३) वशिष्ठ इति । एतन्नाम तालव्यमध्यं च भवति—वशिष्ठ इति ।
एष ब्रह्मर्षिरथर्ववेदस्य भैषज्यविषयकप्रथमकाण्डीयमन्त्रद्रष्टा वशिष्ठतन्त्रप्रणेता
च । अगस्त्य-वशिष्ठयोरुत्पत्तिमधिकृत्य बृहत्संहितायां व्याहरणमस्ति—

‘बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले स्थले ।

वशिष्ठस्तु मुनिः स्थले संबभूवर्षिसत्तमः ॥

कुम्भे त्वगस्त्यः संभूतः.....’ ।

इत्यादि । एष मैत्रावरुणिररुन्धतीजानिश्च । अन्यत्रैष ब्रह्मणो मानसः
सुत इति स्मृतिरायणम् । अस्य पुत्रः शक्तिः पौत्रः पराशरः प्रपौत्रो व्यासदेव
एव । व्यासदेवस्य प्रशंसनार्थमश्वघोषेणोक्तम्—

* ससृजतुरिति वक्तव्ये छन्दोमङ्गभिया ससर्जतुरिति कविना प्रयुक्तम् ।
न्यायश्च—‘अपि माषं मषं कुर्याच्छन्दोमङ्गं त्यजेद् गिरमि’ति ।

‘सारस्वतश्चापि जगाद नष्टं वेदं पुन र्यं ददृशु नै पूर्वं ।

व्यासस्तथैनं बहुधा चकार न यं वशिष्ठः कृतवानशक्तिः ॥’

(बुद्धच० १।४२) इति । अस्य निरवद्ये चरित्रे मालिन्यं समारोप्य पुनरपि तेन कविना चोक्तम्—

‘मातङ्ग्यामक्षमालायां गहितायां रिरंसया ।

कपिञ्जलादं तनयं वसिष्ठोऽजनयद् मुनिः ॥’

(बुद्धच० ४।७७) इति । मातङ्ग्यां श्वपचकन्यायाम् । यद् वा भवतु, कविरिह पुन नान्भियोज्यः स्यात् । यतो ह्यत्रार्थे मनुसंहितायामपि स्मर्यते—

‘अक्षमाला वसिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा ।

शारङ्गी मन्दपालेन जगामाभ्यर्हणीयताम् ॥’

(६।२३) इति । अत्र कुल्लूक आह—‘अक्षमालाख्या निकृष्टयोनिजा वसिष्ठेन परिणीते’ति ।

ऋग्वेदस्य सप्तममण्डले बह्व्य ऋचो वशिष्ठदृष्टत्वेनोक्ताः । लक्ष्मीतन्त्रं सप्तशत्या ऋषिं मेघसमेव वशिष्ठमाह । हेमाद्रे लक्षणप्रकाशे मुनेरस्यायुर्वेद-कर्तृत्वमुद्घुष्यते ।

(४) कश्यपः काश्यपसंहिताकृत् । काश्यपसंहिता वृद्धजीवकीय-तन्त्रेति नाम्नापि प्रसिद्धा । अथर्ववेदस्य बहूनां मन्त्राणां द्रष्टृत्वेनासौ निरूपितः । मार्कण्डेयपुराणे स्मर्यते—

‘ब्रह्मणस्तनयो योऽभून् मरीचिरिति विश्रुतः ।

कश्यपस्तस्य पुत्रोऽभूत् कश्यपानात् स कश्यपः ॥’

(१०८।३) इति । तैत्तिरीयब्राह्मणे तु शब्दितम्—‘सर्वं जगत् सर्वदा सौदम्येण पश्यतीति कश्यप इति । इदमाकृतम्—पश्यक इत्यस्य वर्णविपर्ययेण कश्यप इति नाम सिद्धं भवतीति । महाभारतादवगम्यते यदसौ कश्यप ऐलमाह—

‘आत्मा रुद्रो हृदये मानवानां
 स्वं स्वं देहं परदेहं च हन्ति ।
 वातोत्पातैः सदृशं रुद्रमाहु
 देवैर्जोमूतेः सदृशं रूपमस्य ॥’

(शान्ति-राजध० ७३ अ० १६ श्लोकः) इति । नीलकण्ठीयायां व्याख्यायामुक्तम्—‘मानवानां हृदये य आत्मा जीवोऽस्ति स एव रुद्रः संहर्त्ता भवती’त्यादि । असौ मरीचेः पुत्रत्वात् ‘मारीचकश्यप’ इति नाम्नाऽपि प्रसिद्धः । कश्यपसंहिताया वृद्धजीवकीयतन्त्राद् अवगम्यते यदसौ वृद्ध-जीवकस्य गुरुरासीदिति । तत्र लिखितमस्ति—

‘मारीचमृषिमासीनं सूर्यवैश्वानरद्युतिम् ।
 विनयेनोपसङ्गस्य प्राह स्थविरजीवकः ॥
 भगवन्नक्षिरोगेण परिक्लिष्टस्य चक्षुषः ।
 कदा संशमनं देयं किं च संशमनं हितम् ॥’

(षट्कल्पाध्यायः) इति ।

विषविषयकप्रश्नोत्तरे स आह—

‘अपौषधं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ।
 विषं च विधिना युक्तं भेषजायोपकल्पते ॥’
 इति ।

कश्यपस्य द्वे भार्य्ये दितिरदितिश्चेति । उभे ते दत्तप्रजापतेः कन्यके एव । तत्रादितेः पुत्राः सुरा दितेस्तु दैत्या असुरा वा । अतः कश्यपः सुरासुराणां पितृत्वात् सुरासुरगुरुरित्युच्यते । उक्तं च—‘पूजितो यः सुरासुरैरिति । असौ सत्ययुगीय ऋषिः ।

काशीखण्डादवगम्यते यद् विज्ञानकौमुदीनाम्नी काचन लोकायतिका कश्यपचरित्रे मालिन्यं समारोप्य काशीवासिनः पौरानुवाच—

बुद्धचरकीयवृत्तम्

७३

ब्रह्मादिसृष्टिरेवेति प्रोच्यते बृद्धपूरुषैः ।
 तस्य स्रष्टुः सुतौ दक्षमरीची चेति विश्रुतौ ॥
 मारीचकश्यपेनैव दक्षकन्याः सुलोचनाः ।
 धर्म्येण किल मार्गेण परिणीतास्त्रयोदश ॥
 अप्रीदानान्तिनै लोकेरल्पबुद्धिपराक्रमैः ।
 इयं गम्या त्वगम्येयं विचारः क्रियते मुधा ॥
 एकस्यां च तनौ जाता एकतो यदि वा क्वचित् ।
 चत्वारस्तनयास्तत् किं भिन्नवर्णत्वमाप्नुयुः ॥
 वर्णावर्णविवेकोऽयं तस्मान्न प्रतिभासते ।
 अतो भेदो न मन्तव्यो मानुष्ये केनचित् क्वचित् ॥
 इति ।

पुरुषा विचेतसः सन्तः समाजविल्लवकारिणमेतत् सकलमर्थजातं पुष्णन्ति ।
 अनेन हि मतवादेन न केवलं सर्वे वर्णा गम्यागम्यविचारवर्जनेन
 सङ्कीर्त्येरन्, परं तु सकलशास्त्रमर्यादा अपि भिद्येरन् ।

(५) भृगुमुनि ब्रह्मणस्त्वचो जात इति स्मृतिरायणम् । केषाञ्चिन्मते
 स पञ्चाग्रादिन्यायेन सप्तर्षिमध्येऽपि गण्यः । दशानां प्रजापतीनां भृगु-
 रन्यतम एव । कर्दमकन्या मतान्तरे तु कश्यपकन्या ख्यातिरस्य भार्या ।
 अन्याप्यस्य भार्या पुलोमा यस्यां स मुनिं च्यवनं जनयामास । च्यवनस्य
 पुत्रो विश्वविश्रुत आदिकवि महर्षिर् वाल्मीकिरिति शास्त्रीया प्रसिद्धिः ।
 तदुक्तमश्वघोषेण बुद्धचरिते—

“वाल्मीकिरादौ च ससर्ज पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः ।
 चिकित्सितं यच्च चकार नात्रिः पश्चात्तदात्रेय ऋषिर् जगाद ॥”
 (१।४३) इति ।

स च भृगुमुनि धनुर्वेदविद्यायाः प्रवर्तकविशेष इति विष्णुपुराणम् । अग्नि-
पुराणस्य वरसर्गाध्याये भृगो विवरणमस्ति । कस्मिंश्चित् समये तत्प्रसादेन
क्षत्रियो वीतहव्यो हैहयमुनि ब्राह्मणत्वं प्रापितः । वीतहव्यस्य पुत्रे
दिवोदासः पराजितोऽभूत्, ततस्तत्पुत्रद्वैवोदासिप्रतर्द्दनेन पुनरपि काशीराज्यं
दिवोदासवशं प्रत्यानीतमिति पौराणिकी वार्त्ता । भृगोरन्ये वृत्तान्ता
उपरिष्ठात् तत्पुत्रच्यवनकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्याः ।

(६) भगवान् सोम आत्रेय एव धुरि कीर्त्तनीयः सर्व्वेषां वैद्यागमिका-
नाम् । पुनर्व्वसुश्चान्द्रभागश्चान्द्रभागी चेति नामभिः प्रसिद्धिं लेभे ।
आत्रेयपत्यमात्रेयः (पा० ४।१।१२२) इति । यो हि क्षेत्रज्ञरूपेण पुनः
पुनः शरीरे वसति स पुनर्व्वसुः । सोम इत्यस्य पितृदत्तं नाम । 'चन्द्र-
भाग'-पर्व्वतस्य सानोरस्याभिजनत्वात् स चान्द्रभाग इति नाम्नाऽपि
प्रसिद्धः । भेलसंहितायां लिखितमस्ति—

‘गान्धारदेशे राजर्षिर्नम्रजित् स्वर्णमार्गदः (alchemist) ।

संगृह्य पादौ पप्रच्छ चन्द्रभागं पुनर्व्वसुम् ॥’ इति ।

नम्रजिद् विनम्रजिदिति । सोऽपि साङ्गायुर्व्वेदप्रवर्त्तको मुनिरासीदिति
लक्षणप्रकाशः । 'चन्द्रभागी'-नदीतीरे निवासात् स आत्रेय पुन-
श्चान्द्रभागीति कथ्यते । चरकेणोक्तम्—‘यथा प्रभं भगवता व्याहृतं
चान्द्रभागिना’ (सू० १३।१००) इति । अत्र चक्रपाणिराह—‘चान्द्र-
भागी पुनर्व्वसुरिति ।

केचित् पुन भर्द्वाजात्रेययोरभिज्ञत्वप्रतिपादने बद्धपरिकरा एव ।
तन्न । चरकस्य सूत्रस्थानीय-ग्रथमाध्याये लिखितमस्ति—

‘ऋषयश्च भरद्वाजाज् जगद्भुस्तं प्रजाहितम् ।

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेद वर्धनमायुषः ॥०००

अथ मैत्रीपरः पुण्यमायुर्वेदं पुनर्व्वसुः ।

शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया ॥'

(२७, ३०) इति ।

आभ्यां श्लोकाभ्यां भरद्वाज-पुनर्व्वसो भिन्नत्वमेव प्रतिपाद्यते । उक्तश्लोक-
व्याख्यायां चक्रपाणिरप्याह—'अथेत्यादिना भरद्वाजशिष्यस्यात्रे यस्य
पुनर्व्वस्वपरनाम्नोऽग्निवेशादिगुरुतां दर्शयति । अत्र केचिद् भरद्वाजात्रे ययो-
रैक्यं मन्यन्ते । तन्न । भरद्वाजसंज्ञया आत्रेयस्य कचिदपि तन्त्रप्रदेशे-
ऽकीर्त्तनात्' इति ।

आत्रेयस्य द्वौ भ्रातरावास्ताम्—दत्तात्रेयकल्पप्रणेता दत्तात्रेयः
कृष्णात्रेयतन्त्रप्रणेता कृष्णात्रेयश्चेति । दुर्व्वासाः कृष्णात्रेयस्य नामान्तर-
मेव । तदुक्तम्—'वैवस्वते तु मन्वन्तरे दत्तो दुर्व्वासाः सोमश्चेति त्रय
आत्रेयाः प्रसिद्धाः' इति । उक्तिस्तु न निर्म्मूला भवति, यतः श्रीमद्-
भागवतस्य चतुर्थस्कन्धे स्मर्य्यते—

'अत्रेः पत्न्यनसूया त्रीञ् जज्ञे सुयशसः सुतान् ।

दत्तं दुर्व्वाससं सोममात्मेशब्रह्मसम्भवान् ॥'

(११४) इति ।

अत्र श्रीधरस्वामी—'आत्मेशब्रह्मसम्भवान् विष्णुरुद्रब्रह्मणामंशैः सम्भूता-
नि'ति । अत एव दत्तो दुर्व्वासाः सोमश्चेति त्रीणि नामानि पितृदत्तानि ।
अत्रिजातत्वादेते सर्व्व आत्रेया इत्यभिधीयन्ते ।

भवति च कश्चित् पौराणिकः श्लोकः—

'अत्रिजातस्य या मूर्तिः शशिनः सजनस्य च ।

क्व सा चैवात्रिजातस्य तमसो दुर्ज्जनस्य च ॥' इति ।

अस्य व्याख्यायां त्रिविक्रमभट्ट आह—'शशिनो ब्रह्मांशेन सम्भूतस्य सोमस्य,
सजनस्य विष्णवंशेन सम्भूतस्य दत्तात्रेयस्य, दुर्ज्जनस्य रुद्रांशेन सम्भूतस्य

दुर्व्वाससः । किम्भूतस्य दुर्जनस्य ? तमसः कृष्णकायस्येत्यर्थः' इति ।
दुर्व्वासः-शब्दस्य निरुक्तिर्दर्शिता—'दुर्दुष्टं' निगूढमिति यावद् वासः
(वासस्) वस्त्रमिव धर्माविरणत्वं यस्य स दुर्व्वासा इति । अस्य दैहिक-
लक्षणादय आकृतिप्रकृतयश्च महाभारतादवगम्यन्ते । तत्र लिखितमस्ति—

“.....ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः ।

चीरवासा बिल्वदण्डी दीर्घश्मश्रुः कृशो महान् ॥

दीर्घेभ्यश्च मनुष्येभ्यः प्रमाणादधिको भुवि ।...

रोषणं सर्वभूतानां सूक्ष्मेऽप्यपकृते कृते ।'

(अनुशा० १५६ अ०) इति ।

विष्णुपुराणे तेन स्वयमेवोक्तम्—

“नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते क्षमा ।

अक्षान्तिसारसर्वस्वं दुर्व्वाससमवेहि माम् ॥”

इति । दुर्व्वाससः कृष्णात्रेयस्य दैहिकलक्षणादयः स्वभावादयश्च यथा तथा वा
भवन्तु, तस्य योग-ज्ञानविषयकः प्रभावो गोपालोत्तरतापिन्युपनिषद्युपलभ्यते ।
विष्णुपुराणादवगम्यते दत्तात्रेयस्य तपःप्रभावात् कार्तवीर्यार्जुनः सहस्रं
बाहूनमितां च शक्तिं प्रापेति । ततश्च रेवातीरे स कस्मिंश्चिदाहवे रावणं
चारके निरुद्धवान् ।

आत्रेयविषये चरकेणोक्तम्—‘पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्व्वसुम्’
(सू० २५ अ०) इति । तदनन्तरं लिखितमस्ति—“एक एव रस इत्युवाच
भद्रकाप्यः....., द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणः..., त्रयो रसा इति
पूर्णाक्षो मौद्गल्यः..., चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः..., पञ्च रसा
इति कुमारशिरा भरद्वाजः....., षड् रसा इति वाय्योविदो राजर्षिः गुरुलघु-
शीतोष्णस्निग्धरुक्षाः....., सप्त रसा इति निमि वैदेहः....., अष्टौ रसा इति
बडिशो धामार्गवः....., अपरिसंख्येया रसा इति काङ्कायनो बाह्वीक-

भिषगि”ति । ततः प्रत्युत्तरमाह भगवानात्र यः पुनर्व्वसुः ‘षडेव रसाः.....,
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः, तेषां षण्णां रसानां योनिरुदकमि’ति ।
अतो रसस्वरूपनिर्णये भगवत आदिवक्तृत्वमवगम्यते ।

हारीतसंहितायामत्रिपुत्रस्य पुनर्व्वसोरात्रे यस्य प्रशंसावचनं श्रूयते—

‘यथा सिंहो मृगेन्द्राणां यथाऽनन्तो भुजङ्गमे ।

देवानां च यथा शम्भुस्तथाऽऽत्रे योऽस्ति वैद्यके ॥’

इति । अत्रिरपि तत्र प्रशंसितः—‘आदौ यद् ब्रह्मणा प्रोक्तमत्रिणा
तदन्तरम्’ इति, ‘अत्रिः कृतयुगे वैद्यः’ इति च । पितापुत्रौ समुद्दिश्य
बुद्धचरिते कविरश्वघोषस्त्वाह—

‘वाल्मीकिरादौ ससर्ज्जं पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः ।

चिकित्सितं यच्च चकार नात्रिः पश्चात्तदात्रेय ऋषिर्जगाद ॥’

(१।४३) इति । भद्रमुक्तम् । वैद्यागमे महाविशिष्टः पुरुष एव
भगवानात्रेयः ।

आयुर्व्वेदशास्त्रवद् दर्शनशास्त्रमपि भगवत आत्रेयाय रुच्ये ।

अतश्चोक्तम्—

‘एकं शास्त्रं वैद्यमध्यात्मकं वा

सौख्यं चैकं यत् सुखं वा तपो वा ।

वन्द्यश्चैको भूपतिर्वा यतिर्वा

एकं कर्म श्रेयसं वा यशो वा ॥’

(हारीत० १ अ०) इति ।

उक्तिरियं हि स्मारयति नीतिशतके भर्तृहरिवचनम्—

‘एको देवः केशवो वा शिवो वा

एकं मित्रं भूपतिर्वा यतिर्वा ।

एको वासः पत्तने वा वने वा

एका भार्या सुन्दरी वा दरी वा ॥

(६६) इति ।'

अत्र सुन्दरी वा भार्यात्वेन स्वीकर्तव्या पर्वतगुहां वा समाश्रित्य तप-
स्तप्तव्यमिति कवेराशयः । परमरमणीया रमणी चेन्न लभ्येत गार्हस्थ्य-
सुखस्य मूल एव कुठारः समर्प्येतेति कविरभिप्रेति । पूर्वोद्धृतश्लोके सौख्यं
चैकं यत् सुखं वा तपो वेति यदुक्तम्, अत्र श्लोके 'एका भार्या सुन्दरी
वा दरी वा' इत्येतेन तदेव प्रतिपाद्यते ।

इदं पुनरत्रावधेयम् । भर्तृशतकान्तर्गतनीतिशतकादिप्रणेता महाराजो
भर्तृहरिर् मालवान्तर्गतायामुज्जयिन्यां क्षत्रियकुलोत्पन्नगन्धर्व्वसेनादजनिष्ट ।
स च भट्टिकृतो वाक्यपदीयकृतश्च स्वतन्त्र एव । त्रिष्वेवेषु नीतिशतकादि-
कृद् भर्तृहरिः प्राचीनतम इति तर्क्यते । ऐतिहासिकप्रसिद्धिरप्यस्ति
यत् षष्ठ्यष्टशताब्द्यां द्वितीयपादे स राज्यलुब्धेन भ्रात्रा यशोधर्मदेवेन
व्यापादित इति । प्रसिद्धिरस्ति यद् व्यापादनात् प्राक् स उक्तवान्—

‘क्रोधो वैवस्वतो राजन्नाशा वैतरणी नदी ।

विद्या कामदुघा धेनुः सन्तोषो नन्दनं वनम् ॥’

इति ।

व्यापाद्य चैनं देवकल्पं भ्रातरं स पापमूर्तिं विक्रमादित्य इत्युपाधिभूषित
आसीत् ।

अस्त्येकः पुरातन आभाणकः—

‘तमस्यपि विलोक्ष्यन्ते दन्तिदन्ता न दन्तिनः’

इति । अवितथमेतत् । अस्माकं भट्टिकारस्यापि प्रकृतं नाम कुत्रचित्
प्राचीनग्रन्थे न दृश्यते ; दृश्यते तु सदैव तस्य भ्राजिष्णुरत्युत्तमा कृतिः ।
यद् वा भवतु, षोडश्याष्टशताब्दीय-हरिनामामृतव्याकरणे श्रीजीवगोस्वामि-

पादेनोक्तम्—‘फलेग्रहीन् हंसि वनस्पतीनामिति भर्तृहरिविप्रः’ (कृत् २४२) इति । ततः सप्तदशखृष्टशताब्द्यां भाषावृत्त्यर्थविवृतिकृत् सृष्टिधरचक्रवर्त्ति-महोदयो भट्टिकारस्य नाम भर्तृहरिरित्यब्रवीत् । भरतमल्लिकेन श्रीजीव-सृष्टिधरौ समर्थितौ । अतस्तदनुरोधेन चास्माभिरपि भट्टिकारो भर्तृहरि-त्वेन गृह्यते ।

भट्टिकाव्यकारः श्रीस्वामिपुत्रो भट्टब्राह्मणश्चेति द्वादशखृष्टशताब्दीय-जयमङ्गलटीकातो ज्ञायते । भट्टे द्वाविंशतितमसर्गान्ते लिखितमस्ति—

‘काव्यमिदं विहितं मया वलभ्यां
श्रीधरसूनुनरेन्द्रपालितायाम् ।
कीर्त्तिरतो भवतान्मृपस्य तस्य
क्षेमकरः क्षितिपो यतः प्रजानाम् ॥’

(३५) इति ।

अस्य व्याख्यायां जयमङ्गलटीकाकारो जयमङ्गलाचार्य आह—‘भयेदं काव्यं विहितं कृतं श्रीधरसूनुना नरेन्द्रनाम्ना नृपेन पालितायां रक्षितायां वलभ्यां वलभीनामपुर्ण्याम्, अत एव काव्यविधानाया कीर्त्तिः सा तस्यैव राज्ञो भवतात् । यतः……’ इत्यादि ।

भट्टिकाव्यप्रणयेन कविरेष चिरस्मरणीयः सञ्जातः । तत्र विविध-व्याकरणेषु ऋवे वैचक्षण्यं सुव्यक्तमेव ।

कुतश्चिद् ग्रन्थे पुन लिखितमस्ति—‘श्रीधरसेननरेन्द्रपालितायामिति । एवं पाठव्यतिरेकादिहिंसासमाश्रित्य किञ्चित् क्रियते विमर्शः । सुराष्ट्र-देशान्तर्गतवलभीनगरे (वर्त्तमान‘काथियावार’इत्याख्यप्रदेशे) नरपतौ शीलादित्यधर्मादित्ये ६३० खृष्टाब्दे दिवं गते सति तस्य भ्रातुषुत्र-स्तृतीयश्रीधरसेनो भोगेषु विरक्तिमापद्यमानः स्वानुजं श्रीधरसेनबालादित्यं

राजकार्ये न्ययुङ्क्त । तृतीयश्रीधरसेनोऽकृतदारपरिग्रह आसीत् । संसारे यथा तस्यानुरागो जायेत तथा स कनिष्ठः श्रीध्रुवसेनो भ्रातृप्रेम-प्राचुर्यात् स्वकीयमेकमात्रं पुत्रं नरेन्द्रदेवं पालनार्थं ज्येष्ठभ्रात्रे सनिर्बन्धं प्रादात् । तृतीयश्रीधरसेनश्च भ्रातृवत्सलत्वात् तस्य प्रार्थनामनुमेने । कुमारो नरेन्द्रोऽपि ज्येष्ठतात् पितेति, पितरं खुल्लतातेति समभाषत ।

६४६ खृष्टाब्दे श्रीध्रुवसेने महाराजे सत्युपरते कुमारो ज्येष्ठतात् राज्यभारग्रहणाय भृशं प्रार्थयामास । यदा तेन तदभ्यर्थना कथमपि न स्वीकृता तदा स स्वयमेव महाराजाधिराजश्रीधरसेन इति नाम गृहीत्वा ६४६ खृष्टाब्दतः ६७१ खृष्टाब्दपर्यन्तं प्रजाः पालयामास । कस्य राज्यमिदमिति जिज्ञास्यमानेन तेन नरेन्द्रेण प्रत्यभाष्यत—‘अहं हि देवकल्प-तातपादश्रीधरसेनात् प्रति, साम्राज्यं तु तत्रभवतः’ इति । अस्मिन्नेव श्रीधरसूनौ नरेन्द्रदेवे महीं शासति भर्तृहरिणा भट्टिकाव्यं प्रणीतमिति विस्पष्टमवगम्यते । मन्ये—राजसन्तोषविधानार्थं ‘श्रीधरसूनुनरेन्द्रपालितायाम्’ इति पाठो हि कवे लैखनीप्रसूत इति ।

६४६ खृष्टाब्दतः ६७१ खृष्टाब्दस्यान्तरे भट्टिकाव्यं प्रकाशितं चेत् तर्हि वाक्यपदीयकारस्य तद्दर्शनं न सम्भवति । यतः ६५१ खृष्टाब्दे स स्वर्गमगमदिति श्रूयते । एतस्मादेतदुपपद्यते यद् वाक्यपदीयकारो भर्तृहरिर्भट्टिकृद्-भर्तृहरेः पूर्वभव इति । भट्टिकारेण वाक्यपदीयं पठितं वा न वेति सनिश्चयं वक्तुं न शक्यते । सम्भाव्यते यदुभयो ग्रन्थौ नोभाभ्यां दृष्टाविति । क्षन्तव्यं च किञ्चिदुद्ग्रन्थाभिधानम् ।

(७) गौतमो न्यायसूत्रकृद् गौतम एव । पौराणिका आहुः—

‘गौर्वाक् तयैव तमयन् परान् गौतम उच्यते ।

गौतमान्वयजन्मेति गौतमोऽपि स चाक्षपात् ॥’

इति । लोकायतसम्प्रदायप्रवर्त्तकश्चावर्वाक आह—

‘मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् ।

गोतमं तमवेतैव यथा वित्थ तथैव सः ॥’

(श्रीहर्षप्रणीतं नैषधीयचरितम् १७।७५) इति । एष महर्षिः प्रमाणादि-
षोडशपदार्थवादी पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमं मन्यते । तदुक्तम्—
‘प्रमाणप्रमेयसंशय-प्रयोजनदृष्टान्तसिद्धान्तावयव-तर्कनिर्णयवाद-जल्पवितण्डा-
हेत्वाभासच्छलजातिनिग्रहस्थानानां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगमः’ इति ।
पदार्थव्याख्यानमाकरे द्रष्टव्यम् । अस्माभिस्तु विस्तरमिया नोच्यते । कथं
चापवर्गः प्राप्यते ? तदाह—‘दुःखजन्मप्रवृत्तिदोषमिथ्याज्ञानानामुत्तरो-
त्तरापाये तदन्तरापायादपवर्गः’ इति ।

अक्षपादो गोतमस्यैव नाम । अक्षमिन्द्रियं लक्षणात् इह दर्शनशक्तिस्तत्
पादे प्रकाशितं यस्य स एवाक्षपाद इत्येके । अक्षे चक्षुषि ज्ञाने वा गमनं
यस्य सोऽक्षपाद इत्यन्ये । स हि स्वमतदूषकस्य व्यासदेवस्य मुखदर्शनं चक्षुषा
न कर्त्तव्यमिति प्रतिज्ञाय पश्चाद् व्यासदेवेन प्रसादितः पादे नेत्रं प्रकाश्य तं
ददर्शति पौराणिकी वार्त्ता । यद्यपीतिहासपुराणादिशास्त्रेषु गोतम एवाक्षपाद
इति निर्द्धारितन्तथापि केचित् प्रबलतत्त्वगवेषिणो गोतमाक्षपादयोः पृथक्त्वं
प्रतिपादयितुं प्रयतन्ते । तेषामेवंविधा गवेषणा तु शास्त्रप्रतिकूलेत्यत-
स्तन्मतवादो नात्र समुद्भिद्यते ।

गोतमस्य संहिताऽपि काचिदासीत् । ततो द्वादशखट्वृष्टशताब्दीये
मधुकोषे श्लोक एक उद्धृतः—‘श्लेष्मा च पञ्चधाऽवस्थः.....’ इत्यादिः ।
एषा गोतमोक्तिरित्यपि तत्र स्पष्टम् । अधुना ग्रन्थोऽयं नोपलभ्यते, किन्तु
१६५६ खट्वृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यां गोतमसंहिताया उल्लेखो दृश्यते । गोतम-
प्रणीत-शिशुक्रन्दीयः कुमारभृत्येतिनाम्ना कौमारभृत्यमितिनान्ना वा प्रसिद्ध
आसीत् । ‘कुमारभृत्या गर्भिण्याः परिचर्याऽभिधीयते’ इति हारावली ।
‘कौमारभृत्यं’ नाम कुमारभरणं धात्रीक्षीरदोष-संशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रह-

समुत्थानां च व्याधीनामुपशमार्थमिति सुश्रुतः । गौतममुनेरायुर्वेदकर्तृत्वं हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशे समुल्लिखितं वर्तते, यथा—

‘गौतमश्च महाभाग आगस्त्यः काश्यपस्तथा ।

आत्रेयः शाण्डिलश्चैव तथा नारदपर्वतौ ॥’

आयुर्वेदस्य कर्तारः.....’

इति । अतः पर्वतमुनिरप्यायुर्वेदाचार्य्य आसीदित्यवगम्यते ।

केचित् प्रकृतत्वगवेपिणो न्यायसूत्रकारं गौतमं धर्मसूत्रकाराद् गौतमादभिन्नमेव मन्यन्ते । काशिकावृत्तिकृतो वामनाचार्य्यस्य पुत्रो मस्करी खृष्टीयाष्टमशताब्द्यां गौतमीयधर्मसूत्रस्यैकं भाष्यं प्रणीतवान् । पदमञ्जरी-प्रणेता हरदत्तमिश्रो द्वादशखृष्टशताब्द्यां तदुपजीव्य मिताक्षरानाम्नी टीकामकरोत् । मस्करी हरदत्तश्च द्वावेव गौतमधर्मसूत्रस्य बहून्पाणिनीयपदानि दर्शयामासतुः । एतेन तथा ‘शिशुक्रन्द....’ (४।३।८८) इति सूत्रेण चानुमीयते गौतमोऽयं पाणिनेः प्राग्भावीति । लाट्यायन-द्राह्यायण-गोभिलैरपि गौतमस्य नामोल्लेखः कृत इति तेभ्योऽपि गौतमः पूर्ववर्त्येव ।

पुरा केवलं सामवेदीया ब्राह्मणा गौतमधर्मसूत्रेणानुशिष्टा आसन् । इदानीं तु न विद्यते तादृक् कोऽपि नियमः । तन्त्रवार्तिके भट्टपादैरुक्तम्— ‘पुरा सामगानां गौतमधर्मसूत्रम्, ऋग्वेदीयानां वशिष्ठधर्मसूत्रम्, वाजसनेयिनां शङ्खीयधर्मसूत्रम्, कृष्णयजुर्वेदिनां चापस्तम्बबौधायनधर्मसूत्रे इत्येवं व्यवस्थितत्वेऽपि कालक्रमेण तादृग् व्यवस्था तिरोहिता जाते’ति । यद् वा भवतु, स्वच्छन्दशास्त्रेषु तथाविधभेदव्यवस्था त्वद्यापि प्रचलति । तथा हि तन्त्राणां बहुविधत्वेऽपि तेषु कतिचिदध्वक्रान्तायां कतिचिद् रथक्रान्तायां कतिचिद् वा विष्णुक्रान्तायां व्यवस्थितानि दृश्यन्ते ; यदि तु कस्मिंश्चिदपि विषयविशेषे क्वचनापि तन्त्रे तूष्णीम्भावोऽवलोक्यते तर्हि तन्त्रान्तर-मतेन तत्र समाधानं विधीयते, यथा हि कोऽपि विषय-

विशेषो यदि कालीकुले न लभ्यते तर्हि तत्कूलोपासकाः श्रीकुलसिद्धान्तं
परिगृह्णन्तीति ।

न्यायसूत्रकार-धर्मसूत्रकारयोरैक्याभिधाने केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते । ते
सर्व्व उद्दालकपुत्रं श्वेतकेतुं धर्मसूत्रकारं गौतमं मन्यन्ते ; यतो गौतम
इत्यनयो वैशोपाधिः । उद्दालको गान्धारवासी सन्नपि काशीराजस्य
ब्रह्मदत्तस्य प्रधानमन्त्री बभूव । तत्पुत्रः श्वेतकेतुस्तत्तदशिलायां शिक्षाप्राप्तः
सन् महाराजस्य श्रीकरणाधिपोऽभवत् ।

पुं प्रकृत्योः सङ्गेन संसारः प्रवर्त्तते । विवाहो नाम तादृक्सङ्गस्यैव
रूपकविशेषः । विवाहमन्तरेण गृहधर्मादिपालनं न निर्व्वहति—इत्येवं
विविच्य स उद्दालको मन्थवादस्य पक्षपाती बभूव । अस्मिन् मन्थवादे
विवाहमधिकृत्य यद्यत् तेनैवोक्तं तत्तत् सर्व्वं गौतमेन धर्मशास्त्रे
समर्थितमित्येवंमतैक्यवशादौद्दालकिः श्वेतकेतुरेव धर्मसूत्रकार-गौतमत्वेन
तैरभ्युपगम्यते । अन्यैस्तु न ।

हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशादवगम्यते यदौद्दालकिश्चैतकेतुरपि वैद्यागमिक
आसीदिति ।

(८) सांख्यः कपिलमुनिः । महाभारतस्य शान्तिपर्व्वणि स्मर्य्यते—

‘सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते ।

हिरण्यगर्भो योगस्य वक्ता नान्यः पुरातनः ॥’

(३४६।६५) इति । इह सांख्यशब्दः शास्त्रवचनः कापिलस्मृतिवाचको
—वा । चरकमुनिराह हिमवत्प्रदेशस्थितायां मुनिसभायां सांख्यं आजगामेति ।
अत्र तु सांख्यशब्देन सांख्यप्रवक्ता कपिल उच्यते । बहुत्र शास्त्रविशेष-
नाम्ना लक्षणात् स्तत्कर्त्तव्यं गृह्यते, यथा ‘स्मृतिरप्याहे’त्युक्ते ‘स्मृतिकारो
मुनिरप्याहे’ति बुध्यते । शान्तिपर्व्वान्तर्गतराजधर्मपर्व्वणि स्मर्य्यते—

‘हन्तीति मन्यते कश्चिन्न हन्तीत्यपि चापरः’

इति । अत्र नीलकण्ठेनोक्तम्—‘अपरः सांख्यः कपिल इत्याशयः’ इति ।

कपिल आदिविद्वानित्यभिधीयते । आदिविद्वान् स्वारसिकचैतन्य-
सम्पन्न उपज्ञातो वेत्यर्थः । श्वेताश्वतरे च समान्नायते—

‘ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्त्ति’

इत्यादि (५।२) । अत एव गीतायामपि भगवता गीयते—

‘सिद्धानां कपिलो मुनिः’

(१०।२६) इति । सिद्धानामुत्पत्तितो विनैव प्रयत्नमधिगतधर्मादिपुरुषार्थानां
मध्ये कपिलमुनिरेवाग्रगण्य इत्याशयः । महाभारते स हि परमर्षिरित्युक्तम् ।
मुनयश्चोचुः—

‘ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतम्’

इति ।

श्रीमद्भागवतादिमतेन कपिलो भगवतः पञ्चमावतारः । पुष्करतीर्थे
कर्दममुनिना देवहूतीत्यभिधानायां पत्न्यामसौ समुत्पादितः । तत्त्वज्ञान-
प्रदानेन स मातरं संसारबन्धनाद् मोचयामासेत्येका शास्त्रीयप्रसिद्धिरस्ति ।
उक्तं च शिष्टैः—

‘कपिलेन मुकुन्देन देवहूती प्रबोधिता ।

सर्व्वतत्त्वविवेकेन तत् सांख्यमभिधीयते ॥’

इति । भागवतादीनां मतेन सगरवंशध्वंसकृदेव कपिलः सांख्यप्रवक्ता ।
शङ्कराचार्यस्तुवन्यथैव मन्यते । तथा हि २।१।१ शारीरकभाष्ये—
‘अन्यस्य च कपिलस्य सगरपुत्राणां प्रतप्तुर्वासुदेवनान्नः स्मरणादि’ति
तेनैवोक्तम् ।

कपिलमुनिः सांख्यदर्शनस्याद्यद्रष्टेयत्र परिडितानां वैमत्यं नास्ति ।
तेनैवं तत्त्वसमाससूत्राणि प्रोक्तानीति प्राचां मतम्, नवीनास्तु तथा न

मन्यन्ते । वयं तु प्राचां निर्णये स्थास्यामः । कपिलस्य शिष्य आसुरि
र्यस्यैकः श्लोक आचार्य्यपारम्पर्य्योपदेशादिदानीमपि विलसत्येव, यथा—

‘विविक्ते दृक्परिणतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते ।

प्रतिबिम्बोदयः स्वल्पे यथा चन्द्रमसोऽम्भसि ॥’

इति । आसुरिसम्बन्धे किञ्चन महाभारतीयमाख्यानमुपन्यस्य भगवान्-
छङ्कराचार्य्य आह—‘कपिलस्य ॥ महासुनेः सहोत्पन्नाश्चत्वारो धर्मादयः ।
तत्र ज्ञानाख्येन भावेनान्धे तमसि वर्त्तमानं जगद् दृष्टवतो मुनेः कर्णोत्पन्ना ।
तथा च प्रेर्यमाण आसुरिं सगोत्रब्राह्मणं वर्षसहस्रयातिनमागत्योवाच—
‘आसुरे रमसे त्वं गृहस्थधर्म्मणे’ति ? स तमाह—‘भगवन् न रमेऽहमि’ति ।
पुन वर्षसहस्रे पूर्णे तं गत्वा तथोवाच । सोऽपि ‘भगवन् न रमेऽहमि’त्युवाच ।
ततो मुनिना ‘यदि विरक्तस्त्वं तर्ह्येहि ब्रह्मचर्य्यं चर’ इत्यसावुक्तः । स च
तन्मतं प्रतिपद्य गृहस्थधर्म्मं त्यक्त्वा प्रव्रजितः । ‘तस्मै शिष्यायानुकम्पया
मुनिः संक्षिप्योपदेशं दत्तवान् ‘तम एव खल्विदमासीत् ; तस्मिन्स्तमसि क्षेत्रज्ञ
एव प्रथमः, तमः प्रधानम्, क्षेत्रज्ञः पुरुष उच्यते’ इति । आसुरिरपि
तमेव संक्षिप्तमुपदेशं पञ्चशिखाय स्वशिष्यायानुकम्पया प्रददौ । पञ्चशिखेन
मुनिना बहुधाकृतं तन्त्रम् । षष्ठितन्त्राख्यं षष्ठिखण्डं कृतमिति ।’ इति ।

पञ्चशिखमुद्दिश्य महाभारतस्य शान्तिपर्व्वणि स्मर्य्यते—

‘यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् ।

स मन्ये तेन रूपेण विस्मापयति हि स्वयम् ॥

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहु श्रिरजीविनम् ।

पञ्चस्रोतसि यः सन्नमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥

पञ्चज्ञः पञ्चकृत् पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ।

पुरुषावस्थमव्यक्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥’

(२१८६, १०, १२) इति । अत्र नीलकण्ठः । ‘स कपिलः, तेन पञ्च-

शिखसंज्ञेन तत्प्रशिष्यत्वात् तत्तुल्यमित्याशयः । पञ्चस्रोतसि मनसि निष्णात ऊहापोहकौशलवान्, पञ्चरात्रो नाम विष्णुत्वप्रापकः क्रतुः । पञ्चज्ञ इति । पञ्च अन्नमयप्राणमयमनोमयविज्ञानमयानन्दमयान् कोशान् मिथ आत्मनश्च विविक्ताञ् जानातीति पञ्चज्ञः, अत एव पञ्चकृत् पञ्च तद्विषयाण्युपासनानि करोति स पञ्चकृत् । पञ्च ‘शान्तो दान्त उपरतस्तिष्ठन्तुः समाहितो भूत्वाऽऽत्मन्येवात्मानं पश्यती’ति श्रुतेः शान्त्यादयो गुणा यस्मिन् स पञ्चगुणः । ततश्च ‘ब्रह्मविद् ब्रह्मैव भवती’ति श्रुतेः पञ्चभ्योऽतिरिच्यमानत्वाच्छिखेवेति पञ्चशिखं पुच्छं ब्रह्म, तज्ज्ञत्वान् मुनिरपि पञ्चशिखः । ननु पञ्चकृत् कथं षष्ठज्ञः स्यादिति चेत्, शृणु—यथाऽन्नमयं विकारमुपासीन स्तत्प्रकृतिमन्नं विराडाख्यमेति । एवं मायया विकृतमानन्दमयाख्यमुपास्य तत्प्रकृतिमेतीति न षष्ठोपास्तिः पृथग् वक्तव्या, षष्ठज्ञानाय तस्य पञ्चमोपास्तिफलत्वात्’ इति । केचित् पञ्चशिख-वार्षगण्ययोरभेदं मन्यन्ते । तन्न । महामारतस्य शान्तिवर्वणि—

‘पाराशरस्य विप्रर्षे वार्षगण्यस्य धीमतः ।

भृगोः पञ्चशिखस्यास्य कपिलस्य शुकस्य च ॥’

(३१६ अ० ५६-६०) इत्यत्र पृथक्त्वेन तयोः स्मरणात् ।

‘वृत्तिसारूप्यमितरत्र’ (१।४) इति योगसूत्रस्य भाष्ये भगवान् व्यास आह—‘तथा च सूत्रम्—‘एक एव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमिती’ति । अस्य तत्त्ववैशारदीटीकायां वाचस्पतिमिश्रेणोक्तम्—‘पञ्चशिखाचार्यस्य सूत्रमेकमेव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनमि’ति । सांख्यतत्त्वकौमुद्याटीकायां स्वप्नेश्वरसूरिणाऽपि वाचस्पतेरियमुक्तिः समर्थितैव । पुनरपि ‘एतेन भूतेन्द्रियेषु.....’ (३।१३) इति योगसूत्रीयभाष्ये भगवान् भाष्यकार आह—‘उक्तं च—‘रूपातिशया वृत्त्यतिशयाश्च विरुध्यन्ते । सामाख्यानि त्वतिशयैः सह प्रवर्तन्त इती’ति । अस्य तत्त्ववैशारदीटीकायां वाचस्पति-

मिश्र आह—‘अत्रैव पञ्चशिखाचार्य्यसंमतिमाह—उक्तं चेती’ति । न केवलमेतावन्मात्रम्, परं तु ‘सति मूले तद्विपाको जाल्यायुर्भोगः’ (२।१३) इत्यस्य योगभाष्ये स भगवानाह—‘प्रधानकर्म्मण्यावापगमनम् । यत्रेद-
मुक्तम्—‘स्यात् स्वल्पः सङ्करः सपरिहारः सप्रत्यवमर्षः कुशलस्य नापकर्षाया-
लमिती’ति । अत्रापि वाचस्पतिमिश्र आह—‘यत्रेदमुक्तं पञ्चशिखेन
स्वल्पः सङ्करः’ इत्यादि । एताभ्य उक्तिभ्य उपपद्यते यदनेन भगवता
पञ्चशिखाचार्य्येण सांख्ययोगसूत्रात्मकः कश्चिद् गद्यपद्यमयो ग्रन्थोऽपि
व्यरची’ति ।

श्रूयते हि यत् पञ्चशिखाचार्य्यो द्वाविंशतिं तत्त्वसमाससूत्राण्युपजीव्य
षष्टितन्त्रं रचयांचक इति । अहिवृद्धसंहितायामस्य कियांश्चर्नांश उद्धृतस्तत्र
तु कश्चित् प्रौढिवादो नोपलभ्यते । स च मूलग्रन्थो द्विधा विभक्त आसीत्,
तन्मात्रसर्गविषये दशखण्डात्मकः प्रथमो भागः, प्रत्ययसर्गविषयकः पञ्चाशत्-
खण्डात्मको द्वितीयो भागश्चेति । तत्र चरमे भागेऽविद्यादिपञ्चविपर्य्यय-
सम्बन्धे पञ्च खण्डाः, इन्द्रियाणां बुद्धेश्चाशक्तिविषयेऽष्टाविंशतिः खण्डाः,
नवतुष्टिविषये नव खण्डाः, अष्टानां सिद्धीनां विषयेऽष्ट खण्डाश्चासन् ।
अस्य ग्रन्थस्यात्यन्ताय विलोपः सञ्जातः । तदुक्तं विज्ञानभिन्नुणा—

‘कालार्कभक्षितं सांख्यशास्त्रं ज्ञानसुधाकरमि’ति ।

केचिदाहुः—

‘प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता ।

पारार्थ्यं च तथानैक्यं वियोगो योग एव च ॥

शेषवृत्तिरकर्तृत्वं मौलिकार्थाः स्मृता दश ।

विपर्य्ययः पञ्चविधस्तथोक्ता नव तुष्टयः ॥

करणाणामसामर्थ्यमष्टाविंशतिधा मतम् ।

इति षष्टिः पदार्थानामष्टाभिः सह सिद्धिभिः ॥’

इति । युक्तिदीपिकादिकृत्कान्यकुब्जाधिपतिवृद्धभोजीयराजवार्त्तिकोक्ताः षष्टिपदार्था एवमेव साकल्येन परिगणिताः । केषांचिन्मते सांख्यकारिकाकार ईश्वरकृष्णः पञ्चशिखस्य साक्षाच्छिष्य एव । तन्न । यद्यस्य तच्छिष्यत्वमभविष्यत् तर्हि सांख्यकारिकाया व्याख्याग्रन्थनिचये च तदुल्लेखोऽप्यवश्यमस्थास्यत् । एतत् पुनरभ्युपगन्तव्यं यत् षष्टितन्त्रमीश्वरकृष्णेन दृष्टं पठितं चेति । तथाहि ग्रन्थान्ते तेन कण्ठत उक्तम्—

‘सप्तत्यां किल येऽर्था स्तेऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य ।

आख्यायिकाविरहिताः परवादविवर्जिताश्चापि ॥’

इति ।

ब्रह्मसूत्राणामृजुव्याख्यायां विज्ञानभिन्नुराह—‘पञ्चशिखाचार्यस्तत्त्वसमासाख्यभाष्यस्य कर्त्ते’ति । तथा हि तस्य शिष्यो भावागणेशस्तदीये तत्त्वयाथार्यदीपने—‘समाससूत्राण्यालम्ब्य व्याख्यां पञ्चशिखस्य चे’त्याद्यभिहितवान् । अत एव तत्त्वसमाससूत्राणां पदतः कपिलोक्तत्वं सूपपन्नं तिष्ठति । संसारक्लिष्टाञ्छिष्यान् प्रत्यसौ यान्येव तत्त्वसमाससूत्राणि सानुक्रोशमवोचत् तानि वैद्यकशास्त्रस्य भित्तिमूलस्वरूपत्वात् सर्वान्युपरिष्ठात् प्रदर्श्यन्ते—

(क) ‘अथ तत्त्वसमाम्नायः’ इति । * अथेति माङ्गल्य आरम्भे वा । उक्तं च कोषकृता—‘मङ्गलानन्तरारम्भप्रश्रकार्तृस्येष्वथो अथ’ इति । तत्त्वेति अथौ प्रकृतयः षोडश विकाराः पुरुषश्चेति पञ्चविंशतितत्त्वानि यत्रोक्तम्—

‘पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत् ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥’

इति । समाम्नाय इति । समित्येकीभाव आडाभिमुख्य इति समाङ्-पूर्वस्य आघातोर्भ्यासार्थस्य कर्मणि कारके समाम्नायः । संसारहानाय

पञ्चविंशतितत्त्वानामभ्यासः कार्य इत्याशयः । ननु, तदभ्यासेन किं स्यात् ?

‘हस पिव लल मोद नित्यं विषयानुपभुञ्ज कुरु च मा शङ्काम् ।

यदि विदितं ते कापिलमतं तत् प्राप्स्यसे मोक्षसौख्यम् ॥’

इति ।

(ख) ‘अष्टौ प्रकृतयः’ इति । प्रकृतिरेका गुणानां साम्यरूपा, त्रिगुणात्मिका, महदाद्याः सप्तप्रकृतिविकृतयश्चेत्यष्टा प्रकुर्वन्तीति वैशेष्यादेव तद्वदादन्यायेन सूत्रितम्—‘अष्टौ प्रकृतयः’ इति । अष्टौ च प्रकृतयः कारिकया व्याख्याताः—

‘मूलप्रकृतिरविकृति महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्त’

(३) इति । अयमाशयः । प्रक्रियत उत्पद्यते यस्याः सा प्रकृतिः । मूलं च सा प्रकृतिश्चेति मूलप्रकृतिः सप्तानामाद्यं कारणमित्यर्थः । ‘अविकृति’-रिति । न विक्रियत इत्यविकृतिः । न कुतश्चिदुत्पद्यत इत्यर्थः । ‘महदाद्याः प्रकृतिविकृतयः सप्ते’ति । महान् सामान्याहंकारः स आद्यो यासां तास्तथाक्ताः । प्रकृतयश्च विकृतयश्चेति प्रकृतिविकृतयः । तत्र महान् सामान्याहंकारो विशेषाहंकारं जनयन् प्रकृतिः, मूलप्रकृतेरुत्पद्यमानो विकृतिः । विशेषाहंकारस्तन्मात्राणि जनयन् प्रकृतिः, महत् उत्पद्यमानो विकृतिः । तन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि पञ्च यथाक्रम-माकाशानिलानलोदकपृथिव्याख्यानि पञ्च महाभूतानि जनयन्तीति प्रकृतिः, विशेषाहंकारादुत्पाद्यमानानीति विकृतय इत्येतानि सप्त प्रकृतिविकृतय उत्पादकत्वादुत्पन्नत्वाच्च ।

(ग) ‘षोडश विकाराः’ इति । विशेषाहंकार स्वैविध्येन परिभाषितः—व्यैकारिकस्तैजसो भूतादिश्चेति । तत्र वैकारिकात् तैजससहायादुत्पन्ना-न्येकादशेन्द्रियाणि, भूतादेस्तैजससहायादुत्पन्नानि पञ्च तन्मात्राणि

६०

वृद्धत्रयी

चति षोडश विकाराः कार्यत्वात् । एतदुक्तं भवति—सात्त्विकविशेषा-
हंकाराद् राजसविशेषाहंकारसहायादुत्पन्नान्येकादशेन्द्रियाणि, तामस-
विशेषाहंकाराद् राजसविशेषाहंकारसहायादुत्पन्नानि पञ्च तन्मात्राणि
चेति षोडश विशेषा अविशेषेभ्य उत्पन्नत्वात् तत्त्वान्तराणामनुत्पादकत्वा-
च्चेति । अविशेषेभ्य उत्पद्यमानानामेतेषां विकाराणां नास्ति कश्चित्
तत्त्वान्तरपरिणाम इत्यत एते विशेषाश्चोच्यन्ते ।

(घ) 'पुरुषः' इति । प्रागेव चतुर्विंशतितत्त्वान्युपन्यस्य संख्या-
पूरणार्थमिदानीं पञ्चविंशतितमं पुरुषतत्त्वमुपन्यस्यते—पुरुष इति । । ननु
तत्त्वं न सृष्टिक्रमार्थं बोध्यम् । यतोऽयं पुरुषो निःसङ्गोऽप्युपरक्तोऽविवेकः ,
उपरागस्तु न जपास्फटिकयोरिव परं त्वभिमान इति ।

अयमेव प्रवक्तुराशयः । पञ्चविंशतितमोऽयं पुरुषो न प्रकृतिर्नापि
वा विकृतिर्भवति । ततो न किञ्चिदुत्पद्यत इति स न कस्यचित् प्रकृति-
र्नाप्ययं कुतश्चिदुत्पन्न इति न कस्यचिद् विकृतिरपीति । एवं च पञ्च-
विंशतितत्त्वानां सङ्कलनात् कपिलमुनिस्तत्त्वसंख्यातेति स्मर्यते । तथा हि
कपिलगीतायां भागवते च—

‘कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया ।

जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रकृतये नृणाम् ॥’

(११, ३, २४) इति ।

(ङ) 'त्रैगुण्यमिति । त्रिगुणानां सत्त्वरजस्तमसां भावत्रैगुण्यम् ।

ते च गुणा बहुभावाश्रिता भवन्ति यथा—

(अ) प्रकाशादिभावाश्रया गुणाः । उक्तं च—

‘सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद् रजो विद्यात् प्रवर्तकम् ।

तमो विमोहनं विद्यात् त्रैगुण्यं नाम कीर्तिकम् ॥’

इति । किं चान्यत् ?

(आ) अविनाभाववर्त्तिनो गुणा अन्योन्यसाहचर्यात् । तथा हि विष्णुगीतायां स्मर्यते—

‘अन्योन्यमिथुनाः सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्रगामिनः ।

रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥

तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।

उभयोः सत्त्वरजसो मिथुनं तम उच्यते ॥

नैषामादिः सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते ।’

इति । किं चान्यत् ?

(इ) अन्योन्याभिभवाश्च गुणा इति । रजस्तमसोरभिभवात् प्रशान्त-
वृत्तिरुत्पद्यते सत्त्वस्य दयादाक्षिण्यधर्मज्ञानाद्यात्मिका । सत्त्वतमसोरभि-
भवाद् रजस उत्कटवृत्तिरुत्पद्यते कामक्रोधदम्भाधर्माद्यात्मिका । सत्त्व-
रजसोरभिभवात् तमसो मूढा वृत्तिरुत्पद्यते नास्तिक्यदुर्मैधस्त्वाद्यात्मिका ।

किं चान्यत् ?

(ई) अन्योन्याश्रयाश्च गुणाः । तथा हि सत्त्वं प्रवृत्तिनियमावाश्रित्य
प्रकाशयति । रजः प्रकाशनियमावाश्रित्य प्रवर्त्तयति । तमः प्रकाशप्रवृत्ती
आश्रित्य नियमयति । त्रिदण्डविष्टम्भवदमी वेदितव्या इति ।

किं चान्यत् ?

(ऋ) अन्योन्यजननाश्च गुणाः । कदाचित् सत्त्वं रजस्तमसी
जनयति, यथा विश्वामित्रस्तपसा सत्त्वगुणमापन्नो रजःप्रभावेण वशिष्ठ-
समीपं गत्वा तमोगुणवशेन तत्परिभवाय प्रायतत । कदाचित् तमः
सत्त्वरजसी जनयति, यथा तमोग्रस्तेन रावणेन श्रीरामचन्द्रं द्विषताऽपि
सत्त्वोद्रेकात् प्रवृत्तिमादाय रजोवशेनोक्तम्—‘रामनामौषधं तत्र कारयेत्
पारलौकिकमिति । कदाचिद् रजः सत्त्वतमसी जनयति, यथा कश्चिद्
रजोमूलकतीर्थपर्यटनेन सत्त्वाभासमादाय प्रत्यागत्य स्पृष्टे—

‘इदं तीर्थमिदं तीर्थमितस्तीर्थमतः परम् ।
 इतो दूरतरं तीर्थं मया दृष्टं न तु त्वया ॥
 तव तीर्थफलं स्वल्पं मम तीर्थफलं महत् ।
 इति भ्रमन्ति ये तीर्थं ते भ्रान्ता न तु तैर्धिकाः ॥’

इति । किं चान्यत् ?

(लृ) अन्योन्यवृत्तयश्च गुणाः । तद् यथा, काचित् कामिनी कुल-
 शीलनयविनयरूपयौवनविलाससम्पन्ना सत्त्वसद्भावात् स्वामिनः सुखावहा
 भवति, रजःसद्भावात् सपत्नीनां दुःखं जनयति, तमःसद्भावात् ताम-
 विन्दानानां रागिणां मोहमुत्पादयति । अनेन दृष्टान्तेन गुणानामन्योन्य-
 वृत्तिकत्वं व्याख्यातम् । उक्तं च—

‘परिव्राट् कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।
 कृणपः कामिनी भक्ष्य इति तिस्रो विकल्पनाः ॥’

इति । किं चान्यत्—

अन्योन्यवृत्तयश्च गुणाः । प्रकाशचलोपष्टम्भस्वभावा गुणाः
 कार्यसाधनात् प्राक् सुन्दोपसुन्दवत् परस्परविरुद्धा न ध्वंसन्ते, परं तु
 वह्निवर्त्तिकातैलवत् संहत्य ते सर्व्व एकमेव पुरुषार्थं निष्पादयन्ति ।

(च) ‘सञ्चरः’ इति । परिणामक्रमत उत्पत्तिः सर्ग इति यावत् ।
 किहेतुकः सर्गः ? अत्रोच्यते—

‘पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य ।

पङ्ग्वन्धवदुभयोरपि संयोगस्तत्कृतः सर्गः ॥’

(सा० का०—२१) इति । तस्य क्रमादयस्तत्रैव व्याख्याताः,
 यथा—

‘प्रकृते र्महांस्ततोऽहंकारस्तस्माद् गणश्च षोडशकः ।

तस्मादपि षोडशकात् पञ्चभ्यः पञ्च भूतानि ॥

सात्त्विक एकादशकः प्रवर्तते वैकृतोदहंकारात् ।

भूतादेस्तन्मात्रः स तामसस्तैजसादुभयमे ॥

(सा० का०—२२, २५) इति । कारिकाणामर्थप्रपञ्चो भाष्यटीकादौ द्रष्टव्यः ।

(छ) 'प्रतिसञ्चरः' इति । प्रतिसञ्चरन्ति क्रियशून्यतया विलीयन्ते-
ऽस्यामिति प्रतिसञ्चरः प्रलयः । स च विपरिणामक्रमेणेति बोध्यम् ।
विपरिणामक्रमश्च—महाभूतानि तन्मात्रेषु, तन्मात्राणि सेन्द्रियाणि विशेषा-
हंकारे, विशेषाहंकारः सामन्याहंकाराख्ये महति, महांश्च मूलप्रकृताविति ।
तथा हि स्मर्यते मार्कण्डेयपुराणे—

‘यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत् ।

तदोच्यते प्राकृतोऽयं विद्वद्भिः प्रतिसञ्चरः ॥’

(६ अ०) इति ।

(ज) ‘अध्यात्ममधिभूतमधिदैवं चे’ति । अयमाशयः । महदहंकारे-
न्द्रियाणि स्वयमध्यात्मसंश्रितानि भवन्ति । ये च तेषां व्यवसायास्त
एवाधिभूतसंश्रिता भवन्ति । या या पुन दैवता मूलप्रकृतेः सत्त्वप्रधाना
उत्पद्यन्ते तास्ता एव महदादीनामाधिदैवत्यमापन्नास्तेषां स्फूर्तिकरणत्वा-
दिति । एवं च—बुद्धिरध्यात्मम्, बोद्धव्यमधिभूतम्, ब्रह्मा तत्रैवाधिदैवतम् ;
अहंकारोऽध्यात्मम्, अहंकर्तव्यमधिभूतम्, रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ; मनोऽध्यात्मम्,
सङ्कल्पयितव्यं विकल्पयितव्यं चाधिभूतम्, चन्द्रस्तत्रैवाधिदैवतम् ; श्रोत्र-
मध्यात्मम्, श्रोतव्यमधिभूतम्, दिशस्तत्राधिदैवतम् ; त्वगध्यात्मम्, स्पष्टव्य-
मधिभूतम्, वायुस्तत्राधिदैवतम् ; चक्षुरध्यात्मम्, द्रष्टव्यमधिभूतम्, सूर्य-
स्तत्राधिदैवतम् ; जिह्वाऽध्यात्मम्, रसयितव्यमधिभूतम्, आपस्तत्राधिदैवतम् ;
घ्राणमध्यात्मम्, घ्रातव्यमधिभूतम्, पृथिवी तत्राधिदैवतम् ; वागध्यात्मम्,
वक्तव्यमधिभूतम्, अग्निस्तत्राधिदैवतम् ; पाणिरध्यात्मम्, आदातव्यं प्रदातव्यं

वाधिभूतम्, इन्द्रस्तत्राधिदैवतम्; पादावध्यात्मम्, गन्तव्यमधिभूतम्, विष्णुस्तत्राधिदैवतम्, पायुरध्यात्मम्, उत्सृष्टव्यमधिभूतम्, मृत्युस्तत्राधिदैवतम्; उपस्थोऽध्यात्मम्, आनन्दयितव्यमधिभूतम्, प्रजापतिस्तत्राधिदैवतं चेति ।

(म्) 'पञ्चाभिबुद्धयः' इति । अयमस्य प्रपञ्चितार्थः । आभिमुख्या बुद्धिरभिवुद्धिरभिमानः । स चात्मपरामर्शप्रत्ययलक्षणः क्रियाविशेषः । तत्र संकल्पो विकल्पो वा मनसः क्रिया । इदं करणीयमित्यध्यवसायो बुद्धिक्रिया । अहं करोमीत्यहंकारक्रिया । शब्दादिविषयालोचनालक्षणा क्रिया ज्ञानेन्द्रियाणाम् । वचनादिव्यापारलक्षणा क्रिया कर्मेन्द्रियाणामिति पञ्चाभिबुद्धय इति ।

(ज) 'पञ्च कर्मयोनयः' इति । अस्यार्थः । धृतिः श्रद्धा सुखादिविविदिषाऽविविदिषादि चेति पञ्च कर्मयोनय इति ।

(ट) 'पञ्च वायवः' इति । बहुवचनान्तेन वायुशब्देन पञ्चप्राणादयो लक्ष्यन्ते । 'योऽयं प्राणः स वायुः (वृ० ३।१।५) इति श्रुतेः । प्राणापानव्यानोदानसमाना इति पञ्च वायवः । उक्तं च—

'प्राणोऽपानः समानश्चोदानश्च व्यान एव च ।

इत्येते वायवः पञ्च शरीरेषु शरीरिणाम् ॥'

इति । प्राण ऊर्ध्वगमनशीलो नासाग्रस्थायी वायुः । उक्तं च—'प्राणो नाम प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थानवर्त्ती'ति । अपानः पाश्चादिस्थायी वायुरधोगमनशीलः । उक्तं च—'अपानो नामावाग्गमनवान् पाश्चादिस्थानवर्त्ती'ति । व्यानो निखिलशरीरस्थायी वायुः । तदुक्तम्—'व्यानो नाम विष्वग्गमनवानखिलशरीरवर्त्ती'ति । उदान ऊर्ध्वमुत्क्रमणशीलः कण्ठस्थायी वायुः । तदुक्तम्—'उदानः कण्ठस्थानीय ऊर्ध्वगमनवानुत्क्रमणवायुरिति । समानो देहगतान्नरसादिनेता वायुः । उक्तं च—'समानः शरीरमध्यगता-

शितपीतान्नादिसमीकरणकरः' इति । समीकरणं हि परिपाककरणं रस-
रुधिरशुक्रपुरीषादिकरणमिति तद्विशेषज्ञाः ।

ननु, का दशा पुन नर्गकूर्म्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयानां यत्रोक्तं
सांख्यवृद्धैः—

‘उदगारे नाग आख्यातः कूर्म्मस्तून्मीलने स्मृतः ।

कृकरस्तु क्षुति ज्ञेयो देवदत्तो विजृम्भणे ॥

न जहाति मृतं चापि सर्व्वव्यापी धनञ्जयः ।’

इति । उच्यते । उपवायव एवैते नागादयः । मुख्येषु प्राणादिषु तेषा-
मन्तर्भावात् पृथक्त्वेन ते न समीरिताः । उक्तं च—‘प्राणे नागस्यान्तर्भावं,
अपाने कूर्म्मस्य, व्याने कृकरस्य, उदाने देवदत्तस्य, समाने धनञ्जयस्य
चे’ति । अत उक्तेषु प्राणादिषु नागादयोऽप्युक्ता भवन्त्येव ।

ननु, अपानादयोऽपि मुख्यस्यैकस्य प्राणस्य वृत्तिविशेषा भवन्ति ।
श्रूयते च बृहदारण्यके ‘प्राणोऽपानो व्यान उदानः समानोऽन इत्येतत् सर्व्वं
प्राण एव’ (१।५।३) इति । तत्र भगवान् भाष्यकार आह—‘अन
इत्येषां वृत्तिविशेषाणां सामान्यभूता सामान्यदेहचेष्टासम्बन्धिनी वृत्तिः ।
एवं यथोक्तं प्राणादिवृत्तिजातमेतत् सर्व्वं प्राण एवे’ति । अत एव प्राण
इत्युक्तऽपानादीनां च पुनरुल्लेखनमपार्थमिति चेत् ? मैवं मंस्थाः ।
श्रुतौ वृत्तिमतः प्राणस्य निरुपसर्गानशब्दवाच्यस्य पृथङ्निर्देशोऽपि प्राणादिवत्
तेषामपानादीनामपि पुनरुल्लेखात् तद्विवर्द्धेयं कल्पना न न्याय्येति ।

पौराणिका आहुः—वायवीयाः प्राणापानव्यानोदानसमानास्तदन्त-
र्भूता नागकूर्म्मकृकरदेवदत्तधनञ्जयाश्चेत्येतेषामधिष्ठातारो हि देवाः सद्यो-
जातवामदेवाधोरतत्पुरुषेशाना इति ।

(ठ) ‘पञ्चकर्मात्मानः’ इति । कर्म्मण्यात्मा मनो यस्य स
कर्मात्मा स्वादृष्टोपनिबद्धशरीरयुक्तः संसारी जीवस्ते । ‘कर्मात्मानः

कर्मप्रधानाः संसारिणः क्षेत्रज्ञाः शरीरिणः कर्मसंबन्धेन शरीरसंबन्धानु-
भवादेवमुच्यन्ते' इति (१।५३) मनुभाष्ये मेधातिथिः ।

पञ्च कर्मात्मान इति । तत्र वैकारिकः (सात्त्विकविशेषाहंकारः)
शुभकर्मकर्त्ता, तैजसो राजसविशेषाहंकारो वाऽशुभकर्मकर्त्ता, भूतादि-
स्तामसविशेषाहंकारो वा मूढकर्मकर्त्ता, सानुमानः शुभमूढकर्मकर्त्ता,
निरनुमानः शुभामूढकर्मकर्त्ता चेत्येते पञ्च कर्मकर्तारः कर्मात्मान इति ।

(ड) 'पञ्चपर्व्वीऽविद्या' इति । एतत् सूत्रं कपिलस्मृतमपि वार्षगण्यत
उपलब्धमिति केचित् । अविद्याशब्द इह विपर्य्ययपरामर्शः । पञ्च-
विपर्य्ययभेदा हि तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चति ।

स्मर्य्यते हि श्रीमद्भागवते—

ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् ।

महामोहं च मोहं च तमश्चाज्ञानवृत्तयः ॥

(१२।२) इति । अत्राह श्रीधरस्वामी भावार्थदीपिकायाम्—'ब्रह्मा
स्वसृष्टौ प्रथममविद्यावृत्तीः ससर्ज्ज । तत्र तमो नाम स्वरूपाप्रकाशो मोहो
देहादावहंबुद्धिः । महामोहो भोगेच्छा । तामिस्र स्तत्प्रतिधाते क्रोधः ।
अन्धतामिस्र स्तत्राशोऽहमेव मृतोऽस्मीति बुद्धिः । तदेवोक्तं वैष्णवे—

'तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।

महामोहस्तु विज्ञेयो ग्राम्यभोगसुखैषणा ॥

सरणं ह्यन्धतामिस्रं तामिस्रः क्रोध उच्यते ।

अविद्या पञ्चपर्व्वेषा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥"

इती'ति । अविद्या विपर्य्यय इति हैरण्यगर्भाश्च जगुः (पा० २।३ भाष्यम्) ।

तमोमोहमहामोह-तामिस्रान्धतामिस्रा इति क्रमस्तन्त्रसिद्धोऽविद्यायाः ।
तदनुसारेण श्रीधरस्वामिनो व्याख्या च दृश्यते । मूले तु क्रमाक्रमयोर-
किञ्चित्करत्वात् क्रम उपेक्षित इति मन्यामहे ।

वृद्धचरकीयवृत्तम्

६७

मतान्तरे पुनरविद्या त्रिविधा भवति—कारणाविद्या कार्याविद्या विज्ञेयिकाविद्या चेति । तत्र कारणाविद्या पारमेश्वरी माया । जीवानामविद्या कार्याविद्या । प्रातिभासिकसृष्टेरुपादानभूता या खल्वविद्या सा विज्ञेयिकाविद्या । आविद्यकस्य जीवस्य समुत्पन्ने तत्त्वज्ञाने तदीय-कार्याविद्या भगवत्कृपया निवर्तते । अत्रार्थे श्रुतिरपि शब्दयति—
'त्वं नः पिता योऽस्माकमविद्ययाः परं परं तारयसि' (प्रश्नोपनिषत् ६८)
इति ।

(६) 'अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः' इति । अस्यार्थः । एकादशेन्द्रियवधाः सप्तदश बुद्धिवधाश्चेति । एकादशेन्द्रियवधा यथा—

‘बाधिर्यमान्धाघातृत्वे मूकता जडता तथा ।

उन्मादकौण्यकुष्ठानि क्लैब्योदावर्तपङ्क्तुता ॥’

इति । ग्रन्थान्तरे चोक्तम्—

‘बाधिर्यं कुष्ठिताऽन्धत्वं जडताऽजिघ्रता तथा ।

मूकता कौण्यपङ्क्तुत्वे क्लैब्योदावर्तमन्दता ॥’

श्रोत्रयोर्बाधिर्यम् । चक्षुषोरन्धत्वम् । घ्राणस्याऽघ्रातृत्वं नासिकाया अजिघ्रता वा । वाचो मूकत्वम् । जिह्वाया जाड्यम् । मनस उन्मादः । पाण्योः कौण्यम् । पादयोः पङ्क्तुत्वम् । उपस्थस्य क्लैब्यम् । त्वचः कुष्ठः । पायो-रुदावर्त इति । बुद्धेरपि सप्तदशवधा अशक्तयस्तुष्टिसिद्धीनां विपर्ययेण । तुष्टिभेदा नव सिद्धिभेदाश्चाष्टौ ये तद्विपर्ययास्ते सप्तदशबुद्धिवधा इति ।

(७) ‘नवधा तुष्टिः’ इति । विपर्ययात् तुष्टिसिद्धीनामेव भेदक्रमो ज्ञातव्यः । तदाह—‘नवधा तुष्टिरिति । सूत्रमेतत् कारिकया व्याख्यातम्, यथा—

‘आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादान-काल-भाग्याख्याः ।

बाह्या विषयोपरमात् पञ्चनवतुष्टयोऽभिमतः ॥’

इति । अयमाशयः । आत्मनीत्यध्यात्मम् । अध्यात्मं भवा आध्यात्मिक्य-
स्तुष्टयश्चतस्रः—प्रकृतितुष्टिरुपादानतुष्टिः कालतुष्टिर्भाग्यतुष्टिश्चेति । एताः
सर्वा अम्भः-सलिल-मेघ-वृष्टि-शब्दैः शास्त्रे परिभाषिताः । यः कश्चित् प्रकृतिं
विज्ञाय विवेकसाक्षात्कारं चोपेक्ष्य तुष्ट आस्ते स प्रकृतितुष्टः । मोक्षस्तु
तेन नाप्यते । यः कश्चित् प्रकृतितत्त्वाधिगमानन्तरं त्रिदण्डकुण्डिकादि-
प्रव्रज्यालिङ्गमादत्ते, विवेकसाक्षात्कारे तु न प्रवर्तते स उपादानतुष्टः ।
तेनापि मोक्षो नाधिगम्यते । यदा कश्चन मोक्षः कालापेक्ष इत्यवधार्य
प्रकृतितत्त्वाधिगमे विवेकसाक्षात्कारे च न प्रवर्तते स कालतुष्ट एव ।
अशक्यो हि तस्यापि मोक्षलाभः । यः कश्चन मोक्षो भाग्यायत्त इति ब्रुवाणः
स्थितः प्रकृतितत्त्वावगमे विवेकसाक्षात्कारे च न प्रयतते स भाग्यतुष्ट-
स्तस्यापि मोक्षः सुदुर्लभ एव ।

बाह्यास्तुष्टयः पञ्चविषयोपरमात् । उपरमो वैराग्यम् । विषयेभ्य
उपरमो विषयोपरमो विषयव्यावृत्तिरिति यावत् । भोग्याः शब्दादयः पञ्च
विषयास्तेभ्यः पञ्चभ्य उपरमा अर्जनरक्षणक्षयभोगहिंसासु दाषदर्शनात् ।
अर्जनस्योपायाः सेवायाच्चाकृषिवाणिज्यादय एव । परं तु सेवा श्रवृत्ति-
रिति सेवकान् दुःखाकरोति । तदुक्तम्—

‘सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेद्’

(मनु० ४।६) इति । सेवा श्रवृत्तेरप्यधमेति केचित् । तदुक्तम्—

‘सेवा श्रवृत्तिर्यैरुक्ता न तैः सम्यगुदाहृतम् ।

खच्छन्दचारी कुत्र श्वा विक्रीतासुः कः सेवकः ॥’

इति । केचिदाहुः—

‘वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम् ।

पुंसां विवेकहीनानां सेवया न धनार्जनम् ॥’ इति ।

अन्येऽप्याहुः—

‘दृप्यदुरीश्वरद्वाःस्थदत्तचण्डार्द्धचन्द्रजाम् ।

वेदनां भावयन् प्राज्ञः कः सेवासु प्रसजते ॥’

इति । न च याच्ञा याचकं सुखाकरोति । नापि कृषिवाणिज्ये सुखाय
भवतः । तदुक्तम्—

‘क्षत्रधर्मे परा हिंसा याच्ञायां लाघवं महत् ।

असत्यमेव वाणिज्ये नानृतात् पातकं परम् ॥

सेवायां परमं कष्टं मृत्कीटस्तु कृषीबलः ।

द्यूते सर्वस्वनाशः स्याच्चौर्ये राजभयं महत् ॥

नाकाशात् पतति द्रव्यं जीविका सुखदा कथम् ।’ इति ।

प्रागुक्तं दोषजातं चर्चयतो धनार्जनादुपरतस्य या तुष्टिः सा पञ्चमी
ग्रन्थान्तरे पारमित्यभिधीयते ।

धनमप्यर्जयितुं शक्यं परं तु तद्वरक्षणमैकागारिकादिभ्यो दुःखमिति
भावयतस्तदुपरतस्य या तुष्टिः सा षष्ठी ग्रन्थान्तरे सुपारमित्युच्यते ।

धनमप्यर्जयितुं रक्षितुं च शक्यं परं तु तदुपभोगात् क्षीयत इति
क्षयदुःखं भावयतस्ततो व्यावृत्तस्य या तुष्टिः सा सप्तमी ग्रन्थान्तरे पारापार-
मित्युच्यते ।

धनमप्यर्जयितुं रक्षितुं क्षये च प्रतिविधातुं शक्यं परं तु तदुपभोगेन
कामा हि क्रमशो वर्द्धन्ते । तदुक्तम्—

‘न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवल्मेव भूय एवाभिवर्द्धते ॥

यश्चैतान् प्राप्नुयात् सर्वान् यश्चैतान् केवलांस्त्यजेत् ।

प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते ॥’

(मनु० २।६४-५) इति । स्मर्यते चादिपर्वणि—

‘यत् पृथिव्यां व्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

एकस्यापि न पर्याप्तिं तस्मात् तृष्णां परित्यजेत् ॥

(महाभा०—आदिप० ८५।१३) इति । विष्णुपुराणेऽप्युक्तम्—

‘मनोरथानां न समाप्तिरस्ति

वर्षायुतेनापि तथाब्दलक्षैः ।

पूर्वेषु पूर्वेषु पुन नवाना-

मुत्पत्तयः सन्ति मनोरथानाम् ॥’

इति । अत एव विषयलोलुपस्य तत्साधनाद्युत्पादने कष्टसम्भवो त्रिपत्तौ दुःखातिरेक इति विचारयतस्ततो निवृत्तस्य या तुष्टिः साऽष्टमी ग्रन्थान्तर उत्तमान्त इत्युच्यते ।

सर्वं सोढुं शक्यं परं तु भूतपीडनं विना न कोऽपि भोगः सम्भवतीत्यत्र हिंसादोषदर्शनाद् विषयविरसस्य या तुष्टिः सा नवमी ग्रन्थान्तरेऽनुत्तमान्त इति चोच्यते ।

एवं ह्याध्यात्मिकीभिश्चतसृभिर्बाह्याभिश्च पञ्चभिर्नवतुष्टय उक्ताः ।

(त) ‘अष्टधा सिद्धिरिति । कारिकया सूत्रमेतद् व्याख्यातम् । कारिका यथा—

‘ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुदृढप्राप्तिः ।

दानं च सिद्धयोऽष्टौ सिद्धः पूर्वोऽङ्कुशस्त्रिविधः ॥’

(सा० का० ५१) इति । विनैव सिद्धीरतत्त्वज्ञो दुःखैरभिहन्यमानो निरन्तरमेव संसरति । तस्य संसारहानाय तिष्ठो मुख्याः पञ्च तत्पूर्व-वृत्तत्वेन गौण्यः सिद्धय उच्यन्ते—‘अष्टधा सिद्धिरिति । सिद्धिर् मोक्षफलको विवेकख्यातिलाभः । जन्मान्तरीण-संस्कारवशेन यस्य बन्धमोक्षकारण-मनुभूयमानस्य प्रकृतिपुरुषयो भेदज्ञानमुत्पद्यते तस्य सिद्धिरुहहेतुका प्रथमा या च तारमित्युच्यते । अनुपयोगेन कस्यचित् सांख्यशास्त्रपाठमाकर्ण्य

यस्य तत्त्वज्ञानमुदेति तस्य सिद्धिः शब्दहेतुका द्वितीया सुतारमित्यस्या नामान्तरम् । उपयोगेन यदा सांख्यशास्त्रं शब्दतोऽर्थतश्चाधीत्य येन तत्त्वज्ञानमाप्यते तस्याध्ययनहेतुका सिद्धिस्तृतीया तारतारमित्युच्यते । विहन्यमानस्य दुःखस्य त्रित्वात् तद्विघातास्त्रय इत्येताः प्रमोद-मुदित-मोदमानाख्यास्तिष्ठ स्तद्विघातहेतुका मुख्याः सिद्धयो येषां भवन्ति ते कृतकृत्या उच्यन्ते । अधिगततत्त्वज्ञं सुहृद्विशेषं प्राप्य यो हि ज्ञानमधिगच्छति तस्य सुहृत्प्राप्तिपूर्विका सप्तमी सिद्धी रम्यकमित्युच्यते । दानमपि सिद्धिहेतुः । दानेन समाराधितात् तत्त्वदर्शिनो ज्ञानं येन प्राप्यते तस्य दानहेतुका सिद्धिः सदासुदितमित्युच्यते । 'अष्टधा सिद्धिरे'वं व्याख्याता । कारिकायास्तु व्याख्या तत्त्वकौमुद्यादौ द्रष्टव्या ।

(थ) 'अनुग्रहः सर्ग' इति । सृज्यत इति सर्गः । 'अनुग्रह'शब्देन प्रत्ययसर्ग-तन्मात्रसर्गयो गौविषाणवत् कुमारीस्तनवद्वा युगपदुत्पत्तिः सूच्यते । अतश्चक्रितमभिधत्ते सांख्यकारिकायामीश्वरकृष्णः—

‘न विना भावै लिङ्गं न विना लिङ्गेन भावनिवृत्तिः ।

लिङ्गाख्यो भावाख्य स्तस्माद् द्विविधः प्रवर्तते सर्गः ॥

(५२) इति । अत्र भावलिङ्गशब्दाभ्यां प्रत्ययसर्ग-तन्मात्रसर्गवुद्दिष्टौ । भावैरिति प्रत्ययसर्गमुपलक्षयति, लिङ्गमिति च तन्मात्रसर्गम् । तदाहुर्वचस्पतिमिश्रपादाः—‘तन्मात्रसर्गस्य पुरुषार्थसाधनत्वं स्वरूपं च न प्रत्ययसर्गाद् विना भवति एवं प्रत्ययसर्गस्य स्वरूपं पुरुषार्थसाधनत्वं च न तन्मात्रसर्गादित इत्युभयथा सर्गप्रवृत्तिः’ इति । एतदुक्तं भवति—भावैर्विना न लिङ्गनिष्पत्तिर्भावाश्रितत्वात्तिङ्गनाम्, न च लिङ्गं विना भावनिष्पत्तिर्लिङ्गाश्रितत्वाद् भावानामिति । माठराचार्योऽपि तद्वृत्तावाह—‘लिङ्गेन विना भावो न भवति भावैश्च विना लिङ्गं न भवति, यथाऽग्निना विना नोष्णत्वमुष्णत्वं विना नाग्निरिति । एतदेव

१०२

वृद्धत्रयी

सर्गसूत्रं स्पष्टयितुमीश्वरकृष्णेण द्विपञ्चाशत्तमी सांख्यकारिका प्रणीतेति
मन्यामहे ।

लोके पुनरनुग्रहशब्द आनुकूल्यार्थकः । उक्तं च—

‘विरूपोन्मत्तनिःस्वानामकुत्सापूर्वकं हि यत् ।

पूरणं दानमानाभ्यामनुग्रह उदाहृतः ॥’ इति ।

(द) ‘चतुर्दशविधो भूतसर्गः’ इति । चतुर्दशविधो भूतसर्गो यथा—
मानुष्य एकविधः सर्गः । ब्राह्मः प्राजापत्यः सौम्य ऐन्द्रो गान्धर्वो याक्षो
राक्षसः पैशाचश्चेत्यष्टविधो दैवसर्गः । पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरा इति
तैर्यग्योनश्च पञ्चधा भवति । तत्र पशवो गवाद्या ग्राम्याः । मृगाः
सिंहाद्या आरण्याः । यद्वा लोमगुच्छान्वितलाङ्गूलाग्रा पशवस्तदन्ये
मृगाः । पक्षिणो हंसाद्याः । सरीसृपाः सर्पादयः । स्थावरा वृक्षादयश्चेति ।
एषामपि जीवयोगः श्रूयते । तथा हि मन्त्रवर्गः—

‘विल्ववृक्ष महाभाग सदा त्वं शङ्करप्रियः ।

गृहीत्वा तव शाखां च देवीपूजां करोम्यहम् ॥

शाखाच्छेदोद्भवं दुःखं न च कार्यं त्वया प्रभो ।’

इति । स्मरति च भगवान् मनुः—

‘तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ।

अन्तःसंज्ञा भवन्त्येते सुखदुःखसमन्विताः ॥’

(३।४६) इति । स्मर्यते च महाभारते—

‘धनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ।

तेषां पुष्पफलव्यक्ति र्नीत्यं समुपपद्यते ॥

उष्णता म्लायते पर्णं त्वक् फलं पुष्पमेव च ।

म्लायते शीर्यते चापि स्पर्शस्तेनात्र विद्यते ॥

वाय्वग्न्यशनिनिर्घोषैः फलं पुष्पं विशीर्यते ।
 श्रोत्रेण गृह्यते शब्दस्तस्माच्छृण्वन्ति पादपाः ॥
 वल्ली वेष्टयते वृक्षं सर्व्वतश्चैव गच्छति ।
 न ह्यदृष्टेस्तु मार्गोऽस्ति तस्मात् पश्यन्ति पादपाः ॥
 पुण्यापुण्यैस्तथा गन्धै धूपैश्च विविधैरपि ।
 अरोगाः पुष्पिताः सन्ति तस्माज्जिघ्रन्ति पादपाः ॥
 पादैः सलिलपानाच्च व्याधीनां चापि दर्शनात् ।
 व्याधिप्रतिक्रियत्वाच्च विद्यते रसनं द्रुमे ॥
 वक्त्रेणोत्पलनालेन यथोद्धूतं जलमाददेत् ।
 तथा पवनसंयुक्तः पादैः पिबति पादपः ॥
 ग्रहणाच्च सुखादीनां छिन्नस्य च विरोहणात् ।
 जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥'

(भृशुभरद्वाजसंवादः—शान्तिप० १८४ अ०, १०—१७ श्लोकाः)
 इति । किमत्राधिष्ठेन वाच्यम्, महाभारतस्य भारतभावदीपाख्यटीकायां
 नीलकण्ठ आह—'वज्रमणोरपि मत्कुणशोणितस्पर्शाच्छीर्यमाणस्य चेतनत्वं
 व्याख्यातमिति । सर्व्वदर्शनसंग्रहस्थ-रामानुजदर्शने माधवाचार्य्य आह—
 'जीवस्य शरीरतया प्रकारभूतानि देवमनुष्यादिसंस्थानानीव सर्वाणि
 वस्तूनीति ब्रह्मात्मकानि तानि सर्वाणि । अतः—

देवो मनुष्यो यक्षो वा पिशाचोरगराक्षसाः ।

पक्षी वृक्षो लता काष्ठं शिला तृणं घटः पटः ॥'

इति । अत्र टीकाकृता वासुदेवेनोक्तम्—'काष्ठशिलादिष्वप्यनुद्भूतं
 चैतन्यमस्त्येवेति देवादिशब्दवत् काष्ठादिशब्दा अपि तत्तदर्थभिमानि-
 जीवान्तर्यामिपरमात्मपर्यन्तमेवार्थमभिदधतीति । भद्रमुक्तम् । सम्प्रति
 जडविज्ञानशास्त्रवित्तमेन जगदीशबसुमहोदयेन वैद्युतयन्त्रादिसाहायकेन

१०४

वृद्धत्रयी

परीक्षणानन्तरं प्रात्यक्ष्येण प्रमाणीकृतम्—जडानामपि प्रसुप्तचैतन्य-
मस्तीति ।

उक्तं च पौराणिकैः—

‘ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः ।

ईश्वरश्चिदिति प्रोक्तो जीवो दृश्यमचित् पुनः ॥’

(सर्वदर्शन स० ६२ पृ०) इति । चिज्जीवो भोक्ता, अचिज्जडपदार्थजातं
भोग्यम्, ईश्वरस्तयोरन्तर्यामी भूत्वा नियामको भवति ; एतत् तत्त्वत्रयं मिथो
भिन्नं मिथः संबद्धं च पारमार्थिकत्वात् । अत एवात्र ‘अचित्’-
पदस्थितनज ईषदर्थता तदल्पता वा ग्राह्या, न त्वभावार्थता, यथा—
अनुदरा कन्येति । उक्तं च शाब्दपारायणिकैः—

‘अभावश्च निषेधश्च तद्विरोधस्तदन्यथा ।

ईषदर्थश्च कुत्सा च नजर्था षट् प्रकीर्तिता ॥’

इति । मीमांसकैरप्युक्तम्—

‘तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता ।

अप्राशस्त्यं विरोधश्च नजर्थाः षट् प्रकीर्तिताः ॥’

इति । उक्तं च मेदिन्याम्—

‘नजभावे निषेधे च स्वरूपाथेऽप्यतिक्रमे ।

ईषदर्थे च सादृश्ये तद्विरुद्धतदन्ययोः ॥’

इति ।

(घ) ‘त्रिविधो बन्धः’ इति । बन्धः संसारचक्रबन्धः पुनरावर्तनमिति
यावत् । अत्र नैमित्तिको बन्ध उपलक्षितः । अज्ञानं निमित्तं बन्धो
नैमित्तिकः । स च त्रिप्रकारः प्राकृतो वैकारिको दाक्षिण्यश्चेति । उक्तं च—

‘प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च ।

दाक्षिणेन तृतीयेन बद्धो नान्येन मुच्यते ॥’

वृद्धचरकीयवृत्तम्

१०५

इति । तत्र येषां प्रकृतिरव्यक्तं वा नान्यस्तेषां प्रकृतिबन्धः । प्रकृतिबन्धो नाम प्राकृतो बन्धः । एतान् प्रकृतिलयानुद्दिश्य वायव्युच्यते—‘पूर्णं शतसहस्रं तु तिष्ठन्त्यव्यक्तचिन्तकाः’ इति । ये पुनरिन्द्रियभूताहंकार-बुद्धिनामो विकारान् पुरुषबुद्ध्या समुपासते तानधिकृत्येदं वाया उच्यते—

‘दश मन्वन्तरानीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः ।

भौतिकास्तु शतं पूर्णं सहस्रं त्वाभिमानिकाः ॥

बौद्धा दशसहस्राणि तिष्ठन्ति विगतज्वराः ।’

इति । एते खलु विदेहा येषां वैकारिको बन्ध उपलक्षितः । इष्टापूर्त्तेन पुरुषतत्त्वानभिज्ञानां कर्मवादिनां दाक्षिणको बन्धः कामोपहतत्वात् । इष्टापूर्त्तं दाक्षिणेति । तथा चोक्तम्—

‘अग्निहोत्रं तपः सत्यं देवानां परिपालनम् ।

अतिथि वैश्वदेवं च इष्टमित्यभिधीयते ॥

पुष्करिण्यः सभा वाप्यो देवतायतनानि च ।

अन्नप्रदानमारामः पूर्त्तमित्यभिधीयते ॥’

इति । इष्टापूर्त्तकारिणः प्रति भगवती श्रुतिरप्याह—

‘इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठं नान्यच्छ्रेयो वेदयन्ति प्रमूढाः ।

नाकस्य पृष्ठे सुकृतेन भूत्वेमं लोकं हीनतरं वा विशन्ति ॥’

(मुण्डक०—१।२।१०) इति ।

सांख्यकारिकायामीश्वरकृष्ण आह—

‘धर्मेण गमनमूद्धं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण ।

ज्ञानेन चापवर्गो विपर्ययादिष्यते बन्धः ॥’

(४४) इति । अस्य व्याख्या भाष्यटीकादौ द्रष्टव्या । अस्माभिरु विस्तरभयान्नोच्यते ।

(न) 'त्रिविधो मोक्ष' इति । मोक्षप्राप्तेरुपायस्त्रिविध इत्यभिप्रायः, मोक्षस्य नानात्वासम्भवात् । तत्र प्रथमोपायो विवेकसाक्षात्कारो यत्रोक्तम्— 'पुरुषार्थज्ञानमिदं गुह्यं परमर्षिणा समाख्यातम्' (सा० का०—६६) इति । पुरुषार्थज्ञानं पञ्चविंशतितत्त्वज्ञानमिति यावत् । उक्तं च—

‘पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत् ।

जटी मुखडी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥’

इति । तत्त्वज्ञानावगम उपायो मोक्षप्राप्तेरित्याशयः ।

रागसंज्ञयः परवैराग्यमन्यश्चैक उपायो मोक्षप्राप्ते र्यत्रोक्तं तत्रभवता योगभाष्यकारेण व्यासेन—‘ज्ञानस्यैव परा काष्ठा वैराग्यम्, एतस्यैव हि नान्तरीयकं कैवल्यम्’ (१।१६) इति । इदमप्यत्रावधेयं यत् कैवल्यं विवेकस्यापि न सद्भावः परवैराग्यवशात् तस्य च तत्र बह्विवत् स्वाश्रय-नाशकत्वादिति ।

कर्मक्षयो नैष्कर्म्यमपरश्चैक उपायो मोक्षप्राप्ते र्यत्रैव स्मरति भगवान्—‘न कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं पुरुषोऽश्नुत’ इति । अत्र कर्मणामनारम्भान्नैष्कर्म्यं नाश्नुत इति वचनात् तद्विपर्ययात् तेषामारम्भान्नैष्कर्म्यमश्नुत इति गम्यते ।

एतत् सर्वं मनसि निधाय परमर्षिराह—‘त्रिविधो मोक्षः’ इति ।

(प) ‘त्रिविधं प्रमाणमिति । उक्तं चाभियुक्तैः—

‘प्रत्यक्षमेके चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः ।

अनुमानं च तद्वैश्याः शब्दं च ते अपि ॥

न्यायैकदेशिनोऽप्येवमुपमानं च केचन ।

अर्थापत्त्या सहैतानि चत्वार्यहं प्रभाकरः ॥

अभावषष्ठान्येतानि भाट्टा वेदान्तिनस्तथा ।

सम्भवैतिह्युक्तानि तानि पौराणिका जगुः ॥’

इति । परमर्षिस्त्विह प्रमाणसंख्याविरोधं निराकर्तुमाह—‘त्रिविधं प्रमाणमिति । तिस्रो विधा यस्य तत् त्रिविधं न न्यूनं नाप्यधिकमिति त्रीण्येव प्रमाणानि ग्राह्याणि, अन्येषां प्रमाणानां तत्रैवान्तर्भूतत्वादित्यभिप्रायः ।

वृत्तावज्ञातार्थाविगाही चितिशक्तेः प्रतिबिम्बः प्रमा । तत्करणं वृत्तिः प्रमाणम् । शुद्धचेतनो वृत्तिसाक्षी प्रमाता । प्रमातृप्रमाणादिविषय-मधिकृत्य विष्णुपुराणादौ स्मर्यते—

‘प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणं वृत्तिरेव च ।

प्रमाऽर्थाकारवृत्तीनां चेतने प्रतिबिम्बनम् ॥

प्रतिबिम्बितवृत्तीनां विषयो मेय उच्यते ।

वृत्तयः साक्षिभास्याः स्युः करणस्यानपेक्षणात् ॥

साक्षाद्दर्शनरूपं च साक्षित्वं सांख्यसूचितम् ।

अविकारेण द्रष्टृत्वं साक्षित्वं चापरे जगुः ॥’

इति ।

प्रत्यक्षमनुमानमाप्तवाक्यं चेति प्रमाणं त्रिविधम् । अक्षरोराभिमुख्यं प्रत्यक्षम् (अव्ययीभावः) । ‘प्रतिपरसमनुभ्योऽक्षः’ इति गणसूत्रतष्टच्, ततो ‘यस्येति च’ (६।४।१४८) इति ‘इ’कारलोपः । इहाक्षिशब्द इन्द्रियाणामुपलक्षणम् । अतश्चक्षुः-कर्ण-नासिका-जिह्वा-त्वग्द्वारा वृत्ति-विशेष-निर्धारणी चित्तवृत्तिः प्रत्यक्षप्रमाणम् । एवं चेन्द्रियाणां विषयाः पञ्च प्रत्यक्षाः । लिङ्गज्ञानद्वारा लिङ्गिसामान्यनिर्धारणी वृत्तिरनुमानम् । एतदुक्तं भवति यदनुमानं लिङ्गसन्दर्शनात् प्रजायमानं ज्ञानमिति ।

प्रत्यक्षेणानुमानेन वा योऽर्थो नाप्यते स आप्तवाक्याद् ग्राह्यः । आप्तवाक्यं वेदः । स चालौकिकोपायबोधको भवति । तदुक्तम्—

‘प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते ।

एनं विदन्ति वेदेन तस्माद् वेदस्य वेदता ॥’

१०८

बृद्धत्रयी

इति । यद्वा—आप्तस्य वाक्यमाप्तवाक्यम् । कः पुनराप्तः ? विष्णु-
धर्मोत्तरे स्मर्यते—

‘रागद्वेषविनिर्मुक्तं आप्तं इत्यभिधीयते’

(३।५।१५) इति । अन्यत्राप्युक्तम्—

‘स्वकर्मण्यभियुक्तो यो रागद्वेषविवर्जितः ।

ज्ञानवाञ्छीलसम्पन्न आप्तो ज्ञेयस्तु तादृशः ॥’

इति । अत आप्तवाक्यं वेद ऋषिवाक्यं चेति । भगवांश्चरकमुनिराह—

‘रजस्तमोभ्यां निर्मुक्तास्तपोज्ञानबलेन ये ।

येषां त्रिकालममलं ज्ञानमव्याहतं सदा ॥

आप्ताः शिष्टा विबुद्धास्ते तेषां वाक्यमसंशयम् ।

सत्यं वक्ष्यति ते कस्मादसत्यं नीरजस्तमः ॥’

(च० स०—सू० ११ अ०) इति ।

चरके भगवान् पतञ्जलिरप्याह—‘अनुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्तृस्येन
निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी यः स आप्त’ इति ।

प्रमाणस्य त्रैविध्यमुक्तम् । परं तु का दशा पुन मीमांसक-
पौराणिकोक्तानामर्थापत्तिसम्भवाभावोपमानैतिह्यानां प्रमाणान्तराणाम् ?
उच्यते । अर्थापत्तिरनुमानविशेषो यथा वृष्ट्या मेघज्ञानमिति सांख्याः ।
अतस्तस्याः प्रमाणान्तरता नाभ्युपगम्यते । भाषापरिच्छेदे विश्वनाथ
आह—

‘अर्थापत्तेस्तु नैवेह प्रमाणान्तरतेष्यते ।

व्यतिरेकव्याप्तिबुद्ध्या चरितार्था हि सा यतः ॥’

(६१) इति । सम्भवः प्रमाणान्तरमिति पौराणिका आहुः । सोऽप्यनु-
मानमेव, न तु प्रमाणान्तरमिति सांख्या वैशेषिका नैयायिकाश्च । सम्भवो
हि व्याप्तिमूलकत्वादानुमानविशेषः, यथा ‘शतवान्’ इत्युक्ते ‘पञ्चाशद्वान्’

इति ज्ञानं सम्भवति । तस्य ज्ञानस्य ह्यनुमानेनैव निर्व्वाहः शतस्य पञ्चाशद्-
व्याप्यत्वादिति ।

अभावः पदार्थः । असमवायत्वे सत्यसमवाय इति सर्व्वदर्शनसंग्रह-
स्थित औलूक्यदर्शने माधवाचार्य्यः । समवायभिन्नत्वे सति समवायशून्य
इत्यर्थः । स च चतुर्विधः—प्रागभावः, प्रध्वंसः, अत्यन्ताभावः, अन्योन्या-
भावश्चेति । अन्ये त्वभावो द्विविधः—संसर्गाभावोऽन्योन्याभाव-
श्चेति । तत्राद्यस्त्रिविधः—प्रागभावः प्रध्वंसोऽत्यन्ताभावश्चेति । तदुक्तं
भाषापरिच्छेदे—

‘अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथा ध्वंसोऽप्यत्यन्ताभाव एव च ।

एवं त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इष्यते ॥’

(६) इति । सांख्याचार्य्यास्त्वाहुरभावोऽप्यनुमानभेदो न तु प्रमाणान्तर-
मिति ।

उपमानमिति । प्रसिद्धसाधम्म्यात् साध्यसाधनमुपमानम् । एतदुक्तं
भवति यत् प्रज्ञातेन सामान्यात् प्रज्ञापनीयस्य प्रज्ञापनमुपमानं यथा गोसदृशो
गवय इति । अस्य प्रमाणान्तरत्वप्रतिपादनाय नैयायिका इत्यमाचक्षते—
उपमितेः प्रत्यक्षादिप्रमितिभ्योऽतिरिक्तत्वाद् विलक्षणोपमितिकरणत्वेनोपमान-
मपि प्रमाणान्तरमिति । सांख्याचार्य्यास्त्वत्र विप्रतिपद्यन्ते । त आहु-
रुपमानं यथा गौरिव गवयो गोसदृशो गवयो वेत्यप्यनुमानमेवेति ।

ननु, ऐतिह्यं कस्मान्न प्रमाणं भवति ? तत्र संगिरन्ते पौराणिका
ऐतिह्यं प्रमाणान्तरमिति । उक्तं चाभियुक्तैः—

‘ऐतिह्यमनुमानं च प्रत्यक्षमपि चागमम् ।

ये हि सम्यक् परीक्षन्ते कुतस्तेषामबुद्धिता ॥’

इति । ऐतिह्यं खल्वज्ञातमूलप्रवर्त्तकः शब्दः प्रवादपारम्पर्य्यमेव । तच्च

‘इति होचुः’ इत्यनया विधया लोकपरम्परातः प्रचदरूपतामाप्नोति । सांख्यास्तु तत्र प्रत्यवतिष्ठन्ते । त आहुं न ह्यैतिह्यमातवाक्यत्वेन गृह्यते इत्येतस्य प्रमाणान्तरता न सम्भवति, गृह्यते चेत् तर्हि शब्दान्तर्गतत्वात् तदप्यनुमानविशेषत्वेन वेदितव्यमिति ।

प्रतिभा स्फूर्त्याख्यो बुद्धिविशेषः । केषांचिन्मते सा प्रत्युत्पन्न-बुद्धिरेव । उक्तं च—‘प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मते’ति । अस्याः प्रमाणान्तरता कुत्रचिन्नोपलभ्यते । माठराचार्यस्त्वाह—‘प्रतिभा यथा—

दक्षिणेन तु विन्ध्यस्य सह्यस्य तु यदुत्तरम् ।

पृथिव्यामासमुद्रायां स प्रदेशो मनोरमः ॥

इत्युक्ते तत्र शोभना गुणाः सन्तीति प्रतिभोत्पद्यते । प्रतिभा जानतां ज्ञानम् । साऽप्यनुमानमेवेति । (चतुर्थकारिका—माठरवृत्तिः) ।

(फ) ‘त्रिविधं दुःखमि’ति । आध्यात्मिकमाधिभौतिकमाधिदैविकं चेति त्रिविधं दुःखमित्यभिप्रायः । आत्मन्यध्यात्मम् । तत्र यद् भवति तदाध्यात्मिकम् । तच्च द्विविधं शारीरं मानसं चेति । तत्र वातपित्त-श्लेष्मणां वैषम्येण ज्वरादिदुःखं शरीरे भवतीति शारीरम् । यत् काम-क्रोधादिभिर्मनसि जायते तन्मानसम् । भूत इत्यधिभूतम् । भूतं प्राणि-मात्रमधिकृत्य भवतीत्यधिभूतमुच्यते । अधिभूतेभ्यो भवमाधिभौतिकम् । अधिभूतेभ्यश्चतुर्विधभूतग्रामेभ्यो जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जेभ्यः सकाशाद् यदुपजायते तदाधिभौतिकं दुःखम् । देव इत्यधिदैवम् । अधिदैवं भवमाधिदैविकम् (पा० ७।३।२०) इति । यद्वा दिवः प्रभवतीति दैवं तदधिकृत्य यदुपजायते तदाधिदैविकं शीतोष्णवातवर्षाऽंशनिपातादिकमिति । समाप्तश्च तत्त्वसमाम्नायः ।

तत्त्वसमाम्नाये कपिलमुनिना न कदाचिदीश्वरास्तित्वमभ्युपगम्यते । अतो हि सांख्यं निरीश्वरमित्युच्यते । अस्य निरीश्वरत्वं बुद्ध्वा पतञ्जलिमुनिर्योग-

शास्त्राभिधानं सेश्वरसांख्यं सस्मार । तत्र सूत्रितम्—‘ईश्वरप्रणिधानाद्वा’
 (१।२३) इति । अत्र भाष्यकार आह—‘प्रणिधानाद् भक्तिविशेषादावर्जित
 ईश्वरस्तमनुगृह्णात्यभिधानमात्रेण । तदभिधानमात्रादपि योगिन आसन्नतमः
 समाधिलाभः समाधिफलं च भवतीति । ततः प्रकृतिपुरुषव्यतिरिक्तः
 कोऽयमीश्वर इति जिज्ञासायामाह—‘क्लेशकर्म्मविपाकाशयैरपरामृष्टः पुरुष-
 विशेष ईश्वरः’ (१।२४) इति । किं च—‘तत्र निरतिशयं सार्व्वज्ञ्यबीजम्’
 (१।२५) इति । स एव—‘पूर्व्वेषामपि गुरुः कालेनानवच्छेदात्’
 (१।२६) इति । ततस्तत्प्रणिधानाङ्गं मन्त्रमप्याह—‘तस्य वाचकः
 प्रणवः’ (१।२७) इति । ईश्वरः प्रणवस्य वाच्य इत्यत्र फलितार्थः ।
 अतो वाचकमाख्याय प्रणिधानमाह—‘तज्जपस्तदर्थभावनम्’ (१।२८)
 इति । अत्र भाष्यकारेण विष्णुपुराणीयः श्लोक उद्धृतः—

‘स्वाध्यायाद् योगमासीत योगात् स्वाध्यायमाचरेत् ।

स्वाध्याययोगसम्पत्त्या परमात्मा प्रकाशते ॥’

(६।६।२) इति । स्थिते चैवंविधे तत्त्वे सर्व्वसिद्धान्तसंग्रहकारेणोक्तम्—

‘सांख्यशास्त्रं द्विधाभूतं सेश्वरं च निरीश्वरम् ।

चक्रे निरीश्वरं सांख्यं कपिलोऽन्यत् पतञ्जलिः ॥’

(६।१।२) इति । क्षन्तव्यं चैतदुद्ग्रन्थाभिधानम् । अधुना पुनरपि
 वयं मुनिकथाप्रसङ्गमारभामहे ।

(६) पुलस्त्यः सप्तर्षीणां मध्ये सुप्रसिद्ध एक ऋषिरेव । स ब्रह्मणः
 कर्णाभ्यां जात इत्येका प्रसिद्धिरन्या तु स ब्रह्मणो मानसपुत्र इति ।
 शास्त्रकाराः पठन्ति—

‘जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च ।

पुलस्त्यः पुलहश्चैव पञ्चैते वज्रवारकाः ॥’

इति । ब्रह्मवैवर्त्तमते तस्य पुत्रो विश्रवाः, ततः कुबेरो रावणः कुम्भकर्णो

विभीषणश्च जाताः । वैयाकरणा आहुः—‘यथा वालवायविदूराभ्यां वृत्तिस्तद्वद् विश्रवसोऽपत्यमिति वाक्ये विश्रवणरावणाभ्यां ‘वृत्तिरिति । अयमाशयः । ‘विदूराज्यः’ (पा० ४।३।८४) इति सूत्रतो यथा वैदूर्यमित्यत्र विदूरशब्दो वालवायस्य वाचक इति वालवायशब्द एव प्रत्ययमुत्पादयति न तु विदूरशब्दस्तथा रावणशब्दोऽपि विश्रवणशब्दस्य वाचक इति ‘विश्रवस्’शब्दः प्रत्ययमुत्पादयति न तु रावणशब्द एवेति । अतो धाराधिपतिना भोजेनोक्तम्—‘नश्च विश्रवसो विश्लोपश्च वा’ (सरस्वती-कण्ठाभरणीय ४।१।६० सूत्रम्) इति । विश्रवसोऽपत्यमिति वैश्रवणो विश्लोपपक्षे तु रावण इति भावः ।

(१०) नारदमुनि ब्रह्मणो ललाटाज्जात इत्येका शास्त्रीया प्रसिद्धिः ।
तथा हि हरिवंशे—

‘ललाटमध्यादसृजन्नारदं प्रियविग्रहम्’

(२१० अ०) इति । शास्त्रान्तरमतेन तु स पितामहस्य मानसपुत्र एव । अग्निपुराणे तु स्मर्यते—

‘कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽन्धती तथा’

इति । सङ्गीतविद्या तस्य रसनाग्रे नरीनृत्यते स्मेति प्रसिद्धिः । वैद्यशास्त्रे स भगवतः सनत्सुजातस्य शिष्यः । सनतो ब्रह्मणः सुष्ठु भगवद्ध्यानपूतेन मनसा न तु स्त्रीपुंसयोरन्योन्यसंयोगेन जातः सनत्सुजातः । कामातिरिक्त-कारणत्वात् सनत्सुजात इत्युक्तो भगवान् सनत्कुमारः । अत्रेदमाख्यानं वर्तते । विधाता स्वसृष्टौ प्रागविद्यावृत्तीः ससर्ज । एवं च ततस्तमो मोहो महामोहस्तामिस्रोऽन्धतामिस्रश्चाविर्बभूवुः । तमोऽविद्या । मोहोऽस्मिता । महामोहो राग इत्युच्यते । तामिस्रो द्वेष इत्युच्यते । अन्धता-मिस्रोऽभिनिवेशो मरणत्रासो वा (सां० का० ४८) । एते सर्वे योगशास्त्रे

बृद्धचरकीयवृत्तम्

११३

क्लेशत्वेन परिभाषिताः । क्लेशक्षये परमा शान्तिरिति बौद्धविशेषाणां च सिद्धान्तः । तदाह भदन्तः कविरश्वघोषः—

‘दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनीं गच्छति नान्तरीक्षम् ।
दिशं न याति विदिशं न याति स्नेहक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥
कृती तथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावनीं गच्छति नान्तरीक्षम् ।
दिशं न याति विदिशं न याति क्लेशक्षयात् केवलमेति शान्तिम् ॥’
(सौन्दरनन्दम् १६।२८, २९) इति ।

इमास्तु सर्वा अनिष्टपापसृष्टीरवलोक्य पितामह आत्मानं नाभ्यनन्दीत् ।
ततः पुनरपि स भगवद्ध्यानपूतेन मनसा निष्कियानूर्द्ध्वरेतसः सनत्सुजाता-
परनामकसनत्कुमारादीनसृजदिति ।

योगवाशिष्ठे सनत्कुमारमधिकृत्य काचिदाख्यायिका स्मर्यते । एकदा
भगवान् विष्णुः स्वर्गं ययौ । तत्र स देवानां सपर्यायां प्रतिगृह्य ध्यानानु-
रोधेन निश्चेष्टं सनत्कुमारं कृतावस्थानं ददर्श । अतः स क्रोधवशा-
दतिथिपरिभावीति मन्यमानस्तं शशाप, सनत्कुमारश्च विष्णुं विचारभ्रष्टत्वेन
गृहीत्वा तमप्यशापसीत् । तदुक्तं योगवाशिष्ठरामायणे—

‘सनत्कुमार स्तब्धोऽसि निष्कामगर्वचष्टया ।
अतस्त्वं भव कामार्तः शरजन्मेति नामतः ॥
तेनापि शापितो विष्णुः सर्वज्ञत्वं तवास्ति यत् ।
किञ्चित् कालं हि तत् त्यक्त्वा त्वमज्ञानी भविष्यसि ॥’

(वैराग्य प्र०) इति । एवं च परस्पराभिमतत्वात् सनत्कुमारस्तारक-
तारणाय पार्वतीनन्दनशरीरं परिगृह्य देवानां सेनानीरभूत्, विष्णुश्च
रावणोद्धरणाय कौशल्यातः श्रीरामरूपेणाविर्भूय कञ्चित् कालमात्मानं
विस्मृतस्तस्थौ । अथ क्षन्तव्यं च किञ्चिदुद्ग्रन्थाभिधानम् ।

सनत्कुमारसंहितायां लिखितमस्ति—

‘सनत्कुमारं योगीन्द्रं सिद्धाश्रमनिवासिनम् ।

नारदः प्रणिपत्याथ वचनं चेदमब्रवीत् ॥

भगवन् योगिनां श्रेष्ठ सर्वतन्त्रविशारद ।

सर्वरोगहरास्त्वत्तः कल्पाश्च विविधाः श्रुताः ॥

इदानीमक्षिरोगस्य शान्तिं ब्रूहि तपोधन ।’ इत्यादि ।

वैद्यशास्त्रे नारदस्य धातुलक्षणं सुप्रसिद्धम् । तत्र लिखितमस्ति—

‘वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य तु ।

लक्षणं लक्ष्यते सर्वं शुभाशुभफलप्रदम् ॥’ इति ।

हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशेऽस्य मुनेरायुर्वेदकर्तृत्वमुद्घुष्यते—‘आत्रेयः शाण्डिल-
श्चैव तथा नारदपर्वतौ ।.....आयुर्वेदस्य कर्तारः...’ इति ।

भक्तिशास्त्रे तस्य नारदपञ्चरात्रमेकमतिशोभनमवदानम् । अभिगमन-
मुपादानमिज्या स्वाध्यायो योगश्चेति पञ्चविधमुपासनं तत्रोपवर्णितमस्ति ।
तत्राभिगमनं नाम देवतास्थानोपलेपनादि, उपादानं नाम पुष्पादिपूजोपहार-
संग्रहः, इज्या नाम देवतापूजनम्, स्वाध्यायो नाम मन्त्ररहस्यानुसन्धान-
पूर्वको मन्त्रजापो वैष्णवसूक्तपाठो नामसङ्कीर्तनं शास्त्राभ्यासश्च, योगो नाम
हरिसन्धानं चेति । तदुक्तं नारदपञ्चरात्रे—

नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम्

आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ।

नान्तर्ब्रूहि यदि हरिस्तपसा ततः किम्

अन्तर्ब्रूहि यदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥’ इति ।

पञ्चरात्रशब्द एवं निरुच्यते—

‘रात्रं च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् ।

तेनेदं पञ्चरात्रं च प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’ इति ।

पञ्चविधं ज्ञानं यथा—

‘प्रथमं सात्त्विकं ज्ञानं द्वितीयं तु तदेव च ।

नैर्गुण्यं हि तृतीयं च ज्ञानं च सर्व्वतत्परम् ॥

चतुर्थं तु राजसिकं भक्तस्तन्नाभिवाञ्छति ।

पञ्चमं तामसं ज्ञानं विद्वांस्तन्नाभिवाञ्छति ॥

ज्ञानं पञ्चविधं प्रोक्तं पञ्चरात्रं विदुर्बुधाः ।’

इति । दृष्टिविशेषमाश्रित्य कैश्चिद् भण्यते पञ्चरात्रं सप्तर्षिभिरुपदिष्टत्वात्
सप्तविधम्, यथोक्तम्—

‘पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम् ।

ब्राह्मं शैवं च कौमारं वाशिष्ठं कापिलं परम् ॥

गौतमीयं नारदीयमिति सप्तविधं स्मृतम् ॥’

इति । कौमारं सनत्कुमारीयमित्यर्थः । वैष्णवैः खलु पञ्चरात्रमागमत्वेन
गृहीतम् । तथा हि प्रमाणचन्द्रिकायां शेषाचार्य्येणोक्तम्—

‘ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् ।

मूलरामायणं चैव पुराणं चैतदात्मकम् ॥

ये चानुयायिनस्तेषां सर्व्वे ते च सदागमाः ।’

मुक्तिस्वरूपमधिकृत्य पञ्चरात्राः समामनन्ति—

‘आ मुक्ते भेद एव स्याज् जीवस्य च परस्य च ।

मुक्तस्य तु न भेदोऽस्ति भेदहेतोरभावतः ॥’

अत एव नारदस्मृतः पञ्चज्ञानसाधनग्रन्थो नारदपञ्चरात्रम्, तन्मतानुयायिनः
पञ्चरात्रा इति बोधः ।

शास्त्रान्तरे पुनरनेन मुनिना स्मृतिपुराणादिग्रन्थाः कृताः । तानवलम्ब्य
प्रज्ञतत्त्वान्वेषिभिः कैश्चित् पाश्चात्यपरिडितैर्नारदस्य कालं प्रथमख्रिष्ट-
शताब्दीयत्वेन निरूप्य समालोचनं विस्तरेण कृतम् । एतादृक् समालोचन-

११६

वृद्धत्रयी

मस्तामि बह्वुश उपलब्धम् । शास्त्रप्रातिकूल्यात् तेषां मतवाद
उपेक्षितव्यः ।

(११) असित इति । ब्रह्मसूनुः प्रचेतास्तस्य सूनुरसितस्तस्य सूनु-
देवलो यो हि रम्भाशापेन मुनेरुद्दालकस्य सुजातानाम्भ्यां कन्यायामष्टावक्र-
रूपेण सञ्जातः । अष्टावक्रसंहिता नाम तस्यैक उत्कृष्टो ग्रन्थः । कहोल-
मुनिरस्य जनक आसीत् । अथर्ववेदस्य षष्ठकाण्डस्थिते १३६ सूक्तभाष्ये
लिखितमस्ति यदस्माद् वीतहव्यः केशवृद्धयर्थं नितनीनाम्नीमोषधिं समग्रही-
दिति । अस्य मुनेरायुर्वेदकर्तृत्वं हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशाच्चावगम्यते ।
तत्र लिखितमस्ति—

“असितो देवलश्चैव कौशिकश्च महाव्रतः ।

सावर्णिर्गालवश्चैव मार्कण्डेयस्तु वीर्यवान् ॥

आयुर्वेदस्य कर्तारः..... ।”

इति ।

(१२) अगस्त्यो नाम मित्रावरुणयोः पुत्रः । कुम्भसम्भवः कलसी-
सुतश्चेत्यस्य नामान्तरे भवतः । स ऋगथर्ववेदयोः कतिपयानां मन्त्राणां
द्रष्टा । अस्य भार्या लोपासुद्रा, पुत्र अगस्त्यापरपर्यायो दृढस्युः ।
सोऽपि वैद्यागमिक आसीत् । तदुक्तं हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशे—

‘गौतमश्च महाभाग आगस्त्यः काश्यपस्तथा ।

.....आयुर्वेदस्य कर्तारः.....॥’ इति ।

अस्य भार्यालाभप्रसङ्गे प्रथमखट्वशताब्दीयः कविरश्वघोष आह—

‘अगस्त्यः प्रार्थयामास सोमभार्यां च रोहिणीम् ।

तस्मात् तत्सदृशीं लेभे लोपासुद्रामिति श्रुतिः ॥’

(बुद्धचरितम् ४।७३) इति ।

वृद्धचरकीयवृत्तम्

११७

अगस्त्यपूजाया मन्त्रः—

‘काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमारुतसम्भव ।

मित्रावरुणयोः पुत्र कुम्भयोने नमोऽस्तु ते ॥’

इति ।

प्रार्थनामन्त्रश्च—

‘आतापि भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः ।

समुद्रः शोषितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥’

इति ।

लोपामुद्रार्घ्यमन्त्रश्च—

‘लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते ।

गृहाणार्घ्यं मया दत्तं मैत्रावरुणिवल्लभे ॥

इति रघुनन्दनः ।

लोपामुद्रा विदर्भाधिपतेः कन्या । विदर्भ इदानीं ‘विरार’नाम्ना प्रसिद्धः । उदग्रन्याभिधानं च क्षन्तव्यम् । अगस्त्यमुनेरगस्त्यसंहितासूक्तं प्रसिद्धमेव ।

(१३) वामदेवः सुप्राचीन ऋङ्मन्त्रादिद्रष्टा । तद्दृष्टाः सुप्रसिद्धा इमे मन्त्राः शान्तिकर्मणि प्रयुज्यन्ते—

“कया नश्चित्र आ भुवदूती सदावृषः सखा ।

कया शचिष्ठया वृता ॥

कस्त्वा सत्यो मदानां मंहिष्ठो मत्सदन्धसः ।

दृढा चिदारुजे वसु ॥

अभी धु णः सखीनामविता जरितृणाम् ।

शतं भवास्यूतये ॥”

(ऋग्वेद—३।६।२४, ४।३१।१-३ ; यजुर्वेद २७।३६-४१) इति ।

ऋग्वेदे 'भवास्यूतिभिरि'ति पाठः । अनुपासितगुरु वामदेव इत्येका प्रसिद्धिरस्ति । यद्वा भवतु, स उपज्ञाभूषित आसीदित्यत्र न विद्यते कोऽपि सन्देहावसर एव । अस्य मुनेरायुर्वेदकर्तृत्वं हेमाद्रे 'लक्षणप्रकाश'-नामकवैद्यकग्रन्थादवगम्यते । तत्र लिखितमस्ति—

“वसिष्ठो वामदेवश्च च्यवनो भारविस्तथा ।

विश्वामित्रो जमदग्नि भर्द्वाजश्च वीर्यवान् ॥

आयुर्वेदस्य कर्तारः.....”

इत्यादि ।

(१४) मार्कण्डेय इति । अस्योत्पत्त्यादि मार्कण्डेयपुराणीयरुद्र-सर्गाध्याये यथा—“मार्कण्डेय उवाच ।

देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत ।

श्रियं च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य या ॥

आयति नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।

भार्य्ये धातृविधान्रोस्ते तयो र्जातौ सुतानुभौ ॥

प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महायशः ।

मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥

धूमावत्यां समभवत्.....”

इति ।

अत एव मृकण्डुमुनिना मनस्विन्या गर्भे मुनिरयं समुत्पादितः । अस्य पत्न्या नाम धूमावतीति, पुत्रस्य च नाम वेदशिरा इति । मार्कण्डेयो यथा चिरजीवित्वमवाप तत्सर्वं नृसिंहपुराणे वर्णितमस्ति । अस्य मार्कण्डेय-पुराणं सुप्रसिद्धम् । सप्तशती तदन्तर्गतैव भवति ।

(१५) आश्वलायनः श्रौतसूत्रादिकं प्रणीतवान् । अश्वलस्य पुत्र-त्वादयमाश्वलायन इति नाम्ना प्रसिद्धः । अयं गृत्समदस्य वंशधरत्वेन

निरूपितः । गृत्समदशौनकवंशीयो महाशालशौनक आश्वलायनस्य गुरुरासीत् । अस्त्येवं प्रसिद्धिं र्यत्—‘गुरुशिष्यौ सम्भूय ऐतरेयारण्यकस्यान्तिमं भागद्वयं सङ्कलितवन्ताविति । एवं चानयोरवश्यमैतरेयमहिदासात् परवर्त्तित्वम् । स्मृतिकारो लघ्वाश्वलायनः कश्चिदन्य एव मुनिः । केचित्तु तं ७-६ खृष्टपूर्वशताब्दीयं मन्यन्ते ।

(१६) पारीक्षितिरिति । पारीक्षि मौद्गल्य इति नाम्नाऽपि प्रसिद्ध आसीत् । स एक आयुर्वेदविन्मुनिरेव । अनेन सह राजर्षेः काशीपते वर्मिकस्य क्वचिदायुर्वेदविषयको विचारो बभूव । तत्र वामकस्य प्रश्ने पारीक्षेः प्रतिवचनम्—

‘आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः ॥

स चिनोत्युपभुङ्क्ते च कर्म कर्मफलानि च ।

न ह्यृते चेतनाधातोः प्रवृत्तिः सुखदुःखयोः ॥’

(चरक स०-सू० २५।८-९) इति ।

असौ वामकश्चित्साकौमुदीकृद् द्वितीयकाशीपतिर्यो हि दिवोदासधन्वन्तरेरतिबुद्धप्रपितामहः । सम्भाव्यते यदसौ पारीक्षिः कस्मिंश्चित् समये ‘आसीन्दवानि’ति नाम्नि नगरे राज्यं बुभुजेति ।

(१७) भिच्छुरात्रय इति । असौ वह्निवेशभेडादेः समकालः आयुर्वेदविद् परिव्राजक आसीत् । चतुर्थाश्रमित्वाद् भिच्छुरित्यस्य ख्यातिः सञ्जाता । बुद्धदेवात् प्रागपि तापसा वानप्रस्थादनन्तरं भैक्षुकाश्रममाललम्बिरे । बुद्धसमकालको जीवकगुरुर्भिच्छुकात्रेयः षष्ठखृष्टपूर्वशताब्दीयो बौद्ध आयुर्वेदाचार्य आसीत् । स भिच्छुकात्रेयाद् बहूत्तरभव एव । चरकस्य सूत्रस्थानीयपञ्चविंशाध्याये काङ्कायन-भिच्छुकात्रेययोर्वादिप्रतिवादात्मकः संलापो वर्त्तते (२२-२५) ।

१२०

बृद्धजयी

(१८) भरद्वाज उतथ्यपत्न्यां ममतायां बृहस्पतिवीर्यात् सञ्जातः ।
उतथ्यो बृहस्पतेरग्रजः । बृहस्पतिवीर्यतो जातत्वाद् भरद्वाजो यथा
बृहस्पतेः पुत्रस्तथा क्षेत्रजत्वाद् उतथ्यस्यापि स पुत्रविशेषो भवति । तदस्य
नामनिर्व्वचनश्लोको विष्णुपुराणे पठ्यते—

‘मूढे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते ।

यातौ यदुक्त्वा पितरौ भरद्वाजस्ततस्त्वयम् ॥’

इति ।

भरद्वाजबुधयोस्तृप्तिविषये प्रथमखट्वशताब्दीयकनिष्कसभ्यः कविरश्व-
घोषभदन्त आह—

‘उतथ्यस्य च भार्यायां ममतायां महातपः ।

मास्त्यां जनयामास भरद्वाजं बृहस्पतिः ॥

बृहस्पते र्महिष्यां च जुह्वत्यां जुह्वतां वरः ।

बुधं विबुधकर्माणां जनयामास चन्द्रमाः ॥’

(बुद्धचरितम्—४।७४-७५) इति ।

उतथ्यपत्नी-बृहस्पत्योरिव बृहस्पतिपत्नी-चन्द्रमसो नीलीरागो दैवदुर्नियोग-
त्वेन विधेः परिहास इव प्रतिभातीति ।

वृक्षायुर्व्वेदे भरद्वाजो भृगुमुनेः शिष्यत्वेन प्रतीयते । अस्ति वा न
वा वृक्षादीनां जीवयोग इति विषयमधिकृत्य भरद्वाजस्य बलवती
विचिकित्सा भृगु-भरद्वाजसंवादादवगम्यते । तथा हि महाभारतीय-
शान्तिपर्व्वणि १८४ अध्याये स्मर्य्यते—

“भृगुस्त्वाच—

* * * *

चेष्टा वायुः खमाकाशमुष्माग्निः सलिलं द्रवः ।

पृथिवी चात्र सञ्जातः शरीरं पाञ्चभौतिकम् ॥

वृद्धचरकीयवृत्तम्

१२१

इत्येतैः पञ्चभिर्भूतैर्युक्तं स्थावरजङ्गमम् ।
श्रोत्रं घ्राणं रसः स्पर्शो दृष्टिश्चेन्द्रियसंश्लेषः ॥

भरद्वाज उवाच—

पञ्चभिर् यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः ।
स्थावराणां न दृश्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥
अनुष्मणामचेष्टानां घनानां चैव तत्त्वतः ।
वृक्षाणां नोपलभ्यन्ते शरीरे पञ्च धातवः ॥
न शृण्वन्ति न पश्यन्ति न गन्धरसवेदिनः ।
न च स्पर्शं विजानन्ति ते कथं पञ्चभौतिकाः ॥
अद्रवत्वादनग्नित्वादभूमित्वादवायुतः ।
आकाशस्याप्रमेयत्वाद् वृक्षाणां नास्ति भौतिकम् ॥

भृगुरुवाच—

घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः ।
तेषां पुष्पफलव्यक्तिर्नित्यं समुपपद्यते ॥

* * * *

ग्रहणात् सुखदुःखयोश्छिन्नस्य च विरोहणात् ।
जीवं पश्यामि वृक्षाणामचैतन्यं न विद्यते ॥”

(ग्रन्थस्यास्य १०२-३ पृष्ठे द्रष्टव्ये) ।

ततश्च स्थूणानिखननन्यायेन स्वाभिमतं द्रढयितुं पुनरपि महर्षिवर्यो

भृगुरुवाच—

“तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमारुतौ ।
आहारपरिणामाच्च स्नेहो वृद्धिश्च जायते ॥
जङ्गमानाञ्च सर्व्वेषां शरीरे पञ्च धातवः ।
प्रत्येकशः प्रभिद्यन्ते यैः शरीरं विचेष्टते ॥” इत्यादि ।

भरद्वाजो हि भुवि प्रथमो भिषक्तन्त्रप्रवर्त्तक इति कथानकमस्ति पौराणिकम् । स हि प्रायशः प्रयागक्षेत्रे कृतावस्थान आसीत् । अन्यो भरद्वाजो द्रोणपिता वर्णितचरो महाभारते । तयोः क आयुर्वेदप्रवर्त्तक इत्यत्र न निश्चायकं प्रमाणमुपलभामहे ।

भरद्वाज आयुरागमे सुनासीरस्य प्रथमो मनुष्यशिष्यः । स आत्रेय-स्यापि गुरुः । चरकस्य सूत्रस्थानीयद्वादशाध्याये 'कुमारशिरा भरद्वाज' इत्यस्य व्याख्यायां चक्रपाणिराह—'कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषण-मात्रेयगुरुभरद्वाजनिषेधार्थम्' (५) इति ।

व्याकरणाधिकारेऽपि भरद्वाज इन्द्रस्य प्रथमो मनुष्यशिष्यः । ऋक्तन्त्रे शाकटायनमुनिराह—'यथाचार्या ऊचुर्ब्रह्मा बृहस्पतये प्रोवाच बृहस्पति-रिन्द्रायेन्द्रो भरद्वाजाय भरद्वाज ऋषिभ्य ऋषयो ब्राह्मणेभ्यस्तं खल्वि-ममक्षरसमाम्नायमित्याचक्षते । न भुत्वा न नक्तं प्रब्रूयाद् ब्रह्मराशिरिति ।

केचित् पुनरात्रेयभरद्वाजयोरैकत्वं प्रतिपादयितुं प्रयतन्ते । तदसत् । चरकीयसूत्रस्थानस्य प्रथमाध्याये लिखितमस्ति—

“ऋषयश्च भरद्वाजाज् जगृहुस्तं प्रजाहितम् ।

दीर्घमायुश्चिकीर्षन्तो वेदं वर्द्धनमायुषः ॥

अथ मैत्रीपरः पुरयमायुर्वेदं पुनर्व्वसुः ।

शिष्येभ्यो दत्तवान् षड्भ्यः सर्व्वभूतानुकम्पया ॥”

(२७, ३०) इति ।

एताभ्यां श्लोकाभ्यामात्रेयभरद्वाजयो भिन्नत्वमेव प्रतिपाद्यते, आत्रेयो हि पुनर्व्वसुरिति । प्रागुद्धृतश्लोकयोरायुर्व्वेददीपिकायां चक्रपाणिरप्याह—'अत्र केचिद् भरद्वाजात्रेययोरैक्यं मन्यन्ते । तन्न । भरद्वाजसंज्ञया आत्रेयस्य कचिदपि तन्त्रप्रदेशेऽकीर्त्तनीति'ति ।

भरद्वाजिनं संहितैका प्रणीता । ग्रन्थस्तु नेदानीमुपलभ्यते । १६५६
खृष्टाब्दीय-कवीन्द्रसूच्यामस्या उल्लेखो दृश्यते ।

(१६) कापिष्ठलः सुप्राचीनश्छन्दःप्रवक्ता । स च पञ्चनदस्योत्तरत
इरावती-चन्द्रभागयोरन्तर्वर्तिनि कपिस्थलनाम्नि जनपदे प्रतिवसति स्म ।
कापिष्ठलिर्यस्य पुत्रः स कपिष्ठलो गोत्रप्रवर्त्तक ऋषिः । गोत्रशब्देन चेह
प्रवरमालादिस्थितं लौकिकं गोत्रं ग्राह्यम्, न तु पारिभाषिकम् । लोके हि
यत्पूर्विका सन्ततिः स आद्यपुरुषो गोत्रमुच्यते । पारिभाषिकं गोत्र-
विषयत्वमपत्यप्रत्ययमन्तरेण न सम्भवतीति पारिभाषिकगोत्रस्येहाग्रहणम् ।
पाणिनिना सूत्रितम्—‘कपिष्ठलो गोत्रे’ ८।३।६१ इति ।

कपिशब्दादुत्तरस्य स्थलस्य गोत्रे वाच्ये सस्य षो भवतीति कपिष्ठलः ।
लिङ्गं लोकतः सिद्धमित्यस्य पुंलिङ्गता । अगोत्रे तु कपेः स्थलं कपिस्थलम् ।
सम्भाव्यते यदसौ जनपदो वानरप्रधान आसीदिति ।

कस्मिंश्चिद् ग्रन्थे ‘कपिष्ठल’स्थले ‘कपिञ्जल’इति पाठ उपलभ्यते । स हि
वशिष्ठगोत्रीयः कपिञ्जलतन्त्रकार आयुर्वेदसम्प्रदायप्रवर्त्तक ऋषिविशेषः ।

(२०) कान्यकुब्जाधिपतेः कुशिकस्य पौत्रो राज्ञो गाधिनः सूनु
विश्वामित्रः क्षत्रियोऽपि तपोबलेन ब्रह्मर्षिं बभूव ।

तदुक्तमश्वघोषेण—

‘यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे

तद्गाधिनः सूनुखाप राजन् ।

बेलां समुद्रे सगरश्च दध्रे

नेक्षाकवो यां प्रथमं बबन्धुः ॥’

(बुद्धचरितम्—१।४४) इति ।

अस्य मुनेरुत्पत्तिः कालिकापुराणीय ८४ अध्याये वर्णिताऽस्ति । विश्वं
मित्रमस्येति पूर्वपददीर्घः । स्कन्दपुराणीयविष्णुखण्डादवगम्यते यद्

१२४

बृद्धत्रयी

विश्वामित्रः कौत्सस्यैकमात्रगुरुरासीदिति । एतस्मादनुमीयते यद् विश्वामित्र एव वरतन्तुः, कौत्सश्च वारतन्तवीय इति । अस्य निर्व्वचनम्—वरः श्रेष्ठस्तन्तुः पुत्रः सुश्रुत इति यावद् यस्य स वरतन्तु विश्वामित्र इति । वयसि विनिर्गतेऽपि कौत्समुनिर्वभाषे मन्त्रा अनर्थकाः (निरुक्तम् १।१५।२) इति । विश्वामित्रस्य पुत्राः सुश्रुतगालवादयः । शुनःशेषस्तु तस्य कृत्रिमपुत्रः ।

विश्वामित्रदृष्टगायत्रीजपेनास्माभिः सावित्री समुपास्यते, विश्वामित्रात् पूर्वं गाधिमदग्निःकुशिकवशिष्टादयः ऋषयः ऋग्वेदीयपञ्चममण्डलस्थं शवावाश्वदृष्टम्—

‘तत्सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ।

धियो यो नः प्रचोदयात् ॥’

(ऋ० ५।६।८।१) इत्यनुष्टुप्मन्त्रं जप्त्वा वाग्देवताया उपासनं साधितवन्तः । यया सर्वे भावाः प्रसूयन्ते सैव सावित्री । उक्तं च—

‘सविता सर्वभूतानां सर्वभावान् प्रसूयते’

इति ।

अथर्ववेदस्य कौशिकसूत्रं विश्वामित्रप्रणीतम् । तत्राथर्वणमन्त्राणां विनियोगा उपदिष्टाः । हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशाद् विश्वामित्रर्षेरायुर्वेदकर्तृत्वमवगम्यते । तत्रास्ति—

‘वसिष्ठो वामदेवश्च च्यवनो भारविस्तथा ।

विश्वामित्रो जमदग्निर्भरिद्वाजश्च वीर्यवान् ॥

आयुर्वेदस्य कर्तारः ॥’ इति ।

(२१) आश्वमेधः प्राचीनो विशिष्टाद्वैतवादवैदान्तिक आसीत् । ऋग्वेदीयं विश्वकर्म्मदृष्टं मन्त्रजातं विशिष्टाद्वैतवादस्य प्रधानमुपजीव्यम् (१०।६।८।३-७) । भगवानाश्वमेधो विशिष्टाद्वैतवादपोषकतया मन्त्रानामेतेषां तात्पर्यमुद्घाटितवान् । अतएव वेदान्ते बादरायणेनापि—

‘अभिव्यक्तरीत्याश्मरथ्यः’ इति सूत्रितम् । पूर्वोत्तरोभयमीमांसयो-
राश्मरथ्यमतोल्लेखदर्शनादनुमीयते यदसौ प्राङ् मीमांसक आसीत् ततश्च
विशिष्टाद्वैतवादी संवृत्त इति । बोधायन-द्रमिडाचार्यवर्षोपवर्षरामानुज-
सुदर्शनादयः परवर्त्तिन आचार्या आश्मरथ्यस्य पन्थानमवलम्बितवन्तः ।

(२२) भार्गव इति । भार्गवप्रमितिः सन्नेपेण भार्गव इत्युच्यते ।
स चैक आयुर्वेदाचार्यो मुनिः । वृद्धजीवकीयतन्त्रेऽप्यस्य नामोपलभ्यते ।
असौ भृगुमुने वैशधर एव । अनेन ‘भार्गवसंहिता’ प्रणीता । काल-
वशेनास्य ग्रन्थस्य विलोपः सञ्जातः ।

(२३) च्यवनो ब्रह्मवैवर्त्तमते भास्करशिष्य ‘श्च्यवनसंहिता-जीव-
दाना’दिवैद्यकग्रन्थप्रणेता च । इदानीं तस्य ग्रन्थो नोपलभ्यते । सत्सु बहुखपि
च्यवनेषु वैद्यागमिकस्त्वसौ मुनि भृगुना स्वपत्न्यां पुलोमायामुत्पादित एव ।
अतः सोऽपि भार्गव इत्युच्यते । च्यवनमुनिः शर्यातिपुत्रीं सुकन्यामुपयेमे ।
अश्विद्वयदत्तेन येनौषधेनास्य रूपयौवनादि पुनरागतं तदौषधं ‘च्यवनप्राश’
इति नाम्ना सुप्रसिद्धमेव । एतदुपाख्यानमृग्वेदेऽश्विसूक्ते समान्नायते—

“युवं च्यवानमश्विना जरन्तं पुन युवानं चक्रथुः शचीभिः ।

युवो रथं दुहिता सूर्यस्य सह श्रिया नासत्यावृणीत ॥”

(१म, ११७-सू० १३ ऋक्) इति ।

अत्र हि यश्च्यवानः श्रूयते स एव गच्छता कालेन स्मृत्यादौ हस्ता-
मापन्नश्च्यवनः सञ्जात इति । तथा हि महाभारते स्मर्यते—

“सौतिरुवाच—

अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्रत्नः प्रजहार ताम् ।

ब्रह्मन् वराहरूपेण मनोमारुतरंहसा ॥ १ ॥

ततः स गर्भो निवसन् कुक्षौ भृगुकुलोद्बह ।

रोषान्मातुश्च्युतः कुक्षेश्च्यवनस्तेन सोऽभवत् ॥ २ ॥

१२६

वृद्धत्रयी

तं दृष्ट्वा मातुरुदराच्चुतमादित्यवर्चसम् ।
 तद्रक्षो भस्मसाद्भूतं पपात परिसुच्य ताम् ॥ ३ ॥
 सा तमादाय सुश्रोणी ससार भृगुनन्दनम् ।
 च्यवनं भार्गवं पुत्रं पुलोमा दुःखमूर्च्छिता ॥ ४ ॥
 तां ददर्श स्वयं ब्रह्मा सर्व्वलोकपितामहः ।
 रुदतीं वाष्पपूर्णार्क्षीं भृगो भार्य्यामनिन्दिताम् ॥ ५ ॥
 सान्त्वयामास भगवान् बधूं ब्रह्मा पितामहः ।
 अश्रुविन्दूद्भवा तस्याः प्रावर्त्तत महानदी ॥ ६ ॥
 आवर्त्तन्ती सृतिं तस्या भृगोः पत्न्यास्तपस्विनः ।
 तस्या मार्गं सृतवतीं दृष्ट्वा तु सरितं तदा ॥ ७ ॥
 नाम तस्यास्तदा नद्याश्चक्रे लोकपितामहः ।
 बधूसरेति भगवांश्च्यवनस्याश्रमं प्रति ॥ ८ ॥
 स एवं च्यवनो जज्ञे भृगोः पुत्रः प्रतापवान् ।
 तं ददर्श पिता तत्र च्यवनं ताञ्च भाविनीम् ।
 स पुलोमां ततो भाय्यां पप्रच्छ कुपितो भृगुः ॥ ९ ॥

भृगुर्वाच—

केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते ।
 न हि त्वां वेद तद्रक्षो मद्भार्य्यां चारुहासिनीम् ॥ १० ॥
 तं त्वमाख्याहि तं ह्यद्य शत्रुमिच्छाम्यहं रूपा ।
 विमेति को न शापान्मे कस्य चायं व्यतिक्रमः ॥ ११ ॥

पुलोमोवाच—

अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता ।
 ततो मामनयद्रक्षः क्रोशन्तीं कुररीमिव ॥ १२ ॥

साऽहं तव सुतस्यास्य तेजसा परिमोक्षिता ।

भस्मीभूतञ्च तद्रक्षो मामुत्सृज्य पपात वै ॥ १३ ॥

सौतिरुवाच—

इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् ।

शशापाग्निमतिक्रुद्धः सर्व्वभक्षो भविष्यसि ॥ १४ ॥”

(आदिपर्व्व—६ष्ठ अध्याय) इति ।

आदिकवि भगवान् वाल्मीकिश्च्यवनमुनेः पुत्र इत्येका शास्त्रीया प्रसिद्धिरस्ति । तदुक्तमश्वघोषेण—

‘वाल्मीकिरादौ च ससर्ज पद्यं जग्रन्थ यन्न च्यवनो महर्षिः ।

चिकित्सितं यच्च चकार नात्रिः पश्चात्तदात्रेय ऋषिर्जगद ॥’

(बुद्धचरितम्—१।४३) इति ।

(२४) अभिजिदिति । असावपि प्राचीन आयुर्व्वेदाचार्य्यः । विष्णुपुराणादवगम्यते यदसौ चन्दनोदकदुन्दुभेः पुत्र अभिजित्यस्य पिता चेति ।

(२५) गार्ग्यमुनिरथर्व्ववेदस्य नानामन्त्राणां द्रष्टा गार्ग्यसंहिताकारश्च । गार्ग्यसंहिता वैद्यशास्त्रीयो ग्रन्थः । इदानीमस्य विलोपः सञ्जातः । १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामस्य समुल्लेखो दृश्यते । शब्दाधिकारे गार्ग्य एकः प्रामाणिक आचार्य्यः । अस्य ‘अक्षरतन्त्रसूत्रं’ नाम व्याकरणं सुप्रसिद्धम् । शाकटायनः शब्दाधिकारे व्युत्पत्तिवादी, अयं त्वव्युत्पत्तिवादी । अनयो र्मतवादो यास्कस्य निरुक्ते द्रष्टव्यः । सम्भाव्यते वाचस्पती गार्गी गार्ग्यमुनेः पितृष्वसासीदिति ।

(२६) शाण्डिल्यमुनिर्गौत्रप्रवर्त्तको भक्तिशास्त्रकारकश्च । अस्य शाण्डिल्यसूत्रनामकशास्त्रस्य भाष्यं सांख्यतत्त्वकौमुदीटीकाव्याख्याकर्त्रा स्वप्नेश्वरसूत्रिणा प्रणीतम् । तत्राद्यश्लोको यथा—

‘प्रपद्य परमं देवं श्रीखण्डेश्वरसूरिणा ।

शाण्डिल्यशतसूत्रीयं भाष्यमाभाष्यतेऽधुना ॥’

इति । शाण्डिल्यः शाण्डिलमुने वंशधरः ।

(२७) कौण्डिन्यः कुण्डिनस्य गौत्रापत्यम् । असावपि प्राचीन आयुर्वेदाचार्यो मुनिः । कस्मिंश्चित् समये शिवकोपाद् भगवता ‘विष्णुना रक्षितत्वादस्य ‘विष्णुगुप्त’ इति ख्यातिः सञ्जाता । तथापि ब्राह्मणसमाजे स निकारमाप । तदुक्तम्—‘ब्राह्मणेभ्यो दधि दीयतां तक्रं कौण्डिन्याये’ति । अत्र सामान्यविहितं दधिदानं साक्षादादिष्टेन तक्रदानेन कौण्डिन्याद् बाधितमिति कौण्डिन्यस्य निकारः स्पष्टं व्यज्यते । कौण्डिन्यः पाणिनितः पुरातन एव । ‘आगस्त्य-कौण्डिन्योः.....’ (२।४।७०) इति पाणिनि-सूत्रादेतदवगम्यते ।

(२८) वार्द्धिः प्रचेता यस्य पत्नी मारिषाऽपरपर्याया वृद्धकन्या वार्द्धी । अनयो विवरणं महाभारतविष्णुपुराणादौ द्रष्टव्यम् । इह तु वार्द्धिनामा कश्चिद् वनाश्रय आयुर्वेदविदमुनिरिति मन्यामहे ।

(२९) देवल इति । असितमुनिः स्वभार्यायामेकपर्णायां द्वौ पुत्रावुत्पादितवान्—देवलः शाण्डिल्यश्चेति (कूर्मपुराणम्) । हेमाद्रेर्लक्षणप्रकाशादवगम्यते यद् देवल आयुर्वेदविदासीदिति । स हि रम्भाशापेन मुनेरुद्दालकस्य सुजातानाम्भ्यां कन्यायामष्टावक्ररूपेण जन्म लेभे । कहोलमुनिरस्य जनक आसीत् । असौ देवलसंहिताप्रणेता स्मृतिकार आयुर्वेदाचार्यश्च । अष्टावक्रसंहिता हि विद्वद्भिर्नितरामाद्रियते । तत्र ज्ञानविज्ञानसम्पन्नो मुनिर्मुक्तिकामनया समुपेतं महाराजं जनकं शमदमाद्यधिकार-स्वीकारपूर्वकमात्मतत्त्वमुपदिदेश—

‘मुक्तिमिच्छसि चेत् तात विषयान् विषवत् त्यज ।

क्षमार्जवदयातोषसत्यं पीयूषवद् भज ॥

न पृथ्वी न जलं नाग्निं न वायुं न वा भवान् ।
 एषां साक्षिणमात्मानं चिद्रूपं विद्धि मुक्तये ॥
 यदि देहं पृथक्कृत्य चित्ति विश्राम्य तिष्ठसि ।
 अधुनैव सुखी शान्तो बन्धमुक्तो भविष्यसि ॥
 न त्वं विप्रादिको वर्णो नाश्रमी नाक्षगोचरः ।
 असङ्गोऽसि निराकारो विश्वसाक्षी सुखी भव ॥
 धर्माधर्मौ सुखं दुःखं मानसानि न ते विभो ।
 न कर्त्ताऽसि न भोक्ताऽसि मुक्त एवासि सर्व्वदा ॥
 एको द्रष्टाऽसि सर्व्वस्य मुक्तप्रायोऽसि सर्व्वदा ।
 अयमेव हि ते बन्धो द्रष्टारं पश्यसीतरम् ॥
 अहं कर्त्तैत्यहंमानो महाकृष्णाहिदंशितः ।
 नाहं कर्त्तैति विश्वासामृतं पीत्वा सुखी भव ॥' इत्यादि ।

(३०) गालवः प्राचीन आयुर्वेदविद्मुनिरासीत् । स हि
 विश्वामित्रस्य पुत्रः शिष्यश्च । पाणिनेः पूर्वाचार्य्यो वैयाकरणो गालव
 एतस्मादुत्तरभव एव ।

स्कान्दादवगम्यते यत् स्ववैद्यो धन्वन्तरि नैररूपेण 'वीरभद्रा'नाम्न्या
 वैश्यकन्यायां गालववीर्यात् सञ्जातः । आश्रमस्थैर्मुनिभिश्च स सद्योजातो
 बालको 'वैद्य'इति नाम्नाऽभिहितः । अम्बुष्ठाचारचन्द्रिकायामेतद् विवरणं
 दृश्यते यथा—

“युधिष्ठिर उवाच—

धन्वन्तरि महांभाग ह्यमरेशः कथं पुरा ।

अभवत् सर्व्वतो विशस्तन्मे वद महामुने ॥

१३०

वृद्धत्रयी

मैत्रेय उवाच—

भो राजेन्द्र यथाजातो धन्वन्तरिरिहैव तु ।
 महर्षिर्गालवो नाम काष्ठदर्भाहरो वनम् ॥
 जगाम तत्र भ्रमणादतिश्रान्तो बभूव सः ।
 ततो निरीक्षयामास तृष्णातुरकलेवरः ॥
 वनस्य च बहिर्भागे कन्यामेकां ददर्श सः ।
 जलपूर्णं घटं नीत्वा गच्छन्तीं पितृमन्दिरम् ॥
 तां दृष्ट्वा हृष्टचित्तोऽसौ बभाषे मुनिपुङ्गवः ।
 हे कन्ये त्वं जलं देहि प्राणरक्षां कुरुष्व मे ॥
 ततः सा कलसं भूमौ निधायतिष्ठदुत्तमा ।
 गालवश्चाद्धतोयेन स्नात्वा तोयं पपौ च तत् ॥
 प्रोवाच चापि हे कन्ये त्वं सत्पुत्रवती भव ।
 ततः प्रोक्तवती कन्या न मे पाणिग्रहोऽभवत् ॥
 ततो मुनिवरश्चाह का त्वं किं नाम ते वद ।
 उवाच पुनरप्येषा वैश्यकन्या ह्यहं विभो ॥
 वीरभद्राऽभिधाना च जानीहि मुनिपुङ्गव ।
 ततो विचिन्त्य स मुनिस्तामादाय जगाम ह ॥
 ऋषीणामग्रतो नीत्वा वृत्तान्तमवदत् ततः ।
 आकर्ण्य ते महाराज प्रोचुर्हृषितमानसाः ॥
 भद्रमेव कृतं नूनमानीतेयं यतस्त्वया ।
 वैश्यायां वीरभद्रायां धन्वन्तरिर्भविष्यति ॥
 इत्युक्त्वा मुनयस्तेऽपि कुशपुत्तलिकां ततः ।
 कृत्वा क्रोडे ददुस्तस्या वेदमुच्चार्य तत्कुशे ॥
 प्राणप्रतिष्ठाप्तस्य चक्रुः पुरुषकाकृतिम् ॥

ततोऽभवत् काञ्चनराशिगौरः बालोऽतिसौम्याकृतिरेव तस्याः ।
 क्रोडे विलोक्यैव सुतं मुनीन्द्राः प्रापुर्मुदं वेदत एव जातः ॥
 वैद्यस्ततोऽयं जननीकुले च हितस्ततोऽम्बष्ठ इति प्रसिद्धः ॥
 एवमुक्त्वा ततः सर्वे मुनयो देवरूपिणः ।
 अमृताचार्यमस्याख्यं चक्रु वैश्याभिधानकम् ॥”

इति ।

(३१) सांकृत्य इति । संकृतस्य गोत्रापत्यं सांकृत्यः कश्चिद्
 आयुर्वेदज्ञो मुनिः । काश्यपसंहितायामप्यस्य नाम पठ्यते । सांकृत्यस्य
 गोत्रापत्यं सांकृत्यायनः ‘कृशः सांकृत्यायनो’ वा । वैयाघ्रपद्यगोत्रप्रवरः
 सांकृतिरन्य एव यस्य प्रसङ्गे न प्रथमखट्वृशताब्दीयः सुकविरश्वघोष आह—
 ‘तथैव शाल्वाधिपतिर्दुर्माख्यो वनात् ससूनुर्नगरं विवेश ।
 ब्रह्मर्षिभूतश्च मुनेर्वशिष्ठाददध्रे श्रियं सांकृतिरन्तिदेवः ॥’

(वृद्धचरितम्—६।७०) इति ।

(३२) बैजवापिरिति । बीजवापस्य गोत्रापत्यं बैजवापिः । स
 कश्चिद् वैद्यागमिको मुनिरासीत् । शतपथब्राह्मणेऽस्य नाम दृश्यते
 (१४।१५।२०) । श्रूयते हि यदसौ ‘बीजवापीयतन्त्र’मकरोत् ।

(३३) कुशिक इति । सिन्धुद्वीपस्य पुत्रो बलाकाश्वस्तस्य पुत्रः
 कुशिक आयुर्वेदविद् मुनिरासीत् । स कान्यकुब्जे राज्यमकरोत् ।
 तस्य पुत्रो गाधिस्तस्य च पुत्रो विश्वामित्रः । स्मर्यते हि महाभारते—

‘कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ ।

गाधीति विश्रुतो लोके कुशिकस्यात्मसम्भवः ॥

तस्य धर्मात्मनः पुत्रः समृद्धबलवाहनः ।

विश्वामित्र इति ख्यातो बभूव रिपुमर्दनः ॥’

(आ०—१७५ अ०) इति ।

विश्वामित्रस्य पुत्राः सुश्रुतादयः ।

अयं हि कुशिको हिरण्याक्षो भवितुं नार्हति । यत उपरिष्ठात् पृथग्-
भावेन हिरण्याक्षस्यापि नामग्रहणं दृश्यते ।

कुशिकस्य पौत्रः कौशिक एव (पा० ४।१।१०४ भाष्यम्) ।
लक्षणप्रकाशादवगम्यते यत् सोऽप्यायुर्वेदप्रवर्त्तक आसीदिति । एष
विश्वामित्रादन्यः कश्चित् पौत्र इत्येके ।

(३४) वादरायणः कृष्णद्वैपायनव्यासस्य नामान्तरम् । पराशर-
तनयत्वादसौ पाराशर्य्य इत्यपि कथ्यते । वादरायण आयुर्वेदाचार्य्यो
मुनि वेदान्तसूत्रकारश्च । नियतं वदरिकाश्रमवासवशादयं वादरायणेति
नाम्ना व्यपदिश्यते । यमुनाद्वीपे पराशरात् सत्यवत्यामयं जन्म लेभे इत्यस्य
द्वैपायननाम्ना प्रसिद्धिः । शरीरस्य कृष्णवर्णत्वाद् द्वैपायनशब्दः कृष्ण-
शब्देन विशेषित एव । ऋषेरपान्तरतमसोऽनन्तरमयमेव याशिकेभ्यो वेदान्
प्रविभज्य वेदव्यास इति संज्ञामवाप । वेदव्यासः सन्नेपेण व्यास इत्युच्यते ।

केचित् प्रज्ञतत्त्वगवेषिणो व्यास-वादरायणयोः पृथक्त्वं प्रतिपादयितुं
प्रयतन्ते । तेषामेतादृग्वेपणा शास्त्रप्रतिकूलत्वान्नास्माभिरादरणीया ।
अतस्तन्मतवादो नात्र समुद्घ्रियते ।

महाभारतं महर्षेरक्षया कीर्त्तिः । तत्प्रणयने कोऽभिप्राय इत्यत्र
भागवते स्मर्य्यते—

‘स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा ।

इति भारतमाख्यानं कृपया मुनिना कृतम् ॥’

इति ।

महाभारतप्रशंसायां श्रूयते—

‘चत्वार एकतो वेदा भारतं चैवमेकतः ।

पुरा किल सुरैः सर्वैः समेत्य तुलया धृतम् ॥

चतुर्भ्यः सरहस्येभ्यो वेदेभ्यो ह्यधिकं यदा ।

तदा प्रभृति लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥'

इति ।

प्राकृतजनानां कृते भगवान् व्यासो नानापुराणानि प्रणीतवान् । अत्र
विष्णुपुराणमाह—

‘अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ।

ब्राह्मं पाद्मं वैष्णवं च शैवं भागवतं तथा ॥

तथाऽन्यन्नारदीयं च मार्कण्डेयं च सप्तमम् ।

आग्नेयमष्टमं चैव भविष्यं नवमं स्मृतम् ॥

दशमं ब्रह्मवैवर्तं लैङ्गमेकादशं स्मृतम् ।

वाराहं द्वादशं चैव स्कान्दं चैव त्रयोदशम् ॥

चतुर्दशं वामनं च कौर्म्यं पञ्चदशं स्मृतम् ।

मातृस्यं च गारुडं चैव ब्रह्माण्डं च ततः परम् ॥’

इति ।

प्रणीतानां पुराणानां पौर्वापर्यविषये विशालो मतभेदो दृष्टः । तथा
हि पुराणान्तरे पठ्यते—

‘तत्र पद्मपुराणं च प्रथमं स प्रणीतवान् ।

ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा षोडश तु क्रमात् ॥

अष्टादशं भागवतं सारमाकृष्य सर्वतः ।

कृतवान् भगवान् व्यासः शुक्रं चाध्यापयत् सुतम् ॥’

इति ।

औपनिषदानां कृते भगवता शारीरकसूत्राणि रचितानि । इदं
वेदान्तशास्त्रं सकलदर्शनशिरोमणिरित्युच्यते ।

योगिजनेभ्यो योगभाष्यमनेन कृतम् । योगभाष्यकारस्य व्यासदेव इत्यभिधाने केचित् पाश्चात्यपरिडिता विप्रतिपद्यन्ते । त आहु यौगभाष्यकारो व्यासो वेदव्यासात् स्वतन्त्रः कश्चिदवर्वाचीनः पुरुष इति । प्राचीनैः सार्द्धं विसंवादादेवविधं सिद्धान्तमेषां ग्रहीतुमनर्हा एव वयम् । यतो योगभाष्यस्य तत्त्ववैशारदीटीकायां पुन नवमखृष्टशताब्दीयो विद्यान्धिपारद्वश्वा वाचस्पति-मिश्र आह—

‘नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते ।

संक्षिप्तस्पष्टबह्वर्था भाष्ये व्याख्या विधीयते ॥’

इति । विज्ञानभिन्नुणाऽपि योगभाष्यकारं वेदव्यासापरपर्यायं बादरायणं व्याहरता तमादौ प्रणम्य योगवार्त्तिकारम्भे लिखितम्—‘तदिदं सूत्रमारभ्य समग्रं शास्त्रं सर्व्वलोकहिताय भगवान् बादरायणो व्याचष्टे...’ इत्यादि । भाष्यकृतप्रसङ्गे वाचस्पतिविज्ञानभिन्नुप्रभृतिषु प्रामाणिकप्रवरेष्वेवं वदत्सु विपक्षाणामपसिद्धान्ते क एव श्रद्धास्यति ?

आयुर्व्वेदेऽपि बादरायणापरपर्यायो वेदव्यास एकः प्रमाणपुरुष एव । तथा हि ‘सर्व्वार्ङ्गसुन्दरनाम्न्यां हृदयटीकायामरुणदत्तेन लिखितम्—‘तथा भगवतो व्यासस्य—

यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा ।

यश्चैनं गन्धमाल्येन सर्व्वस्य कदुरेव सः ॥’

(सूत्रस्थानं १४।२०) इति ।

‘गण्डोरादिष्ट इत्येष व्यासतः परिकीर्त्तितः’ इत्येतत् सूत्रमपि व्यासस्य वैद्यागमिकत्वं समर्थयत एव । अस्य मुनेरेकत्र कवित्वदार्शनिकत्वादेरपूर्व्व समावेशमुपलभमानैरुक्तम्—‘व्यासो नारायणः स्वयमि’ति ।

(३५) बडिशो धामार्गव इति । बडिशं वेधनयन्त्रविशेषः । तच्च शस्त्रं धामार्गव आदौ प्रणीय शस्त्रोपचारकाले व्यवजहारेति बडिशशब्दस्तस्य

नामाग्रत उपनामवत् संयोजितः । काङ्कायनबडिशदीनां संलापः सूत्रस्थानीय-
द्वादशाध्याये द्रष्टव्यः । स आत्रेयादिभिः सह चैत्ररथवने विजिहीर्षुः
समियाय । तन्मते रसा अष्टौ मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायक्षाराव्यक्ता
इति ।

(३६) शरलोमा कश्चित् प्राचीन आयुर्वेदाचार्यः । कश्यप-
संहितायामपि तस्य नाम दृश्यते । सूत्रस्थानस्य पञ्चविंशाध्याये शरलोम
उक्तिरुपलभ्यते । तत्र पारीक्षेः सिद्धान्तं श्रुत्वाऽसौ प्रतिवक्ति—

“.....न ह्यात्मात्मानमात्मना ।

योजयेद् व्याधिभिर्दुःखैर्दुःखद्वेषी कदाचन ॥

रजस्तमोभ्यां तु मनः परीतं सत्त्वसंशकम् ।

शरीरस्य समुत्पत्तौ विकाराणां च कारणम् ॥”

(१०-११ श्लो०) इति ।

(३७) काप्य इति । कपेराङ्गिरसे गोत्रे यजिति काप्यः (पा०
४।१।१०७) । अनाङ्गिरसे तु कापेय इति । असौ मुनिः कपिस्थलनाम्नि
जनपदे प्रतिवसति स्मेत्यनुमातुं शक्यम् । मारीचिकाप्ययोर्वादप्रतिवादात्मकः
संलापश्चरकीयसूत्रस्थानस्य द्वादशाध्याये द्रष्टव्यः । तत्रास्ति—“मारीचि-
रुवाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि
करोतीति । तच्छ्रुत्वा काप्य उवाच—सोम एव शरीरे श्लेष्मान्तर्गतः
कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोतीति”ति ।

(३८) कालायन इति । चत्वार एव कालायना आसन् । तत्रैकः
कौशाम्बीनगरवासिनः सोमदत्तस्य भार्यायां वसुदत्ताख्यायामुत्पन्नः श्रुतिधर
कालायन इति । कथासरित्सागरादिषु भगवान् वर्षोपाध्यायस्तस्य
गुरुत्वेन निर्दिष्टः । पाणिनिव्याकरणं दृष्ट्वा सोऽपि तादृशग्रन्थरचना-
पर्युत्सुको महेश्वरमाराधयामास । ततस्तदनुग्रहेण पाणिनीयवार्त्तिकमकरोत् ।

एवं च वार्त्तिककर्तृत्वात् स वाक्यकार इति नाम्ना विश्रुतिं लेभे ।
उत्कृष्टे कर्मणि श्रेष्ठप्रीतियुतत्वादस्य वररुचिरिति ख्यातिः सञ्जाता ।
अत एव पाणिनिसम्प्रदाये प्रणामाञ्जलिश्लोकः—

‘वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् ।

पाणिनिं सूत्रकारं च प्रणतोऽस्मि मुनित्रयम् ॥’

इति । सूत्रवार्त्तिकादीनां प्रामाण्यमभिलक्ष्य पदमञ्जरीकृता हरदत्तमिश्रे-
णोक्तम्—

‘यद् विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत् स्फुटम् ।

वाक्यकारो ब्रवीत्येव तेनादृष्टं च भाष्यकृत् ॥’

इति ।

सम्भाव्यते कात्यायनोऽयं महानन्दस्य मन्त्री बभूवेति । तदानीं बौद्धेषु
वेदादिशास्त्राणामुच्छेदसाधनाय प्रवृत्तेषु कात्यायनो गुरुश्चशुरयो वर्षोपवर्षयो-
र्वर्त्मना पूर्वोत्तरमीमांसाद्वयस्य वृत्तिं विरचय्य सनातनधर्मस्य दृढत्वं
सम्पादयामास । इदानीं यद्यपि कात्यायनप्रणीता काऽपि वृत्तिर्नोपलभ्यते
तथापि विशिष्टाद्वतवादिना रामानुजाचार्य्येण श्रीभाष्ये वाक्यकार-
नामोल्लेखसहकारेण तदीया बहवो मतवादाः समुद्धृता इति तत्सत्तायां
सुव्यक्तं प्रमाणम् । श्रूयते हि भगवान् पुष्पदन्तो गौर्य्यमिश्रसोऽनेन
कात्यायनरूपेण सञ्जात इति । यद् वा भवतु । चरकमुनिः पाणिनेः
पूर्वभवः, कात्यायनः पाणिनेरुत्तरभवस्तदीयवार्त्तिककरणात्, अतश्चासौ
पाणिनिवार्त्तिककृत् कात्यायनश्चरकोक्तकात्यायनो भवितुं नार्हति ।

द्वितीयस्तावत् गोभिलपुत्रः कात्यायनो यः खलु गृह्यसंग्रहं कर्मप्रदीपा-
परनामकं छन्दःपरिशिष्टं प्रणीतवान् । एतस्मिन् गृह्यसंग्रहे—‘वि-ग-
पुं-सी-जा-नि-ना-अ-च-उ’नामका दशविधाः संस्काराः प्रदर्शिताः । तेषां
साकेतिकनाम्नां प्रतिपाद्यानि तु—विवाहगर्भाधान-पुंसवन-सौमन्तोजयन-

वृद्धचरकीयवृत्तम्

१३७

जातकर्म-निष्कामण-नामकरणान्प्रशान-चूडाकरणोपनयनानीति । नामैक-
देशग्रहणेन नाममात्रग्रहणमित्येवंन्यायानुसारेण 'प्रेकोचैचा'* 'आका-
मावै'+ प्रभृतिप्रातिस्विकसंज्ञा इव विवाहाद्यर्थवोधनाय 'विगपुंसी...' प्रभृतयः संज्ञा व्यवहियन्ते । कर्मप्रदीपे श्राद्धहोमादिविषयाः प्रदर्शिताः ।
अस्येदमादिमं वचनम्—

‘अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम् ।

अस्पष्टानां तथा सम्यग् दर्शयिष्ये प्रदीपवत् ॥’

इति ।

यद् वा भवतु, असौ कात्यायनो वैशम्पायनमुनेस्त्तरभवः, चरकस्तु
वैशम्पायनस्य साक्षाच्छिष्य एव 'वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन्'
(भागवत १२।६) इत्याद्युक्तेः । अत एषोऽपि कात्यायनश्चरकोक्त-
कात्यायनो भवितुं नार्हति ।

अपर एकः कात्यायनः स्मृतिकारो येन धर्मसंहिता कृता ।
स्मर्यते च—

‘मन्त्रविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।

यमापस्तम्बसंवर्त्ताः कात्यायनबृहस्पती...’

इत्यादि ।

एतस्मादुपपद्यते यदसौ कात्यायनो धर्मशास्त्रप्रयोजक इति । केषां-
चिन्मते स विश्वामित्रवंशीय ऋषिः कात्यायनश्चौतसूत्रादिकं प्रणिनायेति ।

* प्रेतपक्षपरवर्त्तिद्वितीया—कोजागरपूर्णिमापरवर्त्तिद्वितीया—चैत्रावली
परवर्त्तिद्वितीया—चातुर्मास्यव्रतपरवर्त्तिद्वितीया’ इति द्वितीयाचतुष्टयस्य
सांकेतिकसंज्ञा ।

+ आषाढीपूर्णिमा-कार्तिकीपूर्णिमा-भाषीपूर्णिमा-वैशाखीपूर्णिमा इति
पूर्णिमाचतुष्टयस्य सांकेतिकसंज्ञा ।

स्कान्दस्य नागरखण्डादवगम्यते यत् कतस्य गोत्रापत्यं कात्यायनो नाम महर्षिरेक आसीदिति । स.हि कात्यायनगोत्रप्रवर्तक एव । तस्य नाम रत्नायणे तैत्तिरीयारण्यकादौ चोपलभ्यते । एष खलु प्राचीनतम एव ।

अन्तिमयोरनयोः क आयुर्वेदप्रवर्तकः कश्च चरकेण लक्षित इत्यत्र न किञ्चिद् निश्चायकं प्रमाणमुपालभामहे ।

(३६) काङ्कायनो बाह्मीकभिषगिति । असौ बाह्मीकदेशीयानां वैद्यागमिकानां शीर्षण्यतामधिचक्रे । तदुक्तं चरकेन—

‘काङ्कायनश्च बाह्मीको बाह्मीकभिषजां वरः’

(सू० २६।५) इति ।

सूत्रस्थानस्य पञ्चविंशाध्याये भरद्वाज-काङ्कायनयोर्वादप्रतिवादात्मकः संलापः श्रूयते (२०-२३) । षड्विंशाध्यायादवगम्यते यदसौ सहात्रेयादिभिश्चैत्रयवने विजिहीर्षुः समियायेति (५-६) । तन्मते रसा अपरिख्येया आश्रयगुणकर्मसंस्वादविशेषाणामपरिमेयत्वाद् (८) इति ।

कुत्रावस्थितोऽयं बाह्मीकदेशः ? महाभारते स्मर्यते—‘आरद्धा नाम ते देशा’ इति (कर्णप०) । आरद्धो बाह्मीकस्य नामान्तरम् । पौराणिका एनं गान्धारं व्याहरन्ति । केचित् पुनः कुभायाः (काबुलनद्याः) उत्तराहि बाह्मीकदेश इत्यभिप्रयन्ति । आधुनिकभौगोलिकपण्डितानां मते कुभाया उत्तराहि ‘समरकन्द’देशाद् दक्षिणाहि संस्थितोऽयं देशः । इदानीं स देशः ‘व्याक्ट्रिया’ (Bactria)-प्रदेशीयः ‘बल्ख’ (Balkh) इति नाम्ना प्रसिद्धः ।

(४०) कैकशेय इति । कैकशेयशब्दः दन्त्यसकारको मूर्धन्यषकारको वापि पठ्यते—कैकसेयः कैकषेयश्चेति । सिंहले यातुधानात् सुमालिनस्तत्पत्न्यां केतुमत्यां निकषाऽपरनाम्नी कैकशी जन्म लेभे । विश्रवोमुनिरेनामुपयेमे । अनेन मुनिना विश्रवसा निकषाऽपराभिधानायां कैकश्या-

मुत्पादिता स्त्रयः पुत्रा रावणः कुम्भकर्णः विभीषणश्चेति । एते सर्वे कैकशीपुत्रत्वात् कैकशेया उच्यन्ते । निकषाऽपि कैकश्या नामान्तरमित्यतस्ते पुन नैकषेयत्वेन च प्रसिद्धाः । अमरकोषे निकषात्मजशब्दस्य व्याख्यायां क्षीरस्वामिना लिखितम्—“निकषा रक्षसां माते”ति माला, अतो नैकषेय-भ्रान्त्या कैकसेयमाहुरि”ति । अस्माभिस्तु मतमेतद् न समर्थ्यते, अप-सिद्धान्तत्वात् । पौराणिका ऐतिहासिकाश्च निकषां रावणादीनां मातरं व्याहरन्ति । रामायणस्योत्तरकाण्डीयनवमसर्गादवगम्यते यद् विश्रवसो भार्यायां कैकश्यामुत्पन्ना एते रावणादय इति । अत एव ये हि नैकषेयास्त एव कैकशेया इति तत्त्वं परमार्थतो ग्राह्यम् ।

कैकशेयानां मध्ये रावण एव चिकित्साशास्त्रे नितरां सुदक्ष आसीत् । अद्यापि तन्नाम्ना नानावैद्यकग्रन्था विलसन्ति यथा—रावणीचिकित्सा, रावणीयनिबन्धसंग्रहः कुमारतन्त्रं लंकेशसिद्धान्त इत्येवमादयः । अतोऽनुमीयते यदिह चरकसंहितायां कैकशेशब्देन लङ्काधिपती रावण एव समुद्दिष्ट इति ।

(४१) धौम्य इति । आयोदधौम्यः प्राचीन आयुर्वेदाचार्यः । आरुणि-वेदादयस्तस्य शिष्या आसन् । महाभारतेऽस्य नाम दृश्यते ।

(४२) ‘मारीचिरि’ति । मरीचिः पुत्रो मारीचस्तस्य पुत्रो मारीचिः । स आयुर्वेदाचार्य आसीत् । चरकसंहितायाः सूत्रस्थानीयद्वादशाध्याये वाय्योविद-मारीच्यो वादप्रतिवादात्मकसंलापो दृश्यते । तत्र लिखितमस्ति—“तच्छ्रुत्वा वाय्योविदवचो मारीचिस्वाच—यद्यप्येवमेतत् किमर्थस्यास्य वचने विज्ञाने वा सामर्थ्यमस्ति भिषग्विद्यायाम् । भिषग्विद्यां चाधि-कृत्येयं कथा प्रवृत्तेति । वाय्योविद उवाच—भिषक्, पवनमतिबलमित्यादि । मारीचिस्वाच—अग्निरेव शरीरे पित्तान्तर्गतः कुपिताकुपितः शुभाशुभानि करोती”ति । (६-११) ।

(४३) काश्यप इति । उलूकापरनामाऽयं कणादकाश्यप एव । एष वैशेषिकसूत्रकारत्वेन प्रसिद्धः । 'कोषश्चाह—'उलूकः काश्यपः समौ' इति । वैशेषिकभाष्ये प्रशस्तपादाचार्येण कणादमुद्दिश्य लिखितम्—'काश्यपोऽब्रवीदिति । सूत्रस्थानीय-द्वादशाध्याये मुनीनां विचारवेलायां काश्यपोक्तिरुपलभ्यते । पालकापीयगजायुर्वेदादवगम्यते यदसौ मुनिर्गजायुर्वेदेऽपि प्रमाणपुरुष आसीदिति ।

वैशेषिकदर्शनारम्भे कणादमुनिं 'रथातो धर्म्मं व्याख्यास्यामः' इति प्रतिज्ञां विदधे । तत उद्देशसूत्रे तेन षट्पदार्था उपवर्णिताः—'धर्म्मविशेष-प्रसूताद् द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायानां पदार्थानां साधर्म्मवैधर्म्म्याभ्यां तत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसमिति । अयं हि षट्पदार्थवादी सप्तपदार्थवादी वेत्यत्र पण्डितानां वैमत्यमस्ति । यतः पुनरभावोऽपि तेन पदार्थत्वेनालोचित एव । सांख्यदर्शने तु सूत्रितम्—'न वयं षट्पदार्थवादिनो वैशेषिकादिवदि'ति । प्रचलति च कश्चिदाभाणकः—

'धर्म्मं व्याख्यातुकामस्य षट्पदार्थोपवर्णनम् ।

सागरं गन्तुकामस्य हिमवद्गमनोपमम् ॥' इति ।

कोविदाश्चाहु र्यज्ञयायशास्त्रस्य प्रमेयसूत्रव्याख्यायाम् 'अस्त्यन्यदपि द्रव्यगुणकर्मसामान्यविशेषसमवायाः, प्रमेयमिति वदता भाष्यकृता वात्स्यायनेनापि कणादः षट्पदार्थवादित्वेन निर्दिष्ट इति । अतः स षट्पदार्थवादीति भाष्यकारीयनिर्णयमनुवर्त्तमानहे ।

(४४) शर्कराक्षः कश्चित् प्राचीन आयुर्वेदविद् मुनिर्यो हि हिमवत्-पार्श्वस्थितां मुनिसभां गत्वा रोगप्रतीकारविषये परस्परं भावविनिमयं कृतवान् । अस्य कश्चिदन्यपरिचयो नोपलभ्यते । छान्दोग्योपनिषदि शर्कराक्षस्य नामोपलभ्यते ।

(४५) हिरण्याक्ष इति । चरकसंहितायां षड्विंशाध्यायारम्भे वर्त्तते—

‘आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च ।

पूर्णाक्षश्चैव मौद्गल्यो हिरण्याक्षश्च कौशिकः ॥’

इति ।

हिरण्याक्षकौशिक इत्युक्ते कौशिको गोत्रं हिरण्याक्षत्वस्य नामैव । पुन हिरण्याक्षकुशिक इत्युक्ते कुशिक इति नाम हिरण्याक्ष इत्यस्य विशेषणम् । चरकसंहितायाः पञ्चविंशाध्यायस्थचतुर्दशषोडशसूत्रतो ‘हिरण्याक्षकुशिक’- इति नामोपलभ्यते । अत्र कुशिक इति हिरण्याक्षस्य नाम हिरण्याक्षस्तु कुशिकस्य विशेषणम् । सम्भाव्यते च हिरण्याक्ष इति विशेषणं गाधि-जनककुशिकात् पृथक्करणार्थम् ।

हिरण्याक्षः कौशिक इति नाम काश्यपसंहितादौ चोपलभ्यते । चरक-संहितायां ‘हिरण्याक्षश्च कौशिक’ इत्यत्र तूभयोः पार्थक्यकल्पना न सुशोभना प्रतिभाति । यतः सूत्रस्थानीय-षड्विंशाध्याये दृश्यते—

‘चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः कौशिकः’

(सूत्र—२६।८, २८२ पृष्ठे) इति ।

(४६) लोकाक्ष इति । सम्भाव्यते च ‘लोगाक्ष’ इति लिखितव्ये ‘लोकाक्ष’ इति लिखितम् । लोगाक्षस्य गोत्रापत्यं लौगाक्षि र्यश्च पुराकाले धर्मसूत्रं प्रणिनाय । लोगाक्षो नितरां प्राचीन एव ।

(४७) पैङ्गिरिति । पिङ्गस्य गोत्रापत्यं पैङ्गिः । स हि प्राचीन आयुर्वेदस्चार्यः । तस्य पितुः कल्पशास्त्रं सुप्रसिद्धम् । पिङ्गेन प्रोक्तः कल्पः पैङ्गी ।

(४८) शौनक इति । शौनक ऋषि सूत्रकारस्याश्वलायनस्य गुरुः । श्रूयते हि गुरुशिष्यौ सम्भूय ऐतरेयारण्यकस्य चरमं भागद्वयं संकलयामासतु-रिति । अयं तु चरकोक्तः शौनको भवितुं नार्हति, अनतिप्राचीनत्वात् ।

मन्ये—छन्दोऽनुक्रमणीकारः शौनक एव चरकेण लक्षित इति । स ऋक्प्रातिशाख्यमपि प्राणैषीत् । नेत्ररोगचिकित्साविषयकं तस्य 'शौनक-तन्त्रम्' तितरामुत्तमो ग्रन्थः । डल्वणस्य निबन्धसंग्रहे लिखितमस्ति—'षट्-सप्ततिनेत्ररोगाः करालभट्टशौनकादिप्रणीता' इति । करालभट्ट आत्रेय-शिष्य इति प्रसिद्धिः । सम्भाव्यते च शौनकोऽपि तस्य समकालिक इति ।

चरके लिखितमस्ति—'तदुक्तवन्तं कुशिकमाह तन्नेति कौशिकः' (सूत्र० २५।१६) । कुशिकस्य पौत्रादिः कौशिकः (पा० ४।१।१०४) । अत्र शौनक इति पाठः समीचीनः, 'कौशिक' इति पाठस्तु प्रामादिकः । शुनकस्य पौत्रादिः शौनकः ।

(४६) शाकुनेयः । शकुनेरपत्यं शाकुनेय इति ढक् (पा० ४।१-१२३) इति । राज्ञ इक्ष्वाकोः पुत्रो विकुक्षितस्य पुत्रः शकुनिस्तस्य पुत्रः शाकुनेयः । वैद्यागमे तस्य प्रतिपत्तिरासीत् । चरकसंहितायामुक्तम्—'शौनकः शाकुनेयश्च मैत्रेयो मैमतायनिः' (सू० १।१) इति ।

शाकुन्तेयस्त्वन्यः । स हि शकुन्तस्य गारुडाख्यविषशास्त्रवेत्तु गर्गुडस्यापत्यं शाकुन्तेयः (शुभादित्वात् ४।१।१२३) सम्पातिरिति यावत् । सोऽपि विषवैद्य आसीत् । चरके लिखितमस्ति—'द्वौ रसाविति शाकुन्तेयो ब्राह्मणश्छेदनीयश्चोपशमनीयश्चेति' (सू० १।२६) । History of Indian Medicine-नामकग्रन्थे डाक्टर-श्रीगिरीन्द्र-नाथमुखोपाध्यायस्य शाकुन्तेय-शाकुनेययोरेकत्वकल्पना नास्माभिराद्रियते ।

(५०) मैत्रेय इति । मैत्रे मित्रतायां साधुरिति मैत्रेयः (ढक्) । यद्वा मित्राया अपत्यं मैत्रेय इति ढक् । स हि विदुरसमकालिक आसीत् । उक्तं च भागवते—

‘एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतौ बुधः ।

प्रीणयन्निव भारत्या विदुरः प्रत्यभाषत ॥’

(३।७।१) इति ।

असौ वैद्यागमिकश्चेति प्रतीयते । तथाहि सूत्रस्थानीयदशमाध्याये स आत्रेयमपि प्रतिवदति । तत्र लिखितमस्ति—“चतुष्पादं षोडशकलं भेषजमिति भिषजो भाषन्ते, यदुक्तं पूर्वाध्याये षोडशगुणमिति, तद्भेषजं युक्तियुक्तमलमारोग्यायेति भगवान् पुनर्व्वसुरात्रेयः । नेति मैत्रेयः । किं कारणम् ? दृश्यन्ते ह्यातुराः केचितुपकरणवन्तश्च परिचारकसम्पन्नाश्चात्मवन्तश्च कुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानास्तथायुक्ताश्चापरे प्रियमाणाः । तस्माद् भेषजमकिञ्चित्करं भवति, तद् यथा श्वप्रे सरसि वा प्रसिक्तमल्पमुदकम्, नद्यां वा स्यन्दमानायां पांसुधाने वा पांसुमुष्टिः प्रकीर्णा इति । तथाऽपरे दृश्यन्तेऽनुपकरणाश्चापरिचारकाश्चानात्मभवन्तश्चाकुशलैश्च भिषग्भिरनुष्ठिताः समुत्तिष्ठमानाः, तथायुक्ता प्रियमानाश्चापरे । यतश्च प्रतिकुर्व्वन् सिध्यति, प्रतिकुर्व्वन्नपि म्रियते, अप्रतिकुर्व्वन्नति सिध्यति, अप्रतिकुर्व्वन् म्रियते । ततश्चिन्त्यते भेषजमभषजेनावशिष्टमिति मैत्रेयः ।”

(३-४) इति । महाभारते हि स्मर्यते—

‘के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्त्तान् मृगपक्षिणः ।

श्वापदानि दरिद्रांश्च प्रायो नार्त्ता भवन्ति ते ॥’

(शान्तिप० ३३।१।३३) इति ।

वैष्णववैद्यकशास्त्रान्तर्गतसयनपादान्ते वैष्णववैद्यो नारायणदाससिद्ध

आह—

‘अविश्रमं यावदिदं शरीरकं पतत्यवश्यं परिणामदुर्व्वहम् ।

किमौषधं पृच्छसि मूढ दुर्मते निरामयं कृष्णरसायनं पिव ॥’

इति । अयं नारायणदासो भक्तिभूषणसन्दर्भभक्तिसागरादिप्रणेता नवम-

१४४

वृद्धत्रयी

खृष्टशताब्द्यां विष्णुशर्माणमनुसृत्य हितोपदेशं प्रणिनाय । वैद्यचिन्तामणि-
प्रणेता नारायणभट्टोऽन्यः । स त्रयोदशखृष्टशताब्दीय आसीत् । एतत्
सर्वं वैद्यागमे मैत्रेयस्य ज्ञानातिशय्यं प्रतिपादयति ।

(५१) मैमतायनिरिति । सौवीरगोत्रे वर्त्तमानस्य मिमतास्यापत्यमिति
फिज्प्रत्ययेन (फाण्टाहृतिमिमताभ्यां णफिजौ) मैमतायनिः ।

(५२) वैखानसा इति । विखानसं ब्रह्माणं वेत्ति तपसेत्यणप्रत्ययेन
वैखानसस्ते वनेचरास्तपस्विनः ।

उक्तं च वैजयन्त्याम्—

‘वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः’

इति ।

शाकुन्तले चोक्तम्—

‘वैखानसं किमनया व्रतमाप्रदानाद्

व्यापाररोधि मदनस्य निषेवितव्यम् ।’

इति ।

सोढलस्य गदनिग्रहे दृश्यते यदेते तापसा ब्राह्मरसायनावलौहमासेव्य
दीर्घायुषो बभूवुरिति । षोडशखृष्टशताब्दीयतोदरानन्दे वैखानसतन्त्रस्य
वचनमुपलभ्यते । गोपालपूर्वतापिन्युपनिषदा सह वैखानसीयोपनिषदः
सादृश्यमुपलभ्यते ।

(५३) बालखिल्या इति । बालखिल्यो बालखिल्यश्च सुनिविशेषो
यस्य परिमारां चाङ्गुष्ठमात्रम्, ते । स्मर्यते हि मार्कण्डेयपुराणे—

‘क्रतोश्च सन्तति भार्य्या बालखिल्यानसूयत ।

षष्टि र्यानि सहस्राणि ऋषीणामूर्द्ध्वरेतसाम् ॥’

(५२।२४) इति ।

वृद्धचरकीयवृत्तम्

१४५

एते च बालखिल्या बालिखिल्या वा मुनयो ब्रह्मणः केशेभ्य उत्पन्ना
इत्येका प्रसिद्धिरस्ति । वृहदारामायणस्य चित्रकूटमाहात्म्ये लिखितमस्ति—
विधिना निर्मिता पूर्वं वेदी परमपावनी ।

अग्निवेशादिमुनयो बालिखिल्यादयः स्थिताः ॥

(१म-सर्गः) इति ।

सोढलस्य गदनिग्रहादवगम्यते यदेतेऽपि मुनयो ब्राह्मणसायनावलेहं
सेवित्वा दीर्घजीवनं लेभिरे—इति ।

चरकसंहितायाः सूत्रस्थानीयप्रथमाध्याये लिखितमस्ति—

‘अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः ।

हारीतः क्षारपाणिश्च जगृहुस्तन्मुने र्वचः ॥’

(३१ श्लोकः) इति ।

आत्रेयस्य षडेते शिष्याः सुप्रसिद्धाः । एते सर्वे परमर्षय एव ।
सुश्रुतसंहितायामुक्तम्—‘षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिरिति ।
अस्य व्याख्यायां डल्लण आह—‘षट्सु कायचिकित्सास्वग्निवेशभेडजतूकर्ण-
पराशरहारीतक्षारपाणिप्रोक्तास्विति (६।१) । इदानीं परमर्षिपदभाजा-
मेतेषां वृत्तान्ता अस्मदीयटिप्पण्या सार्द्धमुपरिष्ठात् प्रदर्श्यन्ते—

(५४) अग्निवेश इति । अयं परमर्षिरग्निवेशतन्त्रं चकार । तस्य
तन्त्रस्य टीकैका चरकेण प्रणीतेति श्रूयते । ‘चिकित्सा वह्निवेशस्येति
चरकोक्ते श्रूयते यदसौ वह्निवेशनाम्नाऽपि प्रसिद्ध आसीदिति । मधुकोषे
लिखितमस्ति—‘हुताश इत्यग्निवेशसम्बोधनमिति । ‘अत एव ‘हुताश’
इत्यस्य नामान्तरमपि । महाभारतादवगम्यते यदग्निवेशः परमर्षिरग्नि-
सम्भूतत्वादग्निभ्राजिष्णुरासीदिति । स हि भरद्वाजादस्त्रविद्यामायत्तीकृत्य
द्रोणाय पाञ्चालकुमाराय द्रुपदाय च तां विद्यां प्रददौ । अस्ति काचित्
प्रसिद्धि र्यत् सोऽपि पाञ्चालप्रदेशे प्रतिवसति स्मेति ।

भगवत आत्रेयस्य षडेव शिष्याः खं खं तन्त्रं विरचयामासुः । तत्र यत् कृतमग्निवेशेन तत्तु सर्व्वेषां शीर्षण्यतामधिचक्रे । अतो हि चरकमुनि-
रग्निवेशीयं तन्त्रं प्राधान्येनोपजीव्य भेडादिभ्यश्च सारं संगृह्य खनामाङ्कितां
संहितामेकां प्राणैषीत् । अग्निवेशादिभ्यश्चरको बहुभि र्वर्षैरर्वाचीन एव ।
अतश्च कालवशेन यद् यद् विनष्टं प्राचीनतन्त्रेषु तत् तत् सर्व्वं संस्कर्त्ता-
ऽपूरयदित्यनुमातुं शक्यम् ।

(५५) भेल इति । भेड इत्यपि । ऋक्प्रातिशाख्यादिषु वर्त्तते
विधि द्वयोः स्वरवर्णयो र्मध्यस्थो डकारो मूर्द्धन्यो लकारो भवति, यथा—
अग्निमीडे अग्निमील इति भवति ।

परमर्षिं भैलो गान्धारेषु प्रतिवसति स्मेति प्रसिद्धिरस्ति । तस्य तन्त्रस्य
कियांश्चन भागो बर्णेल्साहेवमहोदयेन समधिगतः प्रकाशितश्च । तत्र
निदानस्थानादि विहाय शिष्टं दृश्यते ।

(५६) जातूकर्णा इति । केचिदाहु जातूकर्णा इति । तच्चिन्त्यम् ।
जातूकर्णास्तूपस्मृतिकारः । चतुर्वर्गचिन्तामण्यां हेमाद्रिणा श्लोक एक
उद्धृतः—

‘व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्णाः कपिञ्जलः ।.....

उपस्मृतय इत्येताः प्रवदन्ति मनीषिणः ॥’

इति ।

मन्ये—जातूकर्णो जातूकर्णादन्य इति ।

(५७) पराशर इति । केचिदिमं व्यासपितुरन्यं मन्यन्ते ।
एतच्चिन्त्यम् । ब्रह्मसूत्रोत्तरेः पुत्र आत्रेयः कृतयुगीयो मुनिस्तस्य वशिष्ठ-
तनयशक्तिसमकालिकत्वमनुमातुं शक्यम् । अतस्तत्सकाशाच्छक्तिसूतोः
पराशरस्य वैद्यकागमलाभो नासम्भव एव ।

वशिष्ठपुत्रेण शक्तिरणा तत्पत्न्यामदृश्यन्त्यां पराशर उत्पादितः ।
तदुक्तमाग्नेये—

‘सुतं त्वजनयच्छुक्तेरदृश्यन्ती पराशरम् ।
काली पराशराज् जज्ञे कृष्णद्वैपायनं मुनिम् ॥’
इति ।

कालीपराशरयो वृत्तमनुस्मृत्य कविरश्वघोष आह—

‘काली चैव पुरा कन्यां जलप्रभवसंभवाम् ।
जगाम यमुनातीरे जातरागः पराशरः ॥’
(बुद्धचरितम् ४।७६) इति ।

काली मत्स्यगन्धा ।

महाभारतस्य प्रथमपर्वणि पराशरनामनिरुक्तिर्दर्शिता—

‘परासुः स यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः ।
गर्भस्थेन ततो लोके पराशर इति स्मृतः ॥’
(१७८।३) इति ।

इदमत्राकूतम् । परासुर्वंशलोपभयाद् मृतकल्प इव वशिष्ठो यतः
स्थापितो वंशप्रवाहाश्वासितत्वेन रक्षितस्तस्मात् कारणात् स शक्तिरसुनुः
पराशरनाम्ना विश्रुत आसीदिति । “परासोराशासनमवस्थानं येन स
पराशरः । आङ्पूर्वाच्छास्ते डर्न्” इति नीलकण्ठः । पृषोदरादित्वात्
सुलोपस्तालव्यमध्यत्वञ्च । स च कृष्णद्वैपायनस्य पिता । तेनैव द्वादशा-
ध्यायात्मिका कलिकर्त्तव्यधर्मसंहिता प्रणीता । तदुक्तम्—‘कलौ
पाराशरी स्मृतिरिति ।

असौ मुनिर्विष्णुपुराण-पराशरोपपुराणयोः प्रवक्तेति केचित् । अनेन
पराशरतन्त्र-तत्कल्पौ रचितौ । पराशरतन्त्रमते वैद्यसम्प्रदायप्रवर्त्तका

१४८

बृद्धत्रयी

आयुर्वेदाचार्या अष्टादशैव यथा—ब्रह्मा रुद्रो भास्करो दक्षोऽश्विनौ यम
इन्द्रो धन्वन्तरि बुधश्च्यवन आत्रेयोऽग्निवेशो भेलो जतूकर्णः पराशरः
क्षारपाणि भर्द्वाजश्चेति । तत्त्वचन्द्रिकाया अतिसारचिकित्सायां शिव-
दासेन पराशरतन्त्रतो बहूनि वचांसि समुद्धृतानि ।

(५८) हारीत आत्रेयशिष्यो वैद्यकशास्त्रे हारीततन्त्रं प्रणिनाय ।
स च धर्मशास्त्रप्रवक्ता । तथा हि याज्ञवल्कीयसंहितायां स्मर्यते—
'मन्वत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः ।'
इति ।

हारीतस्य गोत्रापत्यं हारीतिः । हारीती तु बौद्धशास्त्रोक्ता काचिद्
यन्निण्येव । सा हि षष्ठीदेवीवत् सर्व्वतः शिशून् रक्षति । हारितस्तु
शुक्रविशेषः । 'भयना' इति भाषा ।

केषांचिन्मते हारीततन्त्रं पितापुत्रीयः संवाद एव, यतो ग्रन्थादौ
लिखितमस्ति—

'प्रत्युवाच ऋषिः पुत्रं प्रहस्योत्फुल्ललोचनः ।

शृणु पुत्र महाप्राज्ञ सर्व्वशास्त्रविशारद ॥'

(प्रथमाध्यायः) इति ।

अस्माभिस्तु मतमिदं न समर्थ्यते । यतः पुत्रस्थानीयं शिष्यं लोकरीत्या
गुरुपलालयन् सम्बोधयति—पुत्रेति ।

अधुना या हारीतसंहिता विलसति तस्याश्चरमभागे तृतीयखण्ड-
शताब्दीयस्य वाग्भटस्य नाम दृश्यते । तत्र लिखितमस्ति—

'चरकः सुश्रुतश्चैव वाग्भटश्च तथाऽपरः ।

मुख्याश्च संहिता वाच्यास्तिस्र एव युगे युगे ॥

अत्रिः कृतयुगे वैद्यो द्वापरे सुश्रुतो मतः ।

कलौ वाग्भटनामा च गरिमाऽत्र प्रहश्यते ॥'

इति ।

अत उपपद्यते वाग्भटादुत्तरभवः कश्चिद् वैद्यागमिको हारीततन्त्रं संचस्कार, संस्कृत्य च हारीतसंहितेति नाम्ना हारीततन्त्रं प्रचारयामासेति । प्राचीनतन्त्रस्य यदंशे श्लोका एवंविधाः प्रक्षितास्तदंशो मूलग्रन्थस्य खैलिकत्वेन बोध्यः ।

(५६) क्षारपाणिरिति । अयं भगवत आत्रेयस्य शिष्यः । क्षारपाणिरित्यस्य नामान्तरम् । केचित् क्षारपाणिरित्यप्याहुः । अनेन क्षारपाणितन्त्रं प्रणीतम् ।

चरकीयदशमाध्याये मैत्रेयमुने नाम वर्तते । अस्य विवरणं प्रागुक्ते पञ्चाशत्तमे मुनिचरितवर्णने द्रष्टव्यम् । द्वादशाध्याये पुन बहूनि मुनिनामान्युपलभ्यन्ते, यथा—कुशः साङ्कृत्यायनः, कुमारशिरा भरद्वाजः, काङ्कायनो बाह्वीकभिषक्, बडिशो धामार्गवः, वाय्योविदो राजर्षिः, मारीचिः, काप्यः, पुनर्वसुरात्रेयश्चेति । त्रयोदशाध्याये चान्द्रभागीति नामास्ति । पञ्चविंशाध्याये सन्ति च नामानि कानिचिद्, यथा—काशीपति र्वात्मकः, पारीक्षि मौद्गल्यः, शरलोमा, हिरण्याक्षः कुशिकः, भद्रकाप्यः, भरद्वाजः, काङ्कायनः, भिक्षुरात्रेयः, पुनर्वसुरिति । षड्विंशाध्याये चैत्ररथवनगतानां मुनीनां बहूनि नामानि सन्ति, यथा—आत्रेयः, भद्रकाप्यः, शाकुन्तेयः, पूर्णाक्षो मौद्गल्यः, हिरण्याक्षश्च कौशिकः, कुमारशिरा नाम भरद्वाजः, वाय्योविदो राजा, निमि वैदेहः, बडिशः, काङ्कायनश्च बाह्वीको बाह्वीकभिषजां वरः, आत्रेयः पुनर्वसुश्चेति । तत्र 'कुशः साङ्कृत्यायनः' इति पाठात् 'कुशः साङ्कृत्यायनः' इति पाठः सुष्ठुतरो भाति, काश्यपसंहितायां पुनः पुनस्तदुपलम्भात् । काङ्कायनबाह्वीकभिषजो वृत्तान्त एकोनचत्वारिंशत्तमे मुनि-

१५०

बुद्धत्रयी

कथाप्रसङ्गे द्रष्टव्यः । बडिशधामार्गवस्य वृत्तान्तः प्रागुक्ते पञ्चत्रिंशत्तमे मुनिकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्यः । मारीचे विवरणं द्वाचत्वारिंशे मुनिकथाप्रसङ्गे वर्णितम् । काप्यस्य विवरणं सप्तत्रिंशत्तमे मुनिकथाप्रसङ्गे स्वलोकनीयम् । पुनर्व्वसोरात्रेयस्य चान्द्रभागिनश्च वृत्तान्तौ षष्ठे मुनिकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्यौ । पारीक्षिमौद्गल्यस्य षोडशे शरलोन्नश्च षट्त्रिंशे मुनिकथाप्रसङ्गयोर्द्रष्टव्यौ । हिरण्याक्षकुशिकस्य वृत्तान्तः पञ्चचत्वारिंशे मुनिकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्यः । भरद्वाजस्य त्वष्टादशे द्रष्टव्यः । शाकुन्तेयस्य परिचय एकोनपञ्चाशे शाकुनेयमुनेः कथाप्रसङ्गे विवृतः ।

इतः पूर्व्वमगृहीतनाम्नां मुनीनां परिचय इदानीं प्रदीयते—

(६०) कुमारशिरा भरद्वाज इति । नासौ भरद्वाज आत्रेयगुरुर्भवति । तदाह चक्रपाणिः—‘कुमारशिरा इति भरद्वाजविशेषणमात्रेयगुरु-भरद्वाजनिषेधार्थमिति (सू० १२।५) । किन्तु ‘कुमारशिरा’ इति विशेषणाभिधाने कस्यैव कैमर्थिकी प्रवृत्तिः ? न हि स शिशुरिव कश्चिदप्रौढेन्द्रिय आसीत् । अतोऽस्य विशेषणस्य प्रयोजनावगतये शास्त्रस्यैव तात्पर्य्यं मृग्यम् ।

श्रूयते हि ‘...तमात्मानं विदित्वा ब्राह्मणः पुत्रैषणायाश्च वित्तैषणायाश्च लोकैषणायाश्च व्युत्थायाथ भिक्षाचर्य्यं चरन्ति ।.....तस्माद् ब्राह्मणः पाण्डित्यं निर्व्विद्य बाल्येन तिष्ठति’ इति (बृ० आ० ३।५) । अत एव ब्रूमः—अधीतवेदोऽयं ब्राह्मणो भरद्वाज आत्मज्ञानेन सुप्रसिद्धादेशणात्रयाद् विरज्य पारिव्राज्यं व्यधात् । ततश्च श्रौतरहस्याधिगमरूपं विवेकं लब्ध्वा स्वमाहात्म्यानाविष्करणरूपबालस्वभावेन युक्तः सन् ब्रह्मनिष्ठायामवतस्थे । एवं च बालोचितनिरभिमानार्ज्वादिगुणसमाश्रयणादसौ महर्षिः ‘कुमार-शिरा’ इति विशेषणेन विशेषित आसीदिति । रसविचारे मुनिरयमाह—‘पञ्च रसा भौमौदकाग्नेयवायव्यान्तरिक्षा इति । असौ कृष्णात्रेयस्य शिष्य आसीत् ।

(६१) वाय्व्योविदो राजर्षिरिति । कुत्रत्यो राजर्षिरिति नावगम्यते ।
वृद्धजीवकीयतन्त्रस्य त्रयोदशाध्याये लिखितमस्ति—

“इति वाय्व्योविदायेदं महीपाय महानृषिः ।

शशंस सर्व्वमखिलं बालानामथ भेषजम् ॥’

(८५ श्लोकः) इति ।

महानृषि भगवान् मारीचः । अत उपपद्यते यदसौ राजर्षि भगवतो
मारीचस्य समकालिक आसीदिति ।

चरकीयसूत्रस्थानस्य द्वादशाध्याये कुपिताकुपितस्य वायो वृत्तिविमर्शं
वडिशधामार्गस्य युक्तिपूर्णं वाक्यं श्रुत्वा वाय्व्योविदो राजर्षिराह—
‘एवमेतत् सर्व्वमनपवादं यथा भगवानाह ; यानि तु खलु वायोः कुपिता-
कुपितस्य शरीराशरीरचरस्य च शरीरेषु चरतः कर्म्मणि बहिः शरीरेभ्यो
वा भवन्ति, तेषामवयवान् प्रत्यक्षानुमानोपदेशैः साधयित्वा नमस्कृत्य वायवे
यथाशक्ति प्रवक्ष्यामः—वायुस्तन्त्रयन्त्रधरः, प्राणोदानसमानेव्यानापानात्मा,
प्रवर्त्तकश्चेष्टानामुच्चावचानाम्, नियन्ता प्रणेतृ च मनसः, सर्व्वेन्द्रियाणा-
मुद्योजकः, सर्व्वेन्द्रियार्थानामभिवोढा, सर्व्वशरीरधातुव्यूहकरः, सन्धानकरः
शरीरस्य, प्रवर्त्तको वाचः, प्रकृतिः स्पर्शशब्दयोः, श्रोत्रस्पर्शनयो मूलम्, हर्षोत्-
साहयो योनिः, समीरणोऽग्नेः, दोषसंशोषणः, क्षेप्ता बहिर्मलानाम्, स्थूलाणु-
स्रोतसां भेत्ता, कर्त्ता गर्भाकृतीनाम्, आयुषोऽनुवृत्तिप्रत्ययभूतो भवत्यकुपितः ।
कुपितस्तु खलु शरीरे शरीरं नानाविधैर्विकारैरुपतपति, बलवर्णसुखायुषा-
मुपधाताय भवति, मनो व्यावर्त्तयति, सर्व्वेन्द्रियाण्युपहन्ति विनिहन्ति गर्भान्
विकृतिमापादयत्यतिकालं धारयति, भयशोकमोहदैन्यातिप्रलापाञ्जनयति,
प्राणांश्चोपरुणद्धी’ति ।

चरकीयषड्विंशाध्यायादवगम्यते यदसौ राजर्षिः सह सोमादिभि-
रङ्गारणोपभुक्ते कानने चैत्ररथवनापरंपर्यायि विजिहीर्षुः समियाय, तत्र च

१५२

वृद्धत्रयी

रसविनिश्चये परस्परं भावव्यतिहारमपि कृतवानिति । तन्मते हि रसाः षडेव भवन्ति गुरुलघुशीतोष्णस्निग्धरुक्षा इति ।

(६२) काशीपति वामक इति । चिकित्साकौमुदीकृद् द्वितीयः काशीपति वामको दिवोदासधन्वन्तरेरतिवृद्धप्रपितामहो राजर्षिश्चासीत् । चरकसंहितायाः सूत्रस्थानस्य यजःपुरुषीयनाम्नि पञ्चविंशाध्याये पुनर्व्वसु-
वामकादीनां संलापो दृश्यते । तत्र लिखितमस्ति—

‘पुरा प्रत्यक्षधर्माणां भगवन्तं पुनर्व्वसुम् ।
समेतानां महर्षीणां प्रादुरासीदियं कथा ॥
आत्मेन्द्रियमनोऽर्थानां योऽयं पुरुषसंज्ञकः ।
राशिरस्यामयानां च प्रागुत्पत्तिविनिश्चये ॥
तदन्तरं काशिपति वामको वाचमर्थवित् ।
व्याजहारर्षिसमितिमुपसृत्याभिवाद्य च ॥
किन्तु भोः पुरुषो यजस्तजास्तस्यामयाः स्मृताः ।
न वेत्युक्ते नरेन्द्रेण प्रोवाचर्षीन् पुनर्व्वसुः ॥

(३-६ श्लोकाः) इति ।

(६३) भद्रकाप्य इति । चरकस्य यजःपुरुषीयनाम्नि पञ्चविंशाध्याये रोगरोगिणामुत्पत्तिमधिकृत्य शौनकभद्रकाप्ययोः संलापो दृश्यते । तत्र—

‘कस्मान् मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् ॥
पुरुषः पुरुषाद् गौ गौरश्चादश्वः प्रजायते ।
पित्र्या मेहादयश्चोक्ता रोगास्तावत्र कारणम् ॥’

(सू०—१६-१७) इति ।

ततः शौनकवचनान्तरं लिखितमस्ति—

‘भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते ।
मातापित्रोश्च ते पूर्व्वमुत्पत्तिर्नोपपद्यते ॥

बुद्धचरकीयवृत्तम्

१५३

कर्मजस्तु मतो जन्तुः कर्मजास्तस्य चामयाः ।

न ह्यृते कर्मणो जन्म रोगाणां पुरुषस्य च ॥

(सू०—२०-२१) इति ।

रसविचारे संहिताकार आह—‘एक एव रस * इत्युवाच भद्रकाप्यः,
यं पञ्चानामिन्द्रियार्थानामन्यतमं जिह्वावैषयिकं भावमाचक्षते कुशलाः ।
स पुनरुदकादन्य इति’ (सूत्र-२६।८) इति ।

भद्रकाप्यस्य कोऽपि ग्रन्थ इदानीं नोपलभ्यते । भद्रकाप्य-पालकाप्ययोः
कश्चित् सम्बन्धः बहुभिरनुमीयते, तत्र तु न किञ्चित् प्रमाणमधिगम्यते ।
केचित् पुन भद्रकाप्य-पालकाप्यौ काप्यमुने वैशधरावित्याहुः, तत्र च
प्रमाणाभावात् किमपि वक्तुं न शक्यते ।

चैत्ररथवने स आत्रेयादिभिः सह विजिहीर्षु जंगाम, तत्र च रसविनिश्चये
परस्परं भावविनिमयं कृतवान् (सू० २६।८) । चैत्ररथवने पुरा महाराजस्य
ययाते विहारमभिलक्ष्य बुद्धचरिते भदन्तकविरश्चघोष आह—

“ययातिश्चैव राजर्षिं वयस्यपि विनिर्गते ।

विश्वाच्याऽपसरसा सार्द्धं रेमे चैत्ररथं वने ॥”

(४।७८) इति ।

ययातिर्नहुषपुत्रः ।

(६४) पूर्णाक्षो मौद्गल्य इति । पूर्णो अक्षिणी यस्य स पूर्णाक्षः
(पा० ५।४।११३) (the full-eyed) अर्थात् सर्वदेशदर्शी न तु स
एकदेशदर्शीत्यर्थः । सुद्गलस्य गोत्रापत्यं मौद्गल्यः (पा० ४।१।१०५) ।

* दृष्टिविशेषमाश्रित्य सर्व्व औपनिषदाश्चाहुः—‘एक एव रसः ।
रसो वै सः’ इति । स परमात्मेति यावत् । श्रूयते च—‘आपो ज्योती
रसोऽमृतं ब्रह्मे’ति ।

मुद्गलो गोत्रकारक एक ऋषिः । इन्द्रसेना तस्य भार्यासीत् । पुरुष-
सूक्तहस्यनिर्णयार्थं तेन मुद्गलोपनिषत् प्रोक्ता ।

आत्रेयभद्रकाप्यीयनाम्नि चरकीयसूत्रस्थानस्थषड्विंशाध्याये लिखितमस्ति
यत् स आत्रेयादिभिः सह चैत्ररथवने विजिहीषुः समियाय, रसविनिश्चये
परस्परं भावविनिमयं च चक्रे । तन्मते त्रयो रसाश्छेदनीय उपशमनीयः
साधारणश्चेति ।

(६५) शाकुन्तेयो ब्राह्मण इति । शकुन्तस्य गारुडनामकविष-
शास्त्रज्ञस्य विनतासूतो गर्गुडस्यापत्यं शाकुन्तेयः सम्पातिरिति यावत् । श्रूयते
हि स सर्पविषचिकित्सकोऽप्यासीदिति । न केवलं कश्यपपुत्रत्वात् परं
तु ब्रह्मज्ञत्वादपि स ब्राह्मण इत्युच्यते स्म । आत्रेयादिभिः सहासौ चैत्ररथ-
वने विजिहीषुः समियाय, रसविनिश्चये परस्परं भावव्यतिहारं च चकार ।
तन्मते छेदनीय उपशमनीयश्चेति द्वावेव रसौ भवतः ।

शाकुनेयस्त्वन्यः ; तस्य परिचय एकोनपञ्चाशे मुनिकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्यः ।
अत एव History of Indian Medicine-नामकग्रन्थे श्रीगिरीन्द्र-
नाथ-मुखोपाध्याय-M.D.-महोदयस्य शाकुन्तेय-शाकुनेयोरैक्यकल्पना
नास्माभिराद्रियते (Vol. II. p 484) ।

(६६) निमि वैदेहो राजा इति । चरकीयषड्विंशाध्यायादवगम्यते
यदसौ राजा निमिवैदेहः सह सोमात्रेयादिभिरङ्गारपर्णानिर्मिते रस्य उपवने
चैत्ररथापरनाम्नि विजिहीषुः राजगाम, तत्र च ते रसस्वरूपनिर्णये परस्परं
भावव्यतिहारं चक्रुरिति । तन्मते सप्त रसा मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायद्वारा
इति (सू० २६।८)* । निमिरैक्ष्वाकः । विदेह एव वैदेहः । प्रज्ञादिभ्यश्च

* रसविषये भगवता चरकेण स्वयमेवोक्तम्—

रसनार्थो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा ।

निर्वृत्तौ च विशेषे च प्रत्ययाः खादयस्त्रयः ॥ इति ।

(सू०—१।६४) ।

(पा० ५।४।३८) इति स्वार्थेऽण् । अत्रेयं पौराणिकी वार्त्ता—महाराजो निमि दीर्घसत्रं समारम्भे । तत्र वशिष्ठो होतृत्वेन वृतः । ततश्च महाराजं वशिष्ठ आह—अहं देवराजेन यज्ञार्थं प्रथमतो वृतः । इति हेतोरहं तत्कार्यं समाप्य भवत ऋत्विग् भविष्यामीत्युक्त्वा स स्वर्गाय प्रतस्थे ।

एते च चरकोक्ता रसाः परस्परसंयोगात् सप्तपञ्चाशद् भवन्तीति चक्रपाणिकृतद्रव्यगुणोपरि शिवदासीयटीका ।

रसविशेषविज्ञानीयेऽध्याये द्रव्यगतमधुरादिरसकारणादिकं सुश्रुते दिवोदासेन व्याख्यातम् (सूत्रस्थानम्—४१ अ०) ।

शास्त्रान्तरे शृङ्गारादयोऽष्टौ पुना रसशब्दवाच्या भवन्ति । तदुक्तं नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना—

‘शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः ।

बीभत्सान्द्रतसंज्ञाश्चेत्यष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥

एते ह्यष्टौ रसाः प्रोक्ता ब्रह्मिणेन महात्मना ।’

(६।१५-१६) इति । तत्रान्द्रत इति । तथा हि—

‘रसे सारश्चमत्कारः सर्व्वत्राप्यनुभूयते ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्व्वत्राप्यद्भुतो रसः ।

तस्मादद्भुतमेवाह कृती नारायणो रसम् ॥’

इति साहित्यदर्पणोद्धृतं धर्मदत्तवचनम् (३ परिच्छेदः—३४ श्लोकवृत्तिः) ।

नारायणः काञ्चिदेशवास्तव्यो लक्ष्मीधरपुत्रः कमलकण्ठरवादिनाटककार आलंकारिकश्च ।

शान्तस्वलौकिकत्वान्नोक्तो भरतेनेति रायमुकुटः । तत्र केचित् प्रत्यवतिष्ठन्ते । त आहुरलौकिकत्वं भूषणं न तु दूषणमिति । अन्ये पुनर्भरतीयश्लोके ‘च’ शब्दाच्छान्तवत्सलावपि संगृहीताविति मन्यन्ते । रुद्रटमते वात्सल्यो दशमो रसः । स च पुत्रकन्यादिस्नेहात् स्वारसिभाव एव । भक्तिश्च रसविशेष इति सात्वताः । भरतीयश्लोके ब्रह्मिणेन ब्रह्मण्येत्यर्थः ।

१५६

बृद्धत्रयी

महाराजस्तु विलम्बमसहमानो महर्षिं गौतममानीय तत्सत्रमारेभे ।
अत्रान्तरे खर्गयागं परिसमाप्य त्वरमाणो वशिष्ठ आगत्य सत्रे गौतमकर्तृत्वं दृष्ट्वा
क्रुद्धः सन् 'विदेहो भवे'ति शशाप विप्रावमन्तारं नरपतिम् । वशिष्ठमर्याद्रा-
ऽतिवर्त्तित्वमूलकं निमेरविनयमभिलक्ष्य भगवता मनुनाऽपि स्मर्यते—

वेणो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।

सुदाः पैयवनिश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥'

(७।४१) इति ।

नहुषो ययातिजनकः । ततः प्रभृति नृपवरो निमिर्विदेह इत्यनेन शब्देन
विशेषित आसीदिति ।

चरकोक्तानामृषीणां मध्ये बहूनामृषीणां नामानि भरतीयनाट्यशास्त्रस्य
षट्त्रिंशोऽध्याये समुपलभ्यन्ते । तत्र लिखितमस्ति—

“आत्रेयोऽथ वशिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ।

अङ्गिरा गौतमोऽगस्त्यो मत्तुरायुस्तथारुवान् ॥ १ ॥

विश्वामित्रः स्थूलशिराः संवर्त्तः प्रतिमर्द्दनः ।

उशना बृहस्पति र्वत्सश्च्यवनः काश्यपो ध्रुवः ॥ २ ॥

दुर्वासा जमदग्निश्च मार्कण्डेयोऽथ गालवः ।

भरद्वाजोऽथ रैभ्यश्च वाल्मीकि र्भगवांस्तथा ॥ ३ ॥

स्थूलान्नः संकुलान्नश्च कण्वो मेधातिथिः कुशः ।

नारदः पर्वतश्चैव सुशर्मा चैकधन्विनौ ॥ ४ ॥

निष्यूतिर्भवनो धौम्यः शतानन्दः कृतव्रणः ।

जामदग्न्यस्तथा रामो जमदग्निश्च वामनः ॥ ५ ॥

इति ।

भिषजः प्रति चरकमुनेरुपदेशा अतितरामुपादेया भवन्ति । यवनानां
प्रथमो भिषक्तन्त्रप्रवर्त्तकः हिप्पोक्रेटेस् (Hippocrates—अश्वबलः)-

महोदयः खट्वजन्मतः प्राक् पञ्चम्यां शताब्द्यामाविर्बभूव । सोऽपि चरक-
सुश्रुतयोरधमर्षा इति मन्यामहे । चरकः खट्वजन्मतः पुरा चतुर्दशशताब्द्या-
मार्यावर्त्तं भूषयामासेति प्राज्ञिकाः । जोन्स् (Jones)-महोदयः 'The
Doctor's Oath' नामके ग्रन्थे चरकमुनेरुत्तमर्षातां साक्षात् स्वीकर्तुं-
मुदासीनोऽपि भाषणभङ्गिविशेषेणैव भूतार्थं प्रत्याययति ।

चरकसंहितायाः सूत्रस्थानीयप्रथमाध्यायान्ते भिषक्चर्यामधिकृत्य
लिखितमस्ति—

* * * * *

‘ओषधीनामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने ॥
अविपाश्चैव गोपाश्च ये चान्ये वनवासिनः ।
न नामज्ञानमात्रेण रूपमात्रेण वा पुनः ॥
ओषधीनां परां प्राप्तिं कश्चिद् वेदितुमर्हति ।
योगविन्नामरूपज्ञस्तासां तत्त्वविदुच्यते ॥
किं पुन यो विजानीयादोषधीः सर्व्वथा भिषक् ।
योगमासां तु यो विद्याद् देशकालोपपादितम् ॥
पुरुषं पुरुषं वीक्ष्य स ज्ञेयो भिषगुत्तमः ।
यथाविषं यथाशस्त्रं यथाग्निरशनि र्यथा ॥
तथौषधमविज्ञातं विज्ञातममृतं यथा ।
ओषधं ह्यनभिज्ञातं नामरूपगुणैस्त्रिभिः ॥
विज्ञातं चापि द्युक्त्तमनर्थायोपपद्यते ।
योगादपि विषं तीक्ष्णमुत्तमं भेषजं भवेत् ॥*

* काश्यपसंहितायामुक्तम्—

‘ओषधं चापि द्युक्त्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ।
विषं च विधिना युक्तं भेषजायोपकल्पयेत् ॥’ इति ।

भेषजं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् ।
 तस्मान्न भिषजा युक्तं युक्तिबाह्येन भेषजम् ॥
 धीमता किञ्चिदादेयं जीवितारोग्यकाङ्क्षिणा ।
 कुर्यान्निपातितो मूर्ध्नि सशेषं वासवाशनिः ॥
 सशेषमातुरं कुर्यान्न त्वज्ञमतमौषधम् ।
 दुःखिताय शयानाय श्रद्धधानाय रोगिणे ॥
 यो भेषजमविज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ।
 त्यक्तधर्मस्य पापस्य मृत्युभूतस्य दुर्मतेः ॥
 नरो नरकपाती स्यात् तस्य संभाषणादपि ।
 वरमाशीविषविषं कथितं ताम्रमेव वा ॥
 पीतमल्यग्निसन्तप्ता भक्षिता वाप्ययोगुडाः ।
 न तु श्रुतवतां वेशं विभ्रता शरणागतात् ॥
 गृहीतमन्नं पानं वा वित्तं वा रोगपीडितात् ।
 भिषग्बुभूषु मतिमानतः खगुणसम्पदि ॥
 परं प्रयत्नमातिष्ठेत् प्राणदः स्याद् यथा नृणाम् ।
 युक्तं तदेव भैषज्यं यदारोग्याय कल्पते ।
 स चैव भिषजां श्रेष्ठो रोगेभ्यो यः प्रमोचयेत् ॥
 सम्यक् प्रयोगं सर्व्वेषां सिद्धिराख्याति कर्मणाम् ।
 सिद्धिराख्याति सर्व्वैश्च गुणै र्युक्तं भिषक्तमम् ॥'
 (१२०-१३५) इति ।

मुनिसूचितभिषक्चर्यानुशिष्टो हि सदैवैद्यो भवति, अन्यथाभावे तु
 वैद्यापसदो यमुद्दिश्य सोल्लुण्ठमुच्यते—

'यानि कानि च मूलानि येन केन च पेषयेत् ।
 यस्मै कस्मै च दातव्यं यद्वा तद्वा भविष्यति ॥

वैद्य वैद्य नमस्तुभ्यं क्षपिताशेषमानव ।

त्वयि विन्यस्तभारोऽयं कृतान्तः सुखमेधते ॥' इति ।

प्रतिसंस्कृते सुश्रुततन्त्रे बौद्धप्रभावो लेशतोऽपि नानुप्रविष्टः । यतः प्रतिसंस्कारात् प्रागेव कात्यायनवात्स्यायनादीनां पन्थानमनुसृत्य शबरस्वामी मीमांसाभाष्यं प्रणयन् वेदबाह्यधर्ममतस्य तीव्रं प्रतिवादं व्यधत्, ततश्च सुश्रुत-प्रतिसंस्कारकालेऽपि सनातनधर्मस्य दृढत्वसम्पादनाय बोधायनद्रमिडाचार्या-दय आप्राणपातमचेष्टन्तेति । सुश्रुतप्रतिसंस्कारात् प्राक् कनिष्कस्य शासना-वसरे कपिलबलनामा कश्चित् पण्डितश्चरकसंहिताया योग्यस्थलेषु पातञ्जल-वार्त्तिकवादिसन्निवेशेन तां संहितां संचस्कार, संस्कृत्य च स 'चरक' इत्युपाधि-भूषित आसीत् । इदानीन्तनकाले पुनरसौ 'नवीनचरक' इत्याख्यया प्रसिद्ध-तर एव । चरकसंस्कारः प्रथमखृष्टशताब्द्यां सम्पादित इति सत्यम्, असंस्कृतस्तु तत्पूर्ववर्त्ती मूलग्रन्थो नास्माभिरुपलब्धः ; अतस्तस्य कियंश्चांशः संस्कृतो वा न वेति वक्तुं न शक्यते पातञ्जलवार्त्तिकपाठविलोपात् ।

चरकसंस्कारात् किञ्चिदुत्तरकाले कपिलबलसूनुना कापिलबलेन द्वितीय-खृष्टशताब्द्यां सुश्रुतप्रतिसंस्कारं समाप्य पुनरपि कपिलबलसंस्कृतचरकस्य सूत्रादितश्चिकित्सापर्यन्तानां स्थानानां प्रतिसंस्कारः कृतः । तदाह दृढबला-चार्यः—'तानेतान् कापिलबलः शेषो दृढबलोऽकरोत्' (चिकित्सा—३० अ०) इति । कापिलबलप्रतिसंस्कारात् पञ्चशतवर्षपरिमिते काले व्यतीते पुनरपि दृढबलेन चरकसंहितायाः शिष्टांशः प्रतिसंस्कृतः । तदानीन्तनकाले तु नागार्जुन-दिङ्नाग-धातुसेन-वसुबन्धु-कुमारजीवादीनां सनातनधर्मप्रति-पक्षतया बौद्धधर्मस्य प्रचारो बलवानभूत् । दृढबलस्यापि तत्प्रभावोपहत-त्वाच्चरकसंहितायां क्वचित् क्वचिद् बौद्धभावा अनुप्रविष्टा इति मन्यामहे ।

दर्शनोपदेशे चरकसुश्रुतयोः सरणी विभिन्ने एव । सुश्रुतेन चिकित्साधि-कृत-भूतादिशरीरिसम्प्रवायं चिकित्साधिकृतं कर्मपुरुषं वर्णयितुं प्राधान्येन

१६०

वृद्धजयी

सांख्यशास्त्रमाश्रित्य तत्त्वान्तरपरिणामो व्याख्यातः । परं तु सांख्यपरिग्रहीतं
दुःखबहुलसंसारं दुःखबहुलसंसारहेतुं दुःखबहुलसंसारहानोपायं मोक्षापरपर्यायं
च दुःखबहुलसंसारहानं प्रति स जोषमास्ते । सौश्रुतशास्त्रे निर्देशोऽप्यस्ति—
‘भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते’

इति ।

पञ्चभूतेभ्यः शरीराणि भवन्ति, तेभ्यः परं चिकित्साचिन्ता नास्तीत्याशयः ।
मोक्षविषये चरकस्य मतवादः सांख्यादिसिद्धान्तेभ्यः स्वतन्त्र एव ।
तथाहि तत्त्वज्ञानाद् मुक्तिरिति सांख्यम् । तदुक्तम्—

‘पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत् ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥

इति ।

सांख्यप्रवचनमते तु गुणकार्यरूपवृत्तिक्लेशादिभिरपरामृष्टत्वाज् जपापाये
स्फटिकमणिवत् स्वरूपप्रतिष्ठः पुरुषः प्रकृतिव्यतिरिक्तः केवली मुक्तो वा भवति ।
अतः खलु पातञ्जले सूत्रितम्—‘पुरुषार्थशून्यानां गुणानां स्वरूपप्रतिष्ठा वा
चितिशक्तिरिति’ (४।३४) । एतदुक्तं भवति—चितिशक्ते वृत्तिस्वारूप्य-
निवृत्तौ या स्वरूपप्रतिष्ठा सा पुरुषस्य मुक्तिः कैवल्यं वेति । एतस्यां चावस्थायां
हि सकलग्राह्यग्राहकव्यवहाराभावाच् चैतन्यमात्रमेव तस्यावशिष्यते, तच्च
चैतन्यं चितिमात्रत्वेनोपपद्यते न पुनरात्मसंवेदनेनेति । वेदान्तमते समुद्रेण
नदनदीनामिव लक्षणानन्यत्वरूपेण लय एव मुक्तिः । तथा हि भिन्नसूत्रम्—

‘अविभागेन दृष्टत्वात्’ (३।२।६, ८) इति । श्रौतविरावश्च मुण्डके—

‘ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले परामृताः परिमुच्यन्ति सर्व्वे ॥...

यथा नद्यः स्यन्दमानाः समुद्रेऽस्तं गच्छन्ति नामरूपे विहाय ।

तथा विद्वान् नामरूपाद् विमुक्तः परात् परं पुरुषमुपैति दिव्यम् ॥’

इति ।

वृद्धचरकीयवृत्तम्

१६१

चरकेण हि सांख्ययोगसमाश्रयेण वेदान्तविज्ञानमुपदिष्टं तयैव दिशा
मोक्षमार्गो मोक्षश्च परामृष्टौ । अत उक्तम्—

‘अयनं पुनराख्यातमेतद् योगस्य योगिभिः ।

सांख्यातधर्म्मैः सांख्यैश्च मुक्तै मोक्षस्य चायनम् ॥

अतः परं ब्रह्मभूतो भूतात्मा नोपलभ्यते ।

निःसृतः सर्वभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ॥

गतिं ब्रह्मविदां ब्रह्म तच्चाक्षरमलक्षणम् ।

ज्ञानं ब्रह्मविदां चात्र नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्हति ॥’

इति शारीरे ।

(१।६२, ६५...वज्जीयसं०, १।१५१, १५५-१५६.....लवपुरसं०) ।

ततश्चोक्तम्—‘निवृत्तिरपवर्गस्तत्परं शान्तं तत्तदक्षरं तद् ब्रह्म स मोक्षः’

(शा० ५।११ लवपुर, ५।२२ वज्जीय) । पुनरपि मुनिः स्फुटं वदति—

‘शुद्धसत्त्वस्य या शुद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्तते ।

यया भिनन्द्यतिबलं महामोहमयं तमः ॥

सर्वभावस्वभावज्ञो यया भवति निस्पृहः ।

योगं यया साधयते सांख्यः सम्पद्यते यया ॥

यया नोपैत्यहंकारं नोपास्ते कारणं यया ।

यया नालम्बते किञ्चित् सर्वं सन्न्यस्यते यया ॥

याति ब्रह्म यया नित्यमजरं शान्तमक्षरम् ।

*

*

*

*

१६२

वृद्धत्रयी

विपाषं विरजं शान्तं परमक्षरमव्ययम् ।

अमृतं ब्रह्म निर्वर्णं पर्ययैः शान्तिरुच्यते ॥'

(लवपुर—५।१६-२३) इति ।

एवं बहुत्र सांख्ययोगोपसर्जनीभूतया ब्रह्मविद्यया वेदान्तविज्ञानविनिश्चितौ मोक्षमार्गो मोक्षश्च मुनिना प्रदर्शितौ ।

द्वावुपायौ मोक्षस्य भवतः । सांख्ययोगपूर्वक एको विचारपूर्वकोऽन्य-
श्चेति । तत्र प्रथममुपायं प्रपञ्चपरमार्थवादिनो हैरण्यगर्भादय उपेयुः
साक्षिदर्शने तेषां निरोधातिरिक्तोपायासम्भवात् ; द्वितीयमुपायं प्रपञ्चा-
परमार्थवादिन औपनिषदाः सेवेरन् साक्षिणि कल्पितं साक्ष्यमनृतं साक्षी तु
परमार्थसत्यः केवल इति विचारात् । एवं विरुद्धमतयोः सामञ्जस्यं
विदधानो मुनिरभिप्रैति—'शान्तो दान्त उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा
आत्मन्येवात्मानं पश्येद्' (वृ० आ०) इति श्रुतिस्वारस्यात्,

‘प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् ।

अहं ब्रह्म परं ज्योतिः प्रसंख्याय विमुच्यते ॥’

(अग्निपुराणान्तर्गतगीतासारे) ।

इति स्मृतिस्वारस्याच्च प्रथमोपायेन ब्रह्मणि चित्तस्य न्यग्भावं विधाय पश्चाद्
द्वितीयोपायेन प्रत्यग्भिनः स्वमात्रवेद्यो ब्रह्मस्वरूपो मोक्षोऽधिगन्तव्य इति ।

एवं हि भगवता चरकेण शृङ्गाग्रहिकया निर्दिश्यते यत् सांख्ययोगाभ्या-
मभिग्रस्तया प्रज्ञया संपरिष्यक्तः पुरुषः स्वमपीतो भवतीति । एतदपीह
चावधेयं यद् ब्रह्मनिर्वाणाभ्युपगमात् सांख्योच्छेदो दुर्निवारः स्यादिति ।

समाप्तं वृद्धचरकीयवृत्तम् । इदानीं वृद्धसुश्रुतीयवृत्तमुपादीयते ।

वृद्धसुश्रुतीयवृत्तम्

द्वौ सुश्रुतौ बभूवतुरेको हयायुर्वेदविदपरो नरायुर्वेदविच्चेति ।
प्राक्तिकानां मते नानयोरभेदः कल्पनीय इति । नवीनानां पुरातत्त्वविदा-
मेतादृक् सिद्धान्तः प्राचीनैः सार्द्धमविसंवादीति न तत्र विद्यते कोऽपि
सन्देहावकाशः ।

हयायुर्वेदवित् सुश्रुतो राजर्षेः शालिहोत्रस्य तनयः । अयं राजर्षिं न
केवलं हयायुर्वेदवेदिता परं तु नरायुर्वेदवेदिताऽप्यासीत् । श्रूयते हि
शालिहोत्रो महर्षेरात्रेयस्य शिष्यो वह्निवेशभेलहारीतादीनां सतीर्थ्यश्चासीत् ।
एवं चेत् तर्हि स सुश्रुतदिवोदासादीनां बहुपूर्व्वभव एव । पितापुत्रयोः
संवादात् परिज्ञायते यदसौ शालिहोत्रिः पितुर्वाजिशास्त्रमधिजग इति ।
शालिहोत्रसंहितायां लिखितमस्ति—

‘शालिहोत्रं मुनिश्रेष्ठं सुश्रुतः परिपृच्छति ।

अश्वप्रशंसामाहात्म्यं न ज्ञातं तत्त्वतो मया ॥’ इति ।

दुर्लभगणकृत-‘सिद्धोपदेशसंग्रहे’ऽपि पठ्यते—

‘शालिहोत्रेण गर्गेण सुश्रुतेन च भाषितम् ।

तत्त्वं यद् वाजिशास्त्रस्य तत् सर्व्वमिह संस्थितम् ॥’ इति ।

सुश्रुतेन शालिहोत्रिणेत्यर्थः । वाजिशास्त्रस्य हयायुर्वेदस्येति यावत् । नासौ
शालिहोत्रिसुश्रुत एतत्प्रबन्धविषयो भवति ।

महाभारतगारुडाभ्यामवगम्यते यच्चापरो नरायुर्वेदवित् सुश्रुतः
कान्यकुब्जाधीश्वराद् महर्षेर्विश्वामित्रात् समजनीति । एकदा स वैश्वामित्रिः
पित्राऽभ्यधाय, यत् स्ववैद्यो भगवान् भ्रन्वन्तरिः काशीराजवंशे दिवोदास-

१६४

बृद्धत्रयी

शरीरं परिगृह्य वाराणस्यामाविरस्ति ; त्वमपि तत्र गत्वा प्रश्रयेण प्रसादितात्
तस्मादायुर्व्वेदशास्त्रमधीत्य भयोपद्रुतेभ्यो व्याधितेभ्यः सततमभयदानानन्तरं
क्लिश्यमानांस्तान् प्राणिनो निरामयान् कुरुष्व, यतो भयत्रातु जीवनदातुश्चैष
धर्मो भूयशः परमार्थत्वेन गृह्यत इति । उदारोऽयं कल्पः । तथा हि
महाभारते व्यासदेवेन स्मर्यते—

‘एकतः क्रतवः सर्वे सहस्रवरदक्षिणाः ।

अन्यतो रोगभीतानां प्राणिनां प्राणरक्षणम् ॥’ इति ।

स्मर्यते च काशीखण्डे—

‘सन्ति दानान्यनेकानि किं तैस्तुच्छफलप्रदैः ।

अभीतिदानतुल्यं तु परमेकं न विद्यते ॥

इह चत्वारि दानानि प्रोक्तानि परमर्षिभिः ।

विचार्य्य नानाशास्त्राणि शर्मणेऽत्र परत्र च ॥

भीतेभ्यश्चाभयं देयं व्याधितेभ्यस्तथौषधम् ।

देया विद्यार्थिने विद्या देयमन्नं क्षुधातुरे ॥’

(५८।६६—१०१) इति । अभियुक्ता वैद्यकाश्च वदन्ति—

‘अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत् फलम् ।

न हि प्राणसमं दानं त्रिषु लोकेषु विद्यते ॥’ इति ।

पितुरेवंविधमादेशमाकर्ण्य स कान्यकुब्जकुमारः सुश्रुत औपधेनव-
वैतरणौभ्र-पौष्कलावत-करवीर्य्य-गोपुररक्षितादिभिर्मुनिपुत्रैः सार्द्धं वाराणसीं
गत्वा काशीराजं दिवोदासमायुर्व्वेदोपदेशं ययाचे, काशीराजो दिवोदासश्च
तान् सर्वान् समग्रमायुर्व्वेदशास्त्रमध्यापयामास । ततः सिद्धार्थानां मुनि-
सूतूनामेकैको गुरुं काशीराजमभिनन्द्य स्वं स्वं गृहं प्रत्याजगाम, प्रत्यावृत्य च
ते सर्वे पृथक् पृथक् तन्वाण्यपि तेनिरे । तत्र सुश्रुतस्य तन्त्रं सर्वेषां
तन्वाणां शीर्षण्यतामघिचक्रे । तच्च तन्त्रं परवर्त्तिनि काले सम्राजः कनिष्कस्य

शासनावसरे द्वितीयखृष्टशताब्दीवर्तिना कापिलबलनाम्ना नवीनसुश्रुतेन प्रतिसंस्कारात् परं सुश्रुतसंहितेति प्रसिद्धिं लेभे ।

सुश्रुतस्य नाम्ना द्वौ ग्रन्थौ प्रचलतः—सुश्रुतसंहिता नावनीतकसंहिता चेति । प्रथमं तावत् सूचीकटाहन्यायेन नावनीतकसंहिता पर्यालोचयिष्यते । नवं नीयत इति नवनीतम्, तदेव नावनीतम्, यद्वा नवनीतादागतमिति नावनीतम् । ततः स्वार्थे कन्निति नावनीतकम् । ननु, स्वार्थे कन्निति सूत्रं नोपलभ्यते । सत्यम्, किन्तु 'न सामिवचने' (पा० ५।४।४५) इत्येतन्निषेधसूत्रमत्यन्तस्वार्थिकमपि कनं ज्ञापयति—बहुतरकम्, सुकरतरकमिति । तदुक्तं जयादित्येन—'केन पुनः स्वार्थिकः कन् विहितः ? एतदेव ज्ञापकं भवति स्वार्थे कन्निति' । यद्वा नावनीतशब्दादिवार्थे कना नावनीतकम् (पा० ५।३।६६) । यद्वा नवनीतशब्दो मनोज्ञादिषु द्रष्टव्यः । तेन द्वन्द्वमनोज्ञादिभ्यश्च (पा० ५।१।१३३) इति वुञ् । नवनीतस्य भावः, आयुर्वेदस्य सार इत्यर्थः । नावनीतकनाम्नी संहिता नावनीतकसंहिता ।

केचिदाहुः—नावनीतकसंहिता न सुश्रुतेन कृतेति । तेषां मते प्रथम-द्वितीयखृष्टशताब्द्योः कश्चिद् बौद्धवैद्य एनां प्रणिनाय । हेर्णलेमहोदय आह यदस्यां संहितायां काशीराजो वक्ता सुश्रुतस्तु श्रोतेति । वायोयार-पाण्डुलिपेः प्रथमखण्डस्थे रसोनकल्पे काशीराजो वक्ता सुश्रुतः श्रोतेति सत्यम्, नावनीतके तु शिष्यधीवृद्धयर्थं सुश्रुत एव वक्तेति बहवोऽभियुक्ताः । अस्माकमप्यापाततस्तथैव सिद्धान्तः ।

केचिदाहुः—यथा सुश्रुततन्त्रं प्रथम-द्वितीयखृष्टशताब्दोरभ्यन्तरवर्तिनि कुत्रचित् समये प्रतिसंस्कारानन्तरं 'सुश्रुतसंहिते'ति नाम्ना प्रचारितम्, तथैव तस्मिन् समये कुशगडादिस्थितानां केषांचिद् बौद्धवैद्यकानां प्रतिसंस्कारात् परं नावनीतकतन्त्रमपि नावनीतकसंहितेति नाम्ना विश्रुतमासीदिति । अस्य मतस्य समीचीनता कियतीति विचारणीयम् । अस्माकं

त्वत्र चरम एव सिद्धान्तो यद् मौलिकः प्रबन्धस्तन्त्रमित्यभिधीयते संग्रह-
ग्रन्थस्तु संहितेति । तथा हि नावनीतकसंहिताया आरम्भे लिखितमस्ति—

‘प्राक्प्रणीतैर्महर्षीणां योगमुख्यैः समन्वितम् ।

वक्ष्येऽहं सिद्धसङ्कर्षं नाम्ना वै नावनीतकम् ॥’ इति ।

सिद्धः प्रसिद्धः सङ्कर्षः संग्रह आहरणं वा यत्र स सिद्धसङ्कर्षस्तम् । अत-
स्तदन्तर्गतविषयाणां प्राक्प्रणीतग्रन्थेभ्य आहरणात् सम्पाद्यमानस्य नावनी-
तकस्य ‘नावनीतकसंहिते’ति नाम सार्थकं भवति । चक्रपाणिनाऽपि
पुस्तकमिदं संहितात्वेन भूयो भूय उल्लिखितम् ।

दशमखृष्टशताब्दीं त्रयोदशखृष्टशताब्दीं चान्तरा चन्द्रटाचार्य-चक्रपाणि-
दत्त-निश्चलकरादि-वैद्यकानां कैश्चिन्नामोल्लेखपूर्वकं नावनीतकस्य प्रमाण-
मुद्धृतम्, कैश्चिद् वा विनैव नामोल्लेखं ततः कल्पयोगादयः संगृहीताः ।
षोडशखृष्टशताब्दीयेन चरकतत्त्वप्रदीपादिकृता शिवदासेनापि तस्य श्लोका
उपन्यस्ताः, किन्तु मूलग्रन्थत एव समुद्धृता निश्चलप्रणीत-‘रत्नप्रभा’तो वा
गृहीता इत्येतन्निर्णेतुं न शक्यते । यद् वा भवतु, वाराणस्यां क्षेत्र-
सन्न्यासिनः कवीन्द्राचार्यस्य १६५६ खृष्टाब्दीयग्रन्थसूचौ नावनीतकस्य
समुल्लेखो न दृश्यते । अतः सम्भाव्यते सप्तदशखृष्टशताब्दीतः प्रागेवास्य
ग्रन्थस्य विलोपः सञ्जात इति । सम्प्रति तु तिब्बतादुत्तराहि चीनप्रदेशान्तर्गत-
कशगडनगरात् क्याप्टेन् वायोयार् (Captain Bower)-महोदयेनास्य
ग्रन्थस्य पुरातनीं काश्चित् पाण्डुलिपिमानीय पाठोद्धाराय सा माद्रासा-
(Madrasa)-विद्यालयस्य प्रधानाध्यापकहेर्णले (Hoernle)-
महोदयस्य हस्ते समर्पिता । हेर्णलेमहोदयेनापि ग्रन्थोऽयं सचित्रं सानुवादं
सटिप्पणं मुद्रितः प्रकाशितश्च ।

प्राचीनलिपितत्त्वविदां मते पाण्डुलिपिरियं कस्याश्चित् प्रतिलिपेः
प्रतिलिपितो विभिन्नलेखकैः प्रकृतः । ऊनविंशखृष्टशताब्द्याश्चरमभागे

तैश्च्यते यदेतत्पाण्डुलिपिकरणात् १६०० वर्षपरिमितः कालो व्यतीत इति । एवं चेदानीन्तनकालात् १६६० वर्षेभ्यः पूर्वं तृतीयखृष्टशताब्द्यां पाण्डुलिपिरियं सञ्जाता । अस्या द्वितीयखण्डस्य प्रारम्भे तथा चतुर्थाध्यायस्य पुष्पिकायां च नावनीतकमिति नाम दृष्ट्वा ज्ञायते पुस्तकमिदं नावनीतक-समाख्यमिति । निश्चल-शिवदासाभ्यां स्वग्रन्थेषु नावनीतकतो नाम-ग्राहं श्लोकोऽयमुद्धृतः—

‘निदिग्धिकायाः * स्वरसं ग्राहयेद् यन्त्रपीडितम् ।

चतुर्गुणे रसे तस्मिन् घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥’ इति ।

एष एव श्लोकः सम्प्रतिलब्धस्य ग्रन्थस्य द्वितीयेऽध्याये षष्ठपृष्ठे दृश्यते । एवं वस्तुवृत्तमुपलभ्य समाधातुं शक्यं यत् प्राचीनैरलिखितं नावनीतकं वर्तमाननावनीतकादभिन्नमेव भवतीति । मन्ये षोडशखृष्टशताब्द्यां नावनीतकग्रन्थः कालग्रासमवाप, यतस्तत्परवर्तिनि कस्मिंश्चिद् ग्रन्थे तस्य नामोल्लेखोऽपि नावलोक्यत इति । ततो महतः कालात् परं ‘कशगड’-इति नाम्ना विश्रुतस्य नगरस्य बौद्धस्तूपद्वयाद् विपुलार्थव्ययपुरःसरं Captain Bower (क्याप्टेन् वायोंयार)-महोदयेन स ग्रन्थः समुद्धृतः सम्प्रति पुनरस्माभिश्चाधिगत एव । ग्रन्थस्यापि ‘नीचैर्गच्छत्युपरि च दशा चक्रनेमिक्रमेण’ ।

पुरा किल काश्मीराधिपतिर्महाराजः कुशस्तिब्बतप्रदेशादुत्तरा चीन-सम्राजमभिभूय तस्य राज्यं चाधिकृत्य तदवेक्षणाय तत्र ‘कुशगड’ इति नाम्ना सुप्रशस्तमेकं दुर्गं निर्ममे । एतत्कुशगडनाम्नः कशगडादिनामान्युद्-

* निदिग्धिका कण्टकारिका । उक्तं च राजवल्लभकृतवैद्यकरत्न-मालायाम्—

‘अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्डाकी च निदिग्धिका ।

सिंही धामनिका क्षुद्रा बृहती कण्टकारिका ॥’ इति ।

बभूवुः । ततः कश्गड इत्युक्ते तत्सम्भीपवर्त्तिनि खोटनादिनगरसमेतानि स्थानानि गृह्यन्ते स्म । ततो द्वितीयप्रथमखृष्टपूर्वशताब्द्योरन्तरे काश्मीराधिपतौ दिवं गते तस्य कश्गडादिराष्ट्रं पुनश्चीनराज्याङ्गीभूतं बभूव । ततश्च पुनः कियतिचित् काले व्यतीते प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कुत्रचित् समये पुरुषपुरात् कुषणाधिपतिना शकवंशीयेन महाराजेन कनिष्केण चीनसम्राजं पराजित्य तस्य कश्गडादिराज्यं स्वायत्तशासने समानीय च तत्र बौद्धानामेक उपनिवेशः प्रतिष्ठापितः । एषु बौद्धेषु केचिद् वैद्यकाः काशीराजस्य रसोनकल्पं सुश्रुतस्य नावनीतकसंहितां च प्रतिसंस्कृत्य कालग्रासात् तौ गोपायांचक्रुः । एतेषां पण्डितानां यत्नातिशयेन ग्रन्थद्वयमिदानीमस्माभिरधिगतम् ।

नावनीतके प्रतिसंस्कृर्त्तृणां बौद्धाचारवशात् कचित् कालच्युतिदोषाः क्वचिद्वा तेषां च्युतसंस्कारत्वादपशब्दप्रयोगा बहुश उपलभ्यन्ते, यथा— 'नमस्तथागतेभ्यः' इत्येवमादयः । तथागतशब्देन बुद्धदेव उद्दिष्टः, बुद्धतस्तु बहुपूर्ववर्त्तिनः सुश्रुतस्यैवंविधमाचारपालनं कथं सम्भवतीत्यत्र प्रतिसंस्कृतेषु पर्य्यनुयोज्यः स्यात् ।

प्रतिसंस्कृर्त्तृश्च्युतसंस्कारदोषत्वाद् विविधा अपशब्दा उपलभ्यन्ते । तेषामुदाहरणानि यथा—

(क) 'उर उद्घातेष्वि'ति वक्तव्ये 'उरोदघातेष्वि'त्युक्तम् । सूत्रादृते विसर्जनीयलोपे पुनः सन्धिर्न भवतीति कालापकादयः । पाणिनिमते तु 'भो भगो अघो अपूर्वस्य योऽशि' (८।३।१७) इति रो यादेशे प्राप्ते 'लोपः शाकल्यस्य' (८।३।१६) इति 'य'स्य विकल्पेन लोपो भवति । 'पूर्वत्रासिद्धम्' इति लोपशास्त्रस्यासिद्धत्वान्नास्ति पुनरत्र 'आद् गुणः' (६।१।८७) इत्यस्य प्रवृत्त्यवकाशः । तदुक्तम्—'पूर्वत्रासिद्धम्' (८।२।१) इत्यत्र सपादसप्ताध्यायीं प्रति त्रिपाद्यसिद्धा, अत एव सपादसप्ताध्याय्यां

विहितं कार्यं प्रतीह त्रिपाद्यां विहितमसिद्धं ज्ञेयम् । इतः परमप्युत्तरोत्तरं कार्यं पूर्वं पूर्वं कार्यं प्रत्यसिद्धं ज्ञेयम् । अत एव पुनः सन्धिर्न भवतीति ।

केचिदाहुः—‘उरोद्घातेष्विति’ प्रयोगः पूर्वत्रासिद्धीयविधेरनित्यत्वाद् ‘उरस्’सकारस्थानिभूत-‘य’-लोपस्य सिद्धत्वाज् ज्ञेयः, यथा पाणिनिसूत्रं ‘नोपधायाः (६।४।७) इती’ति । इदमाकृतम्—‘न उपधायाः’ इति स्थिते विसर्गलोपे पूर्वत्रासिद्धीयशास्त्रस्यानित्यत्वात् पुनः सन्धौ नोपधाया इति सञ्जातमिति । अत्रान्ये प्रतिवदन्ति । ‘नोपधायाः’ इत्यत्र नेति लुप्त-षष्ठीकमङ्गस्य विशेषणमिति । अपरे पुनराहुः—सम्प्रदायसिद्धान्तमनादृत्य पूर्वत्रासिद्धमित्यस्यानित्यत्वं न कल्पनीयम्, कल्पिते तु बहुषु स्थलेषु विसर्जनीयस्य सन्धिकार्याणि दुष्येयुरिति । एवंविधं वस्तुवृत्तमुपलभ्य वयं पुनरिह ब्रूमः—‘छन्दोवत् सूत्राणि भवन्तीति’ न्यायेन लुप्तषष्ठीकसौत्रप्रयोगो हि लोके न प्रवर्तनीय इति । यस्तु ‘उरोद्घातेष्विति’ प्रयोगः स पाणिनि-स्मृत्या न समर्थनीयः । प्रतिसंस्कर्तुः पाणिन्युत्तरभवत्वात् प्रयोगश्चासौ प्रामादिक एवेति । “छन्दोव्याकरणयोर्विरोधे छन्दो गरीयः” इति प्रायेण संहितकाराः शरणीकुर्वन्ति ।

एवं च ‘हीवेरमि’ति वक्तव्ये ‘हिरिवेरमि’त्युक्तम् । सांक्षिप्तसारका आहुः—‘हीवेरादे मूले वाच्ये लुग्वा भवतीति हीवेरं हैवेरं वे’ति (तद्धित-पादः १४०० सूत्रम्) । अत एव ‘हिरिवेरमि’त्यपप्रयोगः । ‘तेजस्विनी-मि’ति वक्तव्ये ‘तेजोवतीमि’त्युक्तम् ।

(ख) विभक्तिव्यत्ययोऽपि दृश्यते, यथा—‘प्राग्भक्ताद्’ इति वक्तव्ये प्राग्भक्तमित्युक्तम् । अव्ययीभावे तु नास्ति कश्चिदनुयोगः ।

(ग) सन्धिसमासयोर्व्यत्ययो दृश्यते । सन्धिव्यत्ययो यथा—

‘सूपोदनमि’ति वक्तव्ये ‘सूपोदनम्’ इत्युक्तम् । समासव्यत्ययो यथा—
‘रात्र्यन्धः’ इति वक्तव्ये ‘रात्रिमन्धः’ इत्युक्तम् । इत्यादि ।

(घ) पदव्यत्ययो दृश्यते, यथा ‘भाषते’ इति वक्तव्ये ‘भाषती’त्युक्तम्,
‘आधत्ते’ इति वक्तव्ये ‘आधत्ति’ इत्युक्तम् । इत्यादि ।

प्राचीनकाले पञ्चमखट्टशताब्दीयस्य चान्द्रव्याकरणकृतो बौद्धस्य चन्द्र-
गोमिणः पूर्वं संस्कृतभाषायां प्रायशो बौद्धपण्डितानां वैशिष्ट्यं नासीत् ।
तदाह प्राज्ञिकप्रवरो हरप्रसादशास्त्रि-महोदयः—‘Even the best of
the Buddhist Sanskrit writers used expressions which
are not sanctioned by Panini.’ (Vyakarana Mss—
Preface p. XXVII) अर्थात् बौद्धेषु प्रशस्ततमा अपि पण्डिता
अपाणिनीयानि पदानि भूरिशः प्रायुक्षते’ति ।

बैम्बिसारि जीवको बुद्धदेवस्य समकालिकत्वात् षष्ठखट्टपूर्वशताब्दीय
आसीत् । नावनीतकस्य चतुर्दशाध्याये बौद्धजीवकस्य नाम तद्वाक्यानि च
दरीदृश्यन्ते । एतस्माच्चानुमीयते प्रतिसंस्कृतेषु तानि सर्वाणि प्रचिक्षेपेति ।
सुश्रुतेन परवर्त्तिनो ग्रन्थकारस्य नामादिग्रहणं कथं नाम सम्भवेत् ? यदि
तावत् सुश्रुतात् प्राचीनतरं काश्यपशिष्यं वृद्धजीवकमुद्दिश्य ‘जीवक’ इति नाम
गृहीतं स्यात्, तर्हि प्रक्षेपादिसन्देहानां नास्ति कश्चिदवसर एव । काश्यप-
वचांसि संगृह्य काश्यपसंहिताऽपरपर्यायं वृद्धजीवकीयतन्त्रं प्रणीतम् । ग्रन्थस्य
विषयजातमपि सुश्रुतस्य परिज्ञातमासीत् । तथा हि प्रागुक्त चतुर्दशाध्याये
‘काश्यपस्य वचो यथे’त्युक्त्वा षोडश योगा उपन्यस्ताः । काश्यपस्य काश्यप-
संहिताया इत्यर्थः । वृद्धजीवकीयतन्त्रं काश्यपसंहिताया नामान्तरमेव भवति ।

Dr. A. F. Rudolf Hoernle-महोदयेन लिखितम्—“लोक-
विश्रुतो जीवको बौद्धवैद्यक आसीत् । ‘महावग्ग’-‘तिब्बतीयकथा’-ग्रन्थयो-
स्तदीयं वृत्तं वर्णितमस्ति । वर्णनायामुभयोरीषद्भेदो वर्तते । अन्तिम-

वृद्धसुश्रुतीयवृत्तम्

१७१

ग्रन्थमतेन शालावत्यां जीवको वैम्बिसारेरभयस्य गूढोत्पन्नः पुत्र आसीत्, एवं च स राज्ञो विम्बिसारस्य पौत्रत्वेन निर्दिष्टः । प्रागुक्तग्रन्थमतेन तु स राज्ञो दासीपुत्रत्वादभयस्य भ्रातृत्वेन निरूपितः ।

असौ जीवको विम्बिसारस्य सभायां राजवैद्यक आसीत् । स च तक्षशिलायामात्रेयतः शिक्षां लेभे । तेन हि प्राप्तवयस्केषु बहवो रोगोपशमाः कृताः, बालचिकित्सायां तु ख्यातिरस्य नाकर्णिता । किन्तु 'कुमारभृत्य' इति लाञ्छनेन सूच्यते यदसौ बालचिकित्सायामपि निपुण आसीदिति । किंच, नावनीतकेऽपि ये केचिद् योगास्तदुक्तत्वेनोपन्यस्तास्ते च तस्य बालचिकित्सकत्वं प्रमाणयन्ति । प्रागुक्ते ग्रन्थद्वये वाक्यार्थे पदरचना-ऽभिप्रायेण जीवक इत्युपाधेरेका विचित्रा व्युत्पत्तिः कल्पिता—“जीवति कुमारेण 'अभयेन' प्राणान् धारयतीत्यर्थे जीवक इति ।”

हेर्णले-महोदयस्य विवरणात् संदिह्यते जीवकोऽसौ बालभृत्यतन्त्रं प्रणीय 'कुमारभृत्य' इति लाञ्छनं लेभे न वेति ? ऋचकपुत्रो वृद्धजीवकः कश्यपशिष्य आसीत् । तत्प्रणीतं कौमारभृत्यतन्त्रमिदानीं मुद्रितमुपलभ्यते । किमिमं ग्रन्थं प्रतिसंस्कृत्य बौद्धजीवकेन 'कुमारभृत्य' इति लाञ्छन-मवाप्तम् ? वयं चेदस्य जीवकस्य बालभृत्यतन्त्रमद्रक्ष्याम, तर्हि सन्देहा-श्चास्माकं सर्वे निरस्ता अभविष्यन् । यथा शककुषाणाधिपतेः कनिष्कस्य चिकित्सकश्चरकसंहितां प्रतिसंस्कृत्य 'चरक' इत्युपनामशोभित आसीत्, तथैव किं जीवकोऽपि वृद्धजीवकीयं कौमारभृत्यतन्त्रं प्रतिसंस्कृत्य 'जीवक' इत्युपाधि-भूषितो बभूव । अस्ति चैका तिब्बतीया प्रसिद्धि र्यज् 'जीवक' इत्युपाधिरेव, न तु कस्यचिद् नामधेयमिति । सत्येवं पितृदत्तं नाम बालभृत्यतन्त्रकृत ऐतिहासिकैः प्रालिङ्ग्यैव नेदानीमपि शायत एव । केषांचिदमते जीवकस्य पितृदत्तं नाम 'कोमरभच्छा' इति । वयं तु मन्यामहे यत् कोमरभच्छेति 'कुमारभृत्या'शब्दस्यापभ्रंश एवेति ।

को हि वक्ता नावनीतकसंहितायाः—प्रतर्दनजनकः काशीराज आहो खित्
सुश्रुत इत्यत्र केचित् संशयाना दृश्यन्ते । बावयार-(Bower)-पाण्डुलिपेः
प्रथमखण्डस्थे रसोनकल्पे काशीराजो वक्ता सुश्रुतश्च श्रोता । तत्र
लिखितमस्ति—‘सुनिमुपगतः सुश्रुतः काशीराजं, किं न्वेतत् स्यात् ? अथ
स भगवानाह तस्मै यथावत्—

पुराऽमृतं प्रमथितमसुरेन्द्रः स्वयं पपौ ।
तस्य चिच्छेद भगवानुत्तमांशं जनार्दनः ॥
कण्ठनाडीसमासन्ना विच्छिन्ने तस्य मूर्धनि ।
बिन्दवः पतिता भूमावाद्यं तस्येह जन्म तु ॥
न भक्षयन्त्येनमतश्च विप्राः
शरीरसम्पर्कविनिःसृतत्वात् ।
गन्धोग्रतामप्यत एव चास्य
वदन्ति शास्त्राधिगमप्रवीणाः ॥
लवणरसवियोगादाहुरेनं रसोनं
लशुन इति तु संज्ञा चास्य लोकप्रतीता ।
बहुभिरिह किमुक्तैर्द्वैशभाषाभिधानैः
शृणु रसगुणवीर्याण्यस्य चैवोपयोगात् ॥
त्रिरात्रमुषिता तु गौरनतृणा यद्रा स्यात् तदा
तृणार्द्धमुपकल्पयेत्लशुनकाण्डमस्यास्ततः ।
पयोदधिघृतानि तक्रमथवापि तद् ब्राह्मणः
प्रयुज्य विविधान् गदानभिविजित्य शर्म्मा भवेत् ॥

इत्यादि । इह सुश्रुतः साक्षात् प्रष्टा काशीराजः प्रतिवक्ता । अत एव
रसोनकल्पे काशीराजकर्तृत्वं लेशतोऽपि न सन्देह्यते ।

रसोनकल्पे काशीराजस्योक्तिर्वर्तते—‘सुश्रुत, एकाग्रमनाः शृण्व’ति ।

सुश्रुतसंहिताया उत्तरतन्त्रेऽपि पठ्यते—‘सुश्रुतैकमनाः शृणु’ (२७ अ०) इति । एतदेव वचनसाम्यं दृष्ट्वा पाण्डुलिपे द्वितीयखण्डस्थनावनीतकेऽपि ‘वक्ष्येऽहं सिद्धसङ्कर्षे नाम्ना वै नावनीतकमि’त्यत्रापि हेर्णले-महोदयादिप्राज्ञिका ‘अहं’-पदेन पूर्ववत् काशीराजमेव वक्तृत्वेन सुश्रुतं च श्रोतृत्वेन मन्यन्ते । एवंविधः सिद्धान्तो हृदयसुखं नोद्वहति । यतः सुश्रुतसंहितारसोनकल्पयोर्वचनसाम्यतो नावनीतके कथं काशीराजकर्तृत्वमुपपद्यते ? नैतच्चित्रं यद्यपीह कश्चिद् ब्रूते—चाले भवति कुष्माण्डो बधूमातु गंले व्यथेति । यद् वा भवतु ।

कथं चासौ ग्रन्थः सुश्रुतनाम्ना प्रचारित इति शङ्कित्वा पुनरपि त आहुः—यथा हारीताय पुनर्व्वसोरुपदेशो हारीतसंहितेति नाम्ना ख्यातस्तथैव धान्वन्तरसुश्रुताय गुरुणा काशीराजेन यद् यदुक्तं तत् सर्व्वं नावनीतकत्वेन बोध्यमिति । एतदपि व्याख्यानं तु चिन्त्यम् । यतः शिष्याचार्य्ययोः प्रश्नोत्तराभ्यां हारीतसंहिता प्रादुर्भूता, नावनीतकसंहितायां तु लेशतोऽपि नैतादृक् प्रश्नप्रतिवचनमुपलभ्यते । किं च, हारीतसंहितायाः प्रत्यध्यायं पुष्पिकावाक्यमस्ति—‘इत्यात्रेयभाषिते हारीतोत्तरे.....’ इत्यादि । नावनीतके तु न तथा । इत्येवं वस्तुवृत्तमुपलभ्य समाधातुं शक्यं यच्छिष्याणां चित्ताकर्षणाय स्वयमेव सुश्रुतेन भणितम्—‘वक्ष्येऽहं सिद्धसङ्कर्षे नाम्ना वै नावनीतकमि’ति । कश्चित् पुनरत्र वक्तुं शक्नोति यत् संहिताया उपक्रमानुरोधात् प्रतिसंस्कर्त्ता सुश्रुतमुखेन वभाषे—‘वक्ष्येऽहमि’त्यादि । एतत् तु प्रतिसंस्कर्त्तैव जानाति ।

केनचित् प्रथितनाम्ना प्राज्ञिकवर्य्येण लिखितम्—द्वितीयखृष्टशताब्दी नावनीतकस्य संग्रहकाल इति । अस्माभिस्तु मन्यते द्वितीयखृष्टशताब्द्यां बौद्धवैद्यकैर् बौद्धभावापन्नवैद्यकैर् वा नावनीतकस्य प्रतिसंस्कारोऽनुमातुं शक्यः ; किं च, पाण्डुलिपेस्तृतीयं खण्डं यदस्य ग्रन्थस्य खैलिकत्वेन सिद्धं तस्यैव संग्रहकालः खृष्टीयद्वितीयशताब्दी भवितुमर्हति । द्वितीय-

१७४

वृद्धत्रयी

खण्डस्थमूलग्रन्थस्तु पूर्वस्मिन् काले सुश्रुतेनैव रचित आसीदित्यनुमीयते ।

नावनीतकसंहिताया उपक्रमे लिखितमस्ति—

प्राक्प्रणीतैर्महर्षीणां योगमुख्यैः समन्वितम् ।

वक्ष्येऽहं सिद्धसंकर्षं नाम्ना वै नावनीतकम् ॥ १ ॥

नानाव्याधिपरीतानां नृणां स्त्रीणां च यद्धितम् ।

कुमाराणां हितं यच्च तत् सर्वमिह वक्ष्यते ॥ २ ॥

समासरतबुद्धीनां भिषजां प्रीतिवर्द्धनम् ।

योगबाहुल्यतश्चापि विस्तरशं मनोऽनुगम् ॥ ३ ॥

अध्यायं चूर्णयोगानां प्रथमं चात्र वक्ष्यते ।

द्वितीयं घृतपानानां तृतीयं तैलसंश्लितम् ॥ ४ ॥

चतुर्थं मिश्रकं नाम नानाव्याधिचिकित्सितम् ।

पञ्चमं वस्तियोगानां रसायनविधा ततः ॥ ५ ॥

सप्तमं च यवागूनां वृष्यमष्टममुच्यते ।

नेत्राञ्जनानां नवमं दशमं केशरञ्जनम् ॥ ६ ॥

अभयाकल्पनामाख्यमत्रैकादशमुच्यते ।

द्वादशं स्याच्छैलजतोश्चित्रकस्य त्रयोदशम् ॥ ७ ॥

कुमारभृत्यमप्यत्र स्याच्चतुर्दशमिष्यते ।

वन्ध्याचिकित्सिताख्यं च श्रेयं पञ्चदशं बुधैः ॥ ८ ॥

सुभगाचिकित्सिताख्यं च तथा षोडशकं मतम् ।

इत्येते षोडशाध्याया विज्ञेया नावनीतके ॥ ९ ॥

नेदं दद्यादपुत्राय न चाभ्रात्रे कथंचन ।

अशिष्ये प्रस्तवो न स्यात् कर्त्तव्य इति मे मतिः ॥ १० ॥

इति ।

अथ षोडशानामध्यायानां विषयसमूहा विव्रियन्ते । तत्र किमाख्यैः कतिभिरुपकरणद्रव्यैर्नानाविधव्याधीनामौषधानि संश्रियन्ते प्रस्तूयन्ते वा तत् सर्वमनुपूर्वश इहोपनिबध्यते ।

प्रागुक्तेषु षोडशस्वध्यायेषु प्रथमतश्चूर्णयोगाः (formulas for powders) उपदिष्टाः । चूर्णयोगा यथा—(१) तालीसकचूर्णम्, (२) पाडवचूर्णम्, (३) षड्यादिकचूर्णम्, (४) मातुलुंगगुडिका, (५) लगुडचूर्णम्, (६) नवायसचूर्णम्, (७) कण्ठरोगप्रशमनः, (८) मुखरोगघ्नी गुडिका, (९) अयोरजीयचूर्णम्, (१०) तिक्तकचूर्णम्, (११) वृषद्वादशकचूर्णम्, (१२) सिद्धार्थिका गुडिका, (१३) वर्द्धमानकचूर्णम्, (१४) सूक्ष्मेलावर्द्धमानकचूर्णम्, (१५) सौवर्चलाद्यचूर्णम्, (१६) चूर्णरिष्टम्, (१७) शार्दूलचूर्णम्, (१८) आश्विनी मातुलुंगगुडिका, (१९) आम्लिका मातुलुंगगुडिका, (२०) आश्विनी मातुलुंगगुडिका (प्रकारान्तरीया), (२१) गुल्मचूर्णमश्विनम्, (२२) मागधचूर्णम्, (२३) आश्विनहरिद्राचूर्णम्, (२४) गौडिका, (२५) चूर्णरिष्ट इति ।

द्वितीयेऽध्याये घृतयोगा उपन्यस्ताः । घृतयोगा यथा—(१) अमृतप्राशघृतम्, (२) कल्याणकघृतम्, (३) महाकल्याणकघृतम्, (४) तिक्तकघृतम्, (५) महातिक्तकघृतम्, (६) पञ्चगव्यघृतम्, (७) षट्पलघृतम्, (८) त्र्यूषणघृतम्, (९) वासाघृतम्, (१०) चाङ्गरीघृतम्, (११) अपरं चाङ्गरीघृतम्, (१२) कण्टकारिकाघृतम्, (१३) मृद्वीकाघृतम्, (१४) रासायनिकघृतम्, (१५) शरमूलीयघृतम्, (१६) मायूरघृतम्, (१७) महात्र्यूषणघृतम्, (१८) च्यवनप्राशघृतम्, (१९) दशाङ्गघृतम्, (२०) नाराचकघृतम्, (२१) मूलकघृतम्, (२२) आश्विनलशुनघृतम्, (२३) ज्वरहराश्विनघृतम्, (२४) सिद्धोत्तरघृतम्, (२५) धान्वन्तरघृतम्, (१६) आश्विनविषहरघृतम्, (२७) बिन्दुघृतम्, (२८) आश्विनबिन्दुघृतम्, (२९) सारस्वतघृतमिति ।

तृतीयेऽध्याये तैलयोगा उपवर्णिताः । तैलयोगा यथा—(१) बला-
तैलम्, (२) अपरं बलातैलम्, (३) अन्यद् बलातैलम्, (४) अमृततैलम्,
(५) मूलकतैलम्, (६) अपरं मूलकतैलम्, (७) प्रकारान्तरीयं मूलक-
तैलम्, (८) सहचरतैलम्, (९) मधुयाष्टकतैलम्, (१०) अश्वगन्धातैलम्,
(११) अपरमश्वगन्धातैलम्, (१२) श्वदंष्ट्रातैलम्, (१३) शीर्षामयहरनस्त-
कर्मतैलम्, (१४) ज्वरहरानुवासनतैलम्, (१५) अनुवासनतैलम्, (१६)
वातहरतैलम्, (१७) बलिपलितनाशनतैलम्, (१८) गण्डमालायोगवर
इति ।

चतुर्थाध्याये प्रकीर्णकयोगा उपदिश्यन्ते । प्रकीर्णकयोगाः (a
collection of miscellaneous formulas) मिश्रका इति यावत् ।
ते च यथा—(१) वातशोणितप्रशमनयोगद्वयम् (a couple of
formulas for curing all disorders in two of the three
humours—wind and blood), (२) आम्रातिसारयोगचतुष्टयम्
(four formulas for the cure of fetid diarrhoea),
(३) रक्तपित्तनिवारण आश्विनयोगः (a formula of the Asvins
to cure hemorrhage), (४) पञ्च हिक्कायोगाः, (५) कासघ्ना
अष्टौ योगाः (eight formulas for the cure of cough),
(६) प्रस्थविरेचकः, (७) मध्वासवयोगः, (८) दन्तशूलहराः कबलयोगाः,
(९) सिध्मयोगाः (formulas for curing Leprosy etc), (१०)
मूत्रकुच्छ्रन्नसप्तयोगाः (seven formulas for curing painful
discharge of urine), (११) मूत्रकुच्छ्रन्नवयोगाः (nine
formulas for the cure of stranguary or painful
discharge of urine), (१२) छर्दियोगाः (formulas for the
cure of Coryza i.e. nasal catarrh), (१३) वृष्णाप्रशमनयोगाः,

(१४) प्रमेहप्रशमनयोगः (formulas for the cure of urinary diseases such as Gleet etc.), (१५) त्रिसर्पचिकित्सितयोगः (formula for the treatment of Erysipelas) इति ।
अत्रापि नावनीतकमिति नामोल्लेखादवगम्यते यदसौ पुस्तकं नावनीतक-
समाख्यमिति । तथा हि पुष्पिकायां लिखितमस्ति—‘इति नावनीतके
मिश्रकोऽध्यायश्चतुर्थः’ इति ।

ततो बलवर्षाप्रसादननाम्नि पञ्चमाध्याये वस्त्रियोगः (formulas for
enemas) संगृहीता यथा—(१) आश्विनाश्वगन्धावस्तिः, (२) अश्वगन्धा-
वस्तिः प्रकारान्तरीया (३) हवुपावस्तिः (which was put in
practice by the royal sage—Suprabha (सुप्रभ), (४)
मधुतैलोदकवस्तिः । इतः किर्याश्वनांश एकान्तनष्टः ।

षष्ठाध्याये जरान्वाधिनाशनं (an alterative tonic) सूचितम् ।
तस्य त्रितयमेव फलम्—रसायनम् (productive of beneficial
effect upon Rasa i.e. chyle), रोगनुत् (antidote against
old-age diseases), वृष्यं (provocative of venereal desire)
चेति । तत्र वृष्यमष्टमाध्यायस्य विषयः । रोगनुद् यथा—पिप्पली-
वर्द्धमानादयः । रसायनं यथा—नागबलाप्रयोगः, आवलिकरसायनं वा
(prescription of Nagabala also called Avalika
tonic), काकमाचीप्रयोगः (prescription of garden night-
shade plant), नास्यतैलप्रयोगः (a tonic oil for errhine),
आश्विनरसायनम् (an alterative tonic prepared by the
Asvins), बृहत्करणरसायनम् (a tonic for promoting
bulkiness), बार्हस्पत्यं बृहत्करणरसायनं चेति ।

सप्तमाध्यायः कायविषयकः (relating to decoration) एव ।

काथा यथा—यवागूरुदमन्थो वा (barley water), भेली यवागूः (gruel of barley and wheat as prepared by Bhela), कल्याणिका यवागूः (a beneficial gruel of barley and oat), आश्विनीयवागूत्रयम् (three formulas of the Asvins for preparation of three different gruels etc.)

अष्टमाध्याये वृषयोगाः (formulas for aphrodisiacs) संशिताः । वृषयोगो वृष्यं यथा—सरस्वतीघृतम्, औशनसयोग इन्द्रप्रिययोगो वा.....इत्येवमादयः । अत्र पुष्पिकायां लिखितमस्ति—‘इत्यष्टमाध्याये नानाचार्य्यमते नावनीतके सिद्धसङ्क्षेपे वृषयोगाः समाप्ताः’ इति ।

नवमाध्याये नेत्राञ्जन-नेत्ररोगप्रतीकारा दर्शिताः । अञ्जनं (collyrium) नानाविधम् । नेत्ररोगप्रतीकारयोगाः (remedial formulas for ophthalmic diseases), यथा—रात्र्यन्धताप्रतीकारः (formula for blindness at night i.e. night-blindness) ।

दशमाध्याये पलितनाशनयोगाः (formulas for turning grey hair into black), केशरागाः (hair-dyes), केशरञ्जनानि (hair-oils) च समुपदिष्टानि ।

एकादशाध्याये हरीतकीकल्पाः (doctrines of myrobalan) अभयाकल्पा वाचरिताः । तत्र च हरीतक्याः प्रकारभेदा दर्शिताः—

‘विजया त्रिवृत्ता चैव रोहिणी पूतनाऽमृता ।

जीवन्ती चाभया चैव सप्तयोनिर्हरीतकी ॥’ इति ।

तासां लक्षणानि चोक्तानि—

‘अलाभुवृत्ता विजया या वृत्ता सा तु रोहिणी ।

पूतनास्थिमयी सूक्ष्मा स्थूलमांसफलामृता ॥

सुवर्णवर्णा जीवन्ती पञ्चाङ्गी त्रिवृता तथा ।

अभया कालिका लोके निर्दिष्टा ब्रह्मणा पुरा ॥' इति ।

ग्रन्थकार एतासां गुणप्रयोगौ समासत उत्त्वाह—

‘हितं हयानां लवणं प्रशस्तं

जलं गजानां ज्वलनं गर्वा च ।

हरीतकी श्रेष्ठतमा नराणां

चिकित्सिते पङ्कजयोनिराह ॥’

इति हरीतकीकल्प आश्विनः ।

द्वादशाध्याये शिलाजतुकल्पः (the doctrine of bitumen)

संशितः । शिलाजतोस्तृप्तिविषये लिखितमस्ति—

‘हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः खमलं गिरिधातवः ।

स्निग्धामं गुरुमृत्स्नाभं वमन्ति तच्छिलाजतु ॥’ इति ।

(Rocks containing gold and other metals heated by the sun, emit their oily, heavy and clay-like impurities, which are known as Silajatu.) चरकश्चाह—

‘हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः ।

जत्वाभं मृदुमृत्स्नाभं यन्मलं तच्छिलाजतु ॥’ इति ।

त्रयोदशाध्याये चित्रककल्पः (the doctrine of the plumbago plant—‘चिराता’ इति भाषा) विवृतः । अस्य शेषांश एकान्ततो नष्टः । तदुक्तं हेर्णले-मंहोदयेन—(‘Desunt’) शिष्टं नाधिगतमिति ।

चतुर्दशाध्याये कुमारभृत्या (treatment of children's diseases) संशिता । तत्र षोडशयोगाः काश्यपमतेनोपदिष्टाः । सम्भाव्यते यदेते काश्यपसंहितात एव गृहीताः । यतः प्रायशो लिखितमस्ति—
‘काश्यपस्य वचो यथा’ (Such is the dictum of Kasyapa)

इति । काश्यपस्य कश्यपप्रणीतायाः काश्यपसंहिताया इति मन्यामहे ।
 'इति होवाच जीवकः' इत्युक्त्वा तन्मतेऽपि केचिद् योगा उपन्यस्ताः । अत्र
 सन्दिह्यते यदसौ जीवकः किं बौद्धजीवक आहो खित् कश्यपशिष्यो वृद्धजीवक
 इति । एतदन्तरेण बहवो योगाः स्वमतेनाप्युपदिष्टाः ।

पञ्चदशाध्यायः षोडशाध्यायश्च नाधिगतावेव । तावेकान्तनष्टावित्यनु-
 मीयते । उपोद्घाते तु लिखितमस्ति—

‘वन्ध्याचिकित्सिताख्यं च ज्ञेयं पञ्चदशं बुधैः ।

सुभगाचिकित्सिताख्यं च तथा षोडशकं मतम् ॥’ इति ।

अतः पञ्चदशाध्याये वन्ध्याचिकित्सायामनपत्यताचिकित्सा मृतापत्यता-
 चिकित्साख्या वृषलीचिकित्सा गर्भस्त्रावचिकित्सा नष्टार्त्तवचिकित्सादय-
 श्चासन्नित्यनुमीयते । भगवानुशना स्मरति—‘वन्ध्या च वृषली ज्ञेया वृषली
 च मृतप्रजे’ति । षोडशाध्याये सुभगाचिकित्सायां गर्भोपचार-गर्भोपद्रव-
 चलितगर्भ-सूतिकोपचार-कुमारभृत्यादयश्चिन्तिता अभूवन्निति मन्यामहे ।

वायोयार (Bower)-पाण्डुलिपेस्तृतीयखण्डं द्वितीयखण्डस्थितस्य
 नावनीतकस्य परिशिष्टं भवति । खण्डयोश्च द्वयोर्मध्ये किमपि संयोगसूचकं
 वाक्यं नोपलभ्यते । तस्मादनुमीयते यत् सुश्रुतादन्यः कोऽपि वैद्यकः परवर्त्तिनि
 कस्मिंश्चित् काले परिशिष्टमेतत् प्रणीय ग्रन्थान्ते संयुयोजेति । नावनीतके
 ये केचित् पाकयोगादय उपेक्षिता लङ्घिता वा तेषां विवरणमस्मिंस्तृतीये
 खण्डे दृश्यते, यथा—नखीतैलम्, महावज्रकतैलम्, माण्डिभद्रतैलम्,
 आत्रेयसम्मतमग्निघृतम्, नारायणसम्मतं सिद्धार्थतैलमित्येवमादि । अस्मिन्
 खण्डे द्वासप्ततिः श्लोका वर्त्तन्ते । तत्र केचिदाय्यादिच्छन्दसा केचित्
 पुनरिन्द्रवज्रादिच्छन्दसा रचिताः । द्वितीयखण्डस्थितेन नावनीतकेन
 सार्द्धमितरखण्डानां कोऽपि सम्बन्धो नैव विद्यते ।

नावनीतकं समाप्तम् ; इदानीं सुश्रुततन्त्रमनुसर्त्तव्यम् । तदतितरां प्रामाणिको ग्रन्थः । परवर्त्तिनि काले तु सुश्रुततन्त्रं सुश्रुतसंहितात्वेन परिणतम्, गुरुसूत्र-शिष्यसूत्रैकीयसूत्र-प्रतिसंस्कृत्सूत्राणां तत्रानुप्रवेशात् । यदेव दिवोदासस्य गुरोरुपदेशमूलकं भाषणं तद् गुरुसूत्रम्, यथा—‘देहे पुनस्ततस्तस्य लक्ष्णानि निबोध मे’ इति, शिष्यस्य सुश्रुतस्य भाषणं शिष्यसूत्रम्, यथा—

‘द्विषष्टि दौषभेदा ये पुरस्तात् परिकीर्त्तिताः ।

कति तत्रैकशो ज्ञेया द्विशो वाऽप्यथवा त्रिशः ॥’

(उ० ६६।४-५) इति ।

सम्प्रदायविशेषस्य भाषणमेकीयसूत्रम्, यथा—‘केचिदाचार्या ब्रुवते द्रव्यं प्रधानं केचिद् रसं केचिद् वीर्यं केचिद् विपाकमिति (उ० ६५।२४) । प्रतिसंस्कृत्सूत्रम्, यथा—‘यथोवाच भगवान् धन्वन्तरिरिति (सूत्र० १।२) । अत्र डल्लण आह—‘यत्र यत्र परोक्षे लिट्प्रयोगस्तत्र तत्रैव प्रतिसंस्कृत्सूत्रं ज्ञातव्यमिति । प्रतिसंस्कृत्ताऽपीह नागाज्जुन एवे’ति ।

अस्मन्मते तु विनाऽपि परोक्षे लिट्प्रयोगं प्रतिसंस्कृत्सूत्रं भूरिश उपलभ्यते, यथा—

‘श्रेष्ठत्वादुत्तरं ह्येतत् तन्त्रमाहुर् महर्षयः ।

बह्वर्थसंग्रहाच्छ्रेष्ठमुत्तरं चापि पश्चिमम् ॥

शालाक्यतन्त्रं कौमारं चिकित्सा कायिकी च या ।

भूतविद्येति चत्वारि तन्त्रे तूत्तरसंज्ञिते ॥’ (सू० ३।४३-४)

इति । अस्त्यत्र लटः प्रयोगो न तु लिटः । अनुत्पन्न च ग्रन्थे क एताभ्यां श्लोकाभ्यां वक्तुं प्रभवेद् यत् प्राधान्येन शालाक्य-कौमार-काय-चिकित्सा-भूतविद्यानामर्थसंग्रहादुत्तरतन्त्रं महर्षयः श्रेष्ठं वदन्तीति । अतः

एतेनैतदुपपद्यते यत् परिसमाप्ते ग्रन्थे प्रतिसंस्कर्त्रेव प्रागुद्धृतं श्लोकद्वयं प्रणीय सूत्रस्थानस्य तृतीयेऽध्याये सन्निवेशितमिति ।

नागार्जुने सौश्रुतप्रतिसंस्कर्तृत्वं डल्लणेनारोपितम् । प्राज्ञिकानां मते नागार्जुनस्य स्थितिकालः प्रथमं खृष्टशतकं द्वितीयं खृष्टशतकं वा, डल्लणस्तु त्रयोदशखृष्टशताब्दीय एव । डल्लणात् प्रागेकादशद्वादशखृष्टशताब्द्योः पञ्जिका-कारो गयीसेन एकादशखृष्टशताब्द्यां 'भानुमती'प्रणेता चक्रपाणिदत्तो दश-मैकादशखृष्टशताब्द्योः सुश्रुतपञ्जीकृद्गयदास-भास्करो नवमदशमखृष्टशताब्द्यो जेज्जटाचार्यः सप्तमाष्टमखृष्टशताब्द्योः सुश्रुतवार्त्तिककारो माधवकरश्चेत्येव-मादिप्राचीनवैद्यकेषु केनापि नागार्जुनः सौश्रुतप्रतिसंस्कर्तृत्वेन न जगृहे । अत्रैकादशशतवर्षेषु व्यतीतेषु कथमेतद् डल्लणेन परिज्ञातं तदधुना वक्तुं न शक्यम् । मन्ये यत्किञ्चित् प्रवादमात्रमुपजीव्य तेन खल्वेवंविधः सिद्धान्तः कक्षीकृत इति ।

केचिदाहुः—महाराजकनिष्कः स्वयमेव नागार्जुन इति । एतत्-त्वनुसन्धानगम्यम् । यद् वा भवतु, कल्हणादिभिः पुरातत्त्वज्ञैर्नागार्जुनः कनिष्कस्य समकालिकतया निरूपित इत्यतस्तयोः पृथक्स्वीकरणमेव युक्तम् । साम्प्रतिकैरैतिहासिकैः प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्द्यौ तयोः स्थितिकालतया निर्णयिते । अस्माकमप्यापाततस्तथैव सिद्धान्तः ।

नागार्जुनो विदर्भेषु कस्मिंश्चिद् ब्राह्मणवंशे जातस्तत्तद्विशिलायां शिक्षां लेभे । अनन्तरं च स भास्करापरपर्याय-राहुलभद्रसमीपे बौद्धदर्शन-मधीत्य बोधिरित्युपनामभूषितो बभूव । तन्मतावलम्बिनो बौद्धा 'महायान' इत्याख्यया प्रसिद्धाः । पुरुषपुरे महाराजपदभाजः कनिष्कस्य शासनावसरे वसुमित्राश्वघोषाभ्यां नागार्जुनबोधेराध्यक्ष्येण काश्मीरप्रदेशे काचित् बौद्ध-सङ्गीतिराहूता । तस्याः कार्य्यपरिसमाप्तौ राजसभायाः परिडितसभ्या-नामग्रणीर्नागार्जुन एवासीत् । अस्मिंश्च समये कनिष्कसभायां द्वौ राज-

वैद्यकौ सभ्यत्वेनास्ताम् । तत्र 'चरक' इत्युपाधिधारी सनातनधर्मपरायण एकश्चित्सकः, 'सुश्रुत' इत्युपाधिभूषितः सनातनधर्मावलम्बी कश्चिदन्यः शस्त्रोपचारकश्चेति । इदानीन्तन इतिहासे द्वाविमौ नवीनशब्देन विशेषितौ भवतः । मन्ये, अनेन नवीनसुश्रुतेन प्रतिसंस्कारानन्तरं सुश्रुततन्त्रं सुश्रुत-संहितापदवीं समापादितमिति । कोऽपि पुनरत्र पर्य्यनुयोक्तुमर्हति कथं तर्हि नागार्जुनो ग्रन्थस्य प्रतिसंस्कृतेति प्रवाद आसीदिति ? अत्र ब्रूमः— यथा जयाजयौ स्वामिनि व्यपदिश्येते तद्वदिति । एतदुक्तं भवति, यथा कश्चित् स्वामी स्वयमयोद्धाऽपि योधभृत्यसंयोगाद् योद्धेति व्यपदिश्यते, तथा नागार्जुनोऽप्युपचारेण प्रतिसंस्कृतेत्युच्यत इति । श्रूयते च लोकेऽपि— यः कारयति स करोत्येवेति । आस्तां तावत् पुरातनी वार्त्ता । नातिचिरात् प्रागपि हिमाचलप्रदेशीयस्य गौरीशिखरस्य यत् किमपि तथ्यम् Everest-महोदयवशनेन महागाणितिकेन राधानाथसीकृदार-विद्वद्वय्येणोद्घाटितं तत्सर्वं तत्प्रभोः Surveyor General Everest-महोदयस्य नाम्ना प्रकाशितं न तु तथ्यभाषिणो राधानाथस्यैव । अतश्चाधुनाऽपि शृङ्गमिदम् 'एभारेष्ट' इति नाम्ना प्रसिद्धमास्ते । एतेनैतदवगम्यते यद् नियोज्यस्य कार्यकलापः प्रायशो नियोक्तरि प्रभावेव संक्रमितो भवतीति । शिशुपाल-वधे माघकविनाऽप्युक्तम्—

‘विजयस्त्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् ।

फलभाजि समीक्ष्योक्ते बुद्धे भौग इवात्मनि ॥’ (२।५६) इति ।

सौश्रुतग्रन्थे प्राचीनसुश्रुतस्य साक्षात्कर्तृत्वं नवीनसुश्रुतस्य प्रतिसंस्कृत्तत्वं चास्माभिरवश्यमभ्युपगम्येते । यदि नवीनसुश्रुतो न स्यात् तर्हि चक्रपाणि-विजयरक्षित-डल्लण-तोदरानन्द-श्रीकण्ठ-निश्चलादयो विचक्षणौ वैद्यकाः कथं धान्वन्तरसुश्रुतं 'वृद्धसुश्रुत' इति ब्रूयुः ? न खलु प्रतिसंस्कृत्तुः 'सुश्रुत'-इत्यभिधानमस्माभिरुद्भावितम् । पाश्चात्यपण्डितैरपि ज्यायसः सुश्रुतात्

कश्चिदन्य एव सुश्रुतः प्रकल्प्यते । ऐतिहासिकैश्च खृष्टजन्मनः पूर्ववर्त्तिनो-
 श्रकसुश्रुतयोः खृष्टजन्मतः परवर्त्तिनोश्च नवीनयोश्चरक-सुश्रुतयोरस्तित्वं
 स्वीक्रियते । तथा हि वावयार (Bower)-पाण्डुलिपे भूमिकायां हेर्णले
 (Dr. Hoernle)-महोदयेन इंराजिभाषायां यल्लिखितं तत्सर्वं सानुवाद-
 सुपरिष्ठात् प्रदीयते—“The earlier portion was written by
 Susruta the elder.....while the later portion
 which calls itself Uttar-Tantra (later treatise)
 was added by an anonymous writer who may provi-
 sionally be called Susruta, the younger. Medieval
 Indian medical tradition identifies him with Nagarjuna
 —the reputed contemporary of king Kanishka. This
 would make him also a contemporary of Charak.
 Susruta the younger not only adds his Uttar-
 Tantra and a Salakya-Tantra as a complement to
 the earlier Salya-Tantra of Susruta the elder, but he
 also revised the work. Thus the Ayurveda-Sastra
 of Susruta, as we have it, is essentially a Samhita, a
 compendium of older materials similar to the Charak-
 Samhita and therefore it is rightly known as the
 Susruta-Samhita.” अस्य तात्पर्यानुवादः—सौश्रुतग्रन्थस्य प्राग्भागो
 ज्यायसा सुश्रुतेन रचितः, उत्तरतन्त्रं नाम चरमो भागो येन प्रणीतः स
 आपाततो ‘यवीयः-सुश्रुत’ इत्याख्यया गृह्यते । कनिष्कसमकालिको
 नागार्जुन एव यवीयान् सुश्रुत इति मध्यमकालवर्त्ती प्रवादो वैद्यकगोष्ठीषु
 प्रचरदरूपः समभवत् । एवं चेद् यः सुश्रुतप्रतिसंस्कर्त्ता स चरकप्रतिसंस्कर्त्तु

वृद्धसुश्रुतीयवृत्तम्

१८५

नवीनचरकस्यापि समकालिक इत्यपि वक्तुं शक्यम् । यवीयःसुश्रुतेन नवीनसुश्रुतेन वा न केवलं प्राचीनशल्यतन्त्रस्य परिशिष्टभूतं शालाक्यतन्त्र-मुत्तरतन्त्रं च मूलग्रन्थे समायोजिते, परं तु तेन दोषादोषविचारेण समग्र-ग्रन्थोऽपि पर्यालोचितः कालोपयोगिना परिवर्त्तनेन च संयोजितः संशोधितश्च । अतः सौश्रुतमायुर्वेदशास्त्रमिदानीं यथाऽधिगतमस्माभिः सा चरकसंहितेव प्राचीनोक्तीनां संगृहीतत्वात् संहितैव भवितुमर्हति । एवं च ग्रन्थस्य सुश्रुत-संहितेति नाम सार्थकं खानुरूपं च भवतीति ।

केचिदाहुः—नावनीतकवत् सुश्रुततन्त्रमपि केनचित् सौगतेन प्रति-संस्कृतमिति । प्रतिसंस्कृतमिति सत्यम्, सौगतेन त्विति चिन्त्यम् । नावनीतकं सौगतेन प्रतिसंस्कृतमित्यस्माभिरपि स्वीक्रियते यतस्तन्निमित्तमेव ग्रन्थेऽपि बौद्धव्यवहारः प्रविष्टः । एवं च प्रतिसंस्कर्त्ता तथागतं बुद्धदेवं नमस्कृत्य ग्रन्थ आरब्धः । सुश्रुततन्त्रं तु सनातनधर्मपरायणेन वैद्यकेन प्रतिसंस्कृत-मिति स्पष्टं प्रतीयते । तथा हि प्रतिसंस्कर्त्ता ग्रन्थादौ माङ्गलिक‘मथ’-शब्दमुच्चारयता ‘वेद’शब्द उच्चारितः (सूत्र० १।१) । यद्यपीह वेदः प्रसङ्गत आयुर्वेद एव, तथापि ब्रह्मस्वरूपस्य वेदशब्दस्य परार्थे प्रयुज्यमान-दधिदूर्वाशङ्खध्वन्यादिवद् मङ्गलसूचकत्वात् काकान्तिन्यायेन स उभयतो योज्यः । किं च, सूत्रस्थानीयप्रथमाध्याये क्रमागतमायुर्वेदस्य प्रतिपादयता प्रतिसंस्कर्त्ता ब्रह्मप्रजापतिदत्तदेवेन्द्रशिवाब्जान् संस्मृत्य सनातनधर्मा-वलम्बिनां विशिष्टशिष्टाचार आसेवित एव । अपि च ब्रह्मसंहितामनुध्यायता ग्रन्थसंस्कर्त्ता ग्रन्थान्ते सन्निवेशितोऽयं श्लोकः—

‘सहोत्तरं त्वेतदधीत्य सर्वं ब्राह्मं विधानेन यथोदितेन ।

न हीयतेऽर्थान् मनसोऽभ्युपेतादेतद्वचो ब्राह्ममतीव सत्यम् ॥’

इति । अस्य ग्रन्थस्य कस्मिन्नपि स्थाने बुद्धदेवस्य नामोल्लेखोऽपि न दृश्यते । नागार्जुनापरपर्यायो नागार्जुनबोधि वा कश्चिदन्यो वा बौद्धः पण्डितश्चेद्

१८६

बृद्धत्रयी

ग्रन्थं प्रतिसमस्करिष्यत् तर्हि प्रजापतिप्रभृतीनां स्मरणात् प्राक् स तथागतं बुद्धदेवं नूनमस्मरिष्यत्, यद्वा ग्रन्थस्य कुतश्चिदपि स्थाने तथागतस्य भगवतो बुद्धदेवस्य नामोल्लेखमकरिष्यत् । एवं लेशतोऽपि बौद्धाचारस्यासद्भावात् सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कर्तारं वयं सनातनधर्मपरायणमाचक्ष्महे ।

सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कर्तव्योत्तरतन्त्रस्य संग्राहक इत्यत्र सर्व्वेषामैकमत्य-मुपलभ्यते । अस्य तन्त्रस्य प्रारम्भे लिखितमस्ति—‘निखिलेनोपदिश्यन्ते... ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमारबाधहेतवः’ इति । एतद्व्याख्यायां डल्लो-नोक्तम्—‘ये च विस्तरतो दृष्टा इति पार्व्वतकजीवकबन्धकप्रभृतिभिः कुमार-बाधहेतवः स्कन्दप्रभृतयः’ इति । पार्व्वतकजीवकादयो बौद्धवैद्यग्रन्थकारा एव । तन्मते कुमारपीडाया हेतुभूता एकविंशति दुष्टग्रहाः सन्ति—देवो नागोऽसुरो मरुतो दैत्यो वा गरुडो गन्धर्व्वः किन्नरो महोरगो यक्षो राक्षसः प्रेतः पिशाचो भूतः कुम्भाण्डः कुष्माण्डो वा पूतनः कटपूतनः स्कन्द उन्मादश्छायाऽपस्मार ओस्तारकश्चेति । बावयारपाण्डुलिपेः षष्ठ्यखण्डे महाव्युत्पत्त्यादिबौद्धग्रन्थेषु चैतानि ग्रह-नामानि पठ्यन्ते । अतो नागार्जुनबोधि वा कश्चिदन्यो वा बौद्धपण्डितश्चत् सुश्रुततन्त्रं प्रतिसमस्करिष्यत् तदा स स्वसम्प्रदायमतानुसारेण प्रागुक्तग्रहनामानि चावदिष्यत् । उत्तर-तन्त्रस्य तु सप्तविंशोऽध्याये काश्यपसंहितादिमतमाश्रित्य नवानां ग्रहाणां नामानि पठ्यन्ते—

‘बालग्रहाणां विज्ञानं साधनं चाप्यनन्तरम् ।

उत्पत्तिं कारणं चैव सुश्रुतैः कमनाः शृणु ॥

स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापस्मार एव च ।

शकुनी रेवती चैव पूतना चान्धपूतना ॥

पूतना शीतनामा च तथैव सुखमण्डिका ।

नवमो नैगमेषश्च यः पितृग्रहसंज्ञितः ॥

(उ० २७।३-५, ६०१ पृष्ठे निर्णयसागरस्य) इति । अतः सम्प्रदाय-
क्षुण्णाद् वर्त्मन एतादृशो व्यतिक्रमः किं सुश्रुतप्रतिसंस्कर्तुं बौद्धत्ववाधको
न स्यात् ?

बौद्धाः स्कन्दग्रहं शिवतनयं कार्तिकेयमवोचन् । उत्तरतन्त्रस्य तु
सप्तत्रिंशत्तमेऽध्याये लिखितमस्ति—

‘बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः ।

मिथ्याचारेषु भगवान् स्वयं नैष प्रवर्त्तते ॥

कुमारः स्कन्दसामान्यादत्र केचिदपरिण्डताः ।

गृह्णातीत्यल्पविज्ञाना ब्रुवते देहचिन्तकाः ॥’ (६-१०) इति ।

स्कन्दसामान्यात् स्कन्देति नामसादृश्यात् । अपरिण्डता अविद्वांसः ।
अल्पविज्ञाना स्वल्पज्ञाः । देहचिन्तका अनात्मवादिनो लोकायतिका बौद्धा
य आहुः—

‘सुखेषु भुज्यमानेषु यत् स्याद् देहविसर्जनम् ।

अयमेव परो मोक्षो न मोक्षोऽन्यः क्वचित् पुनः ॥’ इति ।

बौद्धमतवालम्बिनी परिव्राजिका विज्ञानकौमुदी चाह—

‘यावत् स्वस्थमिदं वर्ष्म (वपुः) यावन्नेन्द्रियविक्रवः ।

यावज्जरा च दूरेऽस्ति तावत् सौख्यं प्रसाधयेत् ॥

अस्वास्थ्येन्द्रियवैकल्ये वार्द्धक्ये तु कुतः सुखम् ।

शरीरमपि दातव्यमर्थिभ्योऽतः सुखेप्सुभिः ॥

सत्त्वरो गत्वरो देहः सञ्चयाः सपरिच्छयाः ।

इति विज्ञाय विज्ञाता देहे सौख्यं प्रसाधयेत् ॥” इति ।

अत एव देहचिन्तकादिशब्दै बौद्धा अतितरां कटाक्षिताः । बौद्धाः किं बौद्धेनैवं
कटाक्षिताः स्युः ? अत एव ब्रूमः—नागार्जुनः स्वयमेव न कर्ता किन्तु
कारयितेति । अतः समुद्भूतः प्रवादो नागार्जुनः सुश्रुतस्य प्रतिसंस्कर्त्तेति ।

सुश्रुतसंहिताया आरम्भे ब्रह्मसंहितानुसारत आयुर्वेदस्याष्टाङ्गानि निर्णीतानि—‘शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगद-
तन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रं चेति । तत्र शल्यं नाम विविधतृण-
काष्ठपाषाणपांशुलोहलोष्टास्थिबालनखपूयास्त्रावगर्भशल्योद्धरणार्थं यन्त्रशस्त्र-
क्षाराग्निप्रणिधानव्रणविनिश्चयार्थं चेति दिवोदासः । केचित् पुनराहुः—
‘न केवलं काष्ठतृणादिशल्यं परं त्वतिप्रवृद्धं मलदोषजं वा शरीरिणां
स्थावरजङ्गमानां यत्किञ्चिदाबाधकरं शरीरे तत् सर्वमेव शल्यमिति ।
शालाक्यं नामोर्द्ध्वजत्रुगतानां श्रवणनयनवदनघ्राणादिसंश्रितानां व्याधीना-
मुपशमनार्थमिति दिवोदासः । वाभटस्य वैद्यकसंहितायामुक्तम्—

‘शिरोरोगा नेत्ररोगाः कर्णरोगा विशेषतः ।

भ्रूशङ्खकण्ठमन्यासु ये रोगाः सम्भवन्ति हि ॥

तेषां प्रतीकारकर्म्म नासावर्त्यञ्जनानि च ।

अभ्यङ्गमुखगण्डूषक्रिया शालाक्यनामकाः ॥’ (२ अ०) इति ।

कायचिकित्सा नाम सर्वाङ्गसंश्रितानां व्याधीनां ज्वरातिसार-रक्तपित्त-
शोषोन्मादापस्मार-कुष्ठमेहादीनामुपशमनार्थमिति दिवोदासः । अत्रि-
संहितायां महर्षिरत्रिः स्मरति—

‘कषायचूर्णागुटिकाः पञ्चानां शोधनानि च ।

कोष्ठामयानां शमनीक्रिया कायचिकित्सितम् ॥’ (२ अ०) इति ।

भूतविद्या नाम देवासुरगन्धर्वयक्षरक्षःपितृपिशाचनागग्रहाद्युपसृष्टचेतसां
शान्तिकर्म्मबलिहरणादिग्रहोपशमार्थमिति दिवोदासः । “देवगणो ग्रहाख्य
इत्यनागतावेक्षणाद् देवादय एव ग्रहा’ इति सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्ये
हाराणचन्द्रः । मन्ये तेव देव देवने क्रीडायामिति निहीनक्रीडारता ये
देवास्ते दुष्टा ग्रहा न तु सुरा यागादिभि र्येषां तृप्ति र्भवतीति । उक्तं च
वाभटेन वैद्यकसंहितायाम्—

‘ग्रहभूतपिशाचाश्च शाकिनी डाकिनी ग्रहाः ।

एतेषां निग्रहः सम्यग् भूतविद्या निगद्यते ॥’ (२ अ०) इति ।

अष्टाङ्गहृदयस्योत्तरस्थानीय-चतुर्थेऽध्याये भूतविद्या प्रपञ्चिता । कौमार-
भृत्यं नाम कुमारभरणधात्रीक्षीरदोषसंशोधनार्थं दुष्टस्तन्यग्रहसमुत्थानां च
व्याधीनामुपशमनार्थमिति दिवोदासः । उक्तं च शास्त्रान्तरे ‘प्रथमे दिवसे
मासि वर्षे वा नन्दा मातृका, द्वितीये दिवसे मासि वर्षे वा सुनन्दा, तृतीये
दिवसे मासि वर्षे वा पूतना, चतुर्थे दिवसे मासि वर्षे वा मुखमण्डिका,
पञ्चमे दिवसे मासि वर्षे वा कटपूतना, षष्ठे दिवसे मासि वर्षे वा शकुनिका,
सप्तमे दिवसे मासि वर्षे वा शुष्करेवती, अष्टमे दिवसे मासि वर्षे वा
आर्य्यका, नवमे दिवसे मासि वर्षे वा सूतिका, दशमे दिवसे मासि वर्षे वा
निर्ऋता, एकादशे दिवसे मासि वर्षे वा पिलिपिच्छिका, द्वादशे दिवसे
मासि वर्षे वा कामुका नाम मातृकाः शिशुं गृह्णन्ति । सर्वाभिरेव गृहीत-
मात्रस्य च ज्वरादयो भवन्ती’ति । अष्टाङ्गहृदयस्योत्तरस्थानीयप्रथमेऽध्याये
बालोपचरणं प्रपञ्चितम् । अगदतन्त्रं नाम सर्पकीटलूतावृश्चिक-मूषिकादि-
दष्टविषव्यञ्जनार्थं विविधविषसंयोगोपशमनार्थं चेति दिवोदासः । विविध-
विष-संयोगविषोपहतोपशमनार्थमिति च पाठान्तरम् । संयोगविषं गर-
विषम् । ‘गरं संयोगजं विद्यादित्युक्तेरिति सन्दीपनभाष्ये हाराणचन्द्रः ।
रसायनतन्त्रं नाम वयःस्थापनमायुर्मेधावलकरं रोगापहरणसमर्थं चेति
दिवोदासः । वाजीकरणतन्त्रं नामाल्पदुष्टक्षीणविशुष्करेतसामाप्यायन-
प्रसादोपचयजननमित्तं प्रहर्षजननार्थं चेति दिवोदासः ।

सुश्रुतसंहितायामष्टाङ्गायुर्वेदः षडशीत्यधिकशतेऽध्यायेषु विवृतः । तत्र
विंशंशतमध्यायाः पञ्चभिः स्थानैर्विभक्ताः—सूत्रस्थानं निदानस्थानं शारीर-
चिकित्सितस्थानं कल्पस्थानं चेति । एतेषु षट्चत्वारिंशदध्यायाः सूत्र-
स्थाने, षोडशाध्याया निदानस्थाने, दशाध्यायाः शारीरस्थाने, चत्वारिंश-

दध्यायाश्चित्सितस्थाने, अष्टाध्यायाः कल्पस्थाने च विनियुक्ताः ।
अध्यायानां विषयास्तेषां नामानि चाकरे द्रष्टव्यानि ।

सुश्रुतसं हिताया उत्तरतन्त्रं न कश्चिद् मौलिको ग्रन्थः खोक्तीनां पुनरुक्त-
त्वात् परोक्तीनां संगृहीतत्वाच्च । अतस्तस्य प्रारम्भेऽपि पठ्यते—

‘अध्यायानां शते विंशे यदुक्तमसकृन्मया ।

वक्ष्यामि बहुधा सम्यगुत्तरेऽर्थानिमानिति ॥

इदानीं तत् प्रवक्ष्यामि तन्त्रमुत्तरमुत्तमम् ।

निखिलेनोपदिश्यन्ते यत्र रोगाः पृथग्विधाः ॥’ इति ।

उक्तिरेषा दिवोदासस्य भवितुं नार्हति । ‘सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थः’
इति न्यायेन निरर्थिकायामावृत्तौ पुनः प्रवृत्तिर्न सम्भवति । प्रतिसंस्करणे
तु नैष दोषः । यत्रोक्तम्—

‘विस्तारयति लेशोक्तं संहित्यतिविस्तरम् ।’

संस्कर्त्ता कुरुते तन्त्रं पुराणं च पुनर्नवम् ॥’ इति ।

अतो ब्रूमः—संस्कर्त्रेव प्रतिसंस्कर्त्ताऽपि संहित्यविवरणं विस्तारयितुं
शक्यमिति प्रतिसंस्कर्तुंरुक्तश्लोकपाठो न दोषावह इति स्पष्टम् । इह तु
प्रतिसंस्कर्त्ता स्वात्मानं स्थगयन् दिवोदासमुखेन पठति—‘अध्यायानां शते
विंशे यदुक्तमित्यादि ।

पुनरपि तत्र पठ्यते—

‘शालाक्यतन्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्त्तिताः ।

ये च विस्तरतो दृष्टाः कुमाराबाधहेतवः ॥’ इति ।

‘ये च विस्तरतो दृष्टा’ इत्यनेन यदि पार्वतकजीवकत्रन्धकादयो वैद्या
अङ्गीक्रियेरंस्तर्हि दिवोदासस्तेभ्योऽवश्यं महता कालेन पूर्ववच्येव । यतः
प्राज्ञिकप्रवरमजुमदारमहोदयस्य मतेन दिवोदासः खृष्टजन्मतः प्राक् पञ्चदश-
शतान्धां वाराणसीं भूषयामास ; कान्यकुब्जकुमारः सुश्रुतो दिवोदासात्

किञ्चिदुत्तरभव इति । आयुर्वेदाचार्यस्य पर्वतमुने गौत्रापत्यं पार्वतको
वर्द्धमानमहावीरसमकालिकः खृष्टजन्मतः पुरा षष्ठ्यामेव शतान्द्यामाविरा-
सीत् । बुद्धसमकालिको जीवको बौद्धवैद्यः खृष्टपूर्वषष्ठ-शताब्दीतो न
परज एव । बन्धको बन्धुको वा खृष्टजन्मतश्चतुर्थखृष्टशताब्दीतोऽपि
प्रागेव । अतः प्रागुद्धृतश्लोको दिवोदासमुखे न शोभते समयस्य पौर्वापर्य-
विपर्ययात्, शोभते तु प्रतिसंस्कर्तुं मुखे य एतेभ्यः महता कालेनार्वाचीन
एव । अत एतदुपपद्यते यत् सुश्रुतसंहिताया उत्तरतन्त्रं प्रतिसंस्कर्तुरेव
सुशोभना कृति न तु गुरुशिष्ययोः काशीराजसुश्रुतयोः संवाद इति । तत
उक्तम्—

‘षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः ।

उपसर्गादयो रोगा ये चाप्यागन्तवः स्मृताः ॥’ इति ।

अतः श्लोकस्यैष पिण्डतोऽर्थः—विदेहाधिपापरपर्यायनिमिप्रणीते शास्त्रे
ये षट्समि नैत्ररोगा स्तत्प्रतीकाराश्चोपदिष्टास्त इहोत्तरतन्त्रस्य शालाक्याधि-
कारेऽभिधास्यन्ते । पार्वतक-जीवक-बन्धकादिभिश्च ये कुमारपीडाहेतुभूताः
स्कन्दादिग्रहप्रभावाः प्रणिहिताः परीक्षिताश्च तेषां शास्त्रत इह निखिलेन
कौमारभृत्य-भूतविद्य अभिधास्येते । अग्निवेशभेडजतूकर्णपराशरहारीत-
क्षारपाणिभिः परमर्षिभिः षट्सु कायचिकित्सासु य उपसर्गादयो ज्वरादयो
रोगा ये चाप्यागन्तव उन्मादादिव्याधयः प्रोक्तास्ततोऽत्र सारमाकृष्य काय-
चिकित्सितमभिधास्येते—इति । अत एव बायोयार पाण्डुलिपे भूमिकायां
हेर्णलेमहोदयेन लिखितम्—“The Uttar-Tantra of Susruta-
Samhita does not profess to be an original
composition. In introductory verses it expressly
describes itself as a compilation and enumerates the
Tantras or treatises on which it bases itself. These

are, firstly a treatise on Salakya or minor Surgery by Nimi—the Videhapati (विदेहपति); secondly treatises on Kumarvadha composed, according to the medieval commentator Dallan, in 12 c. A. D. by Jeebaka, Parvataka and Bandhuka; thirdly the six treatises on Kayachikitsa (internal medicine) composed by the six supreme medical authorities—the well-known pupils of Atreya.” अर्थात् सुश्रुतसंहिताया उत्तरतन्त्रं छन्दोमयेऽस्य पूर्वपीठे सहायभूतग्रन्थानां नामग्रहणात् परं वर्णयति यदेतच्छास्त्रं वस्तुतः संहितैव न तु तन्त्रं मौलिकत्वाभावादिति । तत्र सहायभूता ग्रन्थाश्चोक्ताः प्रथमतो विदेहाधिपापरपर्याय-निमिप्रणीतं शालाक्यम्, द्वितीयतः पार्वतकजीवकबन्धुकीयकुमारबाधशास्त्राणि द्वादश-खृष्टशताब्दीय-उल्लणसूचितानि, ततश्चात्रेयस्य प्रसिद्धा ये षट्शिष्यास्तेषां कायचिकित्साश्चति ।

उत्तरतन्त्रे षट्षष्टिरध्यायाः सन्ति । एतेष्वप्यष्टाङ्गायुर्वेदोऽधिकृतः । उत्तरतन्त्रं किमर्थकं भवति ? तन्त्रं नाम सिद्धान्तः शास्त्रं वा । ‘प्रधाने धारणे शास्त्रे सिद्धान्ते तन्त्रमुच्यते’ इति कोषोक्तेः । उत्तरशब्द इह प्रधानार्थक इति कृत्वा केचिदाहुः—शालाक्यं क्रौमारभृत्यं ‘कायचिकित्सा भूतविद्या चेति विषयचतुष्टयस्यात्र प्रपञ्चेन हि वर्णितत्वादुत्तरतन्त्रमित्यभिधीयत इति । अस्माभिस्तु परिशिष्टार्थे स उत्तरशब्दो गृह्यते । उल्लणमतेनाप्युत्तरतन्त्रं परिशिष्टमेव । यतस्तेनोक्तम्—‘सर्विशमध्यायशतं परिसमाप्य परिशिष्टत्वादुत्तर-तन्त्रं प्रतिपाद्यं भवती’ति (उ० त०—१।२) । साध्विदमुच्यते । यत आदि-काण्डा दारभ्य लङ्काकाण्डपर्यन्तं सङ्ग्रह्य यत् काण्डं प्रणीतं तत् खलु मूलस्य परिशिष्टत्वादुत्तरकाण्डमित्यभिहितम् । रामस्य राज्याभिषेकानन्तरमपि

तत्परवर्त्तिं यच्चरितं वर्णितं तदुत्तरचरितमित्युक्तम् । अत एव सूत्रस्थाना-
दारभ्य कल्पस्थानपर्यन्तमभिधाय शिष्टं यदुपदेश्यमस्ति तदुत्तरतन्त्रमेव
भवितुमर्हति । उक्तं च नैयायिकैः—‘स्वाधिकरणध्वंसाधिकरणत्वमुत्तरत्वम्,
यथा भुक्त्वा व्रजतीत्यादौ व्रजनस्य भोजनोत्तरत्वमिति ।

प्रतिसंस्कारात् प्राक् सुश्रुतसंहिता सुश्रुततन्त्रमिति नाम्ना विश्रुतासीत् ।
सुश्रुततन्त्रं सुश्रुतेन स्वयमेव लिखितमित्यनुमीयते । ग्रन्थश्चासौ गुरुशिष्य-
संवाद एव । गुरु हि भैरथि धन्वन्तरिः काशीराजो दिवोदासः शिष्यास्तु
धान्वन्तरसुश्रुतादयः । केचिदाधुनिका आहुः—दिवोदाससुश्रुतौ गुरुशिष्यौ
सम्भूय ग्रन्थमिमं प्रणीतवन्ताविति । अस्माकं मते तु काशीराजसमीपे
यथा समाकर्णितं तेनैव प्रकारेण शिष्यो ग्रन्थमकरोत् ।

शिष्याणामागमनकारणं विज्ञाय गुरुर्दिवोदासस्तानप्राचीदायुर्वेद-
स्याष्टस्वङ्गेषु किमङ्गं कस्मा उपदेश्यमिति । त ऊचुरस्माकं सर्वेषामेव
शल्यज्ञानं मूलं कृत्वा समग्रमायुर्वेदमुपदिशतु भगवानिति । एवमस्त्व-
त्युक्त्वा गुरुश्च तान् कृत्स्नमायुर्वेदमध्यापयितुं प्रवृत्तः । इमं कथायोगं
श्रुत्वा कैश्चिदनुमातुं शक्यं यच्छालाक्यतन्त्रमप्यध्यापितमभूदिति ।
सम्प्रदायस्तु मन्यते यद् मूलग्रन्थे शालाक्यस्यानुपदेशात् प्रतिसंस्कृते ग्रन्थे
तत्सन्निवेशितमासीदिति । अत एव हेर्गलेमहोदयेन लिखितम्—
‘Susruta the younger not only added his Uttara-
Tantra and a Salakya-Tantra as a complement to
the earlier Salya-Tantra of Susruta the Elder, but
he also revised the latter work.’ अयमर्थः—नवीनसुश्रुतेन
संहिताया उत्तरतन्त्रं प्रणीय वृद्धसुश्रुतोक्तशल्यतन्त्रात् परं यन्न्यूनमासीत्
तत्पूरणार्थं शालाक्यमपि निबन्धितम् । न केवलमेतावत् कृतम्, अपि तु
तेन वृद्धसुश्रुतीयप्राचीनशल्यतन्त्रमपि पर्यवेक्षितं प्रतिसंस्कृतं चेति ।

सुश्रुततन्त्रे ह्यायुर्वेदस्य किमप्यङ्गमेकान्ततः परित्यक्तमिति विश्वसितु-
मनर्हा वयम् । सम्भाव्यते यत् पूर्वं संक्षिप्तमासीत् तदेव नवीनसुश्रुतेन
वैशद्येनोपस्थापितमिति । श्रूयते हि प्रतिसंस्कारात् प्राक् सुश्रुततन्त्रमष्टधा
विभक्तमासीत्—सूत्रस्थानम्, द्वितीयस्थानम्, चिकित्सास्थानम्, कल्पस्थानम्,
शल्यस्थानम्, कुमारतन्त्रम्, शारीरस्थानम्, भूतविद्या चेति । सर्व्वथा
चिन्त्यमेवेदं मतम्, अन्यत्र कुत्रापि ग्रन्थे ह्येवंविधसमाधानानुपलम्भात् ।

प्राचीनसुश्रुततन्त्रस्य व्याख्या काचिदासीद्वा न वेत्यद्यत्वे न
ज्ञायते । सुश्रुतसंहितायास्तु नानाविधा व्याख्याग्रन्था विलसन्ति, यथा—

(१) प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्दयोः सौश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कर्त्ता नवीन-सुश्रुतेन
'सुश्रुतसार'नामा निबन्धग्रन्थः प्रणीत इति जनश्रुतिर्वर्त्तते । असौ नवीन-
सुश्रुतः कनिष्कनागार्जुनयोश्चरकप्रतिसंस्कर्त्तुः कपिलवलनान्नो नवीनचरकस्य
च समकालिक एव । स हि पुरुषपुरे (in Peshwar) राज्ञः कनिष्कस्य
सभायां शस्त्रोपचारकरूपो राजवैद्य आसीत् ।

कश्चैप नवीनसुश्रुत इति जिज्ञासायां ब्रूमः—कपिलवलपुत्रः कापिल-
बलो हि सुश्रुततन्त्रं प्रतिसंस्कृत्य 'सुश्रुत' इत्युपाधिभूषितो बभूवेति । तेन
हि सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कारानन्तरं चरकसंहितायाः पुनरपि प्रतिसंस्कार
आरब्धः, किंतु तस्याः कियन्तञ्चनांशं कृत्वा स दिवं प्रयातः । तदुक्तं दृढबलेन
चरकीयचिकित्सितस्थाने त्रिंशाध्याये—'तानेतान् कापिलबलः शेषान्
दृढबलोऽकरोदिति । एतत् खल्वस्माभिरापाततः सिद्धान्तितम् ।

(२) निबन्धसंग्रहे डल्लगेन नामग्राहं विप्रचण्डाचार्य्यस्य मतवाद
उद्धृत इति दर्शनादनुमीयते यदनेनापि सुश्रुतव्याख्यैका प्रणीतेति ।
History of Sanskrit Literature-ग्रन्थे कीथ्महोदयेनासौ प्राकृत-
प्रकाशकारस्य वररुचेः समकालिक इत्युक्तम् । एवं चत्, स पञ्चमषष्ठ-
खृष्टशताब्दोरभ्यन्तरे जीवित आसीदिति वक्तुं शक्यते ।

(३) सप्तमाष्टमखृष्टशताब्द्यो वर्द्धदेशसमीपवर्त्तिनि शिलाहृदग्रामे
माधवकरेण प्रशस्तहस्तविधानापरनामकं सुश्रुतश्लोकवार्त्तिकं प्रणीतम् ।
माधवनिदानमस्य शाश्वतः कीर्त्तिस्तम्भः । तदुक्तम्—

‘निदाने माधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः ।

शारीरे सुश्रुतः प्रोक्तश्चरकस्तु चिकित्सिते ॥’ इति ।

अस्य स्थितिकालमधिकृत्य विशालो मतभेदो दृष्टः । अतः किञ्चित् क्रियते
विमर्शः ।

The Materia Medica of the Hindus-नाम्नो ग्रन्थस्य भूमिकायां
सुप्रसिद्धेन संस्कृताध्यापकेन प्रोफेसर उइल्सन् (Professor Wilson)-
महोदयेन लिखितम्—‘The Arabians of the 8th century
cultivated the Hindu works on medicine and the
Charak and Susruta and the treatise called Nidana
were translated and studied by the Arabians in the
days of Harun and Mansur (A. D. 773), either
from the originals or more probably from transla-
tions made at a still earlier period into the language
of Persia (P. X.). अस्य तात्पर्यम् । अष्टमखृष्टशतान्द्यामारबीयाः
हारुण-मन्सुरनृत्योः शासनावसरे चरकसुश्रुतनिदानानि विपरिणमयन्ति
स्मारव्यभाषया । अनुवादोऽयं मूलतः कृत इत्यनुमानम् । सम्भाव्यते
तु यत् प्राक्तनेभ्यः पारस्यभाषायामनूदितेभ्यो ग्रन्थेभ्य आरव्यभाषया-
ऽनुवादाः कृता इति । The History of Hindu Chemistry-
ग्रन्थे रासायनिकपण्डितः प्रफुल्लचन्द्रराय (Dr. P. C. Roy)-महोदयः,
A History of Sanskrit Literature-ग्रन्थस्य १३६ पृष्ठे
इतिहासज्ञा श्रीअक्षयकुमारीदेवी चैनं समर्थयेते । ग्रन्थान्तरेभ्यश्चावगम्यते

यदष्टमखृष्टशताब्द्यां वनायु (Arab) प्रदेशीयस्य सम्राजः खलिफाहाफ्स्-
अल्-रशीद-महोदयस्य सभायां द्वौ संस्कृतशास्त्राभिज्ञौ विद्वांसावास्ताम्—
'मङ्का'नामा राजवैद्यः, 'आल् आराबी'नामा वैयाकरणश्चेति । इमौ द्वौ
पण्डितौ सम्भूय माधवनिदानस्यानुवादमारव्यभाषायां चक्रतुरिति । इदमत्रा-
वधेयं यदष्टमखृष्टशताब्द्यां सुरजिद्वैद्येन माधवनिदानमुपजीव्य लघु-
निदानं प्रणीतमिति । मधुकोषे सुरजितो लघुनिदानमुल्लिखितं वर्त्तते ।
एतस्मादुपपद्यते यत् सप्तमाष्टमखृष्टशताब्द्योरभ्यन्तरे नितरामसौ माधवकरो
विरराजेति ।

(४) नवमदशमखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कस्मिंश्चित् काले कार्तिककुण्ड-
नाम्ना केनचिद् वैद्यकेन सुश्रुतस्य टीकैका प्रणीता । ग्रन्थस्तु नास्माभि
र्दृष्टः । मधुकोष-निबन्धसंग्रहाभ्यामवगम्यते यदनेन सौश्रुतटीका कृतेति ।
श्रूयते हि यदसौ सिद्धयोगादिप्रणेतु वृन्दकुण्डस्य ज्ञातिरासीदिति ।
कार्तिककुण्डेन चरकस्यापि टीकैका प्रणीता ।

(५) नवमदशमखृष्टशताब्द्यौ जेजटस्य स्थितिकालः । नवमखृष्ट-
शताब्द्यामनेन सुश्रुतटीका प्रणीता । ग्रन्थोऽयं नितरां प्रामाणिक एव ।
पाण्डित्यातिशयाद् महाचार्य्य इति ख्यातिरस्य सज्जाता । असौ वाग्भटस्य
सान्नाच्छिष्यो भवितुं नार्हति । एतत् सर्व्वमधस्ताच्चरकीयप्रस्तावे जेजट-
कृतायां चरकटीकायां सविस्तरमालोचितम् ।

(६) दशमखृष्टशताब्द्यां सुवीराचार्य्यः सुश्रुतसंहितां व्याचख्यौ ।
व्याख्यैषा नास्माभिर्दृष्टा । रत्नप्रभानाम्न्यां चिकित्सासंग्रहटीकायां
त्रयोदशखृष्टशताब्दीयेन निश्चलकरेण लिखितम्—'तत्र सुविस्तरं सुवीर-
जेजटौ जल्पितवन्तौ, तदसारमिति चन्द्रिकाकारः' (गयदासः) इति ।
एतस्मादनुमीयते यदनेन सुवीराचार्य्येण सुश्रुतस्य काचिद् व्याख्या
प्रणीतेति ।

(७) दशमैकादशखृष्टशताब्द्यौ भोजसभ्यस्य भास्करभट्टस्य स्थितिकालः । केचिदेनं भट्टभास्कर इत्याहुः । कौशिकभट्टोऽप्यस्य नामान्तरम् । एकादशखृष्टशताब्द्यां तेन सुश्रुतपञ्जिका प्रणीता । 'टीका निरन्तरा व्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिके'ति हेमचन्द्रः । अमरटीकायां रघुनाथस्त्वाह—'टीका ग्रन्थस्य विषमपदव्याख्यायिका, समस्तपदव्याख्यायिका तु पञ्जिके'ति ।

सुश्रुतपञ्जिका नेदानीमुपलभ्यते । १६५६ खृष्टाब्दीयायां कवीन्द्राचार्यस्य ग्रन्थसूच्यामस्या उल्लेखो वर्तते ।

(८) दशमैकादशखृष्टशताब्द्यौ गयदासस्य स्थितिकालः । असौ चक्रपाणेः पूर्वभवो जेजटस्य परभवश्चेति ज्ञायते । गयदासेन सौश्रुतपञ्जिका प्रणीता । अस्या नामान्तराणि बृहत्पञ्जिकान्यायचन्द्रिकादीनि । ग्रन्थोऽयमतितरां प्रामाणिकः । पाणिडत्यातिशयाद् महाचार्य इति ख्यातिरस्य सज्जाता । चन्द्रिकाकार इति नाम्नाऽपि गयदासः सुप्रसिद्ध एव ।

अधुना केवलं निदानस्थानस्य सौश्रुतपञ्जिका दृश्यते । शिष्टस्य विलोपः सज्जातः । रत्नप्रभायां निश्चलेनोक्तम्—'गौडेश्वरान्तरङ्गश्रीगयदासेन दर्शितम्...' इति । सम्भाव्यते यदसौ पुण्यश्लोकस्य गौडाधिपते र्महीपालस्य राजवैद्य आसीदिति । चक्रपाणि र्महीपालसूनो नयपालस्य प्रधानमन्त्रित्वमकरोत् ।

(९) दशमैकादशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्त्तिनि कुतश्चित् समये तीसटपुत्रेण चन्द्रटाचार्येण जेजटव्याख्यासुपजीव्य सुश्रुतसंहितायाः पाठशुद्धिः कृता । नासौ प्रतिसंस्कर्त्ता न चापि व्याख्याकार आसीत् ।

आयुर्वेददीपिकासहितचरकसंहिताया उपोद्घाते प्रकाशकश्रीहरिदत्तशास्त्रिमहोदयेनानुमीयते यत् तीसटाचार्यो वाग्भट्टस्य पुत्र इति हेतोश्चन्द्रटस्तस्य पौत्र इति । एतदनुमानं निर्मूलम्, महता कालेन तेषां व्यवहितत्वात् ।

कश्चित् प्राक्तिकस्तीसटं चतुर्दशखृष्टशताब्दीयमाह (Keith's H. S. L. p. 511) । तन्न । यत एकादशखृष्टशताब्द्यां चक्रपाणिना नाम-
ग्राहमनयोः पितापुत्रयोर्वचनान्युद्धृतानि । इतःपूर्वमस्माभिश्चरक-
प्रस्तावे सर्व्वं प्रपञ्चितमेव ।

(१०) एकादशखृष्टशताब्द्यां 'कुमारभार्गवीय'नामकवैद्यकग्रन्थकर्तु-
र्भानुदत्तस्य कनिष्ठभ्रात्रा चक्रपाणिदत्तेन सुश्रुतसंहिताया 'भानुमती'नाम्नी
टीका प्रणीता । टीकाया नामश्रवणादनुमीयते यद् भानुना सह
टीकायाः कश्चित् सम्बन्ध आसीदिति । सम्भाव्यते च यत् प्रेमप्राचुर्यात्
कनिष्ठेन ज्येष्ठस्य नाम्ना टीकाया अपि नाम भानुमतीति कृतेति । सम्पूर्ण-
ग्रन्थोऽयं नेदानीमुपलभ्यते ।

चक्रपाणि वृंहत्-तन्त्रप्रदीपकर्तुर्नरदत्तस्य शिष्यः । 'वीरभूम'-
विभागान्तर्भूते मयूरेश्वरग्रामे लोभ्रवंशीयनारायणदत्तादयं समजनि ।
वङ्गाधिपते र्महीपालपुत्रनयपालस्य रन्धनशालायामेष नारायणः सूदाध्यक्ष
आसीत् । उपरते पितरि चक्रपाणिः प्रथमतः पितुः पदे सौदाध्यक्ष्येण
नियुक्तो बभूव । ततः कियतिचित् काले व्यतीते विद्यातिशयात् स राज्ञः
प्रधानमन्त्रित्वं लेभे । राज्याभिषेकादनन्तरं चत्वारिंशदधिकसहस्रतमे
खृष्टवर्षे (1040 A. D.) नयपालो महाराजपदवीं जग्राह ।

कश्चिदाह चिकित्सालेशप्रणेता गोवर्द्धनदत्तश्चक्रपाणे भ्राता न तु
भानुरिति । तन्न । तयोर्गाढसौहृद्यमासीदिति सत्यम्, सहोदरो भ्राता तु
भानुरित्यत्र लेशतोऽपि सन्देहो नास्ति । चक्रपाणिना स्वयमेवोक्तम्—

'गौडाधिनाथरसवत्यधिकारिपात्र-

नारायणस्य तनयः सुनयोऽन्तरङ्गात् ।

भानोरनुप्रथितलोभ्रवली कुलीनः

श्रीचक्रपाणिरिह कर्त्तृपदाधिकारी ॥' इति ।

चक्रपाणौ सर्वतोमुखी प्रतिभा दृश्यते । तेन बहव उत्कृष्टग्रन्थाः प्रणीताः, यथा—साहित्यादौ माघटीका, कादम्बरीटीका, दशकुमारचरित-स्योत्तरपीठिका, न्यायसूत्रटीकाप्रभृतयः ; वैद्यकशास्त्रे—वैद्यकोपः, चिकित्सा-स्थानटिप्पणम्, 'आयुर्वेददीपिका' नाम्नी चरकतात्पर्यटीका, 'भानुमती'-नाम्नी सौश्रुतटीका, व्यग्रदरिद्रशुभङ्करम्, चिकित्सासंग्रहश्चक्रसंग्रहश्चक्रदत्त-संग्रहो वा, द्रव्यगुणसंग्रहः, सर्वसारसंग्रह इत्येवमाद्याः । आयुर्वेददीपिका-भानुमतीनामकटीकाद्वये पाणिडल्यातिशयदर्शनात् तात्कालिकवैद्यवृन्दैरेष चक्रपाणि 'श्रकचतुरानन-सुश्रुतसहस्रनयना'दिमानपत्रभूषित आसीत् ।

एकादशखृष्टशताब्द्याः प्रथमाद्धे चिकित्सासंग्रहः प्रणीतः । एतस्मात् प्राग् व्यग्रदरिद्रशुभङ्करं प्रणीतम् । चिकित्सासंग्रहो वृन्दकृतसिद्धयोगस्य प्रपञ्चविशेष इति केचित् । अस्माभिस्तु नैतत् समर्थ्यते । एतद्ग्रन्थोपरि १२-१३ खृष्टशताब्दीयेन निश्चलकरेण 'रत्नप्रभा' नाम्नी टीका प्रणीता । रत्नप्रभामुपजीव्य १५-१६ खृष्टशताब्दीयेन शिवदासेन पुनरपि चिकित्सा-संग्रहस्य 'तत्त्वचन्द्रिका' नाम्नी काचिदपरा टीका प्रणीता, द्रव्यगुणसंग्रह-स्यापि टीकैका तेन प्रणीता । अनयोष्टीकयो र्ये ये ग्रन्था ग्रन्थकारा-श्चोल्लिखिता वर्तन्ते, कालपरिचयेन सह नामानि तेषामधस्ताच्चरकप्रस्तावे प्रदर्शितान्येव । गजपतिप्रतापरुद्रस्य सभापण्डित औत्कलवैद्यः १४-१५ खृष्टशताब्दीयो विश्वनाथसेनश्चक्रकृतसर्वसारसंग्रहस्य 'सारसंग्रहा'भिधानां टीकामकरोत् । अयं विश्वनाथसेनः साहित्यदर्पण-पथ्यापथ्यनिघण्टुकृद्-विश्वनाथकविराजादवर्वाचीन एव ।

(११) एकादशखृष्टशताब्दीयेन ब्रह्मदेवेन सुश्रुतटिप्पणं व्याख्या च रचिते । केचिदाहु र्यदसौ व्याख्या सौश्रुतवार्तिकत्वेन प्रसिद्धिं लेभे । अधुना ग्रन्थस्य विलोपः सञ्जातः । डल्लणकृतनिबन्धसंग्रहे ब्रह्मदेवस्य नामोल्लेख उपलभ्यते ।

(१२) एकादशखृष्टशताब्द्यां माधवब्रह्मवादिना सुश्रुतस्य टिप्पणं प्रणीतम् । निबन्धसंग्रहस्य प्रारम्भे तन्नाम डल्लणेनोदलेखि । टिप्पणग्रन्थस्तु नेदानीमुपलभ्यते ।

(१३) श्रूयते हि वङ्गसेनस्य पित्रा गदाधरेण सुश्रुतसंहिताया एको व्याख्याग्रन्थो रचित इति । अधुना सा व्याख्या विलोपमाप्ता । ग्रन्थान्तरे तु तत् उद्धृतानि वचांस्युपलभ्यन्ते । माधवनिदानस्य मधुकोपटीकायां १२-१३ खृष्टशताब्दीयेन विजयरचितेनोक्तम्—‘तत्रैवं निदानशब्दनिश्चितः—निर्दिश्यते व्याधिरनेनेति निदानम् । दिशेः पृषोदरादित्वाद् रूपसिद्धिरिति गदाधर इती’ति (वोम्बाइ सं ५ पृष्ठे) । श्रूयते हि यदनेन चिकित्सा-सारसंग्रहनामको वैद्यकग्रन्थः समारब्धो न तु समापितः इति । वङ्गसेनेन तु स ग्रन्थः समाप्तिं नीतः । वङ्गसेनकृतचिकित्सासारसंग्रहश्चक्रपाणिकृत-ग्रन्थस्य प्रपञ्च एव । गदाधर एकादशखृष्टशताब्दीय आसीत् ।

(१४) एकादशद्वादशखृष्टशताब्द्योरन्तर्वर्तिनि कुतश्चित् समये गयी-सेनेन काचित् सौश्रुतव्याख्या प्रणीता । ग्रन्थस्तु नेदानीमुपलभ्यते । निबन्धसंग्रहे डल्लणेन ग्रन्थकारस्य नानावचांसि समुद्धृतानि । एष कण्ठहार इत्युपाधिभूषित आसीत् । ग्रन्थकारो वङ्गदेशस्थ-विषपाड़ाग्रामे प्रतिवसति स्म । उक्तं च भरतमल्लिकेन वैद्यकुलतत्त्वे—

‘एकः पुन गयीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः ।

विषपाडाभवः श्रेष्ठस्तिकायिपुरजस्तथा ॥’

इति । गयीसेनो गयीसेनस्य नामान्तरम् ।

(१५) त्रयोदशखृष्टशताब्द्यां डल्लणाचार्य्येण सुश्रुतस्य ‘निबन्धसंग्रह-नाम्नी व्याख्या प्रणीता । प्रामाणिकत्वाद् ग्रन्थोऽयं वैद्यवृन्दैर्नितरा-माद्रियते । अस्य पूर्वपुरुषा भादानकप्रदेशे मथुरासमीपवर्तिनि ‘अङ्गाला’-ग्रामे वसति कृतवन्तः । तत्रैव भरतपालनामधेयात् पितुरयं समजनि ।

पित्रादीनां नामसु सत्स्विपालान्तेषु डल्लणो जात्या ब्राह्मण एव । अस्य पिता भरतपालो नृपालदेवस्य सभां भूपयामास । अस्यैव वैद्यबहुले राज्ये डल्लणोऽपि कृतावस्थान आसीत् । स च नृपालसूतोः सहदेवस्य शासनावसरे राजवैद्यस्य श्लाघ्यपदमाधत्त ।

डल्लणस्य यथार्थं नाम डल्हण इति, यथा कल्हणः, बिल्हणः, शिल्हण इत्यादि । कैश्चिदयं डल्लनत्वेनाभिहितः । मन्ये—डल्लणादि तस्योपनाम कल्पितनाम लोकविश्रुतनाम वेति । कीथमहोदयस्य मतेन डल्लण-स्त्रयोदशखट्वृशताब्दीय एव । अस्माकमप्यापाततस्तथैव सिद्धान्तः । संस्कृत-साहित्येतिहासे श्रीजाह्नवीचरणभौमिकमहोदयस्त्वेन चक्रपाणोः पूर्वभव इति कृत्वा दशमैकादशखट्वृशताब्दीयमाह । तन्न । निबन्धसंग्रहस्य प्रारम्भे लिखितमस्ति—‘तेन (डल्लणेन) श्रीजेजटं टीकाकारं श्रीगय-दासभास्करौ पञ्जिकाकारौ श्रीमाधव-ब्रह्मदेवादीष्टिप्पणकारांश्चोपजीव्या-युर्वेदशास्त्रसुश्रुतव्याख्यानाय निबन्धसंग्रहः क्रियते ; यद्यपि सुश्रुतोपरि जेजटादिभिष्टीका रचितास्तथाऽपि तासां कुशाग्रीयधियामभिगम्यत्वादल्प-मेघसामनुग्रहाय सुश्रुतं व्याख्यातुकामस्य मम प्रयासः सफलः’ इति । जेजटो नवमदशमखट्वृशताब्दीयः । न्यायचन्द्रिकाऽपरनामक-वृहत्पञ्जिका-कारो गयदासो नयपालपितु दशमैकादशखट्वृशताब्दीयमहाराजमहीपाल-स्यान्तरङ्गवैद्य आसीत् । सुश्रुतपञ्जिकाकृद्भास्करभट्ट एकादशखट्वृशताब्द्यां धाराधिपते भोजदेवस्य सभामलंचकार । श्रीमाधव-ब्रह्मदेवौ सुश्रुतटिप्पण-कारावेकादशखट्वृशताब्दीयावास्ताम् । एकादशखट्वृशताब्दीयानां व्याख्या-तृणां ग्रन्था येन दृष्टाः पठिताश्च स कथं दशमैकादशखट्वृशताब्दीयो भवितुमर्हति ? न केवलमेतावन्मात्रम्, स एकादशद्वादशखट्वृशताब्दीयोः सुश्रुतव्याख्याकृतो वङ्गदेशस्थ-‘विपपाड़ा’ग्रामवास्तव्यस्य गयिनो (शारीर १।१) मेदिनीकोषकृतो मेदिनीकरस्य च नामनी उल्लिखेत् । किमधिकं

वाच्यम्, द्वादशखृष्टशताब्दीयस्य महाराजलक्ष्मणसभ्यस्य ब्राह्मणसर्वस्वादि-
कृतो हलायुधस्यापि नाम तेन परिज्ञातमासीत् । पक्षान्तरे पुनरायुर्वेद-
रसायननाम्न्यां हृदयटीकायां त्रयोदशचतुर्दशखृष्टशताब्दीयेन हेमाद्रिणा
डल्लणस्य नाम जगृहे । एवंविधं वस्तुवृत्तमुपलभ्य भौमिकोक्तिरस्माभिः
प्रत्याख्यायते ।

आर्य्यावर्त्तनिवासोऽपि डल्लणाचार्य्यो वङ्गभाषायामभिज्ञ आसीत् ।
निबन्धसंग्रहे तेन लिखितम्—‘वन्धूकः’ वाँदुलीति लोके (६३ पृ०),
‘पनसः’ काटाल इति लोके (४८८ पृ०), ‘तरल्लुः’ (hyena) जरप
इति लोके (४७६ पृ०), ‘अश्वतरः’ वेसर इति लोके (४७३ पृ०),
‘पानीयविडालः’ भोदड़ इति लोके (४७५), ‘क्रौञ्चः’ कोचवक इति
लोके (४७६ पृ०), ‘शम्बुकः’ शामुक इति लोके (४७७ पृ०),
‘पाठीनः’ वोयाल इति लोके (४७८ पृ०), ‘अश्वगन्धा’ योयान इति
भाषा, गयी तु यमानीत्याह (८६५ पृ०) इत्यादि । अस्मन्मते तु वन्धूको
माध्याह्निको वृद्धः (‘दुपहरिया’ in Hindi), क्रौञ्चः Curlew,
पाठीनः सहस्रदंष्ट्रमत्स्यविशेषो गुग्गुलु वा ।

(१६) पञ्चाधिकैकोनविंशतितमे खृष्टवर्षे (१६०५ खृष्टाब्दे)
गङ्गाधरशिष्येण हाराणचन्द्रचक्रवर्त्तिमहोदयेन सुश्रुतसंहितायाः सूत्र-
स्थानमारभ्य शारीरस्थानपर्यन्तं सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्यं प्रणीतम् ।
तदनन्तरं सप्तदशाधिकोनविंशतितमे खृष्टवर्षे तद्भाष्यस्य पूर्णता तेनैव
समापादिता ।

सुश्रुतसंहितायाः शारीरस्थानीयप्रथमाध्याये सांख्यदर्शनस्य विविधा
विषया वैद्यकशास्त्रस्य भित्तिमूलतयोपन्यस्ताः । इमे च विषया न
प्रतिसंस्कृता इत्यनुमीयते । सांख्यस्य ये ग्रन्था इदानीमुपलभ्यन्ते ते चरक-
सुश्रुतयो गौचरीभूता नासन् । यत ईश्वरकृष्णआचार्य्यस्य सांख्यसप्ततिः

पुरातन्यपि तयोर्महता कालेनावर्वाचीना भवति । सांख्यप्रवचनसूत्रं कपिलमुने नाम्ना प्रचरदरूपमपि सांख्यसप्ततेः सहस्रेण वर्षैः परवर्त्येव । यानि पुनः कपिलस्मृतानि तत्त्वसामान्यासूत्राणि सम्प्रत्यपि दृश्यन्ते तान्येव चरकसुश्रुतौ नूनमवैक्षिपाताम् । महाभारत-पण्डितन्वादग्रन्था अपि ताभ्यां पठिता इत्यनुमीयते ।

इदानीन्तनकाले कस्मिंश्चित् सांख्यनिबन्धादौ सुश्रुतस्य नाम सिद्धान्तो वा न गृहीते । 'यत्परः शब्दः स शब्दार्थः' इति न्यायेन सांख्याचार्यैस्तस्य चिकित्सकस्य मतवाद उपेक्षितः । अपि च, चिकित्साधिकृतपुरुषार्थे तत्त्वान्तर-परिणामस्य यावदिष्टं तावन्मात्रं परिगृह्य शिष्टांशवर्जनेन सुश्रुतः सांख्याङ्गं व्यच्छिनत् । सम्प्रदायश्चाह—'भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते' इति । अयमाशयः । पञ्चमहाभूतेभ्यः शरीरिणां शरीराणि भवन्ति, तेभ्यः परं चिकित्साचिन्ता नास्तीति । नैतावता पीडा निष्क्रामति, परं तु स्वकीयसम्प्रदायानुरोधेन स सांख्यस्य क्षुण्णाद् वर्त्मनो व्यतीयाय । तथापि कालार्कभक्षितं विविधं सांख्यग्रन्थमुपजीव्य सुश्रुतसंहितायां ये केचित् सांख्यवादा उपस्थापितास्ते सर्व्वे सांख्याचार्याणामनुपादेया अपि प्राज्ञिकानां चित्तमाक्रष्टुं नितरां पर्याप्ता भवन्ति । अत एतिहासिके ग्रन्थे सुश्रुतोक्तानां सांख्यविषयकसूत्राणां समालोचना प्रासङ्गिकी भवितुमर्हति ।

१ । 'अथ सर्व्वभूतचिन्ताशारोर् व्याख्यास्यामः । सर्व्वभूतानां कारणमकारणं सत्त्वरजस्तमोलक्षणमस्पष्टरूप-मखिलस्य जगतः सम्भवहेतुरव्यक्तं नाम । तदेकं बहूनां क्षेत्रज्ञानामधिष्ठानं समुद्र इवौदकानां भावानाम् ।'

‘अथे’त्यारम्भे माङ्गल्ये वा । ‘सर्व्वभूतचिन्ताशारीरं व्याख्यास्याम’ इत्यनेन भूतादिशरीरिसमवायं चिकित्साधिकृतं कर्मपुरुषं वर्णयितुं प्रस्तौति, न तु तस्य दुःखबहुलसंसारं दुःखबहुलसंसारहेतुं दुःखबहुलसंसारहानं दुःखबहुलसंसारहानोपायं वा । सर्व्वभूतचिन्ताप्रधानं शारीरं सर्व्वभूतचिन्ताशारीरमिति मध्यपदलोपिकर्मधारयः । ततः सृष्टिवीजं चिन्त्यते— ‘सर्व्वभूतानां कारणमकारणमिति । अनेन सकलकारणत्वोपपत्तये प्रधाननित्यत्वमुपपाद्यते । सर्व्वभूतानां त्रयोविंशतितत्त्वानां कारणं मूलोपादानं प्रधानमकारणं मूलशून्यमित्यर्थः । अनवस्थादोषापत्त्या कारणस्य कारणान्तरकल्पना न न्याय्येत्यभिप्रायः । तथा हि वाचस्पतिमिश्रः—‘मूलप्रकृतेर्मूलान्तरं नास्ति, अनवस्थाप्रसङ्गात्, न चानवस्थायां प्रमाणमस्तीति । उक्तं च तन्त्रान्तरे—‘मूले मूलाभावादमूलं मूलमिति । एतदुक्तं भवति—मूलप्रधानस्य मूलाभावात् कारणाभावादमूलं यत् कारणं तन्मूलम्, तदेव प्रधानमिति । ‘सत्त्वरजस्तमोलक्षणमस्पष्टरूपमिति । सत्त्वरजस्तमोलक्षणां त्रैगुण्यस्वरूपमित्यर्थः । अस्पष्टरूपं प्रमाणैर्दर्शयितुमयोग्यमित्यभिप्रायः । श्रूयते हि—‘सत्त्वरजस्तमोगुणानां साम्यदशायां विकाराः समा अस्पष्टाश्च भवन्ति, वैषम्यदशायां ते विषमाः स्पष्टाश्च भवन्तीति । विषमाः प्रमाणैर्दर्शयितुं योग्या इत्यर्थः । ‘अखिलस्य जगतः सम्भवहेतुः’ सकलभावानामभिव्यक्तिकारणमित्यर्थः । ‘अव्यक्तमिति । केचिदाहुरनभिव्यक्तगुणविभागादव्यक्तमिति । अन्ये पुन र्यथा लोके घटपटादयो व्यज्यन्ते तथा न व्यज्यत इत्यव्यक्तमिति । अव्यक्तं प्रधानं प्रधत्ते सर्व्वमात्मनि जगतः सम्भवहेतुत्वादिति व्युत्पत्तेः । ‘एकम्’ समानमद्वितीयं वा । कोपश्च—

‘एकोऽल्पान्यप्रधानेषु प्रथमे केवले तथा ।

साधारणे समानेऽपि संख्यायां च प्रयुज्यते ॥’

इति । उक्तं च सांख्यकारिकायामीश्वरकृष्णेन—

‘हेतुमदनित्यमव्यापि सक्रियमनेकमाश्रितं लिङ्गम् ।

सावयवं परतन्त्रं व्यक्तं विपरीतमव्यक्तम् ॥’

इति । व्यतिरेकमुखेणैतदुक्तं भवति—अव्यक्तमहेतुमदकारणत्वात्, नित्यं चिरस्थायित्वात्, व्यापि सर्वत्र विद्यमानत्वात्, निष्क्रियं संसरणरहितत्वात्, एकं समानरूपत्वात्, अनाश्रितमनाधारत्वात्, अलिङ्गं लयरहितत्वात्, निरवयवममूर्त्तत्वात्, स्वतन्त्रमनपेक्षत्वात् स्वापेक्षत्वाद्देति । ‘बहूनां क्षेत्रज्ञाना-मधिष्ठानम्’—बहुकर्म्मपुरुषाणामाश्रय इत्यर्थः । क्षेत्रं प्रकृतिविकृति-संघातरूपं भोगायतनं शरीरमात्मत्वेन यो जानाति स क्षेत्रज्ञः । गीयते च—

‘इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते ।

एतद् यो वेत्ति तं प्राहुः क्षेत्रज्ञ इति तद्विदः ॥’

इति । तेषामधिष्ठानमाश्रय इत्यर्थः । ‘समुद्र इवौदकानां भावानामि’ति । उक्तमर्थं दृष्टान्तेन स्फुटीकरोति—समुद्र इति । समुद्रो यथा नद-नदीनां चरमाश्रयो भवति तद्वदित्यर्थः । स्मर्यते हि महाभारते शान्तिपर्वणि—

‘यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यन्ति पुनः पुनः ।

महाभूतानि भूतेभ्यः सागरस्योर्म्यो यथा ॥’

(१६४।६) इति । अतो हि चकितमभिधत्ते चरकसंहितायां भगवां-श्चरकोऽपि—

‘अव्यक्ताद् व्यक्तां याति व्यक्तादव्यक्तां पुनः ।

रजस्तमोभ्यामाविष्टश्चक्रवत् परिवर्त्तते ॥’

(चरकीय-शारीरे १।३१) इति । प्रथमसूत्रव्याख्या समाप्ता । शिष्टं च डल्लणे द्रष्टव्यम् । १ ।

२ । 'तस्मादव्यक्तान् महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एव ।
तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लिङ्ग एवाहंकार उत्पद्यते । स च
त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरिति । तत्र वैकारिका-
दहंकारात् तैजससहायात् तल्लक्षणान्येवैकादशेन्द्रियाण्युत्-
पद्यन्ते । तद् यथा—श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्धस्तो-
पस्थपायुपादमनांसीति । तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि ।
इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणि । उभयात्मकं मनः ।'

'तस्मादव्यक्तादि'ति । पूर्वसूत्रोक्तादव्यक्तादित्यभिप्रायः । उक्तं च
सम्प्रदायविद्भिरभियुक्तैः—

'वैकारिकस्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः ।

त्रिविधोऽयमहंकारो महतः संबभूव ह ॥

तैजसादिन्द्रियाणि स्युर्देवा वैकारिका दश ।

एकादशं मनश्चात्र खगुणेनोभयात्मकम् ॥'

इति । अयमाशयः । वैकारिकः सात्त्विक इन्द्रियादिः, भूतादिस्तामसो
महाभूतहेतुभूततन्मात्रहेतुः, तैजसो राजसस्तुभयोरनुग्राहक इति ।
'महानुत्पद्यते तल्लिङ्ग एवे'ति । महान् प्रथमो विकारः सामान्याहंकारो
बुद्धिलक्षणः सत्त्वरजस्तमःस्वभावो लिङ्गापरपर्याय उत्पद्यते । हेतुत्वात्
प्रधाने लीयते लयं गच्छतीति लिङ्गः सामान्याहंकारो महान् वा ।
'तल्लिङ्गाच्च महतस्तल्लिङ्ग एवाहंकार उत्पद्यते' इति । तस्मात्
सामान्याहंकारापरपर्यायान्महत एक एवाहंकारो देहात्माभिमानहेतुत्वाद्
विशेषाहंकारापरपर्याय उत्पद्यते । गोऽपि हेतुत्वान्महति लीयते लयं

गच्छतीति लिङ्गः । स चाभिमान इत्युच्यते । तथा हि तत्त्वकौमुद्याम्—
 'अभिमानोऽहंकारः । यत् खल्वालोचितं मतं चात्राहमधिकृतः,
 शक्तः खल्वहमत्र, मदर्थ एवामी विषयाः, मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः
 कश्चिदस्त्यतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहंकार-
 स्तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मयेतीति (२४ का०) ।
 अहंकारादीनाधिकृत्य कनिष्कसभ्यः प्रथमखट्वशताब्दीयः कविरश्वघोष
 आह—

‘विप्रत्ययादहंकारात् सन्देहादभिसंज्ञवात् ।
 अविशेषानुपायाभ्यां सङ्गादभ्यवपाततः ॥
 तत्र विप्रत्ययो नाम विपरीतं प्रवर्त्तते ।
 अन्यथा कुस्ते कार्यं मन्तव्यं मन्यतेऽन्यथा ॥
 ब्रवीम्यहमहं वेद्मि गच्छाम्यहमहं स्थितः ।
 इतीहैवमहंकारस्त्वनहंकार वर्त्तते ॥
 यस्तु भावानसंदिग्धानेकीभावेन पश्यति ।
 मृत्पिण्डवदसन्देहः सन्देहः स इहोच्यते ॥
 य एवाहं स एवेदं मनो बुद्धिश्च कर्म च ।
 यश्चैवैष गणः सोऽहमिति यः सोऽभिसंज्ञवः ॥
 अविशेषं विशेषज्ञः प्रतिबुद्धाप्रबुद्धयोः ।
 प्रकृतीनां च यो वेद सोऽविशेष इति स्मृतः ॥’

(बुद्धचरितम्—१२।२४-२६) इति । इदानीं प्रकृतमनुसरामः ।
 ‘स च त्रिविधो वैकारिकस्तैजसो भूतादिरितीति । स च विशेषाहंकारः
 सत्त्वप्रधानत्वाद् वैकारिको रजःप्रधानत्वात् तैजसस्तमःप्रधानत्वाद् भूतादि-
 रिति त्रैविध्येन परिभाषित इत्यर्थः । ‘तत्र वैकारिकादहंकारात् तैजस-
 तहायादि’त्यादि । तमोलेशानुबुद्धादित्यपि वक्तव्यम् । यतस्त्रयाणां

२०८

बृद्धत्रयी

गुणानां समावेशादृते वस्तुत्पत्तेरसम्भवः । स्मर्यते हि विष्णुगीताया-
मनुगीताऽपरनाम्न्याम्—

‘अन्योन्यमिथुनाः सर्वे सर्वे सर्वत्रगामिनः ।

रजसो मिथुनं सत्त्वं सत्त्वस्य मिथुनं रजः ॥

तमसश्चापि मिथुने ते सत्त्वरजसी उभे ।

उभयोः सत्त्वरजसो मिथुनं तम उच्यते ॥

नैपामादिः सम्प्रयोगो वियोगो वोपलभ्यते ।’ इति ।

अवधातव्यं च सुभाषितं सांख्यवृद्धानाम्—‘अन्योन्याश्रयाश्च गुणा’ इति ।
इत्यास्ताम् । इदानीं प्रकृतमनुसरामः । तत्र सात्त्विकाहंकाराद् रजः-
सहचरितात् तमोमात्रयाऽनुविद्धात् तल्लक्षणानि व्यवसायात्मकत्वेन प्रकाश-
लक्षणान्येकादशेन्द्रियाणि समुत्पद्यन्ते श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणवाग्धस्तो-
पस्थपायुपादमनांसीति । तत्र पूर्वाणि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणी’ति । तत्र पूर्वाणि
श्रोत्रादीनि घ्राणपर्यन्तानि पञ्च बुद्धीन्द्रियाणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धान्
बुध्यन्ते । तत्रापि बुध्यते श्रोत्रं स्वं विशेषशब्दम्, त्वक् स्पर्शम्, चक्षू रूपम्,
जिह्वारसम्, घ्राणं गन्धं चेति । ‘इतराणि पञ्च कर्मेन्द्रियाणी’ति ।
इतराणि मनोवर्जितानि शिष्टानि वागादीनि पादपर्यन्तानि स्वं स्वं कर्म
कुर्वन्तीति कर्मेन्द्रियाणीत्युच्यन्ते । तत्र च वाक् स्वं वचनमुच्चारयति,
हस्तौ ग्रहणादिकर्म कुरुतः, उपस्थ आनन्दं करोति प्रजोत्पत्त्या,
पायुर्मलादीनामुत्सर्गं करोति, पादौ विहरणादिकर्म कुरुत इति ।
‘उभयात्मकं मन’ इति । मन उभयात्मकं यतस्तद् बुद्धीन्द्रियेषु
बुद्धीन्द्रियं कर्मेन्द्रियेषु कर्मेन्द्रियं भवति, यथा कश्चिदाचार्यः शिष्यमध्ये
स्थित आचार्यत्वं करोति, मल्लमध्ये स्थितश्च मल्लत्वं भजत इति ।
मनुनाप्युक्तम्—‘एकादशं मनो ज्ञेयं स्वगुणेनोभयात्मकमि’ति । द्वितीय-
सूत्रव्याख्या समाप्ता । २ ।

३ । 'भूतादेरपि तैजससहायात् तल्लक्षणा न्येव पञ्चतन्मात्रा-
ण्युत्पद्यन्ते । तद् यथा—शब्दतन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूप-
तन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । तेषां विशेषाः शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धास्तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोच्च्यः ।
एवमेषा चतुर्विंशति व्याख्याता ।'

'भूतादेरपी'ति । भूतादिसंज्ञितात् तामसाहंकारादपीत्यर्थः । 'तैजस-
सहायादिति । रजःसहचरितात् । तैजससंज्ञिताद् राजसाहंकारसहाया-
दित्यभिप्रायः । सत्त्वमात्रयाऽनुविद्धादित्यपि वक्तव्यम् । भवति च
तत्रागमः—

'अन्योन्यमिथुनाः सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्रगामिनः । * * *

नैपामादिः सम्प्रयोगो वियोगो नोपलभ्यते ॥'

(विष्णुगीता) इति । आदि नोपलभ्यते प्रारम्भाभावात्, सम्प्रयोगः संयोगो
नोपलभ्यते नित्यप्राप्तत्वात्, अत एव वियोगः संविभागोऽपि नोपलभ्यत
इत्यर्थः । 'तल्लक्षणा न्येवे'ति । विमाहन-प्रवर्त्तन-प्रकाशलक्षणा न्येवेत्यर्थः ।
'पञ्चतन्मात्राण्युत्पद्यन्त' इति । व्योमादित्तिपर्य्यन्तानां सूक्ष्मावस्थारूपाणि
पञ्चतन्मात्राणि जायन्त इत्यर्थः । कानि च तानि ? तदाह—'शब्द-
तन्मात्रं स्पर्शतन्मात्रं रूपतन्मात्रं रसतन्मात्रं गन्धतन्मात्रमिति । सा
मात्रा यस्मिंस्तत् तन्मात्रम् (the state of being that) ।
'तेषां विशेषाः शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा' इति । तेषामविशेषाणामित्यर्थः ।
अविशेषा अनुद्भूतस्वभावत्वाद् बाह्येन्द्रियैरग्राह्या ग्राह्यास्तु सिद्धप्रणिधानै
योगिभिरेव । अविशेषाणि तन्मात्राणि क्वचिदपि सुखदुःखादिभिर्विशेष्यं
न शक्यन्ते सूक्ष्मत्वात् । ये तु विशेषाः शब्दादयस्ते पुनरनुभवयोग्येः सुख-

दुःखमोहरूपै धर्मै विशिष्यन्त एव । अयमाशयः । शब्दतन्मात्राद-
विशिष्टशब्दस्वरूपमात्रमुपलभ्यते न तु विशिष्टाः शब्दा उदात्तानुदात्तस्वरित-
षड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतनिषादादय इति शब्दतन्मात्रमविशेषम्,
उदात्तादिशब्दस्तु तद्विशेषः । स्पर्शतन्मात्रादविशिष्टस्पर्शस्वरूपमात्रमुप-
लभ्यते न तु विशिष्टा मृदुकठिनकर्कशापिच्छिलशीतोष्णादय इति स्पर्शतन्मात्र-
मविशेषम्, मृदुकठिनादिस्पर्शस्तु तद्विशेषः । रूपतन्मात्रादविशिष्टरूप-
स्वरूपमात्रमुपलभ्यते न तु विशिष्टाः शुक्लकृष्णरक्तपीतादय इति रूपतन्मात्र-
मविशेषम्, शुक्लादिरूपं तु तस्य विशेषः । रसतन्मात्रादविशिष्टरसस्वरूपमात्र-
मुपलभ्यते न तु विशिष्टाः कटुतिक्तकषायमधुराम्ललवणादय इति रसतन्मात्र-
मविशेषम्, कट्वादिरसस्तु तस्य विशेषः । गन्धतन्मात्रादविशिष्टगन्धस्वरूप-
मात्रमुपलभ्यते न तु विशिष्टाः कटुतिक्तादय इति गन्धतन्मात्रमविशेषम्,
कट्वादिगन्धस्तु तस्य विशेषः । उक्तं च—

‘कटुतिक्तकषायाद्याः सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः’

इति । ‘तेभ्यो भूतानि व्योमानिलानलजलोर्व्यः’ इति । तेभ्यः पञ्चभ्यः
शब्दतन्मात्रादिभ्य एकैकोत्तरवृद्ध्या व्योमादिपञ्चमहाभूतानि जायन्ते । तत्र
शब्दतन्मात्रादेकशब्दगुणमाकाशमवकाशदानेन वर्त्तमानं शिष्टानां चतुर्णां
पृथिव्यप्तेजश्चाकाशानामुपकरोति । शब्दतन्मात्रानुप्रविष्टात् प्रतिसंहिताद्वा
स्पर्शतन्मात्राद् द्विगुणो वायुर्वहनभावेन वर्त्तमानः शिष्टानां चतुर्णां
पृथिव्यप्तेजश्चाकाशानामुपकुर्वते । ताभ्यां शब्दस्पर्शतन्मात्राभ्यामनु-
प्रविष्टात् प्रतिसंहिताद्वा रूपतन्मात्रात् त्रिगुणं तेजस्तपनभावेन वर्त्तमानं
शिष्टानां चतुर्णां पृथिव्यब्रूवाकाशानामुपकुर्वते । त्रिभिः शब्दस्पर्शरूप-
तन्मात्रैरनुप्रविष्टात् प्रतिसंहिताद्वा रसतन्मात्राच्चतुर्गुणा आपो द्रवभावेन
वर्त्तमानाः शिष्टानां चतुर्णां पृथिवीतेजोवाय्वाकाशानामुपकुर्वन्ते । चतुर्भिः
शब्दस्पर्शरूपरसतन्मात्रैरनुप्रविष्टात् प्रतिसंहिताद्वा गन्धतन्मात्रात् पञ्चगुणा

पृथिवीधारणभावेन वर्तमाना शिष्टानां चतुर्णामपुतेजोवाय्वाकाशानामुप-
करोति । 'एषा चतुर्विंशति व्याख्याते'ति । अस्मिन् सूत्रे पञ्चमहाभूतानि
पञ्चतन्मात्राणि, पूर्वसूत्रे पञ्चकर्म्मन्द्रियाणि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि मनोऽहंकारो
महानव्यक्तं चेति चतुर्विंशतितत्त्वानि व्याख्यातानीत्यभिप्रायः । डल्लणा-
चार्य्य आह—'पातञ्जलमतानुसारिणश्च शब्दादिभ्य एव व्योमादीनामुत्-
पत्तिमिच्छन्ती'ति । सत्यम् । पातञ्जलाः पुनर् महतोऽहंकारस्य पञ्चतन्मात्राणां
चोत्पत्तिमिच्छन्ति । सांख्यास्तु नैवं समामनन्ति । त एवमाहुः—
'सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था प्रकृतिः प्रकृतेर्महान्, महतोऽहंकारः,
अहंकारात् पञ्चतन्मात्राण्युभयमिन्द्रियम्, तन्मात्रेभ्यः स्थूलभूतानीति
चतुर्विंशतिर्गण' इति । (१६१ सांख्यसूत्रं द्रष्टव्यम्) । सुश्रुतोऽपि
सांख्यमतानुसारेण महत्त्रिविधोऽहंकारो वैकारिकस्तैजसो भूतादिश्चेति
स्वीकृत्य वैकारिकादेकादशेन्द्रियाणां भूतादेः पञ्चतन्मात्राणां चोत्पत्तिमव-
धार्य्य तैजसमुभयोरनुग्राहकत्वेन कल्पयतीति विशेषः । अन्यत् समानम् ।
तृतीयसूत्रव्याख्या समाप्ता । ३ ।

४ । 'तत्र बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषयाः ।
कर्म्मन्द्रियाणां यथासंख्यं वचनादानानन्दविसर्गविहरणानि ।
अव्यक्तं महानहंकारः पञ्चतन्मात्राणि चेत्यष्टौ प्रकृतयः,
शेषाः षोडश विकाराः । स्वः स्वश्चैषां विषयोऽधिभूतम् ।
स्वयमध्यात्ममधिदैवतं च । अथ बुद्धेर्ब्रह्मा । अहंकार-
स्येश्वरः । मनसश्चन्द्रमाः । दिशः श्रोतस्य । त्वचो
वायुः । सूर्यश्चक्षुषोः । रसनस्यापः । पृथिवी घ्राणस्य ।

वचसोऽग्निः । हस्तयोरिन्द्रः । पादयो विष्णुः । पायो
मितम् । प्रजापतिरुपस्थस्येति । तत् सर्व एवाचेतन एष
वर्गः, पुरुषः पञ्चविंशतितमः, स च कार्यकारणसंयुक्त-
श्चेतयिता भवति । सत्यप्यचेतन्ये प्रधानस्य पुरुषकैवल्याय
प्रवृत्तिमुपदिशन्ति क्षीरादींश्चात्र हेतूनुदाहरन्ति ।'

‘बुद्धीन्द्रियाणां शब्दादयो विषया’ इति । अयमर्थः । बुध्यत इति
बुद्धिः । ‘इन्’-इति विषयाणां नाम । तानिनो विषयान् प्रति द्रवन्तीति
‘इन्द्रियाणि’ इति वैदान्तिकाः । शाब्दिकास्तु रुद्विरेषा चक्षुरादीनां
करणानाम् । तथा हि पाणिनिः—‘इन्द्रियमिन्द्रलिङ्गमिन्द्रदृष्टमिन्द्रसृष्ट-
मिन्द्रजुष्टमिन्द्रदत्तमिति वा’ (५।२।६३) इति । बुद्धेरिन्द्रियाणि श्रोत्रा-
दीनि घ्राणपर्यन्तान्येव । तत्र श्रोत्रं येन श्रूयते, त्वग् यया स्पर्श्यते, चक्षु-
र्येन दृश्यते, जिह्वा यया रस्यते, घ्राणं येन प्रायते । पर्यालोचनेन शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धान् पञ्चविषयान् बुध्यन्त इति शब्दादयो बुद्धीन्द्रियाणां
विषया भवन्ति । ‘कर्मेन्द्रियाणां यथासंख्यं वचनादानानन्दविसर्ग-
विहरणानीति । क्रियत इति कर्म । कर्मण इन्द्रियाणि वागादीन्येव ।
तत्र वाग् वक्ति, हस्तौ दत्त आददाते च, उपस्थ आनन्दं करोति
प्रजोत्पत्त्या, पायुर्विस्मृजति, पादौ विहरतः । अत एव वचनादीनि
कर्मेन्द्रियाणां यथासंख्यं विषया भवन्ति । ‘अव्यक्तमिति । अनभिव्यक्त-
सत्त्वगुणादिविभागत्वादव्यक्तं (the indiscrete principle)
प्रकृतिरिति यावत् । अस्य पर्यायाः—प्रकृतिरलिङ्गं केवलं प्रधान-
मविद्या माया चति । विचित्रसृष्टिकरत्वात् प्रकृतिरित्युच्यते । तथा हि
ब्रह्मवैवर्ते—

‘प्रकृष्टवाचकः प्रश्न कृतिश्च सृष्टिवाचकः ।

सृष्टौ प्रकृष्टा या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ॥’

इति । न कापि लयं गच्छतीत्यलिङ्गम् । केवलमधिकृत्य भगवानुशना स्मरति—

‘गुणसाम्ये स्थितं तत्त्वं केवलं त्विति कथ्यते ।

केवलादेतदुद्भूतं जगत् सदसदात्मकम् ॥’ इति ।

प्रधत्ते सर्व्वमात्मनीति प्रधानम् । अविद्या ज्ञानविरोधित्वात् । माया विसदृशप्रतीतिसाधकत्वात् । ‘महानि’ति । महानिति सामान्याहंकारो बुद्धिलक्षणः समष्टिरूपविराट्कार्य्यत्वात् । ‘अहंकार’ इति । स हि वैकारिकतैजसभूतादिसंज्ञितो विशेषाहंकारो देहात्माभिमानहेतुत्वेन श्रोताऽहं वक्ताऽहमित्यादिव्यष्टिरूपजीवकार्य्यत्वात् । ‘पञ्चतन्मात्राणी’ति । शब्द-तन्मात्रादीनि प्रागेव यानि विवृतानि । तथा हि स्मर्य्यते विष्णुपुराणे—

‘तस्मिंस्तस्मिंस्तु तन्मात्रा स्तेन तन्मात्रता स्मृता ।

न शान्ता नापि ते घोरा न मूढाश्चाविशेषिणः ॥’

इति । ‘अष्टौ प्रकृतयः’ इति । तत्राव्यक्तापरपर्याया प्रकृतिरेका सत्त्व-रजस्तमसां साम्यरूपा स्वयमचेतनाऽनेकचेतनभोगापवर्गार्था नित्या सर्व्वगता सततविक्रिया न कस्यचिद् विकृतिरपि तु सर्व्वभूतानां परमकारणमेव । महदाद्याः सप्त प्रकृतिविकृतयः । ते हि प्रकृतयोऽन्येषां कारणतया, विकृतयश्च कार्य्यतया । तत्र महान् विशेषाहंकारं जनयन् प्रकृतिः, अव्यक्तादुत्पद्यमानो विकृतिः । विशेषाहंकारस्तन्मात्राण्येकादशेन्द्रियाणि च जनयन् प्रकृतिः, महत् उत्पद्यमानो विकृतिः । शब्दस्पर्शरूपरसगन्धाः पञ्च यथाक्रमं व्योमानिलानलजलोष्ण्याख्यानि पञ्च महाभूतानि जनयन्तः प्रकृतयः, विशेषाहंकारादुत्पद्यमाना विकृतयः । ननु, कथं तर्हि सर्वा अपि प्रकृतित्वेनोच्यन्ते ? नैष दोषः, ताः सर्वाः प्रकुर्व्वन्तीति मनसि

२१४

बुद्धत्रयी

निधाय तत्त्वसमाम्नाये भगवता कपिलेनापि तद्वादस्यायेन सूत्रितम्—
 ‘अष्टौ प्रकृतयः’ इति । एवमष्टौ प्रकृतयो व्याख्याताः । ‘शेषाः षोडश
 विकाराः’ इति । तत्र व्योमादिपञ्चमहाभूतानि, श्रोत्रादीनि पञ्चबुद्धीन्द्रियाणि,
 वागादीनि पञ्चकर्मेन्द्रियाणि, सर्व्वसहकारि मनश्चेति केवलविकाराः । अयं
 षोडशको गणो विकारोऽन्यस्मादुत्पन्नो न हि ततोऽन्यदुत्पद्यत इति ।
 ‘खः स्वश्चैषां विषयोऽधिभूतमिति । महदहंकारेन्द्रियाणां ये व्यवसायास्त
 आधिभौतिका इत्यर्थः । तत्र महतः समष्ट्यहंकाररूपस्य विषयो व्यष्ट्य-
 हंकारोत्पादकत्वमधिभूतम्, अहंकारस्य व्यष्ट्यहंकाररूपस्य विषय इन्द्रिय-
 तन्मात्रोत्पादकत्वमधिभूतम् । तत्रापि श्रोत्रत्वक्चक्षुर्जिह्वाघ्राणानां विषयाः
 शब्दस्पर्शरूपरसगन्धा अधिभूतम्, वाक्पाणिपादपायूपस्थानां विषया
 वचनादानविहरणविसर्गानन्दा अधिभूतम्, मनसस्तु संकल्पो विषय एवाधि-
 भूतम् । ‘स्वयमध्यात्ममधिदैवतं चे’ति । महदहंकारेन्द्रियाणीत्येतानि
 त्रयोदश स्वयमध्यात्मसंज्ञितानि भवन्ति, या याः पुनर्देवतां मूलप्रकृतेः
 सत्त्वप्रधाना उत्पन्नास्तास्ता एव तेषां महदादीनामाधिदैवत्यमापन्ना
 बुद्ध्यादीनां स्फूर्त्तिकरणत्वादिति । ‘अथे’ति यथा । ‘बुद्धे ब्रह्मे’ति ।
 बुद्धिरध्यात्मं व्यष्ट्यहंकारोत्पादकत्वरूपं बोद्धव्यमधिभूतं ब्रह्मा तत्राधिदैवत-
 मिति । अत्र सांख्यबुद्धानामानुकूल्यमस्ति । वेदान्तिनस्तु बृहस्पतिराधि-
 दैविक इत्याहुः । तथा हि पठ्यते—

‘बुद्धिरध्यात्ममित्युक्तं बोद्धव्यं तत्र यद् भवेत् ।

अधिभूतं तदित्युक्तमधिदैवं बृहस्पतिः ॥’

इति ।

‘अहंकारस्येश्वर’ इति । अहंकारोऽध्यात्मम्, इन्द्रियतन्मात्रोत्पादकत्वरूप-
 महर्कर्त्तव्यमधिभूतम्, ईश्वरस्तत्राधिदैवतमित्यर्थः । ईश्वरो महेश्वरो रुद्रापर-
 पर्याय एव । तथा हि वेदान्तिनः—

‘अहंकारस्तथाऽध्यात्ममहं कर्तव्यमेव च ।

अधिभूतं तदित्युक्तं रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥’ इति ।

शान्तिपर्वणि तु स्मर्यते—

‘अहंकारस्तथाऽध्यात्मं सर्वसंसारकारकम् ।

अभिमानोऽधिभूतं च रुद्रस्तत्राधिदैवतम् ॥’

(मोक्ष० ३१३ अ०) इति । ‘मनसश्चन्द्रमा’ इति । मनोऽध्यात्मं संकल्पयितव्यमधिभूतं चन्द्रमास्तत्राधिदैवतम् । अत्र वेदान्तभारतयोरप्यानुकूल्यमस्ति । कथं चन्द्रमा अधिदैवतं मनसो न तु सूर्यादीनां कश्चिदन्य इति चेत् ? उच्यते । श्रूयते हि पुरुषसूक्ते—‘चन्द्रमा मनसो जात’ इति । एवं च मनसो जातत्वान्मनोऽधिष्ठानृत्वं चन्द्रस्य समुपपन्नं भवतीति । ‘दिशः श्रोत्रस्ये’ति । अत्र सांख्यवेदान्तौ चाहतुः—

‘श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम् ।

अधिभूतं तदित्युक्तं दिशस्तत्राधिदैवतम् ॥’ इति ।

आन्नायते हि पुरुषसूक्ते—‘दिशः श्रोत्रादि’ति (ऋक् १०।६०।१४) । अत एव पुरुषश्रोत्रादुत्पन्नानां दिशां जीवश्रोत्राधिष्ठितत्वं नानुपपन्नमेव । ‘त्वचो वायुरि’ति । अत्रापि सांख्यवेदान्तयोरानुकूल्यमस्ति । तत्रोक्तम्—

‘त्वगध्यात्ममिति प्रोक्तं स्पष्टव्यं स्पर्शलक्षणम् ।

अधिभूतं तदित्युक्तं वायुस्तत्राधिदैवतम् ॥’ इति ।

यद्यपि ‘ओषधिवनस्पतयो लोमानि भूत्वा त्वचं प्राविशन्नि’ति श्रुतेरोषधिवनस्पतीनां त्वग्देवतात्वं वक्तुमुचितम्, तथापि वृक्षाणां वाय्वधिष्ठानृत्वं श्रुत्यादिप्रसिद्धमिति मनसि निधाय पूर्वाचार्यैर्वायोस्त्वग्देवतात्वमुक्तम् । स्मरति च भववान् व्यासोऽपि मोक्षधर्मे—

‘त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्तत्त्वबुद्धिविशारदाः ।

स्पर्शमेवाधिभूतं तु पवनश्चाधिदैवतम् ॥’

२१६

वृद्धत्रयी

(३१३ अ०) इति । अत्र स्पर्शशब्दः क्लीबलिङ्ग एव । ननु, 'घनवन्ता' इति स्मृतेरसौ पुंलिङ्ग एव ज्ञायते । सत्यम् । नेयं स्मृतिस्तु भगवद्व्यासादीनधिष्ठित्य कृता । ते हि भगवन्तो वाग्विषये स्वतन्त्रा एव । 'सूर्यश्चक्षुषोः' इति । अयं चाधिभूतादिभावो वेदान्तेऽपि वर्णितः । तत्रोच्यते—

‘चक्षुरध्यात्ममित्युक्तं द्रष्टव्यं रूपलक्षणम् ।

अधिभूतं तदित्युक्तमादित्योऽत्राधिदैवतम् ॥’

इति । स्मर्यते चाश्वमेधिके—

‘तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं ततो रूपं सूर्यस्तत्राधिदैवतम् ॥’

(४२ अ०) इति । श्रूयते हि बृहदारण्यके—‘इदं चक्षुः सोऽसावादित्यः’ इति । श्रुत्यन्तरं च—‘आदित्यश्चक्षु भूत्वाऽक्षिणी प्राविशति’ इति । आम्नायते च ऋग्वेदे—‘चक्षोः सूर्योऽजायत’ इति । अत एव पुरुषचक्षुषः सकाशादुत्पन्नस्य सूर्यस्य जीवचक्षुषोरधिष्ठातृत्वं युक्तमेव भवति । ‘रसनस्यापः’ इति । इत्थं च सांख्यवृद्धा आहुः—‘जिह्वाऽध्यात्मम्, रसयितव्यमधिभूतम्, आपस्तत्राधिदैवतमिति । श्रुतिस्मृती अपि मतमेतदुपोद्बलयतः । ‘पृथिवी घ्राणस्येति । एवं च सांख्याचार्यैरुक्तम्—‘नासाऽध्यात्मं घ्रातव्यमधिभूतं पृथिवी तत्राधिदैवतमिति । वेदान्तोच्यते—

‘घ्राणमध्यात्ममित्युक्तं घ्रातव्यं गन्धलक्षणम् ।

अधिभूतं तदित्युक्तं पृथिव्यत्राधिदैवतम् ॥’

इति । स्मर्यते च मोक्षधर्मे—

‘घ्राणमध्यात्ममित्याहु र्यथाश्रुति निदर्शिनः ।

गन्ध एवाधिभूतं तु पृथिवी चाधिदैवतम् ॥’

(३१३ अ०) इति । ‘वचसोऽग्निरिति । एवं च वेदान्तिन आहुः—

वृद्धसुश्रुतीयवृत्तम्

२१७

‘त्रागध्यात्ममिति प्रोक्तं वक्तव्यं शब्दलक्षणम् ।

अधिभूतं तदित्युक्तं वह्निस्तत्राधिदैवतम् ॥’

इति । श्रूयते च वृहदारण्यके—‘वाक् सोऽयमग्निः’ इति (३।१।३) ।
श्रुत्यन्तरं च—‘अग्निं वाग् भूत्वा मुखं प्राविशत्’ इति । अत एवाग्नेर्जीवानां
वाक्प्रविष्टितत्वं न्याय्यं प्रतीयते । ‘हस्तयोरिन्द्रः’ इति । सांख्यवृद्धै-
रप्युक्तम्—‘पाणिरध्यात्मम्, आदानमधिभूतम्, इन्द्रस्तत्राधिदैवतमिति ,
ब्रह्मवादिनश्चाहुः—

‘हस्तावध्यात्ममित्युक्तमादातव्यं च यद् भवेत् ।

अधिभूतं तदित्युक्तमिन्द्रस्तत्राधिदैवतम् ॥’ इति ।

स्मर्यते चाश्वमेधिके—

‘हस्तावध्यात्ममित्याहुर्ध्यात्मविदुषो जनाः ।

अधिभूतं च कर्माणि शक्रस्तत्राधिदैवतम् ॥’

(४२ अ०) इति । ‘इन्द्रो मे बले श्रितः’ इति श्रुतिस्वारस्यादिन्द्रस्य
बलाधिष्ठातृत्वं प्रसिद्धम् । ‘बाहो बलमिति’ श्रुत्या बलस्य बाहुधर्म-
त्वादिन्द्रस्य हस्ताधिदेवत्वं युक्तं भवति । ‘पादयो विष्णुः’ इति ।
ब्रह्मवादिनश्चैवमाहुः—

‘पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद् भवेत् ।

अधिभूतं तदित्युक्तं विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥’

इति । स्मर्यते च मोक्षधर्मे—

‘पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शिनः ।

गन्तव्यमधिभूतं च विष्णुस्तत्राधिदैवतम् ॥’

इति । श्रूयते हि—‘इदं विष्णुं विं चक्रमे त्रेधा नि दधे पदम्’ (ऋ० १।२।२।
१७) इति । तत्र निरुक्तकारो भगवान् यास्क आह—‘यदिदं किं च
तद् विक्रमते विष्णुरिति । भवति च तत्र श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरपि—

२१८

वृद्धत्रयी

‘क्रमणाच्चाप्यहं पार्थ विष्णुरित्यभिसंज्ञितः’ (शान्ति प०) इति । अत एव विष्णोर्विक्रमणकर्तृत्वात् क्रमणहेतुपादाधिष्ठातृत्वं तस्य सङ्गतं भवति । ‘पायो मित्रमि’ति । सुहृदि मित्रशब्दस्य क्लीबत्वम् । तथा हि कोषः— ‘मित्रं सखा सुहृदि’ति । प्रयोगश्च—‘एकक्रियं भवेन्मित्रमि’ति । पायो-मित्रमित्यत्र सुहृद्वचनस्य मित्रशब्दस्य नास्तीह कश्चिदुपयोग इति कृत्वा निबन्धसंग्रहे डल्लणाचार्य्य आह—‘मित्रोऽधिदैवतमि’ति । स्मर्य्यते चाश्वमेधिके—

‘अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं विसर्गश्च मित्रस्तत्राधिदैवतम् ॥’

(४२ अ०) इति । मित्र इति सूर्य्यनाम । मनुभाष्ये चोपलभ्यते— ‘पायो मित्रः’ (४।१५२, १२।७२) इति । वेदान्तेऽपि दृश्यते—

‘पायुरिन्द्रियमध्यात्मं विसर्गस्तत्र यो भवेत् ।

अधिभूतं तदित्युक्तं मृत्युस्तत्राधिदैवतम् ॥’

इति । सांख्ये चोक्तम्—‘पायुरध्यात्मम्, उत्सृष्टव्यमधिभूतम्, मृत्यु-स्तत्राधिदैवतमि’ति । मृत्यु र्यमवचन इति पौराणिकाः । स्मर्य्यते च—

‘यमाय धर्म्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय चे’ति ।

सम्भाव्यते च यत् सांख्यानुवर्त्तिना सुश्रुतेनापि ‘पायो मृत्युरित्युक्तम्, प्रमादात्तु लिखितं ‘पायो मित्रमि’ति । यद्वा भवतु, विशेषज्ञा अत्र प्रमाणम् । ‘प्रजापतिरुपस्थस्ये’ति । निबन्धसंग्रहे डल्लणाचार्य्य आह—‘उपस्थोऽध्यात्मम्, आनन्दनीयमधिभूतम्, प्रजापतिरधिदैवतमि’ति । अत्र सांख्य-वेदान्तयोरप्यानुकूल्यमस्ति । अधिभूतत्वे पुन भारतेन सह तयोरनैक्यं दृश्यते । यत आश्वमेधिके भगवान् व्यासः स्मरति—

‘प्रजनः सर्व्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते ।

अधिभूतं तथा शुक्रं दैवतं च प्रजापतिः ॥’

इति । 'आपो रेतो भूत्वा शिश्रं प्राविशन्नि'तिश्रुतेरत्र शुक्राधिभूतत्वमुपस्थस्य स्मर्यत एव । ननु, 'आपो भूत्वे'ति श्रुतिस्वारस्यादपस्वेव देवताभावना युक्तेति चेत् ? मैवम् । यतः सृष्टेरनुरोधात् तदनुग्राहिणः प्रजापतेरधि-
देवत्वं न्याय्यं भवति । 'तत्र सर्व्व एवाचेतन एष वर्गः' इति । कारण-
रूपा प्रकृतिरचेतनेति तस्याः कार्य्यजातस्य महदादेरप्यचेतनत्वात् प्रकृति-
महदहंकारेन्द्रियतन्मात्रमहाभूतानीत्येष चतुर्विंशतितत्त्वात्मको वर्गो राशि-
रचेतन एवेत्याशयः । 'पुरुषः पञ्चविंशतितमः' इति । प्रागेव चतुर्विंशति-
तत्त्वानि व्याख्याय सम्प्रति संख्यापूरणार्थं पुरुषतत्त्वमुक्तम् । एतत्तु न
सृष्टिक्रमार्थं बोध्यम् । यतोऽसौ पुरुषो नित्यो निर्गुणो निर्धर्मको निष्क्रिय-
श्चैतन्यमात्रवपुश्चेति श्रूयते । केचिदाहुः—'पुरुषो निःसङ्गोऽप्युपरक्तो-
ऽविवेकात्, उपरागस्तु न जपास्फटिकयोरिव परं त्वभिमानः' (fancy)
इति । एवं चाष्टौ प्रकृतयः षोडश विकासाः पुरुषश्चेति पञ्चविंशतितत्त्वानि
भवन्ति, यत्रोक्तम्—

‘पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत् ।

जटी मुण्डी शिखी वापि मुच्यते नात्र संशयः ॥’

इति । पुनरप्युक्तम्—

‘हस पिब लल मोद नित्यं विषयानुपभुञ्ज कुरु च मा शङ्काम् ।

यदि विदितं ते कापिलमतं तत् प्राप्स्यसे मोक्षसौख्यं च ॥’

इति । 'स च कार्य्यकारणसंयुक्तश्चेतयिता भवती'ति । स च पुरुषः
कार्य्यं गुणवैषम्यमूलकमहदादिलिङ्गं कारणां गुणसाम्यमूलकमलिङ्गमित्यु-
भाभ्यां संयुक्तः संसृष्टश्चेतयिता चेतनायुक्तो भवति । इह चेतयितृशब्दः
कर्तृभोक्त्रादिवचनः सांख्यप्रकरणत्वात् । न हि पुरुषश्चेतनावान् भवति
तस्य चिन्मात्रस्वरूपत्वात् । किं तर्हि ? गुणकर्तृत्वे स उदासीनोऽपि
कर्त्तृव भवति, न तु परमार्थतः कर्त्तेति । अत्र द्रष्टान्तो यथा—केचिच्चौरा

२२०

वृद्धत्रयी

द्रव्यसम्भारमपहृत्य कृतकार्याः कुतश्चिदाश्रमे प्रच्छन्ना अवातिष्ठन्त । तत्रैव कस्मिंश्चिद् विटपितले माण्डव्यनामा मुनिः समाहित आसीत् । तत आरक्षिभिश्चौरा गृहीताः, कृतापराधैः सह मुनिश्च गृहीतः सोऽपि चौर इति । अचौरो मुनिश्चौरसंसर्गेण यथा चौरतया प्रतीतस्तथा गुणाः कर्तारस्तैः संसृष्टः पुरुषोऽकर्त्ताऽपि कर्तृसंसर्गात् कर्त्तव्यं प्रतीयत इति । तदुक्तं सांख्यकारिकायामीश्वरकृष्णाचार्येण—

‘तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् ।

गुणकर्त्तृत्वेऽपि तथा कर्त्तव्यं भवत्युदासीनः ॥’ (२०) इति ।

इदं तात्पर्यम्—यथा पुरुषसंयोगादचेतनं लिङ्गं चेतनावदिव भवति, तथा चैतन्यावभासितगुणात्मकलिङ्गसंयोगादकर्त्ताऽपि कर्त्तव्यं भवति, यथा कश्चित् स्वामी स्वयमयोद्धाऽपि यौधमृत्यसंयोगाद् योद्धेति व्यपदिश्यते, तथा पुरुषोऽप्युपचारेण कर्त्तव्यं । ननु, सचेतनस्य बुद्धिपूर्विका प्रवृत्तिर्दृश्यते, प्रधानमचेतनमेव । तथापि सम्प्रदायविद्भिः काचित् प्रवृत्तिस्तत्र समारोपिता । किन्तु किमर्थं तत् प्रवर्त्तते ? एवं प्राप्ते चाह—‘सत्यप्यचैतन्ये प्रधानस्य पुरुषकैवल्यार्थं प्रवृत्तिमुपदिशन्ती’ति । सम्प्रदायविद इत्यध्याहारः । उपदिशन्ति वदन्ति । दिशिश्चरणक्रिय इति पस्पशायां पतञ्जलिः । पुरुषकैवल्यार्थं पुरुषविमोक्षनिमित्तमित्यर्थः । एतदुक्तं भवति यत् पुरुषविमोक्ष-निमित्तमज्ञस्यापि प्रधानस्य प्रवृत्तिरस्तीति । ननु, विनैव दृष्टान्तं कथ-मिदमास्थेयं यदचेतनमपि प्रधानमौत्सुक्यनिवृत्तये पुरुषमोक्षार्थं प्रवर्त्तत इत्याशङ्क्य पुनरप्याह—‘क्षीरादींश्च हेतूनुदाहरन्ती’ति । सम्प्रदायविद इत्युपस्कारः । तत्र क्षीरादीनां दृष्टान्तमपि दर्शयन्तीत्यर्थः । अयमाशयः । केवलं सचेतने प्रवृत्तिरेवंविधा सम्भवतीत्ययं नियमो नाव्यभिचारी भवति, लोकेऽचेतनानामपि प्रवृत्तिदर्शनात् । तथा हि तृणोदकं गवाशितं पीतं च क्षीरभावेन परिणम्य वत्सस्य पुष्टिं कर्तुं प्रवर्त्तते, कृत्वा च स्वतो

निवर्त्तते । एवं प्रधानमचेतनमपि पुरुषस्य विमोक्षार्थं शब्दादिविषय-
भोगोपलब्धिलक्षणं गुणपुरुषान्तरोपलब्धिलक्षणां चेति द्विर्गतं पुरुषार्थं कर्तुं
प्रवर्त्तते, कृतार्थं च निवर्त्तते । 'क्षीरादीनि'त्यस्मिन्नादिपदं डल्लणाचार्य्यं
एवं व्याचष्टे—'आदिशब्दाच्च यथैकान्ते कमनीयकामिनीसुरतमहोत्सवे
तत्सुखातिशयोत्पादनार्थं रेतः प्रवर्त्तते तद्वदित्यर्थ' इति । चतुर्थसूत्र-
व्याख्या समाप्ता । ४ ।

५ । 'अत ऊर्द्धं' प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये
व्याख्यास्यामः । तद् यथा । उभावप्यनादी, उभावप्यनन्तौ,
उभावप्यलिङ्गौ, उभावपि नित्यौ, उभावप्यपरौ, उभौ च
सर्व्वगताविति । एका तु प्रकृतिरचेतना त्रिगुणा बीज-
धर्मिणी प्रसवधर्मिण्यमध्यस्थधर्मिणी चेति । बहवश्च
पुरुषारचेतनान्तोऽगुणा अबीजधर्मिणोऽप्रसवधर्मिणो
मध्यस्थधर्मिणश्चेति । तत्र कारणानुरूपं कार्य्यमिति
कृत्वा सर्व्व एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ति
तदञ्जनत्वात् तन्मयत्वाच्च तद्गुणा एव पुरुषा भवन्तीत्येके
भाषन्ते ।

'अत ऊर्द्धम'तः परम् । 'प्रकृतिपुरुषयोरिति परवल्लिङ्गता द्वन्द्वत्वात्
(पा० २।४।२६) । 'साधर्म्यवैधर्म्ये व्याख्यास्यामः' इति । सारूप्य-
वैरूप्ये विवरिष्यामः । 'उभावप्यनादी' इति । आदिः प्रारम्भः कारणां
वा नास्ति ययोस्तावनादी ठत्पत्तिशून्याविति यावत् । 'उभावप्यनन्ता-

२२२

वृद्धत्रयी

वि'ति । अन्तः परिच्छेदो नास्ति ययो स्तावनन्तौ । अलिङ्गाविति । न कापि लयं गच्छतो यौ तावलिङ्गौ । 'नित्यावि'ति । शाश्वतकाला-
वस्थितौ चिरस्थायिनौ वा । कुतश्चिदनुत्पन्नत्वान्नाशरहितावित्यभिप्रायः ।
'यत् सृष्टं तन्नष्टमि'ति श्रुतेः । 'अपराविति' नास्ति परः श्रेष्ठो याभ्यां
तावपरौ प्रकृतिपुरुषौ । 'सर्व्वगतावि'ति । सर्व्वं गतौ प्राप्ताविति सर्व्वत्र
प्राप्तौ सर्व्वव्यापिनावित्यर्थः । साधर्म्यमुक्त्वा वैधर्म्यं वक्तुमारभते ।
'एका तु प्रकृतिरचेतने'ति । तु पक्षव्यावृत्तये । असहाया प्रकृतिरज्ञेति
भावः । असहायत्वमेकजातीयक्रियाकरणे सहायान्तरराहित्यम् । पुरुषस्य
तु विजातीयत्वात् तत्संसर्गित्वे नानुपपत्तिः । 'त्रिगुणे'ति । त्रयः सत्त्वादयो
गुणा यस्याः सा त्रिगुणा तत्स्वभावत्वात् । 'बीजधर्मिणी'ति । विशेषेण
कार्य्यरूपेण जायत इति बीजं कारणम् । विपूर्व्वकाज्जनधातो ङेः ;
'अन्येषामपि दृश्यते' (पा० ६।३।१३७) इति वे दीर्घत्वम् । बीजस्य
धर्मः प्ररोहित्वं बीजधर्मस्तद्वतीति बीजधर्मिणी (पा० ५।२।१३२) ।
एवमुत्तरत्र । अयमाशयः । महदादिविकाराणामाधारभूतेति प्रकृति
बीजधर्मिणीत्युच्यते । 'प्रसवधर्मिणी'ति । प्रसव उत्पादनम् । महदादि-
विकाराणामुत्पादकत्वात् प्रकृतिः प्रसवधर्मिणीत्युच्यते । 'अमध्यस्थ-
धर्मिणी'ति । मध्यस्थ उदासीनः । पुरुष उदासीनो बन्धमोक्षयोः ।
अनुदासीना तु प्रकृतिस्तयोः । अत एव पुरुषो मध्यस्थधर्मी,
किन्तु प्रकृतिरमध्यस्थधर्मिणी भवति । ननु, कथमसौ प्रकृति र्वध्यते
सुच्यते वा ? धर्मो वैराग्यमैश्वर्य्यमधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्य्यं चेति
सप्तमी रूपैः स्वं वध्नाति प्रकृतिः, विमोचयति चात्मानं गुणपुरुषान्तरोप-
लब्धिं प्रति सैकरूपेण ज्ञानेनेति । 'बहवश्च पुरुषा' इति । जनन-
मरणकरणादीनां प्रत्येकनियमादनेकपुरुषा एव । जन्मादिव्यवस्थायां
श्रुतिश्चाभिधत्ते—

‘अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णां

वह्नीः प्रजाः संजमानां सरूपाः ।

अजो ह्येको जुषमानोऽनुशेते

जहात्येनां मुक्तभोगामजोऽन्यः ॥’

(श्वेत० ४।५) इति । ‘अचेतनावन्त’ इति । प्रकृतिपुरुषयोः सारूप्य-
वैरूप्यप्रदर्शनाय पूर्वोक्तियोजनया पुरुषसारूप्यं व्याख्येयम् । प्रकृतिरचेतना
पुरुषास्तु चेतनावन्तश्चिच्छक्तिमन्तः । ‘अगुणा’ इति । प्रकृतिः सगुणा
पुरुषास्त्वगुणा गुणलेशविरहिताः । ‘अवीजधर्मिण’ इति । प्रकृतिर्बीज-
धर्मिणी पुरुषास्त्ववीजधर्मिणः परिणामकारणशून्याः । ‘अप्रसवधर्मिण’
इति । प्रकृतिः प्रसवधर्मिणी पुरुषास्त्वप्रसवधर्मिण उत्पादकवृत्तिराहि-
त्यात् । ‘मध्यस्थधर्मिण’ इति । एतद्व्याख्याने यत्नो न कृतः प्रागुक्तत्वेन
फलगुप्रयोजनत्वात् । ‘तत्र कारणानुरूपं कार्यमिति कृत्वा’ इति । तत्र
कारणस्य गुणात्मिकायाः प्रकृतेरनुरूपं सदृशं कार्यं गुणात्मकमविशिष्टं
लिङ्गम्, तस्यापि लिङ्गस्य गुणात्मककारणरूपस्य कार्यं परिणामक्रमनियमाद्
गुणात्मकः किञ्चिदविशिष्टोऽहंकारादिषड्विधतत्त्वान्तरपरिणाम इति
मनसि निधाय । ‘सर्व्व एवैते विशेषाः सत्त्वरजस्तमोमया भवन्ती’ति ।
गुणोपरक्तषड्विशेषेभ्यः परिणामक्रमनियमेन विविक्ताः षोडशविकाररूपा
विशेषा अपि गुणाक्ता भवन्ति । ‘तदञ्जनत्वात् तन्मयत्वाच्च तद्गुणा
एव पुरुषा भवन्ती’ति । उपाधे गुणसम्पर्काद् गुणप्राचुर्याच्च पुरुषा
निर्गुणा अपि सोपाधिकत्वाद् गुणवन्त इव प्रतीयन्ते । तदुक्तम्—

‘यथा विशुद्धः स्फाटिकोऽलक्तकादिसमीपतः ।

तत्तद्वर्णयुता भान्ति वस्तुतो नास्ति रञ्जनम् ॥’ इति ।

‘इत्येके भाषन्त’ इति । दार्शनिकानां सांख्यविद एवं वदन्तीत्यर्थः । ‘एके
मुख्यान्यकेवला’ इति कोषः । पञ्चमसूत्रव्याख्या समाप्ता । ५ ।

६ । 'वैद्यके तु—

स्वभावमीश्वरं कालं यदृच्छां नियतिं तथा ।

परिणामं च मन्यन्ते प्रकृतिं पृथुदर्शिनः ॥

तन्मयान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेत् ।

तैश्च तल्लक्षणः कृतस्तो भूतग्रामो व्यजन्यत ॥

तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सां प्रति सर्व्वदा ।

भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते ॥

यतोऽभिहितं तत् सम्भवद्रव्यसमूहो भूतादिरुक्तः, भौतिकानि
चेन्द्रियाण्यायुर्व्वेदे वर्ण्यन्ते तथेन्द्रियार्थाः । भवति चात्र—

इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः ।

नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥

इति ।'

पूर्व्वसूत्रेण प्रकृतिपुरुषयोः साधर्म्यवैधर्म्ये उपपाद्य इदानीं स्वाभिमतं
दर्शयितुमेतस्य सूत्रस्य पातनिकामाह—'वैद्यके त्वि'ति । स्वभावमीश्वरं...
पृथुदर्शिनः' इति । पृथुदर्शिनो विपुलदर्शिनस्त आहुः—'स्वभावादिषट्-
सहाया प्रकृति भूतानां प्रभवाप्यययोः कारणमिति । गीयते च—

'कार्य्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते ।

पुरुषः सुखदुःखानां भोक्तृत्वे हेतुरुच्यते ॥'

(१३।२०) इति । तत्र प्रकृतेरेकस्या उपादानकारणत्वमन्येषां षण्णां
निमित्तकारणत्वमिति विमर्शः । गयी चाह—'वैद्यके तु विपुलदर्शिनः

स्वभावादीनां पश्याणां प्रकृतित्वं प्रतिपादयन्ति । ते च स्वभावादयः समुच्चयेन जगदुत्पत्तौ कारणभूताः । तत्रापि प्रकृतिपरिणामस्योपादान-कारणत्वम्, स्वभावादीनां च पञ्चानां निमित्तकारणत्वमिति । जेज्जेन पुनरीश्वरं विहाय स्वभावादयः प्रकृतेरष्टरूपायाः पर्यायत्वेनाभिहिताः । निबन्धसंग्रहे डल्लण आह—‘स्वभावादिभेदभिन्नाया षड्विधाया अपि प्रकृतेरुदाहरणान्यभिहितानीति । अथ स्वभावादिश्लोकस्य पदार्थविवेचने यत्नः क्रियते । ‘स्वभावमिति । यद्यपि प्रकृतिशब्दस्य स्वभावकारणोभय-वाचित्वमेव तन्त्रान्तरे परिकल्पितम्, तथापिह प्रकृतिः स्वभावसहायेति बोध्यम् । कुतः ?

‘न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः ।

न कर्मफलसंयोगं स्वभावश्च प्रवर्त्तते ॥’

(५।१४) इत्यादिगीतावाक्यस्मरणात् । स्वो भावः स्वभावः पदार्थ उपाधिरित्यर्थः । स्वभावः खलु वस्तूनां प्रतिनियता शक्तिरपां द्रवत्वमिव बह्वैरौष्ण्यमिव वा । तदाह बुद्धचरिते प्रथमखुष्टशताब्दीयः कविरश्वघोषः—

‘अस्तीति केचित् परलोकमाहु मोक्षस्य योगं न तु वर्णयन्ति ।

अग्ने र्यथा ह्यौष्ण्यमपां द्रवत्वं तद्वत् प्रवृत्तौ प्रकृतिं वदन्ति ॥

केचित् स्वभावादिति वर्णयन्ति शुभाशुभं चैव भवाभवौ च ।

स्वाभाविकं सर्वमिदं च यस्मादतोऽपि मोघो भवति प्रयत्नः ॥

यदिन्द्रियाणां नियतः प्रचारः प्रियाप्रियत्वं विषयेषु चैव ।

संयुज्यते यज्जरयार्त्तिभिश्च कस्तत्र यत्नो ननु स स्वभावः ॥

कः कण्टकस्य प्रकरोति तैर्हृण्यं विचित्रभावं मृगपक्षिणां वा ।

स्वभावतः सर्वमिदं प्रवृत्तं न कामकारोऽस्ति कुतः प्रयत्नः ॥’

(६।५७-५६, ६२) इति । स्वभावमुद्दिश्य वैद्यकानामपि शास्त्रेषु भणितम्—

२२६

वृद्धत्रयी

‘सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्गमौ ।
तलेष्वसम्भवो यश्च रोम्णामेतत् स्वभावतः ॥’

इति । अपि च—

‘धातुषु क्षीयमाणेषु वर्द्धते द्वाविमौ सदा ।
स्वभावं प्रकृतिं कृत्वा नखकेशाविति स्थितिः ॥’

इति । पुनरपि भणितम्—

‘निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते ।
स्वभाव एव वा हेतुर्गरीयानेव कीर्त्यते ॥’

इति । पुनरपि च—

‘स्वभावाल्लघवो मुद्गास्तथा लावकपिञ्जलाः ।
स्वभावाद् गुरवो माषा वराहमहिषादयः ॥’

इति । स्वभावस्य प्रकृतित्वेन ग्रहणपक्षे तु सांख्यवैद्यकयोः शाश्वतिको विरोधः संवृत्तः । तथा हि सांख्यवृद्धैरुद्घुष्यते—स्वभावो नाम नास्ति कश्चित् स्वतन्त्रः पदार्थो यतः प्रभवाप्ययसङ्गतिः स्यात्, तस्माद् यो ब्रूते प्रकृतेः सहकारित्वेन स्वभावस्तयोः कारणविशेष इति तन्मिथ्यैव भवति ; वस्तुतस्तु धर्मिस्वरूपमात्रो हि यो धर्मः प्रकृते गुणविकारात् प्रपञ्च्यते स एव स्वभाव इति ।

‘ईश्वरमि’ति ।

‘ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता ।

निमित्तकारणेष्वेव नोपादानेषु कर्हिचित् ॥’

इत्यादिविवक्षितत्वात् केचित् प्रतिपद्यन्ते यत् सकलभूतभावानां जनयित्रीं प्रकृतिमधिष्ठाय स ईश्वर एव जगत् सृजतीति । श्रुतिरपि ताननुकूलयति—

‘विकारजननीमज्ञामष्टरूपामजां ध्रुवाम् ।

ध्यायतेऽध्यासिता तेन तन्यते प्रेर्यते पुनः ॥

सूयते पुरुषार्थांश्च तेनैवाधिष्ठितं जगत् ।
गौरनाद्यन्तवती सा जनित्री भूतभाविनी ॥'

इति । श्रुत्यन्तरं च—

'अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत् ।
मायां तु प्रकृतिं विद्यान् मायिनं तु महेश्वरम् ।
अस्यावयवभूतैस्तु व्याप्तं सर्वमिदं जगत् ॥'

इति । श्रुत्यन्तरमपि—

'कुतः केशान् कुतः स्नाव कुतो अस्थीन्याभरत् ।
अङ्गा पर्वणि मज्जानं को मांसं कुत आभरत् ॥'

(अथर्व्व स० ११।१०।१२) इति । आङ्पूर्वाद्धरते लङि तिप्याभरदिति ।
'हृग्रहो भर्षच्छन्दसि हस्य' (पा० ८।२।३२ वा०) इति हृधातो हस्य भत्वम् ।
भवति च तत्र पारमर्षे सूत्रम्—'प्रकृतिश्च प्रतिज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्'
(वे० १।४।२३) इति । एतदुक्तं भवति—ईश्वरो न केवलं निमित्त-
कारणं परं तु प्रकृतिरूपादानकारणं चेति । कुतः ? 'येनाश्रुतं श्रुतं
भवती'ति प्रतिज्ञा, 'यथैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादि'त्यादि-
दृष्टान्तस्तयोरनुपरोधादवाधादित्यर्थः । नासदीयसूक्ते चान्नायते—

'नासदासीन्नो सदासीत् तदानीं
नासीदरजो नो व्योमा परो यत् ।
किमावरीवः कुह कस्य शर्म-
न्ममः किमासीद् गहनं गभीरम् ॥
तम आसीत् तमसा गूल्हमग्रे
ऽप्रकेतं सलिलं सर्व्वमा इदम् ।
तुच्छयेनाभवपिहितं यदासीत्
तपसस्तन् महिनाऽजायतैकम् ॥' इति ।

२२८

वृद्धययी

आ समन्ताद् भवतीत्याहु व्यापकं यदेकमखण्डं तुच्छयेन, योपजनश्छान्दस-
स्तुच्छेनेति लोके । तुच्छेन तुच्छकल्पनेन सदसद्विलक्षणेन भावरूपा-
ज्ञानेनेत्यर्थः । अपिहितमासीदाच्छादितमासीत् । तत् सर्वं तपसः
स्रष्टव्यपर्यालोचनरूपस्य सङ्कल्पस्य महिना माहात्म्येन अजायत समुदपादि
नामरूपाभ्यां विस्पष्टमभ्यव्यज्यतेत्याशयः । श्रुत्यन्तरं च—‘यतो वा इमानि
भूतानि जायन्ते, येन जातानि जीवन्ति, यत् प्रयन्यमिसंविशन्ति...
तद्ब्रह्मे’ति । एतदुक्तं भवति—स्वयमपरिच्छिन्नः परमात्मा खलीलोप-
करण-निमित्तोपादानवस्तुशरीरतया तन्मयः स्वशरीरभूतप्रकृतिपुरुषसमष्टि-
परम्परया महाभूतपर्यन्तमात्मानं स्वमायया तच्छरीरकं परिणमय्य
स्थावरादि-जीवान्तजगद्रूपेणावतिष्ठत इति । ऋग्वेदोऽपि लौकिकप्रश्न-
प्रतिवचनन्यायेन ब्रह्मापरनाम्नि परमेश्वरे जगतो जन्मस्थितिभङ्गानाह—

‘किं स्विद् वनं क उ स वृक्ष आस

यतो द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः ।

मनीषिणो मनसा पृच्छतेदु तद्

यदध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥’ (१०।८।१३) इत्यादि ।

अस्य साक्षात्प्रतिवचनं तैत्तिरीयब्राह्मणेऽपि दृश्यते—

‘ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीद्

यतो द्यावापृथिवी निष्ठतक्षुः ।

मनीषिणो मनसा विब्रवीमि वो

ब्रह्माध्यतिष्ठद् भुवनानि धारयन् ॥’ (२।८।६) इति ।

भगवान् मनुरपि स्मरति—

‘आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् ।

अप्रतर्क्यमविज्ञेयं प्रसुप्तमिव सर्व्वतः ॥

ततः स्वयंभू भगवानव्यक्तो व्यञ्जयन्निदम् ।
 महाभूतादिवृत्तौजाः प्रादुरासीत् तमोनुदः ॥
 योऽसावतीन्द्रियग्राह्यः सूक्ष्मोऽव्यक्तः सनातनः ।
 सर्व्वभूतमयोऽचिन्त्यः स एव स्वयमुद्वभौ ॥
 सोऽभिध्याय शरीरात् स्वात् सिसृक्षुर्विविधाः प्रजाः ।
 अप एव ससर्जदौ तासु बीजमवासृजत् ॥'

(१।५-८) इति । अत एव ब्रह्मापरपर्याय ईश्वरो हि जगतो निमित्तकारण-
 मुपादानकारणं च भवत्येव । एतत् सर्व्वं विभाव्य केचिदीश्वरमेव
 प्रकृतित्वेन मन्यन्ते । कैश्चित् पुनः पातञ्जलसांख्यप्रवचनोक्तः पञ्चविंशतितमः
 पुरुष ईश्वरत्वेन गृहीतः । नैतत् सुष्टूक्तं भवति श्रुत्यादिविरोधात् ।
 श्रुतिश्च शुकरहस्योपनिषदि—

‘कार्य्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरेश्वरः’

इति । भवति च तदनुवादिनी स्मृतिरपि—

‘कर्मात्मा पुरुषो योऽसौ मोक्षबन्धैः स युज्यते’

इति । ईश्वरः प्रकृतेरधिष्ठाता प्रवर्त्तकश्चेत्यभ्युपगम्य केचिद् वैद्यकास्तस्य
 निमित्तकारणमात्रत्वं स्वीकुर्वन्तस्तात्पर्य्यत आहुः—स्वार्थं परार्थं वा
 चेतनः प्रवर्त्तते, अचेतना तु प्रकृतिरेवं भवितुं नार्हति, तस्मादस्ति
 प्रकृतेरधिष्ठाता चेतन ईश्वरो य एव तत्कार्य्योपजनने निमित्तकारणं
 भवति, यतश्च तस्यां चेतनवत् प्रवृत्तिर्निवृत्तिर्वोपयुज्यत इति । तेषां
 शास्त्रेष्वपि स ईश्वरो वह्निरूपो जीवितादेः कारणत्वेन समुदाहृतः,
 यथा—

‘जाठरो भगवानग्निरीश्वरोऽन्नस्य पाचकः’

इत्येवमादौ । श्रुतिरपि वैद्यकराद्धान्तं न प्रतिकूलयति । तथा हि—‘तमो
 वा इदमेकमास तत्परे स्यात् तत्परेणोरितं विषमत्वं प्रयाति’ (समाधिपादस्थ-

२३०

वृद्धत्रयी

२४ सूत्रीययोगवार्तिकम्) इत्यादिश्रुतिष्वेव प्रकृते गुणवैषम्यमीश्वर-
प्रयत्नेनैव श्रूयते । भवति च तदनुवादिनी स्मृतिरपि—

‘प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः ।

क्षोभयामास संप्राप्ते सर्गकाले व्ययाव्ययौ ॥’

इति । अत एव श्रुतिस्मृतिविशेषेष्वपि प्रकृते गुणक्षोभ ईश्वरेच्छातो
भवतीति स्पष्टमुपलभ्यते ।

सांख्यास्तु नैतत् सहन्ते । त एवमाहुः—ईश्वरो यदि कारणं स्यात्
तर्हि निर्गुणादीश्वरान्निर्गुणा एव प्रजाः स्युः, न चैवम् । तस्मादीश्वरः
किमपि कारणं न भवति । एवं पञ्चविंशतितमः पुरुषोऽपि बोद्धव्य इति ।
एतदेव नितरामाक्षिप्य सर्व्वदर्शनसंग्रहकृता माधवाचार्य्येण निरीश्वरं
सांख्यमतमेवं कटाक्षितम्—‘यस्तु परमेश्वरः करुणया प्रवर्त्तक इति
परमेश्वरास्तित्ववादिनां डिण्डिमः स गर्भस्त्रावेण गत’ इति । यद्वा भवतु,
वेदान्ततात्पर्य्यत इदमपि वक्तुं शक्यते यद् ब्रह्मणोऽभिन्ननिमित्तोपादानत्व-
मभ्युपगन्तव्यमिति । यत ‘एकमेवाद्वितीयम्’, ‘सोऽकामयत बहु स्यां
प्रजायेये’त्येवमादिश्रुतेः पदार्थान्तरस्यात्यन्ताभावात् स्वात्मन एव कृत्स्नं
जगत् प्रपञ्च्यते ; प्रजायेयेत्युत्तमपुरुषश्रुत्या स्वस्यैव बहुभावावस्थानमुप-
पद्यते, ‘सोऽकाग्रयते’ति श्रुतेश्च तस्य कामयितृत्वात् कुलालादिवन्निमित्तत्व-
मपि युज्यते चेति ।

‘कालमि’ति । कालो हि सर्व्वभूतानां विपरिणामहेतुः कालयति
सर्व्वेषां परिणामं नयतीति व्युत्पत्तेः । अथर्व्ववेदे चाम्नायते—

‘कालो भूमिमसृजत काले तपति सूर्य्यः ।

काले ह विश्वा भूतानि काले चक्षुर्विं पश्यति ॥

काले मनः काले प्राणः काले नाम समाहितम् ।

कालेन सर्वा नन्दन्त्यागतेन प्रजा इमाः ॥’ (१६।५३।६-७)

इति । आथर्व्वणानां कालसूक्तमुपजीव्य तात्पर्य्यत एव वैद्यका आहुः—कालो
नाम सर्व्वोत्पत्त्यादिमतां जन्यजनकानां कारणविशेष इति । स्मर्य्यते च—

‘कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः ।

कालः सुतेषु जागर्त्ति तस्मात् कालस्तु कारणम् ॥’

इति । स्मृत्यन्तरं च—

‘अनादिनिधनः कालो रुद्रसङ्कर्षणः स्मृतः ।

कलनात् सर्व्वभूतानां स कालः परिकीर्त्तितः ॥’

इति । तदुक्तं च—‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासत’ इति ।
अत एव भाषापरिच्छेदे—‘जन्यानां जनकः काल’ इति । कालकारितं
परिणामजातमभिलक्ष्य महाभारते भगवान् व्यासोऽपि स्मरति—

‘न कर्मणा लभ्यते चेज्यया वा नाप्यस्ति दाता पुरुषस्य कश्चित् ।

पर्याययोगाद् विहितं विधात्रा कालेन सर्व्वं लभते मनुष्यः ॥

न बुद्धिशस्त्राध्ययनेन शक्यं प्राप्तुं विशेषं मनुजैरकाले ।

मूर्खोऽपि चाप्नोति कदाचिदर्थान् कालो हि कार्य्यं प्रति निर्व्विशेषम् ॥

नाभूतिकालेषु फलं ददन्ति शिल्पानि मन्त्राश्च तथौषधानि ।

तान्येव काले समाहितानि सिध्यन्ति वर्द्धन्ति च भूतिकाले ॥

कालेन शीघ्राः प्रवहन्ति वाताः कालेन वृष्टिर्जलदानुपैति ।

कालेन पद्मोत्पलवज्रं च कालेन पुष्पन्ति वनेषु वृक्षाः ॥

कालेन कृष्णाश्च सिताश्च रात्र्यः कालेन चन्द्रः परिपूर्णाबिम्बः ।

नाकालतः पुष्पफलं द्रुमाणां नाकालवेगाः सरितो वहन्ति ॥

नाकालमत्ताः खगपन्नगाश्च मृगद्विपाः शैलमृगाश्च लोके ।

नाकालतः स्त्रीषु भवन्ति गर्भा नायान्त्यकाले शिशिरोष्णवर्षाः ॥

नाकालतो म्रियते जायते वा नाकालतो व्याहरते च बालः ।

नाकालतो यौवनमभ्युपैति नाकालतो रोहति बीजमुसम् ॥

२३२

बृद्धत्रयी

नाकालतो भानुस्रैति योगं नाकालतोऽस्तं गिरिमभ्युपैति ।

नाकालतो वर्धते हीयते च चन्द्रः समुद्रोऽपि महोर्मिमाली ॥

आसनं शयनं यानमुत्थानं पानभोजनम् ।

नियतं सर्वभूतानां कालेनैव भवत्युत ॥

वैद्याश्चाप्यातुराः सन्ति बलवन्तश्च दुर्बलाः ।

श्रीमन्तश्चापरे षण्डा विचित्राः कालपर्ययाः ॥'

(राजधर्मः २५ अ०) इति । अष्टाङ्गसंग्रहस्य सूत्रस्थाने वाग्भटेनाप्युक्तम्—'कालो हि नाम भगवाननादिनिधनो यथोपचितकर्मानुसारी यदनुरोधादादित्यादयः खादयश्च महाभूतविशेषास्तथा तथा विपरिणमन्तो जन्मवतां जन्ममरणस्यतु रसवीर्य्यदोषदेहबलव्यापत्सम्पदां च कारणत्वं प्रत्ययतां प्रतिपद्यन्ते' (४।२) इति ।

अत्रापि सांख्या विप्रतिपद्यन्ते । महाभाष्ये पतञ्जलिराह—'येन मूर्त्तीनामुपचया अपचयाश्च लक्ष्यन्ते तं कालमित्याहुः' (२।२।५) इति । उक्तञ्च पातञ्जलसांख्यप्रवचनभाष्ये—'स खल्वयं कालो वस्तुशून्योऽपि बुद्धिनिर्माणः शब्दज्ञानानुपाती लौकिकानां व्युत्थितदर्शनानां वस्तुस्वरूप इवावभासते' (३।५२) इति । कापिलाश्च कालं प्रकृतेरतिरिक्तं न मन्यन्ते । त आहुः—व्यक्तमव्यक्तं पुरुष इति त्रय एव पदार्थाः सन्तीति प्रकृते गुणकार्य्यत्वेन परमाणुकम्पनलक्षणो यः कालः स तत्रैवान्तर्भवति । एवं च प्रकृतिं हित्वा नास्त्यन्यत् कारणम् । किं च यदा प्रकृत्यवगमं प्रति पुरुषस्य ज्ञानमुत्पद्यते तदा तेन ज्ञानेन दृष्टा प्रकृतिः पुरुषसन्निधानान्निवर्त्तते कालश्च तया सह तिरोधत्त इति ।

'यदृच्छामि'ति । यदृच्छा (occasionalism) नाम पदार्थानामाकस्मिकतामूलक आविर्भावतिरोभावव्यापारः । निबन्धसंग्रहे उल्लङ्घनाचार्य्य आह—'यदृच्छा पुनरलक्षित आकस्मिकपदार्थाविर्भाव' इति ।

बृद्धसुश्रुतीयवृत्तम्

२३३

तिरोभावोऽपि वक्तव्यः । अलक्षित इति न वक्तव्यम्, अकस्माद् यद् घटते पूर्वं तन्न लक्ष्यत इति स्वतःसिद्धत्वात् । यदृच्छावादिन आहुः—ईश्वरो न कर्त्ता न चाप्यकर्त्ता किन्तु स्वसत्तामात्रेणावतिष्ठते महाहृदतरङ्गाणां मरीचय इव, जगद्व्यापारस्तु कस्यचित् प्रयत्नेन विना निष्पन्नो भवतीति । सांख्यास्त्वाहुः—कादाचित्कत्वेऽपि कार्यस्य सकारणत्वेन जगद्व्यापारीय-तादृशेच्छा सत्त्वगुणादिपरत्वात् प्रकृतेरन्यैव न भवति । तदुक्तम्—

‘शक्तस्य शक्यकरणात् कारणभावाच्च सत्कार्यम्’ ।

(सा० का० ६) इति । न हि सिकताभ्यः कदापि यदृच्छया तैलं प्रादुर्भवति, नापि यदृच्छया सौरभेभ्यः पयसः क्षरणं सम्पद्यत इति । तदुक्तम्—

‘असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः ।

असम्बद्धस्य चोत्पत्तिमिच्छतो न व्यवस्थितिः ॥’

गीयते च भगवता—

‘नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः’ (२।१६) इति ।

‘नियतिमि’ति । का पुनर्नियतिः ? प्रलयानन्तरं प्राणिनां भोगभूतये परमेश्वरः सर्वलोकपितामहं ब्रह्माणां प्रजासर्गे नियुङ्क्ते । तस्य च सिसृक्षाहेतोरात्मन आकाशः सम्भूत आकाशाद् वायु वार्योरग्निरग्रे रापस्ततः पृथिवी तत ओषधयस्ततोऽन्नं ततः पुरुषा भवन्ति (तैः उः २।१) इति । तेषां पुरुषाणां कर्मविपाकं विदित्वा स च ब्रह्मा तान् स्वस्वासनानुरूप-धर्माधर्मादिभिः संयोजयति । एष एव विधिनिर्बन्धो नियतिरित्युच्यते । अत एवोक्तम्—‘नियतिरविषमपापपुण्यफलमि’ति । निबन्धसंग्रहे उल्लेख-श्चाह—‘नियतिरत्र धर्माधर्मावि’ति । अत्र तु सांख्यैरुक्तम्—‘पूर्वकृत-सदसत्कर्मरूपा नियति गुणपरिणामलक्षणत्वेन प्रकृतेरन्या न भवती’ति ।

‘परिणाममि’ति । परिणामो रूपान्तरप्राप्तिः । स च कालवशात् प्रकृतेरन्यथाभाव एव । कालस्य विपरिणामहेतुत्वेन विमानस्थाने चरक-

मुनिराह—‘कालः पुनः परिणामः’ (८।८६) इति । स च परिणाम-
त्रिविधः—धर्मपरिणामः, लक्षणपरिणामः, अवस्थापरिणामश्चेति । तत्र
वस्तुनः पूर्वधर्मनिवृत्तौ धर्मान्तरोत्पत्तिर्धर्मपरिणामो यथा मृदूरूपस्य
धर्मिणो घटाकारपरिणामः । लक्षयति कार्यरूपं धर्मं व्यावर्त्तयतीति
लक्षणां तद्धर्मस्य घटस्यानागतत्वं प्रथमोऽध्वा, वर्त्तमानत्वं द्वितीयोऽध्वा,
अतीतत्वं तृतीयोऽध्वा च । सोऽयं लक्षणपरिणामः । तस्यैव घटस्य
क्षणे क्षणे यो नवत्वपुरातनत्वादपरिणामः सोऽवस्थापरिणामः । ऋते
चितिशक्तेः प्रतिक्षणपरिणामिनः सर्वे भावा इति कृत्वा पृथुदर्शिनो वैद्यकाः
परिणाममपि प्रकृतिं मन्यन्ते । सांख्यास्त्वाहुः—‘परिणामो हि वस्तुतः
प्रकृतिगतगुणानामेव भवति न तु प्रकृतेरिति ।

‘तन्मयान्येव भूतानि तद्गुणान्येव चादिशेदिति । तन्मयानि प्रकृति-
जातानि । तत्प्रभवे च तदादेरपि मयटमिच्छन्ति सौपन्नाः (५।३।१६७) ।
तद्गुणानि प्रकृतिगतगुणानि । आदिशेन्निर्दिशेत् ।

‘तैश्च तल्लक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामो व्यजन्यत’ इति । तैश्च सत्त्वादिगुणै-
राविष्टाच्च तल्लक्षणो गुणलक्षणः कृत्स्नो भूतग्रामः स्थावरजङ्गमादिकृत्स्नं
पदार्थजातं व्यजन्यत प्रकाशते । कर्मणि विपूर्वतो जने लङ्ङि त ।

‘तस्योपयोगोऽभिहितश्चिकित्सां प्रति सर्व्वदे’ति । तस्य भूतग्रामस्य
परस्परपकार्योपकरणत्वेन य उपयोग इष्टसिद्धिसाधनव्यापारः स चिकित्सां
प्रति रोगापनयनं लक्ष्यीकृत्य सर्व्वदाऽभिहितः कथितः ।

‘भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते’ इति । पञ्चमहा-
भूतेभ्यः शरीरिणां शरीराणि भवन्ति, तेभ्यः परं चिकित्साचिन्ता
नास्तीत्यभिप्रायः । उक्तं च प्रथमाध्याये—‘पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः
पुरुषः’ इति ।

‘यतोऽभिहितं तत् सम्भवद्रव्यसमूहो भूतादिस्तः’ इति । भूतेभ्यः परं

चिकित्साचिन्ता नास्तीत्युक्तम् । कथं तर्हि चैतन्योपेतः पुरुषस्तद्विषय इत्याशङ्क्याह—यतः पुरुषस्य सम्भवद्रव्यसमूहः शुक्रशोणितादिपदार्थजातं भूतादित्वेनोक्तः कथितस्तस्मात् स चिकित्साधिकृतो भवतीति । ननु, यमधिकृत्य तच्चिन्ता वर्तते स हि न केवलं भूतात्मको भवति किन्तु भूतेन्द्रियात्मक एव । उक्तेऽपि भूतादिस्वरूपे का दशा पुनरिन्द्रियाणामित्याशङ्क्याह—

‘भौतिकानि चेन्द्रियाणी’ति । अयमाशयः । इन्द्रियाणि तदर्थ-
श्रायुर्वेदे भौतिकत्वेन गृह्यन्ते । किं प्रमाणम् ? तदाह—‘भवति चात्रे’ति ।
अस्मिन् विषये प्रमाणमस्तीत्यभिप्रायः ।

‘इन्द्रियेणेन्द्रियार्थं’ तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः । नियतमिति ।
मानव इन्द्रियेण श्रोत्रादिना इन्द्रियार्थं शब्दादिविषयं स्वं स्वमात्मीयं
नियतमव्यभिचारतो गृह्णाति, यथा—नाभसं श्रोत्रं सजातीयं नाभसं
शब्दमुपादत्ते न पुन विजातीयं वायवीयं स्पर्शम्, तैजसं रूपम्, जलीयं
रसनम्, पार्थिवं गन्धं वा । तुल्ययोनित्वादिति । अस्मिताया भूतभौतिकाना-
मुत्पन्नत्वात् ।

‘स्थितिरिति’ । नैसर्गिको नियमः । अयं प्रपञ्चितार्थः । अविशिष्ट-
लिङ्गात् किञ्चिदविशिष्टास्मिता विविक्ता । उभौ च तौ गुणसंपृक्तौ भवतः ।
गुणानां द्वैरूप्यमस्ति व्यवसायात्मकत्वं ग्रहीतृस्वरूपत्वमिति यावत्,
व्यवसेयात्मकत्वं च ग्राह्यत्वमिति यावत् । गुणसम्पृक्त्यायामस्मिताया-
मिन्द्रियाणि तन्मात्राणि च संसृष्टानि वर्तन्ते । ततो गुणद्वैरूप्याद् व्यवसाया-
त्मकत्वेन ग्रहणस्वरूपमास्थाय विशेषरूपाणि इन्द्रियाणि, व्यवसेयात्मकत्वेन
ग्राह्यतास्वरूपमास्थाय विशिष्टकल्पपञ्चतन्मात्रद्वारेणैव विशेषरूपाणि प्रत्या-
सन्नमहाभूतानि च विविच्यन्ते क्रमानतिवृत्तेः । एतत् सर्वं सृष्टिपूर्वं
मनसि निधाय श्लोककारेणोक्तम्—

‘इन्द्रियेणोन्द्रियार्थं तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः ।

नियतं तुल्ययोनित्वान्नान्येनान्यमिति स्थितिः ॥’

इति । षष्ठसूत्रव्याख्या समाप्ता । ६ ।

७ । ‘न चायुर्वेदशास्त्रेषूपदिश्यन्ते सर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च ; असर्वगतेषु क्षेत्रज्ञेषु नित्यपुरुषख्यापकान् हेतू-
नुदाहरन्ति । आयुर्वेदशास्त्रेष्वसर्वगताः क्षेत्रज्ञा नित्याश्च
तिर्यग्ग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति, धर्माधर्मनिमित्तं तत्र
तेऽनुमानग्राह्याः परमसूक्ष्माश्चेतनावन्तः शाश्वता लोहित-
रेतसोः सन्निपातेष्वभिव्यज्यन्ते यतोऽभिहितं पञ्चमहाभूत-
शरीरसमवायः पुरुष इति । स एव कर्मपुरुषश्चकिसाधि-
कृतः ।’

प्रथमसूत्रे पुरुषाणां क्षेत्रज्ञत्वं कथितम् । पञ्चमसूत्रे सांख्यैरिव तेषां
बहुत्वं सर्वगतत्वं नित्यत्वं चोक्तम् । इदानीं सांख्यवैद्यकयोः पुरुषगतौ
भेदाभेदौ दर्शयितुमाह—‘न चे’ति । पुरुषाणां क्षेत्रज्ञत्वं नित्यत्वं चाधिकृत्य
न काऽपि तयो विप्रतिपत्ति दृश्यते । सांख्यमते ते सर्वगताः, आयुर्वेदे
च ते तथैव सत्त्वोपाधियोगात्, नो चेदसर्वगता एव । असर्वगतत्वेऽपि
भौतिकसर्गत्वात् सर्वयोनिगमनं निर्दिशन्नाह—

‘तिर्यग्ग्योनिमानुषदेवेषु सञ्चरन्ति धर्माधर्मनिमित्तमि’नि । तिर्यङ्
अनुप्रस्थः (horizontal) योनिर्जन्मस्थानं यस्य स तिर्यग्ग्योनिः ।
पशुमृगपक्षिसरीसृपस्थावरभेदात् तिर्यग्ग्योनिः पञ्चधा भवति । तत्र
गजाद्याः शल्लङ्घ्यन्ताः पशवः, सिंहाद्या ओत्वन्ता मृगाः, उत्क्रोशाद्या-

श्रटकान्ताः पक्षिणः, अजागराद्याः कृम्यन्ताः सरीसृपाः, द्रुमाद्या लतान्ताः पङ्क्तिविधाः स्थावरा भवन्ति । तत्रापि ये पुष्पैः फलन्ति ते द्रुमाः, ये पुष्पं विना फलन्ति ते वनस्पतयः, ओषधयः फलपाकान्ताः, वंशादयस्त्वक्सारः, वीरुधः काठिन्येनारोहणानपेक्षाः, लताः पुनरारोहणापेक्षा इति विशेषः । मानुष एकविधस्तुल्यलिङ्गत्वाद् ब्राह्मणादिचण्डालान्तः । अष्टविधो देवः— ब्राह्मः प्राजापत्य ऐन्द्रः पैत्र्यो गान्धर्वो याज्ञो राक्षसः पैशाचश्चेति । सञ्चरन्ति संसरन्ति । धर्माधर्मनिमित्तं स्वस्वकर्मफलेनेत्यभिप्रायः । इदानीमर्थक्रमानुरोधेन पाठक्रमोद्धारं विहाय शिष्टं तात्पर्यं व्याख्यायते । तत्र पुरुषाः परमसूक्ष्माः प्रमाणौ दर्शयितुमयोग्यत्वादत एवानुमानग्राह्याश्चेतनावन्तो नित्याश्च किन्तु मातापितृभ्यां शोणितशुक्रयोः संयोगेषु प्रत्यक्षीक्रियन्ते यतः परिभाषितं पञ्चमहाभूतशरीरसमवायः पुरुष इति । स एव कर्मपुरुषः कर्मफलभागी, ततश्च स चिकित्साधिकृतं कर्मफलं प्राप्नोति । इति सप्तमसूत्रव्याख्या समाप्ता । ७ ।

८ । 'तस्य सुखदुःखेच्छाद्वेषौ प्रयत्नः प्राणापाना-
बुन्मेषनिमेषौ बुद्धि र्मनः संकल्पो विचारणा स्मृति विज्ञान-
मध्यवसायो विषयोपलब्धिश्च गुणाः ।'

कर्मपुरुषस्य गुणा उच्यन्ते । 'सुखदुःखेच्छाद्वेषावि'ति । सुखं विच्छेद-
दुःखेषु द्वेष इति शब्दानां व्यतिपङ्कः । विषयभोगेष्विन्द्रियाणां या वृत्ति-
रुपशान्तिर्वा तत् सुखम् । या लौल्यादनुपशान्तिस्तद् दुःखम् । सुख-
तत्साधने वा यो गर्ह्यः स इच्छाविशेषः । दुःखे तत्साधने वा यः प्रतिघो-
जिहासा स द्वेषः । अयमपीच्छाविशेषः । 'प्रयत्नः' प्रयासः । स इच्छाजन्य-
श्चेष्टाफलक एव । 'प्राणापानावि'ति । प्राणः शरीरान्तःसञ्चारी वायुः,
स च प्राग्गमनवान् नासिकाग्रस्थानवर्त्ती । अपानोऽवाग्गमनवान्

२३८

बृद्धत्रयी

नाभेरधःस्थितो वा पाय्वादस्थानवर्त्ती । 'उन्मेषनिमेषावि'ति । अकृत्रिमनेत्रा-
कुञ्चनानन्तरं यो हि पद्मविकाशः स उन्मेषः । तदुक्तम्—'अक्षिपद्म-
विकाशो यः स उन्मेषः प्रकीर्त्तित' इति । अकृत्रिमनेत्रविकाशानन्तरं
यत्तु पद्माकुञ्चनं स निमेष एव । उक्तं च पौराणिकैः—'अक्षिपद्म-
परिक्षेपो निमेषः परिकीर्त्तित' इति । 'बुद्धिरिति । बुध्यत इति बुद्धि-
निश्चयो यस्या विषयः । 'निश्चयात्मकवृत्तियुतमन्तःकरणं बुद्धिरित्युक्तः ।
मतिबुद्ध्यादेर्लक्षणं दर्शयता हेमचन्द्रेणोक्तम्—

‘भतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी ।

प्रज्ञा चातीतकालस्य मेधा कालत्रयात्मिका ॥’ इति ।

सा च बुद्धिः सात्त्विकतामसरूपभेदादष्टाङ्गिका भवति । यदा सत्त्वगुण
उत्कटो भवति तदा तस्याः सात्त्विकं रूपं चतुर्विधं धर्मो ज्ञानं वैराग्य-
मैश्वर्यं चेति । तमस्युद्रिते तु धर्मादिचतुष्टयाद् विपरीतं चतुर्विधं
तामसं रूपमधर्मोऽज्ञानमवैराग्यमनैश्वर्यं चेति । तत्र धर्मो नाम
दयादान-यम-नियमलक्षणः । ज्ञानं द्विविधं बाह्यमाभ्यन्तरं चेति ।
तत्र वेदवेदाङ्गादिज्ञानं बाह्यम् । गुणपुरुषान्तरोपलब्धिरूपादिज्ञानमाभ्यन्तर-
मिति विशेषः । वैराग्यमपि द्विविधमपरं परं चेति । तत्राद्यं विवेक-
तारतम्येन यतमानव्यतिरेकैकेन्द्रियवशीकारभेदाच्चतुर्विधम् । अन्तिमं तु
द्विविधं विषयविषयं गुणविषयं चेति । तत्र पूर्वं विषयदोषदर्शनाद्
विषयेषु चित्तक्षोभाहते यदेव वैराग्यं तद् विषयविषयं भवति । यत्रोक्तं
सर्वज्ञात्ममुनिना—

‘यतो यतो निवर्त्तते ततस्ततो विमुच्यते ।

निवर्त्तनाद्धि सर्वतो न वेत्ति दुःखमण्वपि ॥’ इति ।

भगवान् मतुरप्याह—‘प्रापणात् सर्वकामानां परित्यागो विशिष्यते’ (२।६५)
इति । तथा च भगवान् पतञ्जलिरर्थत आद्यं सूत्रयन् साक्षाद्भावेन द्वितीयं

सूत्रयति—‘तत्परं पुरुषख्याते गुणवैतृष्यमि’ति (१।१६) । एतदुक्तं भवति—विषयवैराग्यपाटवेन गुणत्रयात्मकप्रधानाद् विरक्तस्य पुरुषस्य ख्यातिः साक्षात्कार उत्पद्यते यतो गुणविषयं यद् वैराग्यं तत्परं तस्य नान्तरीयकं कैवल्यं भवतीति । गुणवैतृष्यं गुणविषयवैराग्यमिति यावत् । अत एव ‘तत्परमि’त्यनेन न केवलं गुणविषयवैराग्यं लक्ष्यते, परं तु विषयविषयवैराग्यमपि खुरवन्त्यायेन सूच्यते । एतत् सर्व्वं बोधयितु-
मावश्य-जैगीषव्ययोः किञ्चिदुपाख्यानं ‘संस्कारसाक्षात्करणात्...’(३।१८)
इत्यादिसूत्रस्य योगभाष्ये समुपन्यस्याभिहितम्—‘...विषयसुखापेक्षयैवेद-
मनुत्तमं सन्तोषसुखमुक्तम्, कैवल्यसुखापेक्षया दुःखमेव । बुद्धिसत्त्वस्यायं
धर्मस्त्रिगुणः । त्रिगुणस्य प्रत्ययो ह्येवमेव न्यस्त इति । दुःखरूपस्तृष्णा-
तन्तुः । तृष्णादुःखसन्तापापगमात् तु प्रसन्नमबाधं सर्व्वानुकूलं सुखमिदमुक्त-
मि’ति । महाभारतस्य शान्तिपर्व्वणि च तृष्णाविषयमधिकृत्य स्मर्य्यते—

‘यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् ।

तृष्णाक्षयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥’ (१७।४६) इति ।

कामजनयितृणां विषयाणां दोषजातं विमृश्य बुद्धमुखेन कविरश्वघोषः
पठति—

नाशीविषेभ्यो हि तथा विभेमि

नैवाशनिभ्यो गगनाच्छयुतेभ्यः ।

न पावकेभ्योऽनिलसंहितेभ्यो

यथा भयं मे विषयेभ्य एव ॥

देवेन वृष्टेऽपि हिरण्यवर्षे

द्वीपान् समग्रांश्चतुरोऽपि जित्वा ।

शक्रस्य चाद्धासनमप्यवाप्य

मान्धातुरासीद् विषयेष्वनृतिः ॥

२४०

बृद्धत्रयी

ऐडश्च राजा त्रिदिवं विगाह्य

नीत्वाऽपि देवीं वशमुर्वशीं ताम् ।

लोभादपिभ्यः कनकं जिहीर्षु

जंगम नाशं विषयेष्वतृप्तः ॥ (बुद्ध-च० ११।८, १३, १५)

इति ।

ऐड इडाबुधयोः सूनुः पुरुरवा इति पौराणिकाः । चान्द्रव्याकरणकृता
चन्द्रगोमिणाऽप्युक्तम्—

‘विषस्य विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥’ इति ।

केनापि कविना चोक्तम्—

‘विषयप्रतिसंहारं यः करोति विवेकतः ।

मृत्यो मृत्युरिति ख्यातः स विद्वानात्मवित् कविः ॥’

कविः क्रान्तदर्शी । पद्मपुराणीय उत्तरखण्डे तु स्मर्यते—

‘कामकामो यजेत् सोममकामः पुरुषं परम् ।

अकामः सर्वकामो वा मोक्षकाम उदारधीः ॥

तीव्रेण भक्तियोगेन यजेत पुरुषं परम् ॥’ इति ।

यो हि कामान् कामयते स कामकामः ।

ऐश्वर्यमष्टगुणम्—

‘अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा ।

ईशित्वं च वशित्वं च यत्र कामावसायिता ॥’

इति । यत्रोक्तम्—

‘अणिमा महिमा मूर्तेर्लघिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः ।

प्राकाम्यं श्रुतदृष्टेषु शक्तिः प्रेरणमीशिता ।

गुणेष्वसङ्गो वशिता यत् कामं तदवस्यति ॥’

इति । कामं स्वेच्छयाऽवसाययितुं शीलमस्येति कामावसायी तद्भावः
कामावसायिता ।

अथ प्रकृतमनुसरामः । 'मन' इति । मनो बुद्धीन्द्रियाणां प्रधानम् ।
संशयो हि तस्य विषयः । तदुक्तं पञ्चीकरणवार्तिके सुरेश्वराचार्य्येण—

‘मनो बुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया इमे ॥’

इति । अभियुक्ता वदन्ति—‘नीरूपः स्पर्शवान् वायु निःस्पर्श’ मूर्त्तिमन्
मनः’ इति । मूर्त्तिस्तु नास्माभिरनुभूयते, अनुभूयते तु योगिभिरेव ।
संकल्पो वा विकल्पो वा मनसः क्रियाविशेषः । मनः सङ्कल्पात्मकमिति
सौश्रुतव्याख्यायां गयी । वस्तुतस्तु सङ्कल्पविकल्पात्मकवृत्तिमदन्तःकरणं
मनः एव । अधिकरणत्वमप्यस्य सांख्यवृद्धैः शंसितम्—

‘अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयान्मन उत्थितम् ।

मनसश्चन्द्रमा जातो बुद्धिर्बुद्धेर्गिरां पतिः ॥’ इति ।

‘सङ्कल्प’ इति । अनासन्नक्रियेच्छा संकल्पः । ‘विचारणे’ति । एकस्मिन्
धर्मिणि विरुद्धनानार्थविमर्शो विचारणा । ‘स्मृतिरिति । ‘आत्ममनसोः
संयोगविशेषात् साक्षात्काराच्च स्मृतिरिति वैशेषिकाः । न्यायवार्तिककार
उद्द्योतकर आह—‘प्रत्यक्षबुद्धिनिरोधे तदनुसन्धानविषयः स्मृतिरिति । तर्क-
संग्रहमते ‘स्मृतिः संस्कारमात्रजन्यं ज्ञानमिति । संस्कारमात्रजन्यमित्यस्य
चक्षुराद्यजन्यत्वे सति संस्कारजन्यमित्यभिप्रायः । मात्रपदग्रहणेन प्रत्यभि-
ज्ञायां नातिव्याप्तिः । प्रत्यभिज्ञा हि चक्षुरादिजन्यत्वात् । वेदान्तानां
द्वैतमते मध्वाचार्य्य आह—‘स्मृतिर्मनोजन्या न तु संस्कारजन्या, संस्कारस्तु
मनस स्तदर्थसन्निकर्षरूप’ इति । अद्वैतमते तु ‘स्मृतिः पूर्वदृष्टावभासो
या हि चित्तस्य धर्म’ इति सुरेश्वराचार्य्यः । पातञ्जलसांख्यप्रवचनेऽपि
सूत्रितम्—‘अनुभूतविषयासंप्रमोषः स्मृतिः’ (१।११) इति ।

‘विज्ञानमि’ति । विज्ञानं नानाविद्याधारणम् । उल्लङ्घनाचार्य्य आह—
 ‘विज्ञानं शिल्पशास्त्रादिवोध’ इति । उक्तं च कोषकारेण—‘मोक्षे धी
 र्ज्ञानमन्यत्र विज्ञानं शिल्पशास्त्रयोरिति । मोक्षप्रतिपादकशास्त्रादन्यत्र शिल्पे
 चित्रादौ च शास्त्रे धीर्विज्ञानमित्यर्थः । एषा विशेषप्रवृत्तिः । घटपटादौ
 च या धीः साऽपि ज्ञानं विज्ञानं चोच्यते । एषा सामान्यप्रवृत्तिः ।
 पौराणिकास्तु चतुर्दशविद्याधारणं विज्ञानमित्याहुः । काः पुनस्ता विद्याः ?
 तत्रोक्तम्—

‘अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः ।

धर्मशास्त्रं पुराणं च विद्या ह्येताश्चतुर्दश ॥’

इति । अत्र ‘वेदाश्चत्वार’ इत्युक्ते तेषामुपवेदा अपि गृह्यन्ते, यथा वन-
 मित्युक्ते वृक्षाः, वृक्ष इत्युक्ते वा शाखा अपि तस्य गृह्यन्ते । अतः
 पुनरेवोक्तम्—

‘आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्व्वश्चेति ते त्रयः ।

अर्थशास्त्रं चतुर्थं च विद्या ह्यष्टादशैव ताः ॥’ इति ।

‘अध्यवसाय’ इति । अध्यवसानमध्यवसाय उत्साहविशेषः । स च
 बुद्धिपरिणाम एव । मयेदं कर्त्तव्यमित्याकारनिश्चयो बुद्धिपरिणामाद्
 भवति । यथा दीपशिखा क्षणे क्षणे विपरिणमति तथैव बुद्धिः परिणमतीति
 सांख्यवृद्धाः । ‘विषयोपलब्धिरिति । ‘विशब्दो हि विशेषार्थः सिनोति
 बन्धनार्थक’ इति निर्व्वचनाद् विशेषेण सिनोति वध्नातीति विषयः । सांख्य-
 वृद्धा आहुः—‘विधिष्वन्ति विपरियणं वध्नन्ति स्वेन रूपेण निरूपणीयं
 कुर्व्वन्तीति विषयाः पृथिव्यादयः सुखादयश्चेति । स च षड्विधो घ्राणजो
 रासनश्चाक्षुषः स्पर्शनः श्रोत्रो मानसश्चेति । सुहृत्लेखे नागार्जुनेनोक्तम्—

‘विषस्य विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् ।

उपभुक्तं विषं हन्ति विषयाः स्मरणादपि ॥’

इति । शान्तिशतके शिल्हणमिश्र आह—

‘विषयविषधराणां दोषदंष्ट्रेत्कटानां
विषमविषविषङ्गव्यक्तदुश्चेष्टितानाम् ।
विरम विरम चेतः सग्निधानादमीषां
सुखकणमणिहेतोः साहसं मास्म कार्षीः ॥’

इति । भगवाञ्छंकराचार्य आह—‘विषयेभ्यः परावृत्तिः परमोपरति हिं से’ति । विषयाणां विविधादाहरणानि प्रागेव दर्शितानि । विषयोपलब्धिः । विषयज्ञानम् । एते पुरुषगुणाः । अष्टमसूत्रव्याख्या समाप्ता । ८ ।

६ । ‘सात्त्विकास्त्वानृशंस्य’ संविभागरुचिता तितिक्षा
सत्यं धर्ममास्तिक्यं ज्ञानं बुद्धिर्मेधा स्मृतिर्धृतिरनभि-
षङ्गश्च ।’

पुरुषगुणानभिधाय सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गुणान् वक्तुं प्रस्तौति—
‘सात्त्विका’ इति । नृन् नरान् शंसति हिनस्तीति नृशंसः क्रूरः ।
अनृशंसस्य भावः कर्म वेति ‘आनृशंस्यमनैषदुर्यम् । स्मर्यते हि
वनपर्वणि—‘आनृशंस्यं परो धर्मः’ (४३।६६) इति । ‘संविभागरुचिता’
संविभज्य भोक्तुममिलाषुकता । ‘तितिक्षे’ति ‘निग्रहशक्तावपि परेषामपराध-
सहनं तितिक्षा । ‘सहनं सर्व्वदुःखानां तितिक्षा सा शुभा मता’ इत्य-
परोक्षानुभूतिः । देहविच्छेदव्यतिरिक्तं शीतोष्णादिद्रव्यसहनं तितिक्षेति
हैरण्यगर्भाः । ‘सत्यमि’ति । सत्यं यथार्थभाषणं भूतहितं च । ब्राह्म च
स्मर्यते—

‘यथार्थकथनं यच्च सर्व्वलोकसुखप्रदम् ।

तत् सत्यमिति विज्ञेयमसत्यं तद्विपर्य्ययः ॥’

इति । अत उपक्षिप्यते यत् सत्यं ब्रूयादसत्याच्च निवर्त्तेत, निवृत्तावपि भूतोपघातप्रसङ्गे तदपि ब्रूयादिति । तथा हि दस्युभिः सार्थगमनं पृष्टस्य मुनेः सत्यतपसः सार्थगमनाभिधानं सत्यमपि परापकारजनकत्वात् सत्त्वेन न गृह्यते स्म । 'धर्ममि'ति । कायवाङ्मनोभिः सुचरितमि'ति डल्लणः । तत्र कायेन सुचरितं यथा सेवादानपरपरित्राणादि कर्म, वाचा सुचरितं यथा हितसत्यादिभाषणम्, मनसा सुचरितं यथा जिघांसादिवर्जनम् । 'आस्तिक्यमि'ति । आस्तिकस्य भाव आस्तिक्यम् (पा० ५।१।१२८) । परलोकाद्यस्तित्ववादित्वम् । सत्परलोकत्वे वाच्ये अस्तिशब्दात् ठक्-प्रत्ययत आस्तिकशब्दो भवति (पा० ४।४।६०) । अस्तिशब्दस्तिङन्त-प्रतिरूपको निपातः । केचिदाहुः—लक्षणसामर्थ्यात् तिङन्तादेवायं प्रत्ययः । उपरिष्ठादेकादशसूत्रव्याख्यायां नास्तिकशब्दो द्रष्टव्यः । 'ज्ञानमि'ति । गुणपुरुषान्यताख्यातिरूपोऽध्यवसायो ज्ञानम् । 'ज्ञानमात्मज्ञानमि'ति डल्लणाचार्यः । आत्मज्ञानमन्तःकरणसंभिन्नबोधो न तु कश्चिद् धर्मविशेषः, यथा शर्करा तत्संवेदनवत् एव सुखप्रकाशा न तु स्वरूपेण, तथैवात्मज्ञानं सुखरूपित्वेऽपि न स्वरूपतः सुखप्रकाशं तत्संवेदनाभावात् । 'बुद्धिः' प्रागेव व्याख्याता । 'बुद्धिस्तत्कालविषये'ति डल्लणाचार्यः । हेमचन्द्रेणाप्युक्तम्—'बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी'ति । 'मेधा' धारणशक्ति र्यतो ज्ञातस्य विषयस्य विस्मरणं न भवति । दुर्म्मधसः पुरुषस्य तत्त्वदर्शना-सम्भवाद् मेधा च सात्त्विकपक्षे निक्षिप्ता । तथा हि शान्तिपर्वणि युधिष्ठिरं प्रति भीमवचनम्—

‘श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धिर्नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥’

(१६।३५) इति । एष श्लोकः ५।४।१२२ सूत्रीयकाशिकायां पाठान्तरत उद्धृतः । स्मर्यते हि सप्तशत्याम्—

‘मेघाऽसि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा

दुर्गाऽसि दुर्गभवसागरनौरसङ्गा’ इति ।

‘स्मृति’रपि प्राग् व्याख्याता । ‘धृति’ धैर्यम् । निबन्धसंग्रहे डल्लणाचार्य्य
आह—‘धृति’ र्मनसा नियमात्मिका बुद्धिरिति । ‘अनभिषङ्ग’ इति ।
अभिषङ्ग आसक्तिस्तद्विरतिरनभिषङ्गः, अनासक्तिरिति यावत् । नवम-
सूत्रव्याख्या समाप्ता । ६ ।

१० । ‘राजसास्तु दुःखबहुलताऽटनशीलताऽधृति-
रहंकार आनृतिकत्वमकारुण्यं दम्भो मनो हर्षः कामः
क्रोधश्च ।’

रजोगुणोपेतस्य मनसो दुर्गुणान् दर्शयति—‘राजसा’ इति । ‘दुःख-
बहुलता’ इति । दुःखबाहुल्यमिति यावत् । दुःखं त्रिविधम्—आध्यात्मिक-
माधिभौतिकमाधिदैविकं चेति । अध्यात्मशब्देन कर्मेन्द्रियपञ्चकं ज्ञानेन्द्रिय-
पञ्चकं प्राणादिवायुपञ्चकं मनश्चाद्यन्तःकरणचतुष्टयं चोच्यन्ते । अत
आध्यात्मिकं द्विविधं शारीरं मानसं चेति । शारीरं वातपित्तश्लेष्मणां
देहधातूनां वैषम्यनिमित्तं ज्वरातिसारविप्लवादिकदुःखम् । तत् सर्वं
शरीरे भवतीति शारीरम् । मानसं कामक्रोधलोभमोहशोकादिनिबन्धनं
दुःखम् । एतत् सर्वं मनसि जायत इति मानसम् । आन्तरोपाय-
साध्यत्वात् सर्वमेतदाध्यात्मिकं दुःखम् । बाह्योपायसाध्यं च दुःखं द्वेधा—
आधिभौतिकमाधिदैविकं चेति । अधिभूतशब्देनेन्द्रियगोचरमुच्यते । आधि-
भौतिकं चतुर्विधं जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिजेभ्यः सकाशादुपजायते ।
अधिदैवशब्देन—

‘दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विनवह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः ।

चन्द्रो विष्णुश्चतुर्वक्त्रः शम्भुश्च करणाधिपाः ॥’

२४६

बुद्धत्रयी

इति निर्दिष्टा इन्द्रियाधिदेवता स्तन्वान्तरे । अतो दिवः प्रभवतीति दैवं तदधिकृत्य यदुपजायते शीतोष्णवातवर्षाऽशनिसम्पातादिदुःखमाधिदैविकमिति सांख्याः । वैद्यके पुनः शरीरे ग्रहावेशादीनि दैवान्यधिकृत्य यद् भवति तदप्याधिदैविकदुःखमिति वैद्यकाः । 'अटनशीलते'ति । वृथाऽटनशील-
तेत्याशयः । एषा कामजदोषपक्षे मनुना निक्षिप्ता (मनुस० ७।४७) 'अधृतिरिति' । अधृतिरधैर्यम् । 'अहंकार' इति । गर्व इत्यर्थः । तदुक्तम्—

‘मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् ।

संशयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी ॥’

इति । सांख्यबुद्ध्या आहुः—‘अभिमानोऽहंकार इति । अहमित्यभिमाने । मदर्थं एवामी विषयाः, मत्तो नान्योऽत्राधिकृतः कश्चिदस्त्वतोऽहमस्मीति योऽभिमानः सोऽसाधारणव्यापारत्वादहंकारस्तमुपजीव्य हि बुद्धिरध्यवस्यति कर्त्तव्यमेतन्मये’ति । ‘आनृतिकत्वमिति । ‘आनृतिकत्वं मिथ्यावचन-
शीलते’ति डल्लणः । गयी तु ‘आवृतिकत्वमिति पठित्वा मनसः शीलते-
त्याह । तच्चिन्त्यम्, रजोहेतुकत्वात् । ‘आवृतिकत्वमिति पाठे तु ब्रूमः—
आवृतिकत्वमावरणं यत् सत्यमावृणोतीति । यद्वा आवृतिकत्वं संवृति-
कत्वम् । संवृतिरनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीतिः । उक्तं च न्यायावतारे क्षणक-
सिद्धसेनगणिविवाकरेण—

‘अनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीतिः संवृति र्मता’

इति । ‘अकारुण्यं’ नैष्ठुर्यम् । दम्भः कापट्येन स्वोत्कर्षख्यापनम् । ‘कुहकवृत्तिता दम्भ’ इति निबन्धसंग्रहे डल्लणाचार्यः । उणादिवृत्तिकार उज्ज्वलदत्त आह—‘कुहको दाम्भिक’ इति । दम्भः कुहकवृत्तिरिति पाठस्तु समीचीनः प्रतीयते । ‘मान’ इति । ‘आत्मोत्कर्षबुद्धि’रिति डल्लणाचार्यः । ‘हर्ष’ इष्टाधिगमजन्यश्चित्तोत्साहविशेषः । रज-आधिक्ये

तु हर्ष उद्धर्ष इत्युच्यते । 'कामश्चे'ति । काम इष्टविषयामिलाषः ।
अत्र भगवता मनुना स्मर्यते—

‘न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति ।

हविषा कृष्णवर्त्मैव भूय एवाभिवर्द्धते ॥’

(मनुस० २।६४) इति । आदिपर्वणि भगवान् व्यासोऽपि स्मरति—

‘पृथिवीरत्नसम्पूर्णा हिरण्यं पशवः स्त्रियः ।

नालमेकस्य तत्सर्वमिति मत्वा शमं व्रजेत् ॥’

(७५।५०) इति । बुद्धचरिते प्रथमखट्वशताब्दीयकविरश्चघोषो बुद्धमुखेन
पठति—

‘कामाभिभूता हि न यान्ति शर्म

त्रिपिष्टपे किं वत मर्त्यलोके ।

कामैः सतृष्णस्य हि नास्ति तृप्ति

र्येन्धनैर्वातसखस्य वह्नुः ॥

समुद्रवस्त्रामपि गामवाप्य

पारं जिगीषन्ति महार्णवस्य ।

लोकस्य कामैर्न विवृतिरस्ति

पतद्भिरम्भोभिरिवार्णवस्य ॥

(११।१०, १२) इति ।

क्रोधश्चेति । क्रोधोऽमर्षः । कामात् कुतश्चित् प्रतिहतात् क्रोध
वृत्पद्यते । गीयते च—‘सङ्गात् संजायते कामः कामात् क्रोधोऽभि-
जायते’ (२।६२) इति । अभियुक्ताश्च वदन्ति—

‘अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं न ते ।

धर्मार्यकाममोक्षाणां चतुर्णां परिपन्थिनि ॥’

इति । श्रूयते हि आतरं प्रति महाराजो भर्तृहरिरवादीत्—

‘क्रोधो वैवस्वतो राजन्नाशा वैतरणी नदी ।

विद्या कामदुघा धेनुः सन्तोषो नन्दनं वनम् ॥’

इति । कामक्रोधावधिकृत्य हि स्मर्यते—‘काम एष क्रोध एष रजोगुण-
समुद्भवः’ इति । चान्द्रवृत्तौ काशिकावृत्तौ चोद्धृतम्—‘कामक्रोधौ मनुष्याणां
खादितारौ वृकाविव’ (चा० व्या० ४।३।६१, काशिका ५।३।११५) इति ।
मन्ये ‘जराभूत्यू हि भूतानां खादितारौ वृकाविव’ (शान्ति ३।१६।१६) इति ।
भारतवचनमवलम्ब्य रचितमिदम् । कलापवृत्तौ—दुर्गसिंहोद्धृतं भारवि-
वचनं च—‘कामक्रोधौ स्म मा पुपः’ (किरात ११।२०) इति । प्रायेणात्र
‘अर्थकामौ’ इति पाठ उपलभ्यते भारविकाव्ये । ननु, न हि मास्मशब्दवत्
स्ममाशब्दोऽप्यस्ति । तर्हि कथं स्ममेत्युच्यते ? अत्र अभिधानस्वाभाव्यं
हेतुः । इति दशमसूत्रव्याख्या समाप्ता । १० ।

११ । ‘तामसास्तु विषादित्वं नास्तिक्यमधर्मशीलता
बुद्धेर्निरोधोऽज्ञानं दुर्मेधस्त्वमकर्मशीलता निद्रालुता
चेति ।’

तमोगुणोपेतस्य मनसो दोषान् विवृणोति—‘तामसा’ इति । ‘विषादित्व-
मि’ति । विषाद इष्टनाशकृतो मनोभङ्ग इति रघुटीकायां मल्लिनाथः ।
वेदान्तमते तु रोगशोकमोहादिजनितमनोदुर्बलतायां यः सर्व्वव्यापारोपरमः
स विषादः । सोऽस्तीति विषादी तद्भावो विषादित्वम् ।

‘नास्तिक्यमि’ति । ‘अस्ति मति र्यस्य स आस्तिकः, नास्ति मति र्यस्य
स नास्तिक’ इति काशिका (४।४।६०) । न हि मतिसत्तामात्रे प्रत्यय
इष्यते । किं तर्हि ? सदसत्परलोकत्वे वाच्येऽस्तिनास्तिभ्यां प्रत्यय इष्यते ।
एतदुक्तं भवति—परलोकोऽस्तीति यस्य मति र्वर्त्तते स आस्तिकस्तद्विपरीतो
नास्तिक इति । कथं पुनरसति विशेषोपादाने चैतल्लभ्यते ? अभिधान-

बृहसुश्रुतीयवृत्तम्

२४६

शक्तिस्वाभाव्यादिति केचित् । ननु, अस्तीति तिङन्तं नास्तीति वाक्यमित्यत एताभ्यां न प्राप्नोति प्रत्यय इति चेत् ? अस्तिनास्तिशब्दौ निपाताविति । अभ्युपगम्यापि तिङन्तत्वं वाक्यत्वं च वचनसामर्थ्यादस्तीत्याख्यातात्, नास्तीति वाक्याच्च प्रत्ययः । नास्तिकस्य भावो नास्तिक्यम् (पा० ५।१। १२८) । नास्तिकानां शास्त्रं लोकायतम्, लोक आयातं प्रसृतमित्यर्थः । तच्च बृहस्पतिचार्वकविज्ञानकौमुद्यादिप्रोक्तं महाभारतविष्णुपुराणकाशीखण्डादिषूपनिषद्वत् वर्तते । तस्मिंश्च शास्त्रे नैरात्म्यदृष्टिमाश्रित्य बृहस्पतिराह—

‘न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः ।

नैव वर्णाश्रमादीनां क्रियाश्च फलदायिकाः ॥

निहतस्य पशो र्यज्ञे स्वर्गप्राप्ति र्यदीष्यते ।

स्वपिता यजमानेन तत्र कस्मान्न हन्यते ॥

यावज्जीवेत् सुखं जीवेदृणं कृत्वा घृतं पिबेत् ।

भस्मीभूतस्य देहस्य पुनरागमनं कुतः ॥

त्रयो वेदस्य कर्त्तारो भण्डधूर्त्तनिशाचराः ।

जर्भरीतुर्फरीत्यादि पण्डितानां वचः स्मृतम् ॥’

इत्यादि ।

भागुरीमतावलम्बिनी परिव्राजिका तत्रभवती विज्ञानकौमुदी चाप्याह—

‘आनन्दो ब्रह्मणो रूपं श्रुत्यैव यन्निगद्यते ।

तत् तथैवेह’मन्तव्यं मिथ्या नानात्वकल्पना ॥

यावत् स्वस्थमिदं वर्ष्म (वपुः) यावन्न न्द्रियविक्रवः ।

यावज्जरा च दूरेऽस्ति तावत् सौख्यं प्रसाधयेत् ॥

अस्वास्थ्येन्द्रियवैकल्ये वार्द्धक्ये तु कुतः सुखम् ।

शरीरमपि दातव्यमर्थिभ्योऽतः सुखेप्सुभिः ॥

२५०

बृद्धत्रयी

याचमानमनोवृत्तिप्रीणने यस्य नो जनिः ।
 तेन भू भर्गवत्येषा समुद्रागद्वमै न हि ॥
 सत्त्वरो गत्वरो देहः सञ्चयाः सपरिद्धयाः ।
 इति विज्ञाय विज्ञाता देहे सौख्यं प्रसाधयेत् ॥
 श्रवायसकृमीणां च प्रान्ते भोज्यमिदं वपुः ।
 भस्मान्तं तच्छरीरं च वेदे सत्यं प्रपद्यते ॥
 मुधा जातिविकल्पोऽयं लोकेषु परिकल्प्यते ।
 मानुष्ये सति सामान्ये कोऽधमः कोऽथ चोत्तमः ॥
 ब्रह्मादिस्तृष्टिरेषेति प्रोच्यते वृद्धपूरुषैः ।
 तस्य स्रष्टुः सुतौ दक्षमरीची चेति विश्रुतौ ॥
 मारीचेन कश्यपेन दक्षकन्याः सुलोचनाः ।
 धर्म्येण किल मार्गेण परिणीता स्रष्टोदश ॥
 अपीदानीन्तनै र्मेत्त्यैरल्पबुद्धिपराक्रमैः ।
 इयं गम्या त्वगम्येयं विचारः क्रियते मुधा ॥
 मुखबाहूरुपजातं चातुर्वर्ण्यमिहोदितम् ।
 कल्पनेयं कृता पूर्वं न घटेत विचारतः ॥
 एकस्यां च तनौ जाता एकस्माद् यदि वा क्वचित् ।
 चत्वारस्तनयास्तत् किं भिन्नवर्णात्वमाप्नुयुः ॥
 वर्णावर्णविवेकोऽयं तस्मान्न प्रतिभासते ।
 अतो भेदो न मन्तव्यो मानुष्ये केनचित् क्वचित् ॥'

(काशीस्थनिवारणचन्द्रदासेन प्रकाशितं स्कन्दपुराणान्तर्गतं काशीखण्डम्—
 उत्तरखण्डस्थ ४८५ पृष्ठे ।)

लोकायतशास्त्रे बार्हस्पत्यानि त्रीणि सारवत्सूत्राणि वर्तन्ते—

‘चैतन्यविशिष्टः कायः पुरुषः ।

वृद्धसुश्रुतीयवृत्तम्

२५१

काम एवैक पुरुषार्थः ।

मरणमेवापवर्गः ।' इति ।

ननु कथं पुनरचेतनस्य कायस्य चैतन्यविशिष्टत्वमिति जिज्ञासायां
बृहस्पतेः प्रियशिष्यो लौकायतिकशिरोमणिश्चावर्वाकमुनिराह—

‘अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवाय्यनलानिलाः ।

चतुर्भ्यः खलु भूतेभ्यश्चैतन्यमुपजायते ॥

किण्वादिभ्यः समेतेभ्यो द्रव्येभ्यो मदशक्तिवत् ।

अहं स्थूलः कृशोऽस्मीति सामानाधिकरण्यतः ॥

देहः स्थौल्यादियोगाच्च स एवात्मा न चापरः ।

मम देहोऽयमित्युक्तिः सम्भवेदौपचारिकी ॥’ इति ।

अयमेव निष्कर्षः । केवलचूर्णादौ रागाभावेऽपि चूर्णापर्णाखदिरादि-
समुदाये ताम्बूले यथा रागोत्पत्तिस्तथा भूम्यादेरानुगुण्यसमुदाये काये
चैतन्याविर्भाव इति । तत्त्व एवंविधे स्थिते तैः श्लोकितम्—

‘प्रमाणमेकं प्रत्यक्षं तत्त्वं भूतचतुष्टयम् ।

मोक्षश्च मरणान्नान्यः कामार्थौ पुरुषार्थकौ ॥

न हि खल्वीश्वरः कर्त्ता परलोककथा वृथा ॥’ इत्यादि ।

नास्तिक्यनिराकरिणुः सदानन्दयतिरद्वैतब्रह्मसिद्धौ ‘परलोककथा वृथे’ति
मतमाक्षिप्य प्रश्ननिरूपणाभ्यां श्रेयांसि भूयांसि साध्वेवं समाधत्ते—
‘नन्वस्त्वदृष्टादिसिद्धिस्तथापि सन्दिग्धत्वात् परलोकास्वीकारो व्यर्थ इति
चेत् ? भ्रान्तोऽसि, अस्ति न वेति विकल्पस्य विद्यमानत्वेऽप्यस्तित्वपक्षस्यैव
बहुवादिसम्मतत्वेनाभ्यर्हितत्वात् । तदुक्तं न्यायकुसुमाञ्जलौ—

‘सन्दिग्धेऽपि परे लोके त्याज्यमेवाहितं बुधैः ।

यदि न स्यात् ततः किं स्यादस्ति चेद् नास्तिको हतः ॥’

२५२

बुद्धत्रयी

इतीति * । 'अधर्मशीलते'ति । 'अधर्मः शीलं स्वभावो यस्य तद्भावो-
ऽधर्मशीलत्वमिति' उल्लेखः । 'बुद्धे निर्रोध' इति । सर्वव्यवहारात्मिका
या बुद्धिस्तस्या निरोधः स्फुरणाभावः । 'अज्ञानमिति । अज्ञानमिह
प्रमादो वाक्यार्थानामनवबोधो वा । 'दुर्मधस्त्वमिति । नञ्दुःसुभ्य
इत्यनुवृत्तौ 'नित्यमसिच् प्रजामेधयोः' (पा० ५।४।१२२) इति सूत्रेण
दुर्मधाः । काशिकायां जयादित्येन तु पठ्यते—

'श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याल्पमेधसः ।

अनुवाकहता बुद्धि नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥' इति ।

'अल्पमेधस्' शब्दोऽपाणिनीयः । जैनेन्द्रव्याकरणे तु सूत्रितम्—'मन्दाल्पाच्च
मेधायाः' (४।२।१६०) इति । महाभारते श्लोकस्यास्य पाठान्तरमुपलभ्यते,
यथा—

'श्रोत्रियस्येव ते राजन् मन्दकस्याविपश्चितः ।

अनुवाकहता बुद्धि नैषा तत्त्वार्थदर्शिनी ॥'

(कर्णप० १६।३५) इति । दुर्मधसो भावो दुर्मधस्त्वं स्मृतिशक्ति-
राहित्यम् । यद्वा दुर्मधस्त्वं दुष्टबुद्धित्वम् । 'अधर्मशीलते'ति । अधर्म
कुत्सितकार्यं शीलं स्वभावो यस्य सः, तद्भावः । 'निद्रालुत्वमिति ।
ने द्रं आलुचा निद्रालुस्तदभावो निद्रालुत्वं निद्राशीलत्वम् । एकादशसूत्र-
व्याख्या समाप्ता । ११ ।

* वरदराजकृतायां न्यायकुसुमाञ्जलिबोधन्यामस्य श्लोकस्य पाठान्तर-
मुपलभ्यते, यथा—

'सन्देहेऽपि परे लोके वयमास्तिक्यमाश्रिताः ।

नास्तिके न हि नो हानिरस्तिके नास्तिको हतः ॥' इति ।

"अस्ति चेन्नास्ति नो हानिर्नास्ति चेन्नास्तिको हतः" इत्यपि द्वितीयाधस्य
पाठान्तरं कचिदुपलभ्यते ।

१२ । 'आन्तरीक्षास्तु शब्दः शब्देन्द्रियं सर्वच्छिद्र-
समूहो विविक्तता च ।'

इदानीं महाभूतगुणान् वक्तुं प्रस्तौति । तत्र शब्दतन्मात्रात् तत्स्थूला-
वस्थापन्न आकाशस्तद्गुणान् निदर्शयति—'आन्तरीक्षा' इति । अन्त-
र्मध्यमीक्षं दृष्टिव्याघातशून्यमित्यन्तरीक्षं तत्र भवा आन्तरीक्षा आकाशीय-
धर्मा इत्यर्थः । आकाशस्य विशेषगुणः शब्दः । एकोऽपि स उपाधि-
भेदादुदात्तानुदात्तस्वरितषड्जर्षभगान्धारमध्यमपञ्चमधैवतादयो भवन्ति ।
तदुक्तं भाषापरिच्छेदे विश्वनाथेन—

'आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः ।

इन्द्रियं तु भवेच्छ्रोत्रमेकः सन्नप्युपाधितः ॥' (२८) इति ।

'शब्देन्द्रियं' श्रवणेन्द्रियम् । 'सर्वच्छिद्रसमूहो विविक्तता चे'ति ।
स्मृतिरप्याह—

'शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं चापि च्छिद्राणि च विविक्तता ।

वियतो दर्शिता एते गुणा गुणविचारिभिः ॥' इति ।

लोकाचार्यकृततत्त्वत्रयस्य भगवद्भक्तेन भाष्यकृता नारायणतीर्थमुनिनोद्धृतं
स्मृत्यन्तरं च—

'अस्य देहस्य वियतो लाघवं सौदम्यमेव च ।

शब्दः श्रोत्रं बलं ब्रह्मन् सुधिरत्वं विविक्तता ॥'

इति । विविक्तता सामान्यतोऽसंपृक्तता । 'च'कारेण संयोगादिसामान्य-
गुणान्तरग्रहणमिष्यते । द्वादशसूत्रव्याख्या समाप्ता । १२ ।

१३ । 'वायव्यास्तु स्पर्शः स्पर्शेन्द्रियं सर्वचेष्टा-
समूहः सर्वशरीरस्पन्दनं लघुता च ।'

२५४

वृद्धत्रयी

अधुना वायुगुणान् वर्णयितुं प्रस्तौति—‘वायव्या’ इति । शब्दस्पर्श-
वान् वायुरिति सृष्टितत्त्ववादिनः । ‘स्पर्शः’ खल्वनुष्णाशीतस्पर्श एव ।
‘स्पर्शेन्द्रियं’ त्वगिन्द्रियम् । ‘सर्व्वचेष्टासमूहः’ श्वासप्रश्वासनमनोन्नमनादि-
क्रियाजातम् । ‘कायवाङ्मनःक्रियासमूहश्चे’ति डल्लणः । ‘सर्व्वशरीर-
स्पन्दनं प्राणरूपेण समग्रशरीरचलनम् । ‘लघुता’ लघुत्वम् । भाषापरिच्छेदे
वायुलक्षणमुक्तम्—‘स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्यः संस्कारो मरुतो गुणाः’ (२३)
इति । के च ते ? तदाह—

‘स्पर्शः संख्या परिमितिः पृथक्त्वं च ततः परम् ।

संयोगश्च विभागश्च परत्वं चापरत्वकम् ॥’

इत्यष्टाविति । पुनरप्युक्तम्—

‘अपाकजोऽनुष्णाशीतस्पर्शस्तु पवनो मतः ।

तिर्य्यग्गमनवानेष ज्ञेयः स्पर्शादिलिङ्गकः ॥

पूर्व्ववन्नित्यतायुक्तं देहव्यापि त्वगिन्द्रियम् ।

प्राणादिस्तु महावायुपर्य्यन्तो विषयो मतः ॥’

(२७) इति । ‘चे’ति । चकारेण गमनादिगुणान्तरग्रहणमिष्यते ।
त्रयोदशसूत्रव्याख्या समाप्ता । १३ ।

१४ । ‘तैजसास्तु रूपं रूपेन्द्रियं वर्णः सन्तापो
भ्राजिष्णुता पक्तिरमर्षस्तैक्ष्ण्यं शौर्य्यं च ।’

इदानीं तेजोगुणान् वर्णयति—‘तैजसा’ इति । शब्दस्पर्शरूपवत् तेज
इति सृष्टितत्त्ववादिनः । ‘रूपमि’ति । रूपं शुक्लभासुरम् । उक्तं च
भाषापरिच्छेदे—‘स्पर्श उष्णस्तेजसस्तु स्याद् रूपं शुक्लभासुरम्’ (२६)
इति । ‘रूपेन्द्रियं’ चक्षुः । वर्णं गौरादिः । ‘सन्ताप’ उष्णत्वम् ।
‘भ्राजिष्णुता’ दीप्तता । ‘पक्ति’राहारपरिपाकः । ‘अमर्षः’ क्रोधः । ‘तैक्ष्ण्यं’

तीक्ष्णता यत आशुक्रिया भवति । 'शौर्यं' विक्रान्तता । 'च'कारेण गुणान्तरग्रहणमिष्यते । अन्येऽपि गुणाः स्पर्शः पृथक्त्वं संयोगो विभागो वेग इत्येवमाद्याः । तदुक्तं भाषापरिच्छेदे—'अष्टौ स्पर्शादयो रूपं द्रवो वेगश्च तेजसि' (२३) इति । अष्टौ स्पर्शादयः प्राग् व्याख्याताः । चतुर्दशसूत्रव्याख्या समाप्ता । १४ ।

१५ । 'आप्यास्तु रसो रसनेन्द्रियं सर्वद्रवसमूहो गुरुता शैत्यं स्नेहो रेतश्च ।'

आप्यगुणानाह—'आप्या' इति । सांख्यनये शब्दस्पर्शरूपरसवत्य-
श्चतुर्गुणा आपो भवन्ति । न्यायनये तु चतुर्दश गुणाः । तदुक्तं
भाषापरिच्छेदे—

'स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिष्येते चतुर्दश ॥'

(२३) इति । स्पर्शादयः प्राग् व्याख्याताः (पृ: २५४) । 'रसो' माधुर्यम् ।
तथा हि सिद्धान्तमुक्तावली—'जलस्य मधुर एव रस' इति । ननु, न हि
प्रत्यक्षेण कोऽपि रसो जलेऽनुभूयते, तर्हि जले रसो माधुर्यं चेत्यत्र
किं मानम् ? उच्यते । सूत्रस्थानीयद्विचत्वारिंशत्तमेऽध्याये सुश्रुताचार्य
आह—'आकाशपवनदहनतोयभूमिषु यथासंख्यमेकोत्तरपरिवृद्धाः शब्दस्पर्श-
रूपरसगन्धाः । तस्मादाप्यो रसः परस्परसंसर्गात् परस्परानुग्रहात् परस्परानु-
प्रवेशाच्च सर्वेषु सर्वेषां सान्निध्यमस्त्युत्कर्षापकर्षात् ग्रहणम् । स च
खल्वाप्यो रसः शेषभूतसंसर्गाद् विदग्धः षोढा विभज्यते, तद् यथा—
मधुरोऽम्लो लवणः कटुस्तिक्तः कषाय इति । ते च भूयः परस्परसंसर्गात्
त्रिषष्टिधा भिद्यन्ते' इति । चरके मुनिरप्याह—'रसनार्थो रसस्तस्येति ।

तदुक्तं सगप्रदायविद्भिः—‘सदैव सकलं देहं रसतीति रसः स्मृत’ इति ।
न्यायनये च जलस्य विशेषगुणत्वेन रसशब्दः पठ्यते—

‘रूपं स्पर्शो रसः स्नेहो द्रवत्वं चानिमित्तकम् ।

एते पञ्च जलस्य स्युः विशेषगुणसंज्ञकाः ॥’ इति ।

‘रसनेन्द्रियमिति । रसनेन्द्रियं रासनं ज्ञानम् । ‘सर्व्वद्रवसमूह’
इत्यत्र डल्लण आह—‘दोषधातुमलेषु द्रुतिमद्द्रव्यनिवह’ इति । ‘गुरुता’
गुरुत्वं प्रत्यक्षम् । ‘शैत्यं’ शीतलता । ‘स्नेहो’ द्रवत्वम् । घृतादावपि
तदन्तर्वर्त्तिजलस्यैव स्नेहो जलस्य स्नेहसमवायिकारणत्वात् तेन जले स्नेह
इति मन्तव्यमिति सिद्धान्तमुक्तावली । सत्यम्, स्नेहो द्विविध एव—प्रकृष्ट-
स्नेहोऽप्रकृष्टस्नेहश्चति । तत्र तैलादौ प्रतीयमानः प्रकृष्टस्नेहो दीपादि-
ज्वालादेरनुकूलः । जलगतस्त्वप्रकृष्टस्नेहो वह्निं नाशयति । तत्त्वावलि-
कार आह—‘सत्यपि द्रवत्वे द्रुतसुवर्णादिभिः सत्यपि च स्नेहे हिमकरकादिभिः
पिण्डीभावाजननात् स्नेहसहितमेव द्रवत्वं पिण्डीभावकारणमिति । एतदुक्तं
भवति यत् पिण्डीभावे स्नेहस्यैवासाधारणकारणत्वं न तु जलादिगत-
द्रवत्वस्येति । उक्तं च भाषापरिच्छेदे—‘स्नेहस्तत्र द्रवत्वं तु सांसिद्धि-
मुदाहृतम्’ इति । स च न्यायमते गुणविशेषो यद्वशाद् दाहानुकूल्यं
करोति । ‘रेतो’ वृष्टिलक्षणत्वात् । श्रूयते हि—‘देवानां रेतो वर्षमिति ।
‘चे’ति । चकारेण स्पर्शसंख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगवेगरूपादिगुणान्तर-
ग्रहणमिष्यते । उक्तं च भाषापरिच्छेदे—

‘स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकम् ।

रूपं रसस्तथा स्नेहो वारिरयेते चतुर्दश ॥’

इति । अष्टौ स्पर्शादयस्त्रयोदशसूत्रव्याख्यायामुपदर्शिताः । पञ्चदशसूत्र-
व्याख्या समाप्ता । १५ ।

१६ । 'पार्थिवास्तु गन्धो गन्धेन्द्रिय' सर्वमूर्त्ति-
समूहो गुरुता चेति ।'

पृथिवीगुणानाह—'पार्थिवा' इति । पृथिव्या विकाराः पार्थिवाः ।
पृथिवी पञ्चगुणा शब्दस्पर्शरूपरसगन्धवतीति । भाषापरिच्छेदे विश्वनाथ-
न्यायपञ्चानन आह—

'स्नेहहीना गन्धयुताः क्षितावेते चतुर्दश'

इति । अष्टौ स्पर्शादयस्त्रयोदशसूत्रव्याख्यायामुपदर्शिताः । 'गन्ध' इति ।
प्राणग्राहो योऽर्थः पृथिवीमात्रवृत्तिः स गन्धः । लोके तस्य द्वैविध्यं प्रसिद्धं
सुरभिरसुरभिश्चेति । जलादौ स उपाधिकृत एव । केषांचिन्मते गन्धो
दशविधः—

'इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा ।

निर्हारी संहतः स्निग्धो रुक्षो विशद एव च ॥'

इति । तत्रेष्टः कस्तूरिकादौ । अनिष्टो मलमूत्रादौ । मधुरः पुष्पादौ । अम्लो
यमदूतिकादौ । कटु मरीचादौ । दूरगामी यो गन्धः स निर्हारी हिङ्गवादौ ।
संहतश्चित्रगन्धो नानाकल्कद्रव्यादौ । स्निग्धो घृतादौ । रुक्षः सार्षपतैलादौ ।
विशदः कृष्णजीरकादौ । 'गन्धेन्द्रियमिति । गन्धोपलब्धिसाधनमिन्द्रियं
प्राणेन्द्रियमिति यावत् । तदेव पार्थिवं नासाग्रवृत्ति च । 'सर्वमूर्त्तिसमूहो'
'दोषधातुमलेषु यः कश्चित् काठिन्यनिवह' इति डल्लणः । 'गुरुता' गुरुत्वम् ।
'च'कारेण स्पर्शादिगुणान्तरग्रहणमिष्यते । भाषापरिच्छेदे क्षितेश्चतुर्दश गुणा
उक्ताः स्पर्शसंख्यापरिमितिपृथक्त्वसंयोगविभागपरत्वापरत्ववेगगुरुत्वद्रवत्व-
रूपरसगन्धा इति । षोडशसूत्रव्याख्या समाप्ता । १६ ।

१७ । 'तत्र सत्त्वबहुलमाकाशं रजोबहुलो वायुः सत्त्व-
रजोबहुलोऽग्निः सत्त्वतमोबहुला आपस्तमोबहुला पृथिवीति ।'

२५८

वृद्धत्रयी

आकाशादीनां गुणविशेषाधिक्यं प्रदर्श्यते—‘तत्रे’ति । ‘सत्त्वबहुलं’ सत्त्वगुणबहुलमित्यभिप्रायः । एतस्य सूत्रस्य भूतव्याख्याने यत्नो न कृतः फल्गुप्रयोजनत्वात् सिद्धपदार्थत्वादतिरोहितार्थत्वाच्च । सप्तदशसूत्रव्याख्या समाप्ता । १७ ।

१८ । ‘श्लोकौ चात्र भवतः—

अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्वाण्येतानि निर्दिशेत् ।

स्वे स्वे द्रव्ये तु सर्वेषां व्यक्तं लक्षणमिष्यते ॥

अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैव तु ।

क्षेत्रज्ञश्च समासेन स्वतन्त्रपरतन्त्रयोः ॥’

प्रकरणार्थमुपसंहरन् ब्रूते—‘श्लोकौ चात्र भवत’ इति । ननु, ‘सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थ’ इति प्रवृत्तौ चोक्तस्य पुनरुक्ततेति चेत्, तन्न । कुतः ?

‘गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते ।

तद्व्यक्तिव्यवसायार्थं द्विरुक्तं तन्न गृह्यते ॥’

इति न्यायात् । अत एव सूत्रकार उक्तेऽर्थे वृद्धसम्मतिमनुग्राहकत्वेन प्रमाणयति—‘श्लोकावि’ति ।

प्रथमश्लोकस्य व्याख्यायां निबन्धसंग्रहे डल्लणाचार्य्य आह—‘तत्र शब्दगुणमाकाशं मारुते प्रविष्टं शब्दस्पर्शगुणत्वान् मारुतस्य । आकाशमारुतौ तेजसि प्रविष्टौ शब्दस्पर्शरूपगुणत्वात् तेजसः । आकाशमारुत-तेजांसि तोयद्रव्ये प्रविष्टानि शब्दस्पर्शरूपरसगुणत्वात् तोयस्य । आकाशमारुततेजस्तोयानि पृथिव्यामनुप्रविष्टानि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धगुणत्वात् पृथिव्याः । एवं व्योमानिलानलजलोर्वाणां परस्परानुप्रवेशकानुप्रवेश्यत्वेनावस्थितानामन्योन्यानुप्रविष्टत्वमुक्तम्’ इति ।

व्याख्या पुनरियं हृद्यत्वेन न प्रतीयते, आकाशे वाय्वादीनामनुप्रवेशा-
भावात् पञ्चभूतानामन्योन्यानुप्रविष्टत्वं व्याहन्यत इति । अत एव ब्रूमः
पञ्चमहाभूतनिर्वृत्तये श्लोककारस्त्रिवृदानुरूप्येण पञ्चीकरणं प्रमाणयति—
'अन्योन्यानुप्रविष्टानी'ति । पञ्चीकरणप्रकारं च दर्शयता शास्त्रकारेणोक्तम्—

‘द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः ।

स्वस्वेतरद्वितीयांशै र्योजनात् पञ्च पञ्च ते ॥’

इति । पञ्चीकरणवार्तिके सुरेश्वराचार्यश्चाह—

‘पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद् द्विधा ।

एकैकं भागमादाय चतुर्द्धा विभजेत् पुनः ॥

एकैकं भागमेकस्मिन् भूते संवेशयेत् क्रमात् ।

ततश्चाकाशभूतस्य भागाः पञ्च भवन्ति हि ॥

वाय्वादिभागाश्चत्वारो वाय्वादिष्वेवमादिशेत् ।

पञ्चीकरणमेतत् स्यादित्याहुस्तत्त्ववेदिनः ॥

(८-१०) इति । अयमाशयः । आकाशादिकमेकैकं प्रथमतो द्विधा द्विधा
कृत्वा पुनरपि तं तं प्रथमं भागं चतुर्द्धा कृत्वा स्वस्मात् स्वस्मादितरेषां चतुर्णां
भूतानां यो यो द्वितीयो भागस्तेन सह प्रथमभागांशानामेकैकस्य योजना-
दाकाशवाय्वग्न्यपृथिव्यः प्रत्येकं पञ्चपञ्चात्मकं भवन्तीति । ननु, पञ्चीकृता-
नामाकाशादीनामेकैकस्याकाशवाय्वग्न्यपृथिव्य इत्येकैकरूपेण व्यपदेशः
कथमुपपद्यते ? नैष दोषः । यद्यपि सर्व्वं भूतजातं पञ्चीकृतं तथापि
वैशेष्यादाकाशादीनां तत्तत्संज्ञया निर्देशो नानुपपन्नो भवति । नास्या-
प्रामाण्यमाशङ्कनीयं त्रिवृत्करणश्रुतेः पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणार्थत्वात् ।
पुनरपीह केचित् प्रगल्भन्ते सम्प्रदायाध्वना पञ्चीकरणं स्थितमपि वस्तुवृत्तेः
साक्षाद्विसंवादित्वात् प्रामाण्यं त्वस्य भूयो न मन्तव्यमिति । युक्तिं च त
इत्थमाचक्षते यद् गगनपवनयोः पृथिव्याद्यात्मकत्वे रूपवत्त्वेन चानुषत्त्वं

तयोः प्रसज्येत, न चैवं तु प्रसज्यत इति । अत्र ब्रूमः । त्रीणि त्रिशो वर्तन्त
इति त्रिवृत् तत्करणे यथा तेजसो जलान्नात्मकत्वेऽपि स्वभावतस्तस्य
त्रिवृत्कृतस्य जलान्नविशिष्टत्वं नानुभूयते, तद्वत् पञ्चीकरणे गगनपवनयोश्च
पृथिव्याद्यात्मकत्वेऽपि स्वभावतस्तयोः पञ्चीकृतयोश्चात्तुष्टत्वं नोपलभ्यते,
उपलभ्यते तु योगिभिरेवेति ।

ननु, भगवता शङ्कराचार्य्येणैव पञ्चीकरणं सिद्धान्तितं वार्त्तिककृता
सुरेश्वराचार्य्येण च तत् प्रपञ्चितं व्याख्यातं च, कथं तर्हि सुप्राचीनतरस्य
सुश्रुतस्यापि पूर्वाचार्य्योऽयं श्लोककारः पञ्चभूतनिष्पत्तौ पञ्चीकरणं
प्रमाणयति ? नैतच्चित्रम् । औपनिषदत्रिवृत्करणस्थितेः पञ्चीकरणतत्त्वं
च श्रुतिस्वारस्यात् पुराकल्पेऽपि नाविदितमासीत्, शङ्कराचार्य्यस्तु पूर्व-
कल्पीयं श्रौतरहस्यं विस्तरतो व्याचख्या इति । तथा हि न्यायमञ्जर्यां
जयन्तभट्टे नोक्तम्—‘नन्वक्षपादात् पूर्वं कुतो वेदप्रामाण्यनिश्चय आसीत् ?
अत्यल्पमिदमुच्यते । जैमिनेः पूर्वं केन वेदार्थो व्याख्यातः ? पाणिनेः
पूर्वं केन पदानि व्युत्पादितानि ? पिङ्गलात् पूर्वं केन च्छन्दांसि
रचितानि ? आदिसर्गात् प्रभृति वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ताः । संक्षेप-
विस्तरविवक्षया तु तास्तास्तत्र तत्र कर्तृनाचक्षत’ इति । तत आकाशादि-
व्यपदेशं दर्शयन्नाह—‘स्वे स्वे द्रव्ये’ इति । स्वकीये क्रियागुणवत् समवायि-
कारणात्मके पदार्थे । ‘सर्वेषामि’त्यादि । आकाशादौ तत्तल्लक्षणं
व्यक्तमित्यभिप्रायः ।

उक्तमपि पुनस्तत् स्पष्टीकरोति—‘अष्टावि’ति । ‘अष्टौ प्रकृतयः’ इत्यत्र
साम्यरूपा प्रकृतिरेका न कस्यचिद् विकृतिरपि तु परमकारणमेव,
त्रिगुणात्मिका महदाद्याः सप्तप्रकृतिविकृतयश्चेत्यष्टौ वैशेष्यादेव तद्वादन्यायेन
सर्वाः प्रकृतय उच्यन्ते । तत्र महदादिषु महानहंकारं जनयतीति प्रकृतिः,
मूलप्रकृतेरुत्पद्यमानत्वाद् विकृतिः, अहंकार इन्द्रियाणि पञ्चतन्मात्राणि च

जनयतीति प्रकृतिः, स्वयं महत उत्पद्यमानत्वाद् विकृतिः ; पञ्चतन्मात्राणि शब्दस्पर्शरूपरसगन्धात्मकानि परिणामक्रमनियमत आकाशपवनदहनतोय-पृथिव्याख्यानि पञ्चमहाभूतानि जनयन्तीति प्रकृतयः, अहंकारादुत्पाद्यमानत्वाद् विकृतयः । विशेषपर्व व्याचष्टे—‘विकाराः षोडशे’ति । गुणानामेव षोडशको विशेषपरिणाम इत्यर्थः । अविशेषेभ्य उत्पद्यमानानां विकाराणां नास्ति कश्चित् तत्त्वान्तरपरिणाम इत्यतस्ते विशेषा उच्यन्ते । अयं निष्कर्षः । अहंकारो महत उत्पन्न इति विकृतिः, तन्मात्राणि जनयतीति प्रकृतिः ; पञ्चतन्मात्राण्यहंकारादुत्पन्नानीति पञ्चापि विकृतयः, ततश्च पञ्चमहाभूतानि जायन्त इति प्रकृतयः । अत उत्पन्नत्वादुत्पादकत्वाच्च सतेमाः प्रकृतयो विकृतयश्च । अतस्तद्व्यक्ति र्यथा—वैकृतिकादहंकारादुत्पन्नान्येकादशेन्द्रियाणि, तन्मात्रेभ्यः पञ्चमहाभूतानीति षोडशकोऽयं गणो, विकारोऽन्यत उत्पन्न इति, न च ततोऽन्यदुत्पद्यत इति न प्रकृतिरिति । एते च पदार्थाः श्रुतिष्वपि गणिता यथा कृष्णयजुर्वेदीय-गर्भोपनिषदि—‘तत्र पृथिवी धारणे, आपः पिण्डीकरणे, तेजः प्रकाशने, वायुर्व्यूहने, आकाशमवकाशदाने । पृथक् श्रोत्रे शब्दोपलब्धौ, त्वक् स्पर्शे, चक्षुषी रूपे, जिह्वा रसने, नासिका घ्राणे, उपस्थ आनन्ददाने’ इत्यादि । ‘अष्टौ प्रकृतयः षोडशविकारा’ इति । आथर्वण्यां प्रश्नोपनिषदि च ‘पृथिवी च पृथिवीमात्रा चापश्चापोमात्रा च तेजश्च तेजोमात्रा च वायुश्च वायुमात्रा चाकाशश्चाकाशमात्रा च चक्षुश्च द्रष्टव्यं च श्रोत्रं च श्रोतव्यं च घ्राणं च घ्रातव्यं च रसश्च रसयितव्यं च वाक् च वक्तव्यं च हस्तौ चादातव्यं चोपस्थश्चानन्दयितव्यं च पायुश्च विसर्जयितव्यं च पादौ च गन्तव्यं च मनश्च मन्तव्यं चेत्यादिना । एवं मैत्रेयोपनिषदादिष्वपि । सांख्यदर्शनस्य १।६।१ सूत्रीयविज्ञानभिन्नुकृते भाष्ये लिखितमस्ति—‘महतश्च कार्थ्योऽहंकारः, अहंकारस्य कार्थ्यद्वयं तन्मात्राण्युभयमिन्द्रियं च । तत्रोभयमिन्द्रियं बाह्या-

२६२

बृद्धत्रयी

भ्यन्तरभेदेनैकादशविधम् । तन्मात्राणां कार्याणि पञ्च स्थूलभूता-
 निति । 'क्षेत्रज्ञ' इति । क्षेत्रवदस्मिन् कर्मफलं निष्पाद्यत इति क्षेत्रं
 भूतेन्द्रियसंघातरूपं भोगायतनं ममाद्यभिमानेन यो जानाति वेदनेन
 विषयीकरोति स क्षेत्रज्ञः । एवं च क्षेत्रात् कृषीवलवत् क्षेत्रज्ञोऽत्यन्त-
 विलक्षण एव । 'समासेन' संक्षेपेण । 'स्वतन्त्रपरतन्त्रयोरिति' । शल्य-
 शालाक्यतन्त्रयोरिति साम्प्रदायिकाः । अस्मन्मते तु स्वतन्त्रे वैद्यागमे
 परतन्त्रे सांख्यादाविति । अष्टादशसूत्रव्याख्या समाप्ता । १८ । समाप्तश्च
 सौश्रुते शरीरस्थाने प्रथमोऽध्यायः । प्रकरणं च समाप्तम् । समाप्तं
 बृद्धसुश्रुतीयवृत्तम् । इदानीं बृद्धवाग्भटीयवृत्तमुपादीयते ।

वृद्धवाग्भटीयवृत्तम्

चत्वारो वाग्भटा आसन् । तत्रैको द्वितीयखृष्टशताब्दीयः स्मृतिनिबन्ध-
कारो वैद्यकनिघण्टुकारः सिंहगुप्तस्य पिता संग्रह-हृदयकृतः पितामहश्च ।
सोऽत्र प्रथमवाग्भटत्वेनाभिहितो भविता । अन्यो द्वितीय-तृतीयखृष्ट-
शताब्दीयः संग्रहहृदयादिवैद्यकग्रन्थप्रणेता सिंहगुप्तस्य पुत्रः प्रथमवाग्भटस्य
पौत्रश्च । सोऽत्र द्वितीयवाग्भटत्वेनाभिधायिष्यते । रूढोऽपि वृद्धवाग्भट-
शब्द एतस्याष्टाङ्गसंग्रहग्रन्थे बहव एनमपि वृद्धवाग्भटमाहुः । वाहडी
वाहटी वाभटश्चेत्यस्य नामान्तराणि भवन्ति । शास्त्रदर्पणनिघण्टु-वैद्यक-
संहिताऽपरपर्यायवाभटसंहिता-वाभटव्याकरणादिप्रणेता वाभटस्तु कश्चिदन्य
एव । स एकादश-द्वादशखृष्टशताब्दीय आसीत् । तार्त्तीयो वाग्भटो
द्वादशखृष्टशताब्द्यां गुर्जराधिपते जयसिंहस्य मन्त्रित्वमकार्षीत् । स नेमि-
निर्वाणमहाकाव्यं वाग्भटालंकारं च प्रणिनाय । वाहड इत्यस्यापि
नामान्तरमेव । साहित्यादौ तस्य ज्ञानातिशयेऽपि स आयुर्वेदज्ञो नासीत् ।
त्रयोदश-चतुर्दशखृष्टशताब्दीयस्तुरीयो वाग्भट आलंकारिकत्वेन वैद्या-
गमिकत्वेन च प्रसिद्धः । अलंकारशास्त्रे तस्य काव्यानुशासनं नितरा-
मुत्तमो ग्रन्थः । वैद्यकशास्त्रे तस्य हृदयटिप्पणादिग्रन्थाः सुप्रसिद्धा
एव । अन्तिमवाग्भटद्वयं नैतत्प्रबन्धविषयकं भवति । इदानीं प्रागुक्त-
वाग्भटयोर्वृत्तान्तावुपवर्ण्येते ।

सिन्धुदेशजो द्वितीयोवाग्भट आयुर्वेदे ज्ञानातिशयात् सिन्धुदेशीय-
चक्रकमुनिनाम्ना ख्यात आसीत् । वाभटो वाभटगुप्तो वाहटो वाहडश्चेत्यस्य
नामान्तराण्युक्तान्येव । केचिद् वाग्भटनाम्न उच्चारणशैथिल्याद् गकारं
स्थगयन्तो वाभट इत्याहुः । सिंहगुप्तस्य तनयत्वात् स वाभटगुप्त इत्युक्तः ।

२६४

बृद्धत्रयी

प्राकृतभाषादौ वाहट्वाहडौ संस्कृतभाषायां वाग्भटशब्दस्यापभ्रंशत्वेन गृहीतौ । अनेकेषां मते मुनिरिति ख्यातिस्य सज्जाता । एकेषां मते तु स राजर्षिपदभाग्यासीदिति ।

अयं पितुः सिंहगुप्तात् समजनि । अष्टाङ्गसंग्रहस्थवाजीकरणविधेरुत्तर-
स्थानादस्य वंशविवरणमुपलभ्यते । तत्र लिखितमस्ति—

‘भिषग् वरी वाग्भट इत्यभून्मे, पितामहो नामधरोऽस्मि यस्य ।

सुतोऽभवत् तस्य च सिंहगुप्तस्तस्याप्यहं सिन्धुषु जातजन्मा ॥’

इति । (६) ।

एतस्मादवगम्यते यदयं वाग्भटस्य पौत्रः सिंहगुप्तस्य पुत्रश्चेति । नाम-
विभ्रमपरिहारार्थं सिंहगुप्तजनकं प्रथमवाग्भट इति, सिंहगुप्ततनयं द्वितीय-
वाग्भट (Vagbhata II) इति च ब्रूमः । इदानीमनयो वृत्तान्तः
प्रदीयते ।

प्रथमो वाग्भटः सिन्धुदेशजातो वैद्यागमिकः स्मार्तः शाब्दिकः सद्-
ब्राह्मणश्चासीत् । आयुर्वेदशास्त्रे तस्य वैद्यकनिघण्टुरेक उपादेयः प्रकरण-
ग्रन्थः । एतज्जातीयकग्रन्थसम्बन्धे चोक्तम्—

‘शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यन्तरे स्थितम् ।

आहुः प्रकरणं नाम ग्रन्थभेदं विपश्चितः ॥’ इति ।

तत्र स दृष्टिविशेषमाश्रित्य वैद्यशास्त्रं दशधा विभेजे—द्रव्याभिधानं रग्-
विनिश्चयः कायसौख्यसम्पादनं शल्यविद्या भूतनिग्रहो विषप्रतीकारो बालोप-
चारो रसायनं शालाक्यतन्त्रं वृष्यं चेति । माधवकरस्य निदानापरपर्याय-
रोगविनिश्चयो वैद्यकनिघण्टो रग्विनिश्चयादेरधमर्ण इत्युच्यते । एतदुक्ते-
रविश्वास्यता तु न प्रसज्यते । तथा हि निदाने ग्रन्थकृता स्वयमेवोक्तम्—

बृद्धवाग् भटीयवृत्तम्

२६५

‘नानामुनीनां वचनैरिदानीं

समासतः सद्भिषजां नियोगात् ।

सोपद्रवारिष्टनिदानलिङ्गो

निवध्यते रोगविनिश्चयोऽयम् ॥’ (२) इति ।

वैद्यकनिघण्टुर्नास्मामि दृष्टः । किन्तु प्रथमवाग् भटपौत्रद्वितीयवाग् भटस्य
अष्टाङ्गहृदयसंहिताया बहवः श्लोका माधवनिदाने समुद्धृता दृश्यन्ते । तत्र
केचित् परकीयश्लोकाः केचित्तु स्वकीयपरकीया एव । मुखरोगनिदाने
परकीयश्लोका यथा—‘घृष्टेषु दन्तमासेषु संरम्भो जायते महान्’ (१८)
इत्येवमाद्याः । अष्टाङ्गहृदयसंहिताया उत्तरस्थानीय एकविंशाध्याये मुख-
रोगविज्ञानमधिकृत्य द्वितीयवाग् भटोऽप्याह—‘घृष्टेषु दन्तमासेष्वित्यादि
(२८-२९) । पुनरपि बालरोगनिदाने परकीयाः श्लोका यथा—

‘तत्र विद्याद् रुजं मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् ।...

कोष्ठे विबन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकूजनैः ॥’ (५-६)

इत्येवमाद्याः । अष्टाङ्गहृदयसंहिताया उत्तरतन्त्रस्य द्वितीयाध्याये पठ्यन्ते—
‘तत्रे’त्यादि । (७) । स्वकीयपरकीयश्लोको बालरोगनिदाने यथा—

‘शिशोस्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद् रुजम् ।

स यं स्पृशेद् भृशं देशं यत्र च स्पर्शनात्तमः ॥’ (४-५)

इत्येवमादिः । अष्टाङ्गहृदयसंहिताया उत्तरतन्त्रस्य द्वितीयाध्याये वाग् भट
आह—

‘शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाल्लक्षयेद् रुजम् ।

सोऽयं स्पृशेद् भृशं देशं यत्र च स्पर्शनात्तमः ॥’ (५-६) इति ।

अत्र माधवकरस्य सविधे हृदयश्लोकानामुत्कर्षदर्शनादुपपद्यते यद्
माधवेनैव हृदयश्लोका गृहीता न तु वाग् भटेन माधवनिदानश्लोका
इति ।

२६६

वृद्धत्रयी

वैद्यनिघण्टोः शास्त्रविभागमननुसृत्य प्रथमवाग्भटपौत्रद्वितीयवाग्भटेन
त्वष्टाङ्गसंग्रहे ब्रह्मसंहितोक्तमतेनाष्टाङ्गक आयुर्वेद उक्तः—

कायबालग्रहोर्द्ध्वाङ्गशल्यदंष्ट्राजरावृषैः ।

गतमष्टाङ्गतां पुण्यं नुनुधे यं पितामहः ॥

(सूत्र १।८) इति । तत्र कायशब्देन ब्रह्मोक्तं कायचिकित्सातन्त्रमुच्यते ।
बालशब्देन तदुक्तं कौमारभृत्यतन्त्रं लक्ष्यते । बालाः कुमाराः । ग्रहशब्देन
ब्रह्मकथितं भूतविद्यातन्त्रं गृह्यते । अष्टौ ग्रहा 'देवासुरगन्धर्व्वयक्षरक्षः-
पितृनागपिशाचा' इति । ऊर्ध्वाङ्गशब्देन ब्रह्मोक्तं शालाक्यतन्त्रमुच्यते ।
तच्च तन्त्रं जत्रुदेशगतानां रोगाणामुपशमार्थमुपदिश्यते । स्कन्धसन्धेरूर्द्ध्वभाग
ऊर्द्धजत्रु जत्रु वा । शल्यशब्देन ब्रह्मोक्तं शल्यतन्त्रं लक्षितम् । शल्यतन्त्रं
शल्यहरणप्रधानतन्त्रमिति यावत् । दंष्ट्राशब्देन ब्रह्मोक्तमगदतन्त्रं गृह्यते ।
जराशब्देन तदुक्तं रसायनतन्त्रमुच्यते । निदाने रसायनलक्षणमुक्तम् —

‘यज्जराव्याधिविध्वंसि वयःस्तम्भकरं तथा ।

चक्षुष्यं बृंहणं वृष्यं भेषजं तद् रसायनम् ॥’

फलं च तत्रैवोक्तम्—

‘दीर्घमायुः स्मृतिं मेधामारोग्यं तरुणं वयः ।

देहेन्द्रियबलं कान्तिं नरो विन्देद् रसायनात् ॥’ इति ।

वृषशब्देन ब्रह्मोक्तं वाजीकरणतन्त्रं लक्ष्यते । वृषं वृष्यं शुक्रवर्द्धनमिति-
यावत् ।

प्रथमवाग्भटस्य स्मृतिसंग्रहोऽल्पीयसैव कालेन प्रसिद्धिं नितरामाप ।
अपरार्कयाज्ञवल्कीयधर्मनिबन्धे नामग्राहं तस्य वचनानि प्रामाणिकत्वेन
बहुश उद्धृतान्यासन् । ग्रन्थश्चायं नेदानीमुपलभ्यते ।

मन्ये—द्वितीयखण्डशताव्या अभ्यन्तरवर्त्तिनि कुत्रचित् समये प्रथम-
वाग्भट आविर्बभूवेति । तेन खनाम्ना व्याकरणमेकं प्रणीतम् । स च

ग्रन्थो वैयाकरणैरादरातिशयेन परिगृहीत आसीदित्यवंगम्यते । तन्मते 'कर्मणि द्वीपिनं हन्ती'त्यादौ 'क्रियाथोपपदस्य कर्मणि स्थानिन' इति चतुर्थीनिषेधार्थं हन्तेः कर्मणा सोपष्टम्भं संयुक्ते निमित्ते सप्तमी व्याख्येया । चूर्णिक्कदभागुरी अनुसृत्यैव वाग्भट एवमुक्तवान् । तदेव षष्ठखृष्ट-शताब्दीयायां महाभाष्यदीपिकायां भर्तृहरिणा श्लोकितम्—

‘हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम् ।

चतुर्थीवाधिकाभाहुश्चूर्णिभागुरिवाग्भटाः ॥’ * इति ।

चूर्णिः सूत्रवार्तिकभाष्यमिति दुर्गवृत्तिः (उण् ३।१८६) । चूर्णि-रित्यनेन पतञ्जलि लङ्घितः ।

अत्र चूर्णिभागुरिभ्यां सुप्राचीनाभ्यां मुनिभ्यां वाग्भटस्यापि नाम-कीर्तनादुपपद्यते यदसौ भर्तृहरितो बहुप्राचीन एवेति । यत ईषत् प्राक्कालिकस्य समकालिकस्य वा ग्रन्थकृतो वचनप्रामाण्यमुपन्यसितुं कस्यापि श्रद्धा नोत्पद्यते । एवं च तस्य द्वितीयखृष्टशताब्दीयत्वं नानुपपन्नमेव । अस्माकं मतमेतद् द्रढयितुं प्रमाणान्तराणि द्वितीयवाग्भटस्य समय-निरूपणावसरे विस्तरतो दर्शयिष्यामः । आपातत एतावद् ब्रूमो यत् प्रथमवाग्भटस्य पुत्रपौत्रयोः सिंहगुप्त-द्वितीयवाग्भटयोः स्थितिकालो द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्द्यन्तराल एवासीदिति ।

अष्टाङ्गसंग्रहस्य वाजीकरणविधेरुत्तरस्थानादवगम्यते यद् द्वितीयो वाग्भटो गुरोरवलोकितान् पितुः सिंहगुप्ताच्च शिद्धान् लेभे । तत्र लिखित-मस्ति—

* शब्दशक्तिप्रकाशिकायां कारकप्रकरणान्ते जगदीशेन लिखितम्—

‘हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम्...चूर्णिभागुरिवाग्भटा’ इति भर्तृहरिस्मरणात् इति ।

२६८

वृद्धत्रयी

‘समधिगम्य गुरोरवलोकिताद्

गुरुतराच्च पितुः प्रतिभां मया ।

सुबहुभेषजशास्त्रविलोचनात्

सुविहितोऽङ्गविभागविनिर्णयः ॥’ इति । (६) ।

अस्त्येवं प्रसिद्धिं र्यदयं गुरुवलोकितो बौद्ध आसीदिति । श्लोकेऽस्मिन् पितु वैदुष्य उद्घोषितेऽपि वैद्यागमे तस्य काचिदपि कृतिर्नास्माभिरुपलभ्यते । एकादशखट्वृशतान्द्यां गदनिग्रहे खदिरवटिकाया उपकल्पनमधिकृत्य शाङ्ग-देवस्य पित्रा सोढलवैद्येन तु लिखितम्—‘नाम्ना खदिरवटिका कथितेयं सिंहगुप्तेन.....’ इति । एतस्मादनुमीयते यदस्य कश्चिद् वैद्यकग्रन्थ आसीदिति । अधुना तु कदा तस्य विलोपो जात इत्यपि वक्तुं न शक्यते ।

केषांचिद् मते बौद्धगुरुसमीपतो विद्यालाभाद् वाग्भटोऽपि बौद्धभावा-पन्नः प्रच्छन्नबौद्धो वासीत् । तथा हि संग्रहस्य सूत्रस्थानारम्भे सुगतस्मरण-पुरःसरं तन्त्रमारिप्सु ग्रन्थकारो मङ्गलमाचरति—

‘रागादिरोगाः सहजाः समूला

येनाशु सर्वे जगतोऽप्यपास्ताः ।

तमेकवैद्यं शिरसा नमामि

वैद्यागमज्ञांश्च पितामहादीन् ॥’ इति ।

न केवलं संग्रहे, परं तु हृदयप्रारम्भेऽपि नमस्कारः पराभवति प्रत्यूहरा-जिमिति संस्मृत्य कल्याणाशंसी ग्रन्थकारः सौगताचारबोधिततया देवं तथागतं भूयिष्ठमुपश्लोकयति—

‘रागादिरोगान् सततानुषक्ता-

नशेषकायप्रसृतानशेषान् ।

औत्सुक्यमोहारतिदाञ् जघान

योऽपूर्ववैद्याय नमोऽस्तु तस्मै ॥’ इति ।

अस्मन्मते पुन द्वितीयवाग्भटोऽपि पितृपैतामहमार्गानुसारी परमो हिन्दु-
रासीत्* । तेन हि ग्रन्थनिर्माणे प्रत्यूहनिवारणाय तथा ज्ञानोत्कर्ष-
लाभाय च 'ज्ञानं तु शङ्करादिच्छेदितं स्मृतेः शङ्करापरनामकरुद्रसपर्यायै
श्लोकद्वयं रचितं न तु बुद्धसपर्याया एव । ननु, विघ्नहारिणं गणपतिं
विहाय कथं शङ्करो नमस्कियते ? गणपतेरपि पूज्यतया तत्पितुः सपर्याय
नानुपपन्ना भवतीति ।

इदानीमष्टाङ्गसंग्रहस्य श्लोको व्याख्यायते । सहजा रागादिरोगाः
समूला अप्राप्ता येन तं नमामीति सम्बन्धः । रागादिरोगा इत्यादि ।
सुखे तत्साधने वा यो गर्हः स रागः । आदिशब्देन त्वविद्यादय उपात्ताः ।
अविद्याऽस्मितारागद्वेषाभिनिवेशाः पञ्च क्लेशा विपर्ययकार्यतया तन्वान्तरे
देहमनसी रुजन्तीति रोगत्वेन परिभाषिताः । ननु, स्वशास्त्रसंज्ञां विहाय पर-
शास्त्रसंज्ञाग्रहणमन्याय्यमिति चेत् ? नैव दोषः । योगशास्त्रवेदान्तशास्त्रे अपि
वैद्यागमबाह्ये भवतः, ततस्तु चरकसुश्रुताभ्यां योगोपसर्जनीभूतब्रह्मनिर्व्वर्ण-
पञ्चीकरणादिविषयाः परिगृहीता इति । सहजाताः प्राकृता इत्यर्थः । 'सहजः
प्रकृतावपीत्युक्तेः । समूला निरस्ताः समूलघातं दूरीकृताः । आजन्म ये
रागादिरोगाः शरीरिणं संप्राप्तास्ते मूलहरं निरस्ता इति निष्कर्षः । एकवै-
द्यमिति । एकः श्रेष्ठो वैद्यो भिषग् एकवैद्यो भिषक्तमो रुद्र इति यावत् ।

* हिन्दुरित्ययं नापशब्दो भवति । तथाहि मेस्तन्त्रे भगवता तस्य
शास्त्रीया व्युत्पत्तिर्दशिता—'हीनं च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये'
इति । तथा च शिष्टप्रयोगः—

“यवनैरवनिः क्रान्ता हिन्दवो विन्ध्यमाविशन् ।

वलिना वेदमार्गोऽयं कलिना कवलीकृतः ॥” इति ।

‘एकः संख्यान्तरे श्रेष्ठ’ इति कोषोक्तेः । यद्वा—एकः प्रथमो वैद्यो भिषग्-
 एकवैद्यो रुद्र इति यावत् । उक्तं च कोषे—‘एकोऽल्पान्यप्रधानेषु प्रथमे
 केवल’ इति । ‘मा त्वा रुद्र’ (ऋग्वेद २।३३।४) इत्यादि-
 मन्त्रभाष्ये सायणाचार्य्येणोक्तम्—“हे रुद्र, त्वां भिषजां चिकित्साभिज्ञानां
 मध्ये भिषक्तममतिशयेन भैषज्यस्य कर्त्तारं शृणोमि । ‘प्रथमो दैव्यो
 भिषगि’ति च मन्त्रान्तरेऽप्युक्तम् (शुक्लयजुर्वेद १६।५, तै० सं ४।५।१)” इति ।
 अस्मन्मते हि संग्रहश्लोके य एकवैद्यः स ऋग्वेदे भिषक्तम इति तैत्तिरीय-
 संहितायां प्रथम इति चोच्यते । अयमाशयः । प्रजापतिदत्तादिभिरपि
 दुरुच्छेदान् सर्व्वतो व्याप्तान् सोपाधीन् रागादिरोगान् यः स्मरहरत्वेन
 मूलहरं जघान स एकवैद्यः प्रथमो भिषक्तमो रुद्रस्तं नमामी’ति । किं च,
 नमामि पितामहादींश्च । पितामहो ब्रह्मा । आदिपदेन दत्तप्रजापतिदत्त-
 देवेन्द्रादयो गृह्यन्ते ; नमिरयं पूजार्थं सकर्मकः । अवनतिमात्रवाचकत्वे
 त्वकर्मको यथा नमन्ति फलिनो वृद्धा इति ।

इदानीमष्टाङ्गहृदयसंहितायाः श्लोको व्याख्यायते । रागादिरोगानिति ।
 रागादिरोगाः पूर्वं व्याख्याताः । ‘सततानुषक्तानि’त्यादि । जन्मनः
 प्रभृति शरीरिणः संगतान् । ‘औत्सुक्यमोहारतिदानि’ति । मोहः
 कार्य्यानिभित्तत्वमिति सर्वाङ्गसुन्दरेऽरुणदत्तः । पद्मपुराणीयक्रियायोगसारे
 तु स्मर्य्यते—

‘मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम् ।

एतदन्यद् ममत्वं यत् स मोह इति कीर्त्तितः ॥’ इति ।

अरतिरनवस्थितिः स्थानासनादिष्वित्यरुणदत्तः । अरतिरुद्वेग इत्युज्ज्वलदत्तः ।
 अरतिरनवस्थितचित्तत्वमिति रक्षितः । अन्ये पुनः स्वाभीष्टवस्त्वलाभेन चेतसो
 याऽनवस्थितिः साऽरतिरिति । औत्सुक्यमोहारती र्ददति ये तानित्यर्थः ।

वृद्धवाग्भटीयवृत्तम्

२७१

अपूर्ववैद्यायेति । अपूर्ववैद्य एकवैद्यो यः पूर्वं व्याख्यातः । नमोऽस्तु तस्मा इति । नमःशब्दस्य नमस्कारार्थकत्वेऽपि तदयोगे 'नमः स्वस्ती'-त्यादिना चतुर्थ्येव भवति । ननु, कथं नारायणं नमस्कृत्येत्यत्र चतुर्थी न भवति ? उपपदविभक्तेः कारकविभक्तिर्बलीयसी'ति न्यायात् । उक्तं च—

‘नमोयोगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्मता बुधैः ।

करोत्यर्थविदक्षायां द्वितीया तत्र निश्चला ॥’ इति ।

कैयटेनापि तात्पर्यत उक्तम्—क्रियाकारकयोः सम्बन्धोऽन्तरङ्गः, उपपदार्थेन तु यत्किञ्चित्क्रियाकारकभावमूलकः सम्बन्ध इति तन्निमित्ता विभक्तिर्बहिरङ्गे'ति । कथं तर्हि नारायणाय नमस्कुर्म इति ? 'क्रियार्थोपपदस्य कर्मणि स्थानिनः' (२।३।१४) इत्यूह्यस्य तुमुनः कर्मणि चतुर्थी न तु नमोयोग एव । नारायणमनुकूलयितुमित्यर्थः ।

अत उभयग्रन्थयोर्मङ्गलाचरणश्लोकाभ्यां वाग्भटस्य बौद्धभावापन्नत्वं नावगम्यते । ग्रन्थकारोऽयं यदि प्रच्छन्नबौद्धोऽभविष्यत् तर्हि प्रयोजनादिकथनानन्तरं शास्त्रस्यागमशुद्धिप्रतिपादनाय गौरवोत्पादनाय च ब्रह्मादिदेवान् सोमान्नेयादिमुनींश्च नास्मरिष्यत् । शास्त्रोत्पत्तिमधिकृत्य संग्रहे तेनोक्तम्—

‘आयुर्वेदामृतं सार्वं ब्रह्मा बुद्ध्वा सनातनम् ।

ददौ दक्षाय, सोऽश्विभ्यां, तौ शतक्रतवे ततः ॥

धर्मार्थकाममोक्षाणां विघ्नकारिभिरामयैः ।

नरेषु पीड्यमानेषु पुरस्कृत्य पुनर्व्वसुम् ॥

धन्वन्तरिभरद्वाजनिमिकाश्यपकश्यपाः ।

महर्षयो महात्मानस्तथाऽऽलम्बायनादयः ॥

शतक्रतुमुपाजग्मुः शरण्यममरेश्वरम् ।

तान् दृष्ट्वैव सहस्राक्षो निजगाद यथागमम् ॥’ इति ।

२७२

वृद्धत्रयी

हृदयेऽपि स आह—

‘ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽत्रिपुत्रादिकान् मुनीन् ॥’ इति ।

असौ मुनि वैद्यकग्रन्थांश्चतुरः प्रणीतवान्—अष्टाङ्गसंग्रहोऽष्टाङ्गसंग्रह-
संहिता—ऽष्टाङ्गहृदयसंहिता रसरत्नसमुच्चयश्चेति । एते पुनर्वाग्भट-
प्रणीतत्वात् संचेपेण प्रातिखिकसंज्ञया वृद्धवाग्भटो लघुवाग्भटो रस-
वाग्भटश्चेति यथाक्रममुच्यन्ते । संग्रह-संग्रहसंहिता-हृदयसंहितासु संग्रहस्य
गरिष्ठत्वाद् वरिष्ठत्वाच्च तस्य वृद्धवाग्भट इत्यभिधानं भवति । अष्टाङ्ग-
संग्रहसंहिताया अष्टाङ्गहृदयसंहितायाश्च सर्व्वे विषया इह विस्तरत
उपदिष्टा इति प्रामाणिकाः । एष द्वादशसाहस्री ग्रन्थ इति प्रसिद्धिरस्ति ।
चक्रपाणिविजयरक्षितश्रीकण्ठडल्लणाचार्याः शिवदासादयश्चाष्टाङ्गसंग्रहं
वृद्धवाग्भट इत्याहुः । वृद्धवाग्भटोऽष्टाङ्गसंग्रहकार उपलक्षणतया तु
तत्प्रणीतोऽष्टाङ्गसंग्रहो ‘गृह्यते, यथा ‘चरके पतञ्जलिरित्युक्तावुपलक्षणतया
तत्प्रणीतसंहितायां पतञ्जलिरिति बोधः । षट्पञ्चशदधिकषोडशशततम-
खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामसौ ग्रन्थो वृद्धवाग्भट इति नाम्ना समुल्लिखितो
वर्त्तते ।

अष्टाङ्गसंग्रहसंहितेति मध्यवाग्भटस्यैव नामान्तरं भवति । अष्टाङ्ग-
संग्रहमपेक्ष्य लघीयस्त्वादष्टाङ्गहृदयसंहितामपेक्ष्य गरीयस्त्वादष्टाङ्गसंहिता
मध्यवाग्भट इत्युच्यते । मध्यसंहितेत्यस्य नामान्तरं भवति । चक्र-
संग्रहस्य रत्नप्रभानाम्न्यां टीकायां निश्चलकरेणोक्तम्—‘वाभटगुप्तेन मध्य-
संहितायामन्यथैव चिकित्सा प्रतिपादितेति । एतस्मादस्य वाभटगुप्त
इत्यभिधानमुपलभ्यते । पुनरपि तत्रैव स आह—‘वाभटमुने मध्यसंहिताया-
मपि तद्वाक्यं स्मर्त्तव्यमिति, ‘यदुक्तं सिंहगुप्तपुत्रेण राजर्षिणा वाभटेन
स्वसंहितायां लक्षणं शीतादीनामिति च । इतो हि तस्य मुनित्वेन

बृद्धवाग्भट्टीयवृत्तम्

२७३

राजर्षित्वेन च ख्यातिरवगम्यते । तत्त्वबोधनाभ्यामष्टाङ्गहृदयटीकायां
षोडशशताब्दीयेन शिवदासेनापि नामग्राहं मध्यवाग्भट्टस्य वच
उद्ध्रियते । मध्यसंहिताग्रन्थो दशसाहस्रीति श्रूयते । इदानीमस्य विलोपः
सञ्जातः ।

लघुवाग्भट्टः स्वल्पवाग्भट्टः सूक्ष्मवाग्भट्टश्चेलष्टाङ्गहृदयसंहिताया
नामान्तराख्येव । अष्टाङ्गसंग्रहमष्टाङ्गसंग्रहसंहितां चापेक्ष्य स्वल्पत्वात्
सूक्ष्मत्वाच्चाष्टाङ्गहृदयसंहिता लघुवाग्भट्ट इत्युच्यते, स चाष्टसाहस्रीति
श्रूयते । रत्नप्रभायां निश्चलेनासौ ग्रन्थः सूक्ष्मसंहितेति नाम्ना समुल्लिखितः ।
षट्पञ्चाशदधिकषोडशशततमखृष्टवर्षीयकवीन्द्रसूच्यामष्टाङ्गहृदयसंहिता लघु-
वाग्भट्ट इति नाम्ना लिखितो वर्त्तते । अष्टाङ्गसंग्रहस्य बहवो विषया
अत्र संहितेण वैशद्येन चोपदिश्यन्ते । ननु, ग्रन्थनाम्नि हृदयशब्दयोजने
किमर्थिका ग्रन्थकर्तुरेषा प्रवृत्तिः ? उच्यते । अस्माकं हृदयं यथा दशभि
मूलशिराभिः कृत्स्नं शरीरं व्याप्य तिष्ठति, तथैवेषा संहिता षड्भिः
सूत्रशरीरनिदानचिकित्साकल्पोत्तरस्थानैः सकलमष्टाङ्गायुर्वेदं व्याप्य
स्थितेति ।

अष्टाङ्गहृदयसंहितायां रसरत्नसमुच्चये च द्वितीयवाग्भट्टस्य कर्तृत्व-
मधिकृत्य प्राज्ञिकानां वैमत्यं दृश्यते । वयं तु तत्सर्वं प्रसङ्गत उपरिष्ठा-
दालोचयिष्यामः ।

लोकहिताय शास्त्रं प्रणीयते, लोकश्च शास्त्रे प्रवर्त्तमानः प्रयोजनादिक-
मनुसन्धते । तदुक्तम्—

‘सर्वस्यैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित् ।

यावत् प्रयोजनं नोक्तं तावत्तत् केन गृह्यताम् ॥’ इति ।

‘सिद्धार्थं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्त्तते ।

शास्त्रादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥’ इति च ।

२७४

बृद्धत्रयी

एवंविधशिष्टाचारपालनाय संग्रहस्य सूत्रस्थानारम्भे मङ्गलविधानानन्तरं
श्रोतृन् प्रोत्साहयितुं ग्रन्थकार आह—

‘आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥’ इति ।

अस्य टीकायां लिखितमस्ति—‘अनेन सम्बन्धादीन्यप्युक्तानि भवन्ति ।
अत्रोपायोपेयभावलक्षणः सम्बन्धः ; अस्य तन्त्रस्यायुर्वेदोपदेशत्वादुपायत्वम्,
तत्साध्यत्वादायुष उपेयत्वम् ; अभिधेयमायुर्वेदः, प्रयोजनमायुर्धर्मार्थ-
सुखानि चेति ।’ इति (शशिलेखा) ।

हृदयस्यापि सूत्रस्थानारम्भे प्रयोजनसम्बन्धौ वक्तुं ग्रन्थकृता स्वकीयः
संग्रहस्यैव श्लोक उपन्यस्यते—

‘आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् ।

आयुर्वेदोपदेशेषु विधेयः परमादरः ॥’ इति ।

अत्र ‘सर्वाङ्गसुन्दर’टीकाकृदरुणदत्त आह—‘आयुर्वेदयति ज्ञापयति
प्रकृतिज्ञानरसायनदूतारिष्टाद्युपदेशादित्यायुर्वेदः । तस्योपदेशा आयुर्वेदोप-
देशाः । उपदिश्यन्त आयुर्वेदार्था उपपत्तिभिरित्युपदेशा आयुर्वेदतन्त्राणि ।
तेषु परमादर उत्कृष्टो यत्नो विधेयः कार्य्यः ।...आयुः कामयमानेन जीवित-
मभिलषता । किम्भूतमायुः ? धर्मार्थसुखसाधनम् । ध्रियते लोकेऽनेनेति
धर्मः । अर्थ्यते याच्यत इत्यर्थः । सुखं द्विविधं तादात्विकमात्यन्तिकं चेति ।
तादात्विकं कियत्कालान्तरस्थायित्वात् सुखावभासं न परमार्थतः सुखम् ।
तथा चोक्तम्—‘तदात्वसुखसंज्ञेषु भावेष्वाज्ञोऽनुरज्यत इति ।...आत्यन्तिकं
सुखं मोक्षारुखं यत्र न दुःखानां श्लेषः । तेषां साधनमुपायो धर्मार्थ-
सुखसाधनमिति ।’

दाक्षिणात्यैरष्टाङ्गसंग्रहो नितरामाद्रियते । त आहुः—

‘अष्टाङ्गसंग्रहे ज्ञाते वृथा प्राक्तन्त्रयोः श्रमः ।

अष्टाङ्गसंग्रहेऽज्ञाते वृथा प्राक्तन्त्रयोः श्रमः ॥’ इति ।

स्मारयत्यसौ श्लोकः श्लोकान्तराणि—

‘अनधीते महाभाष्ये व्यर्था स्यात् पदमञ्जरी ।

अधीतेऽपि महाभाष्ये व्यर्था सा पदमञ्जरी ॥’ इति ।

कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्यपरिभ्रमः ।

कौमुदी यद्यकण्ठस्था वृथा भाष्यपरिभ्रमः ॥

प्रतारणासमर्थस्य विद्यया किं प्रयोजनम् ।

प्रतारणासमर्थस्य विद्यया किं प्रयोजनम् ॥ इति ।

आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं

नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् ।

अन्तर्बहि र्यदि हरिस्तपसा ततः किं

नान्तर्बहि र्यदि हरिस्तपसा ततः किम् ॥

(नारदपञ्चरात्रम्) इति च ।

समरूपः श्लोक आस्ताम् । अष्टाङ्गसंग्रहस्यैको निघण्टु-(concordance) स्तैलङ्गभाषायामस्ति । दशमैकादशखट्वृशताब्द्योरभ्यन्तरवर्त्तिनि कुतश्चित् समये संग्रहस्य शशिलेखानामटीकाग्रन्थ इन्दुपण्डितेन प्रणीत इदानीमपि प्रचरति । शशिलेखायाः प्राक्तना बहव ढीकाग्रन्था आसन्नित्यनुमीयते । तदुक्तमिन्दुपण्डितेन—

‘दुर्व्याख्याविषसुप्तस्य बाहटस्यास्मदुक्तयः ।

सन्तु संवित्तिदायिन्यः...इति’ (सूत्रस्थानम्—१) इति ।

त्रयोदशखट्वृशताब्द्यामरुणदत्तेन संग्रहस्यान्यैका टीका व्यरचि । गोण्डाल-प्रदेशीयमहाराजाधिराजपदभाजा M. D., L. L. D., K. C. T. E., F. R. C. P. E.-प्रभृतिलाञ्छनभूषितेन भगवत्सिजीठाकुरसाहेब-

महोदयेन तत्प्रणीते 'A Short History of Aryan Medical Science' नामकग्रन्थे लिखितम्—“He (Vagbhata) wrote another work called Ashtanga Samgraha on which Pandit Arunadatta wrote a commentary” (p. 34). अस्य तात्पर्यम्—(अष्टाङ्गहृदयग्रन्थः) एको ग्रन्थः संग्रहनाम्ना वाग्भटेन प्रणीतः ; अरुणदत्तन तस्यापि टीकैका विरचिता इति । किन्तु शशिलेखाया औत्कष्यात् तत्परवर्तिनी टीका विलोपमाप्ता । सम्प्रति पुण्यपत्तनाद् वैद्यपण्डितश्रीरामचन्द्रकिञ्जवडेकरमहोदयेन शशिलेखा-संबलितसंग्रहः सटिप्पणं मुद्रितः प्रकाशितश्च । महतः कालात् पूर्वं वाग्भटीयमध्यसंहिताया विलोपः सञ्जातः । अस्यास्तु टीका काचिदासीद्वा न वेति नास्माभिर्वक्तुं शक्यते ।

अष्टाङ्गहृदयसंहिताया अनेका व्याख्याः प्रणीताः । तासां काश्चन विलोपमापुः काश्चन त्विदानीमपि विलसन्ति । तद् यथा—

(१) नवमखृष्टशताब्दीतः प्रागपि हिमदत्तापरनाम्ना सर्व्वहितमित्र-दत्तेन हृदयस्य टीकैका प्रणीता । नवमदशमखृष्टशताब्दीयेन जेजटेन टीकैका प्रसङ्गत उल्लिखिता । इदानीं तु तस्या अत्यन्तविलोपः सञ्जातः । चरकटीकाऽपि हिमदत्तन प्रणीता ।

(२) दशमैकादशखृष्टशताब्द्योरिन्दुपण्डितेन हृदयटीकैका रचितेत्यनु-मीयते । यतः शशिलेखायामिन्दुना लिखितम्—“शास्त्रकृतश्चैतदेवाभि-मतम् । येन हृदये पठति—‘तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते’ इति (हृदयनिदानम् १।५) । एवं च स्थिते ‘सपूर्वरूपाः कफपित्तमेहाः’ इति (हृदये निदानस्थानम् १०।४१) यदा हृदयग्रन्थे व्याख्यायते तत्रैव चोदयिष्यामः ।’ इति (संग्रह नि० १।१३) । एतस्मात् सर्व्वस्मात् प्रतीयते यदिन्दुनाऽपि हृदयटीका प्रणीतेति ।

(३) दशमैकादशखृष्टशताब्दीयचन्द्रनन्दनेन हृदयस्यैकः कोषः (concordance) पदार्थचन्द्रिकानाम्नी टीका च प्रणीतौ । अस्याः पदार्थचन्द्रिकाया एका टिप्पणी त्रयोदशचतुर्दशखृष्टशताब्दीयेन नेमितनयेन चतुर्थवाग्भटेन विरचिता ।

(४) एकादशखृष्टशताब्दीय ईश्वरसेनो हृदयस्य टीकामेकां प्रणिनाय । अधुना तु सा टीका नास्माभिरधिगम्यते । चरकटीकाऽप्यनेन प्रणीता । इदानीं सापि टीका नोपलभ्यते । त्रयोदशखृष्टशताब्दीयेन विजयरक्षितेन मधुकोषे चरकटीकाया वचनमुद्धृतम् । एतस्मादुपपद्यते यदसौ टीकाकार-स्त्रयोदशखृष्टशताब्दीतः पूर्ववर्त्येवेति ।

(५) द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्द्योररुणदत्तेन हृदयस्य 'सर्वाङ्गसुन्दर'नाम्नी टीका प्रणीता । अरुणटीकाया औत्कर्ष्यादिन्दुटीकाया अत्यन्तविलोपः सञ्जातः । तथा विलोपश्च नासम्भवः । यतः सकलवैद्यसम्प्रदाये हृदयस्य 'सर्वाङ्गसुन्दर'व्याख्या नितरामाद्रियते ।

(६) त्रयोदशचतुर्दशखृष्टशताब्द्यो श्रुतुर्वर्गचिन्तामणिप्रणेता मक्कि-भट्टापरनाम्ना हेमाद्रिणा हृदयसंहिताया आयुर्वेदरसायनं नाम टीका प्रणीता । असौ टीका त्वंशत उपलभ्यते । हृदयटीकाकारो हेमाद्रिः पञ्चदशखृष्टशताब्दीय'लक्षणप्रकाश'कृतः स्वतन्त्र एव ।

(७) शाकम्भरीसमीपवर्त्तिनि कुतश्चित् स्थाने त्रयोदशचतुर्दशखृष्ट-शताब्दीय आशाधरपण्डितो हृदयटीकामेकां प्रणिनाय । इदानीं तु सा टीका नास्माभिरधिगम्यते ।

(८) षोडशखृष्टशताब्द्यां 'वैद्यमनउत्सवा'दिप्रणेता रामनाथगणको हृदयस्य टीकामेकां प्रणिनाय । सा तु नास्माभिर्दृष्टा ।

वैद्यागमिकाः संग्रहकृद्वाग्भट-हृदयकृद्वाग्भटयोरैक्यं मन्यन्ते । पुरातत्त्ववित् कीथमहोदयस्तु तयो र्भिन्नत्वं कल्पयति (History of

Sanskrit Literature, p. 510) । उभयो ग्रन्थयोः पुष्पिकासु सिंहगुप्तसूनुवाग्भटस्यैव ग्रन्थकर्तृत्वं ज्ञापितम् । अतः पुष्पिकादर्शनात् को वा ग्रन्थकारीयवचनं न श्रद्धास्यति ? एवं प्रोत्साहितेन एम्-डि प्रभृत्युपाधि-भूषितेन गोण्डालठाकुरसाहेवमहोदयेन संग्रह-हृदययोर्लेखनशैलीं वचनभङ्गीं च परीक्ष्य तयोर्ग्रन्थयोरेककर्तृकत्वमुद्घोषितम् । अध्यापकेन श्रीयुक्तदीनेश-चन्द्रभट्टाचार्येण चोभयोरेककर्तृकत्वमभ्युपगतम् । रत्नप्रभानाम्भ्यां चक्र-टीकायां त्रयोदशखट्वृष्टशताब्दीयेन निश्चलकरेण हृदयमभिलक्ष्य लिखितम्—‘यदुक्तं सिंहगुप्तपुत्रेण राजर्षिणा वामटेन स्वसंहितायां लक्षणं शीतादीना-मि’त्यादि । अतो निश्चलकरमतेन चोभयोरेकत्वमेव । निश्चलकरात् पूर्वभवेन दशमैकादशखट्वृष्टशताब्दीयेन इन्दुपण्डितेन संग्रहस्य निदानीय-प्रथमाध्यायस्थितत्रयोदशसूत्रीयशशिलेखानामटीकायां लिखितम्—‘शास्त्र-कृतश्चैतदेवाभिमतम् । येन हृदये पठति—‘तदेव व्यक्ततां यातं रूपमित्यभिधीयते’ (निदान १।५) इति ; एवं च स्थिते ‘सपूर्व्वरूपाः कफपित्तमेहाः’ इति यदा हृदयग्रन्थे व्याख्यायते तत्रैव चोदयिष्यामः ।’ इति । अतश्चोपपद्यते यदिन्दुपण्डितेनापि संग्रहकार-हृदयकारावेकत्वेन गृहीताविति ।

उक्ते राद्धान्ते सन्दिहानेन पुरातत्त्वविदा कीथ्महोदयेन तदीये History of Sanskrit Literature-नामकग्रन्थस्य ५१० पृष्ठे लिखितम्—‘Indian tradition traces Vagbhata as the third of the great names of medical science, not without recognition that he is later than Sushruta. Two writers of this name must be distinguished though both claim the same parentage in their works, the **Ashtangasangraha** and the **Ashtangahridaya**

samhita, as we have them. The elder Vagbhata—Vriddha Vagbhata, is son of Sinhagupta, and grandson of Vagbhata, and his teacher was the Buddhist Avalokita. His work was clearly used by the younger writer, whose metrical form as contrasted with the prose mixed with verses of his predecessor confirms his later date.' इति । अस्यायं तात्पर्यानुवादः । भारतीयवैद्यसम्प्रदायमते वाग्भट आयुर्वेदे तृतीयप्रमाणपुरुषः सुश्रुतात् तु परज एव । वाग्भटनामानौ द्वौ ग्रन्थकारावासाताम्—संग्रहकारो हृदयकारश्चेति । यद्यपि संग्रहप्रणेता हृदयप्रणेता चोभौ सिंहगुप्तसूनुत्वेन तत्तद्ग्रन्थयोः प्रकाशितौ, तथापि तयोर्मिन्नत्वमवश्यमेव कल्पनीयम् । ज्यायान् वाग्भटो वृद्धवाग्भट इति नाम्नाऽपि प्रसिद्धः सिंहगुप्तस्य सूनुः प्रथमवाग्भटस्य पौत्रो बौद्धावलोकितस्य शिष्यश्च ; तस्याष्टाङ्ग-संग्रहग्रन्थमुपजीव्य परवर्त्तिकाले कनीयसा वाग्भटेनाष्टाङ्गहृदयसंहिता प्राणायि । अष्टाङ्गसंग्रहो गद्यपद्यमयो ग्रन्थः, अष्टाङ्गहृदयं तु पद्यमयी संहिता ; पद्यमयत्वमेवास्याः संहिताया नवीनत्वमवर्त्तनीयत्वं वा प्रतिपादयतीति ।

संग्रह-हृदययोर्मैदानुसन्धायिना कीथमहोदयो नैतस्मिन् विषये या युक्तिरुपन्यस्ता तत्र गरीयान् संशयो वर्त्तते । न ज्ञायते ह्यस्माभिरीदृशः कश्चिद्विस्वादी नियमो ग्रन्थस्य पद्यमयत्वाद् नवीनत्वं गद्यपद्यमयत्वाच्च प्राचीनत्वं निरूप्येते इति । गद्यपद्यात्मकं श्रीमद्भागवतं पद्यमयाद् रामायणात् किं प्राक्तनमित्यभ्युपगम्यते ? संग्रहहृदययोरुभयग्रन्थयोर्ग्रन्थ-कृद्भ्यां 'सिंहगुप्तसूनुवाग्भट' इत्यात्मपरिचये प्रदत्ते कारणविशेषमन्तरेण तदुक्ताविवक्षासो न न्याय्यः । मुनिकल्पेन विदुषा पुत्रेण जन्मदातु नामि

२८०

बृद्धत्रयी

निहृत्य पुनरपि पुरुषान्तरे जन्मदातृत्वधोषणा हृदयकारस्य सुतरां प्रकृति-
विरुद्धत्वेन किं न प्रतीयते ?

आत्रेयमहर्षिप्रोक्तमष्टाङ्गायुर्वेदं सुगमं कर्तुं सिंहगुप्तसूनुर्वाग्भट
उभौ ग्रन्थौ प्रणिनाय । अष्टाङ्गहृदयस्य सूत्रस्थाने लिखितमस्ति—

‘ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् ।

सोऽश्विनौ तौ सहस्राक्षं सोऽन्निपुत्रादिकान् मुनीन् ।

तेऽग्निवेशादिकांस्ते तु पृथक् तन्त्राणि तेनिरे ।

तेभ्योऽतिविप्रकीर्णैर्भ्यः प्रायः सारतरोच्चयः ।

क्रियतेऽष्टाङ्गहृदयं नातिसंक्षेपविस्तरम् ॥’

इति । तत उत्तरतन्त्रे लिखितमस्ति—

‘अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन

योऽष्टाङ्गसंग्रहमहामृतराशिरातः ।

तस्मादनल्पफलमल्पसमुद्यमानां

प्रीत्यर्थमेतदुत्थितं पृथगेव तन्त्रम् ॥’

(४०।८०) इति । अतः स्वग्रन्थस्य गुणस्तुतिं करोति—

‘एतत् पठन् संग्रहबोधशक्तः

स्वभ्यस्तकर्म्मभिषगप्रकम्प्यः ।

आकम्पयत्यन्यविशालतन्त्र-

कृताभियोगान् यदि तन्न चित्रम् ॥’

(४०।८२) इति ।

सोपानारोहणन्यायेन नैतादृशं ग्रन्थप्रणयनमदृष्टपूर्वं भवति । पाणिनि-
दर्शने नागेशभट्टोऽग्नि बृहत्सिद्धान्तमञ्जूषां प्रणीय विषयाणां सुगमत्व-
विधानाय लघुमञ्जूषां पुनरपि ततः सुगमतरत्वं विधातुं परमलघुमञ्जूषां च
प्रणीतवान् । शास्त्रकाराश्चाहुः—‘अधिकारिविभेदेन शास्त्रायुक्तान्य-

वृद्धवाग्भटीयवृत्तम्

२८१

शेषतः' इति । अतो वाग्भटोऽपि प्रागेवाष्टाङ्गसंग्रहनामकवृद्धवाग्भट-
ग्रन्थं प्रणीय तद्विषयाणां सौकर्यविधानाय पुनरष्टाङ्गसंग्रहसंहितानामक-
मध्यवाग्भटग्रन्थं विरचय्य तस्यापि सुगमतरत्वं विधातुं चाष्टाङ्गहृदयसंहिता-
नामक'लघुवाग्भट'ग्रन्थं प्रणीतवान् । एवं च सिंहगुप्तसूनोरप्यधिकारि-
भेदानुरोधेन वृद्धवाग्भटो मध्यवाग्भटो लघुवाग्भटश्चेति ग्रन्थत्रयरचनं
सुतरां सम्भवत्येव ।

संग्रह-हृदययोः पुष्पिकासु ग्रन्थकृता स्वयमेव यदुक्तं तत् कथं
कीथ्महोदयस्यानुमानमूलकेन वचसा बाधनीयं स्यात् ? अपि च,
कीथ्महोदयस्यैतादृक्कष्टकल्पनायां तु किं प्रयोजनमित्यवगन्तुं न
पारयामः । ननु, सम्प्रदायमतविरोधेन संग्रह-हृदययोर्भिन्नकर्तृत्वकल्पने
परिसंख्या*वदेव श्रुतहान्यश्रुताभ्युपगमादिदोषाः किं न प्रसज्येरन् ? एवं
स्थिते तत्त्वे कीथ्महोदयस्य मतवादमनादृत्य वयं प्रागुक्तग्रन्थत्रयस्यैक-
कर्तृकत्वमेव मन्यामहे ।

सिंहगुप्तस्य पितरि प्रथमवाग्भटे वृद्धशब्दमनारोप्य कथं तत्सूनौ
द्वितीयवाग्भटे स शब्दः प्रयुक्त इति मनसि निधाय केनचित् प्राज्ञिकेनैव
यावच्छक्यमुपकल्पितं यदष्टाङ्गहृदयकारस्य सद्भावादष्टाङ्गसंग्रहकारो वृद्ध-
शब्देन विशेषित आसीदिति । अस्मन्मते तु तादृग्युक्तिवादो भ्रान्ति-
विजल्पित एव । यतोऽयं वृद्धशब्दो नेह तुलनार्थं प्रयुज्यते । किमत्र प्रमाण-
मिति चेत् ? सिल्व्याँ लेभि (Sylvain Levi)-महोदयस्य गवेषणा-
फलात् प्राज्ञिकैरस्माभिश्च प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्दीयशकाधिपतिकनिष्क-
सभायामन्यस्यैकस्य चरकस्यास्तित्वं स्वीकृतमिति सत्यम्, परं तु सम्प्रदाय-

* 'श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतार्थस्य कल्पनात् ।

प्राप्तस्य बाधादित्येवं परिसंख्या त्रिदूषणा ॥'

२८२

वृद्धत्रयी

विद्भिरेतत् क्वचिदपि नाभ्युपगम्यते । तथापि ते खृष्टजन्मत ऐतिहासिक-
कालाच्च बहुपूर्वभवं चरकमुनिं वृद्धचरक इत्याहुः । एवं च सुश्रुतोऽपि
वृद्धसुश्रुत इत्युक्तश्चन्द्रटाचार्य्येण चक्रपाणिना च चिकित्सासंग्रहे ।
मन्ये—वृद्धशब्दोऽयं वयोवृद्धार्थे नेह प्रयुक्तः, प्रयुक्तस्तु ज्ञानवृद्धार्थ इति ।
अतः संग्रहकारे वृद्धेतिविशेषणयोजनादष्टाङ्गहृदयकारे भिन्नव्यक्तित्वादि-
कल्पना कदाचिदपि नोपपद्यत एव ।

कस्मिन्नवसरे सिंहगुप्ततनयो वाग्भटो निजजनुषा भारतवर्षमलं-
चकारेत्यत्र पुरातत्त्वगवेषिणां पण्डितानां विशाला मतभेदा उपलभ्यन्ते ।
तत्र च महत्यां शङ्कायामुदीयमानायां धियस्तत्त्वपक्षपातस्वभावत्वेन किञ्चित्
क्रियते विमर्शः ।

पञ्चोर्ध्वनवशताधिकसहस्रतमे (१६०५) खृष्टाब्दे पुण्यपत्तनस्थिता-
दानन्दाश्रममुद्रणालयात् सिंहगुप्तसूनो वाग्भटस्य रसरत्नसमुच्चयो मुद्रित
आसीत् । अस्य ग्रन्थस्य भूमिकायां प्रकाशकृता वैराजक्षेत्रनिवासिना
कृष्णारावशर्मणा वाग्भटस्य स्थितिकालनिर्णयावसरे लिखितम्—
'अत एवावरात्रवशताधिकवर्षसहस्रचतुष्टयादूर्द्ध्वतनकाले (Circa 4900
years hence) श्रीमद्वाग्भटाचार्य्यप्रादुर्भावसम्भवोऽस्तीति तर्क्यते
स्थूलदृष्ट्येति । एतदुक्तं भवति यत् खृष्टजन्मन ख्रिसहस्रवर्षेभ्यः पूर्वं
(3000 B.C.) वाग्भटो विरराजेति ।

मुम्बाइ- (Bombay)-प्रदेशीय-मेडिक्याल्कलेजाख्य-विद्यायतनस्य
प्रधानाध्यापकेन डाक्टरामोरेश्वरकुन्ते (M. D.) महोदयेन तथा गोण्डाल-
ठाकुरसाहेब (His Highness Sir Bhagabat Singhee
K.C. I.E., M.D.)-महोदयेन च वाग्भटस्य खृष्टजन्मनः द्विशत-
वर्षेभ्यः पूर्ववर्तित्वं निरूपितम् ।

निर्णयसागराद् मुद्रितस्याष्टाङ्गहृदयस्य भूमिकायां सम्पादकमहोदयेन

लिखितम्—‘केषांचिज् जाम्मार्न्देशीयविपश्चितां मते खृष्टाब्दस्य द्वितीय-
शताब्द्यां वाग्भटो बभूवे’ति ।

श्रीमता जाह्नवीचरणभौमिकमहोदयेन तदीय‘संस्कृतसाहित्येतिहास’-
नामनि ग्रन्थे तथा श्रीयुक्त्या-अक्षयकुमारीदेव्या च तत्प्रणीते ‘A
History of Sanskrit Literature’ नामकग्रन्थे सिंहगुप्तसूनु-
वाग्भटः खृष्टजन्मतश्चतुर्थशताब्द्यां स्थापितः ।

अष्टाङ्गसंग्रहस्योत्तरतन्त्रस्थित ऊनपञ्चाशत्तमाध्याये—

“रसोनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।

साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥

यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां

लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को

रसातलं गच्छति निर्विदेव ॥”

इति वाग्भटीयश्लोकद्वयस्थितं शकाधिपति-शकाङ्गनेतिशब्दद्वयमालोक्य
युधिष्ठिरमीमांसकेन तस्य ‘संस्कृतव्याकरणशास्त्रका इतिहास’नामके ग्रन्थे
लिखितम्—‘वाग्भटः शकाधिपतिद्वितीयचन्द्रगुप्तस्य समकालिकः ।
खृष्टजन्मतोऽशीत्यधिकत्रिशतवर्षेभ्यः (380 A.D.) पञ्चदशाधिकचतुःशत-
वर्षपर्यन्तं (४१५ खृष्ट०) द्वितीयचन्द्रगुप्तस्थितिकालस्य पुरातत्त्वगवेषिभि-
रैतिहासिकपण्डितैरसंशयं निर्धारितत्वाद् वाग्भटोऽपि तस्मिन्नेव समये
विद्यते स्मे’ति ।

वैद्यपण्डितरामचन्द्रशास्त्रिकिंजवडेकरभिषगाचार्यमहोदयप्रकाशिता-
ष्टाङ्गसंग्रहस्य भूमिकायामायुर्वेदसेवकेन रामचन्द्रेण लिखितम्—‘We
may place him (Vagbhata II) in the 4th. or
5th C. A.D. at the latest and we should be prepared

to accept a date which is even prior to the period suggested'. अयमस्य तात्पर्यानुवादः—अवतरतश्चतुर्थपञ्चमखृष्ट-शताब्द्योरस्माभिर्वाग्भट्टस्य कालः स्थापयितुं शक्यम् । एतस्मादपि प्राचीनतरकालो यदि निर्णीतो भवेत्, तर्हि तत्सिद्धान्ते च वयं सानन्दमेव मूर्द्धानं चालयामः' इति ।

इचिं (I-tsing)-नामकश्चैनिकपर्यटकः भारतवर्षे खृष्टजन्मत एकसप्तत्यधिकषट्शततमवर्षमारभ्य (from 671 A.D.) पञ्चनव-त्यधिकषट्शततमवर्ष-(695 A.D.)-पर्यन्तमवतस्थे । एकनवत्यधिक-षट्शततमवर्षे तेनैव स्वकीये 'A Record of the Buddhist Religion as practised in Indian and Malaya Archipelago' नामकग्रन्थे लिखितं यद् आयुर्वेदस्याष्टसु विभागेषु प्राचीन-कालादवधारितेष्वपि सम्प्रति ते पुनरेकत्र निबन्धिता दृश्यन्ते' इति । इचिंप्रयुक्तं सम्प्रतिशब्दमालोक्य डाक्टरहेर्ण्स्लिमहोदयेन वावयारपाण्डु-लिपे भूमिकायां सप्तमखृष्टशताब्द्या आरम्भे संग्रहकृतो वाग्भट्टस्य स्थितिकाल उक्तः । कीथ्महोदयः पुनस्तदीये History of Sanskrit Literature-ग्रन्थे हृदयकारवाग्भट्टस्याष्टमखृष्टशताब्दीयत्व-मनुमाय हेर्ण्स्लिमतानुसारतः संग्रहकार-वाग्भट्टस्य सप्तमखृष्टशताब्दीयत्व-मुल्लिखेत् ।

प्राज्ञिकप्रवरश्रीयुक्तदीनेशचन्द्रभट्टाचार्यमहोदयेन हृदयकार-संग्रहकारयो-रेकत्वं विधाय तयो र्नवमखृष्टशताब्दीयत्वमुदलेखि । एवं च वस्तुगत्याम् इन्दुजेज्जटौ वाग्भट्टशिष्यावास्तामिति यन्मतमष्टाङ्गसंग्रहप्रकाशकरामचन्द्र-शास्त्रिकिञ्जवडेकरभिषगाचार्येण पुष्यते तत् खल्वेतेन समर्थ्यत इति सत्यम्, परं तु दीनेशीयमतवादः स्थैर्यं लब्धुं न शक्नोति वस्तुगते-रन्यथावृत्तेः ।

वैद्यकशब्दसिन्धुभूमिकायाम् उमेशचन्द्रगुप्तमहोदयेन लिखितम्—
‘सिंहगुप्तसूनुः परमबौद्धो वामटाचार्यः काश्मीरनरपतिजयसिंहस्य प्रजा-
पालनसमये द्वादशखृष्टशताब्दीमध्ये वर्त्तमान आसीदिति’ ।

इदानीं प्रागुद्धृतमतवादा विमृश्यन्ते । वाग्भटस्य गुरुरवलोकितो
बौद्ध आसीदित्यत्र पुरातत्त्वगवेषिणां पण्डितानां वैमत्यं नास्ति । अवलोकित-
तस्य बौद्धत्वात् पञ्चमषष्ठखृष्टपूर्वशताब्दीयाद् भगवतो बुद्धदेवात् तस्यावरत्वं
स्वतः सिद्धं भवति । किन्तु वैराजक्षेत्रनिवासिना कृष्णारावशर्ममहोदये-
नावलोकितशिष्यस्यैव स्थितिकालः खृष्टजन्मतस्त्रिसहस्रवर्षैः पूर्ववर्त्तित्वेन
निरूपितः ।

दशमखृष्टशताब्द्यां चन्द्रनन्दनेन हृदयस्य निघण्टुः ‘पदार्थचन्द्रिका’ नाम्नी
टीका चेति ग्रन्थद्वयम्, इन्दुपण्डितेन संग्रहोपरि शशिलेखा च व्यरच्येताम् ।
शशिलेखाया आरम्भे लिखितमस्ति—

‘दुर्व्याख्याविपसुतस्य वाहटस्यास्मदुक्तयः ।

सन्तु संवित्तिदायिन्यः सदागमपरिष्कृताः ॥’ इति

एतस्मादवगम्यते यद् दशमखृष्टशताब्दीतः प्रागपि संग्रहस्य बहवष्टीका
आसन्निति । अत एव दशमखृष्टशताब्दीतः परं वाग्भटस्योदयकालो
भवितुं नार्हति । किन्तु वैद्यकशब्दसिन्धुकोष उमेशचन्द्रगुप्तमहोदयेन
द्वादशखृष्टशताब्द्याश्चरमभागे वाग्भटः स्थापित एव ।

अतश्चाहुः केचन प्राक्तिकाः—‘वामटव्याकरण-वैद्यकसंहितादिप्रणेतारं
द्वादशखृष्टशताब्दीयं वामटाचार्यं सिंहगुप्तसूनुद्वितीयवाग्भटत्वेन गृहीत्वा
वैद्यकशब्दसिन्धुकारणेण उमेशचन्द्रगुप्तेन प्रमादतस्तस्य द्वितीयवाग्भटस्य
द्वादशखृष्टशताब्दीयत्वं सिद्धान्तितमिति । उक्तिरेषा तु प्राक्तिकानां
नोपेक्षार्हा भवति । यतो हि वामटव्याकरणादिप्रणेता वामटः संग्रहटीका-
कृत इन्दुपण्डितात् किञ्चिदुत्तरभव एव ।

‘शशिलेखा’नामकसंग्रहटीकाकार इन्दुपण्डितो दशमैकादशखृष्ट-
शताब्दीय आसीत् ; वैयाकरणगोष्ठीषु स इन्दुमित्रनाम्ना प्रसिद्धः ।
जिनेन्द्रन्यासोपरि सोऽनुन्यासं प्रणीतवान् । वाभटव्याकरणादिकृद् वाभट
एकादशद्वादशखृष्टशताब्दीय आसीत् । तस्य द्वादशखृष्टशताब्दीयं वाभट-
व्याकरणमिन्दोरेकादशखृष्टशताब्दीयमनुन्यासं च मनसि निधाय संक्षिप्त-
सारस्य दशमकारकसूत्रवृत्तौ जुमरनन्दिना लिखितम्—‘अयाचितारं न हि
देवदेवमद्रिः सुतां ग्राहयितुं शशाकेत्यसाधुरित्यनुन्यास-वाभटौ’ इति ।
वाभटादनुन्यासकारस्य पूर्ववर्त्तित्वात् पाणिनेः ‘अल्पाच्तरम्’ (२।२।३४)
इति नियमं स्थगयता जुमरनन्दिना स्वल्पस्वरविशिष्टस्यापि ‘वाभट’शब्दस्य
परनिपातः कृतः । एतेनैतदुपपद्यते संग्रहटीकाकृत इन्दोरव्वाचीनो वाभटः
संग्रहकृद्वाग्भटो भवितुं नार्हतीति ।

द्वादशखृष्टशताब्द्यां काश्मीराधिपतिजयसिंहस्य शासनकाले सुगृहीत-
नामा जयसिंहो गुर्जराधिपतिरणहिलवाडपत्तने राज्यमकार्षीत् । प्रभाकर-
सूरेः प्रभावकचरितादवगम्यते वाहडापरपर्यायो वाग्भटालंकार-नेमि-
निर्वाणमहाकाव्यादिप्रणेता तृतीयवाग्भटो गुर्जराधिपते जयसिंहस्य
विबुधजनबहुलां सभां भूषयामासेति । अस्य तार्त्तीयीकवाग्भटस्य
साहित्यादौ पाण्डित्यातिशये सत्यपि चिकित्साशास्त्रे तस्य काचिदपि
प्रतिष्ठा नास्माभिः श्रूयते । एवंविधं वस्तुवृत्तमुपलभ्य वयं मन्यामहे
वैद्यकशब्दसिन्धुकार उमेशचन्द्रगुप्तमहोदयो जयसिंहैतिनामविभ्रममूलक-
त्वादेव तार्त्तीयीकवाग्भटं द्वितीयवाग्भटत्वेन गृहीत्वा तस्य द्वितीय-
वाग्भटस्य द्वादशखृष्टशताब्दीयत्वं निरधार्षीदिति ।

यद् वा भवतु, उमेश-कृष्णारावयोरुभयोरेव भूयः पार्थक्यं विद्यते ।
उमेशः पातालदृक् कृष्णारावो गगनस्पृगिति तयो र्मतवादौ सुतरा-
मुपेक्ष्येते ।

वोग्दादप्रदेशीयखलिफाख्यसम्राजो हारुण-अल्-रशीदमहोदयस्य निदेशे-
नाष्टमखृष्टशताब्द्याम् 'आल् आरावी' 'मङ्का' चेत्यभिहितपरिण्डतद्वयेन
माधवनिदानमारव्यभाषायामनूदितमभूत् । किं च, अष्टमखृष्टशताब्द्यां
सुरजिता माधवीयनिदानमुपजीव्य लघुनिदानं कृतम् । सुरजित्कृतं लघु-
निदानं मधुकोषे विजयरक्षितेन समुल्लिखितं वर्त्तते । अतोऽस्य माधव-
निदानस्य रचनाकालोऽष्टमखृष्टशताब्दीतः पूर्ववर्त्येव ।

माधवनिदाने द्वितीयवाग्भटकृतेरष्टाङ्गहृदयस्य बहवः श्लोका
उपलभ्यन्ते । तत्र केचित् साक्षाद् वाग्भटीयाः परकीया इति यावत्,
केचित् पुनरीषत्परिवर्तितवाग्भटीयाः स्वकीयपरकीया इति यावच्च
दृश्यन्ते । साक्षाद् वाग्भटीया यथा हृदयोत्तरीयद्वितीयाध्याये, माधव-
निदानस्य बालरोगनिदाने च—

‘तत्र विद्याद् रुजं मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात्’ इति,

‘कोष्ठे विवन्धवमथुस्तनदंशान्त्रकूजनैः’ इति च ।

पुनरपि यथा हृदयोत्तरीयस्यैकविंशाध्यायस्थमुखरोगविज्ञाने, माधवनिदानस्य
मुखरोगनिदाने च—

‘घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान्’ इत्येवमाद्याः ।

ईषत्परिवर्तितवाग्भटीया यथा हृदयोत्तरीयद्वितीयाध्याये

‘शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाल्लक्ष्येद् रुजम् ।

सोऽयं स्पृशेद् भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ॥’ इति ।

माधवनिदानीयबालरोगनिदाने तु

‘शिशोस्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाल्लक्ष्येद् रुजम् ।

स यं स्पृशेद् भृशं देशं यत्र च स्पर्शनाक्षमः ॥’

पुनरपि यथा हृदयोत्तरीयस्यैकविंशाध्यायस्थमुखरोगविज्ञाने—

‘घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।

यस्मिंश्चलन्ति दन्ताश्च स विदर्भोऽभिघातजः ॥’ इति ;

माधवनिदानस्य बालरोगनिदाने तु—

‘घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् ।

चला भवन्ति दन्ताश्च स वैदर्भोऽभिघातजः ॥’ इत्येवमाद्याः ।

एवंविधं च वस्तुवृत्तं दृष्ट्वा सुप्रसिद्धेन डाक्टर पि. सि. राय (Dr. P.C. Roy) महोदयेन तत्कृत-‘History of Hindu Chemistry-ग्रन्थस्य भूमिकायां लिखितम्—‘Madhabakara in his Nidan quotes bodily from Uttartantra of Ashtanga-hridaya, and as the Nidan was one of the medical works translated for Caliph of Bagdad, it can safely be placed in the 8th Century A. D. at the latest (p. XVIII). अयमस्य तात्पर्यानुवादः—माधवकरेण तदीयनिदाने हृदयसंहिताया बहवः श्लोका साकल्येन समुद्धृताः । यतो वोग्दादप्रदेशीयस्य खलिफामहोदयस्य निदेशेनानूदितेषु चिकित्साशास्त्रीयग्रन्थेषु चान्यतममेव भवति निदानम्, ततश्चावरतोऽष्टमखृष्टशताब्द्यां निदानमिदं स्थापयितुं शक्यमिति । इदानीमेतदपि चिन्त्यं माधवकरेण वाग्भटीयाः श्लोका उद्धृता अहोस्विद् वाग्भटेन माधवीया इति ? अस्माकं मते माधवस्य स्वकीय-परकीयश्लोका हृदयश्लोकेभ्य औत्कर्ष्यं समासादिता इति माधवस्यैवाध-मर्ण्यं सूचयति न तु वाग्भटस्येति । ‘Materia Medica of the Hindus’ नाम्नो ग्रन्थस्य भूमिकायां सुप्रसिद्धः संस्कृताध्यापकः प्रोफेसर् उइल्सन् (Professor Wilson) महोदयेन लिखितम्—‘The Arabians of the 8th Century cultivated the Hindu works on medicine and Charak and Susruta and

the treatise called Nidan were translated and studied by the Arabians in the days of Harun and Mansur (773 A.D.), either from the originals or more probably from translations made at a still earlier period into the language of Persia' (p. X).
 अस्यायं तात्पर्यानुवादः—अष्टमखृष्टशताब्द्यामारबीया हासण-मन्सुर-राजयोः शासनावसरे चरकसुश्रुतनिदानानि विपरिणमयन्ति स्मारव्यभाषया । अनुवादोऽयं मूलतः कृत इत्यनुमानम् । सम्भाव्यते तु यत् प्राक्तनेभ्यः पारस्यभाषायामनूदितेभ्यो ग्रन्थेभ्य आरव्यभाषयाऽनुवादाः कृता इति । ग्रन्थान्तरेभ्यश्चावगम्यते यदष्टमखृष्टशताब्द्यां वनायु (Arab)-प्रदेशीयानां सम्राजः खलिफाहारुण-अल्-रशीदमहोदयस्य सभायां द्वौ संस्कृतशास्त्राभिज्ञौ विद्वांसावास्ताम्—'मङ्गा'नामा राजवैद्यः 'आल्-आराबी'नामा वैयाकरण-श्चेति । तौ पण्डितौ सम्भूय माधवनिदानस्यानुवादमारव्यभाषायां चक्रतुरिति । एतस्मादुपपद्यते यत् सप्तमखृष्टशताब्द्यां माधवीयनिदानग्रन्थो रचित इति । A History of Sanskrit Literature-ग्रन्थस्य १३६ पृष्ठे प्रवृत्तत्त्वज्ञा श्रीअक्षयकुमारीदेवी स्थूलतश्चास्मान् समर्थयत एव । तत्रैव तया लिखितम्—'Madhavakara's Nidana (Diagnosis) is perhaps a work of the seventh century, for it has been translated into the Arabic in the eighth century.' अयमस्यानुवादः—सम्भाव्यते यद् माधवकरस्य निदान-ग्रन्थः सप्तमखृष्टशताब्दीयः, यतोऽसावारव्यभाषायामष्टमखृष्टशताब्द्यामनूदित आसीदिति । अत एव प्रागुद्धृताभिरुक्तिभि र्युक्तिभिश्च द्वितीयवाग्भटस्य स्थितिकालविषये वैद्यकशब्दसिन्धुकृत उमेशचन्द्रगुप्तस्य द्वादश-खृष्टशताब्दीयत्वं दीनेशचन्द्रभट्टाचार्यस्य नवमखृष्टशताब्दीयत्वं कीथ-

२६०

वृद्धत्रयी

महोदयस्य हृदयसम्पृक्तमष्टमखृष्टशताब्दीयत्वं वा किमपि स्थैर्यं नापद्यत एव ।

चीनकपरित्राड् इचिमहोदय एकनवत्यधिकषट्शततमखृष्टाब्दे (in 691 A.D.) तस्य भारतभ्रमणं नाम पुस्तकं प्राणैषीत् । तत्रैव तेन लिखितम्—तदानीन्तनकालतश्चत्वारिंशद्वर्षेभ्यः पूर्वं भर्तृहरिरुपरमते स्मेति । एतदुक्तिमाश्रित्य कीथप्रभृतिपाश्चात्यपरिद्वैतैरेकपञ्चाशदधिकषट्शततमखृष्टपराब्दे भर्तृहरेः प्रयाणकालो निरूपितः । यद् वा भवतु, मनुष्यो हि स्वभावतः स्वलनशील एव । तथापि चीनकपरित्राडुक्तिरस्माभिस्तर्कानुरोधेनाङ्गीक्रियते । किन्तु पुनरपि तत्रावधेयं यद् भर्तृहरे ग्रन्थप्रणयनकालः प्रयाणकालतो भूयसा प्राक्तन इत्यनुमातुं शक्यमिति । अतः षष्ठखृष्टशताब्द्याश्चरमभागे सप्तमखृष्टशताब्द्याः प्रारम्भे वा भाष्यदीपिकायां तेनैव भर्तृहरिणा—

‘हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थे तु सप्तमीम् ।

चतुर्थीवाधिकामाहुश्चूर्णिभागुरिवाग्भट्टाः ॥’*

इति कारिकायां वैयाकरणस्य प्रथमवाग्भट्टस्य नामोदलेखि । चूर्णिः सूत्रवार्तिकभाष्यमिति दुर्गासिंहः (उण् ३।१८३) । चूर्णिकृद् महाभाष्यकारः पतञ्जलिस्तृतीय-द्वितीयखृष्टपूर्वशताब्दीयः । भागुरिः स्मृतिसारसमुच्चयप्रणेता लोकायतशास्त्रस्य ‘भागुरी’-(महाभाष्य० ७।३।४५)-नामकव्याख्याग्रन्थकारश्च पतञ्जलितोऽपि प्राचीन एव । अनयोर्नामभ्यां सार्द्धं वाग्भट्टस्यापि नामकीर्त्तनात् प्रतीयते यदसौ वाग्भट्टो भर्तृहरेर्महता कालेन पूर्वभव इति । यतः समकालिकग्रन्थस्य प्रामाण्यग्रहणे कस्यापि श्रद्धा न समुत्पद्यते । अतः संग्रहादिकृतसम्बन्धे हेर्ण्लि-कीथ-

* भर्तृहरेरयं श्लोकः शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशेन नामग्राहमुद्धृतः ।

प्रभृतीनां सप्तमखृष्टशताब्दीयत्वं प्रत्याख्यायते, वाग्भटस्यापि भर्तृहरितो बहुपूर्ववर्त्तित्वं सूचयन्नं तिष्ठति ।

चतुर्थपञ्चमखृष्टशताब्दीयद्वितीयचन्द्रगुप्तं शकाधिपतित्वेन गृहीत्वा युधिष्ठिरमीमांसकमहोदयेन वाग्भटोऽपि तस्य समकालिकतया निर्दिष्टः । वस्तुतो हि समुद्रगुप्ततनयः संसारावर्त्तकोपप्रणेता द्वितीयचन्द्रगुप्तो न शकाधिपतिरासीत्, परं तु पण्यवत्यधिकत्रिशततमे (३६६ खृ०श०) खृष्टवर्षे शकानामुत्सादितत्वात् स 'शकारिविक्रमादित्य' इत्युपाधिभूषितो बभूव । अस्य सभायां सुप्रसिद्धा नवपण्डिता आसन् । तदुक्तं ज्योतिर्विदाभरणे त्रयोदशचतुर्दशखृष्टशताब्दीयेन कालिदासेन—

‘धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कु-

वेतालभट्टघटकपर्पकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां

रत्नानि वै वररुचि नैव विक्रमस्य ॥’ इति ।

अत एतिहासिकांशे मीमांसकमहोदयस्यालीकवक्तृत्वात् तस्यापि मतवादी निरस्तः ।

श्रीरामचन्द्रशास्त्रिंजवडेकरप्रकाशितसंग्रहस्य भूमिकायामायुर्वेद-सेवकैर्न श्रीरामचन्द्रमहोदयेन संग्रहकारो वाग्भट श्रुतार्थ-पञ्चमखृष्टशताब्द्योर्मध्ये स्थापितः । किन्तु तत्कालात् पूर्वं च स्थापयितुं प्रवृत्तोऽपि तदनुकूलं प्रमाणमलभमानः स परमताशंसी बभूव । उत्तानहृदयः खल्वयमायुर्वेदसेवक इत्यत्र लेशतोऽपि सन्देहो न वर्त्तते ।

श्रीजाह्नवीचरणभौमिकमहोदयेन तथा श्रीयुक्तया अक्षयकुमारीदेव्या हेर्णलिकीथप्रदर्शितमार्गमननुसृत्य खं स्वातन्त्र्यं रक्षितम् । प्रशंसाहः खलु तयोः प्रयत्नोऽयम् ।

अष्टाङ्गहृदयस्य भूमिकायां सम्पादकमहोदयेन जाम्बान्देशीयकोविदानां

२६२

बृद्धत्रयी

मतमनुसृत्य वाग्भटो द्वितीयखृष्टशताब्द्यां स्थापितः । किन्तु मतवाद-
प्रवर्तयितृणां नामानुल्लेखादात्मनश्च स्वतन्त्रयुक्तिप्रदर्शनाभावाद् मतवादोऽयं
प्रामाण्यं नावहति ।

प्रथमद्वितीयखृष्टशताब्दीयनागार्जुनमतानुवर्तित्वादवगम्यते यदयं वाग्भट-
स्ततः पराचीन आसीदिति । एवं वाग्भटस्य द्वितीयखृष्टपूर्वशताब्दीयत्वं
कथञ्चिदपि न सङ्गच्छते । एतेन डाक्टरमोरेश्वरकुन्तेगोण्डालठाकुरसाहेब-
भगवत्सिंजी- (M.D.)-महोदययो र्मतवादः प्रत्याख्यायते ।

शकाधिपतौ कनिष्के दिवं गते तत्पुत्रो हुविष्क श्रत्वार्तिशदधिकशततम-
खृष्टवर्षपर्यन्तं राज्यमकार्षात् । तदनन्तरं तत्पुत्रो वासुदेवः शकाधिपती
राज्यं शासत्तृतीयखृष्टशताब्द्याः प्रारम्भे षाट्कौशिकं शरीरं व्यजहात् ।
वासुदेवात् परं तत्पुत्रः कापाली शकराज्यमशिषत् । यद् वा भवतु,
प्रथमखृष्टशताब्दीमारभ्य तृतीयखृष्टशताब्दीपर्यन्तमेते शकाधिपतयः प्रजा-
पालनमकार्षुरित्यत्र न कश्चित् सन्देहो वर्तते ।

शकाधिपतीनां मध्ये वासुदेवो रससिद्धो रसायनशास्त्रपारगश्चासीत्,
तत्प्रणीत'वासुदेवसंहिता'नामको रसग्रन्थ एतदुक्तेः प्रामाण्यं वहते ।
तस्य तनयः कापाली च रसशास्त्रे विशेषविदासीत् । तेनापि 'रसराज-
महोदधि'नामको रसग्रन्थः प्रणीतः । तथापि रसे रसायने च प्रधीरेव राजा
वासुदेव इति मन्यामहे ।

शकाधिपति वासुदेवः सिन्धुदेशाधिपतित्वेनापि प्रसिद्धः, शकस्थानेषु
सिन्धुदेशस्यान्तर्भावात् । स हि रसायने विशेषवित्, वाग्भटोऽपि
वैद्यागमे पारदृश्वा, अतो ब्रूमः—

“रसोनानन्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् ।

साक्षादिव स्थितं यत्र शकाधिपतिजीवितम् ॥”

(संग्रह-उत्तर, ४६ अ०)

इत्यादि-वाग्भट्टवचने शकाधिपतिशब्देन वासुदेव एव लक्षितस्तस्य दीर्घायुष्मात्, न तु तत्पुत्रः कापालीति । एवं हि तयो द्वितीय-तृतीयखृष्ट-शताब्दीयत्वं सूच्यते भवति ।

मन्ये—वाग्भट्टमुनि वासुदेव-कापालिनोरन्तरङ्गवैद्य आसीदिति । अतश्च तत्रभवता संग्रहोत्तरीय ऊनपञ्चाशाध्याये राज्ञोः शुद्धान्तवृत्तान्तमाशंसता लिखितम्—

‘यस्योपयोगेन शकाङ्गनानां

लावण्यसारादिव निर्मितानाम् ।

कपोलकान्त्या विजितः शशाङ्को

रसातलं गच्छति निर्व्विदेव ॥’ इति ।

द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीयशकाधिपतिवासुदेवादेः समकालिकत्वात् संग्रहादिकृद् वाग्भट्टस्यापि द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीयत्वं किमिति न गृह्यते ? पुनरत्र कोऽपि पर्य्यनुयोक्तुमर्हति यत् संग्रहादिकृद् वाग्भट्टो यदि द्वितीय-तृतीयखृष्टशताब्दीयः स्यात् तर्हि तत्कृतेः काचिद् व्याख्या नवमखृष्टशताब्दीतः पूर्वं केनचित् कथं न प्रकाशिता ? अत्यल्पमिदमुच्यते । गोविन्दभगवत्पादस्य रसहृदयमष्टमखृष्टशताब्दीयो ग्रन्थः । सप्तदशखृष्ट-शताब्द्यां तु तस्य प्रथमटीका चतुर्भुजमिश्रण व्यरचि । गोविन्दभगवत्-पादस्य गुरोः शङ्कराचार्य्यस्य परमगुरोश्च गौडपादाचार्य्यस्य माण्डूक्यकारिका सप्तमखृष्टशताब्दीयो ग्रन्थः । सा हि स्मृतित्वेन सर्व्वकालेषु सर्व्वैः परिगृहीता । टीका तु तस्याः पञ्चदशखृष्टशताब्द्यामानन्दगिरिणा प्रथमं प्रकाशिता । अतः सूच्यते यद् मूलग्रन्थस्योदयकालो व्याख्याप्रणयनकाल-मानेन स्थिरीकर्तुं न युज्यत इति । निश्चितमैतिहासिकवृत्तमनादृत्य स्वमत-ख्यापने कस्य वा कियानधिकार इति शास्त्रचिन्तकैः प्रालिङ्ग्यैश्च व्यापक-दर्शिभिरेव विचार्य्यम् ।

रसरत्नसमुच्चयनामा कश्चित् प्राचीनो रसचिकित्साग्रन्थ इदानीमपि विलसत्येव । रसरूपरत्नानि समुच्चीयन्ते संगृह्यन्तेऽस्मिन्निति रसरत्नसमुच्चयः । रसशास्त्रं पञ्चखण्डात्मकं भवति—रसखण्डं प्रयोगखण्डं वादखण्डं रसायनखण्डं मन्त्रखण्डं चेति । तदुक्तं रसरत्नाकरे नित्यनाथेन—

पञ्चखण्डमिदं शास्त्रं साधकानां हितं प्रियम् ।

रसखण्डे तु वैद्यानां व्याधितानां रसेन्द्रके ॥

वादिनां वादखण्डे च वृद्धानां च रसायने ।

मन्त्रिणां मन्त्रखण्डे च रससिद्धिः प्रजायते ॥’ इति ।

रसेन्द्रके प्रयोगखण्ड इत्यर्थः । मन्त्रिणां मान्त्रिकाणां दैवचिकित्सकानामिति यावत् । रसरत्नसमुच्चय एतेषां सर्वेषां खण्डानां सारांशः संगृहीत एव । एतद्वज्जं दैवी चिकित्सापि तत्र शस्यते ।

अस्य ग्रन्थस्य त्रिंशदध्यायानां प्रत्यध्यायस्थितपुष्पिकायां लिखितमस्ति—
‘इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूत्रो वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये
अमुकप्रकरणं नाम अमुकोऽध्यायः’ इति । ग्रन्थान्ते च लिखितमस्ति—
‘इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूत्रो वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये
रसकल्पो नाम त्रिंशोऽध्यायः’ इति । ग्रन्थादौ रसोत्पत्तिनामके प्रथमाध्याये
ग्रन्थकृता ज्ञापितं ‘सूनुना सिंहगुप्तस्य रसरत्नसमुच्चयः...प्रवक्ष्यते इति ।
अतो विस्पष्टमुपपद्यते यत् सिंहगुप्ततनयेन वाग्भटेन ग्रन्थोऽयं प्रणीत इति ।
प्राज्ञिकास्तु पुष्पिकावाक्यं न श्रद्दधते ।

रसरत्नसमुच्चयस्य प्रणेता सिंहगुप्ततनयो वाग्भट इत्युक्तौ बहवः प्राज्ञिका
विप्रतिपद्यन्ते । History of Sanskrit Literature ग्रन्थस्य
५१२ पृष्ठे कीथमहोदयेन लिखितम्—“The Rasaratna-
samuccaya is ascribed to Vagbhata in some texts, in
other to Asvinikumara or Nityanatha ; it has been

assigned conjecturally to 1300 A.D.” अयमर्थः । रसरत्नसमुच्चयस्य कर्तृत्वं कुत्रचित् संस्करणे वाग्भटे, कुत्रचित् पुनरश्विनी-कुमारापरनाम्नि नित्यनाथे समारोपितम् ; अतो हि प्राक्तिकैरनुमानतो ग्रन्थस्य प्रणयनकालस्त्रयोदशखृष्टशताब्दीयत्वेन गृह्यत इति । History of Hindu Chemistry-ग्रन्थस्य भूमिकायां Dr. P. C. Roy महोदयेन लिखितम्—“The date of Rasaratna-samuccaya may be placed between 13 and 14 C. A.D. (Vol II, pages l-li and page 122, also Vol I. Introduction p. 89). रसरत्नसमुच्चयस्य प्रणयनकाल स्त्रयोदशखृष्टशताब्दीं चतुर्दश-खृष्टशताब्दीं चान्तरा कल्पयितुं शक्यमित्यर्थः । एतेनैतदाक्षिप्यते यत् सिंहगुप्तसूनुश्चाङ्गसंग्रहकृद् वाग्भटो नास्य ग्रन्थस्य प्रणेता भवितुमर्हति; यतो नवमखृष्टशताब्दीतः प्रागारभ्य त्रयोदशखृष्टशताब्दीपर्यन्तं यस्यैवाष्टाङ्ग-संग्रहस्य बहवो व्याख्याग्रन्थाः प्रणीता स्त्रयोदशचतुर्दशखृष्टशताब्द्योस्तस्य पुना रसरत्नसमुच्चयप्रणयनं न सम्भवतीति ।

रसरत्नसमुच्चयस्य प्रणयनकालमधिकृत्य प्राक्तिकानां संशया अस्थाने न प्रादुरभवन् । यतो वाग्भटस्य रसायन-(Chemistry)-विषयको ज्ञानप्रसरो नागार्जुनबोधे ज्ञानतो नाधिकः प्रतीयते । नागार्जुनवाग्भटयो रसक्रियादिज्ञानमपेक्ष्य रससिद्धानां शङ्करगुरुगोविन्दभगवत्पादस्य नित्यनाथ-सोमदेवयोश्च तज्ज्ञानायतनमाधिक्येनासीदित्येषां ग्रन्थत एवाधिगम्यते । रसरत्नसमुच्चये न केवलं सप्तमाष्टमखृष्टशताब्दीस्थितस्य शङ्कराचार्यगुरो गौविन्दभगवत्पादस्य नाम (१।४) गृहीतम्, परं तु तत्प्रणीतरसद्वय-ग्रन्थात् सप्तविंशतिश्लोका अविकलं समुद्धृताः, यथा—

‘मूर्च्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति ।

अमरीकरोति हि मृतः कोऽन्यः करुणाकरः सूतात् ॥

सुरगुरुगोद्विजहिंसापापकलापोद्भवं किलासाध्यम् ।
 श्वित्रं तदपि च शमयति यस्तस्मात् कः पवित्रतरः सूतात् ॥
 रसबन्ध एव धन्यः प्रारम्भे यस्य सततमतिकरुणा ।
 सेत्स्यति रसे करिष्ये महीमहं निर्जरामरणम् ॥
 सुकृतफलं तावदिदं सुकुले यज्जन्म धीश्च तत्रापि ।
 साऽपि च सकलमहीतलतुलनफला भूतलं च सुविधेयम् ॥
 भूतलविधेयतायाः फलमर्थास्ते च विविधभोगफलाः ।
 भोगाश्च सन्ति शरीरे तदनित्यमतो वृथा सकलम् ॥
 इति धनशरीरभोगाद् मत्वाऽनित्यान् सदैव यतनीयम् ।
 मुक्तौ सा च ज्ञानात् तच्चाभ्यासात् स च स्थिरे देहे ॥
 तत् स्थैर्यं न समर्थं रसायनं किमपि मूललोहादि ।
 स्वयमस्थिरभावं दाह्यं क्लेद्यं च शोष्यम् ॥
 काष्ठौषध्यो नागो नागो वङ्गोऽथ वङ्गमपि शुल्बे ।
 शुल्बं तारे तारं कनके कनकं च लीयते सूतेन ॥
 तत्त्वं हि भजन्ते हरमूर्त्तौ योगिनो यथा लीनाः ।
 तद्वत् कवलितगगने रसराजे हेमलोहाद्याः ॥
 परात्मनीव सततं भवति लयो यत्र सर्व्वसत्त्वानाम् ।
 एकोऽसौ रसराजः शरीरमजरामरं कुरुते ॥
 स्थिरदेहेऽभ्यासवशात् प्राप्य ज्ञानं गुणाष्टकोपेतम् ।
 प्राप्नोति ब्रह्मपदं न पुन भववासजन्मदुःखानि ॥
 एकांशेन जगदयुगपदवष्टभ्यावस्थितं परं ज्योतिः ।
 पादै स्त्रिभिस्तदमृतं सुलभं न विरक्तिमात्रेण ॥
 न हि देहेन कथंचिद् व्याधिजरामरणदुःखविधुरेण ।
 क्षणभङ्गुरेण सूक्ष्मं तद्ब्रह्मोपासितुं शक्यम् ॥

वृद्धवाग्भटीयवृत्तम्

२६७

नामांपि देहसिद्धः को गृह्णीयाद् विना शरीरेण ।
 यद्योगगम्यममलं मनसोऽपि न गोचरं तत्त्वम् ॥
 यज्ञादानात् तपसो वेदाध्ययनाद् दमात् सदाचारात् ।
 अत्यन्तभूयसी किल योगवशादात्मसंविद्धिः ॥
 भूयुगमध्यगतं यच्छिखिविद्युत्सूर्यवज् जगद् भाति ।
 केषांचित् पुण्यदृशामुन्मीलति चिन्मयं परं ज्योतिः ॥
 परमानन्दैकरसं परमं ज्योतिःस्वभावमविकल्पम् ।
 विगलितसकलक्लेशं ज्ञेयं शान्तं स्वसंवेद्यम् ॥
 तस्मिन्नाधाय मनः स्फुरदखिलं चिन्मयं जगत् पश्यन् ।
 उत्सन्नकर्म्मबन्धो ब्रह्मत्वमिहैव चाप्नोति ॥
 रागद्वेषविमुक्ता सत्याचारा मृषारहिताः ।
 सर्वत्र निर्विशेषा भवन्ति चिद्ब्रह्मसंस्पर्शात् ॥
 तिष्ठन्त्यणिमादियुता विलसद्गहाः सदोदितानन्दाः ।
 ब्रह्मस्वभावममृतं संप्राप्ताश्चैव कृतकृत्याः ॥
 आयतनं विद्यानां मूलं धर्मार्थकाममोक्षाणाम् ।
 श्रेयः परं किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ॥
 प्रत्यक्षेण प्रमाणेन यो न जानाति सूतकम् ।
 अदृष्टविग्रहं देवं कथं ज्ञास्यति चिन्मयम् ॥
 यज्जरया जर्जरितं कासश्वासादिदुःखविवशं च ।
 योग्यं तन्न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् ॥
 बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः ।
 सोऽयातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयाद् मुक्तिम् ॥
 अस्मिञ्छरीरे येषां परमात्मनो न संवेदः ।
 देहत्यागादूर्ध्वं तेषां तद् ब्रह्म दूरतरम् ॥

२६८

बृद्धत्रयी

ब्रह्मपदे यतन्ते तस्मिन् दिव्यां तनुं समाश्रित्य ।

जीवन्मुक्ताश्चान्ये कल्पान्तस्थायिनो मुनयः ॥

तां जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमम् ।

दिव्या तनु विधेया हरगौरीसृष्टिसंयोगात् ॥'

इति प्रथमाध्याये ।

गोरक्षपुरे त्रयोदशखट्वशताब्दीत ईषत्प्रागेव सन्न्यासिनां नवनाथ-
सम्प्रदायः प्रतिष्ठितो बभूव । तत्र देवगिरे राश स्त्रयोदशखट्वशताब्दीय-
सिङ्घनस्य समकालिकः खर्पणनामा कश्चन लोकनाथो रससिद्धपुरुषत्वेन ख्यात
आसीत् । नवनाथीयशक्तिसारतन्त्रादवगम्यते यद् दशोद्धूद्वादशशतखट्ववर्षे
सिङ्घनस्य शासनकाल आरब्ध इति । अस्य खर्पणाख्यलोकनाथस्य नाम
मतवादाश्च रसरत्नसमुच्चये दृश्येते । तत्र लिखितमस्ति—

‘स रसो धातुवादिषु शस्यते न रसायने ।

अयं हि खर्पणाख्येन लोकनाथेन कीर्तितः ॥’ इति ८।४३ ।

त्रयोदशखट्वशताब्दीयसोमदेवप्रणीतरसेन्द्रचूडामणिनाम्नो रसग्रन्थतो रस-
रत्नसमुच्चये नानाश्लोका उद्धृताः । तद् यथा—

‘रौप्येण सह संयुक्तं ध्मातं रौप्येण चेत्तगेत् ।

तदा निरुत्थमित्युक्तं लोहं तदपुनर्भवम् ॥

निर्व्वापणविशेषेण तत्तद्वर्णं भवेद् यदा ।

मृदुलं चित्रसंस्कारं तद्वीजमिति कथ्यते ॥

इदमेव विनिर्दिष्टं वैद्यैरुत्तरणं खलु ।

संस्पृष्टलोहयोरेकलोहस्य परिसाधनम् ।

प्रध्मातं वङ्कनालेन तत्ताडनमुदाहृतम् ॥’ इति ८।२६-३१ ।

‘न तत्पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्व्वथा ।

चपलोऽयं समादिष्टो वार्त्तिकैर्नागसम्भवः ॥

इत्थं हि चपलः कार्यो वङ्गस्यापि न संशयः ।

तत्स्पृष्टहस्तसंस्पृष्टः केवलो वध्यते रसः ॥' इति च, ८।४१-४२ ।

त्रयोदशखृष्टशताब्दीतः परवर्त्तिनोः कयोरपि ग्रन्थग्रन्थकृतो नाभवचांसि न समुपलभ्यन्त इत्यतः प्रालिकैः सिद्धान्तितं यदस्य ग्रन्थस्य प्रणयनकाल-
स्त्रयोदशखृष्टशताब्दीति । प्रणेता च तन्मतेन चतुर्थवाग्भटो नित्यनाथो वेति ।

वस्तुगतेरेवंविधत्वेऽपि वयं खलु मन्यामहे यत् साम्प्रतिकरसरत्न-
समुच्चयस्य मूलभाग स्तृतीयखृष्टशताब्दीयेन वाग्भटेन प्रणीतः, प्रतिसंस्कृत-
भागस्तु त्रयोदशखृष्टशताब्दीय इति । केन पुनः स ग्रन्थः प्रतिसंस्कृत
इत्येतत् तु मीमांसितव्यम् । चतुर्थवाग्भट स्त्रयोदशचतुर्दशखृष्टशताब्दीय
आसीत् । रसाधिकारे तस्य कश्चिदपि ग्रन्थो न दृश्यते न चापि श्रूयते ।
अतः स रसग्रन्थप्रतिसंस्कर्त्ता भवितुं नार्हति । नित्यनाथश्च त्रयोदश-
चतुर्दशखृष्टशताब्दोराविर्बभूव । तेनैव रसरत्नाकर-रसरत्नमालानामकं रस-
ग्रन्थद्वयं प्रणीतम् । तदीयग्रन्थतस्तु रसरत्नसमुच्चये कस्यापि श्लोकादेरनुप-
लम्भात् तस्य ग्रन्थप्रतिसंस्कृत्वमनुमातुं न शक्यते ।

त्रयोदशखृष्टशताब्दीयसोमदेवप्रणीतरसेन्द्रचूडामणौ नानाश्लोका रसरत्न-
समुच्चये दृश्यन्ते । ग्रन्थस्य च बहुषु स्थलेषु रसेन्द्रचूडामणौ शैली-
दर्शनादवगम्यते यत् सोमदेव एव तस्य प्रतिसंस्कर्त्ता नान्य इति । किमन्यत्,
सोमदेवेन खनामग्राहं तदीयरसेन्द्रपरिभाषातो ग्रन्थेऽस्मिन् बहवः श्लोका
उद्धृता यथा—

‘कथ्यते सोमदेवेन मुग्धवैद्यप्रबुद्धये ।

परिभाषा रसेन्द्रस्य शास्त्रैः सिद्धैश्च भाषिताः ॥’

(८।१) इति ।

अस्याध्यायस्य पुष्पिकायां तु लिखितमस्ति—‘इति श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य
सूत्रो वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये रसपरिभाषा-कथनं नामाष्टमो-

३००

बृद्धत्रयी

ऽध्यायः' इति । ततश्च यन्त्रकथनोपक्रमे पुनरपि सोमदेवः खनामग्राह-
माह—

‘अथ यन्त्राणि वक्ष्यन्ते रसतन्त्राण्यनेकशः ।

समालोक्य समासेन सोमदेवेन साम्प्रतम् ॥’ (६।१) इति ।

‘नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योतिर्मुनीश्वरः ।

वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापरः पृथिवीतले ॥ (६।६५) इति च ।

अस्याप्यध्यायस्य पुष्पिकायां लिखितमस्ति—‘इति श्रीवैद्यपतिसिंह-
गुप्तस्य सूतो वाग्भटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये यन्त्रनिरूपणं नाम
नवमोऽध्यायः’ इति ।

एवमेवं च प्राप्ते ब्रूमः प्रागेव मूलरसरत्नसमुच्चयः सिंहगुप्तसूनुना
प्रणीतः, सिंहगुप्तसूनुश्च तत्प्रणयनाद् रसवाग्भट इतिनाम्ना प्रसिद्धिं प्राप्तः
(माधवोपाध्यायस्यायुर्वेदप्रकाशे), परं तु मौलिकत्वाभावात् संक्षिप्तत्वाच्च
ग्रन्थोऽयं लोके प्रसिद्धिं न लेभे, ततो महति काले व्यतीते रसेन्द्रचूडामणि-
रसेन्द्रपरिभाषाकृत् सोमदेवस्तत्र कालोपयोगिनं प्रतिसंस्कारं विधाय
तदग्रन्थं मूलकृतो नाम्नैव प्रचारयामासेति । वाग्भटमुनिश्चेद् मूलकारो
न स्यात् तर्हि शङ्करगुरुं गोविन्दभगवत्पादमतिक्रम्य किमर्थं वाग्भटमुने
नाम्ना ग्रन्थोऽयं प्रकाशितः ? रसोपकल्पनसामर्थ्यं रसशास्त्राधिकारे च तस्मा-
दधिकतरः प्रामाणिको भगवान् गोविन्दपाद इत्यत्र नास्ति कोऽपि सन्देहा-
वकाशः । यदि प्राचीनतरे मुनिनामनि वा प्रीतिः स्यात् तर्हि वाग्भटं हित्वा
व्याडिपतञ्जलिनागार्जुनादीनां मध्ये कस्यचिदेकस्य मुने नाम्ना ग्रन्थोऽयं
किमिति न प्रकाशितः ? सर्वं खल्वेतत् प्रतिपादयति यद् वाग्भट एव
ग्रन्थस्य मूलकारो न तु कश्चिदन्य इति ।

ननु प्रतिसंस्कृतौ प्रतिसंस्कृतं नामाख्यापनमनुचितमिति चेत् ? न ।
नवीनग्रन्थकृतमुक्तयः पण्डितैर्नाद्रियन्त इति कृत्वा प्रतिसंस्कृता ग्रन्थोऽयं

मूलवक्तरि समारोपितः । वाग्भटस्य मूलकर्तृत्वात् तन्नाम्ना ग्रन्थस्यास्य
प्रकाशः कथमपि दोषं नावहति । किमन्यत्, सोमदेव एतेन नूतं परां
कोटिं स्वार्थत्यागस्य प्राकटयदिति मन्यामहे ।

पञ्चदशशृष्टशताब्द्यां चिन्तामणिरेशास्त्रिणा रसरत्नसमुच्चयस्य
'तरलार्थप्रकाशिनी' नाम्नी टीकैका विरचिता । एष टीकाकारः 'खरे' नाम्ना
समधिकं प्रसिद्धः । ग्रन्थस्य प्रणयनकालविषये प्रतिसंस्कारविषये वा
टीकाकारो जोषमवतिष्ठते ।

रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिनामकप्रथमाध्यायारम्भे लिखितमस्ति—

यस्यानन्दभवेन मङ्गलकलासम्भावितेन स्फुर-
द्दाम्ना सिद्धरसामृतेन कर्षणावीक्षासुधासिन्धुना ।
भक्तानां प्रभवप्रसंहतिजरारागादिरोगाः क्षणा-
च्छान्तिं यान्ति जगत्प्रधानभिषजे तस्मै परस्मै नमः ॥
आगमश्चन्द्रसेनश्च लङ्केशश्च विशारदः ।
कपाली मत्तमाण्डव्यौ भास्करः शूरसेनकः ॥
रत्नघोषश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहनः ।
इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि व्याङ्गिरेव च ॥
नागार्जुनः सुरानन्दो यागबोधि र्यशोधनः ।
खण्डः कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरिः ॥
सप्तविंशतिसंख्याका रससिद्धिप्रदायकाः ।
रसाङ्कुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरवः ॥
मन्थानभैरवश्चैव काकचण्डीश्वरस्तथा ।
वासुदेव ऋष्यशृङ्गः क्रियातन्त्रसमुच्चयी ॥
रसेन्द्रतिलको योगी भालुकि मैथिलाह्वयः ।
महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्वरः ॥

एतेषां क्रियतेऽन्येषां तन्त्राण्यालोक्य संग्रहः ।

रसानामथ सिद्धानां चिकित्सार्थोपयोगिनाम् ॥

सूनुना सिंहगुप्तस्य रसरत्नसमुच्चयः ।

रसोपरसलोहानि यन्त्रादिकरणानि च ॥

शुद्धयर्थमपि लोहानां तन्त्रादिकरणानि च ।

शुद्धिः सत्त्वं द्रुतिर्भस्मकरणं च प्रवक्ष्यते ॥...

इति । श्रीवैद्यपतिसिंहगुप्तस्य सूनो वर्गभटाचार्यस्य कृतौ रसरत्नसमुच्चये
रसोत्पत्तिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।' इति ।

रसरत्नसमुच्चयोक्तानां कतिपयानां रसग्रन्थकृतां रसग्रन्थानां च वृत्तान्ता
वर्णानुक्रमशो यथासम्भवमिह प्रदर्श्यन्ते—

आगम इति । आगमो वेदः शिवोक्ततन्त्रशास्त्रं वा । इह तन्त्र-
शास्त्रम् । उक्तं च—

‘आगतं शिववक्त्रेभ्यो गतं च गिरिजाश्रुतौ ।

मतं च वासुदेवस्य तस्मादागम उच्यते ॥’ इति ।

‘आदिम’ इति । टीकाकार आह—‘आदिम आदिदेवः प्रथमरस-
तन्त्रप्रवक्ता देवादिदेवो महादेव इति तर्क्यते । अन्ये पुनराहुः—आदिम-
शब्देन प्रथमरसतन्त्रप्रणेता कश्चिदन्य इति प्रतिभाति यथा बहुभिः श्रुतः
सुश्रुत’ इति । ‘आदिमसिद्धान्त’स्तु १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो
दृश्यते । एतस्मादुपपद्यते यत् सप्तदशखृष्टशताब्द्यामादिमसिद्धान्तनामकः
कश्चिद् ग्रन्थ आसीदिति ।

‘आस्तिक’ इति । जरत्कावर्षोः पुत्रो विषविद्यापारगो मुनिविशेषः ।
तिडन्तप्रतिरूपकनिपातनाद् ‘अस्तिनास्तिदिष्टं मतिरि’ति ठक्प्रत्ययत ‘आस्तिकः’
(पा० ४।४।६०) इति । अयमाशयः । अस्तिनास्तिशब्दौ तिडन्तप्रतिरूप-
काव्ययौ भवतः । सत्परलोकत्वे वाच्ये तिडन्तप्रतिरूपकास्तिशब्दादयं

प्रत्ययः । विद्यमानः परलोकभावो यस्य स सत्परलोकत्वः, परलोकोऽस्तीति ज्ञानं यस्येत्यर्थः । अस्य मुने नमस्मरणात् सर्पभयं निवर्त्तते । उक्तं च भारते—

यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशः ।

आस्तीकः सर्पसत्रे वः पन्नगान् योऽभ्यरक्षत ॥

तं स्मरन्तं महाभागा न मां हिसितुमर्हथ ।

जनमेजयस्य यज्ञान्ते आस्तीकवचनं स्मर ॥

आस्तिकस्य वचः श्रुत्वा यः सर्पो न निवर्त्तते ।

शतधा भिद्यते मूर्द्ध्नि शिशवृक्षफलं यथा ॥

(आ० ५८।२४) इति ।

‘इन्द्रद’ इति । ग्रन्थकृत् प्रथमाध्याये स्मरति—‘इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि व्याडिरेव च’ इति । अयं कश्चिद् रसाचार्य्य आसीदिति तर्क्यते ।

ईश्वर इति । रसरत्नसमुच्चयस्य पष्ठाध्याये लिखितमस्ति—

‘हर्षयेद् द्विजदेवानां तर्पयेदिष्टदेवताः ।

कुमारी-योगिनीयोगीश्वरांश्च म्लेच्छसाधकान् ॥’ (६२) इति ।

ईश्वरान् ब्रह्मविष्णुशिवादीन् । यद्वा योगीश्वरान् योगिश्रेष्ठानिति ।

‘ऋष्यशृङ्ग’ इति । ‘ऋश्यशृङ्ग’ इति तालव्यवान् पाठो ग्रन्थान्तरे दृश्यते । तथा हि वनपर्वणो भारतभावदीपे पोडशखृष्टशताब्दीयो नीलकण्ठसूरिराह—‘ऋश्येति तालव्यादिः, मूर्धन्यादिपाठः प्रामादिकः । ‘ऋश्यो न तृष्यन्’ [ऋ० सं० ८।४।१०] इति मन्त्रवर्णादिति ।’ अमर आह—‘गोकार्णपृषतैर्णश्यरोहिताश्चमरो मृगाः’ इति । अत्र द्वादशखृष्ट-शताब्द्यां क्षीरखामिनोक्तम्—‘इयर्त्ति ऋश्यः । ऋषी गतावित्यस्मान् मूर्धन्यः षः स्यादिति । ऋष्यशृङ्गेति मूर्धन्यषकारवन्तः पाठा दृश्यन्ते रामायणे,

३०४

वृद्धत्रयी

भट्टौ (१।१०), महिम्नःस्तोत्रे (२२) चेति । ऋश्येति तालव्यशकारवन्तः
पाठाश्च दृश्यन्ते वेदे, लोके च यथा 'वलवद्दृश्या स्थली'ति वृन्दावनयमके ।

ऋश्यशृङ्गो विभाण्डकाश्यपस्य तनयः । तत्कृतेन 'कारीरी'यागेन
लोमपादराजर्षेरनावृष्टिसन्वते राज्ये देवः कामं प्रवृष्ट इति दृष्ट्वा स पूर्णकामः
सन् स्वसुतां शान्तामृश्यशृङ्गाय ददौ । रतिशास्त्रानभिज्ञस्यास्य मुनेः
प्रसङ्गे बुद्धचरितकृत् कविरश्वघोष आह—

‘ऋश्यशृङ्गं मुनिसुतं तथैव स्त्रीष्वपण्डितम् ।

उपायै विविधैः शान्ता जग्राह च जहार च ॥’ (४।१६) इति ।
अनेनैव मुनिना याजयित्वा महाराजदशरथोऽपि श्रीरामादिपुत्रचतुष्टयं लेभे ।
तथा हि भट्टावुक्तम्—

‘पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभि-

रानायि विद्वान् क्रतुषु क्रियावान् ।

विपक्तिर्मज्ञानगतिर्मनस्वी

मान्यो मुनिः स्वां पुरमृष्यशृङ्गः ॥’ (१।१०) इति ।

एष मुनिवर्यः ‘ऋश्यशृङ्गतन्त्र’नामकं रसग्रन्थं प्रणिनाय । तत् तु तन्त्रं
परवर्तिकाले ‘दाशरथीयतन्त्रमि’त्याख्यया प्रकाशितम् ।

अस्य मुने र्जुनुरधिकृत्य महाभारतादौ विचित्रमेकं कथानकमस्ति ।
ब्रह्मशापेन शम्बरारेः कल्याणप्रदभगदेवस्य कन्या स्वर्णामृगी भूत्वा शस्प-
वहुले रम्यकानने विचचार । तत्रैव हृदसमीपे दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्वशीमप-
सूपस्पृशतो मुने विभाण्डकस्य रेतः प्रचस्कन्द । सतोयतद्रेतःपानेन सा
स्वर्णामृगी गर्भिणी भूत्वा काले लोकमेकं प्रसूय शापमुक्ता सती त्रिदिवं ययौ ।
ततश्चोक्तं महाभारते—

‘तस्यां मृग्यां समभवत् तस्य पुत्रो महानृषिः ।

ऋष्यशृङ्गस्तपोनित्यो वन एवाभ्यवर्तत ॥

तस्यर्षेः शृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः ।

तेनर्ष्यशृङ्ग इत्येवं तदा स प्रथितोऽभवत् ॥' इति ।

‘कपाली’ति । रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—‘कपाली मत्तमाण्डव्यौ भास्करः शूरसेनकः’ (प्रथमाध्याये) इति । अस्य ‘कापाली कापालिः कापालिक’श्चेति नामान्तराणि । अनेन कापालीसिद्धान्तः प्रणीतः । ग्रन्थः सुदुर्लभ एव । कवीन्द्रसूच्यां तु स उल्लिखितो दृश्यते । श्रूयते हि यदनेन ‘रसरामहोदधि’नामको रसग्रन्थोऽपि प्रणीत इति ।

एष महाराजः कपाली शककुषाणाधिपतेः कनिष्कस्य प्रपौत्रो वसुष्का-परपर्यायवासुदेवस्य पुत्रो हठयोगी सिद्धरसाचार्यः प्रकटावधूतस्तृतीय-चतुर्थखट्वृशतान्दीयश्चासीत् । हठयोगदीपिकायां लिखितमस्ति—कपाली विन्दुनाथश्च काकचण्डीश्वराह्वयः’ इति । रसेश्वरसिद्धान्ते लिखितमस्ति—‘चर्व्वटिः कपिलो व्याडिः कापालिः कन्दलायनः’ इति ।

कम्बलिरिति । रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि व्याडिरेव च’ इति । कम्बलिस्तान्त्रिकः सन्न्यासीति श्रूयते ।

‘कराल’ इति । करालजनकः । यमुद्दिश्य कविरश्वघोष आह—

‘करालजनकश्चैव हृत्वा ब्राह्मणकन्यकाम् ।

अवाप भ्रंशमप्येवं न तु सेजे न मन्मथम् ॥’

इति (बुद्धच० ४।८०) ।

‘काकचण्डीश्वर’ इति । काकचण्डीश्वरीतन्त्रादवगम्यते यदेष काक-चण्डीश्वरो भगवतो रुद्रस्यैव मूर्तिभेद इति । रसरत्नसमुच्चयस्यारम्भे लिखित-मस्ति—‘मन्थानभैरवश्चैव काकचण्डीश्वरस्तथा’ इति । हठयोगदीपिकायां चास्य नाम दृश्यते । काकचण्डीश्वरतन्त्रं कवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितं दृश्यते ।

‘कुमारी’ति । रसरत्नसमुच्चयस्य शिष्योपनयननामके षष्ठाध्याये लिखितमस्ति—‘कुमारीयोगिनीयोगीश्वरांश्च म्लेच्छसाधकान्’ (६२) इति ।

३०६

वृद्धत्रयी

कुमारीप्रभृतीन् हर्षयेत् तर्पयेच्च रससाधक इत्युपदेशः । कुमारीपूजा शास्त्रे
नितरां प्रशंसिता । तदुक्तं तन्त्रसारे—

‘होमादिकं तु सकलं कुमारीपूजनं विना ।

परिपूर्णफलं न स्यात् पूजया तद् भवेद् ध्रुवम् ॥

कुमारीपूजया देवि फलं कोटिगुणं भवेत् ।

पुष्पं कुमार्यै यदुत्तं तन् मेरुसदृशं भवेत् ॥

कुमारी भोजिता येन त्रैलोक्यं तेन भोजितम् ।’ इति ।

यामले वयोभेदेन कुमारीणां नामभेदा उक्ताः, यथा—

‘एकवर्षा भवेत् सन्ध्या द्विवर्षा च सरस्वती ।

त्रिवर्षा त्रिविधा मूर्त्तिश्चतुर्वर्षा तु कालिका ॥

सुभगा पञ्चवर्षा तु षड्वर्षा च उमा भवेत् ।

सप्तभिर्मालिनी साक्षादष्टवर्षा च कुब्जिका ॥

नवभिः कालसङ्कर्षा दशभिश्चापराजिता ।

एकादशे तु रुद्राणी द्वादशाब्दे हि भैरवी ॥

त्रयोदशे महालक्ष्मीं द्वासप्त पीठनायिका ।

क्षेत्रज्ञा पञ्चदशभिः षोडशे चान्नदा स्मृता ॥

एवं क्रमेण संपूज्या यावत् पुष्पं न विद्यते ।

कुमारी योगिनी साक्षात् कुमारी परदेवता ॥

असुरा दुष्टनागाश्च ये च दुष्टग्रहा अपि ।

भूतवेतालगन्धर्व्वडाकिनीयक्षराक्षसाः ॥

याश्चान्या देवताः सर्वा भूभुवःस्वःस्थभैरवाः ।

पृथिव्यादीनि सर्वाणि ब्रह्माण्डं सचराचरम् ॥

ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च ईश्वरश्च सदाशिवः ।

ते तुष्टाः सर्वदेवाश्च यस्तु कन्यां प्रपूजयेत् ॥’ इति ।

कन्यां कुमारीम् । यद्यपि स्मृत्युक्ता कन्या दशमवर्षाया भवति—

‘अष्टवर्षा भवेद् गौरी दशवर्षा च कन्यका ।

संप्राप्ते द्वादशे वर्षे कुमारीत्वमिधीयते ॥’

इति वचनात्, तथाप्यत्र कन्याशब्देनानागतार्त्तत्वा कुमारी बोध्या ।

‘खण्ड’ इति । रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—‘खण्डः कापालिको ब्रह्मे’ति । स हठयोगी रसाचार्यश्चासीत् । अनेन ‘खण्ड-सिद्धान्तः’ प्रणीतः । स ग्रन्थः कवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो दृष्टः ।

‘खर्पण’ इति । एष गोरक्षपुरीयनवनाथसम्प्रदायस्य खर्पणलोकनाथ-नामकः सन्न्यासी रसाचार्यश्च । रसेन्द्रचूडामणौ सोमदेवेन लिखितम्—

‘स रसो धातुवादिषु शस्यते न रसायने ।

अयं हि खर्पणाख्येन लोकनाथेन कीर्तितः ॥’ इति ।

एष श्लोको रसरत्नसमुच्चयस्याष्टमाध्याये समुद्धृतो दृश्यते (८।४३) ।

‘गोमुख’ इति । अयं वत्सराजकुमारनरवाहनस्य नर्मसचिवो रससिद्धश्चासीत् । अस्य गोमुखसिद्धान्तनामा रसग्रन्थः कवीन्द्रसूच्या-मुल्लिखितोऽस्ति । रसरत्नसमुच्चयस्यारम्भे लिखितमस्ति—‘इन्द्रो गोमुख-श्चैवे’ति । अयं खृष्टपूर्वपष्ठशताब्दीतः किञ्चिदुत्तरभव एव ।

‘गोविन्द’ इति । अयं शङ्कराचार्यस्य गुरु माण्डूक्यकारिकादि-प्रणेतु गौडपादस्य शिष्यः सप्तमखृष्टशताब्द्यामुत्पन्नो नवमखृष्टशताब्द्यां तिरोदधे । गोविन्दसिद्धान्तनामको रसायनग्रन्थः कवीन्द्राचार्यसूच्या-मुल्लिखितो दृष्टः । एष ग्रन्थो गोविन्दनायकप्रणीत उत वा गोविन्दभगवत्-पादप्रणीत इति तु निश्चयेन वक्तुं न शक्यते । रसेश्वरदर्शनेऽस्य रसहृदय-नामको रसग्रन्थो गोविन्दभिन्नुरिति नाम्ना प्रकाशितः । एष हैहयकुलोत्-पन्नस्य किराताधिपतेः कामदेवापरनाम्नो मदनदेवस्य गुरुरासीत् । तथा हि रसहृदये तेन लिखितम्—

३०८

बुद्धत्रयी

‘तस्मात् किरातनृपते बहुमानमाप्य रसकर्म्मनिरतः ।

रसहृदयाख्यं तन्त्रं विरचितवान् भिक्षुगोविन्दः ॥’

(१६।८०) इति ।

मदनदेवो विन्ध्यप्रदेशीयो नृपतिरासीत् । गोविन्दोऽपि तत्रावस्थितत्वाद् विन्ध्यवासीति नाम्ना प्रसिद्धो बभूव ।

रसहृदये लिखितमस्ति—

वालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः ।

जातविवेको वृद्धो मर्त्यः कथमाप्नुयाद् मुक्तिम् ॥’ इति ।

इमां च भावधारामादाय चर्पटपञ्जरिकायां सुललितगिरा गोविन्दशिष्य-
शङ्कराचार्य आह—

‘बालस्तावत् क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत् तरुणीरक्तः ।

वृद्धस्तावच्चिन्तामग्नः परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥’ इति ।

इतो गोविन्दशङ्करयो गुरुशिष्यसम्बन्धे नास्ति कश्चित् सन्देहावकाशः ।
गोविन्दो गौडपादाचार्यस्य शिष्य आसीत् । रसशास्त्रे स नितरां प्रमाण-
पुरुष एव । रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—‘खण्डः कापालिको ब्रह्मा
गोविन्दो लम्पको हरिः’ (रसोत्पत्ति-४) इति ।

आत्मपरिचयप्रदानाय रसहृदये गोविन्देन लिखितम्—

‘नपुत्रा मङ्गलविष्णोः सुमनोविष्णोः सुतेन तन्त्रोऽयम् ।

श्रीगोविन्देन कृतस्तथागतश्रेयसे भूयात् ॥’ इति ।

लोकाश्रयत्वाल्लिङ्गमशिष्यमित्यवधारणात् तन्त्रशब्द इह पुंस्त्वेन प्रयुक्तः ।
उक्तं च—‘शब्दानां चित्रशक्तित्वात् पण्डितशब्दो यथा पुमानिति । कचिद्
‘भिक्षुः’ कचित् ‘तथागतश्चेति शब्दद्वयं दृष्ट्वा डाक्ताप्रफुल्लचन्द्रमहोदयेन
गोविन्दो बौद्धत्वेन निरूपितः । History of Hindu Chemistry-
ग्रन्थस्य द्वितीयखण्डे पुनरपि तेन लिखितम्—‘The author (रसहृदय-

कृद् गोविन्दभगवत्पादः) was evidently a Buddhist, as we learn from the colophon to the Benares Mss. (of Rasa-hridaya, vide translation, p. 12). It is however not to be found either in the India Office or in the Nepal Mss. This important omission is easily accounted for. It is the reluctance of the latter-day Hindus to acknowledge their obligations to a Buddhist author (Intro. p. L III). अस्यायं तात्पर्यानुवादः । वाराणसीस्थहस्तलिखितायाः कस्याश्चित् पुस्तिकायाः पुष्पिकातः सुस्पष्टं ज्ञायते यदसौ रसहृदयकृद् गोविन्दो बौद्ध आसीदिति । 'इण्डिया अफिस' नामकग्रन्थालयस्थितस्य नेपालग्रन्थागारस्थितस्य वा हस्तलिखित-पुस्तिकासु तु नैतद् दृश्यते । अस्य वर्जनहेतुः सौकर्येण निरुणेतुं शक्यः । अर्वाचीनकाले बौद्धग्रन्थकर्तारि सनातनधर्मावलम्बिनामृणस्वीकारे पराङ्मुखतैव तद्वर्जनकारणत्वेन प्रतीयत' इति ।

विचित्र उपन्यासः । बौद्धोऽपि किं पुष्पिकापरिवर्त्तनेन सनातनधर्मा-वलम्बिनां ग्रन्थमात्मसात् कर्तुं न प्रभवति ? अतश्चास्माभिर्ममतमेतच्च समर्थ्यते । सनातनधर्मविहिततुरीयाश्रमस्थोऽपि भिक्षुनाम्ना प्रसिद्धिं लेभे, यथा विज्ञानभिक्षु ज्ञानेन्द्रभिक्षु रामेश्वरभिक्षुरित्येवमादयः । 'यथा-गतास्ते मुनयः शिवां गतिं तथागतिं सोऽपि तथागतो गतः' इत्युक्तेस्तथागतो बुद्धवचन इति सत्यम् । इह तु 'तथागतश्रेयसे' इत्यनेन बौद्धानां मङ्गलार्थ-मित्युच्यते । मन्ये—शङ्कराचार्यात् प्राग् बौद्धानामतिप्राबल्यात् तेषां सन्तोषविधानेन ग्रन्थप्रचारप्रत्यूह-निवृत्त्यर्थं 'तथागतश्रेयस' इत्युक्तम् । किं बहुना, कलापस्य 'चैत्रकूटी'वृत्ते नमस्कारपादे मुनिकल्पो वररुचिरपि पञ्चमखट्वशतान्धामाह—

‘देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शिनम् ।

कातन्त्रस्य प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं शास्त्रवर्मिकम् ॥’ इति ।

सर्वज्ञ इति बुद्धनाम । यद् वा भवतु, न हि कश्चिद् बौद्धानां श्रेयःप्रार्थनया बौद्धो भवति, भवति तु बौद्धस्तदाचारवशेनास्माकं श्रुतिस्मृतिशास्त्रप्रत्यादेशा-
देव । रसहृदयस्याभ्यन्तरप्रमाणेन गोविन्दपादस्य सनातनधर्मावलम्बित्व-
मेव प्रतिपाद्यते । तथा हि ग्रन्थेऽस्मिन् —

(१) वेदान्तवेद्यं ब्रह्म स्वीक्रियते, यथा —

‘परमे ब्रह्मणि लीनः प्रशान्तचित्तः समत्वमापन्न
आश्वासयंस्त्रिवर्गं विजित्य रसानन्दपरितुष्टः ॥’ इति ।

(२) श्रुतिस्मृतिविहितकर्मणां श्रेयस्त्वमुद्घुष्यते, यथा —

‘यज्ञादानात् तपसो वेदाध्ययनाद् दमात् सदाचारात् ।
अत्यन्तं श्रेयः किल..... ॥’ इति ।

(३) ब्राह्मणपूजायाः कर्त्तव्यता च परामृश्यते, यथा —

‘म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम् ।
ऋषिर्वत्सेऽपि पूज्यन्ते किं पुन वेदविद्विजाः ॥’ इति ।

इहावधातव्यं नमिसाधूद्धृतं सुभाषितं रुद्रटालंकारटीकायाम् —

“आयु धृतं नदी पुण्यं भयं चौरः सुखं प्रिया ।

वैरं द्यूतं गुरु ज्ञानं श्रेयो ब्राह्मणपूजनम् ॥” इति ।

गोविन्दाचार्यो यदि बौद्धोऽभविष्यत् तर्हि शङ्कराचार्यस्तं गुरुत्वेन कदाचिदपि नावरिष्यदिति मन्यामहे । अस्त्येवं काचित् प्रसिद्धि र्यद् गोविन्दभगवत्पादान् गुरुत्वेन ग्रहीतुं तत्समीपं गत्वा —

‘कस्त्वं शिशो कस्य कुतोऽसि गन्ता

किं नाम ते त्वं कुत आगतोऽसि ।

इति पृष्टेन शंकराचार्येणोक्तम् —

‘स्वामिन्नहं न पृथिवी न जलं न तेजो
न स्पर्शनो न गगनं न च तद्गुणा वा ।
नापीन्द्रियाण्यपि तु विद्धि ततो विशिष्टो
यः केवलोऽस्ति परमः स शिवोऽहमस्मि ॥’ इति ।

महति काले व्यतीते गुरो वाक्यमिदं हस्तामलके भगवता प्रयुक्तमिति ।
किमन्यदधिकं वाच्यम्, अद्वैतवादिनां मठान्नायस्थनाममालायामपि तस्य
नाम पठ्यते—

‘ॐ नारायणं पद्मभवं वशिष्ठं शक्तिं च तत्पुत्रपराशरं च
व्यासं शुक्रं गौड़पदं महान्तं गोविन्दयोगीन्द्रमथास्य शिष्यम् ।
श्रीशङ्कराचार्यमथास्य पद्मपादं च हस्तामलकं च शिष्यं
तं त्रोटकं वार्त्तिककारमन्यान्स्मद्गुरुसन्ततमानतोऽस्मि ॥’ इति ।

एतस्मादुपपद्यते यदसौ गोविन्दाचार्योऽद्वैतसम्प्रदायप्रवर्त्तकानामन्यतम
आसीदिति ।

सप्तदशखट्वृशताब्दीयेन चतुर्भुजमिश्रेण रसहृदयस्य ‘मुग्धावबोधिनी-
नाम्नी टीकैका प्रणीता । काशीखण्डस्य टीकाकारो रामानन्दश्चतुर्भुजस्य
शिष्य आसीत् ।

‘चन्द्रसेन’ इति । कालाञ्जरदुर्गनिर्माता चन्देलवंशप्रतिष्ठाता च
तृतीयचतुर्थखट्वृशताब्दीयो महाराजश्चन्द्र एव चन्द्रसेनः । अयं समुद्रगुप्तस्य
समकालिक एव । दिल्लीस्थितसुप्रसिद्धलौहस्तम्भेऽस्यैव नाम समुत्कीर्णं वर्त्तते ।

चन्द्रसेनो लोकविश्रुतो रसशास्त्रवित् पण्डित आसीत् । रसशास्त्रे
च चन्द्रसेनसिद्धान्तं रसचन्द्रोदयं च प्रणिनाय । तयोः कोऽपि ग्रन्थ
इदानीं नोपलभ्यते । १६५६-खट्वर्षीयकवीन्द्रसूच्यां चन्द्रसेनसिद्धान्तस्य
समुल्लेखा दृश्यते । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—
‘आदिमश्चन्द्रसेनश्च लङ्क शश्च विशारद’ इति ।

३१२

वृद्धत्रयी

‘दसौ’ ‘नासत्यौ’ चेति । अश्विनाविति यावत् । नासत्यावित्यत्र
नञः प्रकृतिभावः (पा० ६।३।७५) । भवति च तत्र कारिका,
यथा—

‘नाको नवेदा नकुलश्च नक्रो नासत्या नक्षत्रं नपातो नभ्राट् ।

नपुंसकं वै नमुचि नखं च नादेशमेषु वदन्ति धीराः ॥’ इति ।

नास्ति अकं दुःखं यत्र स नाकः स्वर्गः । न विदन्ति विपरीतं ये ते नवेदाः
परिडताः । नास्ति कुलं यस्य स नकुलो महादेवः । न क्रामति गच्छति
दूरस्थलमिति नक्रः कुम्भीरः । असत्यं न विद्यते ययोः तौ नासत्यौ तौ
दसौ । न क्षरति पतति यत् तन्नक्षत्रम् । न पाति रक्षति कुलमिति नपात्
नप्ता ते नपातः । न भ्राजते दीप्यते यः स नभ्राण् मेघः । न स्त्री न
पुमानिति निपातनान्नपुंसकम् । न मुञ्चति दौष्यं यः स नमुचि दैत्यः ।
नास्ति खं त्वगाख्यमिन्द्रियमिति नखम् । एता व्युत्पत्तयः कथञ्चिदुन्नेयाः ।

‘देवीशास्त्रमिति । गिरिजाप्रोक्तं तन्त्रशास्त्रं निगम इति यावत् ।
स्मर्यते हि यामले—

‘निर्गतं गिरिजावक्त्राद् गतं शिवमुखेषु यत् ।

मतं श्रीवासुदेवस्य निगमस्तेन कीर्तितः ॥’ इति ।

निश्चयेन तान्त्रिकक्रियाफलं गमयतीति निगम इति खच्छन्दशास्त्रम् ।
नियमेन मन्त्रार्थस्य गमयितेति निगम इति नैरुक्ताः । गणरत्नमहोदधेः
२१० पृष्ठे वर्द्धमान आह—‘नितरां गम्यन्ते पदार्था अनेनेति निगम’ इति ।
देवीशास्त्रं यथा रसनिगमः ।

‘नन्दी’ति । अयं शिलादमुनेः पुत्रः, शालङ्कायनमुनेः प्रियशिष्यो
रसविद्यापारग उग्रतपःप्रभावेन शिवानुचरो बभूव । रसरत्नसमुच्चयस्य
रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—‘रसांकुशो भैरवश्च नन्दी खच्छन्दभैरव’
इति । अस्य ग्रन्थस्य नवमाध्याये लिखितमस्ति—

बुद्धवाग्मटीयवृत्तम्

३१३

‘नन्दी नागाजुनश्चैव ब्रह्मज्योति मुनीश्वरः ।

वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापरः पृथिवीतले ॥’ (६५) इति ।

रसेन्द्रचूडामणौ सोमदेव आह—

‘ऊर्ध्वपातनयन्त्रं हि नन्दिना परिकीर्तितम् ।

कोष्ठिकायन्त्रमेतद्धि तेनैव परिभाषितम् ॥’ इति ।

योगसारसंग्रहो नन्दिगुरुणा कृत इत्येका प्रसिद्धिरस्ति । पूर्णानन्दतीर्थो ग्रन्थस्यास्य टीकामकरोत् । कवीन्द्राचार्यसूच्यां नन्दितन्त्रमुल्लिखितमस्ति ।

नन्दिनो गुरुत्वात् प्रमथाधिपो महादेवो नन्दीश्वर इति नाम्ना रसशास्त्रे प्रसिद्ध इति केचित् । अस्माकं मते तु नन्दीश्वरो नन्दिकेश्वरश्च नन्दिनो नामान्तरे भवतः । नन्दिकेश्वरनाम्ना स कामशास्त्रं चतुर्दशशिवसूत्राणां ‘काशिका’वृत्तिं च प्रणिनाय । असौ काशिकावृत्तिं जयादित्य-वामनीय-काशिकावृत्तेः पृथगेव । आयोदधौम्यस्य शिष्य उपमन्यु नन्दिकेश्वरप्रणीताया वृत्तेः ‘काशिकातत्त्वत्रिमर्शिनी’नाम्नीं व्याख्यामकरोत् ।

‘नरवाहन’ इति । एष नरवाहनसिद्धान्तकर्त्ता । ग्रन्थश्च कवीन्द्र-सूच्यामुल्लिखितो वर्तते । षष्ठ्यष्टपूर्वशताब्द्यां वत्सदेशीयसम्राड्-दयनेन सम्राजि वासवदत्तायां नरवाहन उत्पादितः । नरादुत्तरो वाहनस्य नकारो णो न भवति । ‘ययुट् कव्यहव्यपुरीष्येष्णि’ति कलापसूत्रस्य चैत्र-कूटीवृत्त्यां वररुचिराह—‘नरो वाहनो यस्य स नरवाहनः’ शिविकारोहीत्यर्थः । महाराजपदभाजो नरवाहनस्य पुत्रो महाराजो वैहीनरिदण्डपाणिस्तस्य वृत्तान्ता इतिहासे सन्निवेशिता वर्तन्ते ।

विहीनरो नरवाहनबोधिरित्यस्य सम्पूर्णं नाम बौद्धग्रन्थे दृश्यते । अयं हि बुद्धदेवस्य साक्षाच्छिष्य आसीत् । अस्मै बुद्धदेव उपसंपादकाले (दीक्षाकाले) बोधिरित्युपनाम ददौ । पाणिनिवार्त्तिककारः कात्यायन एतं कुमारं वहीनरं व्याहरति (७।३।१) । वहतीति वहः सोऽस्यास्तीति

वही, स चासौ नरश्चेति वहीनरः, 'अन्येषामपि दृश्यत' इति दीर्घः ।
 कुणरवाडवस्त्वाह—'नैष वहीनरः । किं तर्हि ? विहीनर एषः ।
 विहीनो नरः कामक्रोधाभ्यामिति विहीनरः, पृषोदरादित्वाद् नलोप इति'
 (७।३।१) । पञ्चमखृष्टशताब्दीवर्त्तिबुद्धस्वामिनो 'बृहत्कथाश्लोकसंग्रह'-
 ग्रन्थादवगम्यते यद् उपसंपादतः कियतिचित् काले व्यतीते स्वयं बुद्धदेवः
 कामक्रोधवर्जितत्वात् कुमारमेतं विहीनर इत्युपनाम्नाऽपि लाञ्छितं
 चकारेति ।

महाराजो नरवाहनस्तन्मन्त्री गोमुखश्चोभौ रसविद्यापारगावास्तामित्यत्र
 नास्ति कोऽपि सन्देहावकाशः । एतयोरुभयो नामनी रसरत्नसमुच्चये पठ्ये ते—

‘रत्नकोशश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहनः ।

इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि व्याडिरेव च ॥’ इति ।

बौद्धनिर्वाणादनन्तरं प्रधानमन्त्रिणो गोमुखस्य साहायकेन नरवाहनः
 पत्नीवर्जं गन्धर्व्वदत्ता-प्रियदर्शना-मदनमञ्जुकादिद्वाविंशतेरुपपत्तीनां सद्-
 वाहको भवितुमाप्राणपातमन्वेष्टत । एवं स महाराजो गुरुदत्तनामोपनामभि-
 रुपहसितो बभूव ।

‘नागबोधिरिति । अस्य नागबोधिसिद्धान्तः कवीन्द्राचार्य्यसूच्या-
 मुल्लिखितो वर्त्तते । नागबुद्धिरित्यस्य नामान्तरं भवति । रसरत्नसमुच्चये
 लिखितमस्ति—‘नागार्जुनः सुरानन्दो नागबोधि र्यशोधन’ इति । अत्र
 नागबोधि-नागार्जुनयोरभेदं मन्यमानैरङ्गसा निर्द्धारितं नागार्जुन एव
 नागबोधिरिति । श्लोककृतप्रयुक्तशब्दद्वयस्य व्यवहितत्वं विप्रकृष्टत्वं चोभयो-
 रैक्ये यान् संशयान् समापातयतस्ते सर्व्वे नागबोधे नागार्जुनस्य स्वातन्त्र्यं
 कल्पयन्ति । एतत्सम्प्रदायमते तृतीय-चतुर्थखृष्टशताब्दीय ईषत्तन्त्रा-
 परपर्यायरसाध्यायप्रणेता जयदेवो हि नागबोधिरित्युपाधिभूषित आसीत् ।
 एवं चेत् तर्हि जयदेवस्यापि किञ्चित् परिचयप्रदानं नात्यन्तमसङ्गतं भवेत् ।

रसशास्त्रवेदिता मिषग् जयदेव ईषत्तन्त्रापरपर्यायरसाध्यायनामक-
मतितरामुत्कृष्टमेकं रसग्रन्थं प्राणैषीत् । ईषत्तन्त्रं कातन्त्रमित्यपि भण्यते,
यतस्तन्त्रशब्दात् पूर्वत ईषदर्थं कोः कादेशो भवति । अतो हि 'कातन्त्रस्य
प्रवक्ष्यामि व्याख्यानं शार्व्वर्मिकमि'त्यस्य नमस्कारपादीयदौर्गन्धोक्तस्य
पञ्जिकायां वैद्यसारादिप्रणेता त्रिलोचन आह—'ननु, ईषत्तन्त्रं जयदेवादि-
प्रोक्तमप्यस्तीत्याह शार्व्वर्मिकमिती'ति । ततश्च कातन्त्रपरिशिष्टटीकाकृता
गोपीनाथेन कातन्त्रशब्दस्य व्याख्यावसरे त्रिलोचनोक्तिं निरसितुं पञ्चम-
खृष्टशताब्दीयस्य चान्द्रव्याकरणप्रणेतु श्रन्द्रगोमिनः सिद्धान्तः प्रमाणत्वेन
प्रमुखास्थाप्यते यत् कातन्त्रशब्दस्य लोके कौमारव्याकरणत्वेन रूढत्वात् ततो
जयदेवादितन्त्रं न प्रतीयत इति । पञ्चमखृष्टशताब्दीयेन चन्द्रगोमिना
जय त्वनामग्रहणात् तस्य तृतीयचतुर्थखृष्टशताब्दीयत्वमनुमातुं युक्तम् ।

चतुर्दशखृष्टशताब्द्यां रसाध्यायस्यैका जनप्रिया टीका मेरुतुङ्गे न
प्राणायि (Keith's H. S. L. p. 512) । नवमखृष्टशताब्दीयो
मुकुलतनयो हर्षटाचार्यश्छन्दःसूत्रस्य 'छन्दोविवृति'नाम्नी व्याख्यामेकां
रचितवान् । गीतगोविन्दप्रणेता परमवैष्णवो जयदेव ईषत्तन्त्रकर्तु-
र्जयदेवादृष्टशतवर्षैः पराचीन आसीत् । रसामृतादिप्रणेता जयदेवकविराज
ईषत्तन्त्रकृत एकादशशतवर्षैरर्वाग् भवति ।

'नागसम्भव' इति । नागात् सर्पराजाद् वासुकेः सम्भवो जनु र्यस्य
स नागसम्भवः पतञ्जलिः । नागसम्भवं तु सिन्दूरम् । यद्यपीह पतञ्जलिना
सह नागसम्भवशब्दस्य कोऽपि सम्बन्धो न वर्तते, तथापि वार्तिकशब्द-
साहचर्यात् पतञ्जलिपर्यायनागसम्भवशब्देन पतञ्जले नाम स्मार्यते एव ।
रसरत्नसमुच्चयस्याष्टमेऽध्याये लिखितमस्ति—

‘न तत्पुटसहस्रे ण क्षयमायाति सर्व्वथा ।

चपलोऽयं समादिष्टो वार्तिकैर्नागसम्भवः ॥’ (८।४१) इति ।

नागात् सीसकात् सम्भवो यस्य तद् नागसम्भवं सिन्दूरम् । 'अवज्यो बहुव्रीहि व्यधिकरणो जन्माद्युत्तरपद' इति काव्यालङ्कारसूत्रवृत्तौ वामनः । वार्त्तिकैः पतञ्जलिकृतचरकवार्त्तिकैरित्यर्थः । अत्र वार्त्तिकशब्देन महाभाष्यकृतः पतञ्जले नामैव ध्वन्यते । ननु, वैयाकरणस्य पतञ्जले वैद्यशास्त्रेण कः सम्बन्धः ? पतञ्जलिरपि वैद्यागमिक आसीत् । अत्रार्थे चक्रपाणिराचष्टे—'पातञ्जलमहाभाष्य-चरकप्रतिसंस्कृतैः' इति । लघुमञ्जूषायां नागेश आह—'आप्तो नामानुभवेन वस्तुतत्त्वस्य कार्त्स्न्येन निश्चयवान् रागादिवशादपि नान्यथावादी यः स इति चरके पतञ्जलिः' इति । पतञ्जलिचरिते रामभद्रदीक्षितेनोक्तम्—'वैद्यशास्त्रके च वार्त्तिकानि ततः' इति । मधुकोषे विजयरक्षितेन—'कटुश्लमुष्णं विरसं च पूतिपित्तेन विद्याल्लवणं च वक्तुम्' इति चरकीयश्लोको (चि २६।१८२) वार्त्तिकत्वेनोक्तः । श्रूयते हि नवमखट्टशताब्दीय आषाढवर्मा तदीयपरिहार-वार्त्तिकनामकचरकटीकायां पतञ्जलिकृतं वार्त्तिकमद्वदुपदिष्टम् । अत एव पतञ्जलेश्वरकवार्त्तिककर्तृत्वं नासम्भवमेव । अपि च, तेन 'वातस्कन्ध-पैतस्कन्धोपेतसिद्धान्तसारावली' नामको वैद्यकग्रन्थोऽपि कृतः (See Trien. Cat. of Mss. 1916-19, Vol. III, Part I, Sanskrit B.B. No. 2371, p. 3271) ।

भद्रम्, यदि वा पतञ्जलिश्वरकवार्त्तिककारः सिद्धान्तसारावलीकारश्च स्यात्, तथापि कस्तावत् तस्य परिचयो रसशास्त्रेण सहेति चेत् ? मैवम् । न केवलं पतञ्जली रसाचार्यः परं तु स रसे रसायने धातुवादे च महासिद्ध आसीत् । चक्रसंग्रहस्य तत्त्वचन्द्रिकाटीकायां शिवदासेन लिखितम्—'यदाह पतञ्जलिः—'दिव्यं दावं समादाय लौहकर्म्म समाचरेदिति । किमन्यत् गणेशवृहस्पतिभास्करलोकपालग्रहक्षेत्रपालादिदेवता अभ्यर्च्य ततो धन्वन्तरि-पतञ्जलिभ्यां नानाभक्ष्योपचारसमन्वितं बलिं दत्त्वा लोहादिधातुपाककार्य-

मारभ्यते। तथा हि तत्त्वचन्द्रिकायां शिवदासेन प्राचीनमेकं प्रमाण-
मुद्धृतम्—

‘अर्चयित्वा विधानेन हेरम्बं गुरुमास्करो ।

लोकपालान् ग्रहांश्चैव क्षेत्रपालानथौषधम् ॥

आदित्यदेवताश्चेष्टा धन्वन्तरिपतञ्जली ।

दद्याद् बलिं च सर्वेभ्यो नानामह्योपचारतः ॥’ इति ।

पतञ्जलिमुनिः कञ्चिद् रसग्रन्थं प्रणिनाय । स च ग्रन्थ एकादशखृष्टशताब्द्याम्
आल्वेरुणि-महोदयेन दृष्टः (Alberuni's India—Sachaw, pp.
80, 189) । अतो रसशास्त्रेऽपि पतञ्जलेः प्रामाण्यमविशङ्कनीयं भवति ।

नागार्जुन इति । रसरत्नसमुच्चयस्य प्रथमाध्याये पठ्यते—‘नागार्जुनः
सुरानन्दो नागबोधि र्यशोधन’ इति । पुनरपि नवमाध्याये लिखितमस्ति—

‘नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योति मुनीश्वरः ।

वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापरः पृथिवीतले ॥’ (६५) इति ।

अस्य नागार्जुनसिद्धान्तो नेदानीमुपलभ्यते, परं तु १६५६ खृष्टाब्दीय-
कवीन्द्राचार्यसूच्यामस्य ग्रन्थस्य समुल्लेखो दृश्यते ।

नागार्जुनबोधिरित्यस्य नामान्तरं भवति । केचिदेनं नागार्जुन-बोधि-
सत्त्वं व्याहरन्ति । चक्रदत्ते लिखितमस्ति—‘धृतं सिंहमृतं नाम बोधिसत्त्वेन
भाषितमि’ति । अस्य ‘तत्त्वचन्द्रिका’टीकायां षोडशखृष्टशताब्दीयेन
शिवदासेनोक्तम्—‘बोधिसत्त्वेन योगिविशेषेण, अन्ये तु लोकनाथेनेत्याहुः’
इति । तावुभौ विश्रान्तावेव । यतो बोधिसत्त्वशब्देन नागार्जुन उद्दिष्टः ।
तथा हि राजतरङ्गिण्यामेकादशखृष्टशताब्दीय ऐतिहासिकप्रवरः कह्लणमिश्र
आह—

‘तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रवलतां ययुः ।

नागार्जुनेन सुधिया बोधिसत्त्वेन पालिताः ॥’ (११७७) इति ।

बौद्धेषु नागार्जुनवत् पण्डितो नाविर्बभूव । स हि विदर्भेषु कस्मिंश्चिद्
ब्राह्मणवंशे जातस्तत्तुशिलायां शिखां लेभे । अनन्तरं राहुलभद्रसमीपे
बौद्धदर्शनमधीत्य वटयक्षिणीं चोपास्य रसवैद्यके सिद्धिमवाप । तथा हि
तदीयरसरत्नाकरे लिखितमस्ति—

‘श्रीवटयक्षिण्युवाच—‘साधु साधु महासिद्ध किञ्चित् प्रार्थय मे सिद्ध
तत् सर्वं प्रददाम्यहम् ॥

श्रीनागार्जुन उवाच—

यदि तुष्टासि मे देवि सर्वदा भक्तवत्सले ।

दुर्लभं त्रिषु लोकेषु रसबन्धं ददस्व मे ॥’ इति ।

ततो रसशास्त्रादिकं प्रणीय माध्यमिकसूत्रादिकं प्रणीतवान् । एषु ग्रन्थेषु
तेन सनातनधर्मप्रतिपक्षतया ये युक्तिवादा उपन्यस्तास्तान् सर्वानष्टम-
खृष्टशताब्द्यां भगवान् शंकराचार्यः शारीरकभाष्ये समूलमुन्मूलया-
मास । एवं च नागार्जुनस्य प्रातिकूल्येन सनातनधर्मो लेशतोऽपि न
प्रतिजघ्ने । ततश्च स पुरुषपुरे शककुष्माण्डाधिपतेः कनिष्कस्य सभायां
प्रधानपण्डित आसीत् । ऐतिहासिका एनयोः स्थितिकालं प्रथमद्वितीय-
खृष्टशताब्द्योरनुमिन्वन्ति । डल्लणस्य निबन्धसंग्रहत एवमस्माभिः श्रुतं यत्
सुश्रुततन्त्रं नागार्जुनेन प्रतिसंस्कृतमिति । एतद्विषये यानि विचित्रवृत्तानि
सन्ति तानि सर्वाण्यधस्तादस्माकं सुश्रुतप्रस्तावे सन्निवेशितानीति तत्
एवावगन्तव्यानि ।

कनिष्कसभायामश्वघोषस्य साहित्ये सत्यपि पाण्डित्यातिशये दर्शनशास्त्रे
नागार्जुनात् तस्य प्रतिष्ठाबाहुल्यं नासीत् । अतो हि महाराजः कनिष्को
नागार्जुनबोधेराध्यक्ष्येण काश्मीरप्रदेशे चतुर्थसङ्गीतेराहानं चक्रे । तत्रैव
नागार्जुनस्य प्रयत्नेन बौद्धानां हीनयान-महायानाविति विभागद्वयं
समासादितम् ।

नागार्जुनेन नानाग्रन्थाः प्रणीताः, यथा—रसशास्त्रे ‘नागार्जुनसिद्धान्तो रसरत्नाकरो रसेन्द्रमङ्गलमि’त्यादि, वैद्यशास्त्रे—‘आरोग्यमञ्जरी योगमञ्जरी वार्त्तामाले’ति, कामशास्त्रे ‘रतिशास्त्रमि’ति, तन्त्रानुमोदितचिकित्साशास्त्रे ‘नागार्जुनीयचिकित्सा कक्षपुटतन्त्रं नागार्जुनाञ्जनं नागार्जुनयोग’-श्चेत्यादि, साहित्ये ‘सुहृत्लेख’ इत्यादि, बौद्धदर्शने ‘माध्यमिककारिका’ इति, तन्त्रशास्त्रे तारासाधनमिति ।

पतञ्जलिरिति । वातपैतृत्स्कन्धोपेतसिद्धान्तसारावलीनामकवैद्यग्रन्थप्रणेता, चरकवार्त्तिककारो महाभाष्यकारश्च । अथस्ताद् ‘नागसम्भव’शब्दो द्रष्टव्यः ।

‘बुद्ध’ इति । हिमवत्पादस्थिते रम्यवनापरनाम्नि लुम्बिनीकानने खट्व-जन्मतः प्राक् चतुःषष्ठ्यधिकपञ्चशततमे वर्षे शाक्यराजकन्या मायादेवी शिशुमेकं हूणपुत्रशुद्धोदनादजीजनत् । प्रसूत्यनन्तरं मायायामुपरतायां तस्या भगिनी सपत्नी च महाप्रजावती गौतमी देवी तं सद्योजातं शिशुं ततः प्रभृति पालयांचकार । जन्मनः कियतिचित् काले व्यतीते पिता शुद्धोदन-स्तोकस्य सिद्धार्थ इति नामधेयमकार्षीत् ।

शुद्धोदनः कपिलवस्तुराजस्य सिंहहूणस्य पुत्रो, मायादेवी देवदहजनपद-स्थित-शाक्यराजस्य सुभूतेः कन्या चास्ताम् । हूणजातीयपुरुषेण शकजातीय-स्त्रियामुत्पन्नस्य तोकस्य सङ्करवर्णत्वात् सिद्धार्थः सर्वैरुपहसित आसीत् । एतन्निकारमसहमानः कुमारो वैराग्यात् संसारं विहाय तपश्चोम्रं तेपे । तदनन्तरं परां सिद्धिं समधिगम्य बुद्धनाम्नासौ विश्वविश्रुतो भूत्वा सनातन-धर्मप्रातिकूल्येन बौद्धधर्मस्य प्रचारमारब्धवान् ।

श्रूयते हि बुद्धदेवेन सह राज उदयनस्य सखित्वमासीत् । अतो हि स उदयनपुत्रं नरवाहनं मन्त्रशिष्यमकरोत् । उपसंपादकाले च तस्मै शिष्याय स बोधिरित्युपनाम ददौ । ततश्च शिष्यस्य कामक्रोधवर्जितत्वं दृष्ट्वा

पुनरपि स विहीनर इत्युपनाम्नाऽपि तं भूषितं चकार । यद् वा भवतु, बुद्धदेवस्य जीवद्दशायामपि सुन्दरीमनूढां कन्यां मृगयितुं स आप्राण-पातमचेष्टत । अन्ये चास्य वृत्तान्ता अधस्ताद् नरवाहनकथाप्रसङ्गे द्रष्टव्याः ।

खट्वृजन्मनः प्राक् सप्ताशीत्यधिकचतुःशततमे वर्षे स भगवान् बुद्धो निर्वाणं लेभे । तत उपलानन्दादयः शिष्या गुरुपदिष्टधर्माणां गुप्तये सङ्गीतिमैकामाहूय सूत्रविनयाभिधर्मात्मकं त्रिपिटकं प्राणैषुः । किन्तु प्रतिपत्तिभेदात् ते शिष्यास्त्रिधा विभक्ता आसन्—सर्वास्तित्ववादी विज्ञानास्तित्ववादी सर्वशून्यत्ववादी चेति । तथापि महाकाश्यपमिक्षो-राध्यक्ष्येण बौद्धधर्मो यथाकथंचित् सुस्थिरीभूतः प्रचारयोग्यश्चासीत् । प्रवृत्ते तु तस्य धर्मस्य प्रचारे भगवानुपवर्षो वेदादिशास्त्ररक्षार्थं पूर्वोत्तर-मीमांसयो वृत्तिं प्रणीय वेदवाह्यबौद्धादिधर्मप्रतिपक्षतया सनातनधर्मस्य प्रथमं प्रतिप्रचारमारब्धवान् । इदानीं तदीयग्रन्थः कालगर्भे विलीनः, परं तु शबरस्वामिना परवर्तिभिरन्यैश्च कैश्चिदाचार्यैरसौ ग्रन्थो समुपलब्धो दृष्टश्च । वाक्यकारः कात्यायनोऽपि गुरोः पन्थानमनुसृत्य स्वकीयानां धर्माणां शास्त्राणां च रक्षार्थं मीमांसाद्वयस्य वृत्तिं प्रणयन् वेदवाह्यधर्ममतस्य प्रतिवादं व्यधत् । ततः सनातनधर्मावलम्बिनो वात्सायनभाष्यादिभिरस्य धर्मस्य सारहीनत्वं प्रतिपादयामासुः ।

तदनन्तरमशोकमहाराजस्य राजत्वकाले मुद्गलीपुत्रस्तिष्यपादो विनय-समुत्कर्षादिबौद्धग्रन्थान् यद्यपि प्रणीतवांस्तथापि बौद्धशास्त्रस्य प्रतिष्ठावाहुल्यं न सञ्जातम् । एतन्न्यूनतापरिहारार्थमशोकमहाराजेनान्यूनद्विसहस्रकोटि-परिमितानर्थान् विनियुज्य बौद्धानां कथंचित् सुस्थिता सम्पादिता । किन्तु नृपतेरशोकात् परं पुनः शबरस्वामी पूर्वमीमांसाभाष्ये तिष्यपादस्य युक्ति-जालं निरस्य बौद्धान् हीनवलान् विदधे ।

बुद्धवाग्भटीयवृत्तम्

३२१

एतादृशमवस्थाविपर्ययं पदार्थविप्लवं च दृष्ट्वा सर्वतन्त्रस्वतन्त्रेण नागार्जुनेन न्यायद्वारतारकादिशास्त्रे शाश्वतवादप्रतिवादमुपादाय बौद्ध-शास्त्रस्य दर्शनपदवाच्यता सम्पादिता । तस्यैव प्रयत्नेन सर्व्वास्तित्ववादात् सौतान्त्रिक-वैभाषिकौ, विज्ञानास्तित्ववादाद् योगाचारः, सर्व्वास्तित्ववादाद् माध्यमिकाश्चेति विभिन्नाः सम्प्रदायाः समुत्पन्नाः । ततः प्रभृति सौत्रान्तिक-वैभाषिकौ हीनयाननाम्ना योगाचार-माध्यमिकौ महायाननाम्ना च प्रसिद्धिं लेभिरे । पुनः कियत्तिचित् काले व्यतीते नागार्जुनस्यापि युक्तिजालं प्रशस्तपाद-कुमारिल-शङ्कराचार्यादिभिरभीक्ष्णं खण्डितम् ।

पुराणतन्त्रयोरस्माकमपि बुद्धदेवो हरि-हरेश्चर्य्यो दंशावतारेषु नवमा-वतारत्वेन प्रकल्पितः । तदुक्तम्—

‘मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः ।

रामो रामश्च रामश्च बुद्धः कल्की च ते दश ॥’

इति ।

‘रामो रामश्च रामश्चे’ति । स्मरति च भगवान् बहिः—

‘भार्गवो राघवो गोपस्त्रयो रामाः प्रकीर्तिताः ।

इति ।

श्रीमद्भागवतेऽपि स्मर्यते—

‘ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् ।

बुद्धो नाम्नाऽजिनसुतः कीकटेषु भविष्यति ॥’

(१।३) इति ।

कीकटेषु मगधप्रदेशेषु (वायुपुराणीय १०५ अ०) । तारातन्त्रमते कीकटो दक्षिणमगधः । मुण्डमालायां तु प्रकृतेरेतेऽवतारा उक्ताः—

‘प्रकृतिं विष्णुरूपाऽत्र पुरुषश्च महेश्वरः ।

एवं प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश ॥

३२२

बुद्धत्रयी

कृष्णरूपा कालिका स्याद् रामरूपा च तारिणी ।
 वगला कूर्ममूर्तिः स्याद् मीनो धूमावती भवेत् ॥
 छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद् वराहश्चैव भैरवी ।
 सुन्दरी जामदग्न्यः स्याद् वामनो भुवनेश्वरी ॥
 कमला बुद्धरूपा स्याद् मातङ्गी कल्किरूपिणी ।
 स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् ॥
 स्वयं च भगवान् कृष्णः कालीरूपोऽभवद् व्रजे ।
 इति ।

श्रीकृष्णविषये भगवता शङ्कराचार्येणोक्तम्—‘म च भगवान् ज्ञानैश्वर्य-
 शक्तिबलवीर्यतेजोभिः सदा सम्पन्नस्त्रिगुणात्मिकां वैष्णवीं स्वां मायां
 मूलप्रकृतिं वशीकृत्याजोऽव्ययो भूतानामीश्वरो नित्यशुद्धबुद्धमुक्तस्वभावोऽपि
 सन् स्वमायया देहवानिव जातो लोकानुग्रहं कुर्वन् लक्ष्यते स्वप्रयोजना-
 भावेऽपीति । वैष्णवचूडामणिना जयदेवगोस्वामिपादेन बुद्धदेव एवं
 स्तूयते—

‘निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातं

सदयद्वयदर्शित-पशुघातम् ।

केशव धृतबुद्धशरीर जय जगदीश हरे ॥’ इति ।

एवं च शास्त्रे बौद्धमतानां हेयत्वेऽपि बुद्धदेवस्तु नारायणत्वेन निरूपितः ।
 अत एव प्रत्याख्यातेष्वपि महाकाश्यप-तिष्यपाद-नागार्जुनादिशिष्यप्रशिष्याणां
 बौद्धानां युक्तिजालेषु स्वयं बुद्धदेवः कदाचिदपि शङ्कराचार्येण कटाक्षितो
 नासीत् । तदुक्तमद्वैतप्रत्यर्थिभिः—‘मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं बौद्धमेव
 च’ इति ।

‘ब्रह्मज्योतिरिति । एष कश्चिदेको मुनी रसाचार्यश्चासीत् । काल-
 नाथ-सिद्धलक्ष्मीश्वरशिष्य-दुण्डुकनाथकृत-रसेन्द्रचिन्तामणावपि नामैतदुप-

लभ्यते । सम्भाव्यते च यदस्य ग्रन्थो 'मुनिश्रेष्ठसिद्धान्त' इति नाम्ना कवीन्द्रवृत्तयामुल्लिखितो वर्तते । रसरत्नसमुच्चयस्य नवमाध्याये सोमदेव आह—

‘नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योति मुनीश्वरः ।

वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापरः पृथिवीतले ॥’

इति ।

‘ब्रह्मा’ इति । रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—‘खण्डः कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरिः’ इति । सूत्रस्थानस्य प्रारम्भे भगवांश्चरकः स्मरति—‘ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदं प्रजापतिः । जग्राह…… ।’ इति । सुश्रुते दिवोदास आह—‘इह खल्वायुर्वेदो नामोपाङ्गमथर्ववेदस्यानुत्पाद्यैव प्रजाः श्लोकशतसहस्रमध्यायसहस्रं च कृतवान् स्वयम्भूः । ततोऽल्पायुष्ट्वमल्पमेधस्त्वं चालोक्य नराणां भूयोऽष्टधा प्रणीतवान्’ (सू १।६) इति । ‘ब्रह्मा प्रोवाच ततः प्रजापतिरधिजगे’ (सू ० १।२०) इति च । अष्टाङ्ग आयुर्वेदो यथा—शल्यं शालाक्यं कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभृत्यमगदतन्त्रं रसायनतन्त्रं वाजीकरणतन्त्रं चेति । एतानि सर्वाण्येव ब्रह्मसंहितायामुपदिष्टानीति शास्त्रीया प्रसिद्धिः । अष्टाङ्गसंग्रहस्य सूत्रस्थानारम्भे वाग्भट आह—‘आयुर्वेदामृतं सार्वं ब्रह्मा बुद्ध्वा सनातनम् । ददौ दत्ताये’ति । अष्टाङ्गहृदयस्यापि सूत्रस्थानारम्भे स आह—‘ब्रह्मा स्मृत्वायुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहदि’ति । ब्रह्मवैवर्त्तपुराणस्य षोडशाध्याये स्मर्यते—

‘ऋग्यजुःसामाथर्वखात्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः ।

विचिन्त्य तेषामर्थं चैवायुर्वेदं चकार सः ॥

कृत्वा तु पञ्चमं वेदं भास्कराय ददौ विभुः ।’

इति ।

३२४

वृद्धत्रयी

अत्र प्रजापति ब्रह्मेति यावत् ।

भावप्रकाशे तूक्तम्—

‘विधाताऽथर्व्वसर्व्वस्वमायुर्व्वेदं प्रकाशयन् ।

स्वनान्ना संहितां चक्रे लक्ष्मलोकमयीमृजुम् ॥

ततः प्रजापतिं दत्तं दत्तं सकलकर्म्मसु ।

विधि धोनीरधिं साङ्गमायुर्व्वेदमुपादिशत् ॥’ इति ।

हरिहरमहिम्नःस्तोत्रे धर्म्मप्रवर्त्तकस्यापि ब्रह्मणो जुगुप्सितमाचरणं श्रूयते ।

तत्राह पुष्पदन्तः—

‘प्रजानाथं नाथ प्रसभमभिकं स्वां दुहितरं

गतं रोहिदभूतां रिरमयिषुमृष्यस्य वपुषा ।

धनुष्पाणे र्यातं दिवमपि सपत्राकृतममुं

त्रसन्तं तेऽद्यापि त्यजति न मृगव्याधरभसः ॥’

(२२) इति ।

प्रजानाथं धर्म्मप्रवर्त्तकम् । अभिकं कामुकम् । स्वां दुहितरं सन्ध्यानान्नी-
 मात्मकन्याम् । रोहिद मृगविशेषः । पिता मामुपगच्छतीति लज्जया
 रोहिदभूता मृगीभूतेत्यर्थः । रिरमयिषुं रमयितुमिच्छुम् । ब्रह्मा स्वकन्यां
 सन्ध्यामतिरूपिणीमालोक्य कामवशो भूत्वा तामुपगन्तुमुद्यतः, सा च व्रीडया
 मृगीरूपा बभूव, पिता ब्रह्मा च तां तथा दृष्ट्वा मृगरूपमातस्थौ, तच्च दृष्ट्वा
 शिवेन पिनाकमाकृष्य शरः प्रक्षिप्तः । ततः स प्रजानाथो व्रीडितः
 पीडितश्च सन् मृगशिरोनक्षत्ररूपो बभूव । शैवशरोऽप्यार्द्रानक्षत्ररूपो भूत्वा
 तस्य पश्चाद्भागो स्थित इति पौराणिकी प्रसिद्धिः । इदमप्यत्रावधेयं
 यत् सर्व्वमेतत् पौराणिकै रूपकभङ्ग्या वर्णितमिति । वस्तुतस्तु ब्रह्मणः
 स्वतनयायामभिलाषः कथमपि न सम्भवति ।

नानाविधान्यौषधानि ब्रह्मस्मृतानीति श्रूयते, यथा—

(१) सर्वाङ्गसुन्दरो रसः—‘ब्रह्मणा निर्मितः पूर्वं रसः सर्वाङ्ग-
सुन्दरः’ इति ।

(२) वातकुलान्तकः—‘ब्रह्मणा निर्मितः पूर्वं नाम्ना वात-
कुलान्तकः’ इति ।

(३) आमवातगजसिंहमोदकः—‘आमवातकुलध्वंसी केसरी विधि-
निर्मितः’ इति ।

(४) सूतिकाग्नो रसः—‘सूतिकाग्नो रसो नाम ब्रह्मणा परिकीर्तितः’
इति ।

(५) नीलकण्ठो रसः—‘नीलकण्ठो रसो नाम ब्रह्मणा निर्मितः
पुरा’ इति ।

(६) मृतसञ्जीवनोऽगदः—‘मृतसञ्जीवन एव ब्रह्मणा कथितः पुरा’
इति ।

(७) माचिकासवः—‘माचिकासव इत्येष ब्रह्मणा निर्मितः पुरा’
इति ।

(८) दशसारसर्पिः—‘दशसारमिदं सर्पिं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा’ इति ।

(९) कर्णामृतं तैलम्—‘नाम्ना कर्णामृतं तैलं ब्रह्मणा निर्मितं
पुरा’ इति ।

‘भालुकिरि’ति । आयुर्वेदीयतन्त्रकारो मुनिविशेषः । अस्य नाम
महाभारतेऽपि दृश्यते—‘पवित्रपाणिः सावर्णिं याज्ञवल्क्योऽथ भालुकिः’
(सभा०-७।११२) इति । भेलभालुक्योरैक्यं न कल्पनीयम्, यतो भेलतन्त्र
स्वातन्त्र्येण भालुके नामोपलभ्यते । १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यां भालुकि-
तन्त्रोल्लेखादनन्तरं भेलतन्त्रस्यापि समुल्लेखो दृश्यते । रसरत्नसमुच्चये
लिखितमस्ति—‘रसेन्द्रतिलको योगी भालुकी मैथिलाह्वयः’ इति । असौ
मैथिलः पण्डित आसीत् ।

‘भास्कर’ इति । भानोरायुर्वेदप्राप्ति ब्रह्मण इति पौराणिकाः । तस्य षोडश शिष्याः प्रसिद्धा आसन् । भास्करारुणयोः संवादतो ज्ञान-भास्करनामको वैद्यकग्रन्थ उदित आसीत् । अरुणः सूर्यसारथि रंरुडस्य भ्राता ।

भैरव इति । रसरत्नसमुच्चयस्य षष्ठाध्यायान्ते लिखितमस्ति—

‘अनेन मूलमन्त्रेण भैरवं तत्र पूजयेत् ।

सर्व्वेषां रससिद्धानां नाम सङ्कीर्त्तयेत् तदा ॥’ (६।५६) इति ।

अष्टावस्य मूर्त्तिभेदाः सन्ति—असिताङ्गो रुद्रश्चण्डः क्रोध उन्मत्तः कालो भीषणः संहारश्चेति । महादेवो हि भैरव इत्युच्यते । नानौषधानि भैरवनाम्ना प्रचलितानि दृश्यन्ते, यथा—

(१) सूचिकाभरणो रसः—‘सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्त्तितः’ इति ।

(२) तालकराजरसः—‘शुभ्रं कुर्यात् सर्व्वरोगप्रणाशं सत्यं चैतद् भाषितं भैरवेण’ इति ।

(३) वातनाशनो रसः—‘हन्यात् सत्यं भाषितं भैरवेण’ इति ।

(४) चिन्तामणिरसः—‘चिन्तामणिरसोऽयं किल स्वयं भैरवेण निर्दिष्टः’ इति ।

(५) चन्द्राननो रसः—‘एष चन्द्राननो नाम साक्षात् श्रीभैरवोदितः’ इति ।

भैरव इति । रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—‘रसाङ्कुशो भैरवश्च नन्दी खच्छन्दभैरवः’ इति । सप्तमखट्वशताब्द्यां भैरवाचार्य्यो नाम कश्चित्तान्त्रिको रससिद्धः सन्न्यासी बभूव । वाणभट्टकृते हर्षचरितेऽस्य विवरणमुपलभ्यते । अनेन भैरवतन्त्रं प्रणीतम् । स च ग्रन्थः कवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो दृश्यते ।

मत्त इति । एष कश्चित् तान्त्रिको रसाचार्य्य आसीत् । रसरत्न-समुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—‘कपाली मत्तमाण्डव्यौ’ इति । मत्तमाण्डव्य-सिद्धान्ते मत्तमाण्डव्ययोः कर्तृत्वमुपपद्यते । स च ग्रन्थः कवीन्द्राचार्य्य-सूच्यामुल्लिखितो दृश्यते ।

मत्तभैरव इति । सम्भाव्यते यदेष उन्मत्तभैरवनामकः शिवस्य मूर्त्तिभेदविशेष इति ।

मन्थानभैरव इति । रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—‘मन्थानभैरव-श्चैव काकचण्डीश्वरस्तथा’ इति । एष एकः सुप्रसिद्धो रसाचार्य्य आसीत् । अस्य नाम्ना ‘क्रव्यादरसः’ प्रचलितो दृश्यते । तदुक्तम्—रसः क्रव्यादनामाऽयं प्रोक्तो मन्थानभैरवैः’ इति । अस्य ‘मन्थानभैरवतन्त्रं’ कवीन्द्रसूच्यां दृश्यते ।

महादेव इति । रुद्र इति यावत् । स वैद्यनाथादिनाम्नाऽपि प्रसिद्धः । ऋग्वेद आह—‘भिषक्तमं त्वा भिषजां शृणोमि’ (२।३।४) इति । यजुर्वेदे चात्रायते—‘ॐ भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय पुरुषाय भेषजम् । सुखं भेषाय भेष्यै’ (३।५६) इति । उवटाचार्य्य आह—‘हे रुद्र, यतस्त्वं स्वभावत एव भेषजमौषधं सर्व्वप्राणिनाम्, अतः सुखं देहि भेषाय भेष्यै भेषादिवदश्ननरनारीभ्यः’ इति ।

रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—‘महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्वरः’ इति । महादेवतन्त्रं कवीन्द्राचार्य्यसूच्यामुल्लिखितमस्ति ।

शिवस्याष्टमूर्त्यन्तर्गतसोममूर्त्तिरयम्, यथा ‘महादेवाय सोममूर्त्तये नमः’ इति शिवपूजापद्धतिः । तन्नाम्नो व्युत्पत्ति ब्रह्मवैवर्त्तस्य प्रकृतिखण्डे प्रदर्शिता—

“ब्रह्मादीनां सुराणां च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।

तेषां च महतां देवो महादेवः प्रकीर्त्तितः ॥

३२८

वृद्धत्रयी

महती पूजिता विश्वे मूलप्रकृतिरिध्वरी ।

तस्या देवः पूजितश्च महादेवः स च स्मृतः ॥'

(५३ अ०) इति ।

ब्रह्मविष्णुरुद्राणां भिन्नत्वेऽपि तेषामभिन्नत्वमेव चिन्तनीयम् । परमात्मन एकत्वेनाभिव्यक्तत्वात् । आम्नायते चाथर्वशिरउपनिषदि—‘देवा ह वै रुद्रमपृच्छन् को भवानिति । सोऽयमब्रवीदहमेकः प्रथममासीद् वर्त्तामि च भविष्यामि च नान्यः कश्चिन्मत्तो व्यतिरिक्त इति... ।’ इति । आसीदिति व्यत्ययेन प्रथमपुरुषः । वर्त्तामीति च व्यत्ययेन परस्मैभाषा । ततः पुनरप्याम्नायते—‘देवा ऊर्ध्वबाहवो रुद्रं स्तुवन्ति—

ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च ब्रह्मा तस्मै वै नमो नमः ।

यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च विष्णुस्तस्मै वै नमो नमः ॥’ इति ।

भवति च श्रुत्यनुवादिनी स्मृतिरपि—

‘ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि ।

रुद्रत्वे संहरत्येव तिस्रोऽवस्थाः स्वयंभुवः ॥’ इति ।

सौरपुराणे च स्मर्यते—

‘त्वं शिवस्त्वं हरि देवस्त्वं ब्रह्मा त्वं दिवस्पतिः ।

त्वमोङ्कारो वषट्कारः स्वधा स्वाहा त्वमेव हि ॥’ इति ।

शिवं प्रति भगवत उक्तिरपि निगमे श्रूयते—

‘न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भु ब्रह्मणस्तथा ।

न चाहं युवयो भिन्नो ह्यभिन्नत्वं सनातनम् ॥

कस्त्वं कोऽहं च को ब्रह्मा ममैव परमात्मनः ।

अंशत्रयमिदं भिन्नं सृष्टिस्थित्यन्तकारणम् ॥

चिन्तय स्वात्मनात्मानं संखवं कुरु चात्मनि ।

एकत्वं ब्रह्मवैकुण्ठशम्भूनां हृद्गतं कुरु ॥

शिरोग्रीवादिभेदेन यथैकस्य धर्मिणः ।

अङ्गानि मे तथैकस्य भागत्रयमिदं हर ॥'

(कालिकापु० ३१ अ०) इति ।

(यत्तु) शैववैष्णवपुराणेष्वितरेतरनिन्दा श्रूयते, न हि सा निन्दा निन्द्यं निन्दितुं परं तु विधेयं स्तोतुमिति न्यायेन विधेयस्तुत्यर्थमिति बोध्यम् । अन्यथा सर्वपुराणोच्छेदः प्रसज्येत । अतो हि श्यालकशुनकन्यायेन शिव-विष्णुगोचरे निन्दास्तुती इति सङ्केतभेदमाश्रित्य कार्यकारणब्रह्मगोचरतया व्याख्येये । यथा हि कश्चित् कौतुकप्रियः पुरुषः स्वां भार्यां कोपयितुं गृहशुनकं श्यालनाम्ना संकेत्य गालयति, सा च स्वभ्रातरमयं गालयतीति कुप्यति, तद्वदेव शैवे विष्णुशब्देन कार्यब्रह्म विवक्षित्वा हीनसम्पदां पुंसां दुःखमुत्पादयत्येव इति तत्त्वम् ।

बहुभिर्नामभि रूद्रदेवो व्यपदिष्टो भवति, यथा शिवः शङ्करः शम्भुरपूर्व-वैद्य एकवैद्यः परवैद्यः श्रेष्ठतमवैद्यः स्वयम्भू र्भिषक्तमो वैद्यनाथ इत्येवमादिभिः । ननु, कथं श्रेष्ठतमवैद्य इति ? यदा च प्रकर्षवतां पुनः प्रकर्षो विवक्ष्यते तदातिशायिकान्तादपरः प्रत्ययो भवत्येव, यथा—‘देवो वः सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे’, ‘युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरूणाम्’—चेति ।

नानाविधान्यौषधानि भगवद्दत्तानीति श्रूयते, यथा—

(१) अमिकुमाररसः—‘रसश्चाभिकुमारोऽयं महेशेन प्रकाशितः’ इति ।

(२) अर्द्धनारीश्वररसः—‘अर्द्धनारीश्वरो नाम रसः शम्भुप्रकीर्तितः’ इति ।

(३) आमवातारिवटिका—‘आमवातारिवटिका पुरेशानेन चोदिता’ इति ।

(४) कुमार्यासवः—‘कुमार्यासव इत्येष कथितः शूलपाणिना’ इति ।

३३०

वृद्धत्रयी

(५) कौलीतिका वर्त्तिः—‘कौलीतिका वर्त्तिरियं सर्व्वनेत्ररुजापहा ।
सर्व्वभिष्यन्दशमनी खयं प्रोक्ता पिनाकिना ॥’ इति ।

(६) गन्धकतैलपातनम्—‘गन्धकस्य गुणान् वक्तुं शक्तः कः शम्भुना
विना ।’ इति ।

(७) चन्द्रप्रभागुटिका—‘शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादं प्राप्ता गुटी
चन्द्रमसा प्रशस्ता’ इति ।

(८) चिन्तामणिरसः—‘चिन्तामणिरसो ह्ययं भैरवेण प्रकाशितः’ इति ।

(९) चूड़ामणिरसः—‘चूड़ामणिरसो ह्य ष शिवेन परिकीर्त्तितः’ इति ।

(१०) चूर्णराजः—‘चूर्णराजस्तथा चायं खयं रुद्रेण भाषितः’ इति ।

(११) नारिकेलासवः—‘नारिकेलासवः प्रोक्तः शम्भुना परमेष्ठिना’
इति ।

(१२) नृपवल्लभरसः—‘नृपवल्लभरसो ह्ययं महेशेन प्रकाशितः’ इति ।

(१३) पुत्रप्रदरसः—‘कुर्याद् रोगहरः पुत्रप्रदो रुद्रविनिर्मितः’ इति ।

(१४) पूर्णचन्द्ररसः—‘रावणस्य हितार्थाय ह्यकरोच्छङ्करः पुरा ।
पूर्णचन्द्रो रसो नाम सर्व्वरोगेषु दुर्लभः ॥’ इति ।

(१५) भस्मेश्वररसः—‘अयं भस्मेश्वरो नाम शम्भुना परिकल्पितः’
इति ।

(१६) बालरसः—‘शिशूनां रोगनाशाय शिवेन परिकीर्त्तितः’ इति ।

(१७) मकरध्वजः—‘सर्व्वलोकहितार्थाय शिवेन परिकीर्त्तितः’ इति ।

(२८) महाभल्लातकावलेहः—‘महाभल्लातको ह्ये ष महादेवेन भाषितः’
इति ।

(१९) मृतसञ्जीवनरसः—‘मृतसञ्जीवनो नाम रसोऽयं शङ्करोदितः’ इति ।

(२०) महामृत्युञ्जयरसः—‘महामृत्युञ्जयो नाम महेशेन प्रकाशितः’
इति ।

(२१) योगेश्वरः—‘योगेश्वरो रसो नाम महादेवेन भाषितः’ इति ।

(२२) वज्रक्षारम्—‘वज्रक्षारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना’ इति ।

(२३) वसन्ततिलकरसः—‘श्रेष्ठः पुष्टिकरो वसन्ततिलको मृत्युञ्जये-
नोदितः’ इति ।

(२४) विजया गुटिका—‘विजया नाम गुटिका विख्याता रुद्रभाषिता’
इति ।

(२५) विश्वेश्वररसः—‘विश्वेश्वरो रसो नाम विश्वनाथेन भाषितः’
इति ।

(२६) बृहत्सहचरतैलम्—‘सहचरमिति नाम्ना तैलमेतत् प्रसिद्धं
धनपतिनृपयोग्यं भाषितं शम्भुनैव’ इति ।

(२७) बृहच्चूडामणिरसः—‘चूडामणिरसो ह्येष शिवेन परिभाषितः’
इति ।

(२८) वैद्यनाथवटी—‘गुडीसिद्धफला चेयं वैद्यनाथेन भाषिता’ इति ।

(२९) शङ्करलौहम्—‘नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया ।
अर्शां नाशनं श्रेष्ठं भैषज्यं शङ्करोऽवदत् ॥’ इति ।

(३०) शीतभञ्जीरसः—‘नाशयेच्छीतभञ्ज्याख्यो रसो रुद्रेण निर्मितः’
इति ।

(३१) शूलराजलौहम्—‘शूलराजमिदं लौहं हरेण परिनिर्मितम्’ इति ।

(३२) श्रीकामेश्वरमोदकः—‘अभ्यासेन विहन्ति मृत्युपलितं कामेश्वरो
वत्सरात् । सर्व्वेषां हितकारिणा निगदितः श्रीवैद्यनाथेन सः ॥’ इति ।

(३३) श्रीमन्मथरसः—‘रसः श्रीमन्मथो नाम महेशेन प्रकाशितः’
इति ।

(३४) सर्व्वतोभद्ररसः—‘सर्व्वलोकहितार्थाय शिवेन भाषितः पुरा ।
सर्व्वतोभद्रनामायं रसः साक्षान्महेश्वरः ॥’ इति ।

३३२

बुद्धत्रयी

(३५) सर्व्वव्याधिहरः—‘सर्व्वव्याधिहरो नाम पुरा रुद्रेण भाषितः’ इति ।

(३६) सूचिकाभरणरसः—‘सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्तितः’ इति ।

(३७) सिंहनादगुग्गुलुः—‘सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा । वह्निबुद्धिकरः पुंसां भाषितो दत्तपाणिना ॥’ इति ।

(३८) खर्णसिन्दूरम्—‘खर्णसिन्दूरमित्येतत् सर्व्वरोगनिःसूदनम् ।..... सर्व्वलोकहितार्थाय खयं प्रोक्तं पिनाकिना ॥’ इति ।

माण्डव्य इति । रसरत्नसमुच्चयस्यारम्भे लिखितमस्ति—‘कपाली मण्डमाण्डव्यौ भास्करः शूरसेनक’ इति । एष मुनिरात्रेयशिष्यत्वेन प्रसिद्धः । अष्टाङ्गसंग्रहस्य द्वितीयखण्डारम्भे वाग्भट आह—

‘आयुषं मानुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः ।

स्थित्यर्थमायुर्व्वेदस्य तेऽथ तन्त्राणि चक्रिरे ॥

कृत्वाऽग्निवेशहारीतभेडमाण्डव्यसुश्रुतान् ।

करालादींश्च तच्छिष्यान् ग्राहयामासुरादृताः ॥’

(६-१०) इति ।

मानुषं लोकमायुषः प्रापुः । आगत्य च धरातलमायुर्व्वेदो मान्तर्धादिति तन्त्राणि चक्रिरेऽकुर्व्वन्नित्याशयः । सुश्रुतानिति । बहुभिः श्रुता इति सुश्रुतास्तान् । ग्राहयामासुरधिगमयामासुरित्यर्थः । नागर्जुनीयरसरत्नाकरेऽपि माण्डव्यमुने नाम दृश्यते । मत्तमाण्डव्यसिद्धान्ते मत्तमाण्डव्ययोरुभयोः कर्तृत्वमुपपद्यते । स च ग्रन्थः १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्राचार्य्यसूच्या-मुल्लिखितो दृश्यते ।

द्वौ माण्डव्यावास्ताम्—अणीमाण्डव्य एकः श्वेतमाण्डव्यश्चापर इति । अणीमाण्डव्यस्योपाख्यानं महाभारते वर्णितमस्ति । श्वेत-

माण्डव्यस्य नाम च्छन्दःशास्त्रत उपलभ्यते । तत्रोक्तम्—‘श्वेतमाण्डव्य-
मुख्यास्तु नेच्छन्ति मुनयो यतिम्’ इति । अनयोः कतर आत्रेयशिष्य इत्यत्र
निश्चायकं किमपि प्रमाणं नोपलभामहे ।

‘म्लेच्छसाधकानि’ति । रसरत्नसमुच्चयस्य शिष्योपनयननाम्नि षष्ठाध्याये
पठ्यते—

‘हर्षयेद् द्विजदेवानां तर्पयेदिष्टदेवताः ।

कुमारीयोगिनीयोगीश्वरान् म्लेच्छकसाधकान् ॥’ इति (६२) ।
म्लेच्छसाधकांस्ताम्रादिधातुकल्पकुशलानित्याशयः । म्लेच्छशब्देन ताम्रा-
परनामकं म्लेच्छमुखमुच्यते । म्लेच्छदेशो मुखमुत्पत्ति र्यस्य तद् म्लेच्छ-
मुखमित्यमरे क्षीरस्वामी । प्रकृते हि म्लेच्छशब्दो लाक्षणिकः । अनेन
नैपालिकमपि ताम्रं गृह्यते । तदुक्तं रसरत्नसमुच्चयस्य ‘लोहानी’ति नाम्नि
पञ्चमाध्याये—

‘म्लेच्छं नेपालकं चेति तयो नैपालमुत्तमम् ।

नेपालादन्यखन्युत्थं म्लेच्छमित्यभिधीयते ॥’ (४४) इति ।

ननु, लोहबन्धे कथं ताम्रस्यापि ग्रहणम् ? नैष दोषः । लोहेषु
सुवर्णरजतताम्रादीनामन्तर्भावात् । तदुक्तं धातुवादविच्छर्णैः (Metal-
lurgists)—

सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्थं तथा त्रपु ।

सीसं च वीमरं चैव ह्यष्टौ लोहानि चक्षते ॥’ इति ।

धातूनामुत्पत्तिविषये काचिदाख्यायिका श्रूयते । तथा हि पुरा
गुडाकेशनामा कश्चिदसुर उग्रतपसा ताम्रवर्णो भूत्वा विष्णुमाराधयामास ।
कियतिचित् काले व्यतीते विष्णुरपि तत्रागत्य ‘वरं वृणीष्वे’ति प्रोवाच ।
असुरश्च सुदर्शनचक्रेण स्वदेहपातं चकमे । भगवांश्च भक्तानुरोधाय
तथाकरोत् । अत उक्तम्—

‘तदेव चक्रेण विपाटितोऽसौ प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः ।

ताम्रं तु तन्मांसमसृक् सुवर्णमस्थीनि रूप्यं बहुधातवश्च ॥’ इति ।

भावप्रकाशकारो भवनाथमिश्रस्त्वाह—

‘शुक्रं यत् कार्तिकेयस्य पतितं धरणीतले ।

तस्मात् ताम्रं समुत्पन्नमिदमाहुः पुराविदः ॥’ इति ।

‘यशोधन’ इति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—

‘नागार्जुनः पुरानन्दो नागबोधि र्यशोधनः’ इति । एष कश्चिद् राजा रसाचार्यश्चेति श्रूयते । अस्य यशोधनसिद्धान्तनामको ग्रन्थः १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामुल्लिखितो वर्तते ।

‘योगिनी’ति । रसरत्नसमुच्चयस्य पष्ठाध्याये लिखितमस्ति—

‘हर्षयेद् द्विजदेवानां तर्पयेदिष्टदेवताः ।

कुमारीयोगिनीयोगीश्वरान् म्लेच्छकसाधकान् ॥’ (६२) इति ।

योगयुक्ता नारी च योगिनीत्युच्यते । इह तु भगवत्याः सखीरूपाऽऽवरण-
देवता । सा बहुविधा । तासां मध्ये चतुःषष्टिः प्रधानाः, यथा कालिका-
पुराणे—

ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च ।

कौमारी वैष्णवी दुर्गा नारसिंही च कालिका ॥

चामुण्डा शिवदूती च वाराही कौशिकी तथा ।

माहेश्वरी शाङ्करी च जयन्ती सर्व्वमङ्गला ॥

काली कपालिनी मेधा शिवा शाकम्भरी तथा ।

भीमा शान्ता भ्रामरी च रुद्राणी चाम्बिका तथा ॥

क्षमा धात्री तथा स्वाहा स्वधाऽपर्णा महोदरी ।

घोररूपा महाकाली भद्रकाली भयङ्करी ॥

क्षेमङ्करी चोग्रचण्डा चण्डोग्रा चण्डनायिका ।
 चण्डा चण्डवती चण्डी महामोहा प्रियङ्करी ॥
 बलविकरिणी देवी बलप्रमथिनी तथा ।
 मनोन्मथिनी देवी च सर्वभूतस्य दामिनी ॥
 उमा तारा महानिद्रा विजया च जया तथा ।
 पूर्वोक्ताः शैलपुत्र्याद्या योगिन्यष्टौ च याः क्रमात् ॥
 ताभिराभिश्च सहिताश्चतुःषष्टिश्च योगिनीः ।
 पूजयेन् मण्डलस्यान्तः सर्वकामार्थसिद्धये ॥

इति ६३ अध्यायः । अष्ट योगिन्यश्च तत्रैव ५४ अध्याये—

शैलपुत्री चण्डघण्टा स्कन्दमातरमेव च ।
 कालरात्रिं च पूर्वादिचतुर्दिक्षु प्रपूजयेत् ॥
 चण्डिकामथ कुष्माण्डां तथा कात्यायनीं शुभाम् ।
 महागौरीं चाग्निकोणे नैऋत्यादिषु पूजयेत् ॥' इति ।

'योगी'ति । योगयुक्तः पुरुषो योगीत्युच्यते । कः पुन योगः ? हरि-
 गीतायामष्टादश योगा भगवता गौणमुख्यभेदेन दर्शिताः, यथा—

१ । अर्जुनविषादयोगः प्रथमाध्याये ; २ । सांख्ययोगो द्वितीये ;
 ३ । कर्मयोगस्तृतीये ; ४ । ज्ञानकर्मन्यासयोगश्चतुर्थे ; ५ । सन्यास-
 योगः पञ्चमे ; ६ । ध्यानयोगः षष्ठे ; ७ । ज्ञानविज्ञानयोगः सप्तमे ;
 ८ । अक्षरब्रह्मयोगोऽष्टमे ; ९ । राजगुह्ययोगो नवमे ; १० । विभूति-
 योगो दशमे ; ११ । विश्वरूपदर्शनयोग एकादशे ; १२ । भक्तियोगो
 द्वादशे ; १३ । क्षेत्रक्षेत्रज्ञविभागयोगस्त्रयोदशे ; १४ । गुणत्रयविभाग-
 योगश्चतुर्दशे ; १५ । पुरुषोत्तमयोगः पञ्चदशे ; १६ । देवासुरसम्पद-
 विभागयोगः षोडशे ; १७ । श्रद्धात्रयविभागयोगः सप्तदशे ; १८ । मोक्ष-
 योगोऽष्टादशाध्याय इति ।

गारुडे वेदान्तिनामष्टाङ्गयोग उक्तः, यथा —

‘मुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् संक्षेपात् तद् वदे शृणु ।

यमाः पञ्चत्वर्हिसाद्या अर्हिसा* प्राण्यर्हिसनम् ॥

* अर्हिसेति । केचिदाहुः । ‘विधानैव भक्षणाहं भक्षयितारश्च निर्मिता’ इति न्यायेन प्राणिनां कामचारः स्वाभाविक एव । अतो हि चकितमभिधत्ते श्रुतिरपि—‘स होवाच किं मेऽन्नं भविष्यतीति । यत्किञ्चिदिदमा श्वभ्य आ शकुनिभ्य इति होचुः ।’ इति । अत्रार्थे स्मृतिश्च श्रुतिसौहार्दादाह—

प्राणस्यान्नमिदं सर्व्वं प्रजापतिरकल्पयत् ।

स्थावरं जङ्गमं चैव सर्व्वं प्राणस्य भोजनम् ॥’ इति ।

भागवतेऽपि स्मर्य्यते—

‘अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् ।

फलानि तत्र महतां जीवो जीवस्य जीवनम् ॥’ (१।१३।४७) इति ।

एवं हि हिंसायां न दोष इति ।

अन्ये पुनराहुः । हिंसा च यावन्नाचरिता तावद् विहितं प्राणस्य भोजनं नोपपद्यत इति हिंसाया अनिष्टानुबन्धित्वं न युक्तमिति । मैवम्, सैव श्रुतिः सर्व्वभूतानां वृत्त्यर्थमुद्दिष्टा । विश्वस्य भूतिसंवर्द्धनाय सर्व्वे प्राणिनो नित्यं मत्स्या इव परस्परं भक्षयन्तीत्यत्र न हिंसादोषः, प्रजापतेरेकत्वेन जगत्-कल्पितत्वात् । स्मृतिश्च तत्र श्रुतिसौहार्दात् ‘प्राणस्यान्नमिदं सर्व्वमि’त्यनेन न्यायप्राप्तमर्थानुवादमुदाहरति न तु प्राणिवधं चोदयति, हिंसाया अचोदितत्वात् । इहावधातव्यं देवीभागवतवचनं च—

‘अर्हिसा परमो धर्म्मो विप्राणां नात्र संशयः ।

दया सर्व्वत्र कर्त्तव्या ब्राह्मणेन विजानता ॥

यज्ञादन्यत्र विप्रेन्द्र न हिंसा याज्ञिकी मता ॥’ इति ।

बृद्धवागभटीयवृत्तम्

३३७

सत्यं भूतहितं वाक्यमस्तेयं * स्वाग्रहं परम् ।
 अमैथुनं ब्रह्मचर्यं सर्वव्यागोऽपरिग्रहः ॥
 नियमाः पञ्च सत्याद्या बाह्यमाभ्यन्तरं द्विधा ।
 शौचं तुष्टिश्च सन्तोषस्तपश्चेन्द्रियनिग्रहः ॥
 स्वाध्यायः स्याद् मन्त्रजापः प्रणिधानं हरे र्यजिः ।
 आसनं पद्मकायुक्तं प्राणायामो मरुजयः ॥
 मन्त्रध्यानयुतो गन्धर्वो विपरीतो ह्यगन्धर्वकः ।
 अगन्धर्वोऽसुतः सगन्धर्वस्थः प्राणायामस्ततोऽधिकः ॥
 एवं द्विधा त्रिधाऽन्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ।
 कुम्भको निश्चलत्वात् स रेचकाद् रेचकस्त्रिधा ॥

शरीरस्थितिहेतुर्थमल्पसत्त्वा हन्यन्त इति स्थितिविहितं विज्ञाय भूरिसत्त्वानां
 देहवतामभिद्रोहं च विहाय सत्त्वबहुला ऊर्ध्वस्रोतसो योगिनो ब्रीहियव-
 शाकादिना प्राणान् विभ्रति, तथा च भूतोपघातभीरवस्ते भूरीष्टानुबन्धी
 यज्ञः परपीडाद्वारेणैव सम्पादयितव्या इत्यतोऽपि विरक्तास्तपःस्वाध्यायध्यान-
 वन्त आत्मानमुपयन्ति । एतत् सर्वं स्पष्टयितुं योगियाज्ञवल्क्य आह—

मनसा कर्मणा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा ।

अक्लेशजननं प्रोक्तमहिंसात्वेन योगिभिः ॥ इति (१।५०) ।

* स्तेयमशास्त्रपूर्व्वकं द्रव्याणां परतः स्वीकरणां तदभावोऽस्तेयम् ।

अत्रार्थे योगियाज्ञवल्क्य आचष्टे—

‘कर्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निस्पृहा ।

अस्तेयमिति संप्रोक्तमृषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥’ इति ।

+ तप इति । हितमितमेध्यासनं तपः । आहारेण सह तपसः
 संबन्धभावात् ।

लघु द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ।
 षट्त्रिंशन्मात्रिकः श्रेष्ठः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥
 ब्रह्मात्मचिन्ता ध्यानं स्याद् धारणा मनसो वृत्तिः ।
 अहं ब्रह्मं त्यक्त्वा स्थितः समाधिर्ब्रह्मणः स्थितिः ॥
 अहमात्मा परं ब्रह्म सत्यं ज्ञानमनन्तकम् ।
 विज्ञानमानन्दो ब्रह्म सत् तत्त्वमसि केवलम् ॥
 अहं ब्रह्मास्म्यहं ब्रह्म अशरीरमनिन्द्रियम् ।
 अहं मनोबुद्धिमरुदहंकारादिवर्जितम् ॥
 जाग्रत्स्वप्नसुषुप्त्यादिमुक्तं ज्योतिस्तदीयकम् ।
 नित्यं शुद्धं बुद्धियुक्तं सत्यमानन्दमद्वयम् ॥
 योऽसावादित्यपुरुषः सोऽसावहमखण्ड ॐ ।
 इति ध्यायन् विमुच्येत ब्राह्मणो भवबन्धनात् ॥'

(४६ अ०) इति ।

'रत्नकोश' इति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—
 'रत्नकोशश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहनः' इति । श्लोके रत्नकोश इति
 पाठः प्रामादिकः । यतो रत्नघोष इत्येवास्य पारमार्थिकं नाम । अनेन
 'रत्नघोषसिद्धान्त'नामको रसग्रन्थः प्रणीतः । स च ग्रन्थ इदानीमपि
 विलसति । ग्रन्थकारस्य स्थितिकालस्तु न ज्ञायते ।

'रसनिगमः'—देवीप्रोक्तं रसतन्त्रम् । अधस्ताद् देवीशास्त्रं द्रष्टव्यम् ।

'रसाङ्कुश' इति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—
 'रसाङ्कुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरवः' इति । रसाङ्कुशभैरवनामा कश्चित्
 तान्त्रिको रससिद्ध आचार्य्य आसीदिति तर्क्यते । तेन रसाङ्कुशनामको
 रसायनग्रन्थः प्रणीतः । स च ग्रन्थः कवीन्द्राचार्य्यसूच्यामुल्लिखितो
 वर्तते ।

‘रसार्णव’ इति । रसरत्नसमुच्चयस्यैकादशाध्यायारम्भे रसार्णवनाम दृश्यते । आदिनाथापरनाम्ना नित्यनाथेन त्रयोदशखण्डशताध्यामयं रसार्णव-
नामको रसग्रन्थः प्रणीतः । तत्र पारदस्य परार्थदानसामर्थ्यं दर्शयितु-
मुक्तम्—

‘पारदो गदितो यस्मात् परार्थं साधकोत्तमैः ।

सुतोऽयं मतसमो देवि मम प्रत्यङ्गसम्भवः ॥

मम देहरसो यस्माद् रसस्तेनायमुच्यते ।’ इति ।

पार्वर्ती प्रति शिवमुखेन श्लोकोऽयमुक्तः । देहत्यागानन्तरं दर्शनशास्त्रेरित-
मोक्षप्राप्तौ पाठकानामविश्वासतो निःसंशयप्रवृत्त्यभावात् तेषां रसरसायना-
दिभिः पिण्डरक्षाकर्तव्यतामुपदेष्टुं पुनरपि ग्रन्थकारः स्वात्मानं स्थगयन्
भगवदुमुखेन पठति—

‘षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने ।

करामलकवत् सापि प्रत्यक्षा नोपलभ्यते ॥

तस्मात् तं रक्षेत् पिण्डं रसैश्चैव रसायनैः ।’ इति ।

रसस्य माहात्म्यं प्रख्यापयितुं पुनरपि ग्रन्थकारस्तन्मुखेन पाठयति—

‘केदारादीनि लिङ्गानि पृथिव्यां यानि कानिचित् ।

तानि दृष्ट्वा तु यत् पुण्यं तत् पुण्यं रसदर्शनात् ॥’ इति ।

‘पारदं परमेशानि ब्रह्मविष्णुशिवात्मकम् ।

यो यजेत् पारदं लिङ्गं स एव शम्भुरव्ययः ॥’ इति च ।

रावणशब्दस्यापि निरुक्ती रामायणे स्मर्यते—

‘यस्माल्लोकत्रयं चैतद् द्रावितं भयमागतम् ।

तस्मात् त्वं रावणो नाम नाम्ना वीरो भविष्यसि ॥’ इति ।

व्युत्पत्तिश्चास्य शब्दस्य—विश्रवसोऽपत्यमिति वाक्ये विश्रवण-रावणाभ्यां
वृत्तिरिति । तथा हि भोजसूत्रम्—‘नश्च विश्रवसो विश्लोपश्च ज्ञा’

३४०

वृद्धत्रयी

(४।१।६०) इति । अतो हि विश्रवसोऽपत्यं वैश्रवणः, विश्लोपपक्षे रावण इति ।

रसेन्द्रतिलकयोगीति । रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—‘रसेन्द्रतिलको योगी भालुकी मैथिलाह्वय’ इति । असौ कश्चित् प्राचीनो रसाचार्य्य आसीत् । अनेन रसेन्द्रतिलकनामको रसायनग्रन्थः प्रणीतः । स च ग्रन्थः कवीन्द्राचार्य्यसूच्यामुल्लिखितो वर्त्तते ।

‘लङ्केश’ इति । रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—‘आदिमश्वन्दसेनश्च लङ्केशश्च विशारदः’ इति । अस्य नाम्ना लङ्केशसिद्धान्तः प्रचलित आसीत् । स च ग्रन्थ इदानीं नोपलभ्यते, परं तु १६५६ खृष्टाब्दीयकवीन्द्रसूच्यामस्य समुल्लेखो वर्त्तते । रावणो हि लङ्केश इति नाम्नाऽभिहितो भवति । तन्नाम्ना कुमारतन्त्र-नाड़ीपरीक्षादिपञ्चखण्डात्मको रावणीयनिबन्धसंग्रह इदानीमपि प्रचलत्येव । अर्कप्रकाशोऽस्य प्रथमं खण्डम् । तस्य प्रारम्भे लिखितमस्ति—

‘द्रव्यकल्पं पञ्चधा स्यात् कल्कं चूर्णं रसस्तथा ।

तैलमर्कं क्रमाज् ज्ञेयं यथोत्तरगुणं प्रिये ॥’ इति ।

प्रिये मन्दोदरि । अर्कप्रकाशो राजमार्त्तखण्डनाम्नापि प्रसिद्ध एव । अस्य नाड़ीपरीक्षायामुक्तम्—

‘गदाक्रान्तस्य देहस्य स्थानान्यष्टौ परीक्षयेत् ।

नाडीं मूत्रं मलं जिह्वां शब्दस्पर्शदृग्गतिम् ॥’ इति ।

कुमारतन्त्रस्य वचांसि जगन्नाथस्य योगसंग्रहे गयदासस्य न्यायचन्द्रिकायां चोपलभ्यन्ते ।

द्रेष्यभावेनापि भगवदुपासना दृश्यते । एवं हि श्रीरामचन्द्रं द्विषता-
ऽपि रावणेनोक्तम्—‘रामनामौषधं तत्र कारयेत् पारलौकिकमिति । यतश्च
रामनाम्नो माहात्म्यं शास्त्रकारैरुद्धोषितम्—

‘राशब्दो विश्वचनो मश्वापीश्वरवाचकः ।

विश्वानामीश्वरो यो हि स राम इति कीर्तितः ॥’

‘लम्पको लम्पटो’वेति । लम्पट इति पाठस्तु प्रामादिक इति प्रतिभाति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—‘खण्डः कापालिको ब्रह्मा गोविन्दो लम्पको हरिः’ इति । अत्र लम्पट इति पाठान्तरमपि दृश्यते । असौ कश्चिदेव रससिद्ध आचार्य्य आसीदिति तर्क्यते ।

‘वासुदेव’ इति । नरेन्द्रश्च वासुदेव इति च । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखिते स्तः—‘वासुदेव ऋष्यशृङ्गः क्रियातन्त्रसमुच्चयी’ति, ‘महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्वरः’ इति च । द्वौ वासुदेवौ रसाचार्यावास्ताम् । एकः ज्ञेमादित्यतनयस्त्रयोदशखृष्टशताब्दीयो वासुदेवतन्त्र-रससर्वस्वादिप्रणेता वासुदेवः, अपरः शककुपाणाधिपतेः प्रथमखृष्ट-शताब्दीयस्य कनिष्कस्य पौत्रो ‘वासुदेवसंहिता’नामकरसग्रन्थप्रणेता महाराजो वासुदेवश्चेति । प्रथमोक्तं वासुदेवनाम रससर्वस्वादिप्रणेतुरुद्देशे प्रयुक्तम्, ‘नरेन्द्रश्च वासुदेव’इत्यनेन तु वासुदेवसंहिताप्रणेता महाराजो वासुदेव उद्दिष्ट इति मन्यामहे । राज्ञो वासुदेवस्य वृत्तान्तः प्राचीन इतिहासे वर्णितश्च एव । वासुदेवतन्त्रं वासुदेवसंहिता च कवीन्द्राचार्य्यसूच्यां दृश्येते ।

विशारद इति । रसरत्नसमुच्चयारम्भे लिखितमस्ति—‘आदिमश्चन्द्र-सेनश्च लङ्केशश्च विशारद’ इति । द्वौ विशारदावास्ताम् । एकस्तृतीय-खृष्टशताब्दीयो ‘विशारदसिद्धान्त’प्रणेता विशारदः, अपरः शाण्डिल्यसूत्र-भाष्यकृतः खन्नेश्वरसूरेः पितामहः प्रपितामहो वा विशारदश्चेति । रसरत्नसमुच्चये त्वनयोः क उद्दिष्ट इत्यत्र निश्चायकं प्रमाणं नास्ति । सम्भाव्यते तु द्वितीय-तृतीयखृष्टशताब्दीयं विशारदसिद्धान्तप्रणेतारमभिलक्ष्य विशारद इत्युक्तम् । कवीन्द्राचार्य्यसूच्यां विशारदसिद्धान्त उल्लिखितो वर्तते ।

‘व्याडिरि’ति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—
 ‘इन्द्रदो गोमुखश्चैव कम्बलि व्याडिरेव च’ इति । द्वौ व्याडी रसाचार्या-
 वास्ताम् । तत्रैकः खृष्टजन्मतः पूर्व्वं सप्तमशताब्दीवर्त्ती दाक्षिपुत्रो दाक्षी-
 पुत्रस्य मातुलतनयः संग्रहकारो दाक्षायणो व्याडिः, अपरस्तु खृष्टजन्मतः
 परं सप्तमशताब्द्यामुज्जयिन्यां विक्रमसभ्यो भैषज्यतन्त्रप्रणेता व्याडिः यस्य
 सविशेषवृत्तान्त एकादशखृष्टशताब्दीयस्य ‘आल्वेरुणि-भारत’नामकग्रन्थस्य
 ‘The alchemist Vyadi in the time of Vikramaditya’
 इत्यभिधेये प्रस्तावे वर्णितचर आसीत् (Alberuni’s India Vol I.
 pp. 189-191, Sachaw). रसरत्नसमुच्चये त्वनयोः क उद्दिष्ट इत्यत्र
 निश्चायकं प्रमाणं नास्माभिरुपलभ्यते । सम्भाव्यते तु दाक्षायणमुनिं
 लक्षयित्वा ग्रन्थकारेण व्याडिनाम सन्निवेशितमिति । यतो नवीनव्याडेः
 प्राचीनव्याडिरतीव प्रसिद्धतर आसीत् । चतुर्थखृष्टशताब्दीयः सम्राड्वर्य्यः
 समुद्रगुप्तस्तत्प्रणीतकृष्णचरितस्य मुनिकविवर्णनप्रसङ्गे प्राचीनव्याडिमुद्दिश्य
 व्यलिखत्—

‘रसाचार्य्यः कवि व्याडिः शब्दब्रह्मैकवाङ्मुनिः ।

दाक्षीपुत्रवचोव्याख्यापटु मीमांसकाग्रणीः ॥

बलचरितं कृत्वा यो जिगाय भारतं व्यासं च ।

महाकाव्यविनिर्माणे तन्मार्गस्य प्रदीपमिव ॥’ इति ।

‘दाक्षीपुत्रवचोव्याख्यापटु’रित्यनेन व्याडेः संग्रहो लक्षितः । इमं ग्रन्थं
 प्रशंसितुं महाभाष्ये पतञ्जलिराह—‘शोभना खलु दाक्षायणेन संग्रहस्य
 कृतिरिति । दाक्षायण इति संग्रहकर्त्तुं व्याडे नामान्तरमेव । संग्रहारम्भे
 भगवान् व्याडिं मङ्गलवाचकं ‘सिद्ध’शब्दं प्रायौक्षीत् । तमेवानुसृत्य
 वार्त्तिकपाठारम्भे कात्यायनमुनिनाऽपि ‘सिद्ध’शब्दमादाय पठ्यते—‘सिद्धे
 शब्दार्थसंबन्धे’ इति । तदुक्तं महाभाष्यदीपिकायां भर्तृहरिणा—‘संग्रहो-

ऽप्यस्यैव शास्त्रस्येकदेशः, तत्रैकतन्त्रत्वाद् व्याडेश्च प्रामाण्यादिहापि (वार्त्तिकपाठेऽपि) तथैव सिद्धशब्द उपात्तः' इति । मन्ये—द्वयोरेतयो ग्रन्थयोः सिद्धशब्दस्य फलोत्पादनसामर्थ्यदर्शनात् कलापारम्भे च 'सिद्धो वर्णसमाम्नायः' इत्यत्र शर्व्ववर्मणापि स एव शब्द उपात्त इति ।

व्याडीयसंग्रह-मीमांसाग्रन्थयोर्विलोपः सञ्जातः । तथा विलोप-श्चेदानीं नासम्भवः । 'उत्पलिनी' नामकः कश्चित् प्रमाणिकः कोषग्रन्थो व्याडिना प्रणीत इत्येका प्रसिद्धिरस्ति । सोऽपि नास्माभिरुपलभ्यते । द्वादशशतशताब्दीयटीकासर्व्वस्वनाम्न्याममरव्याख्यायां सर्व्वानन्दवन्द्योपाध्याय आह—'चाषः किंकीदिविः स्मृत इति व्याडिना दीर्घ उक्तः' इति, 'आज्ये च घृतम्—'अयाचिते यज्ञशेषे निर्व्वारे चापि सुन्दरे । अमृतं वारिणि प्रोक्तमतिदृष्टे च वस्तुनि ॥' इति व्याडिः' इति च ।

'शम्भुरि'ति । रसरत्नसमुच्चये लिखितमस्ति—'रत्नकोशश्च शम्भुश्चे'ति । शम्भु महादेवः । अधस्ताद् महादेवप्रसङ्गो द्रष्टव्यः । कवीन्द्रसूच्यां शम्भु-सिद्धान्त उल्लिखितो दृश्यते ।

'शिव' इति । रसरत्नसमुच्चयस्य शिष्योपनयननामके पष्ठाध्याय लिखित-मस्ति—'रसविद्या शिवेनोक्ता दातव्या साधकाय वै (३०)' इति । शिवा महादेवः । अधस्ताद् महादेवनामप्रसङ्गो द्रष्टव्यः ।

'शूरसेनक' इति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखित-मस्ति—'कपाली मत्तमाण्डव्यौ भास्करः शूरसेनकः' इति । शूरसेन इत्यस्य प्रकृतं नाम, स्वार्थिकः कश्छन्दोनुरोधात् । शूरसेनो नाम यदुवंशीयो राजा रसाचार्य्यश्चासीत् । स मधुरायां प्रतिवसति स्म । अनेन 'शूरसेनसिद्धान्त'नामैको रसग्रन्थः प्रणीतः । ग्रन्थस्तु नास्माभिर्दृष्टः । कवीन्द्राचार्य्यसूच्यां शूरसेनसिद्धान्तनामैको ग्रन्थ उल्लिखितो दृश्यते ।

‘सात्त्विक’ इति । रसरत्नसमुच्चयस्य रसोत्पत्तिप्रस्तावे लिखितमस्ति—
 ‘रत्नकोशश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहनः’ इति । सात्त्विकः सात्वतो
 विष्णुरिति यावत् । असौ पुरुषः सत्त्वगुणात् कदाचिन्न परिच्युतो भवतीति
 सात्त्विकः सात्वतो वा । विष्णुपुराणे विष्णुशब्दस्य व्युत्पत्तिर्दर्शिता, यथा—

‘यस्माद् विश्वमिदं सर्वं’ तस्य शक्त्या महात्मनः ।

तस्मादेवोच्यते विष्णुर्विशधातोः प्रवेशनात् ॥’ इति ।

ब्रह्मविष्णुमहेशानां भेदो न कल्पनीयः । तदुक्तं कौर्म्ये—

एकोऽपि सन् महादेवस्त्रिधाऽसौ समवस्थितः ।

सर्गरक्षालयगुणैर्निर्गुणोऽपि निरञ्जनः ॥

त्रिधा विभज्य चात्मानं त्रैलोक्ये संप्रवर्त्तते ।

सृजते वीक्षते चैव ग्रसते च पुनः प्रजाः ॥

अग्रे हिरण्यगर्भः स प्रादुर्भूतः सनातनः ।

आदित्वादादिदेवोऽसावजातत्वादजः स्मृतः ॥

देवेषु च महादेवो महादेव इति स्मृतः ।

पाति यस्मात् प्रजाः सर्वाः प्रजापतिरिति स्मृतः ॥

बृहत्त्वाच्च स्मृतो ब्रह्मा परत्वात् परमेश्वरः ।

वशित्वादप्यवश्यत्वादीश्वरः परिभाषितः ॥

ऋषिः सर्वत्रगत्वेन हरिः सर्वहरो यतः ।

अनुपादाच्चानुपूर्वात् स्वयम्भूरिति स स्मृतः ॥

नराणामयनं यस्मात् तस्मान्नारायणः स्मृतः ।

हरः संसारहरणाद् विमुत्वाद् विष्णुरुच्यते ॥

बहुनात्र किमुक्तेन सर्वं विष्णुमयं जगत् ॥ (४ अ०) इति ।

असौ भगवान् विष्णुयामल-विष्णुधम्मोत्तरादिप्रवक्तेति शास्त्रीया
 प्रसिद्धिः । गर्भाधाने स विष्णुराराध्यते । मन्त्रश्च—‘विष्ण योनिं कल्पयस्व’-

बृद्धवाग्भटीयवृत्तम्

३४५

त्यादिः । महाभारतोक्तनामसहस्रेण तस्मै तुलसीदानं महाज्वरानपहन्तीति
शास्त्रविधानम् । तदुक्तं चक्रपाणिना—

विष्णुं सहस्रमूर्द्धानं चराचरपतिं विभुम् ।

स्तुवन् नामसहस्रेण ज्वरान् सर्वान् व्यपोहति ॥

(१५।१८३) इति ।

अस्य नाम्ना विविधान्यौषधानि प्रचलन्ति यथा—

(१) विष्णुतैलम्—‘एतदेव वरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम्’ इति ।

(२) बृहद्विष्णुतैलम्—‘विष्णुतैलमिदं श्रेष्ठं सर्व्ववातविकारनुत्’
इति ।

(३) स्वल्पविष्णुतैलम्—‘एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम्’
इति ।

(४) नारायणतैलम्—‘शतावरीरसं चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत्’ इति ।
एतदधिकृत्य तत्त्वचन्द्रिकायां शिवदासेनोक्तम्—‘नारायणसंज्ञा चास्य विष्णु-
निर्मितत्वात्, शतावरीरससाधितत्वाद् वेति ।

(५) शतावरीतैलम्—‘नारायण इति नाम्ना विष्णुना समुदाहृतम्’
इति ।

(६) मध्यमनारायणतैलं नारायणतैलमेव ।

(७) महानारायणतैलम्—‘तैलमेतद् भगवता विष्णुना परिकीर्तितम्’
इति ।

(८) बृहच्छृङ्गाराभ्रम्—‘बृहच्छृङ्गाराभ्रनाम विष्णुना परिकीर्तितम्’
इति ।

(९) नित्योदयरसः—‘नाम्ना नित्योदयश्चायं रसो विष्णुविनिर्मितः’
इति ।

(१०) आमवातेश्वरो रसः—‘आमवातेश्वरो नाम विष्णुना परिकीर्तितः’ इति ।

(११) सर्वाङ्गसुन्दरो रसः—‘सर्वाङ्गसुन्दरो नाम्ना रसोऽयं विष्णु-निर्मितः’ इति ।

सिङ्घण इति । एष नरपतिः सिङ्घणो देवगिरौ (दौलतावादनगरे) दशाधिकद्वादशशततमखट्ववर्षादारभ्य सप्तचत्वारिंशदधिकद्वादशशततमखट्ववर्ष-पर्यन्तं राज्यमकरोत् । सिङ्घणश्चर्पटिनाथादिरसाचार्याणां समकालिक आसीत् । नासौ राजा स्वयं रसाचार्यः, परं तु रसाचार्याणामाश्रय इति श्रूयते ।

सिद्धनाथ इति । अश्विनीकुमार आदिनाथो नित्यनाथश्चेत्यस्य नामान्तराणि भवन्ति । नित्यनाथ इत्यस्य पितृदत्तं नाम । त्रयोदश-खट्वशताब्द्यां शङ्खगुप्ताचार्यः स्वभार्यायां पार्वतीदेव्यां नित्यनाथं जनया-मास । खरतरगच्छनाम्नि जैनसङ्घे यतिधर्ममतमवलम्ब्य स आदिनाथ इत्युपनाम लेभे । एष आदिनाथो वैद्यग्रन्थप्रतिसंस्कारादश्विनीकुमार इत्युपाधिभूषित आसीत् । त्रयोदशखट्वशताब्द्यामनेन रसरत्नाकर-रसार्णव-रसरत्नमाला-कामरत्न-योगसारादिवैद्यकग्रन्थाः प्रणीताः । तत्र रसरत्नाकरस्य हस्तलिखिते कस्मिंश्चिद् ग्रन्थे आदिनाथकर्तृत्वे समुल्लिखितेऽपि कलिकातास्थित-गणेशचन्द्रघोष-महोदयेन मुद्रिते ग्रन्थे नित्यनाथविरचितत्वं दृश्यते । उपवर्णितास्तु विषया उभयत्र न विभिन्नाः ।

अधस्ताद् रसार्णवप्रस्तावो द्रष्टव्यः । रसरत्नाकरस्य प्रथम उपदेशे लिखितमस्ति—

‘यदुक्तं शम्भुना पूर्वं रसखण्डे रसार्णवे ।

रसस्य वन्दनार्थं च दीपिकारसमङ्गले ॥

व्याधितानां हितार्थाय प्रोक्तं नागार्जुनेन यत् ।

उक्तं धूर्जटिसिद्धेन स्वर्गवैद्य-कापालिके ॥
 अनेकरसशास्त्रेषु संहितास्वागमेषु च ।
 यदुक्तं वाहटे तन्त्रे सुश्रुते वैद्यसागरे ॥
 अन्यैश्च बहुभिः सिद्धै र्यदुक्तं च विलोक्य तत् ।
 तत्र यद् यदसाध्यं स्याद् यद् यद् दुर्लभमौषधम् ॥
 तत्तत् सर्वं परिलज्य सारभूतं समुद्धृतम् ।
 क्वचिच्छास्त्र क्रिया नास्ति क्रमश्चापि न च क्वचित् ॥
 मात्रायुक्तिः क्वचिन्नास्ति सम्प्रदायो न च क्वचित् ।
 तेन सिद्धिर्न तत्रास्ति रसे वाथ रसायने ॥
 वैद्ये वादे प्रयोगे च तस्माद् यत्नो मया कृतः ।
 यद् यद् गुरुमुखाज् ज्ञातं स्वानुभूतं च यन्मया ॥
 तत्तत्लोकहितार्थाय प्रकटीक्रियतेऽधुना ।' इति ।

एकादशखट्वशताब्दीयचक्रपाणेरपि श्लोको रसरत्नाकरे समुद्धृतो दृश्यते ।

सुरानन्द इति । रसरत्नसमुच्चयस्य प्रारम्भे लिखितमस्ति—'नागार्जुनः
 सुरानन्दो नागबोधि र्यशोधन' इति । एष कश्चित् प्रसिद्धो हठयोगी
 रसाचार्यश्चासीत् । सुरानन्द इति पाठः प्रामादिक एव । अस्य यथार्थं
 नाम सुरामन्द इति । अनेन सुरानन्दसिद्धान्तः प्रणीतः । स च ग्रन्थ
 इदानीमपि विलसति ।

सोमदेव इति । एष राघवदेवस्य तनयो गोणिकापुत्रस्याच्युतस्य शिष्यः
 श्रीकृष्णशार्ङ्गधरस्य पिता करालभैरवपुरस्य सामन्तो द्वादश-त्रयोदशखट्व-
 शताब्दीयश्चासीत् । अनेन रसेन्द्रपरिभाषा-रसेन्द्रचूडामणी प्रणीतौ ।
 गुरुशिष्यौ सम्भूय रसेश्वरसिद्धान्तं कृतवन्तावित्येका प्रसिद्धिरस्ति । रसरत्न-
 समुच्चयो वाग्भटेन प्रणीतः, सोमदेवस्तु तं ग्रन्थं प्रतिसंस्कृत्य मूलग्रन्थ-
 कर्तृनाम्ना प्रकाशितवान् ।

३४८

बृद्धत्रयी

तन्त्रशास्त्रीयरीत्या रसेश्वरसिद्धान्तः प्रणीतः । तत्र लिखितमस्ति—

‘कर्मयोगेण देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम् ।

रसश्च पवनश्चेति कर्मयोगो द्विधा मतः ॥

मूर्च्छितो हरति व्याधीन् मृतो जीवयति स्वयम् ।

बद्धः खेचरतां कुर्याद् रसो वायुश्च भैरवि ॥

नानावर्णो भवेत् सूतो विहाय घनचापलम् ।

लक्षणां दृश्यते यस्य मूर्च्छितं तं वदन्ति हि ॥

आर्द्रत्वं च घनत्वं च तेजो गौरवचापलम् ।

यस्यैतानि न दृश्यन्ते तं विद्यान् मृतसूतकम् ॥

अक्षतश्च लघुद्रावी तेजस्वी निर्मलो गुरुः ।

स्फोटनं पुनरावृत्तौ बद्धसूतस्य लक्षणम् ॥’ इत्यादि ।

कृतेऽपि ग्रन्थे तन्त्ररीत्या तत्र लौकिकवृत्तान्तानामभावो नोपलभ्यते । तत्र लिखितमस्ति—

‘देवाः केचिन् महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः ।

भुनयो बालखिल्याद्या नृपाः सोमेश्वरादयः ॥

गोविन्दभगवत्पादाचार्यो गोविन्दनाथकः ।

चर्षटिः कपिलो व्याडिः कापालिः कन्दलायनः ॥

एतेऽन्ये बहवः सिद्धा जीवन्मुक्ताश्चरन्ति हि ।

तनुं रसमयीं प्राप्य तदात्मककथाचणाः ॥’ इति ।

बालखिल्याः स्वल्पप्रमाणा ऋषयो ब्रह्मपुत्रत्वेन प्रसिद्धा आयुर्वेदवित्तमाश्च ।

सोमेश्वरः कीर्तिकौमुदीप्रणेता १०-११ खृष्टशताब्दीयः । गोविन्दभगवत्-

पादाचार्यो रसहृदयप्रणेता, सप्तमखृष्टशताब्दीयगौड़पादस्य शिष्यः, शङ्करा-

चार्यस्य गुरुश्चासीत् । गोविन्दनाथको द्वादशखृष्टशताब्दीयो रसाचार्य-

एव । चर्षटिश्चर्षटिसिद्धान्तकृद् द्वादशत्रयोदशखृष्टशताब्दीयमत्स्येन्द्रनाथस्य

गुरु ईडयोगी रसाचार्यश्च । व्याडिर् दक्षितनयः पाणिनिमुने मीतुलपुत्रा
दाक्षायणव्याडिः संग्रहकारो रसाचार्यो बलचरितप्रणेता सप्तमखृष्टपूर्व-
शताब्दीवर्त्येव । परमर्षिः कपिलः सांख्यप्रवक्ता सिद्धपुरुष एव । कापालिः
कापाली वा द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीवर्त्तिनः शककुषाणाधिपते वासुदेवस्य
पुत्रो वामाचारी रससिद्धः कन्दलायनस्तस्य प्रियशिष्यः प्रकटावधूतो
रसाचार्यश्चास्ताम् । एते सर्वे पुण्यश्लोका महापुरुषा इति सत्यम्,
किन्तु तन्त्रे तेषां नामसन्निवेश आगमविरुद्धत्वेन प्रतिभाति ।

रसरत्नसमुच्चये सोमदेवः स्वनामग्राहमाह—

‘कथ्यते सोमदेवेन मुग्धवैद्यप्रबुद्धये ।

परिभाषा रसेन्द्रस्य शास्त्रैः शिद्धैश्च भाषिताः ॥’ (८।१) इति ।

‘अथ यन्त्राणि वक्ष्यन्ते रसतन्त्राख्यशेषतः ।

समालोक्य समासेन सोमदेवेन साम्प्रतम् ॥’ (९।१) इति च ।

‘नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योतिर् मुनीश्वरः ।

वेत्ति श्रीसोमदेवश्च नापरं पृथिवीतले ॥’ (९।६५) इत्यपि ।

सोमदेवीयरसेन्द्रचूडामणौ नानाश्लोका रसरत्नसमुच्चये समुद्धृता दृश्यन्ते—

(१) ‘रौप्येण सह संयुक्तं ध्मातं रौप्येण चेह्लगेत् ।

तदा निरुत्थमित्युक्तं लोहं तदपुनर्मवम् ॥’ (८।२९) इति ।

(२) ‘न तत्पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्व्वथा ।

चपलोऽयं समादिष्टो वार्त्तिकैर् नागसम्भवः ॥’ (८।४१) इति च ।

(३) ‘इत्थं हि चपलः कार्य्यो वङ्गस्यापि न संशयः ।

तत्स्पृष्टहस्तसंस्पृष्टः केवलो वध्यते रसः ॥’ (८।४२) इति च ।

(४) ‘स रसो धातुवादेषु शस्यते न रसायने ।

अयं हि खर्पणाख्येन लोकनाथेन कीर्त्तितः ॥’ (८।४३) इति च ।

इत्येवमाद्याः ।

३५०

वृद्धत्रयी

‘स्वच्छन्दभैरव’ इति । रसरत्नसमुच्चयस्यारम्भे पठ्यते—‘रसांकुशो भैरवश्च नन्दी स्वच्छन्दभैरवः’ इति । अयं शिवानुचरविशेष इति प्रसिद्धिः । अनेन स्वच्छन्दभैरवनामकं तन्त्रं स्मर्यते । कवीन्द्रसूच्यामस्य समुल्लेखो वर्तते । दुर्गापूजायां स्वच्छन्दभैरव आवरणदेवतात्वेन संपूज्यते । ज्वराधिकारे तन्नाम्रौषधं प्रचलत्येव ।

हरीश्वर इति । एष त्रिगर्तदेशीयनरपति हरीश्वरतन्त्रप्रणेता रसाचार्यश्चासीत् । त्रिगर्तदेश इदानीं जालन्धरनाम्ना प्रसिद्धः । हरीश्वरो द्वितीयतृतीयखृष्टशताब्दीवर्त्येव ।

समाप्तं वृद्धवाग्भटीयवृत्तम् ।

समाप्ता च वृद्धत्रयी ।

रहस्योद्घाटनं कृत्स्नं यत्नतो यत् कृतं मया ।

तेनैव प्रीयतां देवी विद्याऽविद्यासु या स्थिता ॥

अथो ग्रन्थसूची

सङ्केताः—खृश = खृष्टशताब्दीयः खृष्टशताब्दीया खृष्टशताब्दीयं वा
खृपूश = खृष्टपूर्वशताब्दीयः, खृष्टपूर्वशताब्दीया, खृष्टपूर्वशताब्दीयं वा
संग्रहः = अष्टाङ्गसंग्रहः, वृद्धवाग्भटो वा ।

संग्रहसंहिता = अष्टाङ्गसंग्रहसंहिता, मध्यवाग्भटः, मध्यसंहिता वा ।

हृदयम् = अष्टाङ्गहृदयसंहिता, लघुवाग्भटः, स्वल्पवाग्भटो वा ।

अक्षपादसूत्रम्—गौतमसूत्रं न्यायसूत्रं अथर्ववेदभाष्यम् (सायणाचार्य-
वा द्रष्टव्यम् । कृतम्) ७०

अक्षरतन्त्रसूत्रम् (गार्गीयव्याकरणम्) अथर्वशिर उपनिषत् ३२८
१२७ अद्वैतब्रह्मसिद्धिः (सदानन्दयतिप्रणीता

अगदतन्त्रम्—१८६ १६-१७खृश) २५१

अगस्त्यसंहितासूक्तम्—११७ अनुगीताऽपरनामक विष्णुगीता—

अग्निपुराणम्—६, ७४, ११२, १३३, विष्णुगीता द्रष्टव्या । ६१, २०८,
१७४ २०६

अग्निवेशतन्त्रम् (अग्निवेशस्मृतम्) अनुन्यासः (इन्दुमित्रकृत) २८६

२६, १४५, १४६ अनुयोगचूर्णिः (जिनदासकृतजैन-

अग्निवेशतन्त्रटीका (चरकप्रणीता) ग्रन्थः, ११-१२-खृश) ५६

११, १४५ अपरार्कयाज्ञवल्कीयधर्मनिबन्धः

अत्रिसंहिता १८८, (अपरार्ककृतः) २६६,

अथर्वगृह्यसूत्रम् (कौणिकप्रणीतम्) अभिधर्मम्, अभिधर्मपिटकं वा

५४ (त्रिपटकान्तर्गतम्) ३२०

अथर्ववेदः ३, ४, १४, ७१, ११६, अमरकोषः (५-६ खृश) ६३,

१२४, २३० १३६, ३०३

[३५२]

अमरटीका, अमरकोषोद्घाटनं वा (क्षीरस्वामिकृता, ११-१२ खृश) १३६, ३०३	अश्वायुर्वेदः (जयदत्तकृतः, १०- ११ खृश) ५२
अमरटीका, टीकासर्वस्वं वा (सर्वानन्दकृता) १२	अश्विनीसंहिता (अश्विद्वयकृता) ४८, ५२
अमरटीका, अमरार्थचन्द्रिका वा (रघुनाथकृता, १८ खृश) १६७	अश्विसूक्तम् (ऋग्वेदः १।११७।३) १२५
अमरमाला माला वा (कोषः) १३६, अमृतघटः ५२	अष्टसाहस्री, अष्टाङ्गहृदयसंहिता वा (द्वितीयवाग्भटकृता) २७३
अमृतमाला ४८, ५२	अष्टाङ्गसंग्रहः (द्वितीयवाग्भटकृतः, २-३ खृश) ४, १०, ४०, ४४, ४५, ५१, ५२, ५३, २३२, २६३, २६४, २६७, २६८, २६९, २७१, २७२, २७३, २७५, २८३, २९०, ३२३
अमृतवल्ली (श्रीकण्ठकृता, १२-१३ खृश) ५२	अष्टाङ्गसंग्रहटीका, शशिलेखा वा (इन्दुकृता, १०-११ खृश) २७५
अमोघज्ञानतन्त्रम् (अमोघवैद्य- कृतम्) ५२	अष्टाङ्गसंग्रहनिघण्टुः (Concor- dance-तैलङ्गभाषायाम्) २७५
अम्बष्टाचारचन्द्रिका १२६	अष्टाङ्गसंग्रहसंहिता, मध्यसंहिता, मध्यवाग्भटो वा दशसाहस्रीवा (द्वितीयवाग्भटकृता, २-३ खृश) ५३, २७२
अर्कप्रकाशो राजमार्त्तण्डो वा (रावणीयः) ३४०	
अर्थशास्त्रम् (कौटिल्यकृतम्) १७	
अश्ववैद्यकम् (नकुलकृतम्) १०	
अश्ववैद्यकम्, अश्वायुर्वेदो वा (जय- दत्त-दीपंकरकृतम्, १०-११ खृश) ५१, ५२	
अश्ववैद्यकम् (भोजदेवकृतम्, ११ खृश) १०, ५१	

[३५३]

- मध्यसंहिता द्रष्टव्या ।
 अष्टाङ्गहृदयकोपः (Concor-
 dance चन्द्रनन्दनकृतः, १०-
 ११ खृश) २७७
 अष्टाङ्गहृदयटिप्पणम् (चतुर्थवाग्भट-
 कृतम्, १३-१४ खृश) २६३
 अष्टाङ्गहृदयटीका, 'सर्वाङ्गसुन्दर-
 टीका' वा (अरुणदत्तकृता,
 १२-१३ खृश) 'सर्वाङ्गसुन्दर-
 टीका' द्रष्टव्या । २७६
 अष्टाङ्गहृदयटीका (आशाधरकृता,
 १३ खृश) २७७
 अष्टाङ्गहृदयटीका (ईश्वरसेनकृता,
 ११ खृश) ५४, ५८, २७७
 अष्टाङ्गहृदयटीका, पदार्थचन्द्रिका वा
 (चन्द्रनन्दनकृता, १०-११ खृश)
 पदार्थचन्द्रिका द्रष्टव्या ।
 अष्टाङ्गहृदयटीका (रामनाथकृता,
 १६ खृश) २७७
 अष्टाङ्गहृदयटीका, तत्त्वबोधो वा
 (शिवदाससेनकृतः, १५-१६
 खृश) तत्त्वबोधो द्रष्टव्यः । २७३
 अष्टाङ्गहृदयटीका (सर्वहितमित्र-
 कृता, ६ खृश) ४३, २७६
 ४५
 अष्टाङ्गहृदयटीका, आयुर्वेदरसायन-
 टीका वा (हेमाद्रिकृता, १३-
 १४ खृश) २७७
 अष्टाङ्गहृदयसंहिता, अष्टाङ्गहृदयम्,
 लघुवाग्भटः, सूक्ष्मवाग्भटः,
 खल्ववाग्भटो हृदयम् वा,
 (द्वितीयवाग्भटकृता, २-३
 खृश) ५, १६, ५१, ५४, २६३,
 २६५, २६८, २७०, २७२, २७३,
 २८२, २८७, २८८, २९१, ३२३
 अष्टाङ्गायुर्वेदः (ब्रह्मस्मृतः) २६६
 अष्टाङ्गायुर्वेदः (आत्रेयोक्तः) २८०
 अष्टाध्यायी, अष्टकं वा (पाणिनि-
 स्मृतम्) २७, इत्यादि ।
 अष्टावक्रसंहिता ११६, १२८
 अहि-बुध्नसंहिता ८७
 आग्नेयायुर्वेदभाष्यम् (गङ्गाधर-
 कृतम्, १८-१९ खृश) ६०
 आतङ्कदर्पणं निदानव्याख्या वा
 (वद्यवाचस्पतिकृतम्, १३-
 १४ खृश) ५७
 आयुर्वेद आयुषो वेदो वा २, ४, ५,
 ६, ९, ११८
 आयुर्वेददीपिका, चरकतात्पर्य-
 टीका, दीपिका वा (चक्रदत्त-

[३५४]

- कृत-चरकटीका, ११ खृश)
 ११, २२, २३, ४२, ५०, ५३,
 १६७, १६६
- आयुर्वेदप्रकाशः (माधवकरकृतः,
 ७-८ खृश) ५२
- आयुर्वेदप्रकाशः (माधवोपाध्याय-
 कृतः, १८ खृश) ३००
- आयुर्वेदरसायनम् (हेमाद्रिकृता
 हृदयटीका, १३-१४ खृश)
 २०२, २७७
- आयुर्वेदसारः (अच्युतकृतः, ६-
 १० खृश) ५१, ५६
- आरोग्यमञ्जरी (नागार्जुनकृता,
 १-२ खृश) ३१६
- आर्य्यसमुच्चयः (पितुस्तीसटस्य
 'चिकित्सासमुच्चयः' पुत्रेण चन्द्र-
 टेन 'आर्य्यसमुच्चयः' इत्युक्तः,
 १०-११ खृश) ४८, ४६
- आल्वेरुणि-इन्डिया (आल्वेरुणि-
 कृतः 'इण्डिया' नामक-ग्रन्थः,
 ११ खृश) ३१७
- इन्दुमती (इन्दुकृतायाः 'शशिलेखा'-
 नामकसंग्रहटीकाया नामान्तरम्,
 १०-११ खृश) शशिलेखा
 द्रष्टव्या । ५२
- ईश्वरगीता—गीताशब्दो द्रष्टव्यः ।
 ईषत्तन्त्रं रसाध्यायो वा (जयदेव-
 कृतम्, ३-४ खृश) ३१५
- उत्तरचरितम्—१६३
- उत्तरतन्त्रम्—१८६, १६२
- उत्तरमीमांसा वेदान्तो वा (वादरा-
 यणस्मृतवेदान्तो द्रष्टव्यः)
- उत्पलिनी (व्याडिप्रणीतकोषग्रन्थः,
 ८-७ खृपूश) ६८
- उद्धारः पाणिनीयवार्तिकवृत्तिर्वा
 (गङ्गाधरकृतः, १८-१६ खृश)
 ६०
- उपवेदः (आयुर्वेदादिः) ३, ४
- ऋकृतन्त्रम् (शाकटायनमुनि-
 स्मृतम्) १२२
- ऋक्प्रातिशाख्यम् (शौनकीयम्)
 १४२, १४६
- ऋग्वेदः ५, ६, ७, १, ११, १५, ११६, ११७,
 १२४, १२५, २२६, २२८, २७०
- ऋश्यशृङ्गतन्त्रम् ३०४
- ऐतरेयारण्यकम् ११६, १४१
- औलूक्यदर्शनम्—१०६
- कक्षपुटतन्त्रम् (नागार्जुनकृतम्, १-२
 खृश) ३१६

[३५५]

कठवल्ली १२	कलापव्याख्या (गङ्गाधरकविराज-
कपिञ्जलतन्त्रम् (कपिञ्जलकृतम्)	कृता, १८-१९ खृश) ६०
१२३	कलिकर्त्तव्यधर्मसंहिता (पाराशरी
कपिलगीता—६०	स्मृतिः) १४७
कपिलबलतन्त्रम् (कापिलबलजनक-	कल्पद्रुकोपः कल्पद्रुमकोषो वा
कपिलबलामिधाननवीनचरक-	(केशवकृतः, १३खृ शताब्दी-
कृतम्, १-२ खृश) ३२	वर्त्ति) ५७
कपिष्ठलकठादि-टीका (चरकमुनि-	कल्पभाष्यचूर्णिः (जिनदासकृतजैन-
कृता) २६	ग्रन्थः, ११-१२ खृश) ५६
कर्मदण्डी (जिनदासकृतः, १२-	कल्पसूत्रम् ६४
१३ खृश) ५२	कल्याणसिद्धिः (उग्रादित्यकृता, ७
कर्मप्रदीपः—१३६, १३७	खृश) ५१, ५२
कर्ममाला (अक्षदेवकृता, ११-१२	कवीन्द्राचार्यसूची ५, Passim
खृश) ५२, ५४	कश्यपसंहिता—१३५
कर्ममीमांसा पूर्वमीमांसा वा	काकचण्डीश्वरतन्त्रम् (तन्त्रविशेषः)
(जैमिनि स्मृता) २८	३०५
कलापपञ्जी पञ्जिका वा (त्रिलोचन-	कातन्त्रम्, कलापव्याकरणां वा
वैद्यकृता, ११ खृश) ५३, ५४	(शर्व्ववर्मकृतम्, २-३ खृश)
कलापवृत्तिश्चैत्रकूटी वा (वररुचि-	३१५, ३४३,
कृता, ५-६ खृश)	कातन्त्रपञ्जिका (त्रिलोचनकृता)
कलापवृत्तिः (शैवदुर्गासिंहकृता, ८-	३१५
६ खृश) २४८	कातन्त्रपरिशिष्टटीका (गोपीनाथ-
कलापव्याकरणम्, कातन्त्रं वा (शर्व्व-	कृता, १६खृश) ३१५
वर्मकृतम्, २-३ खृश) ६०	कात्यायनश्रौतसूत्रम्—१०७

[३५६]

- कादम्बरीटीका (चक्रपाणिदत्तकृता,
११ खृश) १६६,
कापालीसिद्धान्तः (कापालिप्रणीतः
३ खृश) ३०५
कापिलबलप्रतिसंस्कृतचरकसंहिता
(२ खृश) ३२
कामशास्त्रम् (नन्दिकेश्वरस्मृतम्) ३१३
कामशास्त्रम् (वात्स्यायनकृतम्, ४
खृपूश) १७, ५२
कालज्ञानम् (शम्भुनाथापरपर्याय-
कालपादकृतम्, १४-१५ खृश)
५१
कालसूक्तम् (अथर्ववेदीयम्) २३१
कालिकापुराणम्—३३४-३५
काव्यप्रकाशटीका (भीमसेनकृता,
१८ खृश) ४३
काव्यानुशासनम् (चतुर्थवाग्भट-
कृतसाहित्यग्रन्थः, १३-१४
खृश) २६३
काव्यालंकारसूत्रवृत्तिः (वामना-
चार्यप्रणीता, ६ खृश) ३१६
काशिका (जयादित्य-वामनप्रणीता
पाणिनिवृत्तिः, ७-८ खृश) ३१,
८२, २४८, ३१३
काशिकातत्त्वविमर्शिनी (धौम्यशिष्य
उपमन्युकृता) ३१३
काशिकावृत्तिः (नन्दिकृतप्रत्याहार-
सूत्रीयव्याख्या) २४८, ३१३
काशीखण्डम् (स्कन्दपुराणान्तर्गतम्)
४१, ७२, १६४, २५०, ३११
काश्यपतन्त्रम् (कश्यपस्मृतम्) ५४
काश्यपसंहिता बृद्धजीवकीयतन्त्रं वा
(कश्यपप्रोक्तं बृद्धजीवकेन
गृहीतम्) ७१, ७२, १४१, १५७,
१८६
किरातकाव्यम् भारविकाव्यं वा
(भारविकृतम्, ५-६ खृश)
६, ५६, २४८
कुमारतन्त्रम् (रावणीयम्) १३६,
३४०
कुमारभार्गवीयम् (भानुदत्तकृत-
वैद्यकग्रन्थः, ११ खृश) १६८
कुमारभृत्यतन्त्रम् (गौतमकृतम्)
८१
कुसुमाञ्जलिटीका (गङ्गाधरकविराज-
कृता, १८-१९ खृश) ६०
कुसुमावली, व्याख्याकुसुमावली
वा (बृन्दकृतसिद्धयोगस्य

[३५७]

श्रीकण्ठकृतटीका, १२-१३	खरनादतन्त्रं संहिता वा (खरनाद-
खृश) ४०, ५६	कृता, हरिचन्द्रप्रतिसंस्कृता च)
कूर्मपुराणम्—४१, १२८, १३३,	३३, ५१, ५६
३४४	गदनिग्रहः (सोढलवैद्यकृतः, १०-
कृष्णचरितम् (महाराजसमुद्रगुप्त-	११ खृश) १४४, १४५, २६८
प्रणीतम्, ४ खृश) ३४२	गन्धतन्त्रम् (भव्यदत्तकृतम्, ११-
कृष्णयजुर्वेदः—२६	खृश) ५२
कृष्णयजुर्वेदटीका (चरकमुनि-	गन्धशास्त्रं गन्धशास्त्रनिबन्धो वा
प्रणीता) १३, २६, २७	(भवदेवभट्टस्मार्त्तप्रणीतम्, १२
कृष्णात्रेयतन्त्रम्—५१, ५४, ७५	खृश) ५२, ५५
कोलहसंहिता (कोलहदासकृता, १०	गन्धशास्त्रनिघण्टुः (पृथ्वीसिंहकृतः,
खृश) ५४	११ खृश) ५१, ५२, ५५
कौमारभृत्या (गौतमीया) ८१	गरुडपुराणम् १३३, १६३
कौमुदी (गोवर्द्धनकृता, ११ खृश)	गर्भोपनिषत्—१६१
५२	गारुडविपशास्त्रम् १४२, १५४
कौमुदी, सिद्धान्तकौमुदी वा	गार्ग्यसंहिता (गार्ग्यस्मृतवैद्यकग्रन्थः)
(भट्टोजिकृता) २७५	१२७
कौशिकसूत्रम् (विश्वामित्रस्मृतम्)	गीतगोविन्दम् (भक्तजयदेवकृतम्,
१२४	१२ खृश) २६, ३१५
क्रियायोगसारः (पद्मपुराणीयः) २७०	गीता, हरिगीता वा ईश्वरगीता वा
क्षारपाणितन्त्रं संहिता वा—२८,	भगवद्गीता वा—८४, २०५,
५१, १४६	२२४, २२५, २३३, २४६
खण्डसिद्धान्तः (खण्डाचार्यकृतः	गीताव्याख्यानम् (गङ्गाधरकृतम्)
रसशास्त्रीयग्रन्थः) ३०७	१८

[३५८]

गृह्यासंग्रहः—१३६

गोतमसंहिता—८१

गोपालपूर्वतापिन्युपनिषत् १४४

गोपालोत्तरतापिन्युपनिषत्—७६

गोपुरतन्त्रम् (गोपुररक्षितकृतम्) ५५

गोभिलगृह्यसूत्रभाष्यम् (गङ्गाधर-
कविराजकृतम्, १८-१९ खृश)

६०

गोमुखसिद्धान्तः (गोमुखकृतः, ६-५

खृपूश) ३०७

गोविन्दसिद्धान्तः (गोविन्दकृतः) ३०७

गौतमधर्मसूत्रम्—८२

गौतमीयधर्मसूत्रभाष्यम् (मस्करि-
कृतम्, ८ खृश) ८२

चक्रदत्तसंग्रहः, चक्रसंग्रहो वा चिकित्सा-

संग्रहो द्रष्टव्यः । ५०, १९६, ३१७

चक्रसंग्रहः (चिकित्सासंग्रहो द्रष्टव्यः)

चतुर्वर्गचिन्तामणिः (हेमाद्रिकृत-

स्मार्तनिबन्धग्रन्थः, १३-१४

खृश) १४६, २७७

चन्द्रकला (ध्रुवपादकृत-नागार्जुनीय-

योगशतटीका, १२ खृश) ५२

चन्द्रटसारोद्धारः (चन्द्रटकृतः, १०-

११ खृश) ४८

चन्द्रसेनसिद्धान्तः (महाराजचन्द्रसेन-

कृतरसग्रन्थः, ४ खृश) ३११

चन्द्रिका—बृहत्पञ्जिका द्रष्टव्या ।

५३

चरकटीका परिहारवार्त्तिकं वा

(आपादबर्म्मकृतम्, ६ खृश

परिहारवार्त्तिकम् द्रष्टव्यम्) ।

चरकटीका (ईशानदेवकृता, ११-

१२ खृश) ५८

चरकटीका (ईश्वरसेनकृता, ११-

२२ खृश) ५८

चरकटीका (कपिलबलनामकनवीन-

चरककृता, १-२ खृश) ३१

चरकटीका (कार्तिककुण्डकृता,

१० खृश) ४६, १९६

चरकटीका जल्पकल्पतरु वा (गङ्गा-

धरकविराजकृतः, १८-१९

खृश) जल्पकल्पतरु द्रष्टव्यः ।

चरकटीका (गदाधरकृता, ११

खृश) ५८

चरकटीका (गयदासमहाचार्य-

कृता, १०-११ खृश) ४७

चरकटीका, चरकतात्पर्यटीका,

आयुर्वेददीपिका (चक्रपाणि-

[३५६]

कृता) आयुर्वेददीपिका	चरकटीका (सुदान्तसेनकृता, १२
द्रष्टव्या । ६५	खृश) ५६, ५६
चरकटीका (जिनदासकृता, ११-	चरकटीका (सुधीरवैद्यकृता, १०
१२ खृश) ५६	खृश) ४६
चरकटीका निरन्तरपदव्याख्या वा	चरकतत्त्वप्रदीपः (शिवदासकृतः) १६६
(जेजटकृता, ६-१० खृश)	चरकतात्पर्यटीका, आयुर्वेददीपिका
निरन्तरपदव्याख्या द्रष्टव्या ।	दीपिका वा (चक्रपाणिकृता,
१६६	११ खृश) आयुर्वेददीपिका
चरकटीका बृहत्तन्त्रप्रदीपो वा (नर-	द्रष्टव्या ।
दत्तकृता, १०-११ खृश) बृहत्-	चरकन्यासः (अमितप्रभकृतः, १३
तन्त्रप्रदीपो द्रष्टव्यः ।	खृश) ४६, ४८, ४६, ५१, ५४
चरकटीका (वकुलेश्वरकृता, ११-१२	चरकपञ्जिका (स्वामिकुमारकृता
खृश) ५८	कुमारस्वामिकृता वा) १७
चरकटीका (ब्रह्मदेवेन श्रीब्रह्मदेवेन	चरकपरिहारवार्त्तिकम् (आपाद्-
वा कृता, ११ खृश) ५७	वर्मकृत-चरकटीका, ६खृश)
चरकटीका (भट्टारहरिचन्द्रकृता,	२१, ५४
६-७ खृश) ३१, ३२	चरकपाठशुद्धिः (चन्द्रकृतः, १०-
चरकटीका (वाणचन्द्रकृता, ११-	११ खृश) १६८
१२ खृश) ५६, ५८	चरकप्रतिसंस्कारः (कपिलबलकृतः,
चरकटीका तत्त्वप्रदीपिका प्रदीपिका	२ खृश) ३१, ३२
वा (शिवदासकृता, १६ खृश)	चरकप्रतिसंस्कारः (कापिलबलकृतः,
तत्त्वप्रदीपिका द्रष्टव्या ।	२ खृशताब्दीवर्त्ती) ३२
चरकटीका (सर्वहितमित्रकृता, ६.	चरकप्रतिसंस्कारः, चरकसंस्कारो वा
खृश) २७६	(कपिलबलकृतः, १-२ खृश)
	३१, १४६

[३६०]

चरकप्रतिसंस्कारः (दृढबलकृतः, ७
 खृश) २२, ३२
 चरकभाष्यम् (श्रीकृष्णवैद्यकृतम्,
 ११ खृश) ५७
 चरकवार्त्तिकम् (पतञ्जलिमुनिकृतम्,
 ३-२ खृश) २१
 चरकवृत्तिः (गुणाकरकृतचरक-
 व्याख्या, १२-१३ खृश) ५४, ५६
 चरकवार्त्तिकम् (पतञ्जलिकृतम्) ३१६
 चरकसंग्रहः (चक्रपाणिकृतः, ११
 खृश) २६
 चरकसंहिता चरको वा (बृद्धचरक-
 प्रणीतः ११, १३, १६, १७, २१, २२,
 २३, २६, ३०, ३१, ३२, ४०, ४१, ४२,
 ४३, ४५, ६१, ६४, ७४, ७६, १०८,
 ११६, १२२, १३६, १४०, १४१,
 १४२, १४५, १४६, १५१, ३५२,
 १५४, १५७, १७१, १८५, १६४,
 १६५, २०५
 चरकोत्तरतन्त्रम् (दृढबलकृतम्, ७
 खृश) ३६, ५१, ५५
 चरकोपस्कारः (योगीन्द्रनाथसेनकृतः,
 १६-२० खृश) १०
 चर्पटपञ्जरिका (शङ्कराचार्यकृता,
 ८ खृश) ३०८

चर्पटसिद्धान्तश्चर्पटसिद्धान्तो वा
 (चर्पटकृतश्चर्पटिकृतो वा
 वैद्यकग्रन्थः) ३४८
 चान्द्रव्याकरणम् (चन्द्रगोमिकृतम्,
 ४-५ खृश) १७०, २४८, ३१५
 चिकित्साकलिका (तीसटकृता, १०
 खृश) ४८, ४६, ५१, ५२, ५३,
 ५५, ५७
 चिकित्साकलिकाविवृतिः (चन्द्रट-
 कृता, १०-११ खृश) ४८, ४६,
 ५२, ५३, ५५
 चिकित्साकौमुदी (काशीराजस्मृता)
 ६, ११६, १५२
 चिकित्सातत्त्वविज्ञानम् (खर्वैद्य-
 धन्वन्तरिस्मृतम्) १, ६
 चिकित्सादर्पणम् (काशीराजदिवो-
 दासकृतम्) ६
 चिकित्सासंग्रह-श्मश्रुसंग्रह-श्मश्रुदत्त-
 संग्रहो वा (चक्रपाणिकृतः,
 ११ खृश) ४७, ५०, ५१, ५१,
 १६६, २००, २८२
 चिकित्सासंग्रहटीका तत्त्वचन्द्रिका
 वा (शिवदासकृता, खृश)
 तत्त्वचन्द्रिका द्रष्टव्या । १६६

[३६१]

- चिकित्सासंग्रहटीका रत्नप्रभा वा
 (निश्चलकरप्रणीता, १२-१३
 खृश) रत्नप्रभा द्रष्टव्या ।
 चिकित्सा-समुच्चयः (तीसटकृतः,
 १० खृश) ४६
 चिकित्सासारतन्त्रम् (अश्विद्वय-
 स्मृतम्) ६
 चिकित्सा-सारसंग्रहः (गदाधरकृतः
 सम्पूर्णो ग्रन्थः, ११खृश) २००
 चिकित्सास्थानटिप्पणम् (चक्रपाणि-
 दत्तकृतम्, ११ खृश) ५०, १६६
 चीनकबौद्धत्रिपिटकम्—३१
 चूर्णिः (पतञ्जलिकृतमहाभाष्यम्,
 ३-२ खृश) ४४, २६०
 चूल्निभट्टिवृत्तिः (चूल्निभट्टिकृता
 पाणिनीयवृत्तिः) ३१
 चैत्रकूटी (वररुचिकृत-कलापवृत्तिः,
 ५-६ खृश) ३०६, ३१३
 च्यवनसंहिता—१२५
 छन्दःपरिशिष्टम्—१३६
 छन्दःशास्त्रम् (ज्ञानश्रीकृतम्, १०
 खृश) ५५
 छन्दःसूत्रम् (पिङ्गलमुनिकृतम्) ५५
 छान्दोग्योपनिषत्—१४०
- छन्दोऽनुक्रमणी (शौनकीया) १४२
 छन्दोविवृतिः (हर्षटाचार्यकृता) ३१५
 जतूकर्णतन्त्रम् २८, ५२, ५५
 जमदग्निसंहिता—७०
 जम्बुस्वामिचरितम् (जिनदासकृतम्,
 ११-१२ खृश) ५४, ५६
 जयमङ्गलटीका (जयमङ्गलकृतभट्टि-
 टीका, १२ खृश) ७६
 जल्पकल्पतरुः (गङ्गाधरकविराजकृत-
 चरकटीका, १८-१९ खृश)
 ३६, ४०, ६०
 जीवदानतन्त्रम् (च्यवनकृतम्) ७, १२५
 जीवन्धरचम्पूः (भट्टारहरिचन्द्रकृता,
 ६-७ खृश) ३३
 जैनेन्द्रव्याकरणम् (देवनन्दिकृतम्)
 २५२
 ज्ञानभास्करः (भास्करारुणस्मृतः)
 ६, ३२६
 ज्ञानार्णवतन्त्रम् (यमस्मृतमिति-
 पुराणम्) ७
 टीकासर्वस्वम्, अमरटीका वा
 (सर्वानन्दकृतम्, १२खृश) ३४३
 डक्टरस् ओथ् (Doctor's Oath
 by Jones, 1924) १६, १५७

[३६२]

तत्कल्पः (पराशरस्मृतः) १४७

तत्त्वकौमुदी (वाचस्पतिकृतसांख्य-
कारिकाटीका) १०१, २०७तत्त्वचन्द्रिका, चिकित्सासंग्रहटीका
वा (शिवदासकृता, १६ खृश)
२६, ५१, ५६, ५७, ५९, १४८,
१६६, ३१६, ३१७

तत्त्वत्रयम् (लोकाचार्यकृतम्) २५३

तत्त्वप्रदीपिका, प्रदीपिका, चरकटीका
वा (शिवदासकृता, १६ खृश)
१६६तत्त्वबोधः (शिवदासकृता हृदयटीका,
१६ खृश) ५९, २७३तत्त्वयाथार्थ्यदीपनम् (भावागणेश-
कृता, १६ खृश) ८८तत्त्ववैशारदी (वाचस्पतिकृतपातञ्जल-
टीका, ६ खृश) १६, ८६तत्त्वसमाम्नायः (कपिलमुनिस्मृतः)
८४, २०३तत्त्वसमासः—तत्त्वसमाम्नायो द्रष्टव्यः ।
८४, ८७, ८८तन्त्रप्रदीपो बृहत्तन्त्रप्रदीपटीका वा
(गोवर्द्धनकृता, ११ खृश) ४७तन्त्रसारः (आगमवागीशसंकलितः)
३०६

तन्त्रसारकम् (जाबालमुनिकृतम्) ७

तरलार्थप्रकाशिनी, रसरत्नसमुच्चय-
टीका वा (चिन्तामणिशास्त्रि-
खरेप्रणीता, १५ खृश) ३००तर्कसंग्रहः (अन्नभट्टकृतः, १६ खृश)
२४१

तारातन्त्रम्—३२१

तैत्तिरीयब्राह्मणम् ७१, २२८

तैत्तिरीयारण्यकम्—१३८

तैत्तिरीयोपनिषद्भाष्यम् (गङ्गाधर-
कृतम्, १८-१९ खृश) ६०तोदरानन्दः (तोदरमल्लकृतः, १६
खृश) १४४त्रिपिटकम् (बौद्धग्रन्थः, ५ खृपूश)
३१, ३२०त्रिसुत्रव्याकरणम् (गङ्गाधरकृतम्,
१८-१९ खृश) ६०

दत्तात्रेयकल्पः ७५

दशकुमारचरितोत्तरपीठिका (चक्रपाणि-
कृता, ११ खृश) १६६दशसाहस्री, मध्यसंहिता, मध्यवाग्-
भट, अष्टाङ्गसंग्रहसंहिता वा(द्वितीयवाग्भटकृता, २-३
खृश) मध्यसंहिता द्रष्टव्या । २७३

[३६३]

दाशरथीयतन्त्रम् ३०४

दीपिका, भाष्यदीपिका, महाभाष्य-

दीपिका (द्वितीयभर्तृहरिकृता,

६-७ खृश) भाष्यदीपिका

द्रष्टव्या । ५३

दीपिका, आयुर्वेददीपिका, चरक-

तात्पर्यटीका वा (चक्रपाणि-

कृता, ११ खृश) आयुर्वेद-

दीपिका द्रष्टव्या ।

दुर्गावक्राव्यम् (गङ्गाधरकृतम्,

१८-१९ खृश) ६०

देवलरहिता १२८

देवीशास्त्रम् (निगमः) ३१२, ३३८

द्रव्यगुणसंग्रहो द्रव्यगुणो वा (चक्र

कृतः, ११ खृश) ५०, ५३, १९६

द्रव्यगुणसंग्रहटीका (शिवदासकृता,

१६ खृश) ५६

द्रव्यावली, द्रव्यकोषो वा (चन्द्रट-

कृता, १६-११ खृश) ४८, ५३

द्वादशसाहस्री, वृद्धवाग्भटः, अष्टाङ्ग-

संग्रहः, संग्रहो वा (द्वितीय-

वाग्भटकृता, २-३ खृश)

अष्टाङ्गसंग्रहो द्रष्टव्यः । २७२

द्वादशसाहस्री (चरकसंहिता) ३७

द्वैधनिर्यायतन्त्रम् (अगस्त्यस्मृतम्) ७

धनुर्वेदः ५३

धरणिशोषः (धरणिदासकृत, ११

खृश) ५५

धर्मशर्माभ्युदयनाटकम् (भट्टार-

हरिचन्द्रकृतम्, ६-७ खृश) ३३

धातुलक्षणम् (नारदीयम्) ११४

नटसूत्रम् १८

नरवाहनसिद्धान्तः (वत्सराज-नर-

वाहनबोधिकृतरसशास्त्रीयग्रन्थः,

६-५ खृपूश) ३१३

नल्लूरवृत्तिः (नल्लूरकृता पाणिनीय-

वृत्तिः) ३१

नागबोधिसिद्धान्तः (रसशास्त्रविशेषः)

३१४, ३१७

नागार्जुनयोगः (वैद्यकग्रन्थः, १-२

खृश) ३१६

नागार्जुनसिद्धान्तः (१-२ खृश)

३१७, ३१६

नागार्जुनाञ्जनम् (नागार्जुनकृतम्) ३१६

नागार्जुनीयचिकित्सा (१-२ खृश)

३१६

नाट्यशास्त्रम् (भरतीय) १५५, १५६

नाडीपरीक्षा (रावणीया) — ३३६

[३६४]

नाशार्थः (मेदिनीकरकृतकोषः, १३ खृश) ५३	Vaidya Literature (श्रीदीनेशचन्द्रकृतम्, १६-२० खृश) ३८, ४२
नाममाला मठाम्नायो वा ३११	निरन्तरपदव्याख्या चरकटीका वा (जेजटकृता, ६-१० खृश)
नारदपञ्चरात्रम्—११४	४३, ४६, ५०
नारदपुराणम्—१३३	निरुक्तम् (यास्कीयम्) १३, ६४, १२४, १२७, २१७
नावनीतकं नावनीतकसंहिता वा (सौश्रुतम्) ४८, ५१, ५३, ६१, १६५, १६६, १६७, १६८, १७०, १७२, १७३, १७७, १७८, १८०, १८५	नीतिशतकम् (प्रथमभर्तृहरिकृतभर्तृ- शतकान्तर्गतम्, ६ खृश) ७७, ७८
नासदीयसूक्तम् (ऋग्वेदीयम्) २२७	नृसिंहपुराणम्—११८
निघण्टुः—५६	नेमिनिर्वाणकाव्यम् (अवैद्यकतृतीय- वाग्भटकृतम्, १२ खृश) २६३
निदानम् (पैलस्मृतम्) ७	नैषधीयचरितम् (श्रीहर्षकृतम्, १२ खृश) ८१
निदानं माधवनिदानं निदानसंग्रहो वा (माधवकरकृतम्, ७-८ खृश) २१, ५०, ५२, ५६, १६५, १६६	न्यायकुसुमाञ्जलिः—(उदयनकृता) २५१
निबन्धसंग्रहः (रावणीयः) रावणीय- निबन्धसंग्रहो द्रष्टव्यः ।	न्यायकुसुमाञ्जलिबोधनी (वरदराज- कृता)—२५२
निबन्धसंग्रहः (डल्लणकृतसुश्रुत- व्याख्या, १३ खृश) ४३, ५८, १६४, १६६, १६६, २००, २०१, २०२, २१८, २२५, २३२, २३३, २४५, २४६, २५८, ३१८	न्यायचन्द्रिका, चन्द्रिका, सुश्रुत- पञ्जिका, सौश्रुतपञ्जिका बृहत्- पञ्जिका (गयदासकृता, १०- ११ खृश) बृहत्पञ्जिका द्रष्टव्या । १६७, २०१, ३४०
निउ लाइट...New Light on	

[३६५]

न्यायद्वारतारकम् (नागार्जुनीय- वौद्धदर्शनम्) ३२१	पञ्चीकरणवार्त्तिकम् (सुरेश्वराचार्य्य- कृतम् ८ खृश) २४१, २५६
न्यायभाष्यम् (वात्स्यायनकृतम्, ४ खृपूश) १७	पञ्जिका, कलापपञ्जिका, कलापपञ्जी वा (त्रिलोचनवैद्यकृता, ११ खृश) कलापपञ्जी द्रष्टव्या ।
न्यायमञ्जरी (जयन्तभट्टकृता, १० खृश) २६०	पञ्जिका, बृहत्पञ्जिका, सुश्रुतपञ्जिका (गयदासकृता, १०-११ खृश) बृहत्पञ्जिका द्रष्टव्या । १८२
न्यायविन्दुः (धर्मकीर्त्तिकृतः, ७ खृश) ५५	पञ्जिका सुश्रुतपञ्जिका (भट्टभास्कर- प्रणीता, १०-११ खृश)
न्यायवार्त्तिकम् (उद्द्योतकरभारद्वाज- कृतम्, ६ खृश) २४१	पञ्जी—(गयदासीया) १८२
न्यायशास्त्रम्—१७	पतञ्जलिचरितम् (रामभद्रदीक्षित- प्रणीतम्, १७-१८ खृश) १७, २०, ३०, ३१६
न्यायसारावली (गोवर्द्धनदत्तकृता, ११ खृश) ५३	पतञ्जलिवार्त्तिकं (पतञ्जलिस्मृत चरकीयवार्त्तिकम्, ३-२ खृश) १७, २१, ३१, ४३
न्यायसूत्रम् (गौतमस्मृतम्) ८०	पथ्यापथ्यनिघण्टुः (विश्वनाथसेनकृतः, १४-१५ खृश) ५१, १६६
न्यायसूत्रटीका (चक्रपाणिकृता) १६६	पदमञ्जरी महापदमञ्जरी वा (हर- दत्तमिश्रप्रणीतकाशिकान्यास- व्याख्या, १२ खृश) ८२, २७५
न्यायावतारः (ज्ञपणकसिद्धसेनगणि- दिवाकरमातङ्गप्रणीतः, ४-५ खृश) २४६	पदार्थचन्द्रिका हृदयटीका वा (चन्द्र- नन्दनकृता, १०-११ खृश) ५०, २७७, २८५
पञ्चदशी (भारतीतीर्थ-विद्यारण्यकृता, १४ खृश) ६	
पञ्चमवेदः (आयुर्वेदनामक उप- वेदः) ६	
पञ्चरात्रम्—११४, ११५	
पञ्चीकरणम् (शङ्कराचार्य्यकृतम्, ८ खृश) २५६, २६०	

[३६६]

पद्मपुराणम्, पाद्मं वा १३३, २४७, २७०	योगशास्त्रम् वा (पतञ्जलिस्मृतम्) १६, २२, ३०, ५७
परमलघुमञ्जूषा (नागेशकृता, १७- १८ खृश) २८०	पातञ्जलदर्शनम्—पातञ्जलं द्रष्टव्यम् । ५७, १६०, २१२, ३१६
पराशरतन्त्रम् २८, १४७	पातञ्जलभाष्यं पातञ्जलसांख्य- प्रवचनभाष्यं योगभाष्यं व्यास- भाष्यं वा (व्यासदेवस्मृतम्) ६६, २४१
पराशरोपपुराणम् १४७	पातञ्जलवार्त्तिकपाठः (पतञ्जलिस्मृत- चरकीयवार्त्तिकपाठः, ३-२खृश) १७, २१, ३१, ४३, १५६
परिहारवार्त्तिकं चरकटीका वा (आषाढवर्म्मकृतम्, ६ खृश) १७, २०, ३०, ४३, ३१६	पातञ्जलसांख्यप्रवचनभाष्यम् (व्यास- कृतम्) २३२
पर्यायरत्नमाला रत्नमाला वा (माधवकरकृता, ७-६खृश) ५३	पाराशरी स्मृतिः (कलिकर्त्तव्यधर्म्म- संहिता) १४७
पस्पशा (पतञ्जलिस्मृतमहाभाष्या- रम्भः, ३-२ खृपूश) २२, २२०	पालकापीयगजायुर्वेदः १४०
पाणिनिदर्शनम् २८०	पुराणम् ६४
पाणिनिवार्त्तिकपाठः पाणिनीय- वार्त्तिकपाठो वा (वररुचि- काल्यायनस्मृतः, ५-४ खृपूश) २२, १३५	पुरुषसूक्तम्—१५४, २१५
पाणिनिव्याकरणम् (पाणिनिस्मृतम्, ८-७ खृपूश) २४	पैङ्गीकल्पा १४१
पाणिनिसूत्रम्—१८, २०, २४, ६८, २४६	प्रदीपः—भाष्यप्रदीपो द्रष्टव्यः ।
पाणिनिस्मृतिः—६१	प्रदीपिका, तत्त्वप्रदीपिका, चरकतत्त्व- प्रदीपिका (शिवदासकृता, १६ खृश) तत्त्वप्रदीपिका द्रष्टव्या ।
पातञ्जलम्, पातञ्जलसांख्यप्रवचनम्,	प्रमाणचन्द्रिका (शेषाचार्यकृता) ११५

[३६७]

प्रमादभञ्जनी (गङ्गाधरकविराजकृता, १८-१९ खृश) ६०	बुद्धचरितम् (अश्वघोषप्रणीतम्, १- २ खृश) ८, ६९, ७१, ७३, ७७,
प्रवरमाला १२	११६, १२०, १२७, १३१, १४७,
प्रश्नसहस्रविधानम्, सुश्रुतश्लोकवार्त्तिकं वा (माधवकरप्रणीतम्, ७-८ खृश) सुश्रुतश्लोकवार्त्तिकं द्रष्टव्यम् । ५३	१५३, २०७, २२५, २४०, २४७ ३०४
प्राकृतप्रकाशः (वररुचिकृत, ५-६ खृश) १९४	बृहत्कथाश्लोकसंग्रहः (बुद्धस्वामि- रचितः, ५ खृश) ३१४
बलचरितम् बलरामचरितं वा (व्याडिप्रणीतम्, ८-७ खृश) ६८, ३४८	बृहत्तन्त्रप्रदीपः, तन्त्रप्रदीपः, चरक- टीका वा (नरदत्तरचितः, १०-११ खृश) ४७, ५०, ५१, ५३, १९८
वादरायणसूत्रम्, भिन्नसूत्रम्, ब्रह्म- सूत्रम्, वेदान्तसूत्रं वा शारीरक- सूत्रं वा (वेदव्यासस्मृतम्) वेदान्तसूत्रं द्रष्टव्यम् । १९	बृहत्तन्त्रप्रदीपटीका तन्त्रप्रदीपो वा (गोवर्द्धनदत्तकृता, ११ खृश) तन्त्रप्रदीपो द्रष्टव्यः ।
बालमनोरमा (वासुदेवदीक्षित- कृता सिद्धान्तकौमुदीव्याख्या, १८-१९ खृश) १२ १८	बृहत्पञ्जिका, न्यायचन्द्रिका, चन्द्रिका, सुश्रुतपञ्जिका, सौश्रुतपञ्जिका वा (गयदासमहाचार्यप्रणीता, १०-११ खृश) ४७, ५३, ५४, २०१
विन्दुसारः (विन्दुनाथरचितः, १० खृश) ४८, ४९, ५०, ५७	बृहत्संहिता ७०
वीजवापीयतन्त्रम् (वैजवापिप्रणीतम्) १३१	बृहत्सिद्धान्तमञ्जूषा (नागेशकृता, १७-१८ खृश) २८० बृहद्देवता (शौनकीया) ९ बृहद्रामायणम्—६८

[३६८]

बृहद्वङ्गः (दीनेशचन्द्रसेनकृतः, १६-

२० खृश) ५८

बृहदारण्यकम् (याज्ञवल्कीयम्)

१३, १४५, १५०, २१६, २१७

बौद्धत्रिपिटकम्—१५

ब्रह्मपुराणम् १३३

ब्रह्मवैवर्तपुराणम् १११, १३३, २१२

३२३, ३२७

ब्रह्मसंहिता (पितामहस्मृता) १८८,

२६६

ब्रह्मसूत्रं भिक्तुसूत्रं वादरायणसूत्रं

शारीरकसूत्रं वा वेदव्यास-

प्रणीतम्) वेदान्तसूत्रं द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मसूत्राणामृजुव्याख्या (विज्ञान-

भिक्तुकृता, १६ खृश) ८८

ब्रह्माण्डपुराणं—१३३

ब्राह्मणसर्वस्वम् (हलायुधकृतम्,

१२ खृश) २०२

भक्तामरस्तोत्रटीका (गुणाकरवैद्य-

रचितम्, जैनग्रन्थः, १४

खृश) ५६

भक्तिभूषणसन्दर्भः (नारायणदास-

वैष्णववैद्यप्रणीतः) १४३

भक्तिमीमांसा (जैमिनीया) २८

भक्तिशास्त्रं शाण्डिल्यसूत्रं वा

(शाण्डिल्यमुनिस्मृतम्) ६

शाण्डिल्यसूत्रं द्रष्टव्यम् ।

भक्तिसागरम् (नारायणवैद्य-

प्रणीतम्) १४३ ।

भगवद्गीता—गीताशब्दो द्रष्टव्यः ।

भट्टारसंहिता (भट्टारहरिचन्द्र-

प्रणीता, ६-७ खृश) ५३, ५६

भट्टिकाव्यम् (तृतीयभर्तृहरिकृतम्,

७ खृश) ८०, ३०४

भर्तृहरिकारिका, हरिकारिका,

वाक्यपदीयं वा (द्वितीयभर्तृ-

हरिकृता, ६-७ खृश) २२

वाक्यपदीयं द्रष्टव्यम् ।

भर्तृहरिशतकम् (प्रथमभर्तृहरिकृत-

नीतिशतक-शृङ्गारशतक-वैराग्य-

शतकात्मकग्रन्थः, ६खृश) ७८

भविष्यपुराणम्—१३३

भागवतम्, श्रीमद्भागवतं वा—

६६, ८४, १३२, १३३, १३७,

१४२, २७६, ३२१, ३३४

भागवतविचारः (गङ्गाधरकविराज-

कृतः, १८-१६ खृश) ६०

भागुरी (भागुरिकृतलोकायतिक-

ग्रन्थः) २४६, २६०

[३६६]

भानुमती (चक्रपाणिंकृतसुश्रुत- व्याख्या, ११ खृश) ५०, ५६, १८२, १८८, १८९	कृतमहाभाष्यटीका, ६-७ खृश) ४४, २६७, ३४२
भामती (वाचस्पतिमिश्रकृतशारीरक- भाष्यटीका, ६ खृश) १६, २८	भाष्यप्रदीपः, महाभाष्यप्रदीपः, प्रदीपो वा (कैयटाचार्यकृतः, ११ खृश) ४३
भारतभावदीपिका भारतभावदीपो वा (नीलकण्ठकृतभारतटीका, १६ खृश) १०३, ३०३	भास्करसंहिता—५, ७ भास्करसिद्धान्तः (विवस्वत्कृतः) ५ भिन्नसूत्रं ब्रह्मसूत्रं शारीरकसूत्रं वा (विदान्तसूत्रं द्रष्टव्यम्) १८, १६०
भारतम्—महाभारतं द्रष्टव्यम् । ११५, १३२	भिषग्मुष्टिः ४८, ५१
भारतभ्रमणम् (इचिकृतभारत- भ्रमणवृत्तान्तग्रन्थः, ७ खृश) २६०	भुवनाभ्युदयः (भट्टारहरिचन्द्रकृत- नाटकग्रन्थः, ६-७ खृश) ३६ भेङ्गतन्त्रं मेलतन्त्रं वा—(परमर्षि- भेङ्गकृतम्) २८, ५२, ५५, ३२५
भार्गवसंहिता—१२५	भेङ्गसंहिता मेलसंहिता वा (परमर्षि- भेङ्गस्मृता) २८, ७४, १४६, ३२५
भालुकितन्त्रम्—५६	भैरवतन्त्रम् (भैरवाचार्यकृतम्, ७ खृश) १४६, ३२६
भावप्रकाशः (भवनाथमिश्रकृत- वैद्यकनिबन्धग्रन्थः, १३ खृश) ६६	भैषज्यतन्त्रम् (सप्तमखृष्टशताब्दीय- व्याडिपण्डितप्रणीतम्) ३४२
भाषापरिच्छेदः (विश्वनाथकृतन्याय- शास्त्रीयग्रन्थः, १७ खृश) १०८, १०९, २५३, २५४, २५७	भोजसूत्रं सरस्वतीकण्ठाभरणव्याकरणं वा (धाराधिपतिभोजकृतम्, ११ खृश) ३३६
भाषावृत्त्यर्थविवृतिः (सृष्टिधरकृता, १७ खृश) ७६	
भाष्यदीपिका, महाभाष्यदीपिका, दीपिका वा (द्वितीयभर्तृहरि-	

[३७०]

- मञ्जूषा (नागेशकृतव्याकरणग्रन्थः,
१७-१८ खृश १७, २१
मठान्नायः, नाममाला वा—३११
मत्तमाण्डव्यसिद्धान्तः (मत्तमाण्डव्य-
कृतरसशास्त्रीयग्रन्थः) ३२७,
३३२
मत्स्यपुराणम्—मात्स्यं द्रष्टव्यम् ।
मधुकोषः (विजय-श्रीकण्ठकृतमाधव-
निदानव्याख्याग्रन्थः, १२-१३
खृश) २१, ३०, ४०, ४६, ५८,
५६, ८१, १४५, १६६, २००,
२७७, २८७, ३१६
मध्यवाग्भटः, अष्टाङ्गसंग्रहसंहिता
वा (द्वितीयवाग्भटकृतः,
२-३ खृश) मध्यसंहिता
द्रष्टव्या । ५७, २७२, २८१
मध्यसंहिता, मध्यवाग्भटः, दश-
साहस्री, अष्टाङ्गसंग्रहसंहिता
वा (द्वितीयवाग्भटकृता, २-३
खृश) १०, ११, ५३, ५७, ६८,
२७२, २७३, २७६
मनुभाष्यम् (मेधातिथिकृतम्, ६-१०
खृश) ६६, ६६, २१८
मनुस्मृतिः, मनुसंहिता वा—६७,
७१, २४६, २४७
मन्त्रवर्गः—१०२
मन्थानभैरवतन्त्रम् (रसग्रन्थः) ३२७
महादेवतन्त्रं (भगवत्स्मृतम्) ३२७
महाभारतीयनामसहस्रम्—३४५
महाभारतं भारतं वा (व्यासदेव-
स्मृतम्) १०, १७, ४१, ६४, ७१,
७२, ७६, ८३, ८४, ८५, ८६, ८६,
१००, १०२, १०३, ११५, १२०,
१२५, १२८, १३२, १३३, १४३,
१४५, १६३, १६४, २०७, २०५,
२१५, २१६, २१७, २१८, २३१,
२३६, २४३, २४४, २४७, २४८,
२५२, ३०४
महाभाष्यम्—(पतञ्जलिस्मृतपाणिनि-
सूत्रादेर्भाष्यम्, ३-२ खृपूश)
१७, १८, २०, २१, २२, २३, २४,
३०, ६७, २३२, २७५, ३१६,
३४२
महाभाष्यदीपिका—(द्वितीयभर्तृहरि-
कृता) भाष्यदीपिका द्रष्टव्या ।
३४२
महाभाष्यप्रदीपः—(कैयटकृतः, ११
खृश) भाष्यप्रदीपो द्रष्टव्यः ।
महावग्गा—१७०

[३७१]

महिम्नःस्तोत्रं हरिहरमहिम्नःस्तोत्रं वा (पुष्पदन्तविरचितम्) ३०४	वा (शबरस्वामिकृतम्, २-१ खृपूश) ३४
माघटीका (चक्रपाणिदत्तकृता, ११ खृश) १६६	मुग्धावबोधिनीटीका (चतुर्भुजमिश्र- कृतरसहृदयटीका, १७ खृश)- २६३, ३११
माठरवृत्तिः—११०	मुण्डकोपनिषत् (सत्यवाहभरद्वाज- समाम्नाता) १६०
माण्डूक्यकारिका (गौड़पादाचार्य- कृता, ७ खृश) २६३	मुण्डमालातन्त्रम्—३२१
माण्डूक्यकारिकाटीका (आनन्दगिरि- प्रणीता) २६३	मुद्गगलोपनिषत्—१५४
मातृस्यं मत्स्यपुराणं वा—६३, १३३	मुनिश्रेष्ठसिद्धान्तः (ब्रह्मज्योतिःकृतः) ३२३
माधवनिदानं निदानं वा (माधवकर- कृतम्, ७-८ खृश) निदानं द्रष्टव्यम् । २१, ५०, ५२, ५६, १६६, २००, २६५, २८७, २८८	मेटरिया मेडिका (उडल्सन्-कृता) १६५, २८८
माधवनिदानव्याख्या (सुधीरकृता, १२ खृश) ५६	मेघदूतम् —(कालिदासकृतम्, ५ खृश) ६३
माध्यमिकसूत्रम् (नागार्जुनीयम्, १-२ खृश) ३१८, ३१९	मेदिनीकोषः, नानार्थो वा (मेदिनी- करकृतः, १३ खृश) ५३, १०४, २०१
मार्कण्डेयपुराणम् ६८, ३१, ६३, ११८, १३३, १४४,	मेस्तन्त्रम्—२६६
माला (अमरमालाकोषः) १६६	मैत्रेयोपनिषत्—२६१
मिताक्षरा (हरदत्तमिश्रकृतगौतमीय- धर्मसूत्रव्याख्या, १२ खृश) ८२	यजुर्वेदः—६, ११७
मीमांसाभाष्यं पूर्वमीमांसाभाष्यं	यमः, यमस्मृतिः, यमसंहिता वा (यमस्मृता) ६१
	यशोधनसिद्धान्तः (यशोधनकृतः) ३३४

[३७२]

- याज्ञवल्कीयसंहिता (याज्ञवल्क्य-
स्मृता) १४८
- याज्ञवल्क्यस्मृतिः (योगियाज्ञवल्क्य-
स्मृता) १६, ६२
- युक्तिदीपिका (कान्यकुब्जाधिपति-
बृद्धभोजकृता, ६ खृश) ५५, ८८
- योगदर्शनम्, पातञ्जलं वा—२३, ८३
- योगभाष्यम् (वेदव्यासस्मृतम्)
१३४, २३६
- योगमञ्जरी—(नागार्जुनीया,
१-२ खृश) ५३, ३१६
- योगरत्नसमुच्चयः (चन्द्रटप्रणीतः,
१० खृश) ४८
- योगरत्नाकरः (भव्यदत्तकृतः,
११ खृश) ५३, ५६, ५६
- योगरत्नाकरटीका (शिवदासकृता,
१६ खृश) ५६
- योगरत्नावली (गङ्गाधरकविराज-
कृता, १८-१६ खृश) ६०
- योगयुक्तिः (चन्द्रटकृता, १० खृश)
४८
- योगवार्त्तिकम् (विज्ञानभिन्नुकृतम्,
१६ खृश) १६, २३०
- योगवाशिष्ठम्—११३
- योगवाशिष्ठरामायणम्—११३
- योगशतकटीका (महीधरकृता, ८-
६ खृश) ५३
- योगशास्त्रम् २२, २३, ११२, २६६
- योगसंग्रहः—(जगन्नाथकृतः,
१६-१७ खृश) ३४०
- योगसारसंग्रहः (नन्दिगुरुकृतः) ३१३
- योगसारसंग्रहटीका (पूर्णानन्दकृता)
३१३
- योगसूत्रं पतञ्जलिसूत्रं पातञ्जलसूत्रं
वा—१७, २३
- योगसूत्रभाष्यम् (व्यासस्मृतम्) ८१
- योगस्मृतिः १८
- रघुटीका (मल्लिनाथकृता रघुवंश-
टीका १३-१४ खृश) २४८
- रघुवंशम् —(कालिदासकृतम्,
४-५ खृश) ३४, ६८
- रतिशास्त्रम्—(नागार्जुनीयम्,
१-२ खृश) ३१६
- रत्नपरीक्षा—(बुद्धभट्टकृता,
१२ खृश) ५३
- रत्नप्रभा (निश्चलकरकृतचक्र-
दत्तीयचिकित्सासंग्रहटीका,
१२-१३ खृश) ४६, ५१,
५२, ५६, ५७,

[३७३]

- ५६, १६६, १६६, १६७, १६६,
२७३, २७८
- रत्नमाला पर्यायरत्नमाला वा
(माधवकरकृता, ७-८ खृश)
४७, ५३
- रत्नमाला (गोवर्द्धनकृता, ११ खृश)
५१
- रसचन्द्रोदयः (महाराजचन्द्रसेन-
कृतरसग्रन्थः, ४ खृश) ३११
- रसनिगमः (तन्त्रशास्त्रीयग्रन्थः) ३३८
- रसरत्नमाला (निल्यनाथकृता, १३-
१४ खृश) २६६
- रसरत्नसमुच्चयः (२-३ खृष्टशताब्दीय-
द्वितीयवाग्भट्टकृतः, १३खृष्ट-
शताब्दीय-सोमनाथप्रतिसंस्कृतश्च)
११, २७२, २८२, २६४, २६५,
२६८, २६६, ३०२, ३०५, ३११,
३१२, ३१४, ३२२, ३२५, ३२६,
३२७, ६३८, ३४७, ३४६
- रसरत्नसमुच्चयटीका, तरलार्थप्रकाशिनी
वा (चिन्तामणिशास्त्रिखरे-
प्रणीता, १५ खृश) तरलार्थ-
प्रकाशिनी द्रष्टव्या । ३००,
३०८, ३१४, ३१५
- रसरत्नाकरः (नागार्जुनीयः, १-२
खृश) ३१८, ३३२, ३४७
- रसरत्नाकरः (निल्यनाथकृतः, १३-
१४ खृश) २६४, ३४६
- रसराजमहोदधिः (शकपतिवासुदेव-
पुत्र-कापालिककृतः, ३ खृश)
२६२, ३०५
- रसवाग्भट्टः (वाग्भट्टकृतरसरत्न-
समुच्चयः) रसरत्नसमुच्चयो
द्रष्टव्यः । २७२
- रससर्वस्वम् (वासुदेवप्रणीतम्, १३-
खृशः) ३४१
- रससागरतन्त्रम् ५३
- रसहृदयम् (गोविन्दभगवत्पादकृतम्,
७-६ खृश) २६३, ३०७, ३०८
३१०, ३४८
- रसहृदयटीका मुग्धबोधिनी वा
(चतुर्भुजमिश्रकृता, १७खृश)
मुग्धावबोधिनी द्रष्टव्या । २६३
- रसांकुशः (रसायनग्रन्थः) ३३८
- रसाध्यायः, ईषत्तन्त्रं वा (जयदेव-
कृतः, ३-४ खृश) ३१५
- रसाध्यायटीका (मेरुतुङ्गकृता)
३१५

[३७४.]

रसामृतम् (जयदेवकविराज- प्रणीतम्) ३१५	राजमार्त्तण्डवृत्तिः (धाराधिपति- भोजरचिता, ११ खृश) २२
रसार्णवः (नित्यनाथकृतः, १३- १४ खृश) ३४६	राजमृगाङ्कः (धाराधिपतिभोजकृत- वैद्यकग्रन्थः, ११ खृश) २२
रसेन्द्रचिन्तामणिः (दुण्डुकनाथ- कृतः, १५ खृश) ३२२	राजवार्त्तिकम् (कान्यकुब्जाधिपति- वृद्धभोजकृतम्, ६ खृश) ८८
रसेन्द्रचूडामणिः (सोमदेवकृतः, १३ खृश) २६८, २६९, ३००, ३०७, ३१३	रामचरितम् (सन्ध्याकरनन्दिविर- चितम्, ११-१२ खृश) ५६
रसेन्द्रतिलकम् (रसेन्द्रतिलकयोगि- कृतम्) ३४०	रामायणम् (वाल्मीकिस्मृतम्) ६४, ११५, १३८, १६९, १९२, २७९, ३०३
रसेन्द्रपरिभाषा (सोमदेवकृता, १३ खृश) २६९, ३००	रावणीयचिकित्सा (रावणस्मृता) १३८
रसेन्द्रमङ्गलम् (नागार्जुनीयम्, १-२ खृश) ३१९	रावणीयनिबन्धसंग्रहः (रावण- स्मृतः) १३९, ३४०
रसेश्वरदर्शनम् (माधवकृतसर्वदर्शन- स्थम्, १४ खृश) ३०७	रुग्विनिश्चयः (प्रथमवाग्भटीयः, २ खृश) २६४
रसेश्वरसिद्धान्तः (सोमदेवकृतः, १३ खृश) ३०५, ३४८	रुद्रटकाव्यालंकारटीका (नमि- साधुकृता, १२ खृश) ३१०
रसोनकल्पः (काशीराजस्मृतः) १६८	रोगविनिश्चयः, निदानं, माधव- निदानं वा (माधवकरकृतः, ७-८ खृश) निदानं द्रष्टव्यम् ।
राजमार्त्तण्डः, अर्कप्रकाशो वा (रावणीयः) अर्कप्रकाशो द्रष्टव्यः । ३४०	लक्षणप्रकाशः (हेमाद्रिरचितः, १५ खृश) ८, १०, ७०, ७१, ७४,

[३७५]

- ८२, ८३, ११४, ११६, ११८,
१२४, १२८, १३२
- लक्ष्मीतन्त्रम्—(तन्त्रशास्त्रम्) ७१
- लङ्के शसिद्धान्तः (रावणायः) ३४०
- लघुनिदानम्—(सुरजितकृतम्,
८ खृश) १६६, २८७
- लघुमञ्जूषा—(नागेशकृता, १७-
१८ खृश) १७, २०, ३०,
२८०, ३१६
- लघुवाग्भटः, सूक्ष्मवाग्भटः,
स्वल्पवाग्भटः, अष्टसाहस्री,
अष्टाङ्गहृदयसंहिता, हृदयं
वा (द्वितीयवाग्भटकृतः,
२-३ खृश) अष्टाङ्गहृदयसंहिता
द्रष्टव्या । २७२, २७३, २८१
- लङ्के शसिद्धान्तः—१३६
- ललितविस्तरपुराणम्—१६
- लिङ्गपुराणम्—१३३
- लोहशास्त्रम् (जीवनाथकृतम्) ५१
- लोहशास्त्रम् (शिवोक्ततन्त्रम्) ५३
- वङ्गसेनसंग्रहः (वङ्गसेनकृतः, ११-१२
खृश) ५३
- वररहपुराणम्—१३३
- वल्लभा (सनातनकृतयोगशतटीका,
१२ खृशताब्दीपूर्ववर्ती) ५३
- वशिष्टतन्त्रम्—७०
- वशिष्टधर्मसूत्रम् ८२
- वह्निपुराणम्, अग्निपुराणं वा—४१
- वह्निवेशतन्त्रम्, अग्निवेशतन्त्रं वा
(अग्निवेशपरमर्षिस्मृतम्) २६,
२८, १४४, १४६
- वह्निवेशतन्त्रटीका अग्निवेशतन्त्रटीका
वा (चरकप्रणीता) ११
- बावयार पाण्डुलिपिः—Bower
Manuscript (काशी-
राजीयरसोनकल्पसौश्रुत-नावनी-
तकगार्गीयपाशकेरली-महामा-
यूरी-विद्याराज्ञीपद्धतीनां पाण्डु-
लिपिः Captain Bower
महोदयेन कश्गड़स्तूपादुद्धृता
समानीता च, १६ खृश)
१८०, १८४, १८१, २८४
- वाक्यपदीयम्, भर्तृहरिकारिका,
हरिकारिका वा (द्वितीयभर्तृ-
हरिकृतम्, ६-७ खृश) २२, ८०
- वाग्भटव्याकरणम् (प्रथमवाग्-
भटीयम्) १६६
- वाग्भटालंकारः (अवैद्यकतृतीय-
वाग्भटकृतोऽलंकारग्रन्थः, १२
खृश) २६३

[३७६]

- वाजसनेयिमाध्यन्दिनशुक्लयजुर्वेदः
(याज्ञवल्कीयः) शुक्लयजुर्वेदो
द्रष्टव्यः । २६
- वाजीकरणतन्त्रम्—१८६
- वातस्कन्ध—पैतृस्कन्धोपेत-सिद्धान्त-
सारावली (पतञ्जलिस्मृतवैद्यक-
ग्रन्थः, ३-२ खृष) सिद्धान्त-
सारावली द्रष्टव्या । ३१६, ३१६
- वाभट्टव्याकरणम् (वैद्यकसंहितादि-
कृद्वाभट्टकृतम्, ११-१२
खृष) २६३, २८६
- वाभट्टसंहिता वैद्यकसंहिता वा
(वाभट्टव्याकरणकृद्वाभट्ट-
प्रणीता, ११-१२ खृष) २६३
- वामनपुराणम्—१३३
- वायुपुराणम्—३२१
- वार्त्तामाला (नागार्जुनीया, १-२
खृष) ३१६
- वार्त्तिकपाठः (कात्यायनस्मृतपाणि-
नीयसूत्रवार्त्तिकग्रन्थः) २१, २२,
३४३
- वार्त्तिकपाठः (पतञ्जलिस्मृतचरकीय-
वार्त्तिकपाठः, ३-२ खृष)
२१, ३१, ३१६
- वासुदेवतन्त्रम् (शकाधिपतिवासुदेव-
प्रणीतम्) ३४१
- वासुदेवसंहिता (शकाधिपतिवसुष्का-
परपर्यायवासुदेवकृतरसग्रन्थः,
२-३ खृष) २६२, ३४६
- विक्रमपराक्रमः (द्वितीयचन्द्रगुप्त-
विक्रमादित्यकृतः, ५ खृष)
५३, ५५
- विनयपिटकम् (बौद्धशास्त्रम्) ३२०
- विशारदसिद्धान्तः (विशारदकृतः,
२-३ खृष) ३४१
- विश्वप्रकाशकोषः (महेश्वरवैद्यप्रणीतः,
११-१२ खृष) ३४, ५७
- विश्ववल्गुभा (महीधरकृतनागाजुनीय-
योगशतटीका, ८-६ खृष) ५३
- विष्णुगीता, अनुगीता वा, ६१-
२०८, २०६
- विष्णुधर्मोत्तरम्—५, १०८, ३४४
- विष्णुपुराणम्—५३, ७४, ७६, ६६,
१००, १११, १२०, १२७, १२८,
१३३, १४७, २१३, ३४४
- विष्णुयामलम्—३४४
- वृद्धजीवकीयतन्त्रं (कश्यपोक्तं, वृद्ध-
जीवकेन गृहीतं परिवर्द्धितं च)
७१, ७२, १२५, १५१

[३७७]

- वृद्धत्रयी (चरकसंहिता-सुश्रुतसंहिता-
वाग्भटसंग्रहात्मकग्रन्थत्रयम्)
२,११
वृद्धवाग्भटः, अष्टाङ्गसंग्रहो वा
(द्वितीयवाग्भटप्रणीतः, २-
३ खृश) १०, ५१, ५३, २७२,
२८६
वृद्धसुश्रुतम्, सुश्रुततन्त्रं वा ५३
वृन्दावनयमकम् ३०४
वेदाङ्गसारतन्त्रम्—(जाजलिस्मृतम्) ७
वेदान्तशास्त्रम् १३३, २१६, २१८,
२६६
वेदान्तसूत्रं भिन्नसूत्रं ब्रह्मसूत्रं
बादरायणसूत्रं वा (बादरायण-
स्मृतम्) १८, १६, १३२
वैखानसतन्त्रम् १४४
वैखानसीयोपनिषत् १४०
वैजयन्तीकोषः (यादवप्रकाशकृतः,
११ खृश) ६८, १४४
वैद्यककोषः (चन्द्रटकृतः, १०-११
खृश) ५३
वैद्यकनिघण्टुः, वैद्यनिघण्टु वा
(प्रथमवाग्भटकृतः, २ खृश)
२६३, २६५, २६६
४८
वैद्यकशब्दसिन्धुः (उमेशचन्द्रगुप्त-
सम्पादितो वैद्यककोषः, १६-
२० खृश) २८६, २८८
वैद्यकसंहिता, वाग्भटसंहिता वा
(वाग्भटाचार्यकृता, ११-१२
खृश) १८८
वैद्यकसर्वस्वम् (नकुलकृतम्) ६
वैद्यकुलपञ्जिका (भरतमल्लिककृता,
१७-१८ खृश) ५८
वैद्यकोषः (चक्रपाणिकृतः, ११ खृश)
५०, १६६
वैद्यचिन्तामणिः (नारायणभट्टकृतः,
१३ खृश) १४४
वैद्यप्रदीपः (भव्यदत्तकृतः, ११ खृश)
५३, ५५, ५६
वैद्यप्रसारकः (कातन्त्रपञ्जीकृत-
त्रिलोचनपुत्रगदाधरकृतः, ११-
१२ खृश) ५४
वैद्यमनउत्सवः (रामनाथकृतः, १६
खृश) २७७
वैद्यसन्देहभञ्जनम् (मिथिलाधिप-
जनकस्मृतम्) ७
वैद्यसारः (त्रिलोचनकृतः) ३१५
वैराग्यशतकम् (भर्तृहरिशतकान्त-

[३७८]

- गर्तं प्रथमभर्तृहरिकृतम्, ६
 खृश) ३५
 वैशेषिकभाष्यम् (प्रशस्तपादकृतम्)
 १४०
 वैष्णवं (विष्णुपुराणं द्रष्टव्यम्) ६६
 वैष्णववैद्यकशास्त्रम् (नारायणदास-
 सिद्धप्रणीतम्, ६ खृश) १४४
 वैष्णवसूक्तम् ११४
 व्यग्रदरिद्रशुभङ्करं शुभङ्करं वा
 (चक्रपाणिकृतम्, ११ खृश)
 ५०, ५१, ५४, १६६
 व्याख्याकुसुमावली कुसुमावली वा
 (श्रीकण्ठकृत-सिद्धयोगटीका,
 १२-१३ खृश) कुसुमावली
 द्रष्टव्या ।
 व्याधिसिन्धुविमर्दनम् (सहदेवकृतम्) ७
 शकुन्तला (कालिदासकृतनाटकम्)
 शाकुन्तलं द्रष्टव्यम् । ६३, १४४
 शङ्खीयधर्मसूत्रम्—८२
 शतपथब्राह्मणम् (याज्ञवल्कीयम्)
 १६, २६, १३१
 शब्दशक्तिप्रकाशिका (जगदीशकृता,
 १७ खृश) २६७, २६०
 शशिलेखा, अष्टाङ्गसंग्रहटीका, इन्दु-
 मती वा (इन्दुकृता, १०-११
 खृश) ३२, ३३, ५२, २७४
 २७५, २७६, २८५, २८६
 शाकुन्तलम्, अभिज्ञानशकुन्तला,
 शकुन्तला वा (कालिदासकृतम्,
 ४-५ खृश) ६३, १४४
 शाण्डिल्यशतसूत्रभाष्यम् (स्वप्नेश्वर-
 सूरिकृतम्, १७ खृश) १२८,
 ३४१
 शाण्डिल्यसूत्रम्, भक्तिशास्त्रं वा
 ६, १२७, ३४१
 शाण्डिल्यसूत्रव्याख्या (गङ्गाधर-
 कविराजकृता, १८-१९ खृश)
 ६०
 शान्तिशतकम् (शिल्हणमिश्र-
 कृतम्) २४३
 शारीरकसूत्रं वेदान्तसूत्रं ब्रह्मसूत्रं
 भिन्नसूत्रं बादरायणसूत्रं वा —
 वेदान्तसूत्रं द्रष्टव्यम् ।
 शारीरकसूत्रभाष्यम् (शङ्कराचार्य-
 कृतम् ८ खृश) ८४, १३३, ३१८
 शालिहोत्रसंहिता (राजर्षिशालिहोत्र-
 स्मृताश्वायुर्वेदः) १६३
 शास्त्रदर्पणनिघण्टुः (वाभट्टव्याकरण-

[३७६]

- कुद्वामभट्टकृतः, ११-१२ खृश) २६३
- शिलाजतुकल्पः १७६
- शिवपुराणम्—१३३
- शिवसिद्धान्ततन्त्रम् ५१
- शिशुकन्दीयः (गौतमीयः) ८१, ८२
- शिशुपालवधकाव्यम् (माघकृतम्, ७-८ खृश) ६८, १८३
- शुकरहस्योपनिषत् २२६,
- शुक्लयजुर्वेदः (याज्ञवल्कीयः) २६, २७०
- शूरसेनकसिद्धान्तः (रसग्रन्थः) ३४३
- शौनकतन्त्रम्—१४२
- श्रीभाष्यम् (रामानुजकृत-विशिष्टा-द्वैतवादभाष्यम्) ६२, १३६
- श्रीमद्भागवतम्, भागवतं वा— ६६, ६६, ७५, ८४, ९६
- श्रौतसूत्रम् (आश्वलायनकृतम्)— ११८
- श्वेताश्वतरोपनिषत्—८४, २२३
- षष्ठितन्त्रम् (पञ्चशिखस्मृतम्) ८५, ८७, ८८, २०३
- संक्षिप्तसारव्याकरणम् १६६
- संस्कृतसाहित्येतिहासः (जाह्नवी-चरणकृतः) २८३
- संग्रहः (व्याङ्गीयव्याकरणग्रन्थः) ६८, ३४२
- संग्रहसंहिता, मध्यसंहिता, मध्य-वाग्भटः, अष्टाङ्गसंग्रहसंहिता वा (द्वितीयवाग्भटकृता, २-३ खृश) मध्यसंहिता द्रष्टव्या ।
- संसारवर्त्तकोषः (द्वितीयचन्द्रगुप्त-विक्रमादित्यकृतः, ५ खृश) ५६, २६१
- संस्कृतव्याकरणशास्त्रका इतिहास (युधिष्ठिरमीमांसककृतः) २८३
- संस्कृतसाहित्येतिहासः (जाह्नवी-चरणभौमिककृतः) २०१, २८३
- सदुक्तिकर्णामृतम् (श्रीधरदासकृतम्, १२ खृश) ३४
- सनत्कुमारसंहिता ११४
- सप्तशती—७१, ११८, २४४
- सरस्वतीकण्ठाभरणम् (धाराधिपति-भोजकृत-व्याकरणम्, ११ खृश) ११२
- सर्वदर्शनसंग्रहः (माधवाचार्यकृतः, १४ खृश) १०३, १०४, १०६
- सर्वधरतन्त्रम् (कवथमुनिस्मृतमिति पुराणम्) ७

[३८०]

- सर्वसारतन्त्रम् (बुधस्मृतम्) ७
 सर्वसारसंग्रहः (चक्रपाणिकृतः,
 ११ खृश) ५०, ५१, १६६
 सर्वसारसंग्रहटीका सारसंग्रहो वा
 (विश्वनाथसेनकृता, १४-१५
 खृश) ५१
 सर्वसिद्धान्तसंग्रहः १११
 सर्वाङ्गसुन्दरटीका अष्टाङ्गहृदयटीका
 वा (अरुणकृता, १२-१३
 खृश) १३, १४, १३४, २७०,
 २७४, २७७
 सांख्यकारिका (ईश्वरकृष्णकृता,
 २-१ खृपूश) ८८, ८९, ९२, ९३,
 १००, १०१, १०२, १०५, ११२,
 २०४, २२०, २३३
 सांख्यतत्त्वकौमुदी (वाचस्पतिमिश्रकृत-
 सांख्यकारिकाटीका, ६ खृश)
 तत्त्वकौमुदी द्रष्टव्या ।
 सांख्यतत्त्वकौमुदीव्याख्या (स्वप्नेश्वर-
 सूरिकृता, १७ खृश) ८६,
 १२७
 सांख्यदर्शनम्—१४०, २०२, २६२,
 सांख्यप्रवचनम् (कापिलेयमिति
 प्रसिद्धिः) २०३, २११
 सांख्यप्रवचनभाष्यम् (विज्ञानभिच्छु-
 क्तम्, १६ खृश) २६१
 सांख्यशास्त्रं सांख्यस्मृतिर्वा सांख्य-
 दर्शनं वा—१६, ३६, ८३, ८४,
 ८७, १६०,
 सांख्यसप्ततिः (ईश्वरकृष्णकृतसांख्य-
 कारिका) २०२, २०३
 सारसंग्रहः सर्वसारसंग्रहटीका वा
 (विश्वनाथकृतः, १४-१५ खृश)
 सर्वसारसंग्रहो द्रष्टव्यः । १६६
 सारोच्चयः—(बकुलकरप्रणीतः,
 ११-१२ खृश) ५४
 साहित्यदर्पणम् (विश्वनाथकविराज-
 प्रणीतम्, १३-१४ खृश)
 ५१, १६६
 सिद्धयोगः (वृन्दकृतः, ६ खृश)
 ४०, ४६, ४९, ५३, ५५, १६६,
 १६६
 सिद्धसारः (रविगुप्तकृतः, ८ खृश)
 ४८, ५१, ५२, ५४, ५५, ५६
 सिद्धान्तकौमुदी (भट्टोजिदीक्षितकृत-
 पाणिनीयप्रक्रियाग्रन्थः, १६-
 १७ खृश) १८, २७५
 सिद्धान्तसारावली (पतञ्जलिकृत-

[३८१]

- वातस्कन्ध-पैतृस्कन्धोपेतवैद्यक-
ग्रन्थः, ३-२ खृष) १८, २१,
२६, ३१६, ३१६
सिद्धोपदेशसंग्रहः (दुर्लभगणकृतः)
१६३
सुभाषितावली (वल्लभदेवकृता) ३३
सुरानन्दसिद्धान्तः सुरामन्दसिद्धान्तो
वा (रसग्रन्थविशेषः) ३४७
सुश्रुतटिप्पणम् (ब्रह्मदेवकृतम्) १६६,
२०१,
सुश्रुतटिप्पणम् (माधवब्रह्मवादिश्रुतम्,
११ खृष) २००, २०१
सुश्रुतटीका (कार्तिककुरुण्डकृता, ६-
१० खृष) १६६
सुश्रुतटीका (जेजटकृता) १६६, २०१
सुश्रुतटिप्पणम् (श्रीब्रह्मदेवकृतं ब्रह्म-
देवकृतं वा, ११ खृष) २००,
२०१
सुश्रुतटीका (कार्तिककुरुण्डकृता,
६-१० खृष) ५४
सुश्रुतटीका (जेजटकृता, ६-१० खृष)
५५
सुश्रुत-तन्त्रम् — १५४, १५६, १६४,
१६५, १८१, १८३, १८५, १८३,
१६४
सुश्रुतपञ्जिका (गयदासमहान्चार्य-
कृता, १०-११ खृष) ५४
सुश्रुतपञ्जिका (भास्करभट्टप्रणीता,
भट्टभास्करप्रणीता वा, १०-
११ खृष) १५४
सुश्रुतपञ्जी पञ्जिका वा (गयदासीया)
१८१, १६७, २०१
सुश्रुतपञ्जी पञ्जिका वा (भास्करीया)
१८१, १६७, २०१, २०२
सुश्रुतवार्त्तिकं व्याख्या वा (ब्रह्मदेव-
कृतम्, ११ खृष) ५७, ५८,
१८२, १६६
सुश्रुतव्याख्या (विप्रचण्डाचार्य-
कृता, ५ खृष-शताब्दीवर्त्ती) १६४
सुश्रुतव्याख्या (सुवीरकृता, १० खृष)
१६६
सुश्रुतव्याख्या, निबन्धसंग्रहो वा
(डल्लणकृता, १३ खृष) निबन्ध-
संग्रहो द्रष्टव्यः । १६४
सुश्रुतव्याख्या (गयीसेनीया) २०१,
२४१
सुश्रुतश्लोकवार्त्तिकं प्रशसहस्रविधानं
वा (माधवकरकृतम्, ७-८ खृष)
५३, १८२

[३८२]

सुश्रुतसंहिता सुश्रुतो वा (बृद्धसुश्रुत- ग्रन्थः कपिलबलनामक-नवीन- सुश्रुत-प्रतिसंस्कृतः, १-२ खृश) ३, ४, १३, १६, ४८, १४५, १६५, १७३, १८१, १८३, १८५, १८८, १८९, १९३, १९५, १९७, १९८, २०१, २०२, २०३	सूक्ष्मशास्त्रम् (नलनृपकृतम्) ५१ ५५ सूर्यशतकम् (मयूयभट्टकृतम्, ६-७ खृश) ५ सौन्दरनन्दम् (अश्वघोषकृतम्, १-२ खृश) ११३ सौरपुराणम्—३२८ सौश्रुततन्त्रम् (सुश्रुतस्मृतम्) सुश्रुत- तन्त्रं द्रष्टव्यम् ।
सुश्रुतसारः (कपिलबलनामकनवीन- सुश्रुतप्रणीतः, १-२ खृश) १९४ सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्यम् (गङ्गाधर- शिष्य- हाराणचन्द्रचक्रवर्त्ति- कृतम्, १९-२० खृश) २०२ सुहृल्लेखः (नागार्जुनकृतः, १-२ खृश) २४२, ३१९ सूक्ष्मवाग्भटः, सूक्ष्मसंहिता, स्वल्प- वाग्भटः, अष्टाङ्गहृदयसंहिता, हृदयं वा (द्वितीयवाग्भट- कृतः, २-३ खृश) अष्टाङ्गहृदय- संहिता द्रष्टव्या । २७३	सौश्रुतपञ्जिका, न्यायचन्द्रिका, चन्द्रिका, बृहत्पञ्जिका वा (गयदासकृता, १०-११ खृश) बृहत्पञ्जिका द्रष्टव्या । १९७ सौश्रुतव्याख्या (गयीकृता, ११- १२खृश) सुश्रुतटीका द्रष्टव्या । २०० स्कन्दपुराणम्—१२३, १२९, १३३, १३८, २५० स्मृतिनिबन्धः (प्रथमवाग्भटीयः) २६३
सूक्ष्मसंहिता अष्टाङ्गहृदयसंहिता वा (द्वितीयवाग्भटकृता, २-३खृश) ५४, २७३ सूक्ष्मशास्त्रम् (भीमसेनकृतम्), सूक्ष्मशास्त्रं द्रष्टव्यम् ।	स्मृतिसंग्रहः (प्रथमवाग्भटीयः) २६६ स्मृतिसारसमुच्चयः (भागुरिसुनिस्मृतः) ४४, २६० स्वच्छन्दभैरवतन्त्रम् (स्वच्छन्दभरव- कृतम्) ३५०

[३८३]

- खच्छन्दशास्त्रम् (तन्त्रशास्त्रम्) ८२
 खल्पवाग्भटः, सूक्ष्मवाग्भटः,
 लघुवाग्भटः, अष्टाङ्गहृदय-
 संहिता (द्वितीयवाग्भटकृतः,
 २-३खृश) अष्टाङ्गहृदयसंहिता
 द्रष्टव्या । ५१, २७३
 हयशास्त्रम् (शालिहोत्रीयम्) ५२
 हरमेखला (माहुककृता) ५४
 हरिकारिका (द्वितीयभर्तृहरिकृता,
 ६-७ खृश) वाक्यपदीयं
 द्रष्टव्यम् ।
 हरिगीता भगवद्गीता, गीता वा—
 १८, ६५
 हरिनामामृतव्याकरणम् (श्रीजीव-
 गोस्वामिकृतम्, १६-१७खृश)
 १२, ७८
 हरिहरमहिम्नःस्तोत्रम् (पुष्पदन्त-
 स्मृतम्) महिम्नःस्तोत्रं द्रष्टव्यम् ।
 ३२४
 हरीतकीकल्पः १७६
 हरीश्वरतन्त्रम् (रसग्रन्थः) ३५०
 हर्षचरितम् (बाणभट्टकृतम्, ६-७
 खृश) २५, ३३, ३६, ३२६
 हस्तामलकम् (शङ्कराचार्यकृतम्)
 ३११
 हस्त्यायुर्वेदः (पालकाप्यकृतः) ५५
 हारावली (पुरुषोत्तमकृता, १२खृश)
 ५६
 हारावली—८१
 हारीततन्त्रम् (परमर्षिहारीतस्मृतम्)
 २८, ५२, ५६, १४८, १४९
 हारीतसंहिता (प्रतिसंस्कृतहारीत-
 तन्त्रम्) २८, ७७, १४८, १४९
 हितोपदेशः (नारायणदासकृतः) १४४
 हिन्दु हिष्ट्रि—Hindu History
 (अक्षयकुमारमजुमदारकृतः,
 १६-२० खृश) १६, ४२
 हिष्ट्रि अफ् इण्डियान् मेडिसिन्—
 History of Indian
 Medicine—(गिरीन्द्रनाथ-
 मुखोपाध्याय M. D. कृतः,
 १६-२० खृश) १३, १४२,
 १५४
 हिष्ट्रि अफ् संस्कृत लिटारेचार—
 History of Sanskrit
 Literature (अक्षकुमारी-
 देवीकृतः, १६-२० खृश)
 ४२, १६५, २८३, २८८
 हिष्ट्रि अफ् संस्कृत लिटारेचार—

[३८४]

History of Sanskrit Literature (कीथ्-प्रणीतः, १६-२० खृश) ३८, ४२, ४५, ४६, ५७, १६४, १६८, २७७-७८, २८४, २६४	हृदयटीका (ईश्वरसेनकृता)— अष्टाङ्गहृदयटीका द्रष्टव्या । ५४, ५८, १३४
हिष्टि अफ् हिन्दु केमिष्टि— History of Hindu Chemistry (डाक्टर पि, सि, राय-प्रणीतः, १६-२० खृश) १६५, २८८, २६५	हृदयटीका पदार्थचन्द्रिका वा (चन्द्रनन्दनकृता, १०-११ खृश) पदार्थचन्द्रिका द्रष्टव्या ।
हृदयकोषः (Concordance— चन्द्रनन्दनकृतः, १०-११ खृश) अष्टाङ्गहृदयकोषो द्रष्टव्यः ।	हृदयटीका तत्त्वबोधो वा (शिवदास- कृता, १६ खृश) तत्त्वबोधो द्रष्टव्यः ।
हृदयटिप्पणम् (चतुर्थवाग्भटकृतम्, १३-१४ खृश) अष्टाङ्गहृदय- टिप्पणं द्रष्टव्यम् ।	हृदयटीका (सर्व्वहितमित्रदत्तकृता, हिमदत्तकृता वा, ६ खृश) अष्टाङ्गहृदयटीका द्रष्टव्या । ४३
हृदयटीका (आशाधरकृता, १३ खृश) अष्टाङ्गहृदयटीका द्रष्टव्या ।	हृदयटीका, आयुर्व्वेदरसायनं वा (हेमाद्रिकृता, १३-१४ खृश) आयुर्व्वेदरसायनं द्रष्टव्यम् ।
हृदयटीका (इन्दुकृता, १०-११ खृश) अष्टाङ्गहृदयटीका द्रष्टव्या ।	हृदयसंहिता, अष्टाङ्गहृदयसंहिता वा (द्वितीयवाग्भटकृता, २-३ खृश) अष्टाङ्गहृदयसंहिता द्रष्टव्या । ११
	हृदयम्—अष्टाङ्गहृदयं द्रष्टव्यम् । हैरण्यगर्भं पातञ्जलं वा—१६, २८

ग्रन्थस्थितश्लोकानां सूची

अक्षमाला वशिष्ठेन संयुक्ताऽधमयोनिजा (मनुसंहिता)	७१
अगस्त्यः प्रार्थयामास सोमभार्यां च रोहिणीम् (बुद्धचरितम्)	११६
अग्निना भगवंस्तस्मै रक्षसेऽहं निवेदिता (महाभारतम्)	१२५-२६
अग्निवेशश्च भेलश्च जतूकर्णः पराशरः (चरकसंहिता)	१४५
अग्निहोत्रं तथा सत्यं देवानां परिपालनम् (स्मृतिः)	१०५
अग्नेरथ वचः श्रुत्वा तद्वरक्षः प्रजहार ताम् (महाभारतम्)	१२५-१२६
अङ्गानि वेदाश्चत्वारो मीमांसा न्यायविस्तरः	२४२
अङ्गिरा जमदग्निश्च वशिष्ठः काश्यपो भृगुः (चरकसंहिता)	६५
अजामेकां लोहितशुक्लकृष्णाम् (तैत्तिरीयारण्यकम्, श्वेताश्वतरोपनिषत्)	२२३
अणिमा महिमा मूर्त्तेर् लधिमा प्राप्तिरिन्द्रियैः (योगशास्त्रम्)	२४०
अणिमा लधिमा प्राप्तिः प्राकाम्यं महिमा तथा (योगशास्त्रम्)	२४०
अत्र चत्वारि भूतानि भूमिवार्यनलानिलाः (चार्वाकदर्शनम्)	२५१
अत्रिजातस्य या मूर्त्तिः शशिनः सज्जनस्य च (पुराणवचनम्)	७५
अत्रैः पद्मघनसूया त्रीज् जज्ञे सुयशसः सुतान् (भागवतम्)	७५
अथ यन्त्राणि वक्ष्यन्ते रसतन्त्राण्यनेकशः (रसरत्नसमुच्चयः)	३००
अथातो गोभिलोक्तानामन्येषां चैव कर्मणाम् (कर्मप्रदीपः)	१३७
अथास्य हृदयं भिन्नं हृदयाद् मन उत्थितम् (सांख्यशास्त्रम्)	२४१
अध्यायानां शते विंशे यदुक्तमसकृन्मया (सुश्रुतसंहिता)	१६०
अनधीते महाभाष्ये व्यर्था स्यात् पदमञ्जरी (आभाषणकः)	२७५
अनाक्रान्ता स्पृही व्याघ्री भण्डाकी च निदिग्धिका (वैद्यकरत्नमाला)	१६७
अनादिनिधनः कालो रुद्रसङ्कर्षणः स्मृतः (स्मृतिः)	२३१

[३८६]

अनिरूपिततत्त्वार्था प्रतीतिः संवृति र्मता (न्यायावतारः)	२४६
अनेन मूलमन्त्रेण भैरवं तत्र पूजयेत् (रसरत्नसमुच्चयः)	३२६
अन्योन्यमिथुनाः सर्व्वे सर्व्वे सर्व्वत्रगामिनः (अनुगीता)	६१, २०८-६
अन्योन्यानुप्रविष्टानि सर्व्वार्ण्येतानि निर्दिशेत् (सुश्रुतसंहिता)	२५८
अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधे क्रोधः कथं न ते (शिशोक्तिः)	२४७
अप्रातकालवचनं बृहस्पतिरपि ब्रुवन् (व्यासदेवः)	३७
अभयस्य हि यो दाता तस्यैव सुमहत् फलम् (वैद्यकसम्प्रदायः)	१६४
अभावश्च निषेधश्च तद्विरोधस्तदन्यथा (शाब्दपारायणिकाः)	१०४
अभावस्तु द्विधा संसर्गान्योन्याभावभेदतः (भाषापरिच्छेदः)	१०६
अभ्यासेन विहन्ति मृत्युपलितं कामेश्वरो वत्सरात् (वैद्यागमः)	३३१
अयनं पुनराख्यातमेतद् योगस्य योगिभिः (चरकसंहिता)	१६१
अयं भस्मेश्वरो नाम शम्भुना परिकल्पितः (वैद्यागमः)	३३०
अयाचिते यज्ञशेषे निर्व्वर्ण्ये चातिसुन्दरे (उत्पलिनी)	६८
अर्च्वयित्वा विधानेन हेरम्भं गुरुभास्करो (शिवदासोक्तिः)	२६-३०, ३१७
अर्द्धनारीश्वरो नाम रसः शम्भुप्रकीर्तितः (वैद्यागमः)	३२६
अर्थापत्तस्तु नैवेह प्रमाणान्तरतेष्यते (भाषापरिच्छेदः)	१०८
अलावुवृत्ता विजया या वृत्ता सा तु रोहिणी (हरीतकीकल्पः)	१७८-७९
अवाग्गतिरपानश्च पायुरध्यात्ममुच्यते (महाभारतम्)	२१८
अविश्रमं यावदिदं शरीरं (नारायणवैद्यः)	१४३
अव्यक्ताद् व्यक्ततां याति व्यक्तादव्यक्ततां पुनः (चरकसंहिता)	२०५
अव्यापाररता वसन्तसमये ग्रीष्मे व्यवायप्रियाः (भट्टारहरिचन्द्राः)	३३-४
अष्टवर्षा मवेद् गौरी दशवर्षा च कन्यका (स्मृतिः)	३०७
अष्टाङ्गवैद्यकमहोदधिमन्थनेन (अष्टाङ्गहृदयम्)	२८०
अष्टाङ्गसंग्रहे ज्ञाते वृथा प्राक्तन्त्रयोः श्रमः (दक्षिणात्वाभाणकः)	२७५

[३८७]

अष्टादश पुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते (विष्णुपुराणम्)	१३३
अष्टौ तान्यव्रतघ्नानि आपो मूलं फलं पयः (बोधायनः)	६१
अष्टौ प्रकृतयः प्रोक्ता विकाराः षोडशैव तु (सुश्रुतसंहिता)	२५८
असत्त्वे नास्ति सम्बन्धः कारणैः सत्त्वसङ्गिभिः (सांख्यकारिका)	२३३
असितो देवलश्चैव कौशिकश्च महाव्रतः (लक्षणप्रकाशः)	११६
अस्तीति केचित् परलोकमाहुर्माँक्षस्य योगं न तु वर्णयन्ति (बुद्धचरितम्)	२२५
अस्मान् मायी सृजते विश्वमेतत् (श्रुतिः)	२२७
अस्य देहस्य वियतो लाघवं सौक्ष्म्यमेव च (स्मृतिः)	२५३
अहस्तानि सहस्तानामपदानि चतुष्पदाम् (भागवतम्)	३३६
अहंकारस्तथाऽध्यात्ममहंकर्तव्यमेव च (सांख्यस्मृतिः)	२१५
अहंकारस्तथाऽध्यात्मं सर्व्वसंसारकारकम् (महाभारतम्)	२१५
अहिंसा परमो धर्मो विप्राणां नात्र संशयः (देवीभागवतम्)	३३६
अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्य्यं दयाजैवम् (याज्ञवल्कीयस्मृतिः)	६२
आकाशस्य तु विज्ञेयः शब्दो वैशेषिको गुणः (भाषापरिच्छेदः)	२५३
आगतं शिवयत्नोभ्यो गतं च गिरिजाश्रितौ (तन्त्रशास्त्रम्)	३०२
आगामिप्रतिबन्धश्च वामदेवे समीरितः (पञ्चदशी)	६
आतापि भिक्षितो येन वातापिश्च महासुरः (अगस्त्यपूजामन्त्रः)	११७
आत्मजः पुरुषो रोगाश्चात्मजाः कारणं हि सः (चरकसंहिता)	६१, ११६
आत्मा रुद्रो हृदये मानवानाम् (कश्यपवचनम्)	७२
आत्रेयोऽथ वशिष्ठश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः (भरतीयनाट्यशास्त्रम्)	१५६
आत्रेयो भद्रकाप्यश्च शाकुन्तेयस्तथैव च (चरकसंहिता)	१४१
आध्यात्मिक्यश्चतस्रः प्रकृत्युपादानकालभाग्याख्याः (सांख्यकारिका)	६७
आनन्दो ब्रह्मणो रूपं श्रुत्यैव यन्निगद्यते (काशीखण्डम्)	२४६-५०
आमवातकुलध्वंसी केसरी विधिनिर्मितः (वैद्यागमः)	३२५

[३८८]

आमवातारिवटिका पुरेशानेन चोदिता (वैद्यागमः)	३२६
आ मुक्ते भेद एव स्याज् जीवस्य च परस्य च (नारदपञ्चरात्रम्)	११५
आययु मनुषं लोकं मुदिताः परमर्षयः (वैद्यागमः)	३३३
आयु धृतं नदी पुण्यं भयं चौरः सुखं प्रिया (रुद्रटालंकारटीका)	३१०
आयुर्वेदामृतं सर्वं ब्रह्मा बुद्ध्या सनातनम् (अष्टाङ्गसंग्रहः)	४, २७१, ३२३
आयुर्वेदो धनुर्वेदो गान्धर्वश्चेति ते त्रयः (पुराणम्)	२४२
आयुः कामयमानेन धर्मार्थसुखसाधनम् (संग्रहो हृदयं च)	२७१
आराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किं (नारदपञ्चरात्रम्)	२७५
आरोग्यं भास्करादिच्छेत्	५
आसीदिदं तमोभूतमप्रज्ञातमलक्षणम् (मनुसं)	२२८-२६
इति वार्योविदायेदं महीपाय महानृषिः (बृद्धजीवकीयतन्त्रम्)	१५१
इति श्रुत्वा पुलोमाया भृगुः परममन्युमान् (महाभारतम्)	१२७
इत्थं हि चपलं कार्यम् (रसेन्द्रचूडामणिः)	३४६
इदमखिलमधीत्य सम्यगर्थान् (चरकोत्तरम्)	३७
इदं तीर्थमिदं तीर्थमितस्तीर्थमतः परम् (बोधसारः)	६२
इदं शरीरं कौन्तेय क्षेत्रमित्यभिधीयते (गीता)	२०५
इन्द्रियेणोन्द्रियार्थं तु स्वं स्वं गृह्णाति मानवः (सुश्रुतसं)	२२४, २३६
इष्टश्चानिष्टगन्धश्च मधुरोऽम्लः कटुस्तथा (वैद्यकशास्त्रम्)	२५७
इष्टापूर्त्तं मन्यमाना वरिष्ठम् (सुण्डकोपनिषत्)	१०५
ईक्षापूर्वककर्तृत्वं प्रभुत्वमसरूपता (वैद्यकशास्त्रम्)	२२६
ईश्वरश्चिदचिच्चेति पदार्थत्रितयं हरिः (पुराणम्)	१०४
उक्तं धूर्जटिसिद्धेन स्वर्गवैद्यकापालिके (रसरत्नाकरः)	३४७
उतथ्यस्य च भार्यायां ममतायां महातपाः (बुद्धचरितम्)	८, १२०
उद्गारे नाग आख्यातः कूर्मस्तून्मीलने स्मृतः (सांख्यशास्त्रम्)	६५

[३८६]

उपावृत्तस्य पापेभ्यो यस्तु वासो गुणैः सह (यमस्मृतिः)	६१
ऊर्द्धपातनयन्त्रं हि नन्दिना परिकीर्तितम् (रसरत्नसमुच्चयः)	३१३
ऊर्द्धबाहु विरौम्येवं न च कश्चिद् वृणोति मे (चरकोत्तरम्)	३७
ऊहः शब्दोऽध्ययनं दुःखविघातास्त्रयः सुहृत्प्राप्तिः (सांख्यकारिका)	१००
ऋगाद्या भारतं चैव पञ्चरात्रमथाखिलम् (शेषाचार्यः)	११५
ऋग्यजुःसामाथर्वाख्यान् दृष्ट्वा वेदान् प्रजापतिः (ब्रह्मवैवर्तम्)	३२३
ऋतमुच्छ्रिशिलं शे यममृतं स्यादयाचितम् (मनुसंहिता)	६७
ऋपते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतम् (महाभारतम्)	८४
ऋषयश्च भरद्वाजाज् जगृहुस्तं प्रजाहितम् (चरकसं)	७४-७५, १२२
ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाद् गर्भसम्भवात् (मत्स्यपुराणम्)	६३
ऋषिप्रणीते प्रीतिश्चेद् मुक्त्वा चरकमुश्रुतौ (अष्टाङ्गहृदयम्)	१३
ऋषिभिर्बहुधा गीतं छन्दोभिर्विविधैः पृथक् (गीता)	१८
ऋषिं प्रसूतं कपिलं यस्तमग्रे ज्ञानैर्विभर्त्ति (श्वेताश्वतर-३०)	८४
ऋष्यशृङ्गं मुनिसुतं तथैव स्त्रीष्वपरिडत्तम् (बुद्धचरितम्)	३०४
एकोऽपि सन् महादेव स्त्रिधाऽसौ समवस्थितं (कूर्मपुराणम्)	३४४
एकतः क्रतवः सर्व्वे सहस्रवरदक्षिणाः (महाभारतम्)	१६४
एकं शास्त्रं वैद्यमाध्यात्मिकं वा सौख्यं चैकं यत् सुखं वा तपो वा	७७
एकः पुनर्गयीसेनो भेदेनैव चतुर्विधः (वैद्यकुलतत्त्वम्)	१००
एको देवः केशवो वा शिवो वा (भर्तृहरिशतकम्)	७७-७८
एकोऽल्पान्यप्रधानेषु प्रथमे केवले तथा (कोषः)	२०४
एङ्श्च राजा त्रिदिवं विगाह्य (बुद्धचरितम्)	२४०
एतत् कृत्वा प्रियमनुचितप्रार्थनावर्त्तिनो मे (मेघदूतम्)	६३
एतत् पठन् संग्रहबोधशक्तः (अष्टाङ्गहृदयम्)	२८०
एतदङ्गवरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् (वैद्यागमः)	३४५

[३६०]

एतदेव वरं तैलं विष्णुना परिकीर्तितम् (वैद्यागमः)	३४५
एवंवृत्तस्य नृपतेः शिलोञ्छेनापि जीवतः (मनुसं०)	६७
एवं ब्रुवाणं मैत्रेयं द्वैपायनसुतो बुधः (भागवतम्)	१४३
एष चन्द्राननो नाम साक्षाच्छ्रीभैरवोदितः (वैद्यागमः)	३२६
ऐतिह्यमनुमानं च प्रत्यक्षमपि चागमम् (शिशोक्तिः)	१०६
ओषधीनामरूपाभ्यां जानते ह्यजपा वने (चरकसं०)	१५७-५८
ॐ नारायणं पद्मभवं वशिष्टं शक्तिं च (मठाम्नायः)	३११
ॐ भेषजमसि भेषजं गवेऽश्वाय भेषजं (यजर्वेदः)	३२७
ॐ यो वै रुद्रः स भगवान् यश्च (अथर्वशिर-उ०)	३२८
औषधं चापि दुर्युक्तं तीक्ष्णं सम्पद्यते विषम् (कश्यपसं०)	७१, १५७
कटुतिक्तकषायाद्याः सौरभ्येऽपि प्रकीर्त्तिताः (कोपः)	२१०
कटुम्ललवणं पित्तं खाद्वम्ललवणः कफः (अष्टाङ्गसंग्रहः)	३२
कथ्यते सोमदेवेन सुग्धवैद्यप्रबुद्धये (रसेन्द्रपरिभाषा, रसरत्नसं०)	

२६६, ३४६

कपिलेन मुकुन्देन देवहूती प्रवोधिता (कपिलगीता)	८४
कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममायया (कपिलगीता)	६०
कमला बुद्धरूपा स्याद् मातङ्गी कल्किरूपिणी (मुण्डमाला)	३२२
कया न श्वित्र आ भुवद्गती सदावृधः सखा (ऋग्यजुर्वेदश्च)	११७
करालजनकश्चैव हृत्वा ब्राह्मणकन्यकाम् (बुद्धचरितम्)	३११
कर्म्मणा मनसा वाचा परद्रव्येषु निस्पृहा (योगियाज्ञवल्क्यः)	३३७
कर्म्मयोगेन देवेशि प्राप्यते पिण्डधारणम् (रसेश्वरसिद्धान्तः)	३४८
कश्यपान्नारदश्चैव पर्वतोऽरुन्धती तथा (अग्निपुराणम्)	६, ११२
कषायचूर्णागुटिकाः पञ्चानां शोषणानि च (अत्रिसंहिता)	१८
कत्स्वं शिशो कस्य कुतोऽसि गन्ता (गोविन्दपादः)	३१०

[३६१]

कस्मान् मातापितृभ्यां हि विना षड्धातुजो भवेत् (चरकस०)	१५२
काङ्गायनश्च वाहीको वाहीकभिषजां वरः (चरकस०)	१३८
कान्यकुब्जे महानासीत् पार्थिवो भरतर्षभ (महाभारतम्)	१३२
कामकामो यजेत् सोममकामः पुरुषं परम् (पद्मपुराणम्)	२४०
कामाभिभूता हि न यान्ति शर्म (बुद्धचरितम्)	२४७
कायवालग्रहोर्द्धाङ्गशल्पदंष्ट्राजरावृषैः (अष्टाङ्गसंग्रहः)	२६६
कायवाग्बुद्धिविषया ये मलाः समवस्थिताः (वाक्यपदीयम्)	२२
कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः प्रकृतिरुच्यते (गीता)	२२४
कार्योपाधिरयं जीवः कारणोपाधिरीश्वरः (शुक्रहस्यापनिषत्)	२२६
कालार्कभक्षितं सांख्यशास्त्रं ज्ञानसुधाकरम् (विज्ञानमिच्छुः)	८७
काली चैव पुरा कन्यां जलप्रभवसम्भवाम् (बुद्धचरितम्)	१४७
कालो भूमिमसृजत काले तपति सूर्यः (अथर्ववेदः)	२३०
कालः सृजति भूतानि कालः संहरते प्रजाः (स्मृतिः)	२७१
काव्यमिदं विहितं मया वलभ्याम् (भट्टिकाव्यम्)	७६
काशपुष्पप्रतीकाश अग्निमास्तसम्भव (अगस्त्यपूजामन्त्रः)	११७
काशीपुर्यां पुरा ब्रह्मन्नासीद् राजा सुधार्मिकः (काशीखण्डम्)	४१
किरणाधूतपापा च पुण्यतीर्थं सरस्वती (काशीखण्डम्)	४१
किं सिद्धं वनं क उ स वृक्ष आस (ऋग्वेदः)	२२८
कुतः केशान् कुतः स्नाव कुतो अस्थीन्याभरत् (अथर्ववेदः)	२२७
कृष्णरूपा कालिका च रामरूपा च तारिणी (मुण्डमाला)	३२२
कुमार्यासव इत्येष कथितः शूलपाणिना (वैद्यागमः)	३२६
केदारादीनि लिङ्गानि (रसार्णवः)	३३६
केनासि रक्षसे तस्मै कथिता त्वं जिहीर्षते (महाभारतम्)	१२६
के वा भुवि चिकित्सन्ते रोगार्तान् मृगपक्षिणः (महाभारतम्)	१४३

[३६२]

कौमुदी यदि कण्ठस्था वृथा भाष्यपरिश्रमः (आभाणकः)	२७५
कौलीतिका वर्त्तिरियं सर्व्वनेत्ररुजापहा (वैद्यागमः)	३३०
क्रतोश्च सन्तति भार्य्या बालखिल्यानसूयत (मार्कण्डेयपु०)	१४४
क्रोधो वैवस्वतो राजन्नाशा वैतरणी नदी (भर्तृहरिः)	३५, ७८,
क्षत्रधर्म्मं परा हिंसा याच्चायां लाघवं महत् (बोधसारः)	६६
गदाक्रान्तस्य देहस्य स्थानान्यष्टौ परीक्ष्येत् (अर्कप्रकाशः)	३४०
गद्योक्तो यः पुनः श्लोकैरर्थः समनुगीयते (शिष्टोक्तिः)	२५८
गन्धकस्य गुणान् वक्तुं शक्तः कः शम्भुना विना (वैद्यागमः)	३३०
गान्धारदेशे राजर्षिर्नम्रजित् स्वर्णमार्गदः (भेलसंहिता)	७४
गुड्रीसिद्धफला चेयं वैद्यनाथेन भाषिता (वैद्यागमः)	३३१
गुणसाम्ये स्थितं तत्त्वं केवलं त्विति कथ्यते (औशनसवचनम्)	२१३
गौड़ाधिनाथ-रसवत्यधिकारिपात्र..... (चक्रपाणिः)	१६८
गौतमश्च महाभाग आगस्त्यः काश्यपस्तथा (लक्षणप्रकाशः)	८२, १२६
गौर्वाक् तथैव तमयन् परान् गौतम उच्यते (पुराणम्)	८०
ग्रहणात् सुखदुःखयोश्छिन्नस्य तु विरोहणात् (महाभारतम्)	१२१
ग्रहभूतपिशाचाश्च शाकिनी डाकिनी ग्रहाः (वैद्यकसंहिता)	१८६
घनानामपि वृक्षाणामाकाशोऽस्ति न संशयः (महाभारतम्)	१०२, १२१
घृष्टेषु दन्तमांसेषु संरम्भो जायते महान् (निदानं हृदयं च)	२८७, २८८
घ्राणमध्यात्ममित्याहु र्यथा श्रुतिनिदर्शनम् (महाभारतम्)	२१६
घ्राणमध्यात्ममित्युक्तं घ्रातव्यं गन्धलक्षणम् (सांख्यशास्त्रम्)	२१६
चक्षुरध्यात्ममित्युक्तं द्रष्टव्यं रूपलक्षणम् (सांख्यशास्त्रम्)	२१६
चत्वार एकतो वेदा भारतं चैवमेकतः (महाभारतम्)	१३२-३३
चरकं सुश्रुतं चैव वाग्भटं च मुनित्रयम् (स्वकीयश्लोकः)	२
चरकः सुश्रुतश्चैव वाग्भटश्च तथाऽपरः (हारीतसंहिता)	१४६-६

[३६३]

चिन्तामणिरसो ह्ययं भैरवेण प्रकाशितः (वैद्यागमः)	३३०
चूडामणिरसो ह्येष शिवेन परिकीर्तितः (वैद्यागमः)	३३०
चूर्णराजस्तथा चायं स्वयं रुद्रेण भाषितः (वैद्यागमः)	३३०
चेष्टा वायुः खमाकाशमुष्णाग्निः सलिलं द्रवः (महाभारतम्)	१२०-२१
छिन्नमस्ता नृसिंहः स्याद् वराहश्चैव भैरवी (मुण्डमाला)	३२२
जाठरो भगवानग्निराश्वरोऽन्नस्य पाचकः (वैद्यकशास्त्रम्)	२२६
जैमिनिश्च सुमन्तुश्च वैशम्पायन एव च (स्मृतिः)	१११
ज्वरकालं च वेगं च चिन्तयन् ज्वर्यते तु यः (चरकसं)	१४
ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सुरद्विषाम् (भागवतम्)	३२१
तत्र पद्मपुराणं च प्रथमं स प्रणीतवान् (पुराणम्)	१३३
तत्र विद्याद् रुजं मूर्ध्नि रुजं चाक्षिनिमीलनात् (निदानं हृदयं च)	

२६५, २८७

तत् सवितु वृणीमहे वयं देवस्य भोजनम्	१२४
तत्सादृश्यमभावश्च तदन्यत्वं तदल्पता (मीमांसाशास्त्रम्)	१०४
तथैव शाल्वाधिपतिं दृग्माख्यो वनात् ससूनुर्नगरं विवेश (बुद्धचरितम्)	

१३१

तदेव चक्रण विपाटितोऽसौ प्राप्तोऽपि मां भागवतप्रधानः (पुराणम्)	३३४
तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना (मनुसंहिता)	१०२
तमस्यपि विलोक्यन्ते दन्तिदन्ता न दन्तिनः (आभाषकः)	७८
तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः (विष्णुपुराणम्)	६६
तयोरादित्ययोः सत्रे दृष्ट्वाऽप्सरसमुर्व्वशीम् (बृहद्देवता)	६
तस्मात् किरातनृपते बहुमानमाप्य रसकर्मनिरतः (रसहृदयम्)	३०८
तस्मात् तत्संयोगादचेतनं चेतनावदिव लिङ्गम् (सांख्यकारिका)	२२०
तस्मिन्नवसरे बौद्धा देशे प्रबलतां ययुः (राजतरङ्गिणी)	३१७

५०

[३६४]

तस्यर्षेः शृङ्गं शिरसि राजन्नासीन्महात्मनः (महाभारतम्)	३०५
तस्यां मृग्यां समभवत् तस्य पुत्रो महानृपिः (महाभारतम्)	३०४
तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोत् (दृढबलाचार्यः)	३२, ३८
तेन तज्जलमादत्तं जरयत्यग्निमास्तौ (महाभारतम्)	१२१
ते ब्रह्मलोकेषु परान्तकाले (मुण्डकोपनिषद्)	१६०
तृतीयं ज्योतिरित्याहुश्चक्षुरध्यात्ममुच्यते (महाभारतम्)	२१६
त्वं शिवस्त्वं हरिदेवस्त्वं ब्रह्मा त्वं दिवस्पतिः (सौरपुराणम्)	३२८
त्वगध्यात्ममिति प्राहुस्त्वत्त्वबुद्धिविशारदाः (महाभारतम्)	२१५
त्वगध्यात्ममिति प्रोक्तं स्पष्टव्यं स्पर्शलक्षणम् (सांख्यशास्त्रम्)	२१५
दक्षिणेन तु विन्ध्यस्य सहस्य तु यदुत्तरम् (स्मृतिः)	११०
दश मन्वन्तराणीह तिष्ठन्तीन्द्रियचिन्तकाः (वायुपुराणम्)	१०५
दशसारमिदं सर्पिर्ब्रह्मणा निर्मितं पुरा (वैद्यागमः)	३२५
दिग्वातार्कप्रचेतोऽश्विबह्नीन्द्रोपेन्द्रमित्रकाः (पैङ्गलोपनिषत्)	२४५
दीपो यथा निर्वृतिमभ्युपेतो नैवावर्णो गच्छति नान्तरीक्षम् (सौन्दरनन्दम्)	

११३

दुर्व्याख्याविषसुतस्य वाहटस्यास्मदुक्तयः (शशिलेखा)	२७५, २८५
दुःखेष्वनुद्विग्नमनाः सुखेषु विगतस्पृहः (गीता)	१३
दृष्यदुरीश्वरद्वाःस्थदत्तचण्डार्द्धचन्द्रजाम् (तत्त्वकौमुदी)	६६
देवो मनुष्यो यक्षो वा पिशाचोरगराक्षसाः (सर्वदर्शनसंग्रहः)	१०३
देवौ धातृविधातारौ भृगोः ख्यातिरसूयत (मार्कण्डेयपुराणम्)	११८
देवदेवं प्रणम्यादौ सर्वज्ञं सर्वदर्शनम् (चैत्रकूटी, दौर्गवृत्तिश्च)	३१०
देवाः केचिन् महेशाद्या दैत्याः काव्यपुरःसराः (रसेश्वरसिद्धान्तः)	३४८
द्रव्यकल्पं पञ्चधा स्यात् कल्कं चूर्णं रसस्तथा (अर्कप्रकाशः)	३४०
द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्द्धा प्रथमं पुनः (पञ्चीकरणम्)	२५६

[३६५]

द्विषष्टि दोषभेदा ये पुरस्तात् परिकीर्तिताः (सुश्रुतसंहिता)	१८१
धर्मं व्याख्यातुकामस्य षट्पदार्थोपवर्णनम् (आभाषणकः)	१४०
धर्मेण गमनमूर्द्धं गमनमधस्ताद् भवत्यधर्मेण (सांख्यकारिका)	१५०
धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशंकु ..(ज्योतिर्विदाभरणम्)	२६१
धन्वन्तरिमहाभाग ह्यमरेशः कथं पुरा (अम्बष्टाचारचन्द्रिका)	१२६-१३१
धातुषु क्षीयमाणेषु वद्धेते द्वाविमौ सदा (वैद्यकशास्त्रम्)	२२६
न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य सृजति प्रभुः (गीता)	२२५
न कर्मणा लभ्यते चेज्यया वा (महाभारतम्)	२३१
नञभावे निषेधे च स्वरूपाथैऽप्यतिक्रमे (मेदिनीकोषः)	१०४
न जातु कामः कामानामुपभोगेन शाम्यति (मनुसंहिता)	६६, २४७
न तत्पुटसहस्रेण क्षयमायाति सर्वथा (रसरत्नसमुच्चयः)	३१५, ३४६
नत्वा तातं विमलचरितं मातरं पूतशीलाम् (स्वकीयश्लोकः)	१
नत्वा पतञ्जलिमृषिं वेदव्यासेन भाषिते (तत्त्वकौमुदी)	१६, १३४
नन्दी नागार्जुनश्चैव ब्रह्मज्योति मुनीश्वरम् (रसरत्नसमुच्चयः)	३००,

३१३, ३१७, ३२३

नप्त्रा मङ्गलविष्णोः सुमनोविष्णुसुतेन तन्नोऽयम् (रसहृदयम्)	३०८
न ब्रह्मा भवतो भिन्नो न शम्भु ब्रह्मणस्तथा (तन्त्रशास्त्रम्)	३२८
न भक्ष्यन्त्येनमतश्च विप्राः (काशीराजीयरसोनकल्पः)	१७२
नमोयोगे क्रियाशून्ये चतुर्थी सम्मता बुधैः (व्याकरणशास्त्रम्)	१७१
न विना भावैर्लिङ्गं न विना लिङ्गे न भावनिवृत्तिः (सांख्यकारिकाः)	१०१
न स्वर्गो नापवर्गो वा नैवात्मा पारलौकिकः (नैरात्म्यवादः)	४६
न ह्यात्मात्मानमात्मना (चरकसंहिता)	१३४
नाकालतो भानुस्पैति योगं...(महाभारतम्)	२३१
नाको नवेदा नकुलश्च नको नासत्या...(व्याकरणशास्त्रम्)	३१२

[३६६]

नानामुनीनां वचनैरिदानीं (माधवनिदानम्)	२६५
नाम्ना कर्णामृतं तैलं ब्रह्मणा निर्मितं पुरा (वैद्यागमः)	३२५
नारदस्य वचः श्रुत्वा नराणां हितकाम्यया (वैद्यागमः)	३३१
नाराधितो यदि हरिस्तपसा ततः किम् (नारदपञ्चरात्रम्)	११४
नारिकेलासवः प्रोक्तः शम्भुना परमेष्ठिना (वैद्यागमः)	३३०
नाशयेच्छीतभञ्ज्याख्यो रसो रुद्रेण निर्मितः (वैद्यागमः)	३३१
नाशीविषेभ्यो हि तथा विभेमि (बुद्धचरितम्)	२३६
नासदासीन्नो सदासीत् तदानीम् (नासदीयसूक्तम्)	२२७
नाहं कृपालुहृदयो न च मां भजते क्षमा (विष्णुपुराणम्)	७६
निदाने माधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः (आभाषणकः)	२८, १६५
निदिग्धिकायाः स्वरसं ग्राहयेद् यन्त्रपीडितम् (नावनीतक स०)	१६७
निद्राहेतुस्तमः सत्त्वं बोधने हेतुरुच्यते (वैद्यकशास्त्रम्)	२२६
निन्दसि यज्ञविधेरहह श्रुतिजातम् (गीतगोविन्दम्)	३२२
निर्गतं गिरिजावक्त्राद् गतं शिवमुखेषु यत् (देवीशास्त्रम्)	३१२
नीलकण्ठो रसो नाम ब्रह्मणा निर्मितः पुरा (वैद्यागमः)	३२५
नृपवल्लभरसो ह्ययं महेशेन प्रकाशितः (वैद्यागमः)	३३०
पञ्चखण्डमिदं शास्त्रं साधकानां हितं प्रियम् (रसरत्नाकरः)	२६४
पञ्चभि र्यदि भूतैस्तु युक्ताः स्थावरजङ्गमाः (महाभारतम्)	१२१
पञ्चरात्रं सप्तविधं ज्ञानिनां ज्ञानदं परम (स्मृतिः)	११५
पञ्चविंशतितत्त्वज्ञो यत्र कुत्राश्रमे वसेत् (सांख्यशास्त्रम्)	८८, १०६,
१६०, २१६	
पदबन्धोज्ज्वलो हारी कृतवर्णक्रमस्थितिः (हर्षचरितम्)	३३
परमे ब्रह्मणि लीनः प्रशान्तचित्तः समत्वमापन्नः (रसहृदयम्)	३१०
परासुः स यतस्तेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः (महाभारतम्)	१४७

[३६७]

परिव्राट्कामुकशुनामेकस्यां प्रमदातनौ (सर्वदर्शन स०)	६२
पर्यायाणां प्रयोगो हि यौगपद्येन नेष्यते (शिष्टोक्तिः)	३६
पवित्रपाणिः सावर्णिं याज्ञवल्कोऽथ भालुकिः (महाभारतम्)	३२५
पातञ्जलमहाभाष्यचरकप्रतिसंस्कृतैः (चक्रपाणिदत्तः)	२२, ३०
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणा स्तत्त्वदर्शिनः (महाभारतम्)	२१७
पादावध्यात्ममित्युक्तं गन्तव्यं तत्र यद् भवेत् (वेदान्तशास्त्रम्)	११७
पायुरिन्द्रियमध्यात्मं विसर्गस्तत्र यो भवेत् (वेदान्तशास्त्रम्)	२१८
पारदो गदितो यस्मात् परार्थं साधकोत्तमैः	३३६
पाराशरस्य विप्रर्षे वार्पण्यस्य धीमतः (महाभारतम्)	८६
पुत्रीयता तेन वराङ्गनाभिः (भट्टिकाव्यम्)	३०४
पुरा प्रत्यक्षधर्माणं भगवन्तं पुनर्व्वसुम् (चरकस०)	१५२
पुराऽमृतं प्रमथितमसुरेन्द्रः स्वयं पपौ (काशीराजीयरसोनकल्पः)	१७२
पुरुषस्य दर्शनार्थं कैवल्यार्थं तथा प्रधानस्य (सांख्यकारिका)	६२
पृथिवी रत्नसम्पूर्णा हिरण्यं पशवः स्त्रियः (महाभारतम्)	२४७
पृथिव्यादीनि भूतानि प्रत्येकं विभजेद् द्विधा (पञ्चीकरणवार्त्तिकम्)	२५६
प्रकृतिं पुरुषे स्थाप्य पुरुषं ब्रह्मणि न्यसेत् (गीतासारः)	१६२
प्रकृतिं पुरुषं चैव प्रविश्यात्मेच्छया हरिः (स्मृतिः)	२३०
प्रकृतिविष्णुरूपाऽत्र रूपाश्च महेश्वरः (सुण्डमालातन्त्रम्)	३२१-२२
प्रकृतेर्महांस्ततोऽहंकारः (सांख्यकारिका)	६२-३
प्रकृष्टवाचकः प्रश्न कृतिश्च सृष्टिवाचकः (ब्रह्मवैवर्त्तपु०)	२१३
प्रजनं सर्व्वभूतानामुपस्थोऽध्यात्ममुच्यते (महाभारतम्)	२१८
प्रजानाथं नाथ प्रसभमभिकं स्वां दुहितरम् (पुष्पदन्तः)	३२४
प्रतारणासमर्थस्य विद्यया किं प्रयोजनम् (शिष्टोक्तिः)	२७५
प्रतिष्ठापयितुं धर्मं पुनर्व्वङ्गेषु वैदिकम् (स्वकीयश्लोकः)	१

[३६८]

प्रत्यक्षमेके चार्वाकाः कणादसुगतौ पुनः (मानसोल्लासः)	१०६
प्रत्यक्षेणानुमित्या वा यस्तूपायो न बुध्यते (मीमांसाशास्त्रम्)	१०७
प्रत्युवाच ऋषिः पुत्रं प्रहस्योत्फुल्ललोचनः (हारीत स०)	१४८
प्रथमं सात्त्विकं ज्ञानं द्वितीयं तु तदेव च (स्मृतिः)	११५
प्रधानास्तित्वमेकत्वमर्थवत्त्वमथान्यता (वृद्धभोजः)	८७
प्रपद्य परमं देवं श्रीस्वप्नेश्वरसूरिणा (तत्त्वकौमुदी-व्याख्या)	१२८
प्रमाणमेकं प्रत्यक्षं तत्त्वं भूतचतुष्टयम् (लोकायतिकशास्त्रम्)	२५१
प्रमाता चेतनः शुद्धः प्रमाणां वृत्तिरेव च (विष्णुपुराणम्)	१०७
प्राक्प्रणीतैर्महर्षीणां योगमुख्यैः समन्वितम् (नावनीतक स०)	१६६,

१७४

प्राकृतेन च बन्धेन तथा वैकारिकेण च (सांख्यशास्त्रम्)	१०४
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयत् (स्मृतिः)	३३६
प्राणोऽपानः समानश्चोदानश्च व्यान एव च (पुराणम्)	६४
वन्ध्याचिकित्सिताख्यं च ज्ञेयं पञ्चदशं बुधैः (नावनीतक स०)	१८०
बहुधा पतितं रेतः कलसे च जले स्थले (बृहत्संहिता)	७०
बालग्रहाणां विज्ञानं साधनं चाप्यनन्तरम् (सुश्रुत स०)	१८६
बाललीलाधरो योऽयं देवो रुद्राग्निसम्भवः (सुश्रुतस०)	१८७
बालस्तावत् क्रीडासक्तस्तरुणस्तावत् तरुणीरक्तः (चर्पटपञ्जरिका)	३०८
बालः षोडशवर्षो विषयरसास्वादलम्पटः परतः (रसहृदयम्)	३०८
बुद्धिरध्यात्ममित्युक्तं बोद्धव्यं तत्र यद् भवेत् (सांख्यशास्त्रम्)	२१४
ब्रह्मणस्तनयो योऽभून् मरीचिरिति विश्रुतः (मार्कण्डेयपुराणम्)	७१
ब्रह्मणा निर्मितः पूर्व्वं नाम्ना वातकुलान्तकः (वैद्यागमः)	३२५
ब्रह्मणा निर्मितः पूर्व्वं रसः सर्वाङ्गसुन्दरः (वैद्यागमः)	३२५
ब्रह्मणा हि यथा प्रोक्तमायुर्वेदः प्रजापतिः (चरकस०)	३, ३२३

ब्रह्मत्वे सृजते लोकान् विष्णुत्वे पालयत्यपि (स्मृतिः)	३२८
ब्रह्म वनं ब्रह्म स वृक्ष आसीत् (तैत्तिरीयब्राह्मणम्)	२२८
ब्रह्मादिसृष्टिरेवेति प्रोच्यते वृद्धपूरुषैः (काशीखण्डम्)	७३
ब्रह्माणी चण्डिका रौद्री गौरीन्द्राणी तथैव च (कालिका पु०)	३३४-३५
ब्रह्मादीनां सुराणां च मुनीनां ब्रह्मवादिनाम् (ब्रह्मवैवर्तपु०)	३२७-२८
ब्रह्मा स्मृत्वाऽऽयुषो वेदं प्रजापतिमजिग्रहत् (अष्टाङ्गहृदयम्)	५

२७२, २८०, ३२३

ब्राह्मणो हरिपिङ्गलः—(महाभारतम्)	७६
ब्राह्मण्यामभवद् वराहमिहिरो... (उद्भटश्लोकः)	३४
भार्गवो राघवो गोपस्त्रयो रामाः प्रकीर्त्तिताः (वह्निपुराणम्)	३२१
भद्रकाप्यस्तु नेत्याह न ह्यन्धोऽन्धात् प्रजायते (चरक स०)	१५२-५३
भिषग्वरो वाग्भट इत्यभून् मे पितामहः (अष्टाङ्ग स०)	२६४
भूतेभ्यो हि परं यस्मान्नास्ति चिन्ता चिकित्सिते (सुश्रुतस०)	१६०
भोगा न भुक्ता वयमेव भुक्ताः (भर्तृहरिशतकम्)	३५
मतिरागामिका ज्ञेया बुद्धिस्तत्कालदर्शिनी (हेमकोषः)	२३८
मत्स्यः कूर्मो वराहश्च नरसिंहोऽथ वामनः (पुराणम्)	३१२, ३२१
मधौ सहसि नभसि मासि दोषान् प्रवाहयेत् (श्रीकण्ठोद्धृतः)	४०
मनसा कर्मणा वाचा सर्व्वभूतेषु सर्व्वदा (योगियाज्ञवल्क्यः)	३३७
मनोबुद्धिरहंकारश्चित्तं करणमान्तरम् (पञ्चीकरणवार्त्तिकम्)	

२४१, २४६

मनोरथानां न समाप्तिरस्ति... (विष्णुपुराणम्)	१००
मन्त्रत्रिविष्णुहारीतयाज्ञवल्क्योशनोऽङ्गिराः (स्मृतिः)	१३७, १४८
मम माता मम पिता ममेयं गृहिणी गृहम् (पद्मपुराणम्)	२७०
मया समर्पितं तेजः सकलं त्वयि भास्करे (विष्णुधम्मोत्तरम्)	५

[४००]

मरीचिरत्रिः पुलहः पुलस्त्यः क्रतुरङ्गिराः (स्मृतिः)	६४
महादेवो नरेन्द्रश्च वासुदेवो हरीश्वरः (रसरत्नसमुच्चयः)	२२७
महाभल्लातको ह्येष महादेवेन भाषितः (वैद्यागमः)	३३०
महामृत्युञ्जयो नाम महेशेन प्रकाशितः (वैद्यागमः)	३३०
माचिकासव इत्येष ब्रह्मणा निर्मितः पुरा (वैद्यागमः)	३२५
मातङ्गयामत्तमालायां गर्हितायां रिरंसया (अश्वघोषः)	७१
माधुकरमसंकलुतं प्राक्प्रणीतमयाचितम् (सन्नयासिवचनम्)	६६
मायावादमसच्छास्त्रं प्रच्छन्नं वौद्धमेव च (वैष्णवविशेषाणामुक्तिः)	३२२
मारीचमृषिमासीनं सूर्यवैश्वानरद्युतिम् (काश्यपसंहिता)	७२
मुक्तये यः शिलात्वाय शास्त्रमूचे सचेतसाम् (नैपधचरितम्)	८१
मुक्तिमिच्छसि चेत् तात विषयान् विपवत् त्यज (अष्टावक्र स०)	१२८-२९
मुक्तिरष्टाङ्गविज्ञानात् संक्षेपात् तद् वदे शृणु (गरुडपुराणम्)	३३५
मूढे भरद्वाजमिमं भरद्वाजं बृहस्पते (विष्णुपुराणम्)	१२०
मूर्च्छित्वा हरति रुजं बन्धनमनुभूय मुक्तिदो भवति (रसरत्नसमुच्चयः)	

२९५-९८

मूलप्रकृतिरविकृति मंहदाद्याः प्रकृतिविकृतयः (सांख्यकारिका)	८९
मृतसञ्जीवन एष ब्रह्मणा कथितः पुरा (वैद्यागमः)	३२५
मृतसञ्जीवनो नाम रसोऽयं शङ्करोदितः (वैद्यागमः)	३३०
मेधाऽसि देवि विदिताखिलशास्त्रसारा (सप्तशती)	२४५
म्लेच्छं नेपालकं चेति तयो नैपालमुत्तमम् (वैद्यागमः)	३३३
म्लेच्छा हि यवनास्तेषु सम्यक् शास्त्रमिदं स्थितम् (रसहृदयम्)	३१०
यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यं महत् सुखम् (महाभारतम्)	२३९
यच्च द्विजत्वं कुशिको न लेभे तद्गाधिनः सूनुखाप राजन् (बुद्धचरितम्)	

१२३

[४०१]

यज् जराव्याधिविध्वंसि वयःस्तम्भकरं तथा (निदानम्)	२६६
यज्ञाद् दानात् तपसो वेदाध्ययनाद् दमात् सदाचारात् (रसहृदयम्)	३१०
यतश्चर इवायातो न ज्ञातः केनचिद् यतः (भावप्रकाशः)	२७
यतो यतो निवर्त्तते तत स्ततो विमुच्यते (सर्वज्ञात्ममुनिः)	२३८
यत् पृथिव्यां ब्रीहियवं हिरण्यं पशवः स्त्रियः (महाभारतम्)	१००
यतः सृष्टानि तत्रैव तानि यन्ति पुनः पुनः (महाभारतम्)	२०५
यथार्थकथनं यच्च सर्वलोके सुखप्रदम् (पद्मपुराणम्)	२४३
यथा विशुद्धः स्फाटिकोऽलक्तादिसमीपतः (सांख्यशास्त्रम्)	२२३
यथा सिंहो मृगेन्द्राणां यथाऽनन्तो भुजङ्गमे (हारीतस०)	७७
यदा तु प्रकृतौ याति लयं विश्वमिदं जगत् (मार्कण्डेयपुराणम्)	६३
यदा मत्स्यावतारेण हरिणा वेद उद्धृतः (भावप्रकाशः)	१४-१५
यदि तुष्टाऽसि मे देवि सर्वदा भक्तिवत्सले (नागार्जुनोक्तिः)	३१८
यदुक्तं शम्भुना पूर्वं रसखण्डे रसाणवि (रसरत्नाकरः)	३४७
यद् राजशास्त्रं भृगुरङ्गिरा वा न चक्रतुर्वंशकरावृषी तौ (अश्वघोषः)	

६६-७०

यद् विस्मृतमदृष्टं वा सूत्रकारेण तत् स्फुटम् (पदमञ्जरी)	१३६
यमाय धर्मराजाय मृत्यवे चान्तकाय च (पौराणिकमन्त्रः)	२१०
यमाहुः कपिलं सांख्याः परमर्षिं प्रजापतिम् (महाभारतम्)	८५
ययातिश्चैव राजर्षिं वयस्यपि विनिर्गते (बुद्धचरितम्)	१५३
यवनैरवनिः क्रान्ता हिन्दवो विन्ध्यमाविशन् (शिष्टोक्तिः)	२६६
यश्च निम्बं परशुना यश्चैनं मधुसर्पिषा (सर्वाङ्गसुन्दरटीका)	१३४
यस्माद् विश्वमिदं सर्वं तस्य शक्त्या महात्मनः (विष्णुपुराणम्)	३४४
यस्मात्लोकत्रयं चैतद् द्रावितं भयमागतम् (रामायणम्)	३३६
यस्मिन् दशसहस्राणि पुत्रे जाते गवां ददौ (महामाष्यम्)	६७

५१

[४०२]

यस्य द्वादशसाहस्री हृदि तिष्ठति संहिता (चरकोत्तरम्)	३७
यस्यानन्दभवेन मङ्गलकलासम्भावितेन स्फुरत् (रसरत्नसमुच्चयः)	३०१-२
यस्योपयोगेन शकाङ्गनानाम् (अष्टाङ्गसंग्रहः)	२८३-२६३
यां चिन्तयामि सततं मयि सा विरक्ता (भर्तृहरिशतकम्)	३५
यानि कानि च मूलानि येन केन च पेपयेत् (आभाणकः)	१५८-५६
यावत् स्वस्थमिदं वर्षम् यावन्नेन्द्रियविक्लवः (काशीखण्डम्)	१८७
युक्तं तदेव भेषजं यदारोग्याय कल्पते (चरकसं०)	१५८
युवं च्यवानमश्विना जरन्तम् (ऋग्वेदः)	१२५
योगाचार्यः स्वयं कर्त्ता महाभाष्यनिदानयोः (षड्गुरुशिष्यः)	२०
योगेन चित्तस्य पदेन वाचां मलं शरीरस्य तु वैद्यकेन (विज्ञानभिक्षुः)	२०
योगेश्वरो रसो नाम महादेवेन भाषितः (वैद्यागमः)...	३३१
यो जरत्कारुणा जातो जरत्कारौ महायशाः (महाभारतम्)	३०३
रघुकाराहृतसारे परिणतवाक्कल्मकेदारे (गोवर्द्धनाचार्यः)	६७
रजस्तमोभ्यां निर्मुक्ता स्तपोज्ञानबलेन ये (चरकसं०)	३०, १०८
रत्नकोशश्च शम्भुश्च सात्त्विको नरवाहनः (रसरत्नसमुच्चयः)	३१४
रसश्चाग्निकुमारोऽयं महेशेन प्रकीर्तितः (वैद्यागमः)	३२६
रसनाथो रसस्तस्य द्रव्यमापः क्षितिस्तथा (चरकसं०)	१५४
रसाचार्यः कवि व्याङ्गिः शब्दब्रह्मैकवाङ्मुनिः (कृष्णचरितम्)	३४२
रसेन्द्रतिलको योगी भालुकी मैथिलाह्वयः (रसरत्नसमुच्चयः)	३२५
रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्रैवानुभूयते (साहित्यदर्पणे धर्मदत्तवचनम्)	१५५
रसोनान्तरं वायोः पलाण्डुः परमौषधम् (अष्टाङ्गसंग्रहः)	४४, २८३, २६१
रसः श्रीमन्मथो नाम महेशेन प्रकाशितः (वैद्यागमः)	३३१
रहस्योद्घाटनं कृत्स्नम् (स्वकीय-श्लोकः)	३५०
रागद्वेषविनिर्मुक्त आप्त इत्यभिधीयते (विष्णुधर्मोत्तरम्)	१०८

[४०३]

रागादिरोगान् सततानुपक्तान् (अष्टाङ्गहृदयम्)	२६६
रागादिरोगाः सहजाः समूलाः (अष्टाङ्गसंग्रहः)	२६८
रात्रं च ज्ञानवचनं ज्ञानं पञ्चविधं स्मृतम् (पञ्चरात्रम्)	११४
रामनामौपधं तत्र कारयेत् पारलौकिकम् (रावणोक्तिः)	३४०
रावणस्य हितार्थाय ह्यकरोच्छङ्करः पुरा (वैद्यागमः)	३३०
राशब्दो विश्ववचनो मन्त्रापीश्वरवाचकः (स्मृतिः)	३४१
रूपं स्पर्शो रसः स्नेहो द्रवत्वं चानिमित्तकम् (न्यायशास्त्रम्)	२५६
रौप्येण सह संयुक्तं ध्मातं रौप्येण चेक्ष्यते (रत्नेन्द्रचूडामणिः)	२६८-
२६९, ३४९	
लघु द्वादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः	३३८
लम्बश्मश्रुकलापमम्बुजनिभच्छायाद्युतिं वैद्यकान् (रामचन्द्रशास्त्री)	४५
ललाटमध्यादसृजन्नारदं प्रियविग्रहम् (हरिवंशः)	११२
लोपामुद्रे महाभागे राजपुत्रि पतिव्रते (लोपामुद्रापूजामन्त्रः)	११७
वज्रक्षारमिदं सिद्धं स्वयं प्रोक्तं पिनाकिना (वैद्यागमः)	३३१
वरं वनं वरं भैक्ष्यं वरं भारोपजीवनम् (आभाणकः)	९८
वशिष्ठो वामदेवश्च न्यवने भारविस्तथा (लक्षणप्रकाशः)	८, ९, ११८, १२४
वाक्यकारं वररुचिं भाष्यकारं पतञ्जलिम् (प्रणामाञ्जलिश्लोकः)	१३६
वाग्ध्यात्ममिति प्रोक्तं वक्तव्यं शब्दलक्षणम् (वेदान्तः)	२१७
वाचो व्याकरणेन शुद्धिमकरोद् योगेन चित्तस्य यः (चरकपञ्जिका)	१८
बाधिर्यमान्ध्याघ्रातृत्वे मूकता जड़ता तथा (सांख्यशास्त्रम्)	९७
बाधिर्यं कुष्ठिताऽन्धत्वं जड़ताऽजिघ्रता तथा (सांख्यशास्त्रम्)	९७
वामभागे तु नारीणां दक्षिणे पुरुषस्य तु (नारदीयघातुलक्षणम्)	११४
वार्त्ता विचित्रा शालीनयायावरशिलोच्छ्रनम् (मागवतम्)	६६
वाल्मीकिरादौ च ससर्जं पद्यम् (बुद्धचरितम्)	७३, ७७, १२७

[४०४]

विकारजननीमज्ञामरूपामजां ध्रुवाम् (श्रुतिः)	२२६-७
विघ्नभूता यदा रोगाः प्रादुर्भूताः शरीरिणाम् (चरक स०)	६१
विजयत्वयि सेनायाः साक्षिमात्रेऽपदिश्यताम् (शिशुपालवधः)	१८३
विजया त्रिवृता चैव रोहिणी पूतनाऽमृता (हरीतकीकल्पः)	१७८
विजया नाम गुटिका विख्याता रुद्रभाषिता (वैद्यागमः)	३३१
वितस्तिश्चन्द्रभागा च विपाशेरावती तथा (महाभारतम्)	४१
विधाताऽथर्वसर्वस्वमायुर्वेदं प्रकाशयन् (भावप्रकाशः)	३२४
विधिना निर्मिता पूर्वं वेदी परमपावनी (बृहदारण्यकम्)	१४५
विप्रत्ययादहंकारात् सन्देहादभिसंज्ञात् (बुद्धचरितम्)	१०७
विरम विरम चेतः सन्निधानादमीषाम् (शान्तिशतकम्)	१४३
विरूपोन्मत्तनिःस्वानामकुत्सापूर्वकं हि यत् (कोषः)	१०२
विल्ववृक्ष महाभाग सदा त्वं शङ्करप्रियः (मन्त्रः)	१०२
विविक्ते दृक्परिणेतौ बुद्धौ भोगोऽस्य कथ्यते (आसुरिः)	८५
विवेकरहितो लोके मुनिभिरुपदिश्यते (भारतीवचनम्)	२५
विश्वेश्वरो रसो नाम विश्वनाथेन भाषितः (वैद्यागमः)	३३१
विषयप्रतिसंहारं यः करोति विवेकतः (शिष्टोक्तिः)	२४०
विषयविषधराणां दोषदंष्ट्रेत्कटानाम् (शान्तिशतकम्)	२४३
विषय विषयाणां च दूरमत्यन्तमन्तरम् (चन्द्रगोमिः)	२४०, २४२
विष्णुतैलमिदं श्रेष्ठं सर्ववातविकारनुत् (वैद्यागमः)	३४५
विष्णुं सहस्रमूर्धानं चराचरपतिं विभुम् (चक्रपाणिः)	३४५
विस्तारयति लेशोक्तं संक्षिपत्यतिविस्तरम् (दृढबलाचार्यः)	३६, ४६०
वेणो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः (मनुस०)	१५६
वेदमर्मसमुद्धर्ता सम्प्रदायप्रवर्तकः (स्वकीय-श्लाकः)	२
वैकारिक स्तैजसश्च भूतादिश्चैव तामसः (सांख्यशास्त्रम्)	२०६

[४०५]

वैखानसो वनेवासी वानप्रस्थश्च तापसः (वैजयन्तीकोषः)	१४४
वैशम्पायनशिष्या वै चरकाध्वर्यवोऽभवन् (भागवतम्)	२६
व्याख्यातरि हरिचन्द्रे श्रीजेजटनाम्नि सति	३३, ४६
व्याघ्रः कात्यायनश्चैव जातूकर्णः (चतुर्वर्गचिन्तामणिः)	१४६
शक्तस्य शक्यकरणात् कारणमात्राच्च सत्कार्यम् (सांख्यकारिका)	२३३
शतावरीरसं चैव तैलतुल्यं प्रदापयेत् (वैद्यागमः)	३४५
शब्दः श्रोत्रेन्द्रियं चापि च्छिद्राणि च विविक्तता (स्मृतिः)	२५३
शब्दानामनुशासनं विदधता पातञ्जले कुर्वता (भोजदेवः)	२२
शम्भुं समभ्यर्च्य कृतप्रसादं प्राप्ता गुटिका चन्द्रप्रभा प्रशस्ता (वैद्यागमः)	

३३०

शालाक्यतन्त्राभिहिता विदेहाधिपकीर्त्तिता (सुश्रुतस०)	१६०
शालिहोत्रं मुनिश्रेष्ठं सुश्रुतः परिपृच्छति (शालिहोत्रसंहिता)	१६३
शालिहोत्रेण गगरेण सुश्रुतेन च भाषितम् (सिद्धोपदेशसंग्रहः)	१६३
शास्त्रैकदेशसम्बद्धं शास्त्रकार्यान्तरे स्थितम् (अलङ्कारशास्त्रम्)	२६४
शिरोग्रीवादिभेदेन यथैवैकस्य धम्मिणः (कालिकापुराणम्)	३२६
शिरोरोगा नेत्ररोगाः कर्णरोगा विशेषतः (वैद्यकसंहिता)	१८८
शिश्नूनां रोगनाशाय शिवेन परिकीर्त्तितः (वैद्यागमः)	३३०
शिशो स्तीक्ष्णामतीक्ष्णां च रोदनाल्लक्षयेद् रुजम् (हृदयं निदानं च)	

२६५, २६७

शिशो स्तीव्रामतीव्रां च रोदनाल्लक्षयेद् रुजम् (निदानम्)	२६५
शुक्रं यत् कार्तिकेयस्य पतितं धरणीतले (भावप्रकाशः)	३३४
शुद्धसत्त्वस्य या श्रद्धा सत्या बुद्धिः प्रवर्त्तते (चरकसं)	१६१-६२
शुभ्रं कुर्यात् सर्वरोगप्रणाशं सत्यं चैतद् भाषितं भैरवेण	३२६
शूलराजमिदं लौहं हरेण परिनिर्मितम् (वैद्यागमः)	३३१

[४०६]

शृङ्गारहास्यकरुणा रौद्रवीरभयानकाः (भरतनाट्यशास्त्रम्)	१५५
शैलपुत्रीं चन्द्रघण्टां स्कन्दमातरमेव च (कालिकापुराणम्)	३३५
श्रद्धा त्वङ्गिरसः पत्नी चत्वारोऽसूत कन्यकाः (भागवतम्)	७६
श्रुतार्थस्य परित्यागादश्रुतस्यापि कल्पनात् (मीमांसाशास्त्रम्)	२८१
श्रेष्ठत्वादुत्तरं ह्येतत् तन्त्रमाहुर् मर्हर्षयः (सुश्रुतसं०)	१८१
श्रेष्ठः पुष्टिवरो वसन्ततिलको मृत्युञ्जयेनोदितः (वैद्यागमः)	३३१
श्रोत्रमध्यात्ममित्युक्तं श्रोतव्यं शब्दलक्षणम् (सांख्यशास्त्रम्)	२१५
श्रोत्रियस्येव ते राजन् (महाभारतम्, काशिका च)	२४४, २५२
षट्सु कायचिकित्सासु ये चोक्ताः परमर्षिभिः (सुश्रुतसं०)	१६१
षड्दर्शनेऽपि मुक्तिस्तु दर्शिता पिण्डपातने (रसार्णवः)	३३६
सत्त्वं प्रकाशकं विद्याद् रजो विद्यात् प्रवर्त्तकम् (पुराणम्)	६०
सनत्कुमार स्तब्धोऽसि निष्कामगर्वचेष्टया (योगवाशिष्ठरामायणम्)	११३
सनत्कुमारं योगीन्द्रं सिद्धाश्रमनिवासिनम् (सनत्कुमारसंहिता)	११४
सन्ति दानान्यनेकानि किं तैस्तुच्छफलप्रदैः (काशीखण्डम्)	१६४
सन्दिग्धेऽपि परे लोके (कुसुमाञ्जलिः, अद्वैतब्रह्मसिद्धिश्च)	२५१
सन्देहेऽपि परे लोके (कुसुमाञ्जलिवोधनी)	२५२
सन्निवेशः शरीराणां दन्तानां पतनोद्गमौ (वैद्यकशास्त्रम्)	२२६
सप्तत्यां किल येऽर्थाः कृत्स्नस्य षष्टितन्त्रस्य (सांख्यकारिका)	८८
सप्त ब्रह्मर्षिदेवर्षिमहर्षिपरमर्षयः (रत्नकोषः)	६३
समधिगम्य गुरोरवलोकिताद् (अष्टाङ्गसंग्रहः)	२६८
स रसो धातुवादेषु शस्यते न रसायने (रसरत्नसमुच्चयः, रसेन्द्रचूडामणिश्च)	

२६८, ३०७, ३४६

सर्व्वव्याधिहरो नाम पुरा रुद्रेण भाषितः (वैद्यागमः)	३३२
सर्व्वलोकहितार्थाय शिवेन..... (वैद्यागमः)	३३०, ३३१

[४०७]

सविता सर्व्वभूतानां सर्व्वभूतान् प्रसूयते (स्मृतिः)	१२४
ससर्जाग्रेऽन्धतामिस्रमथ तामिस्रमादिकृत् (भागवतम्)	६६
सहचरमिति नाम्ना तैलमेतत् प्रसिद्धम् (वैद्यागमः)	३३१
संस्कृतं तत्त्वसम्पूर्णं त्रिभागोणोपलक्ष्यते (चरकसं०)	४०
सारस्वतश्चापि जगाद नष्टम् (अश्वघोषः)	७१
सांख्यशास्त्रं द्विधाभूतं सेश्वरं च निरीश्वरम् (सर्व्वसिद्धान्तसंग्रहः)	१११
सांख्यस्य वक्ता कपिलः परमर्षिः स उच्यते (महाभारतम्)	८३
सिद्धिस्थानेऽष्टमे प्राप्ते तस्मिन् दृढबलेन तु (चरकोत्तरम्)	३६
सिंहनाद इति ख्यातो रोगवारणदर्पहा (वैद्यागमः)	३३३
मुखषु भुज्यमानेषु यत् स्याद् देहविसर्जनम् (काशीखण्डम्)	१८७
सुतं त्वजनयच्छुक्लं रदश्यन्ती पराशरम् (अग्निपुराणम्)	१४७
सुबन्धौ भक्ति र्नः क इह रघुकारे न रमते (उद्भटः)	३४
सुवर्णं रजतं ताम्रं रीतिः कांस्यम् (अमरटीकायां क्षीरस्वामी)	२६, ३३३
सूचिकाभरणो नाम भैरवेण प्रकीर्तितः (वैद्यागमः)	३२६, ३३३
सूतिकाघ्नो रसो नाम ब्रह्मणा परिकीर्तितः (वैद्यागमः)	३२५
सूत्राणि योगशास्त्रे वैद्यकशास्त्रे च वार्त्तिकानि ततः (पतञ्जलिचरितम्)	२१
सेवा श्रवृत्तिराख्याता तस्मात् तां परिवर्जयेत् (मनुसं०)	६८
स्त्रीशूद्रद्विजबन्धूनां त्रयी न श्रुतिगोचरा (भागवतम्)	१३२
स्नेहहीना गन्धयुता क्षितावेते चतुर्दश (भाषापरिच्छेदः)	२५७
स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाख्याः संस्कारो मरुतो गुणाः (भाषापरिच्छेदः)	२५४
स्पर्शादयोऽष्टौ वेगाश्च गुरुत्वं च द्रवत्वकं (भाषापरिच्छेदः २३)	२५५, २५६
स्वभावाल्लघवा मुद्गा स्तथा लावकपिञ्जलाः (वैद्यशास्त्रम्)	२२६
स्वयं भगवती काली कृष्णस्तु भगवान् स्वयम् (मुण्डमालातन्त्रम्)	

[४०८]

स्वयं च भगवान् कृष्णः कालीरूपोऽभवद् ब्रजे (मुण्डमालातन्त्रम्)	३२२
स्वर्णसिन्दूरमित्येतत् सर्वरोगनिसृदनम् (वैद्यागमः)	३३३
स्वामिन्नहं न पृथिवी न जलं न तेजः (शङ्कराचार्यः)	३११
हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् प्राप्तुमर्थं तु सप्तमीम् (भर्तृहरिः)	२६७, २६०
हरिचन्द्रकृतां व्याख्याम् (चन्द्रटाचार्यः)	३३
हर्षयेद् द्विजदेवानाम् (रसरत्नसमुच्चयः)	३०३, ३३३, ३३४
हस पिब लल मोद नित्यम् (सांख्यबुद्धाः)	८६, २१६
हस्तावध्यात्ममित्याहुः (महाभारतम्)	२१७
हस्तावध्यात्ममित्युक्तम् (ब्रह्मवादिनः)	२१७
हितं हयानां लवणं प्रशस्तम् (हरीतकीकल्पः)	१७६
हीनं च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते प्रिये (मेरुतन्त्रम्)	२६६
हेतुमदनित्यमव्यापि (सांख्यकारिका)	२०५
हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः स्रवन्ति गिरिधातवः (चरकसं)	१७६
हेमाद्याः सूर्यसन्तप्ताः स्वमलं गिरिधातवः (शिलाजतुकल्पः)	१७८
होमादिकं तु सकलं... (तन्त्रशास्त्रम्)	३०६

कतिपयशब्दानां सूचीपत्रम्

अकर्मशीलता २४८	अद्वैतवादः २८
अकामः २४०	अधर्मः २२२
अकारुण्यम् २०४	अधर्मशीलता २४८
अक्षरम् १६१	अधिदैवम् ६३
अगदतन्त्रम् १८६	अधिभूतम् ६३
अगर्भप्राणायामः ३३७	अध्येतृवेदितृप्रत्ययः १२
अगस्त्यपूजा ११७	अधोपहासः (छान्दसः) ६३
अमिकुमाररसः ३२६	अध्ययनम् १००
अघ्रातृत्वम् ६७	अध्यायानां शते विंशे १६०
अचित् १०४	अध्यवसायः २४२
अचिरकालस्य प्रवक्तुः २७	अध्यात्मम् ६३
अजा २२१	अनन्तशयनम् २३
अजिघ्रता ६७	अनभिषङ्गः २४३
अज्ञानम् २२२	अनवस्थादोषः २०४
अटनशीलता २४५, २४६	अनुक्रोशः ६३
अणिमा (ऐश्वर्यभेदे) २४०	अनुग्रहः १०२
अण्डजः ६६	अनुग्रहः सर्गः १०१
अत्यन्त्याभावः १०६	अनुत्तमान्तः (तुष्टिभेदे) १००
अथ योगानुशासनम् २८	अनुत्पाद्यैव प्रजाः ४
अदरी ७८	अनुदरा कन्या १०४
अद्भुतरसः १५५	अनुपासितगुरुः ११८

[४१०]

अनुप्रस्थः (Horizontal) २३६	अप्रकेतम् २२७
अनवस्थादोषापत्तिः २०४	अप्रतर्क्यम् २२८
अनभिषङ्गः २४५	अभया (हरीतकीभेदे) १७८, १७९
अनुमानम् १०६, १०७	अभयाकल्पाः १७८, १७९
अनुवाकहता बुद्धिः २४४, २५२	अभावः १०४
अनुवासनतैलम् १७६	अभावः (प्रमाणभेदे) १०८, १०९, १४०
अनुवासनम् (वस्तिक्रियाविशेषः) ४०	अभिगमनम् (उपासनाभेदे) ११४
अनैश्वर्यम् २२२	अभिबुद्धयः ६४
अन्तःसंज्ञाः १०२	अभिमानः (अहंकारे) २०७
अन्धतामिहः (अभिनिवेशो मरण- त्रासो वा) ६६	अभिषङ्गः २४५
अन्धपूतना (बालग्रहभेदे) १८६	अमर्षः २५४
अन्नदा (कुमारी) ३०६	अमूलम् २०४
अन्योन्यजननाश्च गुणाः ६१	अमृततैलम् १७६
अन्योन्यवृत्तयश्च गुणाः ६२	अमृतप्राशः १७५
अन्योन्याभिभवाश्च गुणाः ६१, १०६	अमृतम् ६८
अन्योन्याश्रयाश्च गुणाः ६१	अमृता (हरीतकी) १७८
अपरिसंख्येया रसाः इति काङ्क्षायनः ७६	अमैथुनम् ३३७
अपर्णा (देवीरूपभेदे) ३३४	अम्बिका ३३४
अपवर्गः ८१	अम्मः ६८
अपानः (वायुभेदे) ६४	अयाचितम् ६६, ६८
अपूर्ववैद्य एकवैद्यो रुद्र इत्यर्थः २७१, ३२६	अयोनिजः ६८, ६९
	अयोरजीयचूर्णम् १७५
	अरतिरुद्देगः २७०

[४११]

अर्कप्रकाशः (रावणीयनिबन्धसंग्रहः)	अव्यक्तम् (प्रकृतेर्नामभेदे) १०५,
३४०	२१२
अर्थापत्तिः (प्रमाणभेदे) १०६, १०८	अशुभकर्मकर्ता ६६
अर्थापत्तिरनुमानविशेष इति सांख्याः	अश्वकान्ता (भारतीयविभागे) ८२
१०८	अश्वगन्धा २०२
अर्द्धचन्द्रजा वेदना ६६	अश्वगन्धातैलम् १७६
अर्द्धनारीश्वरः (हरगौरीमूर्तिभेदे)	अश्वगन्धावस्तिः १७७
३२६	अश्वतरः २०२
अर्द्धनारीश्वररसः ३२६	अष्टधा सिद्धिः ८७, १००, १०१
अलिङ्गम् २०५, २२२	अष्टादश पुराणानि १३३
अयःपिण्डः २६	अष्टादश विद्याः २४३
अवस्थापरिणामः २३४	अष्टाविंशतिधाऽशक्तिः ६७
अविद्या (क्लेशभेदे) ६६, ६७	अष्टौ प्रकृतयः ८६, २१४, २५८, २६०
अविद्या त्रिविधा ६७	अष्टौ रसा इति बङ्गिशः ७६
अविनाभाववर्त्तिनो गुणाः ६१	अष्टौ लोहानि २६, ३३३
अविशिष्टम् २३५	असुरग्रहः १८८, ३०७
अविशिष्टलिङ्गम् २३५	अस्तेयम् ३३७
अविशेषः ६०, २०६	अहंकारः (अभिमानः) १६, २०६,
अविशेषाणि तन्मात्राणि २०६	२१४, २६१
अविश्रमम् १४३	अहिंसा ६२, ३३६
अद्वैराग्यम् २२२	आकामावै संज्ञा (पूर्णिमाविशेष-
अव्यक्तम् २०४, २१२	संज्ञाः) १३७
अव्यक्ताद् व्यक्ता याति २०५	आख्यायिका २३
अव्रतघ्नानि ६१	आगमः ३०२

[४१२]

आत्मन्येवात्मानं पश्येत् ८६	आर्द्रत्वं ३४८
आत्रेयसम्मतघृतम् १८०	आर्य्यका (मातृका) १८६
आदिकविः ७३	आवलीकरसायनम् १७७
आधिदैविकम् ११०, २४५	आवापगमनम् ८७
आधिभौतिकम् ११०, २४५	आवृतिकत्वम् २४६
आध्यात्मिकम् ११०, २१४, २४५	आश्विनबिन्दुघृतम् १७५
आनृतिकत्वम् २४५, २४६	आश्विनमातुलुंगगुटिका १७५
आनृशंस्यम् २४३	आश्विनयवागूत्रयम् १७८
आन्ध्यम् ६७	आश्विनरसायनम् १७७
आप्त आप्ता वा १४, १७, २१, ३०, ३१, १०८	आश्विनलशुनकघृतम् १७५
आप्ततमः (योगसूत्रकृत्) २८	आश्विनविषहरघृतम् १७५
आप्तलक्षणम् १७, २१, ३०	आश्विनहरिद्राचूर्णम् १७५
आप्तवाक्यम् १०७, १०७	आश्विनाश्वगन्धावस्तिः १७७
आप्याः ३१	आश्विनीमातुलुंगगुटिका १७५
आभिमानिकाः १०५	आशीविषम् २३६
आमवातारिवटिका ३२६	आसनम् (योगाङ्गभेदे) ३३७
आमवातेश्वररसः ३४६	आसीन्दवान् (नगरभेदे) ११६
आमातिशययोगचतुष्टयम् १७६	आस्तिकः २४८
आम्लिकामातुलुंगगुटिका १७५	आस्तिकोपाख्यानम् ३०३
आयुर्घृतम् ३१०	आस्तिको मुनिः ३०२-३
आयुर्वेदः १, ७, १४, १६३, १६४	आस्तिक्यम् २४४, २४८, २४६
आरव्यदेशः १३८	आहारकाः (चरकशाखाभेदे) २६
आरामः १०५	इज्या ११४
	इति होचुः ११०

[४१३]

इति होवाच जीवकः १८०	उदावर्तः ६७
इन्द्रप्रिययोग औशनसयोगो वा १७८	उन्मादः ६७
इन्द्राणी ३३४	उन्मादग्रहः (वालग्रहभेदे) १८६
इन्द्रियचिन्तकाः १०५	उन्मेषनिमेषौ २३८
इन्द्रियस्थानम् २६	उपज्ञातः ८४, ११८
इरावती (नदीभेदे, Ravi) १२,	उपपदविभक्तेः कारकविभक्ति
४१, १२३	बैलीयसी २७१
इष्टम् १०५	उपमानम् (प्रमाणविशेष इति
इष्टापूर्तम् १०५	नैयायिकाः) १०८, १०९
ईक्षापूर्वककर्तृत्वम् २२६	उपमानमनुमानमिति सांख्याः १०९
ईशित्वम् २४०	उपरमः ६८
ईश्वरः १११, २२६, २२७, २२२	उपवायवः ६५
ईश्वरप्रणिधानात् १११	उपवासः (यमादिमते) ६१
ईश्वरास्तित्वम् ११०	उपसंपादकालः २१२
उग्रचण्डा (देवीमूर्तिभेदे) ३३५	उपादानतुष्टिः ६८
उज्जरः ८	उपादानम् ११४
उज्जुः (छान्दसः) ८	उपावृत्तः ६१
उञ्छः ६७	उमा (कुमारीवयोभेदे) ३०६
उञ्छशिलम् ६७	उमा (देवीरूपभेदे) ३३५
उञ्छशिलस्य व्यस्तादिपाठः ६७	उरोघातः ६२
उञ्छशिलाः ६८	उरोदघातः ६२, १६८, १६९
उत्तमान्तः (तुष्टिभेदे) ३	ऊर्द्धपातनयन्त्रम् ३१२
उदमन्थः (यवागूः) १७८	ऊर्द्धबाहुः ३७
उदानः (वायुभेदे) ६४	ऊहः १००

[४१४]

ऊहापोहकौशलवान् ८६	एकवैद्यः २७१
ऋतमुञ्छशिलम् ६७	एतेन योगः प्रत्युक्तः २८
ऋषयो मन्त्रद्वारः १३	एषणात्रयम् १५०
ऋषिः १३	ऐतिहासिकांशेऽलीकवक्तारः २०
ऋषिकाः ६३	ऐतिहासिकी विप्लुतिः ४६
ऋषित्वम् (निरुक्तमते) ६४	ऐतिह्यप्रमाणम् (पुराणमते) १०६,
ऋषित्वमातिदेशिकम् ६४	१०६, १०१
ऋषित्वं तार्त्तीयिकम् ६४	ऐतिह्यमनुमानविशेष इति सांख्याः
ऋषिपुत्राः ६३	१०६, ११०
ऋषिभेदाः ६३	ऐन्द्रः सर्गः १०२
ऋषिसुन्यो भेदः १३	ऐश्वर्यम् २२२, २३६, २४०
ऋषीकाः ६३	औत्सुक्यम् २७०
एकः २०४	ओषधयः २१५, २३३, २३७,
एक एव दर्शनं ख्यातिरेव दर्शनम्	ओस्तारकः (बालग्रहभेदे) २८६
(पञ्चशिखसूत्रम्) ८६	औपमन्यवः (चरकशाखाभेदे) २६
एकं मित्रम् ७७	औशनसयोग इन्द्रप्रिययोगो वा १७८
एकवैद्यः २६६	कटपूतनः (बालग्रहभेदे) १८६, १८६
एका भार्या ७८	कटुम्लमुष्णम् २१
एकीयसूत्रम् १८१	कठाः (चरकशाखाभेदे) २६
एकेन्द्रियवैराग्यम् २३८	कण्टकारिकाघृतम् १७५
एको देवः ७७	कण्ठरोगप्रशमनः १७५
एको रस इति भद्रकाप्यः ७६, १५३	कन्यका (कुमारीवयोभेदे) ३०७
एको वासः ७८	कपालिनी (भैरवीमूर्त्तिभेदे) ३३४
एङ्गः २४०	कपिष्ठलकठाः (चरकशाखाभेदे) २६

[४१५]

कपिस्थलम् (जनपदभेदे) १२,	काम एवैकः पुरुषार्थः २५१
१२३, १३५	कामकामः (कामान् कामयते यः)
कमला बुद्धरूपा (मुण्डभालामते)	२४०
३३२	कामक्रोधौ...खादितारौ २४८
कर्णामृततैलम् ३२५	कामदुघा घेनुः ३५, ७८
कर्म १११	कामसुखम् २३६
कर्मक्षयः १०६	कामावसायिता २४०, २४१
कर्मपुरुषः २०४, २३६, २३७	कामुका (बालानां मातृकाग्रहभेदे)
कर्मयोगः ३४८	१८६
कर्मात्मा २२६	कायचिकित्सा १८१, १६२, २६६
कर्मेन्द्रियम् २०६, २०८, २१२	कायवाग्बुद्धिविषयाः (मलाः) २२
कर्षणं प्रभृतम् ६८	कायसौख्यम् २६४
कल्कम् ३४०	कारणाविद्या ६७
कल्पस्थानम् २६, १६४	कारणोपाधिरीश्वरः २२६
कल्याणकघृतम् १७५	कार्यकारणकर्तृत्वे हेतुः २२४
कल्याणिका यवागूः १७८	कार्यविद्या ६७
कविः क्रान्तदर्शी २४०	कार्योपाधि जीवः २२६
कस्त्वं शिशो ३१०	कालः ३३०, २३१-२, २३४
कांस्यम् (लोहम्) २६	कालच्युतिदोषः (anachronism)
काकमाचीप्रयोगः १७७	१६८
काण्डर्षिः ६४	कालतुष्टिः ६८
काठियावारः ७६	कालरात्रिः ३३५
कात्यायनी (देवीमूर्तिभेदे) ३३५	कालसङ्कर्षा (कुमारी) ३०६
कादाचित्कत्वम् २३३	कालार्कभक्षितम् ८७

[४१६]

कालाकालौ २३१, २३२	कुष्ठम् ६७
कालिका (कुमारीवयोभेदे) ३०६	कुष्माण्डः (बालग्रहः) १८६
काली (देवी) ३३४	कुष्माण्डी ३३५
कालीकुलम् (शाक्तसम्प्रदायभेदे) १, ८३	कुहकः (दाम्भिकः) २४६
किंवदन्ती १६	कूर्मः (उपप्राणभेदे) ६५
किकीदिविः (पक्षिभेदे—Jay). ३४३	कृकरः (उपप्राणभेदे) ६५
किन्नरः (बालग्रहभेदे) १८६	कृतयुगीयः ७०
किरणा (काशीस्थनदीभेदे) ४१	कृतयुगे ७७
कुणपः ६२	कृपालुहृदयः ७६
कुब्जिका (कुमारी) २०६	कृषीवलः ६६
कुभा (काबुलनदी) १३८	कृष्णरसायनम् १४३
कुमारतन्त्रम् १६४	कृष्णरूपा कालिका (मुण्डमाला- मते) ३२२
कुमारपीडा १८७	केदारादीनि लिङ्गानि ३३६
कुमारवाधहेतवः १८६, १८७	केवलम् २१२, २०४, २१३, २६६
कुमारभृत्या १७६, १८०	केवली १६०
कुमारी (अनूहा कन्या) ३०३, ३०५, ३०७	केशरञ्जनानि १७८
कुमारीपूजा ३०७	केशरागः १७८
कुमारीभेदाः ३०६	केशराजः ७०
कुमारीस्तनवत् १०१	केशवृद्धयर्थम् ११६
कुमार्यासवः ३२६	केशवर्द्धनी ७०
कुम्भकः (प्राणायामाङ्गभेदे) ३३७	कोमरभच्छा १७१
कुष्माण्डः (बालग्रहभेदे) १८६	कौण्यम् ६७
	कौमारचिकित्सा १८१

[४१७]

कौमारभृत्यम् १६२	गन्धतन्मात्रम् २०६, २१०
कौमारी (देवीमूर्तिभेदे) ३३४	गन्धर्व्वः (बालग्रहभेदे) १८६
कौलीतिका वर्त्तिः ३३०	गन्धो दशविधः २५७
कौशिकी (देवीमूर्तिभेदे) ३३४	गम्यागम्यविचारः ७३
क्रमाक्रमयोरकिञ्चित्करत्वम् ६६	गरम् (संयोगविषभेदे) १८६
क्रमावराः ६३	गरुडः (बालग्रहभेदे) १८६
क्रव्यादरसः ३२७	गर्गादित्यः १८
क्रियादत्तः १, २,	गर्द्धः २३७
क्रोधः २४७	गर्भस्त्रावेण गतः २३०
क्रौञ्चः (Curlew) २०२	गर्भोपचारः १८०
क्लेशः १११	गर्भोपद्रवः १८०
क्लैव्यम् ६७	गवाशितम् २२०
क्षमा (देवीभेदे) ३३४	गान्धर्व्वः सर्गः १०२
क्षीरादीन् २२०	गुणवैतृष्यम् २३६
क्षेत्रजपुत्रः ७, १२३	गुरुपूजा ३१०
क्षेत्रज्ञः ७४, ८६, २०३, २०५, २३६	गुरु ज्ञानम् ३१०
क्षेत्रज्ञा (कुमारीवयोभेदे) ३०६	गुरुसूत्रम् १८१
क्षेमंकरी (देवीभेदे) ३३५	गुल्मचूर्णमाश्विनम् १७५
ख्यातिरेव दर्शनं ८६	गोनर्हदेशः २४
गगनस्पृक् २८६	गोविप्राणवत् १०१
गङ्गा ४१	गोसदृशो गवयः १०६
गण्डमालायोगवरः १७६	गौडिका (चूर्णयोगविशेषे) १७५
गद्यबन्धः ३३	गौरनाद्यन्तवती २२७
गन्धकतैलपातनम् ३३०	गौरिव गवयः १०८

[४१८]

गौरी (कुमारीवयोभेदे) ३०७	चन्द्रमा अधिदैवतम् २१५
गौरी (देवीमूर्त्तिभेदे) ३३४	चन्द्राननरसः ३२६
ग्रन्थस्य सम्बन्धप्रयोजनादिकथनम् २७३	चपलः २६८
ग्रहणस्वरूपम् २३५	चम्पूः (गद्यपद्यमयी वाणी) ३३
ग्रहीतृस्वरूपम् २३५	चरः १४, २७
ग्राह्यतास्वरूपम् २३५	चरकप्रादुर्भावः २३
ग्लायन्तः ६४	चरकाः २६
घृतयोगः १७५	चरणाद्रौ (चूणारपर्वते) ३५
घृष्टेषु दन्तमासेषु २८३, २८८	चलितगर्भः १८०
चकितमभिधत्ते २०५	चाङ्ग रीघृतम् १७५
चण्डनायिका (देवीभेदे) ३३५	चामुण्डा (देवीभेदे) ३३४
चण्डा, चण्डिका, चण्डी, चण्डोग्रा	चारकम् १२
(देवीभेदे) ३३४	चारके ७६
चतुर्थीबाधिका ४४, २६७, २६०	चारायणीयाः (चरकशाखाभेदे) २६
चतुर्दश विद्याः २४२	चाले भवति कुष्माण्डो वधूमातु
चतुर्दशविधो भूतसर्गः १०२	गले व्यथा १७३
चतुर्विंशतितत्त्वानि २११	चापः (Jay-पक्षिभेदे) ३४३
चत्वारो रसा इति हिरण्याक्षः ७६, १४१	चिकित्सास्थानीयः २१, २६, १६४
चत्वारो वाग्भटाः २६३	चित् १०४
चन्द्रघण्टा (देवीभेदे) ३३५	चित्रककल्पः १७६
चन्द्रप्रभागुटिका ३३०	चिन्तामणिरसः ३२६, ३३०
चन्द्रभागः (पर्वतभेदे) ७४	चीनकपर्यटकः (इचिं) ४२
चन्द्रभागा (नदी-Chenub)	चूडामणिरसः ३३०
१२, ४१, ७४, १२३	चूर्णम् ३४०

[४१६]

चूर्णयोगः १७५	जीवन्ती (हरीतकीभेदे) १७८, १७९
चूर्णराजः ३३०	जीवन्मुक्तः ३४८
चूर्णारिष्टम् १७५	जीवन्मुक्तिः २६८
चैतन्यविशिष्टकायः पुरुषः २५०	जीवयोगः १२०
चैत्ररथवनम् १३८, १५१	ज्ञानम् २३८
च्यवनप्राशः १७५	ज्वरहरानुवासनतैलम् १७६
छन्दोभङ्गे ल्यजेद् गिरम् ७०	ज्वरहराश्विनघृतम् १७५
छन्दोवत् सूत्राणि भवन्ति ६२	ट्राडुटोरि ट्राडिटोरि (Traduttori Traditori) २३
छन्दोव्याकरणयो विरोधे छन्दो	डाकिनी (बालग्रहभेदे) १८६, ३०६
वलीयः १६३	डिण्डिमः २३०
छर्दित्वा यजुषां गणम् २६	तक्षशिलातः प्रेतशिलापर्यन्तम् ३६
छर्दियोगाः १७६	तज्जपस्तदर्थभावना १११
छागलेयाः २६	तत्त्वनिकपग्रावा २३
छाया (बालग्रहः) १८६	तत्त्वसमाससूत्राणि ११०
छिन्नमस्ता नृसिंहः ३२२	तत्त्वान्तरपरिणामः ६०, १६०
जगद्गुःखं परिजिहीर्षुः २८	तत्त्वावगन्ता ८
जटी ८८, १०६, १६०, २१६	तथागतः (बुद्धदेवः) १६८, १८५, २६८, ३०८
जड़ता ६७	तदञ्जनत्वम् २२१
जपास्फटिकयोरिव ६०, १६०, २१६	तन्त्रम् १६२
जयन्ती (देवीभेदे) ३२४	तदञ्जनत्वात् २२३
जया (देवीभेदे) ३३५	तन्त्रम् (प्रधाने शास्त्रे वा) १६२
जरायुजाण्डजस्वेदजोद्भिज्जभ्यः ११०	तन्मयत्वात् २२३
जात्यायुर्भोगः ८७	
जिघांसा २४३	

[४२०]

तन्मात्रम् (the state of being that) २०६	तुलसीदानम् ३४५
तन्मात्रसर्गः १०१	तुल्ययोनित्वम् २२४
तपःक्लेशः २४	तुष्यतुन्यायः (तुष्यतुदुर्जनन्यायः) ३६
तपोपवासः (आर्षः) ६२	तृष्णाप्रशमनयोगः १७६
तमसो मिथुने सत्त्वरजसी उभे २०८	तैजसः (राजसाहंकारे) ८६, २०६. २०७, २११
तमः (अविद्या) ६६	तैजसम् २३५
तमः (गुणविशेषे) २२६	तैर्धिकाः ६२
तरङ्गुः (Hyena) २०२	तैलम् ३४०
तानेतान् कापिलबलः ३६	तैलयोगः १७६
तामसः ६०	त्यक्तफणः २४
तामिस्रः (द्वेषः) ६६	त्रपु २६, ३३३
ताम्रम् (लोहम्) २६	त्रयो रसा इति पूर्णाक्षः ७६, १५४
तारतारम् (सिद्धिभेदे) १०१	त्रयो रामाः ३२१
तारम् (सिद्धिभेदे) १००	त्रिगर्त्तदेशः (लबपुरसन्निहितजनपद- भेदे) ३५०
तारा (देवीमूर्तिभेदे) ३३५	त्रिदण्डकुण्डिकादिप्रव्रज्यालिङ्गम् ६८
तार्त्तीयिकम् ६४	त्रिदण्डविष्टम्भः ६१
तालकराजरसः ३२६	त्रिपिटकम् ३२०
तालीसकचूर्णम् १७५	त्रिरुन्नतं स्थाप्य २६, २८
तिक्तकघृतम् १७५	त्रिविधकुसुमैः १
तिक्तकचूर्णम् १७५	त्रिविधं दुःखम् ११०
तितित्त्वा २४३	त्रिविधं प्रमाणम् १०६
तिरस्करणी २४, २५	
तिर्य्यग्योनिः २३६	

[४२१]

त्रिविधो बन्धः १०४	देवदत्तः (उपप्राणभेदे) ६५
त्रिविधो मोक्षः १०६	देवर्षिः (सुरर्षिः) ६४
त्रिवृत्करणम् २५६, २६०	देहचिन्तकाः (लोकायतिकाः) १८७
त्रिवृता (हरीतकीभेदे) १७८, १७९	दैत्यग्रहः (बालाग्रहभेदे) १८६
त्रेतायुगीयः ७०	दैवदुर्नियोगः १२०
त्रैगुण्यम् ६०	द्रव्यकल्पम् ३४०
त्र्यषणधृतम् १७५	द्वहिणः (ब्रह्मा) १५५
दंष्ट्रा (दन्तजातविषभेदे) २६६	द्वितीयस्थानम् १६४
दण्डिडवचनेन २०	द्विरुक्तम् २५८
दन्तशूलहरकवलयोगाः १७६	द्वेषः (दुःखानुशयी) २३७
दन्तिदन्ताः ७८	द्वैताद्वैतवादः २८
दम्भः २४६	द्वौ रसाविति शाकुन्तेयः ७६, १५४
दरी ७८	धनञ्जयः (उपप्राणभेदे) ६५
दश मन्वन्तराणि १०५	धर्मः २२२, २३८, २४३
दशसारसर्पिः ३२५	धर्मपरिणामः २३४
दशाङ्गधृतम् १७५	धर्माध्यक्षता १७
दाक्षिणको बन्धः १०४, १०५	धातुवादः २६८, ३०७, ३१६, ३४६
दानम् १००	धात्री (देवीभेदे) ३३४
दाम्भिकः १४६	धान्वन्तरधृतम् १७५
दुःखबहुलसंसार... २०४	धार्ष्ण्यम् ३३, ६६
दुर्गा २४५	धुरि कीर्त्तनीयाः ७४
दुर्मेघस्त्वम् २५२	धूतपापा (काशीस्थनदीभेदे) ४१
दुर्व्याख्या २७५, २८५	धृतिः २४५
देवग्रहः (बालग्रहभेदे) १८६, १८८	ध्याये (आत्मनेपदं प्रामादिकम्) ४५

[४२२]

नखितैलम् १८०	नागसम्भवः (सिन्दूरम्) २६८,
नजः प्रकृतिभावः ३१२	३१५, ३१६, ३१६
नजर्थाः ३१२	नानाभक्ष्योपचारतः ३०
नदी पुण्यम् ३१०	नान्यथावादी १७, २१, ३०
नन्दनवनम् ३५, ७८	नाभसं श्रोत्रम् २३५
नन्दामातृका (बालानां मातृकाग्रह- भेदे) १८६	नामसङ्कीर्तनम् (उपासनाभेदे) १४, ११४
नपातः ३१२	नामैक्यमूलकम् २०, २१
नपुंसकम् ३१२	नारसिंही (नृपञ्चास्यशक्तिः) ३३४
नभ्राट् ३१२	नाराचघृतम् १७५
नमिः पूजार्थं सकर्मकः २७०	नारायणतैलम् १८३
नरायुर्वेदः १६३	नारिकेलासवः ३३०
नरीनृत्यते ४७, ११२	नावनीतकशब्दस्य निरुक्तिः १६५
नवधा तुष्टिः ६७	नास्तिकः २४४, २४८, २४६
नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा ११०	नास्तिक्यनिराकरिण्युः २५१
नवायसचूर्णम् १७५	नास्तिक्यम् २४४, २४८, १४६
नवेदाः ३१२	नास्यतैलप्रयोगः १७७
न वैद्यः प्रभुरायुषः ७	निऋता (बालग्रहभेदे) १८६
न हि सा निन्दा निन्द्यं निन्दितुम्, ३२६	निकारः १२८
नाकं १०५, ३१२	निगमः (देव्युक्तशास्त्रे) ३१२
नागः (उपप्राणभेदे) ६५	नितली (केशराजः) ७०, ११६
नागग्रहः (बालग्रहभेदे) १८६	नित्योदयरसः ३४५
नागवलाप्रयोगः १७७	निदानस्थानम् २६
	निदिग्धिका (कण्टकारिका) १६७

[४२३]

निपुणधीः ५०	पञ्चकृत् (पञ्चशिखः) ८५
निमित्तकारणम् २२६	पञ्चखण्डमिदं शास्त्रम् २६४
नियतिः २३३	पञ्चगव्यघृतम् १७५
नियमः (योगाङ्गभेदे) ३३७	पञ्चज्ञः (पञ्चशिखः) ८५
निरीश्वरसांख्यम् १११	पञ्चतन्मात्राणि १६, ८६
निर्माणाकायः ६६	पञ्चनदपुरं काशीपुरम् ४१
निर्वाणम् १६२	पञ्चनदे पुरे ४०, ४२
निर्हारी १५७	पञ्च नद्यः ४१
नीरजस्तमाः ३०, १०८	पञ्चपर्वाऽविद्याः ६६
नीलकण्ठरसः ३२५	पञ्च प्राणाः ६४
नीलीरागः १२०	पञ्च महाभूतानि ८६
नृत्तम् २४	पञ्चमावतारः कपिलः ८४
नृत्तावसाने २४	पञ्च रसा इति भरद्वाजः ७६, १५०
नृपवल्लभरसः ३३०	पञ्चरात्रनिरुक्तिः ११४
नेत्ररोगप्रतीकारः १७८	पञ्चरात्रं सप्तविधम् ११५
नेत्राञ्जनम् १७८	पञ्च वायवः (प्राणादयः) ६४
नेपालकम् (ताम्रभेदे) ३३३	पञ्चविधमुपासनम् (नारदोक्तम्) ११४
नैगमेषः (बालग्रहभेदे) १८६	पञ्चविपर्ययभेदाः ६६
नैमित्तिको बन्धः १०४	पञ्चविंशतितत्त्वज्ञः ८८, १०६, १६०,
‘नोपधायाः’ ६२	२१६
पक्वः पक्ववान् २५	पञ्चविंशतितमः पुरुषः ६०, २६६
पङ्गुता ६७	पञ्चस्रोतसि (पञ्चनदे) ८६
पञ्च कर्मयोनयः ६४	पञ्चहिक्कायोगाः १७६
पञ्च कर्मात्मानः ६५	पञ्चामिबुद्धयः ६४

[४२४]

पञ्चाम्रन्यायः ७३	पस्पशा २२०
पञ्चाशद्वान् १०८-९	पाठशुद्धिः १९७
पञ्चीकरणम् २५९, २६०	पाठीनः (गुग्गुलुः सहस्रदंष्ट्रमत्स्य- विशेषो वा) २०२
पदार्थत्रितयं हरिः १०४	पाण्डित्यम् १३
परदेवता (कुमारी) ३०६	पातालदृक् २८६
परमर्षिः ६४	पादपः १०३, २१७
परलोकः २४८	पायो मित्रः २१८
परलोककथा वृथा २५१	पारदो गदितः सुप्तः ३३९
परवैद्यो रुद्रः ३२९	पारदलिङ्गम् ३३९
परवैराग्यम् १०६	पारम् (तुष्टिभेदे) ९९
परिकरबन्धः ४१	पारापारम् (तुष्टिभेदे) ९९
परिणामः २३३	पाराशरिणो भिक्षवः १८
परिणामक्रमः ९२	पाश्चात्यगवेषिणा ३१
परिणामदुर्व्वहम् १४३	पिञ्जलः ('हरियाल्'-पक्षी) २२६
परित्यागो विशिष्यते ९९	पितृग्रहः (बालग्रहभेदे) १८६
परिव्राट् ९२	पिप्पलीवर्द्धमानादयः १७७
परिसंख्या त्रिदूषणा २८१	पिलिपिच्छिका (बालग्रहभेदे) १८९
पर्य्यनुयुञ्जीरन् २७	पिशाचग्रहः (बालग्रहभेदे) १८६
पर्यायप्रयोगः ३९	पीठनायिका (कुमारी) ३०६
पलाण्डुः परमौषधम् ४४, २८३, २९२, २९३	पुण्यकर्मणाः ६४
पलितनाशनयोगाः १७८	पुत्रैषणा १५०
पशुमृगयो भेदः १०२	पुरशब्दः ४१
पश्यकः कश्यपः ७१	पुराणश्छन्दःप्रवक्ता १२

[४२५]

पुरीशब्दः ४१	प्रकृति विष्णुरूपा ३२१
पुरुषः ८८, ६०, २३३, २३४	प्रकृतिविकृतयः ८६, २१३
पुष्पम् (रजः) ३०६	प्रकृतिस्वातन्त्र्यमात्रांशः २७
पूतनः (बालग्रहभेदे) १८६	प्रकृते गुणक्षोभः २३०
पूतना (बालग्रहः) १८६, १८६	प्रजानाथः (ब्रह्मा) ३२४
पूतना (हरीतकीभेदे) १७८	प्रजापतिः (दत्तः) ५
पूर्णाचन्द्ररसः ३३०	प्रजापतिः (पितामहः) ७
पूर्त्तम् १०५	प्रज्ञादुर्बलः २५
पूर्वत्रासिद्धशास्त्रम् ६२	प्रणवः ११
पूर्वत्रासिद्धीयसूत्रम् १६८	प्रणिधानम् १११
पूर्वेषामपि गुरुः १११	प्रतिज्ञासूत्रम् १६
पृथिवी पञ्चगुणा २५७	प्रतिप्रष्टव्यः २८
पृथुदर्शी २२४	प्रतिभा प्रमाणम् ११०
पैशाचः सर्गः १०२	प्रतिष्ठाबाहुल्यम् ६०
पौराणिकी वार्त्ता १४	प्रतिसञ्चरः ६३, १६०
प्रकरणग्रन्थः २६४	प्रतिसंस्कर्त्ता १६०, ३००
प्रकाशादिभावाश्रया गुणाः ६०	प्रतिसंस्कर्त्तृसूत्रम् ६३, १८१
प्रकीर्णयोगाः १७६	प्रतिस्कारः १५६
प्रकृतिः ८८, १०५, २१२, २२२, २२५,	प्रतीकोपास्तिः २८
२६१	प्रत्यक्षधर्म्मा ७६
प्रकृतिः प्रसवधर्मिणी २२३	प्रत्यक्षं प्रमाणम् १०६, १०७
प्रकृतिवृष्टिः ६८	प्रत्ययसर्गः १०१
प्रकृतिबन्धः प्राकृतो बन्धो वा १०५	प्रत्यवस्थातारः २०
प्रकृतिर्बीजधर्मिणी २२३	प्रत्यूहः २६८

[४२६]

प्रधानं प्रकृतिरव्यक्तं वा १६,२०४,	प्राणायामः (योगाङ्गभेदे) ३३७
२२१	प्रातिभं ज्ञानम् ११०
प्रध्वंसाभावः १०६	प्राप्तिः (ऐश्वर्यभेदे) २४०
प्रमत्तप्रलापेन २७	प्रेकोचैचा (द्वितीयाविशेषसंज्ञाः) १३७
प्रमा १०७	प्रेतः (बालग्रहः) १८६
प्रमाणम् ८१.१०७	प्रेतशिला २६
प्रमाता १०७	प्रौढवादः ८७
प्रमृतं कर्षणम् ६८	फलेप्रहीन् हंसि ७६
प्रमेयम् १०७	फल्गुप्रयोजनत्वम् २५८
प्रमेहप्रशमनयोगः १७७	बन्धस्त्रिविधः १०४
प्रयत्नः २३७	बन्धूकः (माध्याह्निको वृत्तः, दुपहरिया in Hindi) २०२
प्रयोक्ता २३	बन्ध्या १८०
प्रसन्नगम्भीरं भाष्यम् १६	बन्ध्या-चिकित्सा १८०
प्रसवधर्मिणी प्रकृतिः २२१	बलप्रमथिनी (देवीभेदे) ३३५
प्रस्थविरेचकः १७६	बलविकरिणी (देवीभेदे) ३३५
प्राकाम्यम् (ऐश्वर्यभेदे) २४०	बलातैलम् १७६
प्राकृतबन्धः १०४	बल्खः (Balkh) १३८
प्रागभावः १०६	बाधिर्यम् ६७
प्रागितिहासिकः ३६	बालपलितनाशनतैलम् १७६
प्राचीनाख्यानेषु वार्त्ता २७	बहुतरकम् १६५
प्राच्यकठाः (चरकशाखाभेदे) २६	बालरसः ३३०
प्राजापत्यः सर्गः १०२	बाललीलाधरः १८७
प्राणः (वायुभेदे) ६४,२३७	बालोपचारः २६४
प्राणापानौ ६४,२३७	

[४२७]

बाल्यम् १३	ब्राह्मणकाम्या ६१
बार्हस्पत्यं बृहत्करणरसायनम् १७७	ब्राह्मरसायनावलेहः १४५
बीजम् २२२	ब्राह्मः सर्गः १०२
बीजधर्मिणी प्रकृतिः २२१	भयं चौरः ३१०
बीजी पुरुषः १२	भवास्यूतिभिः ११८
बुद्धिः २३८	भागुरीमतम् (लोकायतशास्त्रभेदे)
बुद्धीन्द्रियाणि २०६, २०८, २१२	२४६
बुद्धयवज्ञानम् ३७, ३६	भाग्यतुष्टिः ६८
बृहच्चूडामणिरसः ३३१	भारतीवचनम् २५
बृहच्छृङ्गाराभ्रम् ३४५	भारोपजीवनम् ६८
बृहत्करणरसायनम् १७७	भाषासरणिः ३३
बृहत्त्वाद् ब्रह्म ३४४	भिक्षुः सन्नयासिनः १८
बृहत्सहचरतैलम् ३३१	भिक्षुः ३०८, ३०६
बृहद्विष्णुतैलम् ३४५	भिक्षुसूत्रम् (वेदान्तः) १८
बौद्धाः १०५	भिषक्तमः २६६, २७०
ब्रह्मजिज्ञासा १८	भीमराजः ७०
ब्रह्मणो मानससूताः ७०	भीमा (देवीभेदे) ३३४
ब्रह्मनिर्वाणम् १६२	भूतग्रहः (बालग्रहभेदे) १८६, ३०६
ब्रह्मराक्षसः २५	भूतग्रामः २३४
ब्रह्मराशिः १२२	भूतनिग्रहः २६४
ब्रह्मर्षिः ६४, ७०	भूतविद्या १८१, १६२
ब्रह्मवनम् २२८	भूतसर्गश्चतुर्दशविधः १०२
ब्रह्माणी (देवीभेदे) ३३४	भूतादिः (तामसाहंकारे) ८६,
ब्राह्मणः १३	२०६, २०७, २११

[४२८]

भेलीयवागूः १७८	मरणमपवर्गः २५१
भैक्षम् ६७, ६८	मरुतः (बालग्रहविशेषः) १८६
भैक्ष्यं पञ्चविधम् ६६	मलो मला वा २२
भैरवी (कुमारीवयोभेदे) ३०६	महनीयं नृत्तम् २४
भौतिकसर्गः भूतसर्गो वा १०२	महर्षिः ६३
भौतिकाः १०५	महाकल्याणकघृतम् १७५
भ्राजिष्णुः ७८	महाकाली (देवीभेदे) ३३४
भ्रामरी (देवीमूर्त्तिभेदे) ३३४	महागौरी (देवीभेदे) ३३५
मकरध्वजः ३३०	महातिक्तकघृतम् १७५
मत्कुणशोणितम् १०३	महात्र्यूषणघृतम् १७५
मत्स्यावतारः १४	महादेवनामनिरुक्तिः ३२७, ३२८
मतिः २३८	महान् (बुद्धिः) २०६, २१४
मधुयष्टिकतैलम् १७६	महानारायणतैलम् ३४५
मधुराम्ललवणकटुतिक्तकषायाः ७७, १३५	महानिद्रा ३३५
मध्यमनारायणतैलम् ३४५	महाभल्लातकावलेहः ३३०
मध्वासवयोगः १७६	महाभाष्यकर्त्ता २५
मनः २४१	महामृत्युञ्जयरसः ३३०
मनोन्मथिनी (देवीभेदे) ६३, ३३५	महामोहः (सुखानुशयी रागः) ६
मनोवाक्कायदोषाः ३०	महायानः (बौद्धसम्प्रदायभेदे) १८२
मन्त्रखण्डम् २६४	महालक्ष्मीः (कुमारीवयोभेदे) ३०६
मन्त्रजिह्वः (अग्निः) ६८	महावज्रकतैलम् १८०
मन्त्रमयी देवता २८	महाविशिष्टः पुरुषो वैद्यो वा ६०, ७७
मन्थवादः ८३	महासिद्धपुरुषः २६
	महिमा (ऐश्वर्य्यभेदे) २४०

[४२६]

महीलता ६६	मुखरोगघ्नी गुडिका १७५
महोदरी (देवीभेदे) ३३४	मुख्यर्षिलक्षणम् ६४
महोरगः (बालग्रहः) १८६	मुण्डी ८८, १०६, १६०, २१६
मागधचूर्णम् १७५	मुनिः १३, १४
माचिकासवः ३२५	मुनिः संलीनमानसः १३
मणिभद्रतैलम् १८०	मुनेरौचित्यम् २५
मातङ्गी (श्वपचकन्या) ७१	मूकता ६७
मातङ्गी कल्किरूपिणी (मुण्डमाला- मते) ३२२	मूत्रकृच्छ्रनवयोगाः १७६
मातुलुंगगुडिका १७५	मूत्रकृच्छ्रसप्तयोगाः १७६
माधुकरम् ६६	मूर्च्छितो हरति व्याधीन् ३४८
माध्यमिकः (बौद्धभेदे) ३२१	मूर्च्छित्वा हरति रुजम् २६५
मानः २४६	मूलकघृतम् १७५
मानुष्यः सर्गः १०२	मूलकतैलम् १७६
मायूरघृतम् १७५	मूलप्रकृतिरविकृतिः ८६
मालिनी (कुमारीवयोभेदे) ३०६	मृत्कीटः कृषीवलः ६६
'मास्म'शब्दः २४८	मृतं तु याचितं भैक्ष्यम् ६८
माहेश्वरी (देवीभेदे) ३३४	मृतसञ्जीवनीरसः ३३०
मिताहारः ६२	मृतसञ्जीवनोऽगदः ३२५
मीनो धूमावती (मुण्डमालामते) ३२२	मृतसूतकः ३४८
मुक्तिस्वरूपम् ११५	मृद्वीकाघृतम् १७५
मुखमण्डिका (बालग्रहभेदे) १८६, १८६	मेघः ६८
	मेघा २३८, २४४, २४५, २५२, ३३४
	मोक्षः ६८, १७६, १६१
	मोक्षमार्गः १६१, १६२

[४३०]

मोहः (अस्मिता) ६६	योगानुशासनम् १६
म्लेच्छम् (ताम्रम्) ३३३	योगिनी ३०३, ३६०, ३३३
म्लेच्छसाधकः ३०३, ३०५, ३३३	योगी २६, ३०३
म्लेच्छा हि यवनाः ३१०	योगोपसर्जनीभूतब्रह्मनिर्वाणम् २६६
मैत्रायणीयाः २६	योनिः २३६
मैवं मध्वम् २६	योनिजम् ६६
यक्षः (बालग्रहभेदे) १८६	यौगिकी निद्रा २३
यत्मानवैराग्यम् २३८	रक्तपित्तनिवारण आश्विनयोगः १७६
यत्परः शब्दः स शब्दार्थः २०३	रजतम् २६
यदृच्छा २३२, २३३	रजसो मिथुनं सत्त्वम् २०८
यमदूतिका (तित्तिडिकम्) २५७	रथक्रान्ता (भारतीयविभागे) ६२
यमाः ६३६	रम्यकम् (सिद्धिभेदे) १०१
यमुना ४१	रसः ३४८
यवनिका २४	रसखण्डम् (रसशास्त्रविभागे) २६४
यवागूः (उदमन्थो वा) १७८	रसनार्थो रसः २५५
याक्षः सर्गः १०२	रसनिगमः ३३८
याज्ञा ६६	रसशास्त्रं पञ्चखण्डम् २६४
याचितं मैत्रं मृतम् ६८	रसायनखण्डम् (रसशास्त्रविभागे)
यातुधानः १३८	१७७, २६४
यायावरवृत्तिः ६६	रसायनम् २६४, २६४
युधिष्ठिरः श्रेष्ठतमः कुरुणाम् ३२६	रसाः षडेव गुणलघु... १५२
योगः ११४	राक्षसः (बालग्रहभेदे) १८६
योगः प्रत्युक्तः १६	राक्षसः सर्गः १०२
योगाचारः (बौद्धभेदे) ३२१	रागः (यः सुखानुशयी) २१, ३०

[४३१]

रागसंक्षयः १०६	रोहित् (मृगविशेषे) ३२४
राजघः (पुष्पमित्रः) २५	रौद्री ३३४
राजसः ६०	लक्षणपरिणामः २३४
रात्र्यन्धताप्रतीकार १७८	लक्षणम् (सूत्रम्) २२
रामनाममाहात्म्यम् ३४०	लक्ष्यः शब्दः २२
रामनामौषधम् ६१, ३४०	लक्ष्यलक्षणे व्याकरणम् २२
रामरूपा तारिणी (मुण्डमालामते)	लगुङ्चूर्णम् १७५
३२२	लघिमा (ऐश्वर्यभेदे) २४०
रामो रामश्च रामश्च ३२१	लवपुरम् (नगरभेदे) ४१, ४२
रावणशब्दस्य निरुक्तिः ११२, ३३६	लशुनः १७२
रासायनिकघृतम् १७५	लावकः ('वटेर'पत्नी) २२६
रासायनिकवर्यः २६	लिङ्गम् २०६
रिरमयिषुः (रमयितुमिच्छुः) ३२४	लिङ्गशरीरम् ६६
रिरंसा (रमणेच्छा) ७१	लिङ्गशरीरविहारी ६६
रीतिः (Ferrous Oxide) २६	लुप्तप्रोक्तप्रत्ययः १२
रुग्निनिश्चयः २६४	लोकः ११
रुद्राणी (देवी) ३३४	लोकायतम् ८०, २४६, २५०
रुद्राणी (कुमारीवयोभेदे) ३०६	लोकायतिका ७२, १८७, २४६, २५०
रूपभेदोपलब्धिषु २०	लोकैषणा १५०
रेचकः (प्राणायामाङ्गभेदे) ३३७	लोभ्रवंशः ५०
रेतोवृष्टिः २५६	लौहम् २६
रेवती (बालग्रहभेदे) १८६	लौहमष्टविधम् २६
रोगनुत् १७७	लौल्यादनुपशान्तिस्तदुःखम् २३७
रोहिणी (हरीतकीभेदे) १७८	वक्तृम् २१

[४३२]

वगला कूर्ममूर्तिः (मुण्डमालामते)	वाग्भट आयुर्वेदे तृतीयप्रमाण-
३२२	पुरुषः २७६
वङ्गम् २६६, ३४६	वाचकः (अर्थप्रकाशकशब्दः) २३,
वज्रक्षारम् ३३१	१११
वज्रमणिः १०३	वाजिशस्त्रम् १६३, २६६
वज्रवारकाः १११	वातघ्ना अष्टौ योगाः १७६
वनस्पति ७६, २३७	वातनाशनो रसः ३२६
वनायुः (आरव्यदेशः) १६६	वातपित्तश्लेष्मणाम् ११०
वराहो भैरवीमूर्तिः (मुण्डमालामते)	वातशोणितप्रशमनयोगद्वयम् १७६
३२२	वातहरतैलम् १७६
वर्णविर्णविवेकः ७३	वातुलान्तकः ३२५
वर्णितचरम् १२	वातसल्यरसः १५५
वर्द्धमानकचूर्णम् १७५	वादखण्डम् २६४
वर्ष्म (वपुः) १८७	वामनो भुवनेश्वरी (मुण्डमाला) ३२२
वशित्वम् (ऐश्वर्यभेदे) २४०	वायवीयस्पर्शः २३५
वशीकारवैराग्यम् २३८	वायुः २४१
वसतीवरम् (आर्षः, लोके वसती-	वारतन्तवीयः १२४
वर्यः) ६	वाराहाः (चरकशास्त्राभेदे) २६
वसन्ततिलकरसः ३३१	वाराही (देवीभेदे) ३३४
वस्तियोगः १७७	वार्त्ता १४, ६६
वहीनरः ३१४	वार्त्तान्तरीया २६
वह्निवत् स्वाश्रयनाशकत्वात् १०६	वालवायः ११२
वह्निवर्त्तिकतैलवत् ६२	वासाघृतम् १७५
वाक्यार्थे पदरचना १७१	विकल्पना ६२

[४३३]

विकारजननी २२६	विरसम् २१
विकाराः १६	विल्मग्रहणाय ६४
विकृतिः २६१	विविक्तता २५३
विक्षेपिका विद्या ६७	विद्युधकर्मणां ८
विगतज्वराः १०५	विवेकरहितः २५
‘विगपुंसी’... (संस्कारसंज्ञाः) १३६	विवेकसाक्षात्कारः ६८
विचेतसः ७३	विशेषाः २०६
विजया (देवीभेदे) ३३५	विशेषाहंकारः (अभिमानः) २१३
विजया (हरीतकीभेदे) १७८	विश्रान्तिभूमिः ३५
विजया गुटिका ३३१	विषप्रतीकारः २६४
विज्ञानम् २४२	विषम उपन्यासः १८
विज्ञानास्तित्ववादः (बौद्धवादविशेषे)	विषयप्रतिसंहारः २४०
३२०	विषयविषधराणाम् २४३
विततफणासहस्र ... २५	विषय-विषयवैराग्यम् २३८
वितस्तिः (नदी—Jhellum) ४१	विषयेभ्यः परावृत्तिः २४३
वित्तैषणा १५०	विषविषयाः २४२
वित्रासात् २८	विषादित्वम् २४८
बिन्दुघृतम् १७५	विष्णुः २१७
विपरिणामक्रमः ६३	विष्णुमयं जगत् ३४४
विपाकः ८७, १११	विष्णुसहस्रमूर्धानम् ३४५
विपाशा (नदी-Bias) ४१	विष्णुक्रान्ता (भारतीयविभागे) ८२
विप्रवृत्तिश्चतुर्धा ६६	विष्णुतैलम् ३४५
विप्रावमन्ता २६	विष्णुशब्दस्य निरुक्तिः २१८
विमानस्थानम् २६	विसर्प-चिकित्सितयोगः १७७

[४३४]

विहीनरः ३१३, ३२०	वैतरणी नदी ७८
वीमरम् (Steel) २६, ३३३	वैद्यनाथवटी ३३१
वृक्षाणां जीवयोगः १०२, १२०	वैभाषिकः (बौद्धसम्प्रदायभेदे) ३२१
वृक्षायुर्वेदः १२०	वैद्यकशास्त्रपारगामित्वम् २१
वृत्तम् ११	वैयर्थ्यदोषात् २७
वृत्तिस्वारूप्यम् ८६	वैरं द्यूतम् ३१०
वृद्धपुरुषाः ७३	वैराग्यं चतुर्विधम् २२२, २३८
वृद्धव्यवहर्तृपरम्पराः ११	वैश्रवणः ३३६
वृद्धशब्दप्रयोगस्याशयः २८१-८२	वैश्वदेवम् १०५
वृद्धसम्मतिः २५८	वैष्णवी (देवीभेदे) ३३४
वृषद्वादशचूर्णम् १७५	व्यतिरेकवैराग्यम् २३८
वृषयोगाः १७८	व्यवसायात्मकत्वम् २३५
वृषली (बन्ध्याविशेषे) १८०	व्यवसेयात्मकत्वम् २३५
वृष्टिः ६८	व्यवहर्त्ता ११
वृष्यम् १७७, २६४	व्यवहारः ११
वेतालः ३०६	व्यसनितया शब्दः प्रयुज्यते ३६
वेदवदिमा विद्याः प्रवृत्ताः २६०	व्यानः (वायुभेदे) ६४
वेदवेदाङ्गपारगाः प्रतिपत्तारः १२	शकुनिका (बालग्रहभेदे) १८६
वेदस्य वेदता १०७	शकुनी (बालग्रहभेदे) १८६
वेदान्तविज्ञानविनिश्चितौ १६२	शक्तिविरहः ४०
वकारिकः (सात्त्विकविशेषाहंकारः)	शक्तिसाधकः १
८६, ६६, १०४, १०५, २०६, २०७,	शङ्करलौहम् ३३१
२११, २१२	शतद्रुः (नदी—Sutlej) ४१
वैखानसः १४४	शतवान् १०८

[४३५]

शतावरीतैलम् ३४५	शिलाजतुकल्पः १७६
शब्दः १००, २५८	शिलालिः १८
शब्दब्रह्मैकवाङ्मुनिः (व्याङ्गिः) ३४२	शिलोञ्छः ६७
शरमूलीयघृतम् १७५	शिलोञ्छनम् ६६
शरीरविशोषणम् ६१	शिवदूती (देवीभेदे) ३३४
शल्यतन्त्रम् १८८, १८५, १९३	शिवा (देवीभेदे) ३३४
शल्यविद्या २६४	शिष्यसूत्रम् १८१
शल्यस्थानम् १९४	शीतपूतना (बालग्रहभेदे) १८६
शाकम्भरी (देवीभेदे) ३३४	शीतभञ्जीरसः ३३१
शाकिनी (बालग्रहभेदे) १८६	शीर्षामयहरनस्तकर्मतैलम् १७६
शाखाच्छेदोद्भवम् दुःखम् १०२	शुक्लपटः (श्वेताम्बरजैनः) ५६
शान्ता (देवीभेदे) ३३४	शुभकर्मकर्त्ता ६६
शान्तिकर्म ११७	शुष्करेवती (बालग्रहभेदे) १८६
शान्तिमन्त्रः २५	शूलराजलौहम् ३३१
शान्तो दान्त उपरतः ८६	शृङ्गग्राहिकया १६२
शारीरदोषः २३	शेषान् दृढवलः ३६
शारीरस्थानम् २६, १९४	शैलपुत्री (देवीभेदे) ३३५
शार्दूलचूर्णम् १७५	शौचम् (योगशास्त्रीयनियमाङ्गभेदे)
शालाक्यतन्त्रम् १८१, १८५, १८८,	३३७
१९२, १९३, २६४	श्यालशुनकन्यायः ३२६
शालीनवृत्तिः ६६	श्रीकामेश्वरमोदकः ३३१
शास्त्रमर्यादा भिद्येरन् ७३	श्रीकुलम् (शाक्तसम्प्रदायभेदे) ८३
शिखी ८८, १०६, १६०, २१६	श्रीमन्मथरसः ३३१
शिलम् ६७	श्रुतर्षिः ६४

[४३६]

श्रेयो ब्राह्मणपूजनम् ३१०	सकलदर्शनशिरोमणिः (वेदान्तः)
श्रेष्ठतमाय कर्मणो (छान्दसः) ३२६	१३३
श्रेष्ठतमवैद्यो वैद्यनाथः ३२६	सकृदुपस्पृश्य कृतः शास्त्रार्थः १६०,
श्रोत्रियः २४४	२५८
श्वदंष्ट्रातैलम् १७६	सङ्करः ८७
श्वपचकन्या ७१	सङ्कल्पः २४१
श्ववृत्तिः ६८	सगर्भप्राणायामः ३३७
श्वेताश्वतरीया (चरकशाखाभेदे)	सञ्चरः ६२
२६	सतीर्थः सतीर्थ्यो वा २४
षट्पलघृतम् १७५	सत्यम् २४३, २४४, ३३७
षड् गुरवः २०	सत्त्वरो गत्त्वरो देहः १८७
षड् रसा इति वायुर्योविदः ७६, १५२	सत्त्वस्य मिथुनं रजः २०८
षडेव रसा इति पुनर्व्वसुः ७७	सदामुदितम् (सिद्धिभेदे) १०१
षष्ठ्यादिकचूर्णम् १७५	सन्तोषः (योगशास्त्रीयनियमाङ्गभेदे)
षण्डः ३०८	३५, ७८, ३३७
षष्ठः ८६	सन्ध्या (कुमारीवयोभेदे) ३०६
षष्ठोपास्तिः ८६	सपरिहारः ८७
षाट्कौशिकशरीरम् ६६	सपादसप्ताध्यायी (अष्टकविभाग-
षाडवचूर्णम् १७५	भेदे) १६८
षोडश विकाराः ८८, ८९, ९०, २६१	सपोऽहम् (सपौऽहम्) २४
संविभागरुचिता २४३	सप्तजिह्वः (अग्निः) ६८
संवृतिः २४६	सप्तप्रकृति-विकृतयः २६०
संवृत्तिकत्वम् २४६	सप्तरसा इति निमिः ७६, १५४
संसारहानम् ८८	सप्तर्षयः ७३

[४३७]

सप्रत्यवमर्शः ८७	सलिलम् ६८
समयः (आचारः) २४	साक्षात्कृतधर्माणि ऋषयः १३
समाजविक्ष्वकारिणः ७३	सागरं गन्तुकामस्य १४०
समानः (वायुः) ६४	सांख्ययोगः १६१, १६२
समीकरणम् ६५	सात्त्विकः ६०, ३४०
सम्भवः १०६, १०८	सात्वतः (वैष्णवः) १५५
सम्भवः प्रमाणमिति पौराणिकाः १०६	सात्वतः (विष्णुः) ३४४
स रसो धातुवादेष्टु... २६८	साधीयसी प्रवृत्तिः १७
सरस्वती (कुमारीवयोभेदे) ३०६	साध्यस्य सिद्धिः ४०
सरस्वती (नदीभेदे) ४१	सामान्यप्रवृत्तिः २४२
सरस्वतीधृतम् १७८	साम्यरूपा प्रकृतिः २११
सरीसृपाः ६६, १०२	सारस्वतधृतम् १७५, १७८
सर्पोऽहम् २४	सार्वज्ञ्यबीजम् १११
सर्वकामः २४०	सिंहनादशुग्गुलुः ३३२
सर्वज्ञः ११३, ३१०	सिद्धपदार्थः २५८
सर्वतोभद्ररसः ३३१	सिद्धशब्दः ३४३
सर्वभूतचिन्ताशारीरम् २०३, २०४	सिद्धार्थतैलम् १८०
सर्वभूतानां कारणमकारणम् २०३	सिद्धार्थिका गुडिका १७५
सर्वमङ्गला (देवीभेदे) ३३४	सिद्धिस्थानम् २६
सर्वव्याधिहरः ३३२	सिद्धोत्तरधृतम् १७५
सर्वशून्यत्ववादः (बौद्धमतविशेषे)	सिद्धयोगः १७६
६२०	सीसम् २६, ३३३
सर्वाङ्गसुन्दररसः ३२५, ३४६	सुकरतरम् १६५
सर्वास्तिववादः ३२०	सुखकणमणिहेतोः २४३

[४३८]

सुखं प्रिया ३१३	सौम्यः सर्गः १०२
सुखाकरोति ६६	सौरभेयः २३३
सुजिह्वः (अग्निः) ६८	सौवर्चलाद्यचूर्णम् १७५
सुतारम् (सिद्धिभेदे) १०१	खकीयपरकीयश्लोकः २६५
सुनन्दा (बालग्रहभेदे) १८६	स्कन्धग्रहः (बालग्रहभेदे) १८६,
सुन्दरी (मनोहारिणी नारी) ७८	१८७
सुन्दरी जामदग्नयः (मुण्डमालामते)	स्कन्धोपस्मारः (बालग्रहभेदे) १८६
३२२	स्तेयम् ३३७
सुपारम् (तुष्टिभेदे) ६६	स्थावराः १०२,
सुभगा (कुमारीवयोभेदे) ३०६	स्थितधीः १३
सुवर्णम् २६	स्नाव २२७
सुश्रुत एकमनाः शृणु १७२, १७३	स्फाटिकम् २२२, २२३
सुश्रुताः ४	खच्छन्दशास्त्रम् (तन्त्रशास्त्रम्) ८२
सुसंयमी ३७	‘स्ममा’शब्दः २४८
सुहृत्प्राप्तिः १००	स्मृतिः २३०, २४१
सूक्ष्मेलावर्द्धमानकचूर्णम् १७५	स्मृतिरायणम् ७३
सूचिकाभरणो रसः ३२६, ३३२	खतन्त्रपरतन्त्रयोः २६२
सूतिकाग्नो रसः ३२५	स्वर्णमार्गदः ७४
सूतिकोपचारः १८०	स्वर्णसिन्दूरम् ३३२
सूत्रस्थानम् २६, ३२, १६४	खधा ३३४
सेवया न धनार्जनम् ६८	खभावः २२५
सेवा श्ववृत्तिः ६८	खमपीतः १६२
सौत्रान्तिकः (बौद्धसम्प्रदायभेदे)	खल्पप्रमाणाः ६६
३२१	खल्पविष्णुतैलम् ३४५

[४३६]

स्वाध्यायः ११४, ३३७	हर्षः २४६
स्वाध्यायाद् योगमासीत १११	ह्युषावस्ति १७७
स्वारतिभावः (स्वस्मिन् अरतिभावः)	हव्यबाहनः (अग्निः) ६८
१५५	हारितः (शुकविशेषः, मयना) १४८
स्वारसिकचैतन्यम् ८४	हितमितमेध्याशनं तपः ६२, ३३७
स्वाहा ३३४	हिंसा ३३६-७
हन्ते २३	हिन्दुः २६६
हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात् २६७, २६०	हिमवद्गमनोपमम् १४०
हयमेधयागे १७, २५	हिरण्यगर्भः ६६
हयमेधीयमाध्यक्ष्यम् २५	हीनं च दूषयत्येव हिन्दुरित्युच्यते
हयायुर्वेदः १६३	प्रिये २६६
हरगौरीसृष्टियोगात् २६८	हीनयानः (बौद्धसम्प्रदायभेदे) ३२१
हरिपिङ्गलः ७६	हृदयनिदानयोः श्लोकविचारः २८७-
हरिमाणः (पाण्डुरोगः)	८८
हरिसन्धानम् ११४	हेमाद्यपि लोहम् २६
हरीतकीकल्पः १७८, १७६	हीविरेम् १६६

महताऽपि प्रयत्नेन
तमिस्रायां परामृशन् ।
कृष्णशुक्लविवेकं हि
न कश्चिदधिगच्छति ॥

स्थितिकालानुसारेण शास्त्रचिन्तकादीनां संचितविवरणम् ।

मनीषिषु शास्त्रचिन्तकेषु च कतिपयानामानुमानिकस्थितिकालादयोऽधः प्रदर्श्यन्ते । न खलु वयं प्रागैतिहासिकमुनीनां कालनिरूपणे प्रयत्नामहे । एवंविधकर्मणि हि व्यर्थप्रयत्नेनाष्टमशताब्दीयेन भट्टपादकुमारिलसदृश-सूक्ष्मशेमुषीसम्पन्नजनेनापि साक्षेपमुक्तम्—

“महतापि प्रयत्नेन तमिस्त्रायां परामृशन् ।

कृष्णशुक्लविवेकं हि न कश्चिदधिगच्छति ॥” इति ।

तथापि पाठकानां तृतीयमैतिहासिकमजुमदारमहोदयस्य “The Hindu History”—नामकग्रन्थे केषाञ्चन शास्त्रचिन्तकानां स्थितिकाला यथा निर्णीता स्तथा हि प्रथमतोऽत्रोपनिबध्यन्ते । मजुमदारमहोदयेनोक्तम्—

१ । वैद्यसन्देहभञ्जनकृद् विदेहाधिपो जनकः पञ्चविंशतिखृष्टपूर्व-शताब्दीवर्ती ;

२ । द्वैधनिर्णयतन्त्रकृद्गस्त्यमुनि द्वाविंशतिखृष्टपूर्वशताब्दीयः ;

३ । तन्त्रसारकप्रणेता जाजलिमुनि विंशतिखृष्टपूर्वशताब्दीयः ;

४ । वेदाङ्गसारप्रणेता जाजलिमुनिरुनविंशतिखृष्टपूर्वशताब्दीयः ;

५ । निवामकृत् पैलमुनिरष्टादशखृष्टपूर्वशताब्दीयः ;

६ । सर्वधरतन्त्रकृत् कवथमुनिरष्टादशखृष्टपूर्वशताब्दीयः ;

७ । चिकित्साकौमुदीकृद् वामकापरपर्यायो द्वितीयकाशीराजः

सप्तदशखृष्टपूर्वशताब्दीयः ;

८ । चिकित्सातत्त्वविज्ञानप्रणेता चतुर्थकाशीराजधन्वन्तरिः षोडश-खृष्टपूर्वशताब्दीयः ;

[४४२]

६ । चिकित्सादर्शनकृत् सप्तमकाशीराजो दिवोदासो धन्वन्तरिः
पञ्चदशखट्वृषताब्दीयस्तस्य च सुश्रुतादयः शिष्या स्तत्समयवर्तिनः ;

१० । संहिताकारश्चरकमुनिश्चतुर्दशखट्वृषपूर्वशताब्द्या न हि परवर्त्ती ;

११ । पाणिनिमुनिरष्टमखट्वृषपूर्वशताब्दीयः—इति ।

नेदृशः सिद्धान्तस्तु हृदयग्राहित्वेन प्रतिभाति । पञ्चविंशखट्वृषपूर्व-
शताब्द्यां कुरुपाण्डवानां युद्धमभूदित्युक्तं गणनया वराहमिहिरेण । अस्माद्
महता कालेन पूर्ववर्त्ती विदेहाधिपो जनकः । युद्धसमये व्यासदेवो
जीवन्नासीत् । तस्य शिष्यस्थानीयो वैशम्पायनः । चरकयाज्ञवल्क्यौ
वैशम्पायनस्य शिष्याविति श्रीमद्भागवतम् । अत एव चरकमुनि-
श्चतुर्दशखट्वृषपूर्वशताब्द्या महता कालेन पूर्वभवः । व्यासजनकः पराशर-
मुनिर्वैद्यागमे महर्षेरात्रेयस्य शिष्यत्वेनोद्घोषितः । आत्रेयेण सह
काशीराजस्य वामंकस्य रसादिविषयकः संलापः श्रूयते । संलापोऽयं चरक-
संहितायामुपनिषद्धो वर्त्तते । अत एव यो हि व्यासपितुः समकालिकः
कथं स सप्तदशखट्वृषपूर्वशताब्दीयो भवितुमर्हति ।

‘वेवरमोक्षमूलरै’त्याख्यपरिडितद्वयेन पाणिनिश्चतुर्थखट्वृषपूर्वशताब्द्यां
विनिश्चितः । सत्यव्रतसामश्रमिमहोदयेन तु स चतुर्विंशखट्वृषपूर्वशताब्द्यां
संस्थापितः । एको हि गगनस्पर्शी, इतरद्वयं पातालदर्शि । अत उभय-
मतवाद उपेक्षणीयो भवति । Vincent Smith-महोदयेन तदीय-
Oxford History of India-नामक ग्रन्थस्य ५७ पृष्ठे पाणिनेः
सप्तमखट्वृषपूर्वशताब्दीयत्वं निर्द्धारितम् । S. K. Belvalkar-महोदय
इमं मतवादं कक्षीकरोति ।

थेयोडोर गोल्डस्ट्रिकर (Theodor Goldstücker)-नामकः
कश्चित् संस्कृतव्याकरणाभिज्ञो जार्मन्देशीयः परिडितप्रवर स्तदीये ‘पाणिनि’-
नामकग्रन्थे विविधं युक्तिजालं प्रदर्श्य पाणिनिं ग्रीसदेशीय-कविवरस्य

[४४३]

होमरस्य समकालिक इत्यपि वक्तुं न पराङ्मुखोऽभूत् । वर्तमानसमये पाश्चात्यप्रादिक्रै द्वादशखृष्टपूर्वशताब्दीश्च नवमखृष्टपूर्वशताब्दीश्चान्तरा होमरकवेः स्थितिकालोऽनुमीयते । C. V. Vaidya-महोदयेन तदीये 'History of Sanskrit Literature'-नामकग्रन्थे पाणिने नवम-खृष्टपूर्वशताब्दीयत्वं प्रतिपादितम् (Vol. III pp. 119 etc) । वयमपि पाणिनिं तत्समयवर्त्तिनं मन्यामहे । अतो नवमखृष्टपूर्वशताब्दी यात्रास्तम्भत्वेन (starting point) गृहीत्वा वयं कालनिरूपणे प्रवृत्ता भवेम । ग्रन्थप्रणयनावसरे ये ये वृत्तान्ताः पूर्वमज्ञाता विस्मृता वासन् पश्चात्तु ज्ञानगोचरं प्राप्ता स्तेऽपि सूच्यां सन्निवेशिताः । कालादिविषये पूर्वपूर्वग्रन्थेषु यदस्माभिरुक्तं तेन सह ग्रन्थस्यास्य विरोधे समुपस्थिते परवर्त्तिनो ग्रन्थस्य प्रामाण्यं ग्राह्यं यतः शास्त्रकाराः समामनन्ति 'विप्रतिषेधे परं कार्यमिति, उक्तिश्च लौकिकी वर्त्तते—'भवति विज्ञतमः क्रमशो जनः' इति (भानुभट्टीयरसतरङ्गिणी) । येषामेकस्यां शताब्द्यामाविर्भावः परवर्त्तिन्याश्च शताब्द्यां तिरोभावोऽभूतां तेषां विषये 'संख्याऽनादेशे शतमि'ति न्यायेनानुपूर्विकशताब्दीद्वयमेकत्रोल्लिखितं भविष्यति ।

६-८ खृष्टपूर्वशताब्दोः

पाणिनिः—विश्वविश्रुतो वैयाकरणो मुनिः । साम्प्रदायिक-न्यूनता-परिहारार्थमयमष्टाध्यायीं धातुपाठं प्रातिपदिकपाठं गणपाठं वा लिङ्गानु-शासनं शिक्षाशास्त्रञ्च प्रणिनाय । उक्तिश्च साम्प्रदायिकी वर्त्तते—

“अष्टकं धातुपाठश्च गणपाठस्तथैव च ।

लिङ्गानुशासनं शिक्षा पाणिनीया अमी क्रमात् ॥” इति ।

पाणिनिगोत्रसम्भूतत्वादयं पाणिनिनाम्ना प्रसिद्धः । परवर्त्तिनि काले पाणिनिगोत्रं सौपायनगोत्रनाम्नाऽभिहितमभवत् । पाणिननामकस्य कस्य-चित् पूर्वपुरुषस्य नामानुसारतोऽस्य पाणिननाम समभूत् । गवोषेणा

[४४४]

“डाउसन” (Dowson)-महोदयेन समर्थितोऽयं मतवादः । देवलमुनिः पाणिनेः पितामह इत्यप्युद्घोषितं Dowson-महोदयेन । पाणिनेः शालङ्किरिति नामदर्शनादयं शलङ्कस्य पुत्र इति प्रतीयते । अभिधानरत्ने जटाधरेणोक्तम्—“अयं शालङ्कनाम्नापि प्रसिद्धः” इति । कल्पद्रुकोषे केशवस्वामिना दाक्षेयनाम्नाऽयमभिहितः । महाभाष्ये हि स्मर्यते “दाक्षी-पुत्रस्य पाणिनेः” इति (१।१।८) । पाणिनिमाता दाक्षी दक्षमुनेरात्मजा । दाक्षिस्तस्य भ्राता । दाक्षायणस्तस्य भ्रातृषुत्रः ।

“आहिक” इति पाणिनेः पितृदत्तं नाम । शिवदत्तशर्मणा लिखितम्—“दाक्षीपुत्रः पाणिनिगोत्र आहिकनामा मुनि गौत्राश्रयनाम्नैव प्रसिद्धः” इति (महाभाष्यम्—१४ पृः निर्णयसागरसंस्करणम्) । पुरुषोत्तम-देवस्य त्रिकाण्डशेषे लिखितमस्ति—“पाणिनिस्त्वाहिको दाक्षीपुत्रः शालङ्कि-पाणिनौ” इति । कल्पद्रुकोषे केशवस्वामिना त्वयं शिवपर्यायभक्तत्वेन विनिर्दिष्टः ।

शालातुरीयः शालातुरीयो वेति पाणिने नान्तरे । जटाधरस्य मतेन शालोत्तरीयोऽप्यस्य नामान्तरम् । शालातुरे भव इत्यणा शालातुरीयः । तथा च गणरत्नमहोदधौ वर्धमानः—शालातुरीयशकटाङ्गज-चन्द्रगोमीति । जटाधर आह—“शालातुरग्रामवासिनि पाणिनिमुनौ शाला-तुरीयः” इति । ‘शालातुरग्रामाभिजनः शलङ्कतनयः’ इति शिवदत्तस्य मतम् (महाभाष्यम्—१४ पृः—निः साः) । सम्भाव्यते यत् “तूदीशालातुर.....” (४।२।६४) इत्यादिसूत्रमवलोक्य समुपस्थितः स एवंविधे सिद्धान्ते ।

अतो हि पाणिनेः पितामहो देवलमुनिः, मातामहो दक्षमुनिः, जनकः शलङ्कमुनिः, माता दाक्षीदेवी, मातुलो दाक्षिमुनिः, मातुलपुत्रश्च रसाचार्यो दाक्षायणो व्याङ्गि यो व्याकरणे लक्षश्लोकात्मकं संग्रहग्रन्थं साहित्ये च

[४४५]

‘वलरामचरित’नामकं विपुलं काव्यमेकं प्रणिनाय (समुद्रगुप्तस्य कृष्णचरिते स्थितो मुनिवर्षेनाप्रसङ्गो द्रष्टव्यः) । श्लोकवार्तिककारव्याघ्रभूतिः शिद्धा-
प्रवक्ता त्रिनयनमुनिश्चास्य प्रियशिष्यावास्ताम् ।

जाम्बवतीविजयकाव्यकृत् पाणिनिः कश्चिदेकः स्वतन्त्रः पुरुषः । न हि
स नवमखृष्टशताब्दीतः पूर्वभवः । अतो ह्यष्टाध्यायीकृतः पाणिनेः प्रायशो
द्विसहस्रवर्षैरर्वाचीने काले स आविरासीत् ।

७—खृष्टपूर्वशताब्द्याम्

कुण्णिगर्गः—पाणिनेः प्रथमो वृत्तिकारः । वृत्तिरियं कुणिवृत्तिनाम्ना
प्रसिद्धाऽऽसीत् । पतञ्जलिना बहुत्रास्य प्रामाण्यं स्वीकृतम् ।

६—खृष्टपूर्वशताब्द्याम्

महावीरो वर्द्धमानः—जैनानां चरमस्तीर्थंकरः । अयं ५६७ खृष्ट-
पूर्वाब्दे जातः, ५२८ खृष्टपूर्वाब्दे च तिरोदधे ।

६—५ खृष्टपूर्वशताब्द्योः

सिद्धार्थो बुद्धदेवो वा—सिंहगुप्तो मायादेव्यामिममजीजनत् । अयं
हि ५६७ खृष्टपूर्वाब्दे मतान्तरेण ५५७ खृष्टपूर्वाब्दे वा जातः, ५२७
खृष्टपूर्वाब्दे खारवेललिपिमतेन ५४३ खृष्टपूर्वाब्दे वा बुद्धतत्त्वं समधिगम्य
४८७ खृष्टपूर्वाब्दे मतान्तरेण ४७७ खृष्टपूर्वाब्दे वा निर्वाणं लेभे ।

उदयनः—वत्सदेशस्य महाराजः । वासवदत्ताभार्य्यः । बुद्धसखः ।
नरवाहनबोधेः पिता । पाण्डवकुमारस्यार्जुनस्य वंशधरः । जीवितस्य
पुरुषार्थकर्तव्यता नावशिष्टेति मन्यमानौ ४६० खृष्टपूर्वाब्दे महाराज
उदयनो राक्षी वासवदत्ता च भृगुपतनेन प्राणांस्तत्त्यजतुः ।

नरवाहनबोधिः—उदयनपुत्रो रसाचार्य्यो नरवाहनसिद्धान्तप्रणेतारः ।
वृत्तान्तोऽस्य ४-५ खृष्टशताब्दीयबुद्धस्वामिकृते बृहत्कथाश्लोकसंग्रहे समुप-
निबद्धो वर्त्तते ।

[४४६]

गोमुखः—पूर्वं नरवाहनस्य नर्मसचिवस्ततश्च तस्य मन्त्री । रसाचार्यः ।
गोमुखसिद्धान्तनामकरसग्रन्थकृत् ।

बिम्बिसारः—मगधस्य महाराजः, अभयस्य जनकः, बौद्धजीवकवैद्यस्य
पिता पितामहो वा ।

भिक्तकात्रेयः—तक्षशिलायाः प्रधानाध्यापकः, प्रसिद्धश्चिकित्सकः
शस्त्रोपचारकः, बौद्धश्च । एष हि बौद्धजीवकस्य गुरुः । पाश्चात्यपरिडता
इममत्रिपुत्रो महर्षिरात्रेय इति मत्वा विभ्रान्ता एव ।

जीवकः—बौद्धवैद्यः, महाराजबिम्बिसारस्य पुत्रो बिम्बिसारतनयस्या-
भयस्य पुत्रो वा, भिक्तुकात्रेयस्य शिष्यो बालचिकित्सादक्षश्च । शुभ-
चन्द्रप्रणीते जीवकचरिते वृत्तान्तोऽस्य समुपनिबद्धो वर्त्तते । वृद्धजीवकः
स्थविरजीवको वा कश्चिदेकः सुप्राचीनवैद्यागमिकमुनिः कश्यपमुनेः शिष्यश्च ।

महाकाश्यपो बौद्धकनकमुनिश्च प्रथमं सङ्गीते स्त्रिपिटकस्थबौद्धमतं
प्रचारयामासतुः । अनेन हिन्दुधर्मस्य महदनिष्टं साधितम् ।

वर्षोपाध्यायः—उपवर्षस्य ज्येष्ठो भ्राता वाक्यकार-कात्यायनस्य गुरुश्च ।

उपवर्षः—उपकोशायाः पिता वाक्यकारकात्यायनस्य श्वशुरः । तेन
ह्युभयमीमांसावृत्तिं प्रणीय बौद्धधर्मप्रचारप्रतिबन्धत्वेन हिन्दुधर्मस्य
प्रतिप्रचारः समारब्धः । अस्य हि मार्गमनुसृत्य वात्स्यायन-शबरस्वामि-
प्रशस्तपादोद्द्योतकरभारद्वाज-कुमारिलभट्ट-शङ्कराचार्यादयो मनीषिणो
बौद्धमतखण्डने बद्धपरिकरा बभूवुः । उपवर्षं बोधायनत्वेन केचिद् मन्यन्ते ।
परं तु सनिश्चयं वक्तुमिदं न शक्यते ।

५-४ खृष्टपूर्वशताब्दोः

वररुचिः कात्यायनः—वररुचिरित्यस्योपाधिः । एष हि वाक्यकारः
पाणिनिवार्त्तिककार इत्यर्थः । उपवर्षस्य जामाता, उपकोशाभार्यो
वर्षस्य शिष्यश्च ।

[४४७]

वात्स्यायनः—न्यायभाष्यं प्रणीय बौद्धधर्म्मोत्सादनार्थमनेन हिन्दु-
धर्म्मप्रचारः कृतः । चाणक्यः कौटिल्यः पक्षिस्वामी चेत्यस्य नामान्तराणि ।
विषयेऽस्मिन् हैमकोषादिग्रन्था द्रष्टव्याः । “धर्म्मार्थकामाः सममेव सेव्याः”
इति न्यायानुसारतो बौद्धधर्म्मप्रतिकूलं परं तु वर्णाश्रमधर्म्मानुमोदितं
प्रवृत्तिमार्गं प्रकटीकुर्वता धर्म्मविज्ञवाच्च हिन्दुसमाजं रक्षितुमनेन कामसूत्रं
प्राणायि ।

४-३ खृष्टपूर्वशताब्दोः

चन्द्रगुप्तबिन्दुसाराशोकानां राज्यकालाः । चन्द्रगुप्ते दिवं गते
बिन्दुसारः सिंहासनमारूरोह । तस्य सभायां वत्सदेशीयो ज्योतिर्विच्छन्दः-
सूत्रकारः पिङ्गलनागाचार्यः प्रधानसभापण्डितो बभूव । तस्मिन्नेव
समयेऽपरेषु भ्रातृषु विद्यमानेष्वपि गणनयाऽशोकस्य राज्यप्राप्तिविषये
भविष्यत्कथनात् २७४ खृष्टपूर्वब्दे राज्याधिष्ठितेनाशोकेन पिङ्गलाचार्यं
‘आर्य्यभट्ट’ इत्युपाधिना भूषितोऽभवत् । अयं हि प्रथम आर्य्यभट्टः ।
परवर्तिनि काले ज्योतिर्विद एनमार्य्यभट्टमाहुः । आर्य्यभट्टीयनाम्ना
सम्प्रति प्रचरतो ग्रन्थस्य प्रथमे खण्डे गीतिच्छन्दसा रचिता ये दश श्लोका
दृश्यन्ते ते ह्यनेनैव विरचिता इत्यनुमीयते । केषाञ्चिन्मते एष हि सूर्य-
सिद्धान्तकारः । आर्य्यसिद्धान्तकार आर्य्यभट्टः ४७६ खृष्टाब्दे जन्म
लेभे ।

३-२ खृष्टपूर्वशताब्दोः

पुष्पमित्रः—मौर्य्यवंशीयो महाराजो बृहद्रथस्य सेनापतिः । एकदा
स सेनानां शस्त्राभ्यासप्रवर्शनाय स्वस्वामिनमाहूय सहसा तं शाठ्यं न
जघान । तदुक्तं बाणभट्टेन हर्षचरिते—“प्रज्ञादुर्बलं च बलदर्शन-
व्यपदेशदर्शिताशेषसैन्यः सेनानीरनार्य्यो मौर्य्यं बृहद्रथं पिपेष पुष्पमित्रः”

[४४८]

इति (६ उच्छ्वासः) । राजहननात् परं सिंहासनमारुह्य कलङ्कप्रक्षालनाय पतञ्जलिमुनेराध्यक्ष्येण हयमेधयज्ञोऽनेन सम्पादितः ।

पतञ्जलिः—महाभाष्यप्रणेता । एष चरकवार्तिकं सिद्धान्तसारावलीं च वैद्यकग्रन्थद्वयं प्राणैषीत् । राजघस्य पुष्पमित्रस्य हयमेधयागेऽध्यक्षत्व-स्वीकरणं विवेकविरुद्धत्वेन नायममन्यत ।

२-१ खृष्टपूर्वशताब्दोः

देवाचार्य्यापरपर्यायः शबरस्वामी—एष मीमांसाभाष्यं प्रणिनाय । पुत्रोऽस्य ५७ खृष्टपूर्वाब्दे शाक्यक्षत्रपानामुच्छेदसाधनपूर्वकम् उज्जयिनीराजो भूत्वा विक्रमादित्येत्युपाधिं जग्राह । अयं हि प्रथमो विक्रमादित्यः । अतो हि ५७ खृष्टपूर्वाब्दोऽधुनापि विक्रमाब्दत्वेन प्रचलति । अस्य सभायां वराहतनयेन प्रथमवराहमिहिरेण बृहत्संहिताया बीजरोपणं समारम्भमिति किंवदन्ती वर्तते । वर्त्तमानकालस्य प्रतिसंस्कृता बृहत्संहिता ६ खृष्टशताब्दीया-दादित्यतनयाद्वराहमिहिरात् समधिगम्यतेऽस्माभिः ।

ईश्वरकृष्णाचार्य्यः—कपिलवस्तु निकषा कनकपुरग्रामे सांख्यकारिका-परपर्याया कनकसप्ततिरनेन प्रणीता । ग्रन्थस्यास्य प्रथमवृत्तिकारो माठराचार्य्यः ।

कनिष्कः—पुरुषपुरस्य विद्वत्प्रियः शककुषणाधिपति बौद्धभावापन्नश्च सम्राट् । अस्य सभा पण्डितभूयिष्ठाऽऽसीत् । एषोऽपि पण्डिताञ्जु जातिधर्म्मनिर्व्विशेषं पुपोष । रायोलपिण्डदेशान्तर्गत 'भ्यानिक्क्याला' ख्य-ग्रामोद्धृतकनिष्कमुद्रायां श्रद्धधानानां प्राज्ञिकानां मतेन कनिष्कः ३३ खृष्टपूर्वाब्दवर्त्ती । परं त्वनेके पण्डिताः कनिष्कं १।२ खृष्टपूर्वशताब्दीय-त्वेन मन्यन्ते । ७८ खृष्टपूर्वाब्दे कनिष्कस्य राज्याभिषेकात् तत्कालतः शकाब्दारम्भोऽपि दृश्यते । अतस्तं १-२ खृष्टपूर्वशताब्द्यां वयं स्थापयामः ।

[४४६]

१-२ खृष्टशतान्योः

कनिष्कः—पुरुषपुरस्य विद्वत्प्रियः शककुषणाधिपति बौद्धभावापन्नश्च सम्राट् । सभायामस्य बहवः पण्डिताः सम्मिलिता बभूवुः । ते च यथा, नागाजुनबोधिः, कपिलबलनामकनवीनचरकः, कापिलबलनामकनवीनसुश्रुतः, कविरश्वघोष इत्यादयः । ७८ खृष्टाब्देऽयं सिंहासनमारूरोह । अतः खलु ७८ खृष्टाब्दः प्रथमशकाब्दत्वेन प्रसिद्धः ।

नागाजुनबाधिः—कनिष्कसम्यो ब्राह्मणकुलसम्भवो भास्करापरपर्याय-राहुलभद्रस्य शिष्यो भूत्वा बौद्धधर्मे दीक्षितो बभूव । महाराजकनिष्कादिष्टेनैतेन काश्मीरे बौद्धसङ्गीतिराहूता । नागाजुनबोधि महायानहीन-याननामकबौद्धसम्प्रदाययोः प्रतिष्ठाता । बौद्धदर्शनेऽस्य माध्यमिक-कारिकादिग्रन्थाः सुप्रसिद्धाः ।

नवीनसुश्रुतः—प्राचीनं सुश्रुततन्त्रं प्रतिसंस्कृत्य वर्त्तमानसुश्रुतसंहितां प्रणिनाय । कापिलबलोऽस्य नाम । एष कपिलबलनामकनवीनचरकस्य पुत्रः । नागाजुनस्याध्याक्ष्येण सुश्रुततन्त्रं प्रतिसंस्कृत्याऽयं सुश्रुतोपाधि लेभे । ततोऽनेन चरकप्रतिसंस्कारः समारब्धोऽपि समाप्तिं नेतुं न शेके । अतश्चरकीयचिकित्सितस्थानस्थितत्रिंशाध्याये दृढबलाचार्येण लिखितं “तानेतान् कपिलबलः शेषान् दृढबलाऽकरोदि”ति ।

नवीनचरकः—नागाजुनस्याध्यक्ष्येण कपिलबलपण्डितश्चरकसंहिताया योग्यस्थाने पातञ्जलवार्त्तिकानां सन्निवेशपूर्वकं किञ्चित् किञ्चित् संस्कृत्य चरकोपाधि लेभे । पुत्रोऽस्य कापिलवलश्चरकसंहितायाः किम्यतश्चरनाशान् प्रतिसञ्चस्कार (दृढबलो द्रष्टव्यः) ।

कविरश्वघोषः—कनिष्कसम्यो ब्राह्मणकुलोद्भवोऽप्ययं भास्करापरनामक-राहुलभद्रस्य शिष्यत्वं स्वीकृत्य बौद्धधर्मे दीक्षितो बभूव । ततश्च स भदन्तोऽश्वघोष इति नाम्ना प्रसिद्धोऽभवत् । एष साकेतनगरे कस्यचिद्

[४५०]

ब्राह्मणस्यौरसेन तत्पत्न्यां सुवर्णाख्यायां जन्म लेभे । अस्य पितृदत्तं नाम पुण्यादित्य इति । कामसूत्रादिकृतौ वात्स्यायनस्य प्रवृत्तिमार्गप्रचाराभि-
प्रायमुपलभ्य तत्प्रतिकारार्थं बौद्धधर्म्मस्थितनिवृत्तिमार्गस्य प्रतिप्रचारं विधातुं सौन्दरन्दं बुद्धचरितञ्चेति काव्यद्वयं प्राणैषीत् । सौन्दरन्दस्याष्टा-
दशसर्गान्ते स्पष्टमेव तेनोक्तम्—

“इत्येषा व्युपशान्तये न रतये मोक्षार्थगर्भाकृतिः

श्रोतृणां ग्रहणार्थमन्यमनसां काव्योपचारात् कृता ।

यन्मोक्षात् कृतमन्यदत्र हि मया तत् काव्यधर्म्मात् कृतं

पातुं तित्कमिवौषधं मधुयुतं हृद्यं कथं स्यादिति ॥” इति ।

ग्रन्थान्तेऽश्वघोष आत्मानं महाकविं महावादिनञ्चोदघोषयत् ।

गुणाढ्यः—प्रतिष्ठानाधिपतेः सातवाहनस्य मन्त्री बृहत्कथाप्रणेता च । बृहत्कथामधिकृत्य दण्डिनोक्तम्—“भूतभाषामयीं प्राहुरद्भुतार्थां बृहत्-
कथामि”ति । कथाग्रन्थमतेन पुष्पदन्तमित्रो मलयवान् गौरीदेव्याः शापेन पैठाननगरे गुणाढ्यरूपेण जन्म लेभे ।

शर्व्ववर्म्माचार्यः—एष पैठाने कलापसूत्राणि प्रणिनाय । शर्व्व-
वर्म्माचार्यो वानप्रस्थाश्रमग्रहणानन्तरं स्कन्दस्वामीति नाम परिगृह्य निरुक्त-
भाष्यं व्याचख्य इति प्रवादः श्रूयते । प्रमाणसापेक्षस्त्वयं मतवादः ।

शालिवाहनः—राजा, वटयक्षिण्याः शिष्यः, नागाजुनस्य सतीर्थ्यः,
रसार्णविनामकरसग्रन्थकृच्च ।

माठराचार्यः—एष सांख्यकारिकावृत्तिं प्राणैषीत् ।

२—खृष्टशताब्द्याम्

कापिलबलः—कपिलबलनामकनवीनचरकस्य पुत्रः । एष पितृसंस्कृत-
चरकसंहितायाः कियतश्चनांशान् प्रतिसञ्चस्कार । इदंबलाचार्येण समर्थित-

[४५१]

मेतत् । यतश्चिकित्सास्थानीयत्रिंशाध्याये स्पष्टं तेन लिखितम्—
“तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोदिति” ।

वाग्भटः—सिंहगुप्तस्य जनकः प्रथमो वाग्भटः, शास्त्रनिष्ठो ब्राह्मणः, स्मार्तपण्डितः, वैद्यनिघण्टुकारो वाग्भटव्याकरणप्रणेता च । षष्ठस्वृष्ट-
शताब्दीयभर्तृहरिप्रणीतमाष्यदीपिकास्थिते “हन्तेः कर्मण्युपष्टम्भात्...”
इत्यादिश्लोके वाग्भटव्याकरणस्य प्रामाण्यमुल्लिखितम् (शब्दशक्ति-
प्रकाशिकास्थितकारकप्रकरणस्य चरमो भागो द्रष्टव्यः) ।

२-३ स्वृष्टशताब्दोः

कनिष्कात् परं हुविष्कजुविष्कवसिष्कानां राज्यकालाः ।

सिंहगुप्तः—प्रथमवाग्भटस्य पुत्रो द्वितीयवाग्भटस्य जनको वैद्यक-
शास्त्राभिज्ञश्च ।

वाग्भटो द्वितीयः—प्रथमवाग्भटस्य पौत्रः सिंहगुप्तस्य पुत्रो बौद्धा-
वलोकितस्य पितृदेवस्य च शिष्यः संग्रहहृदयादिप्रणेता चरकादिवृद्धत्रय्या-
मन्यतमत्वाद् वृद्धवाग्भटनाम्ना प्रसिद्धो धनातिशयाद् विद्यातिशयाच्च
राजर्षिः सिन्धुदेशीयचरकमुनित्वेन ख्यातः कनिष्कपौत्रशककुषाणाधिपते
वासुष्कापरपर्यायवासुदेवस्यान्तरङ्गवैद्यश्च ।

वासुदेवः—शककुषाणाधिपतिर् वासुष्कः कनिष्कपौत्रो रसशास्त्रज्ञो
वासुदेवसंहितानामकरसग्रन्थकृच्च ।

विशारदः—विशारदसिद्धान्तकृत् ।

हरीश्वरः—त्रिगर्तदेशस्य (वर्तमानजालन्धरस्य) नृपतिः, रसाचार्यो
हरीश्वरनामकरसतन्त्रकृच्च ।

शूद्रकः—विदिशायां महाराजः शूद्रको मृच्छकटिकं प्रणिनाय ।
विषयेऽस्मिन् प्राक्तिकानां वैमत्यमस्ति । आभीरराजपुत्रः शिवदत्त एव

[४५२]

शूद्रक इति कना (Konow)-महोदयो मन्यते । क्षीरस्वामी त्वाह—
'शूद्रकस्त्वग्निमित्राख्यः' इति (२।८।२) ।

कवि भासः—एष मध्यभारते स्वप्नवासवदत्तादीनि नाटकानि प्राणैषीत् ।
राजशेखरमतेन भासो धावको रजक इत्यर्थः । कविविमर्शे तेन लिखितम्—

“कारणं तु कवित्वस्य न सम्पन्नकुलीनता ।

धावकोऽपि हि यद्भासः कवीनामग्निमोऽभवत् ॥” इति ।

भासनाटकेषु स्वप्नवासवदत्तमेव (स्वप्नवासवदत्ता वा) सर्वोत्कृष्टो ग्रन्थः ।
अत्र चास्ति राजशेखरवचनम्—

“भासनाटकचक्रेऽपि च्छेकैः क्षिते परीक्षितुम् ।

स्वप्नवासवदत्ताया दाहकोऽभून्न पावकः ॥” इति ।

भासप्रणीता इतरे ग्रन्थाः प्रतिमानाटकाऽभिषेकनाटक-मध्यमव्यायोग-दूत-
घटोत्कच-कर्णभारोरुभङ्ग-पञ्चरात्र-चारुदत्तादयः ।

“चञ्चलचूडञ्चपलैर्वत्सकुलैः केलिपरम् ।

ध्याय सखे स्मेरमुखं नन्दसुतं माणवकम् ॥” इति

श्लोको भासप्रणीतबालचरिते दृश्यते ।

२-४ खृष्टशताब्दोः

कापालिः कापालिकः कापाली वा—शककुषणाधिपतिः कनिष्कस्य
वंशधरो वासुदेवस्य पुत्रः प्रकटावधूतः कन्दलायनस्य गुरु रसरामजमहोदधि-
प्रणेता द्वितीयवाग्भटस्य कनीयान् सामसमयिकः ।

चन्द्रसेनः—महाराजो 'दिल्ली'-नगरे लौहस्तम्भप्रतिष्ठाता कालञ्जरदुर्ग-
निर्माता च । एष चन्द्रसेनसिद्धान्तो रसचन्द्रोदयश्चेति रसग्रन्थद्वयं
प्रणिनाय ।

जयदेवो नागबोधिः—बौद्धपण्डितः । एष ईषत्तन्द्रापरनामकं रसाध्यायं
प्राणैषीत् ।

[४५३]

समुद्रगुप्तः—चन्द्रगुप्तस्य पुत्रः शकारिविक्रमादित्यचन्द्रगुप्तस्य जनकः कुमारगुप्तस्य पितामहः । एष कृष्णचरितकाव्ये रसाचार्यं व्याङ्गिमुनिं वर्णयामास ।

प्रशस्तपादाचार्यः—वैशेषिकोपरि पदार्थधर्मसंग्रहनामकं भाष्यं प्रणीतवान् ।

दिङ्नागो भदन्तः—कुन्दमालादिसाहित्यग्रन्थान् प्रमाणतत्त्वसमुच्चयादि-बौद्धदर्शनग्रन्थांश्च रचयामास ।

४-६ खृष्टशताब्दीषु

समुद्रगुप्तात् परं तत्पुत्रस्य शकारिविक्रमादित्यद्वितीयचन्द्रगुप्तस्य राज्यकालः । तत्परं बालादित्यापरनामककुमारगुप्तस्य राज्यकालस्तत्परं स्कन्दगुप्तस्य राज्यकालः ।

शकारिविक्रमादित्यस्य सभायां धन्वन्तरिप्रभृतिनवरत्नानां समावेशोऽभूदिति प्रसिद्धिर्वर्तते । पश्चिमवङ्गस्थितकाणसोनायां नरेन्द्रगुप्तनामक-शशाङ्गराजस्य राज्यमासीत् । थानेश्वरे प्रभाकरवर्द्धनस्य राज्यं मालवे महाराजभर्तृहरे र्यशोधर्मस्य च राज्य आसन् ।

धन्वन्तरिः—वैद्यो धन्वन्तरीयनिघण्टुकृद् विक्रमसभ्यः, ४-५ खृष्ट-शताब्दीयश्च ।

क्षपणकः—सिद्धसेनगणिदिवाकरः, विक्रमसभ्यत्वेन विभ्रुतः । न्याया-वतारनामकजैनदार्शनिकग्रन्थं कल्याणमन्दिरस्तोत्रञ्चैष प्राणैषीत् । अयं स्तुतिव्याजेन राजानं कञ्चित् कुरुचिपूर्णं श्लोकमेकं श्रावयामास । तच्छ्रुत्वा तात्कालिकैः पण्डितैरेष दिवाकरमातङ्ग इत्यभिहितः । अस्य श्लोकस्यैवं-रूपः पाठः श्रूयते—

“आसीन्नाथ पितामही तव मही माता ततोऽनन्तरं
सम्प्रत्येव हि साऽम्बुराशिरशना जाया जयोद्भूतये ।

[४५४]

पूर्णे वर्षशते भविष्यति पुनः सैवानवद्या स्तुषा

युक्तं नाम समस्तशास्त्रविदुषां लोकेश्वराणामिदम् ॥” इति ।

अश्लीलं लजाव्यञ्जकं घृणाव्यञ्जकं वा भवति । अस्य तूभयव्यञ्जकत्वात्
परिडतैरेष क्षणको मातङ्गत्वेनाभिहितः ।

अमरसिंहः—अमरव्याकरणकृत् कोषकृच्च । कविकल्पद्रुमस्य प्रारम्भे
वोपदेव एनम् आदिशाब्दिकानामन्यतमत्वेन निर्दिदेश । कोषो ह्यस्योत्कृष्टो
ग्रन्थः । भाष्यापहरणपूर्वकं व्याकरणमेतत् प्रणीतमिति श्रूयते ।
सम्भाव्यते यत् कारणादस्मादस्य व्याकरणास्यात्यन्तविलोपः सञ्जात इति ।
उक्तिश्च वर्तते प्राचीनानाम्

“अमरसिंहो हि पापीयान् सर्वं भाष्यमचूचुरदि”ति ।

शङ्कुः शङ्कुको वा—तात्कालिकः कश्चित् परिडतः । भुवनाभ्युदय-
प्रणेता शङ्कुः शकारिविक्रमादित्याद् महता कालेनाव्वाचीनः । एष
नवमखृष्टशताब्दीयः ।

“धन्वन्तरिक्षपणकामरसिंहशङ्कुः.....” इत्यादिश्लोको न खलु
चतुर्दशखृष्टशताब्दीवर्तिना ज्योतिर्विदाभरणकृता कालिदासेन विरचितो
यतः १०-११ खृष्टशताब्दीयभोजराजस्य समयेऽपि श्लोकोऽयं प्रचलित
आसीत् । प्राचीनश्लोकमिमं दृष्ट्वा कालिदासादीनां समकालिकत्वेन
नवीनशङ्कोः कालनिर्देशोऽपि सम्भाव्यते ।

वेतालभट्टः—विक्रमसभ्यो नीतिप्रदीपकृच्च । एष वेतालपञ्चविंशति-
प्रणेता वा न वेत्यधुनाऽप्यनुसन्धेयम् । जम्भलदत्तः शिवदासो वा वेताल-
पञ्चविंशते न हि मूलकारः । एतौ संग्रहकारौ ।

घटकर्परः—विक्रमसभ्यो घटकर्परकाव्यकृच्च । १७-१८ खृष्टशताब्दीयः
कविराजो भरतमल्लिकोऽस्य टीकाकारः ।

[४५५]

कालिदासः—विश्वविश्रुतः कविः । अश्वघोषभदन्त-भासकविभ्यां परवर्तित्वादयमेनयोः प्रभावेण कथञ्चिदुपकृत इति मन्यते । सम्भाव्यते यत् कालिदासो दिङ्नागभदन्तस्य प्रतिपन्न आसीदिति । पूर्वमेघस्य चतुर्दश-श्लोकादनुमेयमेतत् । अनुमानेऽस्मिन् मल्लिनाथस्थानुकूल्यमस्ति । कालिदासस्य भार्या कमलादेवी मतान्तरेण वासन्तीदेवी वा ।

वराहमिहिरः—एष आदित्यदासस्य पुत्रः । एष काम्पिल्यनगरे ५०५ खृष्टाब्दे जातः ५८७ खृष्टाब्दे तिरोहितश्च । एवं सति नवरत्न-सभायामस्य समुपस्थानं न हि सम्भवति । अस्य बृहत्संहिताया मूलग्रन्थं संस्कृत्य कश्चिज्ज्योतिर्विद् वराहमिहिरनाम्ना ख्यातो बभूव । किमयं नवरत्नानामन्यतमः ?

वररुचिः—प्राकृतप्रकाशकारः कलापस्य चैत्रकूटिवृत्तिप्रणेता च । एष पञ्चमखुष्टशताब्दीवर्त्ति ।

वैद्यवाचस्पतिः—शब्दार्णवकोषकृत् ।

बुद्धस्वामी—बृहत्कथाश्लोकसंग्रहकृत् । ग्रन्थेऽस्मिन् नरवाहनबोधे विवरणं दृश्यते ।

भारविः—किरातार्जुनीयकाव्यप्रणेता जगद्विश्रुतः कविः । “कर्त्रभिप्राये क्रियाफले” (१।३।७२) इत्यात्मनेपदं पाणिनिना विहितम् । “शेषात् कर्त्तरि परस्मैपदम्” [१।३।७८] इति सूत्रेणाकर्त्रभिप्राये परस्मैपदप्रयोगः विहितः । नियमस्यास्य व्यतिक्रमोऽपि दृश्यते । फलवति कर्त्तरि परस्मैपद-स्योदाहरणं यथा—

“एकोऽपि कर्मकर्त्ता चेदनेके फलभागिनः ।

तदा परस्मै विज्ञेयमिति भागुरिभाषितम् ॥” इति ।

अफलवति कर्त्तरि पुनरात्मनेपदस्योदाहरणं दर्शयितुं वैयाकरणवृत्त्यते—
“महाकविप्रयोगश्च दृश्यते, यथाह भारविः “तव हे दर्शनं किं न घत्ते”

[४५६]

इति ; न चेह दर्शनस्य क्तुः फलमस्ति किं तर्हि : द्रष्टुरिति (कलापपञ्जी, आः ७६) । उपचारस्वीकारेणैव पाणिनिः समर्थितो भवति । समुद्धृतः श्लोकांशः किरातार्जुनीयकाव्ये नोपलभ्यते । यथास्माभिर्दृश्यते तथा “सन्दर्शनं लोकगुरारमोघः तवात्मयोनेरिव किं न धत्त” [३।७] इति श्लोकांशस्यैव विकृतिः कविनोपनिबद्धा । किरातस्य प्रथमटीकाकारो महाराजकुमारो दुर्विनीतो यो हि कवेरन्तरङ्गो बन्धुरासीत् । सुचिरमदर्शनाद् भारविणा तस्मै पत्रमेकं लिखितम् । तत्राधस्तनश्लोकोऽवर्त्तत—

“अद्याभूत् सुप्रभातं प्रथममनु दृष्टात् पापमुक्तं शरीरं
प्रोत्तीर्णं दुःखसिन्धो हृदयमपि तथा त्वक् सुधासेकमाप्ता ।
चक्षुः स्निग्धाञ्जनाक्तं न च तदनुमितं यद् यदाप्तं सुखं च
हस्ताद्यैरिन्द्रियैर्मे प्रियतम तव हे दर्शनं किं न धत्ते ॥” इति ।

भारवि नासिकं निकषाऽचलपुरवास्तव्यो नारायणस्वामिनः पुत्रो मनोरथस्य जनको वीरदत्तस्य पितामहो दण्डिनः प्रपितामहः । पाण्डेवोऽस्य लौकिकं नाम । एष काञ्च्यां महाराजसिंहविष्णुवर्मणः सभापण्डित आसीत् । भारवेः पितृदत्तं नाम हि दामोदरः (अवन्तिसुन्दरीकथा द्रष्टव्या) ।

विप्रचण्डाचार्यः—सुश्रुतव्याख्याप्रणेता ।

भर्तृहरिः प्रथमः—मालवेश्वरो वैराग्यशतकादिप्रणेता च । राजावल्या-
मस्य विवरणमुपलभ्यते ।

यशोधर्मा विक्रमादित्यः—भर्तृहरेर्भ्राता । भर्तृहरेः सन्नयासग्रहणा-
नन्तरमेष सिंहासनमारूरोह ।

शशाङ्को नरेन्द्रगुप्तो वा—गौड़ेश्वरः । एष प्रभाकरवर्द्धनं जघान ।
भट्टारहरिचन्द्रस्याभयः ।

[४५७]

६-७ खृष्टशताब्दोः

भट्टारो हरिचन्द्रः—चरकटीकां भट्टारसंहिताञ्च प्रणीय खरनादतन्त्रं
प्रतिसञ्चस्कार । विश्वप्रकाशकृद् महेश्वरवैद्योऽस्य वंशधरः । बाणभट्टो
हरिचन्द्रं प्रशशंस । अयं हि धर्मशर्माभ्युदयनाटककृत् ।

भर्तृहरि द्वितीयः—वाक्यपदीय-भाष्यदीपिका-प्रणेता । स्वग्रन्थोत्कर्षं
समधिगम्य सोच्छवासं तेनोक्तम्—

“अहो भाष्यमहो भाष्यमहो भाष्यमहो वयम् ।

अदृष्ट्वा मां गतः स्वर्गमकृतार्थः पतञ्जलिः ॥ इति ।

मुनिं प्रतीदृशप्रगल्भताप्रदर्शनाद् ब्राह्मणसमाजे ग्रन्थोऽयं चिरमनादृत
आसीत् । भाष्यदीपिका भारतभूमे निर्वासात्तदधुना जाम्बानदेशेऽवतिष्ठते ।
अधुनाप्यस्य कियांश्चनांशो दृश्यते । इत्ति (I-Tsing)-महोदयमतेन
६५०-६५१ खृष्टाब्दयोर्मध्येऽयं तनुं तल्याज ।

बाणभट्टः—हर्षचरित-कादम्बरी-प्रणेता । एष महाराजहर्षवर्द्धनस्य
सभापण्डित आसीत् । हर्षचरितमस्य प्रथमो ग्रन्थः कादम्बरी त्वन्तिमो
ग्रन्थः । बाणभट्टः कादम्बर्याः सम्पूर्णां विधातुं न शशाक । अतस्तस्य
पुत्रो भूषणबाणभट्टो गुणाढ्यकृतबृहत्कथामवलम्ब्य ग्रन्थस्य न्यूनतां
पूरयामास । कादम्बरी कथाजातीयो ग्रन्थविशेषः ।

सुबन्धुः—वासवदत्ताप्रणेता । वासवदत्ता श्लेषप्रधानाख्यायिका ।
अस्यां ग्रन्थकृता न्यायवार्त्तिककारोद्भूतोत्करो दण्डिप्रणीतच्छन्दोविचिति-
श्लोखितौ । बाणभट्टेन हर्षचरितारम्भे वासवदत्तां प्रशंसितुमुक्तम्—

“कवीनामगलहर्षो नूनं वासवदत्ता” । इति ।

राघवपाण्डवीयकाव्ये लिखितमस्ति—

“सुबन्धुर्बाणभट्टश्च कविराज इति त्रयः ।

वक्रोक्तिमार्गनिपुणाश्चतुर्थो विद्यते न वा ॥” (१४१) इति ।

८-९ खृष्टशताब्दीयः कविराज एव राघवपाण्डवीयस्य प्रणेता ।

[४५८]

दण्डी—काव्यादर्श-दशकुमारचरितादिप्रणेता ।

उद्द्योतकरो भारद्वाजः—एष थानेश्वरे न्यायवार्त्तिकं प्रणिनाय ;

मयूरः कविः—सूर्यशतकादिप्रणेता ।

माघः—शिशुपालवधकाव्यकृत् सुप्रमदेवस्य पौत्रः श्रीदत्तकसर्वाश्रयस्य पुत्रः । अस्य सम्पूर्णा नाम घण्टामाघः (शि० व० ४।२०) इति ।

६-७ खृष्टशताब्द्योः

भर्तृहरिस्तृतीयः—सौराष्ट्रान्तर्गतवलभीनगरस्य नृपतेः श्रीधरसेनस्य सभापण्डितः । सप्तमखृष्टशताब्द्या स्तृतीयपादेऽनेन भट्टिकाव्यं विरचितम् ।

व्याडिपण्डितः—भैषज्यतत्त्वकृत् । आल्बेरुणि (Alberuni)-प्रणीते इण्डिया (India)-नामकग्रन्थेऽस्योल्लेखो दृश्यते ।

धर्मबिन्दुः—न्यायबिन्दुकृद् बौद्धपण्डितः ।

७-८ खृष्टशताब्द्योः

दृढबलः—कापिलबलश्चरकसंहिताया यावत् प्रतिसञ्चस्कार, ततोऽवशिष्टांशोऽनेन प्रतिसंस्कृतः ; चिकित्सितस्थानीयत्रिंशाध्याये दृढबलेन ख्यमुक्तम्—

“तानेतान् कापिलबलः शेषान् दृढबलोऽकरोत्” । इति ।

प्रतिसंस्कारात् परं दृढबलेन चरकव्याख्या प्रणीता ।

गोविन्दभागवतः—रसशास्त्रादिषु प्रमाणपुरुषः, रसहृदयग्रन्थकृत्, रस-प्रक्रियायां हैहयदेशीयमहाराजकामदेवस्य गुरुः, आध्यात्मिकविषये शङ्कराचार्यस्यापि गुरुः, गौड़पादाचार्यस्य शिष्यः, ताम्रलिप्तस्थितब्रह्मानन्द-स्वामिनः सतीर्थश्च । एष नवमखृष्टशताब्द्याः प्रारम्भे तिरोदधे । गोविन्दो विशिष्ट एको विद्वद्योगी चासीत् ।

माधवकरः—शिलाह्रदवास्तव्य इन्दुकरतनयश्च । ७६५ खृष्टाब्दात् परं महाराजधर्मपालस्य राज्यकाले शिलाह्रदो विद्वुमशिलानाम्ना ख्यातो

[४५६]

बभूव । माधवनिदानं रोगविनिश्चयो वाऽस्य यशःस्तम्भः । उक्तिश्च वर्तते—“निदाने माधवः श्रेष्ठः सूत्रस्थाने तु वाग्भटः”—इति । एतदुपरि मैत्रेयरक्षितकृतटीका वैद्यवाचस्पतिप्रणीतमातङ्कदर्पणं विजयश्रीकण्ठकृतमधु-कोषादिव्याख्याग्रन्थाश्च विलसन्ति ।

८ खृष्टशताब्द्यामारव्यदेशीयखालिफाहारुण-अल्-रशीदस्य निदेशेन “आल् आराबी मङ्गा”चेत्याख्यसंस्कृताभिज्ञपरिण्डतद्वयेनारव्यभाषायां निदानमनूदितमभूत् । माधवनिदानेऽष्टाङ्गद्वयस्य बहवः श्लोकाः कचिद-वैकल्येन कचिद्वोत्कर्षयिषत्परिवर्त्तनेन सह समुद्धृता दृश्यन्ते । माधवः सुकवीनामन्यतम आसीत् ।

उग्रादित्यः—कल्याणसिद्धिप्रणेता । एष सप्तमाष्टमखृष्टशताब्दीय-चालुक्यराजविष्णुवर्द्धनस्य सभायामवतिष्ठते स्म ।

महीधरः—योगशतोपरि “विश्ववल्गुभा”-नामकटीकाकृत् । अहिच्छत्र-वास्तव्यो ह्ययम् । रोहिलखण्डस्थितवेरिलिनामकनगरात् पश्चिमायामवरिथतो-ऽयमहिच्छत्रग्रामः । बालतन्त्रादिकृत् कल्याणभट्टोऽस्य पुत्रः । ७२२ खृष्टाब्दे कल्याणभट्टस्य बालतन्त्रप्रणयनं समाप्तिमगमत् ।

कुमारिलभट्टः—तन्त्रवार्त्तिकदिप्रणेता ।

शङ्कराचार्यः—शारीरकभाष्यादिकृत् । बालगङ्गाधरतिलकमहोदय-मतेन ६८० खृष्टाब्दात् ७२० खृष्टाब्दपर्यन्तोऽस्य जीवितसमय आसीत् । ऐतिहासिकैः पुन र्मतवादोऽयं प्रत्यादिश्यते । तेषां मतेनैव ७-८ खृष्टाब्दे समुत्पन्नः ८२० खृष्टाब्दे तिरोहितश्च ।

हारुण-अल्-रशीदः—आरव्यदेशीयखालिफाख्यधर्मरक्षकनृपतिर्माधव-निदानानुवादमकारयत् ।

रविगुप्तः—सर्व्वदण्डनायकः सिद्धसारकृद् विशिष्टबौद्धवैद्यश्च । न्याय-मञ्जर्यां नवमखृष्टशताब्दीयजयन्तभट्टेन नामग्राहमस्य मतवादः समुद्धृतः ।

[४६०]

मन्यतेऽयं क्लीयशरवंशजातस्य कस्यचिद् राज्ञो धर्माधिकरणे संश्लिष्ट आसीदिति ।

खामिकुमारः खामिदासो वा—चरकपञ्जिकाप्रणेता । ८-६ खृष्ट-
शताब्दीयत्वमस्यानुमानतः सिध्यति । नायं विविधकाव्यटीकाकृतो मल्लिनाथ-
स्यात्मजः १५ खृष्टशताब्दीयः कुमारखामी ।

कुमारदासः—जानकीहरणकाव्यप्रणेता सिंहलस्य बौद्धनृपतित्वेन
ख्यातश्च । अनुषान्धोऽयमासीदिति श्रूयते । अस्य काव्यमधिकृत्य नवम-
खृष्टशताब्दीयेन राजशेखरेणोक्तम्—

“जानकीहरणं कर्त्तुं रघुवंशे स्थिते सति ।

कविः कुमारदासश्च रावणश्च यदि क्षमः ॥” इति ।

‘मास्म’शब्दस्य व्यस्तविपर्यस्तदूरस्थप्रयोगान् दर्शयितुं पाणिनीयेतर-
वैयाकरणैर्जानकीहरणस्थितप्रयोगा उल्लिख्यन्ते—“जुगुप्सत स्मैनमदुष्ट-
भावं मैवं भवानक्षतसाधुवृत्तः” इति । सिंहलदेशीयग्रन्थस्थितपाठोऽयं
वैयाकरणानामुद्देश्यं साधयति । भारतीयग्रन्थे त्वेवंविधपाठो दृश्यते—

“मैवं भवानेनमदुष्टभावं जुगुप्सतां स्माक्षतसाधुवृत्तम् ।

इतीव वाचो निगृहीतकण्ठैः प्राणैरुद्ध्यन्त महर्षिर्मुनाः ॥” इति ।

अत्र ‘मास्म’शब्दस्य व्यस्तदूरस्थप्रयोगौ दृश्येते । विपर्यस्तप्रयोगोऽस्य
शर्व्ववर्म्मणा सम्मन्यते । विषयमिममधिकृत्य चैत्रकूटीवृत्तौ पञ्चमखृष्ट-
शताब्दीयेन वररुचिनोक्तम्—“स्ममायोगं इत्यकरणाच्चेह द्वन्द्वः, न हि
मास्मशब्दवत् स्ममाशब्दोऽप्यस्ति” (आ० २३ कविराजो द्रष्टव्यः) इति ।

६-खृष्टशताब्द्याम्

भोजः—कान्यकुब्जाधिपतिः, वृद्धभोजः, वाचस्पतिमिश्रस्याश्रयः, राज-
शेखरशिष्यमहेन्द्रपालस्य पिता, राजवार्त्तिकयुक्तिदीपिकाप्रणेता च ।

[४६१]

वाचस्पतिमिश्रः—षड्दर्शनटीकाकारः कान्यकुब्जाधिपतिवृद्धभोजस्य सभापरिडतः ।

नारायणदासः सिद्धः—वैष्णववैद्यकशास्त्रप्रणेता । श्रूयते यद् रसायन-
पादस्य प्रारम्भेऽनेन श्रीमद्भागवतस्याधस्तनश्लोकः सन्निवेशितः—

“निगमकल्पतरो गलितं फलं, शुक्लमुखादमृतद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं मुहुरहो रसिका भुवि भावुकाः ॥” इति ।
पादान्ते च वंशस्थविलच्छन्दसा स्वरचितः श्लोक एकः सन्निविष्टः—

“अविश्रमं यावदिदं शरीरकं

पतत्यवश्यं परिणामदुर्व्वहम् ।

किमौषधं पृच्छसि मूढ दुर्मते

निरामयं कृष्णरसायनं पिब ॥” इति ।

एष विष्णुशर्माणमनुसृत्य हितोपदेशं प्रणिनाय ।

सूर्यपरिडतः—रसभेषजकल्पकृत् ।

६-१० खृष्टशताब्द्योः

जेजटाचार्यः—ब्राह्मणः, भाष्यप्रदीपकृत्, कैयटस्य (केजटस्य) पिता,
निरन्तरपदव्याख्यानामकचरकटीकाकृत् सुश्रुतस्य व्याख्याकारश्च ।

वृन्दकुण्डो वृन्दावनो वा—कुण्डवंशस्य बीजिपुरुषः (propositus),
वृन्दमाधवापरपर्यायसटिप्पणसिद्धयोगवृन्दसिन्धुकृत् पदविनिश्चयप्रणेता च ।
एष माधवकरात् परवर्त्ती वैद्यशास्त्रे प्रमाणपुरुषश्च । योगशास्त्रीयवृत्तौ
चानेन वृन्दावनेतिनाम गृहीतम् । वृन्दकुण्डप्रणीतसिद्धयोगस्योपरि श्रीकण्ठ-
दत्तेन वृन्दटीका व्याख्याकुसुमावली वा प्रणीता ।

अच्युताचार्यः—आयुर्व्वेदसारकृत् । आयुर्व्वेदसारश्चक्रपाणिना
समुल्लिखितः ।

[४६२]

दुर्गासिंहः— कलापस्य बौद्धटीकाकारः । कलापवृत्तिकारो दुर्गासिंहो हिन्दुरासीत् । ८-९ खृष्टशताब्दी हि तस्य समयः ।

तीसटाचार्यः—चन्द्रटस्य पिता, चिकित्सासमुच्चय-चिकित्साकलिका-प्रणेता । चिकित्साकलिकाटीका चन्द्रटेन प्रणीता । तस्य ग्रन्थेऽगृहीत्वैव नाम तीसट आर्यशब्देन व्यपदिष्टः । सम्भाव्यते वैद्यत्रिंशत् तीसटकृतेति ।

विन्दुनाथो विन्दुभट्टो वा—विन्दुसारो विन्दुसंग्रहो वेत्याख्यवैद्यक-ग्रन्थं रसपद्धतिनामकरसशास्त्रीयग्रन्थञ्चायं प्राणैषीत् । एष हठयोगी चासीत् । अस्य 'बन्धुत्रयविधानं' हठयोगविषयको ग्रन्थः । चन्द्रटेन चक्रपाणिना च नामग्राहमस्य वचनमुद्धृतम् ।

हलायुधः—अभिधानरत्नमालाकृद् व्याकरणे कविरहस्यप्रणेता दान्तिणाख्यवास्तव्यश्च ।

हारावलीकृत्—अज्ञातनामा ग्रन्थकारः । अस्य हारावल्याः परं पुरुषोत्तमेनापरैका हारावली प्रणीता ।

१० खृष्टशताब्द्याम्

इन्दुपण्डितः—अष्टाङ्गसंग्रहोपरि शशिलेखाटीकाकृत् । एष इन्दुमित्र-नाम्ना जिनेन्द्रबुद्धिकृतकाशिकान्यासोपरि चानुन्यासं प्रणिनाय ।

केजटः कैयटो वा—जेजटस्य पुत्रो भाष्यप्रदीपप्रणेता च । भर्तृहरिकृत-भाष्यदीपिकाया बहवो विषया भाष्यप्रदीपे प्रविष्टाः ।

चन्द्रटाचार्यः—तीसटस्य पुत्रस्तीसटीयचिकित्साकलिकाटीकाकारश्च । अनेन चरकसुश्रुतयोः कालदुष्टाः पाठाः संशोधिताः ।

नरदत्तः—चक्रपाणे गुरु बृहत्तन्त्रप्रदीपस्तन्त्रप्रदीपो वेतिनामकवैद्यक-ग्रन्थकृच्च । मैत्रेयरक्षितस्य तन्त्रप्रदीपः पाणिनीयधातुविषयको ग्रन्थः । एष ११-१२ खृष्टशताब्दीय आसीत् ।

[४६३]

भोजदेवः—धाराधिपतिः केजटस्याश्रयः । एष वैद्यकशास्त्रे हृदयोपरि
“आयुर्वेदरसायन”-नामकटीकां सिद्धान्तसंग्रहादीन् ग्रन्थांश्च प्राणैषीत् ।
ज्योतिषस्मृतियोगव्याकरणालङ्कारशास्त्रेषु भोजदेवप्रणीता विविधा ग्रन्था
विलसन्ति ।

१०-११ खृष्टशताब्दीः

भास्करभट्टो भट्टभास्करो वा—भोजसभ्यः सुश्रुतपञ्जिका-रसेन्द्रभास्कर-
प्रणेता च ।

महीपालः—गौड़ाधिपतिर्गं यदासस्याश्रयो नयपालस्य जनकश्च ।

गयदासमहाचार्यः—महीपालस्य वैद्यः । सुश्रुतोपरि बृहत्पञ्जिका
न्यायचन्द्रिका वा चन्द्रिका वानेन प्रणीता । एष विशिष्ट एकः प्रमाणपुरुषः ।

सोढलः—वैद्यकायस्थः शाङ्गदेवस्य पिता, ‘गदनिग्रह’-नामकप्रामाणिक-
ग्रन्थकृच्च ।

११ खृष्टशताब्द्याम्

गोवर्द्धनदत्तः—चक्रपाणोः सखा, नरदत्तस्य शिष्यः, गुरुकृततन्त्रप्रदीपस्य
टीकाकारश्चिकित्सालेशादिप्रणेता च ।

चक्रपाणिदत्तः—नारायणदत्तस्य पुत्रः, नरदत्तस्य शिष्यः, भानुदत्तस्य
भ्राता, महाराजनयपालस्य मन्त्री च । एष सुश्रुतोपरि “भानुमती”-टीकां
चरकोपरि चायुर्वेददीपिकानाम्नी टीकां प्रणिनाय । वैद्यशास्त्रेऽस्य नाना-
ग्रन्था विद्यन्ते, ते यथा चिकित्सासंग्रहो द्रव्यगुणसंग्रहः सर्वसारसंग्रहो
व्यग्रदरिद्रशुभङ्करो वैद्यकोष इत्यादयः । चिकित्सासंग्रहश्चक्रदत्तसंग्रहत्वेनापि
प्रसिद्धः । अस्योपरि निश्चलकरेण रत्नप्रभाटीका शिवदासेन च ‘तत्त्व-
चन्द्रिका’नाम्नी व्याख्या प्रणीते । चक्रदत्तस्यापरे ग्रन्था मूले द्रष्टव्याः ।

भानुदत्तः—चक्रदत्तस्य भ्राता ‘कुमारभार्गवीय’नामकवैद्यकग्रन्थकृच्च ।
मूलं द्रष्टव्यम् ।

[४६४]

भव्यदत्तदेवः—वैद्यप्रदीपादिकुल्लोहशास्त्रविशेषज्ञश्च ।

त्रिलोचनः—कलापपञ्जीकृद् गदाधरदासस्य पिता कायस्थवैद्यो वैद्य-
कायस्थो वा वैद्यसारप्रणेता च ।

लोलिम्बराजः प्रथमः—‘भेषजकल्प’नामकवैद्यग्रन्थप्रणेता, साहित्ये
वैद्यविलासादिप्रणेता च । वैद्यविलासस्तु न हि वैद्यकग्रन्थः ।

सन्ध्याकरनन्दी—वैद्यो रामचरितकाव्यकृच्च । रामचरितं द्वयर्थाश्रयं
काव्यम् । ग्रन्थमिमं रचयित्वाऽयं ‘कलिकालवाल्मीकि’रित्युपाधिमूषितो-
ऽभवत् । सन्ध्याकरः सुप्रसिद्धवङ्गाधिपते रामपालस्य मन्त्रित्वमकरोत् ।

११-१२ खृष्टशताब्द्योः

अच्युतो गोणिकापुत्रः—सोमदेवस्य गुरुः । इमौ गुरुशिष्यौ सम्भूय
रसेश्वरसिद्धान्तं प्रणीतवन्तौ ।

ईशानदेवः—त्रिपुराराज श्वरकमाधवनिदानयो ढीकाकारश्च ।

क्षीरस्वामी—अमरकोषस्य सुप्रसिद्धटीकाकारः ।

गदाधरः—कलापपञ्जीकृतत्रिलोचनस्य पुत्रो वैद्यप्रसारककृच्च ।

गयीसेनः (गयिसेनो वा)—वङ्गीयविषपाड़ावास्तव्यः सुश्रुतव्याख्या-
कारश्च ।

वकुलकरः—निश्चलकरस्य ज्येष्ठतातः । अनेन ‘सारोच्चय’नामक-
वैद्यकग्रन्थः प्रणीतः ।

वकुलेश्वरसेनः—चरकटीकाकृत् ।

भवदेवभट्टबालबलभीभुजङ्गः—सुप्रसिद्धः स्मार्तपण्डितः । अनेन
वैद्यकशास्त्रे ‘सन्निपातचन्द्रिका’ प्रणीता ।

मैत्रेयरक्षितः—अस्य पितृदत्तं नाम मैत्रेयश्रीरक्षित इति । बौद्धपण्डितो-
ऽयम् । माधवनिदानस्य व्याख्याकृत् । व्याकरणे ‘धातुप्रदीप’नामक-
पाणिनीयधातुग्रन्थकृत् तन्त्रप्रदीपनामक-काशिकान्यासव्याख्याकृच्च ।

[४६५]

वङ्गसेनः—चरकसुश्रुतयो ष्ठीकाकृत् । अयं गदाधरस्य तनयः । अनेन चिकित्सासारसंग्रहो वङ्गसेनसंग्रहश्च प्रणीतौ । चिकित्सासारसंग्रह-
श्चक्रदत्तीयचिकित्सासंग्रहस्य व्याख्याविशेषः । आत्रेयसंहिताया आभास-
मवलम्ब्य वङ्गसेनसंग्रहोऽनेन प्रणीतः ।

वाभटाचार्यः—वाभटव्याकरणकृत् । शब्दशक्तिप्रकाशिकायां जगदीशे-
नोक्तम्—‘प्राच्यैः पञ्चविधः प्रोक्तः समासो वाभटादिभिः’ इति । न ह्येष
भर्तृहरिप्रोक्तो वाग्भटः । एष वैद्यकशास्त्र वैद्यकसंहितां वाभटसंहितां
वा शास्त्रदर्पणनिघण्टुं च प्रणिनाय ।

हलायुधः—राज्ञो लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डित ईशान-पशुपत्यो भ्राता ।
अनेन ब्राह्मणसर्वस्वादिग्रन्थाः प्रणीताः ।

हेमचन्द्रसूरिः—शुक्लपटा जैनः । अनेन निघण्टुशो षोडशव्याकरणादि-
ग्रन्थाश्च बहवः प्रणीताः ।

१२ खृष्टशताब्द्याम्

लक्ष्मणसेनः—गौड़ाधिपतिस्तत्पुत्रः केशवसेनः । केशवसेनस्य दौहित्रो
मधुकोषादिकृद् विजयरक्षित एव । लक्ष्मणसभायां सुप्रसिद्धपञ्चरत्न-
व्यतिरिक्ता इतरे बहवः पण्डिता आसन्, ते यथा भाषावृत्तिकारः
पुरुषोत्तमः, पशुपतिः, ईशान इत्यादयः । उमापतिधरो जयदेवः शरणदेवो
गोवर्द्धनः धोयीश्चेति पञ्चरत्नम् । १११६ खृष्टाब्देऽस्य जन्मस्मारक-
त्वेन पित्रा बल्लालसेनेन लक्ष्मणसंवद्गणना प्रवर्तिताऽभूत् ।

वाग्भटस्तृतीयः—अवैद्यकः, आलंकारिकपण्डितः, जैनकविः, नेमि-
निर्वाणमहाकाव्यप्रणेता च ।

सर्वानन्दवन्द्योपाध्यायः—आर्त्तिहरस्य पुत्रः, लक्ष्मणसेनस्य सभापण्डितः,
अमरकोषोपरि टीकासर्वस्वप्रणेता च ।

[४६६]

सुकीरवैद्यः—माधवनिदानस्य टीकाकारः ।

सुदान्तसेनः—चरकव्याख्याकृत् ।

१२-१३ खृष्टशताब्द्योः

अरुणदत्तः—अष्टाङ्गहृदयोपरि 'सर्वाङ्गसुन्दर'टीकाप्रणेता ।

केदारभट्टः—अयं छन्दःशास्त्रे वृत्तरत्नाकरं वैद्यकशास्त्रे वैद्यरत्नं च प्राणेषीत् ।

केशवमिषक्—वोपदेवस्य पिता सिद्धमन्त्रनिघण्टुकृत् । अयं ब्राह्मण आसीत् ।

निश्चलकरः—वकुलकरस्य भ्रातृपुत्रो विजयरक्षितस्य शिष्यश्चक्रदत्तीय-चिकित्सासंग्रहस्य 'रत्नप्रभा'नामकटीकाकारश्च । टीकैषा न मुद्रिता ।

विजयरक्षितः—राज्ञः केशवसेनस्य दौहित्रः । माधवनिदानस्याश्मरी-प्रकरणपर्यन्तां मधुकोषटीकां प्रणीय स दिवं प्रयातः । ततस्तच्छिष्येण श्रीकण्ठदत्तेन ग्रन्थः समाप्तिं प्रापितः ।

श्रीकण्ठदत्तः—विजयरक्षितस्य शिष्यः । अनेन मधुकोषः समाप्ति-नायि । अनेन वृन्दकृतसिद्धयोगोपरि व्याख्याकुसुमावली प्रणीता । व्याख्याकुसुमावलीवर्जममृतवल्ली वैद्यहितोपदेशश्चानेन प्रणीतौ ।

सोमदेवः—श्रीकृष्णशाङ्गधरस्य पिता, अच्युतगोणिकापुत्रस्य शिष्यो रसेन्द्रपरिभाषा-रसेन्द्रचूडामणिनामकग्रन्थद्वयप्रणेता च । श्रूयते हि यद्गुरुशिष्यौ सम्भूय रसेश्वरसिद्धान्तं सङ्कलितवन्ताविति । सोमदेवेन मूलरसरत्नसमुच्चयस्य कालोपयोगिनं प्रतिसंस्कारं विधाय मूलग्रन्थकारद्वितीय-वाग्भट्टस्य नाम्ना रसरत्नसमुच्चयः प्रकाशितः । एष व्यापारो वैद्यकवृत्तान्तस्य ४२५-४३१ पृष्ठेषु व्याकृत आस्ते ।

१३ खृष्टशताब्द्याम्

गोपालकृष्णभट्टः—रसेन्द्रसारसंग्रहकृत् ।

रामसेनकवीन्द्रमणिना

[४६७]

ग्रन्थस्यास्य टीकैका प्रणीता । टीकाया नामार्थबोधिकेति । रसेन्द्रसार-
संग्रहो वङ्गीयवैद्यकसम्प्रदाये नितरां समादृत एव । रसेन्द्रचिन्तामणिकृद्-
रामचन्द्रो गोपालकृष्णभट्टस्याधमर्णः ।

डल्लणाचार्यः—सुश्रुतस्य ‘निबन्धसंग्रह’नामकटीकाकृत् । एष
सहनपालदेवस्य समितौ विरराज । अधुना टीकैषा सर्वजनप्रिया भवति ।

नारायणभट्टः—कण्ठप्रकाश-वैद्यचिन्तामणिनामकवैद्यकग्रन्थद्वयप्रणेता ।
श्रीकण्ठकृतव्याख्याकुसुमावल्लभ्युपरि टिप्पणग्रन्थ एक स्तेन प्रणीतः । अनेन
गीतगोविन्दस्य पद्यद्योतिनी टीका च विरचिता ।

शाङ्गधरः प्रथमो विद्याहम्मीरमिश्रो वा—शाङ्गधरसंहिताकृत्, पर्याय-
मञ्जरी धातुमारणश्चेति वैद्यकग्रन्थद्वयस्य प्रणेता च । शाङ्गधरसंहिता
तस्यैकः प्रामाणिको ग्रन्थः ।

१३-१४ खृष्टशताब्दयोः

बोपदेवः—केशवमिषजः पुत्रो ब्राह्मणो मुग्धबोधव्याकरणादिकृच्च ।
वैद्यकशास्त्रेऽस्य बहवो ग्रन्था विलसन्ति—यथा सिद्धमन्त्रप्रकाशटीका,
शाङ्गधरसंहिताटीका, सटीकशतश्लोकी, हेमाद्रिकृत“शतश्लोकी”ग्रन्थोपरि
चन्द्रिकाटीका, हृदयदीपनिघण्टुश्चेति । धर्मशास्त्रे श्रीमद्भागवतोपरि
मुक्ताफलनामकनिबन्धग्रन्थं महिमःस्तोत्रटीकां हरिलीलादींश्चायं प्रणिनाय ।
व्याकरणेऽपि कविकल्पद्रुमकाव्यकामधेनुप्रभृतयः ग्रन्था वर्तन्ते ।

महादेवपरिडतः—हिकमत्प्रकाशकृत्, हाकिमिचिकित्साकारश्च ।

वाग्भटश्चतुर्थः—शब्दार्थचन्द्रिकागुणपाठादिटीकाकृत् ।

वाचस्पतिवैद्यः—आतङ्कदर्पणनामकनिदानटीकाकृत् ।

विश्वनाथकविराजः—औत्कलो ब्राह्मणः, अलंकारशास्त्रे साहित्यदर्पणं
वैद्यशास्त्रे पथ्यापथ्यनिघण्टुश्चेतिग्रन्थद्वयं प्रणिनाय च ।

[४६८]

अश्विनीकुमारो नित्यनाथो वा सिद्धनाथो वा—अश्विनीकुमारसंहिता-
संस्कृता । अस्य ग्रन्थान्तराणि रसरत्नाकर-रसरत्नमाला-कामरत्न-योग-
सारादीनि । रसशास्त्रेऽयं प्रामाण्यपुरुषः ।

आशाधरः पण्डितः—शाकम्भरीं निकषाऽष्टाङ्गहृदयटीकाऽनेन
प्राणायामि ।

त्रिविक्रमदेवभट्टः—लौहप्रदीपकृत् । अत्र लौहशब्दो धातुमात्रवचनः
(A flood of light on the Science of certain metals
including iron from therapeutic points of view.)

नरहरिपण्डितः—राजनिघण्टुनामकवैद्यकपोषकृत् ।

शार्ङ्गधरो द्वितीयः—शार्ङ्गधरसंहिताकृद् वैद्यवृद्धभापरनामकज्वर-
त्रिशत्या (त्रिशत्या वा) प्रणेता च । वैद्यवृद्धभोपरि बहवष्टीका अस्य
जनप्रियत्वं प्रमापयन्ति ।

हेमाद्रि र्मङ्गिभट्टो वा—कामदेवस्यात्मजः, अष्टाङ्गहृदयोपरि “आयुर्वेद-
रसायन”नामकटीकाकृच्च । स्मृतिशास्त्रेऽस्य चतुर्वर्गचिन्तामणिनामक-
सुप्रसिद्धनिबन्धग्रन्थोऽस्ति । हेमाद्रि र्बोपदेवस्याश्रय आसीत् ।

१४ खृष्टशतान्ध्याम्

काशीनाथो द्विवेदी—एष रसकल्पलतां चिकित्साक्रमवल्लीमजीर्णमञ्जरीं
काशीनाथो शार्ङ्गधरसंहितोपरि गूढार्थदीपिकानाम्नीं टीकाञ्च प्राणैषीत् ।
ग्रन्थसमालोचना मूले द्रष्टव्या ।

जयदेवः कविराजः—रसकल्पद्रुमो रसामृतञ्चेति रसशास्त्रीग्रन्थद्वयस्य
प्रणेता । १५ खृष्टशताब्दीयरामकृष्णभट्टप्रणीतरसेन्द्रकल्पद्रुमे रसामृत-
स्योल्लेखदर्शनादस्य चतुर्दशखृष्टशताब्दीयत्वमुपपन्नं भवति ।

विष्णुदेवपण्डितः—सुक्लदेवस्य राजवैद्यः सायणाचार्यस्य सम-

[४६६]

कालिकश्च । अस्य पुत्रेण रामेश्वरभट्टेन विष्णुदेवकृत-‘रसरञ्जलक्ष्मी’-
नामकरसशास्त्रीयग्रन्थोपरि टीकैका प्रणीता ।

वीरसिंहः—तोमरवंशीयनरपते देववर्मणः पुत्रः कमलसिंहस्य पौत्रश्च ।
अनेन वैद्यकशास्त्रे ‘वीरसिंहावलोकनं’ भक्तिशास्त्रे ‘दुर्गाभक्तिरङ्गिणी’ च
प्रणीते । मैथिलकविविद्यापते दुर्गाभक्तिरङ्गिणी कश्चिदेकः स्वतन्त्रो ग्रन्थः ।

माधवाचार्यः—बुक्कदेवस्य मन्त्री । तस्य भ्राता सायणाचार्यो
राजनिदेशेन वेदभाष्यादीन् प्रणिनाय ।

१४-१५ खृष्टशताब्द्योः

गङ्गादाससूरिः—वैद्यसारसंग्रह-चिकित्साभूतकृद् गोपालदासस्य पुत्रः
कृष्णदासस्य भ्राता छन्दोमञ्जरीप्रणेता च । भ्रातृसहयोगेनायं चिकित्सा-
भूतं प्रतिसञ्चस्कार ।

गोविन्दाचार्यः—रससार-सन्निपातमञ्जरीप्रणेता । अस्य वृत्तान्तो
मूले द्रष्टव्यः ।

नारायणदासकविराजः—चिकित्सापरिभाषाऽपरनामकवैद्यपरिभाषा
वैद्यवल्लभोपरि सिद्धान्तसञ्चयनामकज्वरत्रिशतीटीका चेतियग्रन्थद्वयस्य प्रणेता ।

मदनपालः—काष्ठानगरस्य राज्ञा मदनविनोदेन मदनपालेन वा
निघण्टुः प्रणीतः । सङ्गीतशास्त्रेऽस्यानन्दसङ्गीवनं सुप्रसिद्धम् । स्मृति-
शास्त्रेऽस्य ‘मदनपारिजात’नामकनिबन्धग्रन्थः सर्वैराद्रियते ।

माधवाचार्यो द्वितीयः—सायणाचार्यस्य पुत्रः सर्वदर्शनसंग्रहप्रणेता
च । ग्रन्थेऽस्मिन् रसेश्वरदर्शनं समालोचितम् ।

रुद्रधरभट्टः—सन्निपातकलिकाकृत, शार्ङ्गधरसंहितोपरि ‘गूढान्त-
दीपिका’नामकटीकाकारश्च । शार्ङ्गधरसंहिताया गूढार्थदीपिकाटीका तु
काशीनाथकृता ।

[४७०]

विश्वनाथसेनः—उत्कलस्थितगजपतिप्रतापरुद्रस्य सभापण्डितः । एष हि पथ्यापथ्यविनिश्चयकृच्चक्रदत्तीयसर्वसारसंग्रहोपरि ‘सारसंग्रह’नामक-टीकाकृच्च ।

१५ खृष्टशताब्द्याम्

खरे, चिन्तामणिशास्त्री वा—रसरत्नसमुच्चयस्य ‘तरलार्थप्रकाशिनी’-टीकाकृत् ।

दुण्डुकनाथः—‘रसेन्द्रचिन्तामणि’-नामकरसशास्त्रीयग्रन्थप्रणेता ।

रामकृष्णभट्टः—रसेन्द्रकल्पद्रुमकृत्, तदुपरि ‘वैद्यरत्नाकर’टीकाकृच्च । सम्भाव्यते य‘च्छृङ्गाररसोदय’प्रणेता रामकविरस्यात्मज इति ।

रामराजो रामरायो या—विजयनगरे राज्ञः सदाशिवात् परमयं सिंहासनमारोह । वैद्यशास्त्रेऽयं रसरत्नप्रदीपं रसदीपिकां नाडीपरीक्षाञ्च प्रणिनाय ।

विद्यापतिः—सुप्रसिद्धः कश्चिन्मैथिलो ब्राह्मणकविः । अनेन रचिता पदावली सर्वैराद्रियते । शान्तरक्षितस्य भावधारामवलम्ब्य ‘पुरुषपरीक्षा’ चानेन प्रणीता । भक्तिशास्त्रेऽस्य दुर्गाभक्तिरङ्गिणी वीरसिंहकृतदुर्गा-भक्तिरङ्गिण्याः प्रशस्ततरा । एष मिथिलाधिपतिशिवसिंहादीनां सभापण्डित आसीत् ।

स्थूलकायः कवि त्रिंद्यापतिः कृशकायो नैयायिको रघुनाथशिरोमणिश्च परस्परं मैत्रीसूत्रेण बद्धावास्ताम् । एकदा विद्यापतिना समाहूतो रघुनाथो गृहस्यैकदेशे समुपविष्ट आसीत् । अभ्यागतानां सभाजने नियुक्तः कर्मकर्त्ता विद्यापतिरेकदेशस्थितं रघुनाथं न ददर्श । पश्चात्तं तत्र दृष्ट्वैव विद्यापतिनोक्तम्—

“प्राघुरो घुणवत् कोणे सूक्ष्मत्वान्नोपलक्षितः” । इति ।

[४७१]

अस्य प्रतिवचने रघुनाथ आह—

“न हि स्थूलधियः पुंसः सूक्ष्मे दृष्टिः प्रजायते ।” इति ।

हेमाद्रिः—ईश्वरसूरेरात्मजः । अनेन १४६८ खृष्टाब्दे लक्ष्मणप्रकाशः प्रणीतः । अत्रायुर्वेदप्रवर्त्तकानां बहूनां मुनीनां नामान्युपलभ्यन्ते ।

१५-१६ खृष्टशताब्दोः

श्रीश्रीचैतन्यदेवः—१४८५ खृष्टशताब्द्यामाविर्भूय १५३३ खृष्टशताब्द्यां तिरोबभूव ।

मथनसिंहः—मालभूमस्य राजवैद्यः । अस्य “रसनक्षत्रमालिका”-नामकरसग्रन्थ खच्छन्दभैरवरसस्य निर्माणपद्धति वैशब्देन प्रदर्शिता ।

शिवदाससेनः—मालविकावास्तव्यः । शिवदासप्रणीता बहवो वैद्यक-ग्रन्था दृश्यन्ते ते यथा चरकतत्त्वदीपिका, अष्टाङ्गहृदयोपरि ‘तत्त्वबोध’टीका, चक्रदत्तीयचिकित्सासंग्रहोपरि ‘तत्त्वचन्द्रिका’-टीका, द्रव्यगुणसंग्रहस्य द्रव्यगुणसंग्रहटीका चेति ।

१६ खृष्टशताब्द्याम्

तोदरमल्लः—तोदरानन्दकृत् । ग्रन्थेऽस्मिन्नायुर्वेदीया बहवो विषया आलोचिताः । तोदरमल्लश्चैष आकृष्यस्यार्थसचिव आसीत् ।

भवनाथमिश्रो भावमिश्रो वा—अनेन भावप्रकाशो गुणरत्नमाला च प्रणीतौ । भावप्रकाशः सर्वैराद्रियते ।

रामकृष्णवैद्यराजः—राज्ञः कनकसिंहस्य सभापण्डितः । एष हि कनकसिंहप्रकाशनामकवैद्यकग्रन्थप्रणेता ।

रामचन्द्रदासगुहः—अयं रसचिन्तामणिं रसेन्द्रचिन्तामणिं वा, रसरत्नाकरं रसपारिजातञ्च प्राणैषीत् । रसेन्द्रचिन्तामणिं वर्ङ्गीयवैद्यनिकायेऽप्यन्तम् आद्रियते । अस्य ग्रन्थस्य बहवष्टीका विलसन्ति । तासु १८ खृष्टशताब्दीयमीरजाफारस्य वैद्येन रामसेनकवीन्द्रमणिना प्रणीता टीका

[४७२]

समुल्लेखयोग्यैव । १३ खृष्टशताब्दीयगोपालकृष्णभट्टकृतरसेन्द्रसार-संग्रहस्या-
धमर्गस्थानीयो रसेन्द्रचिन्तामणिः ।

शुभचन्द्रः—जीवकचरितप्रणेता । अत्र बौद्धजीवकस्य वृत्तान्त
उपनिबद्धो वर्तते ।

१६-१७ खृष्टशताब्द्योः

कविकण्ठहारः—राधाकान्तेत्यस्य नाम । ‘रत्नावली’नामकवैद्यक-
ग्रन्थकृतत्रिलोचनस्य पुत्रः कलापसंप्रदायस्थित‘चर्करीतरहस्य’प्रणेता च ।
अनेन प्रयोगरत्नाकरनामकवैद्यग्रन्थो विरचितः । अस्य वैद्यकुलपञ्जिकातो
राधाकान्त इति नाम विज्ञायते ।

त्रिमल्लभट्टः—वल्लभभट्टस्य पुत्रो रसप्रदीपप्रणेताः शङ्करभट्टस्य जनकश्च ।
अस्य वैद्यकग्रन्थाः—योगतरङ्गिणी, रसदर्पणं, सुखलताकृतशतश्लोक्याष्टीका,
द्रव्यगुणशतश्लोकी, पथ्यापथ्यनिघण्टुः, वृत्तमाणिक्यमाला, वैद्यचन्द्रोदय
इत्यादयः । योगतरङ्गिण्याम् औदार्यपरिचयो ग्रन्थकारस्य, संवादश्च
नानाप्राचीनग्रन्थकृतमुपलभ्येते । मूलं द्रष्टव्यम् ।

लोलिम्बराजो द्वितीयः—वैद्यजीवननामकवैद्यकग्रन्थप्रणेता । उपाधि-
श्चास्य वैद्यराज इत्यासीत् । वैद्यजीवनमस्य सर्व्वैरत्यन्तमाद्रियते ।
अस्योपरि नानाटीकाः प्रणीताः । मूलं द्रष्टव्यम् ।

सदानन्दयतिः । अद्वैतब्रह्मसिद्धिप्रणेता । अत्र नास्तिक्यवादः
प्रत्यादिष्टो दृश्यते ।

श्रीनिवासोऽवधानसरस्वती—‘शतश्लोकी’-‘शृङ्गारमञ्जरी’-प्रणेता ।

१७ खृष्टशताब्द्याम्

कवीन्द्राचार्य्ययतिः—काश्यां क्षेत्रसन्न्यासोऽवलम्बितोऽनेनेति सम्भाव्यते ।
एको विशालो ग्रन्थागारोऽस्यासीत् । के के ग्रन्थास्तदा विद्यमाना
आसन्नित्युपलभ्यतेऽस्य ग्रन्थसूचीतः । इयं ग्रन्थसूची Gaekwad's
Sanskrit Series इत्यतो मुद्रिता जाता ।

[४७३]

मथुरेशो मथुरेशविद्यालंकारश्च—मथुरेशः 'शब्दरत्नावली' नामककोष-
प्रणेता, मथुरेशविद्यालंकारस्तु सौपन्नपण्डितः सारसुन्दरीनामकामर-
टीकाप्रणेता च । कल्पद्रुकोषस्य भूमिकायां रामावतारशर्मणोक्तं यद्
उभौ ग्रन्थकारावभिन्नौ । मतवादेऽस्मिन् सन्दिहानः पुनः श्रीहरप्रसादशास्त्रि-
महोदयः ।

राममाणिक्यसेनः—'प्रयोगचिन्तामणि' नामकसंग्रहग्रन्थकृत् । वैद्य-
समाजे ग्रन्थोऽयं सादरं गृहीतः ।

वंशीधरः—वैद्यरहस्यपद्धतिकृद्विद्यापते जैनको वैद्यकुतूहलादिप्रणेता
च । अस्यात्मजेन विद्यापतिना वैद्यकुतूहलसंवलितवैद्यरहस्यपद्धतिः १६६८
खृष्टशताब्द्यां प्रकाशिता ।

१७-१८ खृष्टशताब्द्योः

जैननारायणशेखरो नारायणशेखरजैनाचार्यो वा—१६७६ खृष्टाब्दे
योगरत्नाकरनामकवैद्यकग्रन्थोऽनेन प्रणीतः । अस्यापरे ग्रन्थाः—वैद्यवृन्द-
वैद्यामृत-ज्वरनिर्णयाख्यज्वरत्रिशतीटीकाप्रभृतयः ।

भरतमल्लिकः—रत्नकौमुदी-सारकौमुदी-प्रभृतिवैद्यकग्रन्थकृत् द्रुतबोध-
व्याकरणमहाकाव्यटीकाकृच्च । यशश्चन्द्रराय इत्यस्योपाधिः । मूलं द्रष्टव्यम् ।

विद्यापतिः—वंशीधरस्य पुत्रश्चिकित्साज्ञनकृच्च । अनेन वंशीधरस्य
वैद्यकुतूहलसंवलितवैद्यरहस्यपद्धतिः प्रकाशिता ।

नागेशभट्टः—मञ्जूषाशेखरादिकृत् । नानाशास्त्रवित् पण्डितश्च ।

माधव उपाध्यायः—आयुर्वेदप्रकाशादिकृत् ।

१८ खृष्टशताब्द्याम्

आनन्दवर्मा—सारकौमुदीकृत् ।

राजवल्लभः—एष वैद्यकग्रन्थत्रयं प्रणिनाय, ते च यथा द्रव्याभिधान-
विषयक 'रत्नमाला' 'राजवल्लभपर्यायमाला' 'राजवल्लभीयद्रव्यगुणो'

[४७४]

‘द्रव्यगुणराजवल्लभो’ वेति । राजवल्लभीयद्रव्यगुणोपरि नारायणदासकृता टीका वर्त्तते ।

रामसेनः कवीन्द्रमणिः—मीरजाफारस्य राजवैद्यः । अनेन गोपालकृष्ण-भट्टकृतरसेन्द्रसारसंग्रहोपरि रसेन्द्रसारसंग्रहटीका प्रणीता । रामचन्द्र-गुहकृतरसेन्द्रचिन्तामणिनामकग्रन्थस्यातीव जनप्रियत्वादस्योपरि ‘अर्थबोधिका’-नाम्नी टीकाऽप्यनेन रचिता ।

देवदत्तः—धातुरत्नमालाप्रणेता । समालोचना मूले द्रष्टव्या ।

१८-१९ खृष्टशताब्द्योः

गङ्गाधरकविराजः—एष ‘जल्पकल्पतरु’नाम्नी चरकटीकां योग-रत्नावलीम् आग्नेयायुर्वेदीयभाष्यादींश्च प्राणैषीत् । अस्य ग्रन्थाः शास्त्रान्तरे मूले च द्रष्टव्याः । एष प्रथितयशाश्चिकित्सक आसीत् । १७६८ खृष्टाब्दे यशोहरग्रामे गङ्गाधरो जातः, १८८५ खृष्टाब्दे च तिरोहितोऽभूत् ।

धनपतिः—दिव्यरसेन्द्रसारनामकरसग्रन्थकृत् । एष धनपतिसूरिरिति नाम गृहीत्वा भाष्योत्कर्षदीपिकां प्रणिनीय । ग्रन्थोऽयं शाङ्करभाष्यो-पेतगीताया व्याख्याविशेषः । १७६६ खृष्टाब्दे माधवीयशंकरविजयस्य ‘डिण्डिम’नाम्नी टीकाऽनेन रचिता ।

नारायणदासवैद्यः—प्रयोगामृतप्रणेत्तु श्विन्तामणे गुरुः । एष राज-वल्लभीयद्रव्यगुणस्य टीकां, मधुमतीं नानौषधपरिच्छेदादिवैद्यकग्रन्थांश्च प्रणिनाय ।

१९-२० खृष्टशताब्द्योः

हाराणचन्द्रचक्रवर्ती—सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्यप्रणेता । अयं हि पूर्व-राजशाहीवास्तव्यः परस्ताच्च कलिकातावास्तव्य आसीत् ।

[४७५]

गोण्डालठाकुरसाहेबः—His Highness Sir Bhagat Singhee K. C. I. E., M. D.—महोदयेन 'A Short History of Aryan Medical Science'—नामकग्रन्थो प्रणीतः ।

प्रफुल्लचन्द्ररायः (Dr. P. C. Roy)—'History of Hindu Chemistry'—नामकग्रन्थप्रणेता ।

अक्षयकुमारी देवी—History of Sanskrit Literature—इत्याख्यग्रन्थप्रणेत्री ।

भिन्सेण्टस्मिथ् (Vincent Smith)—"The Early History of India"—प्रणेता ।

मोक्षमूलरः—(MaxMüller).

वेबरः—(Weber).

गिरिन्द्रनाथ सुखोपाध्यायः—"History of Indian Medical Science"—ग्रन्थकृत् ।

कीथ् (A. B. Keith)—"History of Sanskrit Literature"—ग्रन्थकृत् ।

कील्होर्ण—(Kielhorn) महाभाष्यस्य भर्तृहरिकृतभाष्यदीपिकांशस्य च प्रकाशकः प्राक्तिकप्रवरश्च ।

हरप्रसादशास्त्री—प्राक्तिकपरिडतः । इतिहासादिविविधगूण्यप्रबन्धानां प्रणेता ।

होर्ण्ले (Hoernle)—"बायोयार"—पाण्डुलिपितो रसोनकल्प-नावनी-तकादीनामनुवादकः प्रकाशकश्च । वैद्यकवृत्तान्ते यल्लिखितं तत्प्रमाद-मूलकमेव ।

ग्रन्थधृतशास्त्रकृतां नामसूची ।

सङ्केताः ।

खृश = खृष्टशताब्दीयः, खृष्टशताब्दीया, खृष्टशताब्दीयं वा ।

खृपूश = खृष्टपूर्वशताब्दीयः इत्यादि ।

संग्रहः = अष्टाङ्गसंग्रहः ।

मध्यवाग्भटः, मध्यसंहिता, संग्रहसंहिता वा = अष्टाङ्गसंग्रहसंहिता ।

लघुवाग्भटः लघुसंहिता, स्वल्पवाग्भटः, स्वल्पसंहिता हृदयं वा =
अष्टाङ्गहृदयसंहिता ।

रसवाग्भटः = रसरत्नसमुच्चयः ।

अक्षदेवः (कर्ममालाकृत्, ११-१२ खृश) ५२, ५४

अक्षपादः (न्यायसूत्रकृद् गोतमो गौतमो वा) ८१, २६०

अक्षमाला (वशिष्ठपत्नी मातङ्गी—मनु ६।२२-२३) ७१

अक्षयकुमारीदेवी (इतिहासज्ञा, History of Sanskrit Literature-

ग्रन्थप्रणेत्री, १६-२० खृश) ४२, १६५, २८३, २८६, २६१

अगस्त्यः (अगस्त्यसंहिताकृन्मुनिः, मैत्रावरुणिः, लोपामुद्राभार्य्यः,

अगस्त्यजनकः, आतापि-वातापिनिहन्ता) ६, ८, ९, १०, ६५, ६८,

७०, ११६, ११७, १५६

अग्निः (अग्निपुराणस्मर्त्ता, अग्निवेशस्य पिता) ६३, १३६, २१६

अग्निवेशः (अग्निपुत्रो वह्निवेशः, धनुर्विद्यायां द्रोणपितु भर्द्वाजस्य शिष्यो

द्रोणकृपदयो गुरुश्च, बैद्यागमे पुनर्व्वसोरात्रेयस्य प्रियशिष्यः, लिङ्ग-

[४७८]

पुराणमते राजर्षेः शालिहोत्रस्य सतीर्थ्यः, भेलहारीतादेः सतीर्थ्यश्च,
अग्निवेशतन्त्रकृत्) २, ३, ४, ५, ८, १५, २८, ४८, ६४, ७५, १४५, १४६,
१४८, १६१

अङ्गारपर्णाः (कुवेरसखचित्ररथनामा गन्धर्वः, चैत्ररथवननिर्माता) ६४,
१५१, १५४

अङ्गिराः (ब्रह्मपुत्रः, मन्त्रद्रष्टा, श्रद्धाभार्य्यः, बृहस्पतिजनकः) ६४, ६५,
६८, ६९, १३७, १५६

अङ्गीः (अङ्गिरसो गुरुः, मुण्डकप्रवक्ता)

अच्युतः (आयुर्वेदसारकृत्, ६-१० खृश)

अच्युत-गोणिकापुत्रः (रससंग्रहसिद्धान्तकृदच्युताचार्य्यः, सोमदेवस्य गुरुः,
११-१२ खृश)

अणीमाण्डव्यः (शूलविद्धमुनिविशेषः) ३३२

अत्रिः (ब्रह्मसूनुः, अनसूयाभार्य्यः, दत्तात्रेय-कृष्णात्रेय-सोमात्रेयाणां
जनकः, अत्रिसंहिताकृत्) ६४, ६८, ७३, ७५, ७७, १४६, १४९, १८८

अत्रिपुत्रः (पुनर्वसुरात्रेयः) ५, ७२

अदालिकः (आयुर्वेदविदमुनिविशेषः) ८, १०

अदितिः (दक्षकन्या, कश्यपपत्नी, इन्द्रोपेन्द्रादिदेवानां माता च, एकाष्टका
निष्ठिग्रीरित्यस्या नामान्तरे—अथर्ववेदः ३।१०।१२ ; ऋग्वेदः
१०।१०।१।१२ म० । निष्ठिं दितिं सपत्नीं गिरतीति निष्ठिग्रीरदितिः) ७२

अदृश्यन्ती (शक्तिपत्नी पराशरमाता च) १४७

अनन्ददेवः (भगवाञ्छेषः) १५, २३, २४

अनसूया (अत्रिपत्नी, दत्तात्रेय-सोमात्रेय-कृष्णात्रेयाणां माता च) ७५

अनुमतिरनुमती वा (अङ्गिरःकन्या, तिथिविशेषाधिष्ठात्री देवता च) ६६

अन्तिदेवः १३१

[४७९]

- अपूर्ववैद्यः (महादेवः) ३२६
 अभयः (राज्ञो विम्बिसारस्य पुत्रः, बौद्धजीवकस्य भ्राता मतान्तरे पिता,
 ६-५ खृषा) १७०, १७१
 अभिजित् (यदुवंशीयचन्दनोदकदुन्दुभेः पुत्र आयुर्वेदविद् मुनिश्च) ६५, १२७
 अमरसिंहः (कोषकारः, ५-६ खृषा), ३४, ३६, ६३, २६१, ३०३
 अमरेश्वरः (देवराज इन्द्रः) ४
 अमितप्रभः (चरकन्यासप्रणेता, १० खृषा) ४६, ४६४८, ५१, ५४
 अमोघवैद्यः (अमोघज्ञानतन्त्रकृत्, १२ खृ-शताब्दीवर्त्ति) ५२
 अरुणः (गरुडभ्राता, सूर्यसारथिः, ज्ञानभास्करप्रणेता च) ६, ३२६
 अरुणदत्तः ('सर्वाङ्गसुन्दर' नामक-हृदयटीकाकृत्, १२-१३ खृषा) १३४,
 २७०, २७६, २७७
 अरुन्धती (वशिष्ठपत्नी) ६, १०, ७०
 अर्कः (सूर्यः) २४, २४५
 अर्किः (सूर्यपुत्रो यमः) २, ६, ७
 अजुनः (पाण्डवकुमारः) १८
 अवलोकितः (सिंहगुप्तसमुद्रितीयवाग्भटस्य गुरु बौद्धश्च) २६७
 अब्जः (खर्वैद्यो धन्वन्तरिः) ६८, १८५
 अशोकः (महाराजः) ३२०
 अशोकसुन्दरी (नहुषपत्नी ययातिमाता च) १०
 अश्वघोषः (साकेतवास्तव्यः, सुवर्णाक्षीतनयः, सुकविः, बुद्धचरितादिशृङ्ग
 कनिष्कसभ्यश्च, १-२ खृषा) ७, ६६, ७०, ७३, ७७, ११३, ११६, १२०,
 १२३, १२७, १३१, १४७, १५०, २०७, २२५, २३६, २४७, ३०४, ३१८
 अश्वलः (आश्वलायनपिता) ११८
 अश्विनी (त्वाष्ट्री, विवस्वत्पत्नी, वसुमाता च) ५

[४८०]

अश्विनीकुमारः (पार्व्वती-शङ्खगुप्तयोस्तनय आदिनाथः सिद्धनाथो नित्यनाथो
वा जैनाचार्यो रसरत्नाकरादिग्रन्थकृच्च, १३-१४ खृश) ३४६ ।

अश्विद्वयम्, अश्विनौ, अश्विनीकुमारौ दसौ वा (अश्विनीभास्करपुत्रौ,
दक्षशिष्यौ मतान्तरे तु भास्करशिष्यौ, स्ववैद्यौ, देवराजगुरु च) ३,
४, ५, ६, ५२, १४८, २४५, ३१२

अष्टममनुः—६

अष्टावक्रः (कहोल-सुजातयोस्तनय उद्दालकस्य दौहित्र औद्दालकिश्चेतकेतो
भार्गिनेयः प्रभाभार्यश्च । [प्रभा वदान्यर्षेरात्मजा] । अष्टावक्र-
संहिताकारश्च) ११६

असितः (देवलजनको मन्त्रद्रष्टा स्मृतिकारश्च) ८, ६५, ७०, ११६, १२८

असिताङ्गभैरवः (शिवमूर्त्तिविशेषः) ३२६

असुरेन्द्रः (रसोनकल्पे काशीराजस्मृतो राहुः) १७२

अहिपतिः (अनन्तदेवापरपर्यायः शेषनागः) २२, ३०

अगस्त्यः (अगस्त्य-लोपासुद्रयोस्तनय आयुर्वेदविद् मुनिश्च) ८, ८२,
११६, १२८

आतापिः (अगस्त्यभक्षितो दस्यु वार्तापे भ्राता च) ११७

आत्रेयो बौद्धः (तक्षशिलास्थपाठशालायाः प्रधानाध्यापको बौद्धात्रेयः
सुप्रसिद्धशास्त्रोपचारको विशिष्टचिकित्सको बौद्धजीवकस्य गुरुश्च,
६-५ खृपूश) ११६

आत्रेयो महर्षिः (अत्रिपुत्रसोमो दत्तात्रेय-कृष्णात्रेयो भ्राता भरद्वाजशिष्यो
वह्निवेशादेराचार्य आत्रेयसंहिता-शौवनपयःकल्पादिस्मर्त्ता च) २,
३, ८, १०, १४, १५, ४८, ५२, ५४, ६१, ६४, ६५, ६६, ७३, ७४, ७६, ७७,
८२, ११४, १२२, १३५, १३८, १४१, १४२, १४३, १४५, १४६, १४८,
१४९, १५०, १५३, १५४, १५६, १६३, १७१, २८०

[४८१]

आत्रेयाः (दत्तः, दुर्वासाः, सोमश्चेति) ७५

आदित्यः (अदितेस्तनयो भास्करस्त्वाष्ट्रीभाष्यो दसजनकः, सरण्यूभाष्यो यमजनकः, संज्ञाभाष्यो मनुजनको भास्करसंहितादिस्मर्त्ता च) ३०,
२१६, ३१६

आदिनाथः (अश्विनीकुमारो नित्यनाथः सिद्धनाथो वा, रसरत्नाकरादि-
प्रणेता, १३-१४ खृश) ३३८, ३४६ ।

आदिमः (प्रथमरसशास्त्रप्रवक्ता महादेवः कश्चिदन्यो रसाचार्यो वा)
३०२, ३११

आदिविद्वान् (सांख्यप्रवक्ता स्वोपज्ञः कपिलमुनिः) ८४

आद्रवाः (विश्वदेवाः) १०

आनन्दगिरिः (वेदान्तटीकाकृत्, १५ खृश) १८ ।

आपस्तम्बः (स्मृतिकारः) १३७

आपः ६३, २१६, २१६ .

आप्ताः १४, १७, २१, ३०, ३१, १०८

आभिजित्यः (अभिजित्पुत्रः) १२७

आयुः (ऊर्ध्वशी-पुरुषवसोः पुत्र इति रामायणम्, प्रभाभार्य्य इति
हरिवंशः (एषा प्रभा स्वर्भानोरात्मजा), नहुषस्य पिता, ययातेः
पितामहश्च) १०, १५६

आयोदधौम्यः (उपमन्योरारुणेश्च गुरुः प्राचीनवैद्यागमिकश्च) १३६, ३१३

आर्द्रदेवः (रथ्याभार्य्यः, भट्टारहरिचन्द्रस्य पिता, ६ खृश) ३३, ३६

आल्-आराबी—(बोगदादस्थित-खलिफा-हारुण-अल्-रशीदमहाराजस्य
संस्कृताभिज्ञः सभापण्डितः, माधवनिदानादेरनुवादकः, ८-६ खृश)
१६६, २८७

आलम्बायनः (आत्रेयशिष्य इति वाग्भटसंग्रहः, प्राचीनो वैद्यागमिकः)

[४८२]

आलंबेरुणि (खिवादेशीयः संस्कृतशास्त्राभिज्ञः पण्डितः, ११ खृश) ३१७
आचव्यः (जैगीषव्यगुरु यो हि लिङ्गशरीरमात्रविहारी परीक्षार्थं निर्माण-
कायधारी भूत्वा स्वशिष्यं पप्रच्छ सुखदुःखयो र्मध्ये किमधिकमुप-
लब्धमिति) ६६, २३६

आशाधरः (अष्टाङ्गहृदयटीकादिप्रणेता जैनपण्डितः, १३-१४ खृश) २७७
आशमरथ्यः (ब्रह्मवादी प्राचीन आयुर्वेदाचार्य ऋषिश्च) ६५, १२४, १२५
आश्वलायनः (गृत्समदवंशधरः श्रौतसूत्रादिप्रणेता) ६५, ११८, ११९
आषाढवर्मा (परिहारवार्त्तिकाल्पचरकटीकाकृत्, ६ खृश) १७, २१,
३०, ४३, ५४, ३१६

आसुरिः (कपिलशिष्यः) ८५

आस्तिकः आस्तीको वा (जरतृकाव्वोस्तनयः सर्पभयनिवारकमुनिविशेषः)
३०२, ३०३

आहुरकाः (चरकशास्त्रविशेषप्रवर्तका मुनयः) २६

इक्ष्वाकुः (प्राचीननृपतिविशेषः) १४२

इचिम इत्सि वा (चीनकभारतपर्यटकः, ७ खृश) ४२, ३८४, २६०

इडा, इला वा (बुधपत्नी, राज ऐडनामकस्य पुरुषसो जननी) २४०

इन्दुपण्डितः ('शशिलेखा' नामक-संग्रहटीकाप्रणेता, अनुन्यासकार इन्दु-
मित्र इति तर्क्यते, १०-११ खृश) ३२, ३३, ४५, ५२, २७५, २७६,
२८४, २८५, २८६

इन्दुमित्रः (जिनेन्द्रबुद्धिकृत-काशिकान्यासोपरि काशिकाऽनुन्यासप्रणेता,
'शशिलेखा' नामकसंग्रहटीकाकारश्चेति तर्क्यते, १०-११ खृश)
३२, २८६

इन्द्रः (स्वर्गाधिपतिः, आश्विशिष्यः, धन्वन्तरिभरद्वाजादे गुंरुश्च) ३, ४, ६,
३८, ६४, १२२, १४८, २१७, २४५

[४८३]

- विष्णुपुराणमते शचीपतिरिन्द्र उपेन्द्रस्य जेष्ठभ्राता कश्यपादित्योः पुत्रः । अथर्ववेदमते च स शचीपतिरिन्द्रो दत्तकन्याया आदित्यापर-पर्यायाया एकाष्टकाया पुत्रः (३।१०।१२) ।
- इन्द्रदः (रसाचार्य्यविशेषः) ३०१, ३०३, ३०५, ३१४
- ईशानदेवः (त्रिपुराधिपति श्वरकनिदानयो ष्टीकाकारश्च, ११-१२ खृश) ५४, ५८
- ईश्वरः (ब्रह्मादिः) ३०७, ३०६
- ईश्वरकृष्णाचार्य्यः (सांख्यकारिकाकारो द्वितीयखृष्टपूर्वशताब्दीवर्त्ती) ८८, १०१, १०५, २०१, २०४, २२०
- ईश्वरसेनः (अष्टाङ्गहृदयटीकाकारश्चरकटीकाकारश्च, ११-१२ खृश) ५४, ५८, २७७
- उडल्सन् (संस्कृतशास्त्राभिज्ञपण्डितः Prof. Wilson, १६-२० खृश) १६५, २८८
- उग्रसेन उग्रादित्यो वा (कल्याणसिद्धिकारः, ७ खृश) ५१, ५२
- उत्तथ्यः (बृहस्पतेरग्रजो ममताभार्य्यश्च) ८, १२०
- उदयनः (वत्सदेशीयमहाराजः, शतानीकपुत्र इति वृत्तिहपुराणम् २३।१२, जनमेजयवंशधरो वासवदत्ताभार्य्यो नरवाहनजनकः, इतिहासमते बुद्ध-सखश्च, ६-५ खृपूश) ३१३
- उद्दालकः (श्वेतकेतो र्जनकः काशीराजब्रह्मदत्तस्य प्रधानमन्त्री च) ८३, ११६
- उद्द्योतकरः (न्यायवार्त्तिककारः, ६ खृश) २४१
- उन्मत्तभैरवः (शिवमूर्त्तिभेदः) ३२६
- उपमन्युः (आयोदधौम्यशिष्यः, काशिकातत्त्वविमर्शिनीकृत्) ३१३
- उपलानन्दः (बुद्धशिष्यः) ३२०
- उपवर्षः (वर्षोपाध्यायस्य कनिष्ठभ्राता, पाणिनीयवार्त्तिककृत् कात्यायनस्य

[४८४]

श्वशुर उपकोशाया जनको महापद्मनन्दस्य प्रधानमन्त्री च ५ खृश)

१२५, १३६

उपसुन्दः—६२

उमापतिः (वैद्य उमापतिधरो द्वादशखृष्टशताब्दीयलक्ष्मणसभ्यः सुकविः पञ्चरत्नानामन्यतमो यमधिकृत्य जयदेवेनोक्तम्—‘वाचः पल्लवयत्युमापतिधरः’ इति, ११-१२ खृश) ५४

उमेशचन्द्रगुप्तः (वैद्यकशब्दसिन्धुकोषकृत, १६-२० खृश) २८४, २८५, २८६, २८८

उर्वशी, ऊर्वशी वा (स्वर्वेश्या, वशिष्ठादे र्माता, विश्वावसोः पत्नीति तर्क्यते) ६, ३०४

उलूककाश्यपः (वैशेषिकसूत्रकृत कणादकाश्यप इति वैशेषिकभाषाकृत-प्रशस्तपादाचार्यः) १३६

उवटाचार्यः (यजुर्भाष्यकृत, ६ खृश) ४३, ३२७

उशना (औशनसोपपुराणादिप्रवक्ता शुक्राचार्यः) १३७, १५६, २१३

ऋचकुमुनिः (वृद्धजीवकस्य पिता) १७१

ऋतुपर्णाः (सूर्यवंशीयरार्षिर्विशेषः, नलसखः, तन्नामकीर्तनं कलिभयनाशनमिति शास्त्रीया प्रसिद्धिः) ६४,

ऋश्यशृङ्ग ऋष्यशृङ्गो वा (विभाण्डकपुत्र ऋष्यशृङ्गर्षिः शान्ताभार्यो लोमपादस्य जामाता, ऋश्यशृङ्गतन्त्रकृत) । ३०१, ३०३, ३०४

एकपर्णा (असितभार्या) १२८

एकवैद्यः (‘श्रेष्ठतमवैद्यो’ रुद्रापरपर्यायो वैद्यनाथः) ३२६

एभारेष्ट—Surveyor General Everest (गौरीशङ्करतत्त्ववित्,

१६ खृश) १८३

ऐहवाकः (निमिः) १५४

[४८५]

ऐड ऐलों वा (इडाबुधयोः पुत्रः पुरुरवाः) ७१, २४०

ऐतरेय-महिदासः—११६

ओस्तारकः (बौद्धमते बालग्रहविशेषः) १८६

ओद्दालकिः (उद्दालकपुत्रः श्वेतकेतुः) १०, ८३

औपधेनवः (दिवोदासशिष्यः सुश्रुतस्य सतीर्थ्य औपधेनवतन्त्रकृत्) १६४

औपनिषदाः—१६२

औरभ्रः (दिवोदासशिष्यः सुश्रुतसतीर्थ्य औरभ्रतन्त्रकृत्) १६४

औवटः (प्रमादत 'उवट' इति मुद्रितम्) ४३

कठमुनिः (पाणिनिस्मृतचरकशास्त्रीयमुनिविशेषः कठोपनिषत्प्रवक्ता च)

१२, २६, ६४

कजटः (जेजटपुत्रः प्रदीपकृत् कैयटाचार्यः, ११ खृश) ४३

कणादः (वैशेषिकसूत्रकृत् कणभुक् कणादकाश्यपः) १३६, १४०

कण्वः (मुनिः) १५६

कनिष्कः (शककुषाणाधिपतिः पुरुषपुरस्य सम्राट् नागार्जुनाश्वघोषनवीन-
चरकनवीनसुश्रुतादीनामाश्रयः, १-२ खृश) ७, १५, १६, १७, ३०, ३२,
४२, १२०, १५६, १६४, १६८, १७१, १८२, १६४, २०७, २८०, २८१,
२६२, ३०५, ३१८

कन्दलायनः (शकाधिपतेः कापालिकस्य शिष्यो रसाचार्यश्च, ३ खृश)

३०५, ३४६

कपाली कापाली कापालिको वा (शकाधिपते वासुदेवस्य पुत्रः कन्दलायनस्य

गुरु रसाचार्यश्च, २-३ खृश) ३०१, ३०५, ३२७

कपिः (मुनिः) १३५

कपिञ्जलः (कपिञ्जलतन्त्रकृद् मुनिरायुर्वेदाचार्यश्च) १२३, १४६

कपिञ्जलादः (श्वपचकन्यायामत्स्यमालायां वशिष्ठेनोत्पादितः पुत्रः) ७१

[४८६]

कपिलः (तृतीयचरकप्रतिसंस्कृतं हर्षबलाचार्यस्य पिता, ७ खृश) १६,
४०, ४२, १६४

कपिलबलः (चरकटीकाकृत् कनिष्कसभ्यः प्रथमचरकप्रतिसंस्कर्ता नवीन-
चरकः, द्वितीयचरकप्रतिसंस्कृतः कापिलबलस्य पिता, नागार्जुनाश्व-
घोषनवीनसुश्रुतादीनां समकालिकः, प्रथम-द्वितीयखृष्टशताब्दीयः)
१६, ३१, ३२, ३८, ४२, ५४, १५१

कपिलमुनिः (आदिविद्वान् सांख्यप्रवक्ता परमर्षिः) ३८, ३९, ८४, ८५,
८६, ८८, ९०, ११०, २०३, २१४, ३०५, ३४९

कपिष्ठलः (कापिष्ठलिपिता गोत्रप्रवर्त्तको मुनिविशेषः) १२, १३, २६, ६४,
६५, १२३

कमला (भगवती) ३२२

कमलासनः (विष्णुः) २४

कम्बलिः (प्राचीनस्तान्त्रिकसन्नयासी रसाचार्यश्च) ३०१, ३०२, ३१४

करवालः (करवालजनको नाम नृपतिरिति तर्क्यते) ३०५

करवीराचार्यः (करवीरपुर-[कोह्वापुर]-वास्तव्य आयुर्वेदाचार्यः) ५४

करवीर्यः (करवीरपुरे जातत्वादवस्थितत्वाच्च करवीर्यो वैद्यागमिकमुनि
दिवोदासशिष्यः सुश्रुतस्य सतीर्थः) १६४

करालभट्टः (करालमुनिरात्रेयशिष्य इति संग्रहकारो वाग्भट्टः, नेत्ररोग-
चिकित्सकः) ४, १४२, ३०५, ३३२

कर्डियर् (Dr. Cordier—१६ खृश) ५९

कर्दममुनिः (भृगोः श्वशुरः ख्याते र्जनकश्च) १०, ७३, ८४

कलसीसूतः (कुम्भयोनिरगस्त्यः) ३, ८, ११६

कलहदासः—(कोलहदास इति वक्तव्ये कलहदास इति प्रामादिकः) ५४

कल्किः कल्की वा (विष्णोर् दशमावतारः) ३२१, ३२२

[४८७]

कल्हणमिश्रः—१८२, २०१, ३१७

कवथः करथो वा (सर्वधरतन्त्रकृद् मुनिरायुर्वेदाचार्यश्च) २, ६, ७

कवीन्द्राचार्यः (काशीस्थितः कुटीचकसन्नयासी यस्य विपुल एक ग्रन्थागार
आसीत् । १६५६ खृष्टाब्दे तस्य ग्रन्थानामेका सूची प्रणीता ।
इदानीं सा मुद्रितोपलभ्यते) १६६, ३१७, *passim*.

कश्यपः (मरीचिपुत्रः सुरासुरगुरुः, मन्त्रद्रष्टा, इन्द्रशिष्यः, बृद्धजीवकस्य
गुरुः, काश्यपसंहितादिप्रवक्ता) ३, ४, ६, ५४, ६५, ७१, ७२, ७३, १८०

कहोलः (अष्टावक्रपिता, सुजाताभार्य उद्दालकस्य जामाता) ११६

काकचण्डीश्वरः (रुद्रमूर्त्तिविशेषः, काकचण्डीश्वरतन्त्रकृत्) ३०१, ३०५,
३२७

काङ्कायनः (बाह्वीकदेशीयः श्रष्टो वैद्यागमिको मुनिः) ५४, ६५, ७६, ११६,
१३५, १३८, १४६

कात्यायनः (गोत्रप्रवर्त्तकः प्राचीनतम ऋषिविशेषः) ६५, १३८

कात्यायनः (गोभिलपुत्रो गृह्यासंग्रहादिकृत् प्रभासक्षेत्रवास्तव्यः) १३६

कात्यायनः (संहिताकारः स्मार्त्तौ मुनिविशेषः, अयं गोभिलपुत्र इति
केचित्) १३७, १४६

कात्यायनः (पाणिनिवार्त्तिककारो वररुचिकात्यायनो वर्षशिष्य उपवर्षस्य
जामाता, उपकोशाभार्यः प्रातिशाख्यादिनानाग्रन्थकृत्, ५-४ खूपूश)
२२, १३५, १३६, १५६, ३१३, ३२०, ३४२

कापाली कापालिको वा (शकाधिपति वासुदेवतनयो रसरजमहोदधि-
प्रणेता) २६२, ३६३, ३०१, ३०७, ३०८, ३२३, ३४६

कापिलबलः (कपिलबलस्य पुत्रो द्वितीयचरकप्रतिसंस्कर्त्ता, द्वितीयखृष्ट-
शताब्दीवर्त्ती) १६, ३२, ३८, ३९, ४२, १६५, १६४

कापिलाः—२३२

[४८८]

कापिष्ठलिः (कपिष्ठलमुनेः पुत्रः) १२

कापेयः (मुनिविशेषः) १३५

क्राप्यः (कपे गौत्रापत्यम्, नावनीतकादिमते वैद्यागमिकमुनिविशेषः) ६५,
१३५, १४६, १५०, १३५

कामः (विश्वदेवानामन्यतमः) १०

कामदेवः (हैहयराजो मदनदेवः, गोविन्दभगवत्पादशिष्यः, रसप्रक्रिया-
कुशलश्च, ७-८ खृश) ३०७

कार्तवीर्य्यः (कृतवीर्य्यसूनुरर्जुनो हैहयराजो माहिष्मतीवास्तव्यो दत्तात्तेय-
प्रसादेन दोःसहस्रभृदमोघवीर्य्यश्चासीत् । कस्मिंश्चित् समये स
आहवे लङ्के श्वरं रावणमपि पराबभूव । परशुराम एनं न्यवधीत्) ७६

कार्तिककुण्डः (चरकसुश्रुतयो ष्टीकाकारः, वृन्दकुण्डस्य ज्ञातिरिति तर्क्यते,
६-१० खृश) ४६, ५४, ५१

कार्तिकेयः (शिवपुत्रः कुमारो देवसेनापतिश्च) १८७, ३३४

कालः (विश्वदेवानामन्यतमः) १०

कालनाथः (दुण्डुकनाथस्य गुरुः, १५ खृश) ३२२

कालपादः ('कालज्ञान'नामकवैद्यग्रन्थप्रणेता शम्भुनाथः) ४८, ५१, ५४

कालभैरवः (शिवमूर्तिभेदः) ३२६

कालिका (भगवती) ३२२

कालिदासः (रघुशकुन्तलादिकृत् कविसम्राट्, ४-५ खृश) ३४, ६६, २६१

कालिदासः (ज्योतिर्विदाभरणकृत्, १३-१४ खृश) २६१

कालो (गन्धकाली धीवरकन्या मत्स्यगन्धा पराशरस्य गान्धर्व्वपत्नी
व्यासमाता च । ततः शान्तनुपत्नी सत्यवती या विचित्रवीर्य्यं
सुषुवे । 'भीष्मः सत्यवतीं मातरमुदवाहयत् पितुः प्रियचिकीर्षया
गन्धकालीमिति यामाहुरि'ति पौराणिकी वार्त्ता) १४७

[४८९]

काली (भगवती) ३२२

काशीराजः (चिकित्साकौमुदीकृद् द्वितीयकाशीपतिः वामकः आत्रेयसम-
कालिकः) ६

काशीराजधन्वन्तरिः (चिकित्सातत्त्वविज्ञानकृच्चतुर्थकाशीपतिः) ६

काशीराजो धन्वन्तरि दिवोदासः (सुश्रुतादेर्गुरु रसोनकल्पप्रवक्ता सप्तमः
काशीपतिः) १६३-६४, १७२, 'दिवोदास'नाम द्रष्टव्यम् ।

काश्यपः (कश्यप एव काश्यप इति हेर्णलेमहोदयः, तन्नेति भारतीय-
पण्डिताः, कश्यपस्य गोत्रापत्यम्) ३, ४, ८, ६५, ८२, ११६, १५६, १७०,
१७६, १८०

काश्यपः कणादः (वैशेषिकसूत्रकृदिति प्रशस्तपादः) १४०, १७६, १८०

कीथ् (A. B. Keith—author of History of Sanskrit
Literature etc., १६-२० खृश) ३८, ३९, ४२, ४५, ४६, ५७,
१६४, १६८, २०१, २७७, २७८, २७९, २८१, २८४, २९०, २९४, ३१५

कुणरवाङ्गवः (महाभाष्योक्तः प्राचीनः शाब्दिक ऋषिः, कुण्डखाण्डव
इति पदमञ्जर्या' हरदत्तः) ३१४

कुण्डिनः (कौण्डिनस्य पूर्वपुरुषः) १२८

कुवेरः (गन्धर्व्वपतिश्चित्ररथसखः) ६५, १११

कुमारः (कार्तिकेयः) १८७

कुमारजीवः (चीनभाषायां दशभूमीश्वरादिवौद्धग्रन्थानामनुवादकः, ४-५
खृश) १५६

कुमारशिरा भरद्वाजः (कृष्णात्रेयस्य शिष्यः, शिशुरिव निसर्गशुद्ध इति
कुमारशिरा भरद्वाजनाम्ना प्रसिद्धः) ७६, १२२, १४६, १५०

कुमारिलभट्टः (तन्त्रवार्त्तिक-श्लोकवार्त्तिकादिग्रन्थकृद् मीमांसकः, ७-८ खृश)

३२१

[४९०]

कुम्भकर्णः (नैकषेयो रावणभ्राता) १११

कुम्भयोनिः (अगस्त्यः) ६८, ११७

कुम्भसम्भवः (अगस्त्यः) ११६

कुल्लूकः—७१

कुशः (मुनिः) १५६

कुशः सांकृत्यायनः कुशसांकृत्यायनो वा—१४६

कुशः (काश्मीराधिपतिः कुशगङ्गा (कश्गङ्गा)-दुर्गनिर्माता, १ खूपूश)
१६७

कुशिकः (सिन्धुद्वीपपुत्रो गाधिजनको विश्वामित्रस्य पितामहः) ६५,
१२३, १२४, १३१, १३२, १४२

कुहूः (अङ्गिरसः कन्या तिथिविशेषाधिष्ठात्री देवता च) ६६

कूर्मः (अवतारः) ३२१, ३२२

कृतव्रणः (मुनिः) १५६

कृशसांकृत्यायनः कुशसांकृत्यायनो वा (आयुर्वेदविद् मुनिविशेषः)
१३१, १४६

कृष्णः (भगवान् वासुदेवः) ३२२

कृष्णद्वैपायनः (भगवान् वेदव्यासः) ३६, १३२, १४७

कृष्णात्रिपुत्रः (कृष्णात्रेयापरनामा दुर्वासाः, आत्रेयस्य भ्राता, अत्रिसुनेः
पुत्रश्च) ५१

कृष्णात्रेयः (अत्रिपुत्रो दुर्वासाः, दत्तात्रेयसोमात्रेययोः सोदर्यः, कुमार-
शिरोभरद्वाजस्य गुरुः, आयुर्वेदाचार्यः परमर्षिः) ४८, ५१, ५४,
७५, १५०

कृष्णारावशर्मा (रसरत्नसमुच्चयप्रकाशकारः, १६-२० खृश) २८२,
२८६

[४९१]

केतुमती (यातुधानस्य सुमालिनः पत्नी, रावणमातुर्निकषाया जननी च)

१३८

केशवः (नारायणः) ७७,

केशवसेनः (गौड़ाधिपते लक्ष्मणसेनस्य पुत्रः, मधुकोषकृद् विजयरक्षितस्य

मातामहः, १२-१३ खृश) २१, ५५

कैकशेयः (निकषाऽपरपर्यायायाः कैकश्याः पुत्रो रावणः) ६५, १३८,

१३९

कैकशी १३९

कैयटः (महाभाष्यप्रदीपकारः, जेजटपुत्रः, भोजसभ्यः, ११ खृश) २०,

४३, ४४, २७१

कोमरभच्छा (कुमारभृत्याकृद् बौद्धजीवकः, बौद्धान्नेयशिष्यः, महाराज-

बिम्बिसारस्य पुत्रः पौत्रो वा ६-५ खृश) १७१

कोलहदासः (कोलहसंहिताकृत्, १०-खृश) ५४

कौटिल्यः (चाणक्यो वात्स्यायनः पक्षिलस्वामी वा, ४-३ खृश) १७

कौण्डिन्यः (कुण्डिनस्य गोत्रापत्यम्, शिवकोपाद् विष्णुना रक्षितत्वाद्

विष्णुगुप्त इत्यस्य नामान्तरमेव) ६५, १२८

कौत्स्यः (कुत्सर्षेः पुत्रः, वरतन्तोः शिष्यः, वरतन्तुर्विश्वामित्र इति

तर्क्यते) १२४ ।

कौशल्या—११३

कौशिकः (कुशिकस्य पौत्रो विश्वामित्रः) ८, ५४, ११६, १३२, १४२

कौशिकभट्टः (भट्टभास्करो भास्करभट्टो वा, भोजसभ्यः, सुश्रुतपञ्जिकाकृत्,

१०-११ खृश) १९७

क्रतुः (सन्ततिभार्य्यो बालखिल्यपिता, ब्रह्मर्षिः) १०, ६४, ६८, १५६

क्रोधभैरवः (शिवमूर्त्तिभेदः) ३२६

I ४६२

क्षपणकः (न्यायावतारकृत् सिद्धसेनगणिदिवाकरो मातङ्गः, विक्रमसभ्यो

नवरत्नानामन्यतमः, ४-५ खृश) २४६, २६१

क्षारपाणिः क्षरपाणि वा (आत्रेयशिष्यः क्षारपाणितन्त्रकृत् परमर्षिः)

२, ३, ८, २८, ४८, ५१, ५४, ५६, १४५, १४८, १४९, १६१

क्षीरखामी (अमरटीकादिकृत् काश्मीरकपण्डितः, ११-१२ खृश) १३६,

३०३

क्षेत्रपालाः (क्षेत्ररक्षका देवताविशेषाः) २६, ३१६, ३१७

खण्डः (हठयोगिविशेषः) ३०१, ३०७, ३०८, ३२३

खरनादः (खरनादतन्त्रकृत्, खारनादिपिता) ४८, ५१, ५४

खरे (रसरत्नसमुच्चयस्य 'तरलार्थप्रकाशिनी' नामकटीकाकार श्रिन्तामणि-

शास्त्री, १५ खृश) ३०१

खर्पणः (नवनाथसम्प्रदायस्थलोकनाथविशेषः, १२ खृश) २६८, ३०७

खारनादिः (खरनादपुत्रः, आयुर्वेदाचार्यः) ५४

ख्यातिः (कर्द्दमकन्या, भृगुपत्नी, च्यवनस्य विमाता च) १०, ७३

गङ्गाधरकविराजः ('जल्पकल्पतरु' नामकव्याख्याकृत्, १८-१९ खृश)

३६, ३८, ४०, ४१, ६०, २०२

गजपतिरुद्रः (औत्कलनृपतिः) १६६

गणपतिः—२६६, ३१६

गदाधरदासः (कातन्त्रपञ्जीकृत्-त्रिलोचनस्य पुत्रो वैद्यप्रसारकप्रणेता च,

११-१२ खृश) ५४

गदाधरः (वङ्गसेनस्य पिता, चरक-सुश्रुत-निदानानां व्याख्याकृत्, ११ खृश)

५८, २००

गन्धर्व्वदत्ता (नरवाहनसखी) ३१४

गन्धर्व्वसेनः (राज्ञो भर्तृहरः पिता, ६ खृश) ३५, ७८, ३१४

[४९३]

- गयदासमहाचार्यः (गौड़ादिपते महीपालस्य राजवैद्यः, चरकटीकाकारः,
सौश्रुतपञ्जिकाऽपरपर्यायबृहत्पञ्जिकाप्रणेता, न्यायचन्द्रिका सौश्रुत-
पञ्जिकाया नामान्तरम् १०-११ खृश) ४७, ५२, ५४, १८२, १९६,
१९७, २०१, ३४०
- गयिः, गयी, गयी वा (सुश्रुतव्याख्याकारः, ११-१२ खृश) १८२, २००,
२२०, २४१, २४६
- गयिसेनः (कण्ठहार इत्यस्योपाधिः, सुश्रुतव्याख्याकारः, गयिरिति तर्क्यते,
११-१२ खृश)
- गयीसेनः (सुश्रुतपञ्जिकाकारः, ११-१२ खृश) १८२, २००
- गरुडः (विनता-कश्यपयोः पुत्रः, सम्पातेः पिता, अरुणस्य कनिष्ठभ्राता च
गरुडाख्यविषशास्त्रकर्त्ता गरुडपुराणवक्ता च) ३२६
- गर्गमुनिः (गर्गसंहिताकृत्) १६३
- गाधिः (कुशिकपुत्रो विश्वामित्रस्य पितामहः) १२४, १३१
- गाधी—गाधिनृशब्दः (विश्वामित्रजनको गाधिः) १३१
- गार्गी वाचक्रवी (ब्रह्मविदुषी) १२७
- गार्ग्यः (अक्षरतन्त्रसूत्रनामकव्याकरणकृदव्युत्पन्नवादिवैयाकरणः, गार्ग्य-
संहिताकृच्च) ६५, ६६, १२७
- गालवः (वीरभद्राभार्यः, वैद्यानामादिपुरुषः) ८, ६५, ११६, १२६, १३०,
१५६
- गिरीन्द्रनाथमुखोपाध्यायः M. D. (History of Indian
Medicine—नामकग्रन्थकृत्, १९-२० खृश) १४२, १५४
- गुडाकेशः (असुरविशेषो यो विष्णुचक्रेण विपाटितः) २३३
- गुणचन्द्रसूरिः (गुणाकरवैद्यस्य गुरुः, १३ खृश) ५९
- गुणाकरवैद्यः (चरकव्याख्याकृत्, Dr. Cordier-महोदयमते १३ खृश)
५४, ५९

[४९४]

गुणाकरः (भक्तामरस्तोत्रकृत्, १४ खृश) ५६

गुरुः (बृहस्पति जुहुतीभाष्यो भरद्वाजपिता, बुधस्तस्य क्षेत्रज्ञपुत्रः) २६,
३१७

शतसमदः—११८

गोणिकादेवी (पतञ्जले माता, ३ खृपूश) २४

गोणिकापुत्रः (अच्युताचार्यः, तस्य माता च गोणिकादेवी, ११ खृश)
३४७

गोण्डालठाकुरसाहेबः (His Highness Sir Bhagavat Singhee,
K. C. I. E., M. D., १६-२० खृश) २७५, २७८, २८२

गोतमो गौतमो वा (न्यायसूत्रकृद्दत्तपादः शिशुकन्दीयकृत्) ८, ६५, ८०,
८१, ८२

गोपः (बलरामः) ३२१

गोपतिः (प्राचीनो वैद्यागमिक आचार्यः) ५४

गोपीनाथतर्काचार्यः (कातन्त्रपरिशिष्टटीकाकृत्, १६ खृश) ३१५

गोपुररक्षितः (दिवोदासशिष्यः सुश्रुतसतीर्थः, गोपुरतन्त्रकृत्, गोपुररक्षितौ
द्वौ पुरुषाविति केचित्) ४८, ५४, १६४

गोमिलः (प्रभासक्षेत्रवास्तव्यः, कात्यायनजनकः, गोमिलगृह्यसूत्रप्रणेता
मुनिविशेषः) ८२, १३६, १३७

गोमुखः (राशो नरवाहनस्य कर्मसचिवः, गोमुखसिद्धान्तनामकरसशास्त्रीय-
ग्रन्थप्रणेता च, ६-५ खृपूश) ३०१, ३१४, ३०५, ३०७

गोत्रर्द्धनः (लक्ष्मणसभ्यः, १२ खृश) ६७

गोवर्द्धनदत्तः (नरदत्तस्य शिष्यः, बृहत्तन्त्रप्रदीपस्य टीकाकारः, चक्रपाणि-
दत्तस्य बन्धुः, चिकित्सालेशादिकृत् ११ खृश) ४७, ५१, ५२, ५३, १६८

गोविन्दः (षड् गुरुणामन्यतम आचार्यः) २०

[४९५]

गोविन्दः (नारायणः) ३०१

गोविन्दनायकः (कश्चित् प्राचीनरसाचार्यः) ३४८

गोविन्दभगवत्पादः (सनातनधर्मावलम्बी, गौड़पादाचार्यस्य शिष्यः,
शङ्कराचार्यस्य गुरुः, हैहयराजकामदेवस्य च गुरुः, वेदान्तसम्प्रदाय-
प्रवर्तकविशेषः, परमयोगी, रसहृदयप्रणेता, रससिद्धपुरुषः, ७-६ खृश)

२६३, २६५, ३०७, ३०८, ३१०, ३११, ३२३, ३४८

गौड़पादाचार्यः (गोविन्दभगवत्पादस्य शिष्यः, शङ्कराचार्य-कामदेवयोः
परमगुरुः, वेदान्तसम्प्रदायप्रवर्तकः, माण्डूक्यकारिकाकृतद्वैतवादी,
७ खृश) २६३, ३०७, ३०८, ३४८, ३११

गौतमः—(गौतमनाम द्रष्टव्यम्) ८२, १५६

गौतमः (धर्मसूत्रकारः, औद्दालकिश्चेतकेतुरित्येके) ८३, ११६, १५६

गौतमी महाप्रजावती गौतमी वा (शुद्धोदनस्य पत्नी) ३१६

घटकर्परः (नीतिसारकृत कविः) २६१

चक्रपाणिदत्तः (नारायणपुत्रः, नरदत्तशिष्यः, चिकित्सालेशादिकृद्गोवर्द्धन-
दत्तस्य बन्धुः, कुमारभार्गवीयप्रणेता भानुदत्तस्य कनिष्ठभ्राता, 'भानुमती'-
नामकसुश्रुतटीकाप्रणेता, 'आयुर्वेददीपिका'नामकचरकटीकाप्रणेता,
राज्ञो नरपालस्य प्रधानमन्त्री च, ११ खृश) ११, १४, २२, २३,
३०, ३६, ३७, ३८, ४७, ४८, ५०, ५३, ५४, ५५, ५७, ६२, ६३, ६५, ७४,
७५, १२२, १५०, १६६, १८२, १८७, १८८, १८९, २०१, २८२, ३१६,
३४४, ३४५, ३४७ ।

चक्षुःष्येणः—(प्राचीन आयुर्वेदाचार्यविशेषः) ४८, ५२, ५५

चण्डाचार्यो विप्रचण्डाचार्यो वा—(सुश्रुतव्याख्याकृत, ५-६ खृष्ट-
शताब्दीवर्ती) १६४

चतुर्थवाग्भटः (गुणपाटटीकादिकृत, काव्यानुशासनकृत, 'पदार्थचन्द्रिका'-
नामकहृदयटीकाया छिप्पणकृच्च, १३-१४ खृश) २६३

[४९६]

चतुर्भुजमिश्रः (शाहजाहान्-पातशाहमहोदयस्य सभापण्डितः, गोविन्द-
भगवत्पादकृतरसहृदयस्य 'मुग्धावबोधिनी' टीकाप्रणेता, १७ खृश)
२६३, ३११

चन्दनः—५५

चन्दनोदकदुन्दुभिः (अभिजिदमुनेः पिता) १२७

चन्द्रः ६३, २४५

चन्द्रगुप्तः (महाराजसमुद्रगुप्ततनयो द्वितीयचन्द्रगुप्तः, शकारिविक्रमादित्यश्च,
४-५ खृश) ५३, ५६, २६१

चन्द्रगोमी (चान्द्रव्याकरणप्रणेता, वज्जीयबौद्धपण्डितः, नालन्दाध्यापकः,
'गोमि' शब्दतो वङ्गभाषायां 'गुई' इत्येके, ४-५ खृश) ३१५

चन्द्रटाचार्यः (तीसटपुत्रः, चरकसुश्रुतपाठशुद्धिकृत्, चिकित्साकलिका-
विवृतिकृत्, तीसटकृतवैद्यनिशदग्रन्थस्य टीकाकारः, १०-११ खृश)
१६, ३२, ३६, ४६, ४७, ४८, ४९, ५२, ५३, ५५, ५६, ५७, १६६, १६७

चन्दनदुन्दुभिः १२७

चन्द्रगामी—१७०

चन्द्रनन्दनः (हृदयसंहितायाः 'पदार्थचन्द्रिका' टीकाकारो निघण्टुकारश्च,
'चन्द्रनन्दन' इति वक्तव्ये कुतश्चिदग्रन्थे प्रमादतश्चन्द्रचन्दन'
इत्युक्तम्, १०-११ खृश) ५५, २७७, २८५

चन्द्रमाः (चन्द्रः) ८, १२०, २१५, २४१

चन्द्रसुतः (जुह्वती-चन्द्रयोः पुत्रो बुधः, बृहस्पतेः क्षेत्रजपुत्रः) ७,

चन्द्रसेनः (चन्देलवंशीयनृपतिः, कालञ्जरदुर्गनिर्माता, दिल्लीस्थितसुप्रसिद्ध-
लौहस्तम्भप्रतिष्ठापयिता, ३-४ खृश) ३०१, ३११

चन्द्रिकाकारः (गयदासमहाचार्यः, तस्य सौश्रुतपञ्चिकाऽपरपर्यायन्याय-
चन्द्रिका लोके सञ्चेपतश्चन्द्रिकेति नाम्ना प्रसिद्धिं लेभे, १०-११ खृश)
५६, १६६, १६७

[४९७]

चरकचतुराननः (आयुर्वेददीपिकाप्रणयनतश्चक्रपाणिदत्तेनैष उपाधिरूप-
लब्धः, ११ खृश) २२, ५०, १६६

चरको नवीनः (कनिष्कसभ्यः कपिलबलवैद्यश्चक्रसंहिताप्रतिसंस्कारत-
श्चरक इत्युपाधिभूषित आसीत्, स इदानीं नवीनचरक इत्याख्यया
प्रसिद्धः, स च प्रथमचरकप्रतिसंस्कर्ता, तस्य पुत्रः कपिलबलो द्वितीय-
चरकप्रतिसंस्कर्ता, १-२ खृश) १५६, १७१

चरकवार्त्तिककारः (महाभाष्यकारः पतञ्जलिमुनिः, ३-२ खृपूश) १७,
२६, ३०

चरकश्चरको बृद्धो वा (चरकसंहिताप्रणेता, अग्निवेशतन्त्रटीकाकृत्,
कृष्णयजुर्वेदटीकाकृच्च) २, ३, ११, १२, १३, १४, १५, १६, १७, १८,
२६, २७, २८, ३१, ३३, ४८, ५१, ५७, ६३, ६४, ७४, १०८, १३६, १३८,
१४२, १४८, १५४, १५७, १६१, १६२, १७६, १६५, २०२, २०३, २०५,
२३३, २६६, २८०, २८१, २८२, ३२३

चर्पटिनाथश्चर्वटिनाथो वा चर्वटिर्वा (चर्पटिसिद्धान्तनामकरसग्रन्थ-
प्रणेता, प्रकटावधूतश्च, १६ खृश) ३०५, ३४८

चान्द्रभागः (पुनर्वसुरात्रेयः) ७४

चान्द्रभागी (पुनर्वसुरात्रेयः) ७४, १५०

चारायणीयाः (चरकशाखाविशेषप्रवर्त्तकाः) २६

चार्वाकः (लोकायतसम्प्रदायप्रवर्त्तको मुनिविशेषः) ८०, २५१

चित्ररथः (कुबेरसखोऽङ्गारपर्णा, गन्धर्व्वराजः) ६४, ६५

चिन्तामणिकखरे शास्त्री (रसरत्नसमुच्चयस्य 'तरलार्थप्रकाशिनी' नामकटीका-
कृत्, १५ खृश) ३०१

चूर्णिकृत् (पतञ्जलिः ३-२ खृपूश) ४४, २६७, २६०

चूल्मिभट्टिः (जयादित्यवामनयोः पूर्ववर्त्ती पाणिनिवृत्तिकारः) ३१

[४९८]

च्यवनमुनिः (भृगुपुत्रः, भास्करशिष्यः, सुकन्याभार्य्यः, वाल्मीकेः पितेति
बुद्धचरितकृदश्वघोषः, च्यवनसंहिता-जीवदानादिकृत्) २, ३, ६, ७, ८,
६५, ७३, ७७, ११८, १२४, १२७, १४८, १५६

च्यवानः (च्यवनः) १२५

छिन्नमस्ता (भगवती) ३२२

जगदीशतर्कालङ्कारः (शब्दशक्तिप्रकाशिकादिकृत्, १७ खृश) २६७,
२६०

जगदीशवसुः (जड़विज्ञानवित् परिडतः, १६-२० खृश) ३४०

जगन्नाथवैद्यः (योगसंग्रहादिकृत्, १६-१७ खृश) १०३

जजटः—जेज्जटनाम द्रष्टव्यम् । ४४

जतूकर्णः (आत्रेयशिष्यः, जतूकर्णतन्त्रकृत्) २, ३, ८, २८, ४८, ५२, ५५,
१४५, १४६, १४८, १६१

जनकः (मिथिलाधिपतिः, वैद्यसन्देहभञ्जनकृत्) २, ६, ७, ८, ६४, १२८

जनमेजयः (अर्जुनस्य पौत्रः पारीक्षितः) ३०३

जनार्दनः (विष्णुः) ५

जनुः (मुनिः) ३०४

जमदग्निः (परशुरामस्य पिता, जमदग्निसंहिताकृत्, मन्त्रद्रष्टा च) ८,
६५, ७०, ११८, १२४, १५६

जयदत्तः (अश्वायुर्वेदकृत्, १०-११ खृश) ५१, ५२

जयदेवः (नागबोधिरित्युपाधिभूषितः, ईषत्तन्त्रापरपर्यायरसाध्यायकृत्,
छन्दःसूत्र-रतिमञ्जरीकृत्, ३-४ खृश) ३१४, ३१५

जयदेवकविराजः (रसकल्पद्रुमादिप्रणेता, १३-१४ खृश) ३१५

जयदेवगोस्वामी (वङ्गीयवैष्णवकविः, गीतगोविन्दादिप्रणेता, लक्ष्मणसम्भ्यश्च,
१२ खृश) ३१५, ३२२,

[४६६]

- जवन्तः (इन्द्रशक्त्योः पुत्रः) ६६
- जयन्तभट्टः (न्यायमञ्जरीकृत् काश्मीरकपरिडतः, १० खृश) २६०
- जयमङ्गलाचार्यः—(भट्टिकाव्यव्याख्याकृत्, ७ खृश) ७६
- जयसिंहः (काश्मीराधिपतिः, १२ खृश) २८५, २८६
- जयसिंहः (गुर्जराधिपतिः, १२ खृश) २६३, २८६
- जयादित्यः (काश्मीराधिपतिरिति Dr. Bühler, काशिकावृत्तिकृत्, ७ खृश) ६१३
- जरत्कारः (आस्तिकपिता मुनिश्च, दुर्वासा इति वङ्गीयकवि नवीनचन्द्र-
सेनः) ३०३
- जरत्कारः (आस्तिकमाता, जरत्कारपत्नी मनसादेवीति प्रणाममन्त्रः)
३०३
- जाजलिः (वेदाङ्गसारतन्त्रकृद् वैद्यागमिकमुनिविशेषः) २, ६, ७
- जातूकर्णः (उपस्मृतिकारो मुनिविशेषः, जातूकर्णस्यापि नामान्तरमित्येके)
१४६
- जामदग्नयः (जमदग्निनयः परशुरामः) ३२१
- जावालः ('तन्त्रसारक' नामकवैद्यग्रन्थकृद्मुनिविशेषः) २, ६, ७
- जाह्नवीचरणभौमिकः ('संस्कृतसाहित्ये इतिहास' नामकग्रन्थप्रणेता,
१६-२० खृश) २०१, २०२, २८३, २६१
- जिनदासः (जम्बुखामिचरितप्रणेता जिनदासगणिमहत्तरः, चरकव्याख्या-
कृच्च, ११-१२ खृश) ५४, ५६
- जीवको वृद्धः (स्थविरजीवकः, कश्यपशिष्यः, ऋचकमुनेः पुत्रः, वृद्ध-
जीवकीयतन्त्र-कौमारभृत्यतन्त्रप्रणेता) वृद्धजीवकनाम द्रष्टव्यम् ।
- जीवको बौद्धः (विम्बिसार-शालावत्योः पुत्रः, मतान्तरे पुनरभय-शाला-
वत्योः पुत्रत्वाद् महाराजविम्बिसारस्य पौत्रः, तद्दशिलाध्यापक-

[५००]

बौद्धात्रेयस्य प्रियशिष्यः, बालभृत्यतन्त्रकृच्च ६-५ खृषूश) ५७, ११६,

१७०, १७१, १८६, १९०, १९१

जीवनाथः (लोहशास्त्रकृत्) ५५

जुमरनन्दी (संचितसारस्य वृत्तिकारः) २८६

जुहती (बृहस्पते भार्य्या यस्यां चन्द्रमसा बुध उत्पादितः) ८, १२०

जेजटः (जैयटशब्दस्यापभ्रंशः, केजटपिता, चरकस्य 'निरन्तरपदव्याख्या'-

नामकटीकाकृत्, सुश्रुतटीकाकृच्च, ६-१० खृषूश) ३३, ३६, ४३, ४४,

४५, ४६, ४७, ५०, ५५, ५६, १८२, १९७, २०१, २२५, २८४

जैगीषव्यः (लिङ्गशरीरविहारिण आवटस्य शिष्यः, जीवन्मुक्तो योगि-

विशेषः) २३६

जैमिनिः (कर्ममीमांसा-भक्तिमीमांसा-जैमिनीयमहाभारतादिप्रणेता)

२८, ६४, १११, २६०

जैयटः (जेजट इति नाम्ना वैद्येषु प्रसिद्धः, केजटापरपर्यायस्य कैयटस्य

पिता, चरकस्य 'निरन्तरपदव्याख्या'नामकटीकाकृत्, सुश्रुतटीका-

कृच्च, ६-१० खृषूश) ४३, ४४, जेजटनाम द्रष्टव्यम् ।

जोन्स्—Jones ('The Doctor's Oath'-नामकग्रन्थकृत्,

१६ खृषूश) १५७

ज्ञानश्रीः—(छन्दःशास्त्रकृत्, १० खृषूश) ५५

ज्ञानेन्द्रभिक्तुः (सिद्धान्तकौमुद्या 'स्तत्त्वबोधिनी'नामकटीकाकृत्, १७ खृषूश)

३०६

डल्लणः, डल्लनः, डल्वणो वा (मधुराया राज्ञः सहनपालदेवस्य सभापण्डितः,

'निबन्धसंग्रहनामकसुश्रुतटीकाकारश्च, १३ खृषूश) ४३, ४७, ५६, ५८,

१८१, १८२, १८४, १८६, २००, २०१, २०२, २११, २१८, २२१, २२५,

२३२, २३३, २४२, २४४, २४५, २४६, २५७, २५८, ३१८

[५०१]

डुम्भुरः (सुरर्षिविशेषः, सङ्गीताचार्यश्च) ६४

दुण्डुकनाथः (कालनाथ-सिद्धलक्ष्मीश्वरयोः शिष्यः, रसेन्द्रचिन्तामणि-
प्रणेता, १५ खृश) ३२२

तथागतः (बुद्धदेवः)

तारकः (असुरः) ११३

तारिणी (भगवती) ३२२

तार्त्तीयिकवाग्भटः (तृतीयो वाग्भटः, बाहडापरपर्यायः, सोमपुत्रः,
गुर्जराधिपते जयसिंहस्य सभापण्डितः, वाग्भटालंकार-नेमि-
निर्वाणकाव्यप्रणेता कवि न तु वैद्यकः, १२ खृश) २६३

तिष्यपादः (मुद्गलीपुत्रः, विनयसमुत्कर्षादिबौद्धग्रन्थकर्त्ता, नृपतेरशोकस्य
समकालिकः, ३ खृश) ३२०

तीसटाचार्यः (चिकित्साकलिका-चिकित्सासमुच्चयादिप्रणेता, चन्द्रट्टस्य
पिता, १० खृश) ४६, ४७, ४८, ४९, ५१, ५२, ५३, ५५, ५७, १९७

तुरीयो वाग्भटः (चतुर्थवाग्भटनाम द्रष्टव्यम्)

तृतीयश्रीधरसेनः—८०

त्रिलोचनदासः (कलापपञ्जीकृत्, वैद्यसारप्रणेता, वैद्यप्रसारककृद्गदाधरस्य
पिता, कायस्थवैद्यो वैद्यकायस्थो वा, ११-१२ खृश) ५५, ३१५

त्रोटकः (शङ्कराचार्यस्य शिष्यः, ज्योतिर्मठाधीशः, ८ खृश) ३११

त्रिविक्रमभटः (लौहप्रदीपकृत् त्रिविक्रमदेवभटः, गौडीयराजवैद्यः, १३-
१४ खृश)

त्र्यम्बकशास्त्री—(काशीस्थसुप्रसिद्धकविराजः, १९-२० खृश)

दत्तः प्रजापतिदत्तो वा (पितामह-शिष्यः, चिकित्सादर्शनकृदिति
पौराणिकाः, आश्वद्वयगुरुरित्येके, ७२, ७३, १४८, १८५

दशढी (भारविकवे बंशधरः, काव्यादर्शप्रणेता, ७ खृश) २०, ५५

[५०२]

दत्तः दत्तात्रेयो वा (दत्तात्रेयः सोमात्रेय-कृष्णात्रेययो भ्राता, नाड़ीपरीक्षा-
प्रणेता, दत्तात्रेयसंहिताकृच्च, सिद्धयोगी) ७५, ७६

दशरथः (अजपुत्रः श्रीरामचन्द्रस्य पिता) ३०४

दसौ (अश्विनीकुमारौ, खर्वैद्यौ देवराजस्य गुरु, चिकित्सासारतन्त्र-
प्रणेतारौ च) ५, १८५, २७०, ३१२

दाक्षायणः (दाक्षिपुत्रो व्याङ्गिः, 'संग्रह'नामकव्याकरणग्रन्थप्रणेता,
बलरामचरितकाव्यप्रणेता, रसाचार्यश्च, ८-७ खृषूश) ७४६

दिङ्नागः (प्रमाणसमुच्चयादिबौद्धदर्शनग्रन्थप्रणेता, कालिदासस्य समकालिक
इति मल्लिनाथो बहवः प्राक्तिकाश्च, ५ खृश) १५६

दितिः (कश्यपपत्नी दैत्यमाता च) ७२

दिवस्पतिः (सूर्यः) ३२८

दिवोदासधन्वन्तरिः (सप्तमः काशीपतिः, प्रतर्दनपिता, धृष्टकेतोः पूर्वपुरुषः,
धन्वन्तरेखतारः, सुश्रुतादीनां गुरुः, रसोनकल्पप्रवक्ता, चिकित्सा-
दर्पणकृदिति पौराणिकाः) २, ४, ६, ७४, ११६, १५२, १५५, १६३,
१६४, १८१, १८७, १८६, १६०, १६३, ३२३

दीनेशचन्द्रभट्टाचार्यः (M. A, अध्यापकः, प्राक्तिकः, New Light
on Vaidya Literature-प्रभृतिनानावैद्यकनिबन्धकृच्च, १६-
२० खृश) ३८, ३६, ४२, २७८, २८४, २८८

दीनेशचन्द्रसेनः (बृहदवङ्गकृत्, १६-२० खृश) ५८

दीपङ्करः (अश्वायुर्वेदकृत्, १०-११ खृश) ५१, ५२

दुर्गसिंहः (वृत्तिकारः) २४८, २६०

दुर्जनः (दुर्वासाः कृष्णात्रेयो वा) ७५

दुर्मात्यः (शाल्वाधिपतिः) १३१

दुर्वासाः (अत्रिपुत्रः कृष्णात्रेयः, दत्तात्रेय-सोमात्रेययो भ्राता, दुर्जनः,

[५०३]

कृष्णात्रेयतन्त्रकारः, वैचागमिकः, महायोगी च) ७५, ७६,
१५६

दुर्लभगणः (सिद्धोपदेशसंग्रहकृत्) १६३

दृढबलः (कपिवलपुत्रः, तृतीयचरकप्रतिसंस्कर्ता, चरकव्याख्याता,
काश्मीराभिजनः, लवपुर (Lahore)-वास्तव्यो न तु काशीवास्तव्यः,
७-८ खृश) १६, ३२, ३६, ३८, ३९, ४०, ४२, ४३, ५१, ५२, ५५, ५६,
१६४

दृढस्युः (अगस्त्यपुत्रः) ११६

देन्तकः (रम्भरामस्य गुरुः, रसाचार्यः, ११ खृश) ५५

देवराजः (इन्द्रः) १५४

देवरातमुतः (याज्ञवल्क्यः, वैशम्पायनस्य ल्यक्तशिष्यः, वृद्धचरकस्य
सतीर्थ्यः) २६

देवलः (असितपुत्रः, रम्भाशापादष्टावक्तृत्वप्राप्तः, आयुर्वेदाचार्यः,
स्मृतिकारो मुनिः) ८, ६५, ११६, १२८

देवहूतिः (कर्दमपत्नी, कपिलमाता, भृगोः श्वश्रूः, ख्याते माता च) ८४

देवेन्द्रः (इन्द्रः) १८५

दैवोदासिः (काशीराजदिवोदासस्य पुत्रः प्रतर्द्दनः) ७४

द्रमिड़ाचार्यः (विशिष्टाद्वैतवादी, द्राविड़देशीयवैदान्तिकः, बोधायन
इत्येके) १२५, १५६,

द्राह्यायणः (प्राचीनसूत्रकारमुनिः) ८२

द्वपदः (अग्निवेशस्य शिष्यः, द्रोणाचार्यस्य सतीर्थ्यः, द्रौपदीपिता, चन्द्र-
वंशीयनृपः) १४५,

द्वहिणः (ब्रह्मा)—१५५

द्रोणः (आचार्यः) १४५

[५०४]

द्वारकानाथसेनः (चरकोपस्कारकृद् योगीन्द्रनाथसेनस्य पिता, कलिकातास्थ-

सुप्रसिद्धचिकित्सकः, गङ्गाधरकविराजस्य शिष्यः, १६-२० खृश) ६०

द्वैपायनः (कृष्णद्वैपायनव्यासदेवः) १४३

ध्वनिः (विश्वदेवानामन्यतमः) १०

धन्वन्तरिः (इन्द्रशिष्यः स्ववैद्यश्च) २, ३, ४, ६, २६, ३०, ६८, १२६,
१३०, १४८, १६३, ३१७

धन्वन्तरिः (काशीराजः, दिवोदासनाम द्रष्टव्यम्) २, ६

धन्वन्तरिः (धन्वन्तरीयनिघण्टुप्रणेता विक्रमसभ्यः) २६१

धरणिदासः (धरणिकोषकृत्, ११ खृश) ५५

धर्मकीर्तिः ('न्यायविन्दु' नामकबौद्धदर्शनग्रन्थकृत्, ७ खृश) ५५

धर्मसूत्रकारः (गौतमः) ८२, ८३

धातुसेनः (महावंशधृतनृपतिविशेषः) १५६

धान्वन्तरसुश्रुतः (दिवोदासधन्वन्तरेः शिष्यः, वैश्वामित्रिः, सुश्रुतनाम
द्रष्टव्यम्) ११, १६३

धूमावती (मार्कण्डेयपत्नी) ११८, ३२२

धौम्यः (पाण्डवपुरोहित आयोदधौम्यः, उपमन्युगुरुः, धौम्यसंहितानामक-
वैद्यकग्रन्थकृत्) ६५, १६६, १५६

ध्रुवः (मुनिः) १५६

ध्रुवपादः ('चन्द्रकला' नामकनागार्जुनीययोगशतटीकाकृत्, १२ खृश) ५२

नकुलः (पाण्डवकुमारः, वैद्यसर्व्वस्वकृदिति पौराणिकाः) २, ६, १०, ३१२

नम्रजिद् विनम्रजिद् वा (गान्धारराजः, आत्रेयशिष्यः, रसायनसिद्धश्च)
८, १०, ७४

नटराजः (भगवान् भूतभावनो महादेवः) २४

नटराजराजः (भगवान् भूतभावनो महादेवः) २४

[५०५]

नन्दिकेश्वरः (शिवानुचरो नन्दी, शिलादमुनेस्तनयः, प्रत्याहारसूत्रीय-
काशिकावृत्तिकृत) ३१३

नन्दी (नन्दिकेश्वरः नन्दीश्वरः शिवानुचरः, शिलादमुनेस्तनय इति हर-
प्रसादशास्त्री) ३०१, ३१२, ३१३, ३१७, ३२३, ३२६

नमिसाधुः (रुद्रटीयकाव्यालंकारटीकाकृत, १२ खृश) ३१०

नमुचिः (दैत्यविशेषः, दनुपुत्रः) ३१२

नमुचिसुदनः (इन्द्रः) २

नयपालः (वज्राधिपतिमहीपालस्य पुत्रः, चक्रपाणोराश्रयः ११ खृश)
५७, १६७, १६८, २०१

नरदत्तः (चक्रपाणि-गोवर्द्धनयोराचार्यः, 'बृहत्तन्त्रप्रदीप'नामकग्रन्थ-
कृत १०-११ खृश) ५०, ५१, ५३, १६८

नरवाहनबोधिः (जनमेजयस्य वंशधरः, राज उदयनस्य पुत्रः, बुद्धशिष्यः,
रसाचार्यः, नरवाहनसिद्धान्तकृत, ६-५ खृश) ३०१, ३०७, ३१३,
३१४, ३१७

नरसिंहः (नृसिंहदेवः) ३२१

नरेन्द्रः (वल्लभपुरपतिः, भट्टिकृद्भर्तृहरेराश्रयः, ६-७ खृश) ७६, ८०,

नरेन्द्रः (रसाचार्यः) ३०१

नरेन्द्रदेवः शशाङ्को वा (गौड़ाधिपतिः, भट्टारहरिचन्द्रस्याश्रयः, ६-७
खृश) ३३, ३६

नलनृपः (नैषधः, सूदशास्त्रकृत) ५१, ५५

नवीनचरकः (कनिष्कसभ्यः कपिलबलः प्रकृते पातञ्जलवार्त्तिकसन्निवेशात्
प्रथमचरकप्रतिसंस्कर्त्ता नवीनचरक इत्यस्माभिरापाततः सिद्धा-
न्तितम् । एष प्रथम-द्वितीयखृष्टशताब्दीयः) ११, १६, १७, ३२,
४२, ५४, १८५, १८४

[५०६]

नवीनसुश्रुतः (कनिष्कसभ्यः कपिलबलपुत्रकापिलबलः सुश्रुततन्त्रप्रति-
संस्कर्त्ता नवीनसुश्रुत इत्यस्माभिरापाततः सिद्धान्तितम्, एष द्वितीय-
खृष्टशताब्दीवर्त्ती) ११, ४२, ५६, १८३, १८५, १९३

नहुषः (पुरुरवसः पौत्र आयुपुत्रो ययातिपिता अशोकसुन्दरीभार्यश्च)
१५३, १५६

नागबुद्धिः नागबोधि वा (ईषत्तन्त्रापरपर्यायरसाध्यायकृत्, छन्दः-
सूत्रादिकृद्, ३-४ खृश) ३१४

नागबोधिः (नागार्जुन इत्येके, ईषत्तन्त्रादिकारो जयदेव इत्यन्ये,
नागार्जुनकालः १-२ खृश, जयदेवकालः ३-४ खृश) ३१४, ३१७

नागसम्भवः (रसशास्त्रे सिन्दूरम्, अन्यत्र पतञ्जलिमुनिः) ३१५

नागार्जुनः नागार्जुनबोधि वा (वैदर्भब्राह्मणः, बौद्धराहुलभद्रशिष्यः,
बौद्धधर्मावलम्बी, नानाबौद्धदर्शनग्रन्थकृत् कनिष्कसभ्यः पण्डित-
अकाण्डः, १-२ खृश) ३४, ४८, ५३, ५५, ५७, १५६, १८१, १८२, १८५,
१८७, २४२, २६२, ३००, ३०१, ३१४, ३१७, ३१८, ३१९, ३२१, ३२३

नागेशभट्टः (व्याकरणादिनानाशास्त्रवेदिता, १७-१८ खृश) १७, २१, ३०
३१, २८०, ३१६

नारदः (सुरर्षिः, पर्वतभ्रातेति केचित्, पर्वतसख इत्यन्ये, सनत्कुमार-
शिष्यः, नारदसंहिता-नारदपञ्चरात्रप्रवक्ता) ८, ६, ६४, ६५, ८२, ११२,
११४, १५६

नारायणः (भगवान् विष्णुः) १३४, २७१, ३११

नारायणतीर्थमुनिः (तत्त्वत्रयभाष्यकृत्) २५३

नारायणदत्तः (चक्रपाणेः पिता, १०-११ खृश) ५०, १६८

नारायणदाससिद्धः (वैष्णववैद्यकशास्त्रकृत्, ६ खृश) १४३

नारायणभट्टः (वैद्यचिन्तामणिकृत्) १४४

[५०७]

नमस्त्यौ (अश्विनीकुमारौ, खर्वेद्यौ) ३१२

निकषा—१३८, १३९

नित्यनाथः (आदिनाथः, सिद्धनाथः, अश्विनीकुमारो वा, जैनवैद्यः रस-
रत्नाकर-रसरत्नमालादिरसग्रन्थकृत्, १३-१४ खृश) २९४, ३३८,
३४८

निमिः (इच्छाकुपुत्रो भित्थिलाधिपो नेत्ररोगचिकित्साभिज्ञः) ४, ८, १६१
निमिविदेहः वैदेहो वा (जनकापरपर्यायो मिथिः) ७६, १४६, १५४, १५६
नियतिः (भृगोः पुत्रवधूः, मेरोः कन्या, मृकण्डमुने माता, विधातृभाष्या)

११८

निश्चलकरः (विजयरक्षितस्य शिष्यः, श्रीकण्ठदत्तस्य सतीर्थ्यः, चक्रप्राणिकृत-
'चिकित्सासंग्रह'स्य रत्नप्रभानामकटीकाकृत्, १२-१३ खृश)

५१, ५६, ५७, १६६, १६७, १६६, १६७, १६६, २७८

निष्ठ्युतिः (मुनिः) १३६

नीतिशतकादिश्रुत्—७८

नीलकण्ठसूत्रिः (महाभारतस्य 'भारतभाष्यदीप'नामकटीकाप्रणेता, १६
खृश) ७२, ८४, ८५, १०३, १४७

नीलसिंहः (विष्णुः) ३३२

नृपालदेवः २०१, ३०३

न्यायसूत्रकारः (गौतमः) ८२, ८३

न्यायैकदेशिनः—१०६

पञ्चरात्राः—११५

पञ्चशिखः, पञ्चकृत्, पञ्चगुणः (आसुरिशिष्यः) ८५, ८६, ८७, ८८

पतञ्जलिः (योगसूत्रकारः, शेषनागस्यावतार इति प्रसिद्धिः) १८, ३०,

२१, २३, २७, २८, ११०-११, १३४, २३८, २७२

[५०८]

पतञ्जलिः (महामाष्यकारः 'सिद्धान्तसारात्रली' नामकवैद्यकग्रन्थकार-
 श्रकरवार्त्तिककारश्च, ३-२ खृपूश) २, १७, ६८, १६, २०, २१, २४,
 २६, ३०, ३१, ३४, ५६, ६७, १०८, १३६, २२०, २३२, २६७, २६०,
 ३००, ३१५, ३१६, ३१७, ३४२

पद्मभवः (ब्रह्मा) ३११

परवैद्यः (शिवः) ३२६

परशुरामः (जमदग्निपुत्रः) ७०

पद्मपादः (शङ्करशिष्यः) ३११

पराशरः (आत्रेयशिष्यः, पराशरतन्त्रप्रणेता, तत्कल्पकृत्, व्यासपिता)
 २, ३, १८, २८, ४८, ७०, ८६, १३२, १४५, १४६, १४७, १४८, १६१,
 ३११

पर्वतमुनिः (सुरर्षिः, पार्वतकवैद्यस्य पूर्वपुरुषः, नारदभ्रातेति पुराणम्,
 नारदसख इति पुराणान्तरम्) ८, ६, १०, ६४, ८२, ११४, १५६

पाणिनिः (अष्टकादिप्रणेता, दाक्षीपुत्रः, ८-७ खृश) १२, २०, २७, ८२,
 १२८, १२९, १३५, १३६, १६८, १६९, २१२, २२१, २२७, २६०

पातञ्जलाः—२१२

पाराशर्यः (कृष्णद्वैपायनः पराशरपुत्रः, भिन्नसूत्र-महाभारत-पुराणादि-
 प्रवक्ता, वेदविभागकर्त्ता) १८, १६, २०, २७, ३६, १३२

पारिभद्रः (काशीराजः) ४१

पारीक्षिः (पारीक्षिमौद्गल्यः, 'आसन्दीवान्' पत्तनस्य राजा) ६५, ११६,
 १३५, १४६

पारीक्षि मौद्गल्यः—११६, १४८, १५०

पार्वतकः (पर्वतमुने वंशधरः, बौद्धवैद्यः) १८६, १६०, १६१

पार्वती (देवी) ३३६

[५०९]

पार्वतीनन्दनः—११३

पालकाप्यः (हस्त्यायुर्वेदकृद् मुनिः) ५५, ५६, १५३

पाश्चात्यपण्डिता—३६

पिङ्गः (पैङ्गीकल्पप्रवक्ता) १४१

पिङ्गलः (छन्दःसूत्रकारः प्रथम आर्यभट्टः, अशोकसमकालिकः ज्योतिः-
शास्त्रवित् पण्डितश्च ५५, २६०

पि. सि. रायः—Dr. Sir Prafulla Chandra Roy (सुप्रसिद्ध-
रासायनिक-पण्डितः, 'History of Hindu Chemistry'-
ग्रन्थप्रणेता, १६-२० खृश) १६५, २८८, २९५, ३०८

पुनर्वसुः (अत्रिपुत्रो महर्षिरात्रेयः) ४, ७४, ७५, ७६, ७७, १२२, १४६,
१५०, १५१

पुरुषः—२१६, २२०

पुरुषोत्तमदेवः (राजोपाधिभूषितः, पाणिनिसूत्राणां 'भाषावृत्ति'प्रणेता,
१२ खृश) ५६

पुरूरवा ऐडो वा (इडा-बुधयोः पुत्रः, आयोः पिता, नहुषस्य पितामहः,
ययातेः प्रपितामहः) १०

पुलस्त्यः (ब्रह्मपुत्रः, स्मृतिकारः, आयुर्वेदाचार्य ऋषिः) ६४, ६५, १११,
१५६

पुलहः (ब्रह्मपुत्रः, स्मृतिकारः, आयुर्वेदाचार्य ऋषिः) ६४, १११, १५६

पुलोमा (दैत्यविशेषः, 'पुलोमन्'शब्दः, शचीदेव्या जनकः)

पुलोमा (भृगुपत्नी, च्यवनमाता, वाल्मीकिमुनेः पितामही) ७३, १२५

पुष्कलावतः पौष्कलावतो वा (दिवोदासशिष्यः, सुश्रुतसतीर्थः) ५५

पुष्पदन्तः (शिवानुचरगन्धर्व्वराजः, जयाभार्य्यः, महिम्नःस्तोत्रकृत्,
भगवतीशापेन वररुचिकात्यायनशरीरं परिगृह्य धरामवतीर्णः) ३२४

[५१०]

पुष्पमित्रः पुष्पमित्रो वा (शुङ्गवंशीयो ब्राह्मणः, राज्ञो बृहद्रथमौर्म्यस्य
सेनापतिस्ततो राजचक्रवर्त्ती) १७, २५

पूर्णाक्षो मौद्गल्यः—७६, १४१, १४६, १५३

पूर्णानन्दतीर्थः (योगसारसंग्रहटीकाकृत् परमहंसः, ककारकूटकृच्च, १६-१७
खृश) ३१३

पृथिवी—६३, २१६

पृथ्वीसिंहः (गन्धशास्त्रकृत्, ६ १० खृश) ५१, ५२, ५५

पैङ्गिः (पैङ्गीश्रुतिसमाम्नाता, आयुर्वेदविद् मुनिः) ६५, १४१

पैयवनिः (सुदाः पैयवनिः) १५६

पैलः (वैद्यशास्त्रे भास्करशिष्य इति पौराणिकाः, 'निदान'नामकग्रन्थ-
कृदिति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम्) २, ६, ७

पौष्कलावतः (पुष्कलावतः, दिवोदासशिष्यः, सुश्रुतसतीर्थः) १५५, १६४

प्रचेताः—११६, १२८, २४५

प्रजापतिः (पितामहो ब्रह्मा) ६४

प्रजापतिः (दत्तः प्रजापतिः) ३, ४, ५, ६, ७, १८५, १८६, २७०

प्रतर्द्दनः (काशीराजपुत्रः, दैवोदासिः) ७४, १७२

प्रद्युम्नक्षमः (जिनदासस्य गुरु जैनश्च, ११-१२ खृश) ५६

प्रकुल्लचन्द्ररायः—Dr.—१६५

प्रभाकरः (सूर्यः) ५

प्रभाकरः (गुरुः) १०६

प्रवृद्धभोजः (दिवोदासशिष्यः)

प्रभा (राहुकन्या, आयुभार्या, नहुषमाता च) १०

प्रशस्तपादाचार्यः (वैशेषिकभाष्यकृत्, ४-५ खृश) १४०, ३२१

प्रियदर्शना (नरवाहनसखी) ३१४

[५११]

प्रियदर्शना (नरवाहनस्य पत्नीविशेषः) ३१४

बकुलकरः (सारोच्चयकृत्, ११-१२ खृश) ५४

बकुलेश्वरसेनः (चरकटीकाकृत्, ११-१२ खृश) ५८

वडिशधामार्गवः (आयुर्वेदविद् मुनिविशेषः) ६४, ८६, १३४, १३५,

१४६, १५०, १५१

बन्धको बन्धूको वा (सुप्राचीनो बौद्धवैद्यविशेषः) १८६, १९०, १९१

बलाकाश्वः (सिन्धुद्वीपमुनेः पुत्रः) १३१

बाणभट्टः (हर्षचरितादिकृत्, हर्षवर्द्धनसभ्यः, ६-७ खृश) २५, ३३, ३६,

३२६

बादरायणः (वेदान्तसूत्रकृद् वेदव्यासः) १८, २०, ६५, १२४, १३२,

१३४

बाव्वाकिशाहः (वङ्गाधिपतिः, १५ खृश) ५६

बालखिल्यः बालिखिल्यो वा (सन्तति-क्रत्वोः पुत्रः, खल्पप्रमाणको मुनि-

विशेषः, आयुर्वेदविद्) ६५, ६८, ६९, १४४, १४५, ३४८

बाष्पचन्द्रः बाप्यचन्द्रो वा (चरकटीकाकृत्, ११ खृश) ५६, ५८

बिन्दुनाथो बिन्दुभट्टो वा (बिन्दुसंग्रहनामकवैद्यकग्रन्थकृत्) ४८, ४९,

३०५

बिम्बिसारः (मगधाधिपतिः, अभयस्य पिता, बौद्धजीवकस्य पिता पितामहो

वा, ६ खृपूश) १७१

बिल्हणः—२०१

बीजवापः (मुनिविशेषः) १३१

बुद्धदेवः (शुद्धोदनस्य पुत्रः सिद्धार्थः, ६-५ खृपूश) १६, ११६, १७०,

१८५, १८६, २३६, २४७, २६६, ३१४, ३१६, ३२१, ३२२

बुद्धभट्टः ('रत्नपरीक्षा' नामकग्रन्थकृत्, १२ खृश) ५३

६

[५१२]

बुद्धस्वामी (बृहत्कथाश्लोकसंग्रहकृत, ५ खृश) ३१४

बुधः (बृहस्पतिभार्यायां जुहत्यां चन्द्रेणोत्पादितः, बृहस्पतेः क्षेत्रजपुत्रः,
इडाभार्यः, ऐडापरपर्यायस्य पुरुरवसः पिता) २, ३, ६, ७, ८, १२०,
१४८, २४७.

बृहद्रथः (काशीराजः) ४१

बृहद्रथमौर्यः (मगधपतिः, पुष्पमित्रण हतः, ३ खृपूश) २५

बृहस्पतिः (अङ्गिरसः पुत्रः, जुहतीभार्यः, सुरगुरुः, मन्त्रहृक्) ८, ३७,
७०, १२०, १३७, १५६, २५१, ३१६

बीजवापिः (बीजवापस्य गोत्रापत्यं, बीजवापीयतन्त्रकृद्मुनिः) ६५,
१३१,

बोधायनः (स्मृतिकृद्मुनिः, वैदान्तिकः, द्रमिडाचार्य इति सुरेन्द्रनाथ-
दासगुप्तः) १२५, १५६,

बौद्धजीवकः—१८० 'जीवको बौद्धः' नाम द्रष्टव्यम् ।

बौधायनः (स्मृतिकारो मुनिः) ६१

ब्रह्मज्योतिः (रससिद्धो मुनिविशेषः) ३१७, ३२३

ब्रह्मदत्तः (काशीराजः, उद्दालकोऽस्य प्रधानामाल्य आसीत्) ८३

ब्रह्मदेवः (सुश्रुतवार्त्तिककृत, ११ खृश) ५७, १६६, २०१

ब्रह्मराक्षसः (पतञ्जलेरभिमतशिष्यः, २ खृपूश) ६१

ब्रह्मवादिनः—२१७

ब्रह्मा (पितामहः) २, ३, ४, ५, १४, ६६, ६६, ७०, ७१, ७३, ७५, ७७, ८३,
८६, १४५, १४६, १४८, १८५, २३३, २६१, २६६, २७०, २७१, ३०६,
३०७, ३०८, ३२३, ३२४, ३२८

ब्रह्माणी ३३४

भगदेवः (भग आदित्यवचनं स्वस्य कन्या ब्रह्मशापेन स्वर्णमृगी भूत्वा

[५१३]

विभाण्डकरेतस ऋश्यशृङ्गर्षिं प्रसूय शापाच्च प्रमुक्ता दिवं प्रतस्थ
इति पौराणिकी वार्त्ता) ३०४

भगवत्सिंजी—‘गोण्डालठाकुरसाहेब’नाम द्रष्टव्यम् । २७५, २६२

भट्टपादः (कुमारिलः, ८ खृश) ८२,

भट्टभास्करो भास्करभट्टो वा (सुश्रुतपञ्जिकाकारः, परिङ्कितप्रकाण्डः,
यिद्यापतिरित्युपाधिभूषितः, भोजसभ्यः, वेदान्तभाष्यकृद् भास्करा-
चार्यस्य वंशधरः, सिद्धान्तशिरोमणिकृद् भास्कराचार्यस्य प्रपिता-
महः १०-११ खृश) १८२, १६७

भट्टारहरिचन्द्रः (आर्द्रदेव-रथ्यादेव्योस्तनयः, गौड़ाधिपतेः शशाङ्कदेवस्य
सभापरिङ्कितः, विद्योत्कर्षाद् बाणभट्टे नापि प्रशंसितः, ‘विश्वप्रकाश’-
कोषकृद् महेश्वरवैद्यस्य पूर्वपुरुषः, चरकटीकाप्रणेता, भट्टारसंहिता-
प्रणेता, खरनादतन्त्रप्रतिसंस्कर्त्ता च, ६-७ खृश) ३१, ३२, ३४, ३६,
५३, ५६

भट्टिकृत्, भट्टिकारः—७८, ७९, ८०

भट्टोजिदीक्षितः (शब्दकौस्तुभसिद्धान्तकौमुदी-प्रौढमनोरमादिप्रणेता,
१६-१७ खृश) १८

भट्टकाप्यः (आत्रेयसमकालिक आयुर्वेदविद् मुनिविशेषः) ७६, १४१,
१४६, १५१, १५३

भट्टवर्मा ५२

भरतपालः (निबन्धसंग्रहकर्त्तुर् डल्लणस्य पिता, १२-१३ खृश) २००,
२०१

भरतमल्लिकः (वैद्यकुलतत्त्वादिकृत्, १७-१८ खृश) ७९

भरतमुनिः (नाट्यशास्त्रकारः) १५५

भरद्वाजः (द्रोणपिता) १, १२२

[५१४]

भरद्वाजः (उतथ्यपत्न्यां ममतायां बृहस्पतिविर्यात् सज्जातः, अत
उतथ्यस्य क्षेत्रजपुत्रः, उतथ्यमुनि बृहस्पतेरग्रजः, इन्द्रशिष्यः,
आत्रेयादेर्गुरुः) २,४,८,६५,७४,७५,१०३,११८,१२०,१२१,१२२,
१३८,१४५,१४८,१४९,१५०,१५६

भर्तृहरिः (भर्तृहरिशतकप्रणेता महाराजः, ६ खृश) ३४,३५,२४७

भर्तृहरिः (वाक्यपदीयादिप्रणेता, ६-७ खृश) २२,२३,४४,७७,७८,
८०,२६७,२६०,२६१,३४२

भर्तृहरिः (भट्टिकाव्यप्रणेता, सुराष्ट्रस्थितबलभीपुरीय (काठियाड़)-

महाराजश्रीधरसेनपुत्रनरेन्द्रस्य सभापण्डितः, ७ खृश) ७८,७९

भवनाथमिश्रः (भावप्रकाशप्रणेता भावमिश्रः, आकृवरसभ्यः, १६ खृश) १४

भवदेवः (स्मार्त्तपण्डितः, गन्धशास्त्रप्रणेता ११-१२ खृश) ५२ ५५

भवनः (मुनिः) १५६

भवभूतिः (उत्तररामचरितादिप्रणेता कविः, भवभूतेर्नामान्तरमुम्बेकः) ३४

भवानीप्रसादरायः (गङ्गाधरकविराजस्य पिता, यशोहरग्रामवास्तव्यः,

१६ खृश) ६०,

भव्यदत्तः (वैद्यप्रदीपकृत्, ११ खृश) ५२,५३,५५

भाट्टाः—१०६

भागुरिमुनिः (वैयाकरणः, त्रिकाण्डकोषकृत्) ४४,२६७,२६०।

भानुदत्तः (कुमारभार्गवीयप्रणेता, 'गीतगौरीश'काव्यप्रणेता, सुकविः,

चक्रपाणिदत्तस्याग्रजः, ११ खृश) १६८

भारतीतीर्थमुनिः (विद्यारण्यगुरुः, पञ्चदशीकृत्, १३-१४ खृश) ६

भारद्वाजः—१२४

भारविः (किरातकाव्यकृत् कविः, ५-६ खृश) ६,३४,२४८

भारविमुनिः (प्रागैतिहासिक आयुर्वेदाचार्यः) ८,९,११८,१२४

[५१५]

भार्गवः (भृगो गौत्रापत्यं भार्गवप्रमितिः, भार्गवसंहिताकृद्मुनिः) ६५,
१२५

भार्गवः (परशुरामः) ३२१

भालुकिः भालुकी वा (भालुकितन्त्रकृद् मुनिः, महाभारते दीर्घान्तोऽपि
पठितः ५२, ३२५

भावमिश्रः (भावप्रकाशकृद् भवनाथमिश्रः, आक्वरसभ्यः, १६ खृश) १४

भास्करः (विवस्वान्, भास्करसंहिताकृत्, पैलादीनां गुरुः) १, ५, ६, २६,
१२५, १४८, ३०१, ३०५, ३१६, ३१७, ३२६

भास्करो राहुलभद्रो वा (नागार्जुनस्य गुरुः, १ खृश) १८२

भास्करभट्टः (भट्टभास्करनाम द्रष्टव्यम्) । १८२, १६७, २०१

भिक्तुकात्रेयः (तक्षशिलाया अध्यापकः, बौद्धजीवकस्य गुरुः, विशिष्ट-
चिकित्सकः, निपुणः शस्त्रोपचारकश्च ६-५ खृपूश) ११६, १२०

भिद्वात्रेयः, आत्रेयो भिक्तुर्वा (अग्निवेशादेः समकालिकः, आयुर्वेदविद्
मुनिः) ६५, ६८, ११६

भीमसेनः (काव्यप्रकाशटीकाकृत्, १८ खृश) ४३

भीमसेनः (मध्यमपाण्डवः, सूदशास्त्रकृत्) २४४

भीषणभैरवः (शिवमूर्तिभेदः) ३२६

भुवनेश्वरी (भगवती) ३२२

भूतपतिः (भवानीपतिः शङ्करः) ४०

भृगुमुनिः (कर्दमस्य जामाता, ख्यातिभार्य्यः, पुलोमाभार्य्यश्च, च्यवनपिता
मन्त्रद्रष्टा) ८, १०, ६४, ६५, ६६, ७३, ७४, ८६, १०३, १२०, १२१

भेड़ो भेलो वा (आत्रेयशिष्यः, भेड़तन्त्रकृत् परमर्षिः) ५२, ५५, ६४, ११६,
१४५, १४८, १६३, १६१

भैरवः (महादेवमूर्तिविशेषः) ३०१, ३१२, ३२६

[५१६]

भैरवाचार्यः (रससिद्धपुरुषविशेषः) ३२६

भैरवी (भगवती) ३२२

भोजः प्रबुद्धः (काशीराजदिवोदासस्य शिष्यः)

भोजो बृद्धः (युक्तिदीपिकादिकृत् कान्यकुब्जाधिपतिः, वाचस्पतिमिश्र-राज-
शेखरादेराश्रयः ६ खृश) ५५

भोजः श्रीभोजपतिः]र्वा (नानाशास्त्रपारगो धाराधिपतिः, भट्टभास्कर-
कैयटादीनामाश्रयः, पातञ्जलवृत्ति-सरस्वतीकण्ठाभरणादिप्रणेता, ११
खृश) १०, २२, २३, ५२, ५६, ११२, १६७, २०१, ३३६

‘भङ्गा’पण्डितः (बोग्दादस्थित-खलिफा-हारुण-अल्-रशीदमहाराजस्य
संस्कृताभिज्ञसभापण्डितः, चरक-निदानाद्यनुवादकश्च, ८-६ खृश)
१६६, २८७

मङ्गलविष्णुः (गोविन्दभगवत्पादस्य मातामहः, ६-७ खृश) ३०८

मजुमदारः (Hindu History-नामकग्रन्थकृद् अज्ञेयकुमारः,
१६-२० खृश) १६, ४२

मत्तः (‘मत्तमाण्डव्यसिद्धान्त’नामकरसग्रन्थप्रणेता तान्त्रिकसाधकः) ३२७

मत्स्यः (विष्णुः) ३२१

मत्स्येन्द्रनाथः—३४८

मत्तभैरवः (उन्मत्तभैरव इति तर्क्यते) ३२७

मत्तमाण्डव्यः—३०१, ३०५, ३२७

मत्स्यगन्धा (काली सत्यवती वा) १४७

मदनदेवः (कामदेवनाम द्रष्टव्यम्) ३०७, ३०८

मदनमञ्जुका (नरवाहनस्य सखी) ३१४

मध्यवाग्भटः द्वितीयवाग्भटो वा २७३

माधवाचार्यः (पूर्णप्रज्ञदर्शनकृद् वासुदेवः शुद्धाद्वैतवादी वैदास्तिकः,
१२-१३ खृश) २४१

[५१७]

मन्सूरः (८ खृश) १६५

मन्खिनी (मृकण्डुपत्नी, मार्कण्डेयमाता च) ११८

मनुः (भास्कर-संज्ञयोः पुत्रः, मनुसंहितास्मर्त्ता) ५, १०२, १३७, १५६,
२२८, २३८, २४६, २४७

मन्थानभैरवः (शैवरसाचार्य्यविशेषः) ३०१, ३०५, ३२७

मन्दपालः—७१

ममता (उतथ्यपत्नी, भरद्वाजमाता च) ८, १२०

मयूरभट्टः (बाणभट्टस्य श्वशुरः श्यालको वा, सूर्यशतकादिप्रणेता,
६-७ खृश) ५

मरीचिः (ब्रह्मपुत्रः, कश्यपजनकश्च) ६४, ७१, ७२, ७३, १३६

मल्लिनाथः (महाकाव्यटीकादिकृत कोलाचलभट्टः पेड्डुभट्टो वा, १४-१५
खृश) २४८

मस्करी (काशिकाकृतो वामनाचार्य्यस्य पुत्रश्चतुर्थाश्रमी गौतमीयधर्मसूत्र-
भाष्यप्रणेता, ८ खृश) ८२

महादेवः (शम्भुः) १०१, ३२६, ३२७, ३४३

महानन्दः (नन्दवंशीयमहाराजः, कात्यायनोऽस्य मन्त्रित्वमकरोत्,
५-४ खृश) १३६

महाप्रजावती (बुद्धदेवस्य विमाता गौतमी देवी, सिद्धार्थस्य धात्री च,
६-५ खृश) ३१८

महाभाष्यकारः (पतञ्जलिमुनिः, ३-२ खृपूश) २०, २१, २२, २३, २४

महाशालशौनकः—११६

महिदासः—११६

महीधरः (योगशतकस्य 'विश्ववल्गुभा'टीकाकृत, ७-८ खृश) ५३

महीपालः (गौड़ाधिपतिः, महाराजनयपालस्य पिता, गयदासमहाचार्य्य-
स्याभ्रयः, १०-११ खृश) ४७, ५४, १६७, १६८, २०१

[५१८]

महेश्वरः (शिवः) ६६, २१४, ३२१

महेश्वरवैद्यः (भट्टारहरिचन्द्रस्य वंशधरः, 'विश्वप्रकाश'कोषकृत्,
११-१२ खृश) ३४, ५७

माघः (श्रीदत्तसर्वाश्रयस्य पुत्रः, सुप्रभदेवस्य पौत्रः, श्रीमालब्राह्मणः,
शिशुपालवधनामकमहाकाव्यप्रणेता, श्लोके घण्टाशब्दप्रयोगाद्
'घण्टामाघ' इत्यप्यस्य नाम, ७-८ खृश) ६८, १८३

माठराचार्यः (प्रथम सांख्यवृत्तिकृत्) १०१, ११०

माण्डव्यः (आत्रेयशिष्यः) ४, २२०, ३३२

मातङ्गी (श्वपचकन्या भगवती च) ७१, ३२२

मातलिः (आयुर्वेदविद् मुनिविशेषः) ८, १०

माधव उपाध्यायः (आयुर्वेदप्रकाशकृत्) ३००

माधवकरः (शिलाहृदवासिन इन्दुकरस्य पुत्रः, धर्मपालस्य शासनकाले
नवमखट्वशताब्द्या आरम्भे शिलाहृदो विक्रमशिलेतिनाम्ना प्रसिद्धो-
ऽभूत् ; माधवनिदान-प्रश्नसहस्रविधानादिग्रन्थप्रणेता, ७-८ खृश)
२८, ५२, ५३, १८२, १८५, २६४, २६५, २८८

माधवब्रह्मवादी (सुश्रुतटिप्पणकारः श्रीमाधवब्रह्मवादी, ११ खृश) २००, २०१

माधवाचार्यः (सायणपुत्रः सर्वदर्शनसंग्रहकृत्) १०६

मायादेवी (शकराजसुभूतेः कन्या, सिंहहूणपौत्रशुद्धोदनस्य पत्नी, सिद्धार्थस्य
जननी, गौतमीदेव्या भगिनी सपत्नी च, ६ खृश) ३१६

मारीचकाश्रयः (ब्रह्मपुत्रो मरीचिस्तत्पुत्रो मारीचकाश्रयः, गोत्रप्रवर्तकः,
स्थविरजीवकस्य गुरुश्च, काश्यपसंहितादिप्रवक्ता) ७२, ७३, १५१

मारीचिः (मारीचस्य पुत्रः) ६५, १३५, १३६, १४६, १५०

मास्ती (उत्थयभार्या ममता) ८, १२०

मार्कण्डेयः (मार्कण्डो वा, कल्पान्तजीवी मुनिः, मार्कण्डेयपुराणवक्ता,

[५१९]

मार्कण्डेयः षष्ठीभार्य्यः, वैद्यकशास्त्रे नाडीपरीक्षास्मर्त्ता, सप्तसती
मार्कण्डेयपुराणान्तर्गता) ८, ६५, ११६, ११८, १५६

माहुकः (हरमेखलाकृत्) ५४

मित्रः (सूर्यः) २१८

मित्रावरुणौ (तत्पुत्रः कुम्भयोनिरगस्त्यः) ११६, ११७

मिमतः (मैमतायनेऽपूर्वपुरुषः) १४४

मुकुन्दः—८४

मेदिनीकरः—२०१

मृकण्डूः—११८

मृत्युः—६४, २१८

मेघसमुनिः—७१

मेघातिथिः—१५६

मेरुतुङ्गः—(रसाध्यायटीकाकृत्) ३१५

मैत्रावरुणिः (अगस्त्यो वशिष्ठो वा) ७०, ११७

मैत्रेयः (आत्रेयसमकालिकमुनिविशेषः) ६५, १३०, १४२, १४३, १४४

मैथिलः (रसाचार्य्यः) ३०१

मैमतायनिः (सौवीरगोत्रीयमिमतस्य गोत्रापत्यमायुर्वेदाचार्य्यमुनिः)
६५, १४२, १४४

मोतीलाल बनारसीदासः (आयुर्वेददीपिकादिप्रकाशकः, १६-२० खृश)
४६

मोरेश्वर कुन्ते M. D. (मुम्बई-मेडिकल-कलेजनामक-चिकित्सा-
विद्यालयस्य प्रधानाध्यापकः, १६-२० खृश) २८२, २६२

मौद्गल्यः (पारीक्षिः) ११६

म्लेच्छसाधकाः (ताम्रादिधातुकल्पकुराणा आचार्य्याः) १३३

[५२०]

यमः (सरण्यु-भास्करयोः पुत्रः, ज्ञानार्णवतन्त्रादिकृदिति पौराणिकाः) १,

५, ७, ६१, १३७, १४८

यवीयः-सुश्रुतः (नवीनसुश्रुतः) १८४

ययातिः (नहुषपुत्रः, पुरो जर्नकः, शुक्रशापेन जराग्रस्तः) १०, १५३,

१५६

यशोधनः (रससिद्धः कश्चिद् महाराजः, 'यशोधनसिद्धान्त'नामकरसग्रन्थ-

कृत्) ३०१, ३१४, ३१७, ३३४

यशोधर्मदेवः (विक्रमादित्य इत्यस्योपाधिः, महाराजभर्तृहरे भ्राता,

६ खृश) ७८

यागबोधिः (रसाचार्यः) ३०१

याज्ञवल्क्यो योगी (स्मृतिकारो योगियाज्ञवल्क्यः) १६, १३७

याज्ञवल्क्य ऋषिः (शतपथादिप्रवक्ता, वैशम्पायनशिष्यः, चरकस्य सतीर्थ्यः,

देवरातपुत्रः) १६, २६, २७

यास्कः (निरुक्तकारः) १३, ६४, १२७, २१७

युधिष्ठिरः (पाण्डुपुत्रो धर्मराजः) १०, १२६, २४४, ३२६

युधिष्ठिरमीमांसकः ('संस्कृतव्याकरणशास्त्रका इतिहास'प्रणेता, २० खृश)

२८३, २६१

योगभाष्यकारः (वेदव्यासः) १८, १६, २०, ८७, १३३

योगसूत्रकारः (पतञ्जलिः) २१, २३, २७

योगियाज्ञवल्क्यः (स्मृतिकारः) ६२, ११६, ३३७

योगीन्द्रनाथसेनः (द्वारकानाथसेनमहोदयस्य पुत्रः, वैद्यरत्नः, उपस्कार-

नामकचरकटीकाकृत्, १६-२० खृश) ६०

रक्षितपादः (मधुकोषकृद् विजयरक्षितः, महाराजकेशवसेनस्य दौहित्रः,

१२-१३ खृश) ५५

[५२१]

रघुनाथः (अमरकोषीय-‘त्रिकाण्ड-चिन्तामणि’नामकटीकाकृत, १८ खृश)

१६७

रत्नधीषः रत्नकोषो वा ३०१, ३१४, ३२८

रम्भा (ख-वैश्या यस्याः शापेन देवलमुनिरष्टावकत्वं प्राप्तः) ११६

रम्भारामः (देन्तकशिष्यो रसाचार्यश्च ११-१२ खृश) ५५

रविगुप्तः (सिद्धसारादिकृत सुप्रसिद्धवैद्यः, ८ खृश) ४८, ५१, ५२, ५४, ५५

रसवाग्भटः (रसरत्नसमुच्चयकृद् द्वितीयवाग्भटः, २-३ खृश) ३००

रसेन्द्रतिलकयोगी (‘रसेन्द्रतिलक’नामकरसग्रन्थकृत सन्नथासी) ३०१,

३४०

राका (अङ्गिरः-कन्या, तिथिविशेषाधिष्ठात्री देवता च) ६६

राघवः—६६, ३२१

राजवल्लभः (वैद्यकरत्नमालाकृत, १८ खृश) १६७

राधानाथसीकदारः (गाणितिकपण्डितः, गौरीशङ्करतत्त्वप्रकाशकः,

१६ खृश) १८३

रामः (राघवः श्रीरामचन्द्रः) ३२१, ३२२, ३४०

रामः (भार्गवः परशुरामः) १५६, ३२१

रामः (गोपो बलरामः) ३२१

रामचन्द्रः (श्रीरामचन्द्रः) ३०४

रामचन्द्रकिंजवडेकरः (अष्टाङ्गसंग्रहस्य टिप्पणकारः प्रकाशकश्च, २० खृश)

४५, २७६, २४३, २६१

रामचन्द्रशास्त्रिपट्टवर्द्धनः (प्रान्तिकः, २० खृश) ४८, ४६, २८३, २६१

रामनाथगणकः (रसेन्द्रकल्पद्रुमादिटीकाकृत, १५ खृश) २७७

रामभद्रदीक्षितः (पतञ्जलिचरितप्रणेता, १७-१८ खृश) १७, २०, ३०,

३१६

[५२२]

रामसेनः रामकान्तसेनो वा (गङ्गाधरकविराजस्य गुरुः, यशोहरवास्तव्यः,

१६ खृश) ६०

रामानन्दः (काशीखण्डटीकाकृत्, १७ खृश) ३११

रामानुजाचार्यः (विद्वान्तस्य श्रीभाष्यकृद्, विशिष्टाद्वैतवादी, ११-१२ खृश)

६२, १२५, १३६

रामावतारश्चर्मा (कल्पद्रुकोषप्रकाशकः, १६-२० खृश) ५७

रामेश्वरभिक्तुः—३०६

रावणः (लङ्केश्वरः) ७६, ६१, १११, ११२, ११३, १३६, ३३६, ३४०

राहुः (असुरेन्द्रः) १०

राहुलभद्रो वासुदेवो वा (नागार्जुनस्य गुरुः, बौद्धः, १ खृश) १८२, ३१८

रुद्रः (भगवान् भूतपतिः) २, ३, ७२, ७५, ६३, १४८, २१४, २६६, २७०,

३०६, ३२८, ३२६

रुद्रटः (आलंकारिकः) १५५, ३१०

रुद्रभैरवः (शिवः) ३२६

रैभ्यः (मुनिः) १५६

रोचकः (विश्वदेवानामन्यतमः) १०

रोहिणी (सोमभार्या) ११६

लक्ष्मणसेनः (राज्ञो वल्लालसेनस्य पुत्रः, गौड़ाधिपतिः, पञ्चरत्नानामाश्रयः,

महाराजकेशवसेनस्य पिता, १२ खृश) ५४, २०२

लक्ष्मीः (विष्णुपत्नी कमला) २३, ६८, ६६

लक्ष्मीप्रिद्धेश्वरः (द्रुण्ढुकनाथस्य गुरुः) ३२२

लघ्वाश्वलायनः—११६

लङ्केशः (रावणः) ३०१, ३११, ३४०

लभ्यकः (रसाचार्यविशेषः) ३०१, ३०८, ३२३, ३४१

[५२३]

- लवः (श्रीरामपुत्रः) ४१, ४२
 लाय्यायनः (मुनिविशेषः) ८२
 लोकनाथः (नवनाथसम्प्रदायस्थसन्नयासी, १२ खृश) २६८, ३०७
 लोकपालाः (दिक्पालाः) २६, ३१६, ३१७
 लोकाक्षः (आयुर्वेदविदमुनिविशेषः) ६५, १४१
 लोकाचार्यः (तत्त्वत्रयकृत्) २५३
 लोगाक्षः (मुनिविशेषः) १४१
 लोपामुद्रा (अगस्त्यपत्नी, आगस्त्यमाता च) ११६, ११७
 लौगाक्षिभास्करः (मीमांसाप्रकरणग्रन्थकृत्) १४१
 वङ्गसेनः (गदाधरपुत्रः, चिकित्सासारसंग्रह—वङ्गसेनप्रणेतृ, वङ्गसेनग्रन्थ
 आत्रेयसंहिताया प्रतिरूपक इति प्रसिद्धिः, वङ्गसेनग्रन्थो वङ्गसेनसंग्रह
 इत्यपि कथ्यते, चिकित्सासारसंग्रहश्चक्रदत्तीयचिकित्सासंग्रहस्य
 व्याख्यास्थानीयः, ११-१२ खृश) ५३, ५८
 वगला (भगवती) ३२२
 वटयक्षिणी (शालिवाहन-नागार्जुनयोराचार्या) ३१२
 वत्सा (मुनिः) १५६
 वरतन्तुः (कौत्सगुरुः, वरतन्तुर्विश्वामित्र इति तर्क्यते) १२४
 वरदराजः (न्यायकुसुमाञ्जलिबोधनीकृत्) २५२
 वररुचिः (पाणिनिचार्तिककृत् कात्यायनः, ५-४ खृश) १३६
 वररुचिः (प्राकृतप्रकाशकृत्, कातन्त्रस्य 'चैत्रकूटी'वृत्तिप्रणेतृ ५ खृश)
 २८१, ३०६
 वररुचिः (प्रभाकरसम्प्रदायस्थमीमांसको वैद्यकश्च, ६-१० खृश) ५५,
 १६४
 वराह (अक्षरविशेषः) ३२१, ३२२

॥ ५२४ ॥

वराहमिहिरः (बृहत्संहितादिप्रणेता, ६ खृश) ३४, ५५, ५६, २६१

वर्णैल्—१४६

वर्षोपाध्यायः (भगवत् उपवर्षस्य ज्येष्ठभ्राता, वररुचिकात्यायनस्य गुरुः,

५-४ खृपूश) १२५, १३६

वल्लभदेवः (सुभाषितावलीकृत्) ३३

वशिष्ठो वसिष्ठो वा (ब्रह्मर्षिः, मैत्रावरुणिः, अरुन्धतीभार्य्यः, अक्षमाला-

भार्य्यश्च, शक्तिपिता, पराशरपितामहः, सप्तशत्यां मेघसमुनिरिति
लक्ष्मीतन्त्रम्) ८, ९, ६४, ६५, ७०, ७१, ९१, ११८, १२४, १३१, १४६,

१४७, १५६, ३११

वसुः (विश्वदेवानामन्यतमः) १०

वसुबन्धुः (बौद्धाचार्य्यः, असङ्गस्य भ्राता, अमिधर्मकोष-गाथासंग्रहादि-
कृत्) १५९

वसुष्कः (शकाधिपति वासुदेवः, २-३ खृश) ३०५

वह्निः (अग्निः) २४५

वह्निवेशः (अग्निवेशस्य नामान्तरम्) १, २८, ६४, ११९, १४५, १६३

बावयार (Captain Bower—काशीराजीय-रसोनकल्प-सखिल-

नावनीतक-पाशकेरली-महामायूरी-विद्याराशीपद्धति—पाण्डुलिपीना-
मुद्धारकर्त्ता, १९ खृश) १६५, १६१, १६७, २८४

वाक्यकारः (वार्त्तिककारो वररुचिकात्यायनः, ५-४ खृपूश) १३६

वाग्भटः प्रथमः (सिंहगुप्तस्य पिता, संग्रह-हृदयकृद्द्वितीयवाग्भटस्य

पितामहः, वैद्यकनिघण्टुकृद् वाग्भटव्याकरणकृत् स्मार्त्तपरिडतः,
२ खृश) १०, ४२, २६३, २६४, २६५, २६७, २८०, २८१, २९०, २९१

वाग्भटो द्वितीयः, वृद्धवाग्भटो वा वाग्भटगुप्तो वा मध्यवाग्भटो वा

(प्रथमवाग्भटस्य पौत्रः, सिंहगुप्तस्य पुत्रः, अष्टाङ्गसंग्रहादिप्रणेता,

[५२५]

२-६ खृश) २,३,१०,१३,२८,३२,४२,४४,४५,४६,४८,४९,५०,
५२,५३,५४,१४८,१९५,१९६,१९७,२३२,२६२,२६३,२६४,२६५,
२६७,२६८,२६९,२७३,२८०,२८१, २८३,२८४,२८७,२८८,२९१,
२९२,२९३,२९४,२९९,३००,३०१,३२३,३३२,३४७

वाग्भटस्तृतीयः (अवैद्यकः, काव्यालंकारादिसाहित्यग्रन्थकर्त्ता, १२ खृश)
२६३

वाग्भटश्चतुर्थः (अष्टाङ्गहृदयटिप्पणकृत्, १३-१४ खृश) २६३,२९९

वाचक्रवी गार्गी (ब्रह्मविदुषी) १२७

वाचस्पतिः—वैद्यवाचस्पतिनाम द्रष्टव्यम् ।

वाचस्पतिमिश्रः (षड्दर्शनटीकाकृत्, कान्यकुब्जे वृद्धभोजस्य सभापण्डितः,
९ खृश) १९,२०,२८,५५,८६,८७,१०१,१३४,२०४

वात्स्यायनः (चाणक्यः, पक्षिलस्वामी, कामशास्त्रकारः, न्यायभाष्यकृत्,
४-३ खृपूश) १७,५२,१४०,१५९

वातः (वायुः) २४५

वातापिः (अगस्त्यभक्षितो दस्युः, वातापे भ्राता) ११७

वाप्यचन्द्रः (बाष्पचन्द्रः, चरकटीकाकृत्, बाष्पचन्द्रतन्त्रकृत्, ११ खृश)
५६,५८

वाभटः (द्वितीयवाग्भटस्य नामान्तरम्) २६३

वाभटः (वाभटव्याकरणप्रणेता, वैद्यकसंहिताप्रणेता च, १२ खृश)
१८८,२६३,२८५,२८६

वामकः (चिकित्साकौमुदीकृद् द्वितीयकाशीराजः, दिवोदासस्य वृद्ध-
प्रपितामहः, आत्रेयसमकालिकः) ११९,१४९

वामदेवः (इन्द्रशिष्यः, मन्त्रद्रष्टा च) ८,९,१४,६४,६५,६८,११७,
११८,१२४

[५२६]

वामनः (अवतारः) ३२१, ३२२

वामनः (मुनिः) १५६

वामनः (काशिकाकृद् वामनाचार्यः, ८ खृश) ८२, ३१३

वामनः (काव्यालंकारसूत्र-वृत्तिकारः)—३१६

वायुः ६३, २१५

वाराहाः (चरकशाखाविशेषप्रवर्तकाः) २६

वार्त्तिः (आयुर्वेदविद्मुनिः) ६५, १२८

वार्त्ती—(वृत्तकन्या) १२८

वार्त्तान्तरियाः (चरकशाखाविशेषप्रवर्तकाः) २६

वाय्योविदः (आत्रेयसमकालिक आयुर्वेदविद् राजर्षिः) ७६, १३६,
१४६, १५१

वार्षगण्यः (सांख्याचार्यः) ८६, ६६

वाल्मीकिः (सुकन्या-च्यवनयोः पुत्र इति कविरश्वघोषः, आदिकविः,
रामायणस्मर्त्ता) ७३, ७७, १२७, १५६

वासवदत्ता (राश उदयनस्य महिषी, राशो नरवाहनस्य माता) ३२६

वासुदेवः (श्रीकृष्णः) १८, ८४, ३०१, ३१२, ३२७, ३४१

वासुदेवः (शककुषाणाधिपतिः, रससिद्धराजर्षिः, २-३ खृश) ४२, ४४,
२६२, २६३, ३०१, ३०५, ३४१, ३४६

वासुदेवः (रसतत्त्वखकृत्, १३-१४ खृश) ३४१

वाहटः (वाग्भटनान्नोऽपभ्रंशः) २६३, २६४

विकुत्तिः (इक्ष्वाकुपुत्रः) १४२

विक्रमादित्यः (भर्तृहरिभ्राता यशोधर्मः, ६ खृश) ३४, ३५, ७८

विक्रमादित्यः (संसारवर्त्तकोषादिकृद् महाराजद्वितीयचन्द्रगुप्तः, नवरत्ना-
नामाभयः, ५ खृश) ५६

[५२७]

विखानसः (ब्रह्मा) १४४

विजयरक्षितः (रक्षितपादो वा, गौडाधिपतिलक्ष्मणसेनसूनुकेशवसेनस्य
 राज्ञो दौहित्रः, माधवनिदानस्य मधुकोषनामकटीकाप्रणता, १२-१३
 खृश) २१, ३०, ४०, ४७, ४९, ५५, ५८, ५९, २००, २७७, ३१६

विज्ञानकौमुदी (काशीखण्डोक्ता लोकायतिका) ७२

विज्ञानभिक्तुः (सांख्यप्रवचनभाष्य-वेदान्तविज्ञानामृतभाष्य-योगवार्त्तिकादि-
 प्रणेता, १६ खृश) १९, २०, ८७, ८८, १३४, २६१, ३०९

विदुरः १४२, १४३

विदेहपति विदेहाधिपो वा (इक्ष्वाकुपुत्रो निमिः) ५६, ५७, १९१, १९२

विद्यारण्यमुनिः (माधवाचार्यः सायणाचार्यस्य ज्येष्ठभ्राता, पञ्चदशी-
 कृत, १४ खृश) ९

विनम्रजित् (नम्रजित्, आत्रेयशिष्यः, गान्धारराजः, रससिद्धश्च) ८, १०, ७४

विनायकः (षड्गुरुणामन्यतमः) २०

विन्ध्यवासी (गोविन्दभागवतः, ७-९ खृश) ५६, ३०८

विप्रचण्डाचार्यः (सुश्रुतव्याख्याकृत, ५-६ खृश) १९४

विभाकरः (धातुशास्त्रविद् वैद्यविशेषः, १२ खृश) ५६

विभाण्डकमुनिः (ऋश्यशृङ्गस्य पिता) ३०४

विभीषणः (निकषापुत्रो रावणभ्राता च) १३८

विष्वान् (भास्करः, ब्रह्मवैवर्त्तमते पितामहशिष्यः, अश्विद्वयादेर्गुरुः) ५

विशारदः (विशारदसिद्धान्तकृत, २-३ खृश) ३०१, ३११, ३४१

विशारदः (खण्डेश्वरसूरेः पितामहः प्रपितामहो वा) ३४१

विशुद्धः (भावप्रकाशमते चरकपिता) १५

विश्रवाः (पुलस्त्यपुत्रः) १११, १३९, ३३९

विश्वकर्मा (त्वष्टा) १२४

[५२८]

- विश्वनाथकविराजः (साहित्यदर्पणादिकृत, १३-१४ खृश) ५१, १६६
 विश्वनाथन्यायपञ्चाननः (भाषापरिच्छेदकृत, १७ खृश) १०८, २५३, २५७
 विश्वनाथसेनः (सारसंग्रहनामकवैद्यकग्रन्थकृत, १४-१५ खृश) ५१, १६६
 विश्वाची (चैत्ररथवने ययातिसङ्गता काचिदप्सराः) १५३
 विश्वामित्रः (कुशिकपौत्रः, गाधिपुत्रः, सुश्रुतादेर्जनकः, मन्त्रदृक् च)
 ८, ५६, ६५, ६१, ११८, १२३, १२४, १३१, १३२, १३७, १६३
 विश्वदेवाः (ऋतुप्रभृतयः) ८, १०
 विष्णुः (नारायणः) २, ५, ६६, ७५, ६४, ११३, १२८, २१७, २१८, २४५,
 ३०६, ३२१, ३२८, ३४२,
 विष्णुः (स्मृतिकारः) १३७
 विष्णुगुप्तः (कौण्डिन्यमुनिः) १२८
 विष्णुशर्मा १४३
 विहव्यो वीतहव्यो वा (वीतहव्यनाम द्रष्टव्यम्)
 विहीनरः (कुणरवाङ्मुने र्मते नरवाहनस्य नाम, वत्सराजः, रससिद्धश्च
 ६-५ खृ) ३१३, ३२०
 वीतहव्यो विहव्यो वा (हैहयमुनिः, क्षत्रियोऽपि भृरुप्रसादाद् ब्राह्मणत्व-
 माप) ७०, ७४, ११६
 वीरभद्रा (गालवमुनेः पत्नी, वैद्यानां वंशमाता च) १२६, १३०
 वृद्धचरकः (चरकसंहिताकारश्चरकमुनिः) ११, २८१
 वृद्धजीवकः (स्थविरजीवको वा, ऋचकमुनेः पुत्रः, कश्यपशिष्यः, वृद्ध-
 जीवकीयतन्त्रादिकृत) ७१, १७०, १७१
 वृद्धत्रयी (चरक-सुश्रुत-द्वितीयवाग्भटा स्तुतप्रणीतसंहिता-सुश्रुततन्त्र-
 संग्रहा वा) १, २, ११
 वृद्धभोजः (कान्यकुब्जाधिपतिः, ६ खृश) ५५, ८८, (महाभारतादावुक्तो
 भोजः काशीराजशिष्यः प्रवृद्धभोजः ।)

[५२९]

वृद्धवाग्भटः (सिंहगुप्तसूनुः संग्रहादिकृद् द्वितीयवाग्भटः, २-३ खृश)

४, १०, ११, ४८, ५६, २६३, २७२

वृद्धविदेहः (मिथिलाधिपतिः) ४८

वृद्धसुश्रुतः (सुश्रुततन्त्रकृद् धान्वन्तरसुश्रुतः, वैश्वामित्रिः, काशीराज-

दिवोदासधन्वन्तरेः शिष्यः) ११, ४८, ५३, १८३, २८२

वृन्दकुण्डः (कुण्डवंशस्य बीजिपुरुषः, सिद्धयोग—गदविनिश्चयादिप्रणेता,

वृन्दावनापरपर्यायः, ६ खृश) ४०, ४६, ४९, ५४, ५६, १९६, १९९

बृहस्पतिः—११४

वेङ्कटाचलः (त्रिमुनिकल्पतरुकृत्, १७-१८ खृश) २३

वेणुः (चक्रवेणापरपर्यायस्य भुवनपतेः पृथोः पिता) १५६

वेतालभट्टः २६१

वेदः—२

वेदव्यासः (पराशरतनयः कृष्णद्वैपायनः) १९, ६४, १३४

वेदशिराः (मार्कण्डेयपुत्रः) ११८

वैकुण्ठः (लक्ष्मण्या विष्णुः) ३२८

वैखानसः (अरण्यवासी ब्रह्मज्ञमुनिविशेषः) ६५, ६६, १४४

वैतरणः (काशीराजदिवोदासशिष्यः, सुश्रुतसतीर्थ्यः, वैतरणतन्त्रकृद् मुनिः)

५६, १६४

वैदान्तिकाः—१०६

वैद्यनाथः (महादेव) ३२७

वैद्यवाचस्पतिः (आतङ्कदर्पणकृत्, १३-१५ खृश) ५७

वैद्यसंहिताकारः (चरकमुनिः) २६, २७

वैद्यकसंहिताकारः—वाभट्टनाम द्रष्टव्यम् ।

वैवस्वतः (सूर्यः) ३५, ७८, २४८

[५३०]

वैशम्पायनः (व्यासशिष्यः, चरक-याज्ञवल्क्यादे गुहः) १६, १८, २०,
२६, २७, १११

वैश्वामित्रिः (सुश्रुतः) ११, १६३

वैहीनरिः (विहीनरनखाहनस्य पुत्रो दण्डपाणिः, ५ खृष) ३१३

वोपालितः (वोपालितकोषकृत्, १० खृष) ६७

व्याघ्रः (उपस्मृतिकारः) १४६

व्याङ्गिः (दाक्षिपुत्रो दाक्षायणव्याङ्गिः, संग्रहकारः, यलचरितकृत्,
रसाचार्यश्च, ८-७ खृष) ६८, ३०१, ३०५, ३१४, ३४२, ३४६

व्याङ्गिः (रासायनिकपरिडितविशेषः, ७ खृष) ३००, ३४२

व्यासः (कृष्णद्वैपायननामको वेदव्यासः, पराशरपुत्रः, वेदविभागकृत्,
वेदान्तसूत्रकृत्, महाभारत-पुराणादिप्रवक्ता, महर्षिः) १६, १८, २०,
२७, २८, ३७, ६४, ७०, ७१, ८१, ८६, १३२, १३४, १४६, १६४, २१५,
२१६, २१८, २३१, २४७

व्यासः (षड्गुरुणामन्यतमः) २०

व्यासोऽर्वाचीनः—१६

शकाधिपतिः (वसुष्कापरपर्यायो वासुदेवः २-३ खृष) ४४

शकारिविक्रमादित्यः (द्वितीयचन्द्रगुप्तः—४-५ खृष) २६१

शकुनिः (मुनिः) १४२

शकुन्तः—१४२, १५४

शक्तिः शक्तिर् वा (वशिष्ठपुत्रः, अदृश्यन्तीभार्य्यः, पराशरपिता च)
१४६, १४७, ३११

शक्रः (इन्द्रः) १, ६६

शङ्करः (महादेवः) ४०, २६६

शङ्कराचार्य्यः (शारीरकभाष्यादिकृद् गोविन्दभगवत्पादशिष्यः, ८ खृष)
८४, ८५, २६०, २६३, २६५, ३०७, ३०८, ३१०, ३११, ३१८, ३२१, १२२

[५३१]

शङ्खः (भुवनाभ्युदयकृत् कविः, ६ खृश) ३४, ३६, २६१

शची (इन्द्रपत्नी शचिः शची वा, पुलोन्नो दैत्यस्य दुहिता) ६६

शतक्रतुः (इन्द्रः) ४

शतानन्दः (मुनिः) १५६

शवरस्वामी (पूर्वमीमांसाभाष्यकृत्, २-१ खूप) ३४, १५६, ३१०

शम्बरारिः (भगदेवो यस्य कन्या ब्रह्मशापेन स्वर्गमृगी भूत्वा विभाण्डक
रेतस ऋश्यशृङ्गमसोष्ट) ३०४,

शम्भुः (शङ्खरो रुद्रो वा) ७७, २४५, ३०१, ३१४, ३४३

शम्भुनाथः ('कालज्ञान'-प्रणयनात् कालपाद-इत्यस्य नामान्तरम्) ४८
५१, ५४

शरजन्मा ११३

शरलोमा (वैद्यागमिको मुनिरात्रेयसमकालिकश्च) ६५, १३५, १४६

शर्कराक्षः (वैद्यागमिकमुनिरात्रेयसमकालिकश्च) ६५, १४०

शर्यातिः (राजर्षिः, सुकन्याजनकश्च्यवनश्चशुरश्च) १२५

शशाङ्कः (नरेन्द्रदेवस्य गौडाधिपतेरुपाधिः, ६-७ खृश) ३३, ३६

शशी—७५

शाकटायनमुनिः (शाकटायनन्याकरणकृत् प्राचीनवैयाकरणः, पाणिनेः
पूर्वाचार्यः, गार्ग्यसमकालिकः) १२२

शाकुनेयः (वैद्यागमिकमुनिविशेषः) ६५, १४२, १५०, १५४

शाकुन्तेयः (श्येनीपुत्रः सम्पाति विषशास्त्रपारदर्शी चिकित्सकः) ७६,
१४१, १४२, १४६, १५०, १५४

शाण्डिलः (शण्डिलपुत्रः, शाण्डिल्यस्य पूर्वपुरुषः) ११४, १२८

शाण्डिल्यः (शण्डिलस्य गोत्रापत्यम्, असितेन स्वभार्यायामेकपर्णया-
मुत्पादितः, देवलस्य भ्राता, गोत्रप्रवर्तकः, शाण्डिल्यसूत्रनामक-
भक्तिशास्त्रप्रणेता च मुनिविशेषः) ६, ६५, ८२, १२७, १२८

[५३२]

शान्ता (ऋश्यशृङ्गधैः पत्नी, राज्ञो लोमपादस्य कन्या, विभाण्डकमुनेः पुत्रवधुः) ३०४

शाङ्गदेवः (सोढलवैद्यस्य पुत्रः, लाट-^१-देशीयवैद्यकायस्थः, 'भिपक्चक्र-चित्त'नामकवैद्यकग्रन्थकर्त्ता, सङ्गीताचार्यः सङ्गीतरत्नाकरकृत्, ११-१२ खृश) २६८

शालङ्कायनः (मुनिविशेषः, नन्दिगुरुरिति प्रसिद्धः) ३१२

शालिहोत्रः (हयशास्त्रवेदिता राजर्षिः, हयशास्त्रवित्सुश्रुतस्य जनकः, आयुर्वेदे स आत्रेयशिष्य इत्येके) ८, १०, ५२, ५६, १६३

शालिहोत्रिः (सुश्रुतः) १६३

शिवः (महादेवः) ७७, १२८, १८५, ३१२, ३२३, ३३६, ३४३

शिल्हणः २०१, २४२

शिवदत्तमिश्रः (काशीस्थत्र्यम्बकशास्त्रिणः प्रशिष्यः, हरिदत्तशास्त्रिण आचार्यः, १६-२० खृश) ४४

शिवदाससेनः (पावनाविभागस्थमालविकाग्रामवास्तव्यः, हृदयस्य 'तत्त्व-बोध'टीकाकृत्, चक्रदत्तीय-चिकित्सासंग्रहस्य 'तत्त्वचन्द्रिका'टीका-कृत्, चरकतत्त्वप्रदीपिकादिप्रणेता च, १५-१६ खृश) २६, ५१, ५६, ५६, १४८, १६६, १६७, १६६, २७३, ३१६, ३१७

शिवयोगी (षड् गुरुणामन्यतमः) २०

शीलादित्यधर्मादित्यः—७६, ३१२

शुकः (वैयासकिः) ८६, ३११

शुकः (भृगुपुत्रः, शुकनीतिप्रणेता मुनिः) ७०

शुद्धोदनः (सिंहहूणपुत्रः, सिद्धार्थस्य पिता, मायाभार्य्यः, प्रजावतीभार्य्यश्च ६ खृपूश) ३१६

शुनःशेषः (विश्वामित्रस्य पालितपुत्रः, मन्त्रद्रष्टा च) १२४

[५३३]

- शूरसेनकः (यदुवंशीयनृपतिविशेषः, रसाचार्यश्च) ३०१, ३०५, ३४३
 शूलपाणिः (षड् गुरुणामन्यतमः) २०
 शेषः (भगवाननन्तदेवः) १४, २३, २४
 शेषाचार्यः (प्रमाणचन्द्रिकाकृत्) ११५
 शौनकः (आयुर्वेदविचक्षणः, चक्षुरोगचिकित्सादत्तः) ५२, ६५, १४१,
 १४२, १५२
 श्यावाश्वर्षिः (मन्त्रद्रष्टा, विश्वामित्रस्य पूर्वाचार्यः) १२४
 श्रद्धा (अङ्गिरसः पत्नी, कुहूराकादिमाता च) ६६
 श्रीः (भृगोः कन्या, नारायणस्य पत्नी) ११८
 श्रीकण्ठदत्तः (विजयरक्षितस्य शिष्यः, वृन्दकृत'सिद्धयोगस्य' 'व्याख्या-
 कुसुमावली' टीकाप्रणेता, मधुकोषस्य शिष्टांशपूर्तिकृच्च, १२-१३ खृश)
 ४०, ५६
 श्रीकृष्णवैद्यः (विश्वप्रकाशकोषप्रणेता मंदेश्वरवैद्यस्य पिता पितामहो वा,
 चरकभाष्यकृत्, ११ खृश) ५७
 श्रीकृष्णशार्ङ्गधरः (सोमदेवस्य पुत्रः) ३४७
 श्रीजीवगोस्वामी (हरिनामामृतव्याकरणादिप्रणेता वैष्णवपण्डितः,
 १६ खृश) ७८, ७९
 श्रीधरदासः (सद्भुक्तिकर्णामृतप्रणेता) ३४
 श्रीधरसूनुनरेन्द्रः—८०
 श्रीधरसेनः (राज्ञो नरेन्द्रदेवस्य ज्येष्ठतातः, वलभीपुरवास्तव्यः, भट्टिकृद्-
 भर्तृहरैराश्रयः, ६-७ खृश) ७९
 श्रीधरस्वामी (महाराष्ट्रदेशीयब्राह्मणः, भागवतभावार्थदीपिकादिकृत्,
 १३ खृश) १८, ७५, ९६
 श्रीध्रुवसेनबालादित्यः (वलभीपुरवास्तव्यः, राज्ञो नरेन्द्रदेवस्य जनकः,
 ६-७ खृश) ८०

[५३४]

श्रीब्रह्मदेवः—ब्रह्मदेवनाम द्रष्टव्यम् ।

श्रीरणरङ्गमल्लनृपतिः (भोजदेवः) २२

श्रीरामचन्द्रः (दाशरथिः) ६१, ११३

श्रीस्वामी (भट्टिकाव्यकृद् भर्तृहरः पिता, ६-७ खृश) ७६

श्रीहर्षः (नैषधीयचरितकाव्यकृत् कवि दार्शनिकपण्डितश्च, १२ खृश) ८१

श्रीहर्षसूरिः (योगचिन्तामणिकृद् वैद्यविशेषः, १३ खृश)

श्रष्टतमवद्यः (शिवः) ३२६

श्वावाश्चः—प्रामादिकः, श्यावाश्चो द्रष्टव्यः ।

श्वेतकेतुः (औद्दालिकः, अष्टावक्रमुने मातुलश्च) ८, १०, ८३

श्वेतमाण्डव्यः (छन्दःशास्त्रज्ञो मुनिविशेषः) ३३२, ३३३

श्वेताश्वतरीयाः (चरकशाखाप्रवर्त्तकविशेषा मुनयः) २६

षट्पदार्थवादी १४०

षड्गुरुशिष्यः (विनायक-शूलपाणि-गोविन्द-सूर्य-व्यास-शिवयोगिनः

षट्पण्डिता गुरुत्वेनोपासिता इत्येष षड्गुरुशिष्य इत्युच्यते,

१२-१३ खृश) २०

षष्ठी देवी (शिशुरक्षाकृद्देवता, मार्कण्डेयस्य पत्नीति मान्त्रिकाः) १४८

संकुलाक्षः (मुनिः) १५६

संस्कृतः—(मुनिविशेषः) १३१

संज्ञा (विवस्वत्पत्नी, मनुमाता च) ५

सगरः (राजर्षिविशेषः) ८४

सत्यः (विश्वदेवानामन्यतमः) १०

सत्यवती (पराशरस्य गान्धर्वपत्नी गन्धकाली, व्यासमाता, ततः शान्तनु-

पत्नी, भीष्मदेवस्य विमाता, विचित्रवीर्यस्य माता च) १३२

सदानन्दयतिः (अद्वैतब्रह्मसिद्धिकृत्, काश्मीरकवेदान्ती, १६-१७ खृश) २५१

[५३५]

- सदाशिवः (महादेवः) ३०६
 सनत्कुमारः सनत्सुजातो वा (नारदपुत्रं गुरुः, सनत्कुमारसंहितादिस्मृति-
 च) ११२, ११३, ११४
 सनातनः (निश्चलोक्तवैद्यविशेषः, योगशतकस्य 'वल्लभा' नामकटीका-
 प्रणेता, १२ खृश) ५३
 सन्ततिः (कतुपत्नी, वालखिल्यमाता च) ६८
 सन्ध्याकरनन्दी (रामचरितकाव्यकृत्, १२ खृश) ५६
 समुद्रगुप्तः (३-४ खृष्टशताब्दीयमगधसम्राट्, कृष्णचरितकाव्यकृत्)
 २६१, ३११, ३४२, ३४६
 सम्पातिः (गरुडपुत्रः, शाकुनेयः, आयुर्वेदज्ञो विषवैद्यश्च) १४२, १५४
 सम्बर्त्तः [संवर्त्त इति पठनीयम्] (स्मृतिकारः) १३७
 सरण्युः (विवस्वत्पत्नी, यममाता च) ५
 सर्वज्ञः (शिवो बुद्धो वा) ३५०
 सर्वज्ञात्ममुनिः २३८
 सर्वहितमित्रो हिमदत्तो वा (चरकटीकाकृत्, ६ खृश) ४३, २७६
 सर्वानन्दबन्धोपाध्यायः (आर्त्तिहरस्य पुत्रः, वज्जीयपण्डितः, अमरकोषस्य
 'टीकासर्वस्व' नामकटीकाप्रणेता, १२ खृश) ३४३
 सहदेवः (पाण्डुकुमारः, व्याधिसिन्धुविमर्द्दनकृदिति पौराणिकाः) २, ६,
 ७, २०१
 सहस्रवदनः (शेषनागः) १५
 सहस्राक्षः (इन्द्रः) ४, ५
 संहारभैरवः (शिवमूर्त्तिभेदः) ३२६
 सांक्रुतिः (वैद्यागमिकमुनिविशेषः) १३१
 सांक्रुत्यः (वैद्यागमिकमुनिविशेषः) १३१

[५३६]

- सांकृत्यायनः, कुशसांकृत्यायनः, कुशसांकृत्यायनो वा (वैद्यागमिकमुनि-
विशेषः) ६५, १३१
- सांख्यः सांख्यप्रवक्ता (कपिलमुनिः, पञ्चविंशतितत्त्वप्रकाशकः) ६५, ८३, ८४
- सांख्यः (सांख्याचार्यः), सांख्याः, सांख्यवृद्धाः ६५, १०१, १०६, २११,
२१६, २२७, २३०, २३२, २३३, २४१, २४२, २४६
- सात्वतः (विष्णुः) ३४४
- सात्त्विकः (विष्णुः) ३०१, ३१४, ३४४
- सारस्वतः—(सरस्वतीदधीचसम्भूत ऋषि र्यः कृष्णद्वैपायनात् प्राग्
विस्मृतं वेदं महर्षीन्ध्यापयामास, महाभारत-शल्यप० ५१ अ०) ७१
- सावर्णिः (अष्टममनुः) ८, ६, ११६
- सावित्री (वाग्देवता) १२४
- सिंहगुप्तः (प्रथमवाग्भटस्य पुत्रः, द्वितीयवाग्भटस्य पिता, सद्दैव्यः,
२-३ खृश) ४, १०, ४२, ५३, २६३, २६४, २६७, २७२,
२८१, २८२
- सिंहहूणः (शुद्धोदनस्य पिता, सिद्धार्थस्य पितामहः, ६ खृष्ट) ३१६
- सिङ्घनः (देवगिरे नृपतिः) २६८ ३४६
- सिद्धनाथः (अश्विनीकुमारो निल्यनाथ आदिनाथो वा, रसरत्नाकरादि-
प्रणेता, १२-१४ खृश) ३४६
- सिद्धलक्ष्मीश्वरः (दुण्डुकनाथस्य गुरुः, १४-१५ खृश) ३२२
- सिद्धसेनगणिदिवाकरः (क्षपणक इति नाम्ना प्रसिद्धः, वैक्रमनवरत्नानाम-
न्यतमः, जैनः, न्यायावतारादिकृत्, ब्राह्मणसम्प्रदाये 'मातङ्ग' इति
सोल्लुण्ठापाधिकः, ५-६ खृश) २४६
- सिद्धार्थः (बुद्धदेवः) ३१६
- सिद्धेश्वरसेनः (ईश्वरसेनस्य पिता, ११ खृश) ५८

[५३७]

सिनीवाली (अङ्गिरः-श्रद्धयोः कन्या, ताथावशषाधंष्टात्री देवता च) ६६
 सिन्धुद्वीपः (कुशिकपिता, विश्वामित्रस्य पूर्वपुरुषः, मन्त्रद्रष्टा) १३१
 सिल्भ्याँ लेभि (Sylvain Levi) १५, १७, २८०, २८१
 सुकन्या (राजर्षेः शर्यातिः कन्या, च्यवनस्य पत्नी, वाल्मीकि माता च)

१२५

सुजाता (उद्दालककन्या, कहोलपत्नी, अष्टावक्रमाता च) ११६
 सुदर्शनाचार्यः (श्रीभाष्यवार्त्तिककृत्) १२५
 सुदाः (पैजवनः) १५६
 सुदान्तसेनः (चरकव्याख्याकृत्, १२ खृश) ५६, ५७, ५८
 सुधारवैद्यः—सुधीश्वरवैद्यो वा (चरकटीकाकारो माधवनिदानव्याख्या-
 कारश्च, १० खृश) ३३, ४६, ५६

सुनासीरः (इन्द्रः) १२२

सुन्दः (असुरः) ६२

सुन्दरी (भगवती) ३२२

सुबन्धुः (कविविशेषः) ३४

सुभूतिः (देवदहजनपदस्थः शाक्यराजः, शुद्धोदनस्य श्वशुरः, माया-
 देव्याः पिता, ७-६ खृश) ३१६

सुमनोविष्णुः (गोविन्दभगवत्पादस्य पिता, ७ खृश) ३०८

सुमन्तुः—१११

सुमाली ('सुमालिन्'शब्दः, यातुधानः, निकषायाः पिता, रावणादे
 मातामहः) १३८

सुमुखः (दुर्दान्तो नृपविशेषः) १५६

सुरजिद्वैद्यः (लघुनिदानकृत्, ८ खृश) १६६, २८७

सुरानन्दः (रसाचार्यविशेषः) ३०१, ३१४, ३१७, ३४७

[५३८]

सुरेश्वराचार्यः (मण्डनमिश्र इति नाम्ना गार्हस्थ्ये प्रसिद्धः, आश्रमान्तरे
शङ्कराचार्यस्य शिष्यः, पञ्चीकरणवार्त्तिककारो बृहदारण्यकवार्त्तिक-
कारश्च, ८-६ खृश) २४१, २५६, २६०, ३११

सुवर्णाक्षी (कनिष्कसभ्यस्य कवेरश्वघोषस्य जननी, १ खृश) ७

सुवीराचार्यः (सुश्रुतव्याख्याकृत, १० खृश) १६६

सुशर्म्मा (मुनिः) १५६

सुश्रुतः (हयशास्त्रवेदिता शालिहोत्रिः, राजर्षेः शालिहोत्रस्य पुत्रः शिष्यश्च)
१०, ५६, १६३

सुश्रुतः (वैश्वामित्रिः, धान्वन्तरसुश्रुतो बृद्धसुश्रुतो वा, काशीराजदिवोदास-
धन्वन्तरेः शिष्यः, सुश्रुततन्त्रादिप्रणेता) २, ३, २८, ५२, ५६, ६४, ८२
१२४, १३२, १४८, १४९, १५७, १६३, १६४, १६५, १६८, १७०, १८०,
१८१, १८०, १८५, २०२, २०३, २११, २१८, २६६, २८२

सुश्रुतः (कनिष्कसभ्यः, कापिलबलः, सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कारतः 'सुश्रुत'-
इत्युपाधिधारी, चरकसंहिताया अपि कियदंशप्रतिसंस्कर्त्ता, कपिल-
बलपुत्रः, सुश्रुततन्त्रप्रतिसंस्कारानन्तरं सुश्रुतसंहितेतिनाम्ना प्रचारकर्त्ता,
२ खृशताब्दीवर्त्ती, इदानीन्तनकाले नवीनसुश्रुत इति नाम्ना प्रसिद्धः)
१८२

सुश्रुतसहस्रनयनः (सुश्रुतसंहिताया 'भानुमती' टीकाप्रणयनाच्चक्रपाणिदत्तः
सुश्रुतसहस्रनयन इत्युपाधिभूषित आसीत्) २२, ५१, १६६

सूर्यः (षड्गुरुगणमन्यतमः) २०

सूर्यनारायणः (सूर्यदेवः) ५, २४, ६३, २१६, २१८

सृष्टिधरचक्रवर्त्ती (पाणिनीयभाषावृत्त्यर्थविवृतिकृत, १७ खृश) ७६

सोढलवैद्यः (नन्दनभास्करस्य पुत्रः, सङ्गीताचार्यशाङ्गदेवस्य पिता,
कोङ्कनराजस्य सभापण्डितः, 'लाट्' देशीयवैद्यकायस्थः, गदनिग्रहादि-
प्रणेता, १०-११ खृश) १४४, १४५, २६८

[५३९]

सोमः (आत्रेयपुनर्वसोः पितृदत्तं नाम, दत्तात्रेय-कृष्णात्रेययो भ्राता,
अत्रिपुत्रश्च) ७४, ७५, १५४

सोमदत्तः (पाणिनिवार्त्तिककृतः कात्यायनस्य पिता) १३५

सोमदेवः (करालभैरवपुरस्य सामन्तः, गोणिकासूनोरच्युतस्य शिष्यः,
श्रीकृष्णशाङ्गधरस्य पिता, रसेन्द्रचूडामणि-रसेन्द्रपरिभाषा-रसेश्वर-
सिद्धान्तादिप्रणेता, रसरत्नसमुच्चयस्य प्रतिसंस्कर्ता, १२-१३ खृश)
२६८, २६९, ३००, ३०७, ३१७, ३२३, ३४७, ३४९

सोमात्रेयः (आत्रेयः पुनर्वसुर्वा) २७१

सोमेश्वरः (कीर्त्तिकौमुदीकृत, १०-११ खृश) ३४८

सौतिः—१२५, १२७

स्कन्दः (बौद्धकल्पितबालग्रहविशेषः) १८५

स्थविरजीवको वृद्धजीवको वा (ऋचकपुत्रः कश्यपशिष्यः, वृद्धजीवकीय-
तन्त्रकृत्) ७२

स्थूलाक्षः (मुनिः) १५६

स्वच्छन्दभैरवः (रसाचार्यः) ३२६, ३५०

स्वच्छन्दभैरवः (भगवत्या आवरणदेवताविशेषः) ३०१, ३१२, ३५०

स्वप्नेश्वरसूरिः (शाण्डिल्यशतसूत्रभाष्यकृत्, 'सांख्यतत्त्वकौमुदीव्याख्या-
कृच्च) ८६, १२७, १२८, ३४१

स्वयम्भूः ३, ४

खामिकुमारः (चरकपञ्जिकाकृत्, 'उज्ज्वला'नामकदर्शनग्रन्थकृच्च) १७,
२०

हरदत्तमिश्रः (काशिकान्यासस्य 'पदमञ्जरी'नामकव्याख्याकृत्, मिताक्षरादि-
टीकाकृच्च १२ खृश) ८२

हरप्रसादशास्त्री (प्राज्ञिक ऐतिहासिकप्रवरश्च, '१६-२० खृश) १७०

[५४०]

हरिः (नारायणः) ११४, ३०८, ३२१, ३२३

हरिचन्द्रः (भट्टारहरिचन्द्रः, खरनादतन्त्रप्रतिसंस्कर्त्ता, भट्टारसंहितादि-
कृत्, ६-७ खृश) ३१, ३२, ३३, ३४, ४६, ५६

हरिदत्तशास्त्री (आयुर्वेददीपिकादिप्रकाशकृत्, २० खृश) ११, ३८, ३९,
४२, ४४, ४६, ४८, ५०, १९७

हरीश्वरः (कश्चन रसाचार्यः) ३०१, ३२७, ३५०

हरेश्वरी (भगवती) ३२१

हर्षटाचार्यः (छन्दोविवृतिकारः काश्मीरकपण्डितः, ६ खृश) ३१५

हलायुधः (लक्ष्मणसम्भ्यः, ब्राह्मणसर्वस्वादिकृत्, १२ खृश) २०२

हस्तामलकः (शङ्करशिष्यः) ३११

हाराणचन्द्रचक्रवर्त्ती (सुश्रुतार्थसन्दीपनभाष्यकृत्, गङ्गाधरकविराजस्य
शिष्यः, १६-२० खृश) ६०, २०२

हारीतमुनिः (आत्रेयशिष्यः, हारीतसंहिताकृत्) २, ४, ८, २८, ४८, ५२,
५६, ६४, १३७, १४५, १४८, १६३, १६१

हारीतिः (हारीतस्य गोत्रापत्यम्) १४८

हारीती (बौद्धोक्ता काचिद् यक्षिणी या हि षष्ठीदेवीवत् सर्व्वतः शिशुं
रक्षति) १४८

हुविष्कः (शकाधिपतिः कनिष्कतनयः शकाधिपते त्रैमुदेवस्य पिता) २६२

हारुण-अल्-रशीद (वोग्दाददेशीयखलिफा येन माधवनिदानादेरनुवादः
कारितः, ८ खृश) १६५, १६६, २८७

हिपोक्राटेस् अश्वबलो वा (Hippocrates—ग्रीक्देशीयप्रथम-
चिकित्सकः, ५ खृश) १५, १५६

हिमदत्तः सर्व्वहितमित्रदत्तो वा (चरकटीकाकृत्, ६ खृश) ४३, २७६

हिरण्यगर्भः (योगशास्त्रप्रवक्ता ब्रह्मा) १६, २६, ८३

[५४१]

हिरण्याक्षः—१३२, १४०, १४१

हिरण्याक्षकुशिकः (आयुर्वेदविन्मुनिः, आत्रेयसमकालिकः) ६५,
१३२, १४१, १४६, १५०

हिरण्याक्ष-कौशिकः (आयुर्वेदविन्मुनिः) ७६, १४१, १४६

हुताशः (अग्निवेशः) १४५

हेमचन्द्रः (शुक्लपटो जैनाचार्यः, कोष-व्याकरणादिकृत, ११-१२ खृश)
५६, १६७, २३८

हेमाद्रिः (आयुर्वेदरसायननामकहृदयटीकाकृत, स्मार्त्तपरिडतः, चतुर्वर्ग-
चिन्तामणिनामकस्मार्त्तनिबन्धकृत, केशवोपदेवयोरश्रयः १३-१४
खृश) १४६, २०१, २७७

हेमाद्रिः (लक्षणप्रकाशकृत, १५ खृश) ८, ७०, ८२, ८३, ११४, ११६,
११८, १२४, १२८,

हेरम्बः (गणेशः) २६, ३१७

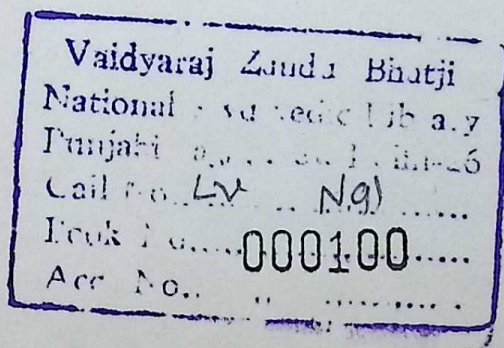
हेर्गले (Dr. Hoernle, १६-२० खृश) ४५, १६५, १६६, १७०, १७१,
१७६, १६०, १६१, १६३, २८४, २६०, २६१

हैरण्यगर्भाः (योगिनः पातञ्जला वा) १६२

हैहयमुनिः (विहव्यो वीतहव्यो वा) ७०, ७४

हैहयराजः (कामदेवः, गोविन्दभगवत्पादशिष्यः, रसाचार्यश्च, ८ खृश)

३१६

Chandrasekharendra was born on 17 July, 1879, in the family of the hereditary custodians of the famous Kali Temple in Kalighat in Calcutta. His education was interrupted by the death of his father when he was only thirteen. He resumed his studies when he was grown up and passed the B.L. Examination of the University of Calcutta. He never practised law nor accepted any other calling but vigorously continued his studies of Sanskrit throughout his life. He became a versatile scholar and his command over several languages including Sanskrit was phenomenal. He wrote four voluminous works, viz. *Vyākaraṇa darśanera itihāsa* (History of the Philosophy of Sanskrit Grammar), *Sanatsujātīyam* (Commentary on a philosophical section of the Mahābhārata), *Vaidyakavṛttānta* (History of Āyurveda) and *Vṛddhatrayī*. He published all these works using his own final resources and never sold copies but presented them to interested readers. He died in the early sixties of this century.

मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः
मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः
मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः
मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः
मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः
मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः
मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः
मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः
मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः
मुतः वाग्भटः चरकः सुश्रुतः